

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ZSIRAI MIKLÓS

BUDENZ JÓZSEF
SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁRA

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1936

BUDENZ JÓZSEF.

Idegen föld szülöttje volt. A hesseni választófejedelemségnek egy kis falujában ringatták bölcsőjét száz esztendővel ezelőtt. A göttingai egyetemen görög-latin filológiai és indogermán összehasonlító nyelvészeti tanulmányokba volt elmélyedve és azon az úton volt, hogy majdan mint a klasszikus filológia vagy az indogermanisztika egyik kiválósága fog tündökölni, akiért a német egyetemek versengenek. Ekkor megjelenik Göttingában egy fiatal magyar teológus. Egy házban van a szállásuk, megismerkednek, megbarátkoznak, és BUDENZ érdeklődni kezd új barátjának anyanyelve iránt. Az alkalmi érdeklődésből kifejlődik a nyelvésznek komoly érdeklődése; az indogermanistát megragadja az a sok minden, ami neki a magyar nyelvben új és meglepő. Hozzáfog a nyelv megtanulásához és csakhamar annyira viszi, hogy szótár segítségével el tudja olvasni ARANY *Toldiját*. Idő közben a nyelv gyakorlására is több alkalma nyílik, mert még egynéhányan jönnek Göttingába magyarok. Csakhamar szélesbedik a látóköre. Megismerkedik SCHOTTnak és BOLLERnek urál-altaji tanulmányaival. Ez új világ az indogermanistának: terra incognita, amelyen sok a kutatnivaló. Kedve támad arra, hogy belemerüljön az urál-altaji nyelvek tanulmányába, s a magyar mellett a törökséggel is kezd foglalkozni. Átlátja annak szükséges voltát, hogy egy urál-altaji nyelvet annyira megtanuljon, hogy majdnem úgy tudja, mintha anyanyelve volna. Szeretne legalább annyi időt, amennyi erre kell, Magyarországon tölteni. A szegény falusi iskolamester fiának ez az óhajta csak úgy teljesülhet, ha valami kis állást kap hazánkban. Göttingai első magyar barátjának közbenjárására HUNFALVY PÁL gondoskodik róla, s BUDENZ 1858 tavaszán megérkezik Pestre. És a fiatal német doktorból magyar tudós lett, annyira magyar, hogy rengeteg nagy tudományos munkásságá-

nak csak elenyésző csekély része az, amit anyanyelvén írt és adott ki.

BUDENZ volt az első magyar összehasonlító nyelvész, aki nem autodidakta volt. BENFEYnek tanítványa, mégpedig nagyon kedves tanítványa volt és az indogermánisztikának akkori módszerével fogott hozzá új tanulmányaihoz. Igen jó megfigyelő volt. Azok közt a nyelvészeti dolgozatok között, amelyek az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány terén mozogtak, határozottan a kezdő BUDENZ dolgozatai voltak a legkiválóbbak. Mindjárt az első években írt egy magvas nyelvjárás tanulmányt és egy nyelvtörténetit.

A magyar nyelv hovátartozása kérdésében eleinte éppúgy ingadozott a finnugorság és a törökség között, mint HUNFALVY. Vele együtt ő is azt vallotta, hogy „a magyar nyelv közepett van a finnugor és török nyelvek között“, majd — szintén HUNFALVYt követve — a magyar nyelvet néhány más finnugor nyelvvel együtt mint „középcsoportot“ állította a többi finnugor nyelv és a törökség közé; de akadémiai székfoglalójában (1862 elején) tovább ment egy lépéssel és úgy vélekedett, hogy a magyar nyelv „mintegy átmenetet teszen magából azon középcsoportból a törökségbe“. Ennek az ingadozásnak az a magyarázata, hogy az összehasonlítás anyaga akkoriban még nagyon szegényes volt, mert a finnugorság és a törökség még kevésbé volt ismeretes. Mikor azonban REGULY hagyatéka az Akadémia birtokába jutott, és BUDENZ áttanulmányozta a csuvas anyagot s a finnugor anyagnak azt a részét, amelyet HUNFALVY neki adott át földolgozásra, meggyőződött arról, hogy a magyar nyelv határozottan finnugor, s azokat az elemeket, amelyeket előbb a magyar-török nyelvrokonság bizonyítékainak tartott, most már egészen más világításban látta. VÁMBÉRY ÁRMIN magyar és török-tatár szóegyeztetéseinek tüzetes bírálatában aztán (1871) BUDENZ fővonásaiban véglegesen tisztázta a magyar nyelv és a török nyelvek viszonyát. Megállapításai alapján ma is azt valljuk, hogy lehet szó a finnugor és a török-tatár nyelvcsalád ősrokon-

ságáról, vagyis mind a kettőnek egy alapnyelvből, az ú. n. urál-altaji alapnyelvből való fejlődéséről, de nem lehet beszélni külön magyar-török nyelvrokonságról; a magyar nyelv szókészletének török elemei átvétel útján kerültek bele a mi nyelvünkbe, mégpedig a legrégibbek az ó-csuvas nyelvből.

De BUDENZ az ő lesújtó bírálatával szelet vetett, vihart aratott. A vihar tizenegy évvel utóbb tört ki. 1882-ben megjelent VÁMBÉRY ÁRMINNak *A magyarok eredete* című vaskos kötete, amelynek nem kisebb célja volt, mint a magyar nyelv finnugor voltának megdöntése s a magyar-török nyelv- és fajrokonság megállapítása. VÁMBÉRY ostromát, amelyet nagy harsonaszóval, puffogó ostromágyúkkal intézett, a hírlapi tárogatókkal fölbresztett laikus közönség örömrivalgással kísérte. A megostromlott várát öregek és fiatalok védték, és VÁMBÉRY is fölvonultatott segédc csapatokat. De ez a küzdelem meddő idővesztegetés volt és éppen azért bosszantó, mert az ostromágyúkból nem romboló lövedékek, hanem csak sziporkázó röppentyűk szállottak föl a levegőbe. Az izgalmas viaskodás több évig tartott, és a finnugor nyelvrokonság elmélete sértetlenül került ki belőle. 1895-ben VÁMBÉRY is elismerte legyőzött voltát, azt írván: „A balítélettől ment kutatónak ma már nem lehet kétsége, hogy a magyar nyelv alapépülete ugor“ (értsd: finnugor).¹⁾ Ezzel a török-magyar nyelvrokonság mindenkorra el volt földelve.

BUDENZ az ő nagy elméjével és rendkívüli munkabíráásával föl tudta ölelni az ú. n. urál-altaji nyelvtörzsnak minden ágát, de fegyelmezettségénél fogva ereje javát a mi szempontunkból legfontosabbra, a finnugorra fordította. Éles szemmel való átvizsgálása után mindennek, ami az ő korában megvolt, és számtalan részlet kidolgozása után született meg az ő két alapvető munkája: a *Magyar-ugor összehasonlító szótár* (1873—1881) és *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana* (1884—1894). Két korszakos munka, amelyeknek megjelenése óta év-

¹⁾ A magyarság keletkezése és gyarapodása. 94.

tizedek teltek el, de még most is folyton forgatjuk mind a kettőt, és alig jelenik meg hazánkban vagy a külföldön olyan finnugor összehasonlító nyelvészeti tanulmány, amelyben idézve ne volnának. Ebben a két munkában volt először tüzetesen bebizonyítva a finnugor nyelvek összetartozása és a magyar nyelvnek finnugor volta.

Midőn VÁMBÉRY az ő egész élete munkáját meg akarta semmisíteni, BUDENZ az igazi tudós szerénységével azt mondta: „Kutatásaim eredményének meg fog talán maradni harmadrésze, talán ennél nagyobb vagy kisebb része, talán csak tizedrésze vagy éppen századrésze: mindez keveset aggaszt; — még ha semmi sem maradna meg belőle, mégis azzal vigasztalhatnám magamat, hogy tévedéseim a jövődöbeli tudománynak az útját egyengették.“

Az egyetemi tanár magasztos hivatását BUDENZ teljesen átérzte. Valamint tudományos munkásságában a lelkiismeretességnek, a pontosságnak és a teljes megbízhatóságnak mintaképe volt, úgy tanári kötelességeit is egész szívvel-lélekkel teljesítette. Legfőbb föladatának a tudósképzést tekintette s ebben olyan eredményt ért el, amely ritkítja a párját. A Nyelvtudományi Közlemények és a Magyar Nyelvőr fiatal dolgozótársai az ő iskolájából kerültek ki, és néhányan közülük az ő buzdítására REGULY nyomdokaiba lépve fáradságos és gazdag eredményű tanulmányutakat tettek. Megérte azt az örömet, hogy két tanítványát láthatta egyetemi tanszéken és rajtuk kívül többeket a Magyar Tudományos Akadémia tagjai között, néhányat akadémiai jutalommal kitüntetve. És ha most föltámadna halottaiból, repesne a szíve örömében annak láttára, hogy egyetemi tanszékeken, az Akadémiában, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, hazai és külföldi folyóiratokban már az ő tanítványainak tanítványai is — többen tekintélyes tudósokká emelkedve — dolgoztak és dolgoznak tovább tudományunknak azon a hatalmas palotáján, amelynek szilárd főfalait ő építette föl.

SZINNYEI JÓZSEF.

Medvekultusz és anyajogú társadalmi szervezet Euráziában.

Azoknál az indogermán származású európai népeknél, amelyek az emberi műveltséget mai magas színvonalára emelték, a társadalom az apától való leszármazásra és férfierényre volt alapozva, s a férfinem jogai voltak náluk a történeti időkben mindig irányadók. WILAMOWITZ szerint az „Einführung des durchaus selbstherrlichen königlichen Mannes“ a főeredménye az indogermánok délrevándorlásának; e mellé állítja még KORNEMANN a domesztikált ló bevezetését a földközi-tengeri világba e népek által. Ugyanezt állíthatjuk a török törzsek délfelé való tolodásáról is Kelet-Ázsiában: e lovaspásztorok foglalásai is az apajog diadalát hozták.

De tudjuk azt is, hogy eme népcsoportok élesen körvonala-zott patriarchátusa nem mosta el teljesen egy ősrégi anyajogú szervezet nyomait sem társadalmukban. Ezeket a nyomokat már a múlt század közepe után felfedezte J. J. BACHOFEN, de utána meglehetősen elhanyagolták további kutatásukat; csak legújabbban foglalta össze az antik források adatait és a sok szerteágazó részletmegfigyelést E. KORNEMANN *Die Stellung der Frau in der vorgriechischen Mittelmeerkultur* c. művében (1928). Értékes áttekintéséből hiányzik azonban még az euráziai erdő-steppe-öv társadalomformáinak ismerete, amelynek egész más hordereje van, mint a fekete, vörös és egyéb primitívekkel való összehasonlításnak. Mert amíg az ausztráliai s hasonló más ősnépek életét alig lehet párhuzamba állítani az európai műveltség megalkotóinak fejlettebb társadalmi szervezetével, addig ezeknek élete a lovasnomádokéval szorosan érintkezett és sűrűlódott. A szkíták, szarmaták, tochárok, indusok stb. őstörténete sokszorosan összefonódott az uráli, török meg mongol népekével, s így nem csoda, hogy fejlődésükben egy közös műveltségi réteg maradványait fedezhetjük fel.

A matriarchális alapú közösség e körben nemcsak a családnak és a nemzetiségnek az anyai rokonság szerint való csoporto-

sulásában merült ki, hanem a magasabb államrend és a monarchikus uralomforma alakulását is befolyásolta. Ezúttal annak a három legfontosabb fejlődési foknak vázolására szorítkozunk, amelyeken az euráziai népek matriarchátusa keresztülment. Az első ezek közül még az őskor theriomorph életszemléletében gyökerezik, a második, fejlettebb fok a családanya tekintélyét már anthropomorph vallási képzetekben tudta kifejezésre juttatni s magasabbrendű szervezetek központjába helyezte a nagy úrasszonyokat; a harmadik lépcsőfok pedig már a magasabb művelődés hajnalán formálódott ki és a kézművességnek juttat meglepően nagy politikai szerepet az anyajogú államban. Mindhárom fokozat nyomai megmaradtak még akkor is, amikor ellentétes irányú kötöttség szorította ki az anyajogot, s amikor már csak az üres csontház őrizte az elporladt mag emlékét; ezek a maradványok adják nekünk a legszilárdabb támpontokat a magasabb műveltségek matriarchális előzményeinek felismerésére.

Eurázia ősi vadászai magasabbra értékelték a vadállatok nagy testi erejét és kifinomult ösztöneit, mint az emberi jótulajdonságokat, s így vallási felfogásuk is állatformában — az általuk ismert leghatalmasabb állat képében — rögzítette a Mindenek Urának fogalmát is. De nem közömbös az sem, hogy míg mi az állatok királyáról beszélünk, addig e régi vadásznemzetségek a 'v a d a k ú r n ő j é t' látták a legerősebb fenevadban; világos az is, hogy a vadállat-úr n ő fogalma matriarchális társadalmi szervezet tükrözése. Az euráziai földség északi övében a medve a πότνια θηρών a valóságban, a Földközi-tenger mellékén pedig az oroszlán tölti be ezt a szerepet; ezért az északi gyökér és a déli hatás kettős bélyegét kell megpillantanunk abban a tényben, hogy Artemis és Magna mater kultuszában e két állatnak egyaránt szerepe van, ugyanúgy, akárcsak a szkita állatstílusban, amelynek körében a medve ábrázolását az előázsiai műveltségek későbbi hatása folytán az oroszlán s a déli fantázia szörnyállatai kezdték kiszorítani.

Már BACHOFENnek feltűnt (: 1863-ban külön értekezést szentelt a medve szerepének a vallási életben), hogy a görög nyelvben a medve nőnemű: ἡ ἄρκτος, s hogy a latinban is van ilyen általános értelme a nőnemű u r s a-nak. Mindkét szó ugyanazon ős-indogermán alapszóra nyúlik vissza, és így a medve-anya fogalma is ugyanezen ősi környezet felé mutat. Megerősíti ezt az

a tény, hogy a medvét női istenségekhez köti a görög vallás, úgy mint számtalan más esetben is női lénynek fogja fel ezt a vadállatot az eurázsiai népek vallásos képzelete.

A medvekultusznak a matriarchátussal való összefüggése nem került el az etnológiai kutatás figyelmét sem. GAHS és KOPPERS, akik legutóbb foglalkoztak e problémával, kiemelték már azt a lényeges ellentétet is, amely a medvetisztelet társadalmi háttérét az ú. n. totemisztikus társadalmi tagozás patriarchális rendjétől elválasztja: míg a totemisztikus szervezetek körében az egyes állatok kultusza a törzsek egyes részeinek sajátos kötelezettsége, addig a medvekultusz minden ilyen korlátozás nélkül lép fel; ez egyetemleges jellegű, az egész népet átfogó vallásos jelenség. Lényeges megállapítása KOPPERSnek még, hogy a medvetisztelet nem olyfajta tünemény, amely bizonyos adottságok között akármikor és akárhol is magától létrejöhet, hanem éppen ellenkezőleg: egészen sajátos művelődéstörténeti képződmény, amelynek gyökerei az ős-kőkor eszmévilágából sarjadtak. Azt azonban elfelejtette az etnológia, hogy a néprajzi megfigyelések mellett alapvető fontosságú adatokat tartalmaz e kérdésre nézve a klasszikus irodalom s az ókori emléktanyag is. Ennek figyelembevétele nélkül helytelen képet nyerünk ezen kultusz egykori elterjedéséről is. Az arktikus és szubarktikus zóna bizonyos területein (az eszkimók kivételével), Észak-Európán, Észak-Ázsián és Észak-Amerikán kívül az indogermánoknál is megtaláljuk azokat a vonásokat, amelyek DYRENKOVA, HALLOWELL s a már említett két etnológus szerint a medvekultuszt jellemzik. Még a görögöknél sem halványult el teljesen az a származási hagyomány, amely egy nép eredetét medveősre (nősténymedvére) vezeti vissza: *Arkadia*, amely már neve szerint is „medveország“, még a klasszikus korban is őrizte ezt a hagyományt. Az arkadiai harcosok sisak helyett nyitott-torkú medvefejet öltöttek a harcban magukra, ily módon domborítva ki származásuk jegyét, amiként ezt a kezdetleges műveltségi fokon álló népek gyakran megteszik; a római signiferek hasonló fejviselete is ilyesféle eredetű lehet. De egyébként is megegyezik a görögök felfogása a medvéről az északázsiai népekével. Ezek többek közt úgy szokták megokolni a medvétől való leszármazásukat, hogy a medve csak állatruhát öltött ember, s ha lenyúzzák, egészen asszonyéhoz hasonlít a teste, — aminthogy különben is emberi szokásai vannak. E sajátos képzetek nem hiá-

nyoznak a görögöknél és a rómaiaknál sem. És a görög vallásban is megmaradt a „vadállatok úrnője“, *Artemis*, akinek nevében (K. GLASER fejtegetései szerint) ugyanaz a gyök van meg, mint a medve ἄρκτος nevében. A brauroni Artemis-kultusz ünnepén „medvékké“ (ἄρκτοι) avatták évente az attikai szüzeket, akik ennek megfelelőleg sárgásbarna (medveszínű) ruhát öltöttek ilyenkor. Újabban Kyreneben előkerült egy feliratos adat, amely bizonyítja, hogy itt is megvolt ez a medve-avatás az Artemis-kultuszban. Artemisnek megfelelő más mitológiai alakok, mint Kallisto, ugyancsak medvetermészetűek, és nem ok nélkül szokták feltételezni, hogy medvealakú patronája volt a vadászoknak s vadállatoknak eredetileg a magna deum mater, materque ferarum, et nostri genetrix... corporis una, — amint Kybele-t nevezi Lucretius. Így tehát minden kétséget kizáróan a medve-úrnő istenalakjából alakult át ez az istennő-típus. Sőt még a medveengesztelő-áldozatok is megvoltak a görögöknél: egy antik forrásnak még tudomása van róla, hogy a medve, mely az emberek közé jött s amelynek elejtése annyira feldühítette Artemist, nem más, mint az istennő maga. Így tehát a hellén medvekultusz is az északázsiai—északamerikai medvekultusz körébe kapcsolódik bele. Ehhez van még egy döntő érvünk. Mint az uráli népek s egy némely északamerikai indián törzs, a görögök és rómaiak is „medvé“-nek nevezik a caelestis ursae csillagképét.

Eurázia északi szegélyén, szóval azon a területen, ahová az egykor annyira elterjedt medvetisztelet visszaszorult, gyakran a legfőbb istenség az állatok úrnője, a medve. Ugyanezt a felfogást az északi thrákoknál is tudjuk igazolni. Porphyrios forrása szerint ugyanis „medvebőr-isten“-nek nevezték a geták főistenét, *Zalmoxist*. Azt, hogy az e névben foglalt ζαλμός szó tényleg állatbőrt jelent, iráni analógiával (*čalm*) igazolta TOMASCHKE. Még lényegesebb, hogy az euráziai medvekultuszban tényleg az állat lehúzott bőre játszotta a legfőbb szerepet. A medve bundájáról az a hit, hogy csak „öltözete“ az istenségnek, illetőleg az emberiség állatruhájú őseinek. A fákra vagy karókra akasztott medvebőrök előtt folynak le az ünnepélyes ritusok és játékok; térdre rogyva imádkoznak a medvebőr színe előtt, és az egész erdősteppe-övben el volt terjedve a medvebőrre való esküvés. A kezdetleges ember nem tudja megérteni a halált, nem tudja elválasz-

1. ábra

tani a testet azoktól az erőktől, melyek életet lehelnek belé, s azt hiszi, hogy az életerő a halál után is benne rejtőzik még a medve bőrében, csontjaiban. Ezért ölt a sámán is állatbőr-ruhát, meg lévén győződve róla, hogy ezáltal nyer erőt a szellemek elleni küzdelemre. A mitikus hősöknek és hősnőknek rendszerint több ily állatruhájuk is van, amelyeket egymásután öltenek fel küzdelmeik folyamán: ez a képzet is közös tulajdona az európai és az ázsiai nomád népeknek.

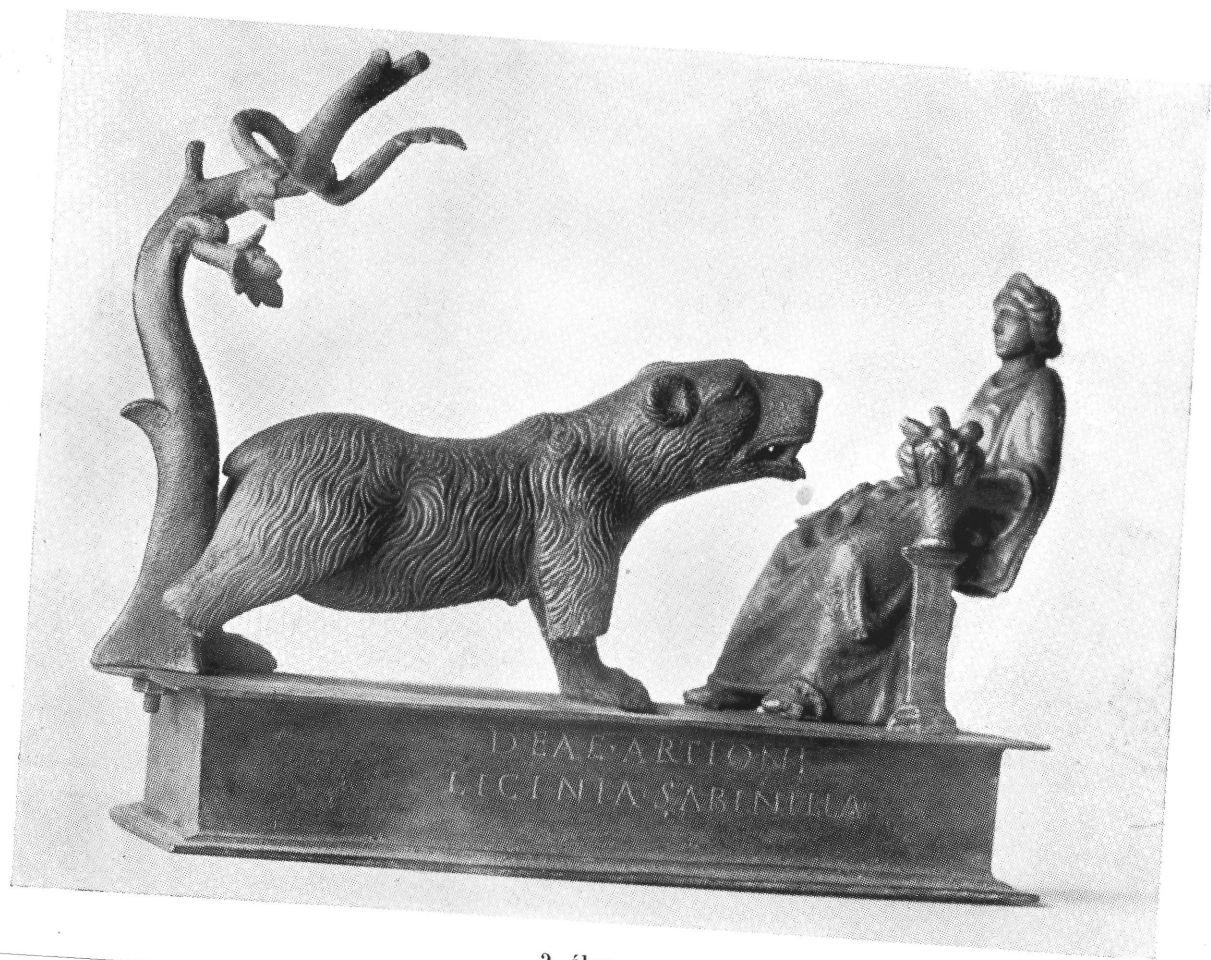
Értékes bizonyítékokat szolgáltat ehhez az állatbőr-tisztelethez a régészet is. Kétségen kívül vallási háttere van azoknak az állatbőrábrázolásoknak, amelyek a nomád iparművészet körében is fellépnek. Már G. BOROFFKA összeállította őket (a "25 Jahre Römisch-Germanische Kommission" c. emlékműben, 1929), megállapítva, hogy a pontusi szkítáknál jelennek meg először, azután azokban a Kr. sz. körüli északmongóliai leletekben, amelyeket az ázsiai hunoknak kell tulajdonítanunk, s végül az ú. n. Pianobor-kultúra körében. Az általa összehordott anyaghoz járul még néhány nyugatsibériai szórványos lelet, s legújabbán a Barsoff gorodok-i temető anyaga az Ob mellékéről, amelynek bronzdíszítményein (Kr. u. VIII—IX. sz.) igen nagy szerepet játszik a medvebőr-motívum. De még egy irtismelléki "szellemkunyhó" omladékában is megtalálta KARJALAINEN ezen bronzok egy degenerált késői utódát, ami vallásos jellegüket illusztrálja. Az említett északmongóliai leletek egy gypjűhimzésén a medvebőr helyébe tigrisbőr lép, — úgy, amint ezen vidékeken a tigris valóban felváltja az állatok királya szerepében a medvét mind a természetben, mind az ottani népek mitológiájában is. Feltűnik itt még, hogy a bőrök hármásával vannak csoportosítva. Ez a hármasság ismétlődik a rokon nyugatsibériai és permi ábrázolásokon; koreai sírokban pedig három medveszobrocskát találtak együtt. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a vogul medveceremóniák régi leírásai szerint is három medvebőr előtt mentek végbe ezek a szertartások, amint északázsiai török törzsek mitikus elbeszéléseiben s a sámánmitológiában is visszatér a három medve. A Zalmoxis-vallás theriomorph alaprétegének e kultuszhoz való kapcsolódása miatt nem tartom lehetetlennek, hogy a Nemzeti Múzeum egy magyarországi lelhelyű császárkori ólomlemezen feltűnő lógó állatbőrök is (1. ábra) ilyen vallásos értelműek. Ezt a feltevést nem számítva, a három-állatbőr rendszeres csoporto-

sítását azért kell kiemelni, mert az állatánya fogalmának anthropomorfizálása után is állandó jellegzetessége marad a matriarchális közösségeknek.

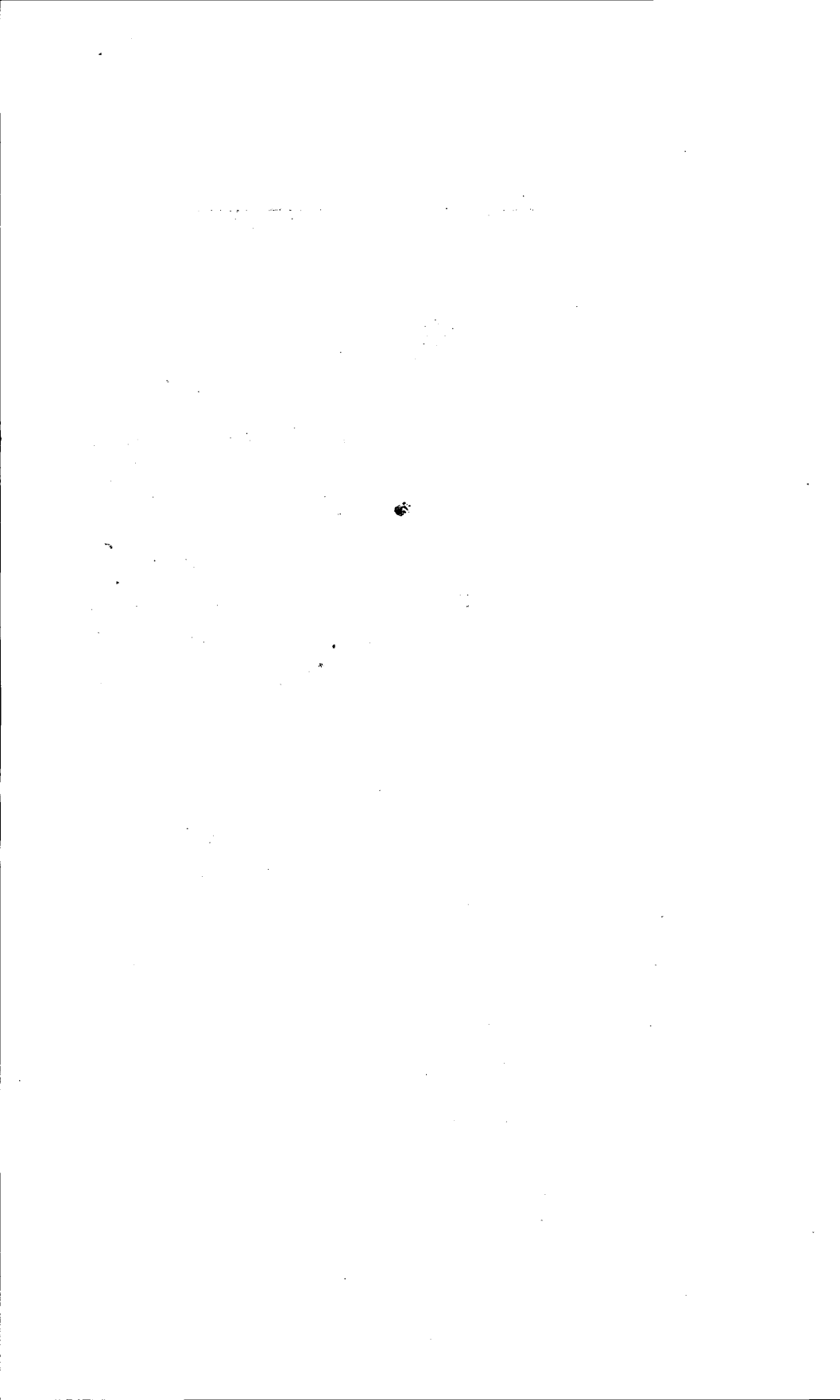
Porphyrios, aki a geta főisten zoomorph ősalakját velünk megismertette, egy más verziót is közöl, amely szerint Zalmoxis elnevezését "ismeretlen ember"-nek is magyarázták. Ezt is könnyen megértjük, ha a medvekultusz azon tilalmára gondolunk, mely nem engedi meg a medve valódi nevének kiejtését és megszabja, hogy csak körülírások formájában szabad említeni; sőt éppen az 'olyan titkos megjelölések, mint 'idegen ember', gyakoriak és jellemzők. — Zalmoxis későbbi, anthropomorph formájában férfi s nem nő, de ez nem zárja ki azt, hogy eredeti elképzelése ne lehetett volna nőnemű. Ugyanis sokszor megfigyelhetjük még élő példákban az északázsiai népségeknél, hogy a patriarchális gondolkodás befolyása alatt az isteni állatanyából apaállat lesz; átmeneti ingadozásokat is gyakran figyelhetünk meg. Éppen ezért figyelmet érdemel Suidas adata is, aki szerint Zalmoxis *istennő* (nem isten) neve. De matriarchális gyökereket fed fel Diodoros érdekes elbeszélése is, amely (mint más görög források is) népe mitikus törvényhozójának tünteti fel Zalmoxist s azt mondja, hogy a geták tűzhelyistennőjének kinyilatkoztatását közölte ezekkel törvényeiben. Így tehát az "állatok úrnője" után a tűzhelyistennő kerül az északi thrákoknál a vallásos gondolkodás központjába. Ezt azért emeljük ki, mert ugyanez a változás más népeknél is előfordul és az alatt említendő analógiák tanúsága szerint tipikusnak tekinthető.

A fejlődés megértésére különösen az volna fontos, hogy minél több esetben kimutassuk az átmenetet e két fokozat közt. A pontusi szkitáknál, ahol az állatalakú nagy anyaistennő kétségkívül megvolt valamikor, már asszony képében jelenik meg a nagy istennő; csak a merdzsany-i rhyton domborművei mutatják, hogy theriomorph fogalomból lett emberszabásúvá: a trónoló istennő mellett karóra tűzött medve- vagy lókoponya látható, tehát a "vadak úrnője"-nek hozott áldozat ősi formája, melyet mindenütt megtalálunk az erdő-steppe-öv népeinél.

Egy másik ilyen átmenet a medve-anyától (— az ókoriak az anyaság mintaképének ecsetelték ezt az állatot —) a *kurotrophoi*, a gyermekgondozó istennő típusa felé vezetett. Így Zeus dajkáiról állítja a mítosz, hogy medvékké változtatta őket a fő-

2. ábra

isten, mikor a Kyzikos melletti "Medvehegy"-en időztek; "medve-barlang"-nak nevezték a krétai Ida-hegy azon barlangját is, amelyben Zeust rejtegették a néphit szerint ezek az isteni dajkák. Több mondváltozatunk van arról is, hogy ezeket a θεῶν μητρεῖς-t jutalmul csillaggá változtatta Zeus, mégpedig a Nagymedve csillagképévé. De egyéb mítoszokban — Paris és Atalanta hitregéire célok — is előfordul a nösténymedve, mint isteni gyermekek nevelője. Meglepő párhuzammal szolgál a kelta vallás, melynek emlékei között őrződött meg a legkézzelfoghatóbb példája annak, miként válhatott a medve áldáshozó anyaistennővé. Természetesen a Bern melletti Műri helységben talált híres kis bronzsoportra gondolok (2. ábra). A theriomorph istenfogalom még annyira élénken élt, hogy az ülő istenasszony mellett még a medvét is megörökítették, s az istennő neve ráadásul *Artio*, tehát 'medve', — ugyanabból a töből képezve, mint *Art-emis*. (Nemrég a Trierben kiásott templomkerület egy kis Diana-szentélyében is leltek egy kis medveszobrocskát, amelyet S. LOESCHKE joggal vonatkozott *Artio*-ra.) A medvéből tehát itt a kosarat tartó matrona-istenség típusa lett, amely oly végtelen gyakran fordul elő a kelta területen, mégpedig nem egyedül, hanem rendszerint hármásával. Már utaltunk rá, hogy e hármasságnak is megvan a zoomorph előzménye. Másfelől H. LEHNER megállapította már, hogy e három matrona szociális kötöttségek: családok, nemzetségek, népek védőszelleme, védője volt. Nagyon tetszetős feltevés, hogy nemcsak általában a matronák, hanem a hármasságuk is társadalomtörténeti gyökerű, másszóval, hogy egy három tagozatra oszló szervezet-típus vallási vetületei. Annál is inkább, mert a három matrona a mediomatrikusok és a treverek területén szerves együttest alkot a gall háromfejű istennel, úgy, hogy a háromfejű férfi és a három nő nyilvánvalóan ugyanazon hármasság vagy három osztatú törzs oltalmazója vagy őse. Csak azt nagyon nehéz eldönteni, hogy ez a szociális háromfelé-osztás a császárkorban tényleg megvolt-e még, vagy pedig a kultuszbeli hármasság csak egy teljesen elévült politikai és szervezési alakulat csökevénye-e. Mindenesetre van adatunk, mely arra vall, hogy legalább a germaniai matrona-kultusz körében nem halt ki teljesen ez a szervezeti összefüggés: a *duae Alaisiagae* nevű két anyaistennő tisztelői a *cives Tuihanti*, akiknek a nevét R. MUCH úgy magyarázza, hogy ezek "das Volk mit den zwei Gauen".

E matrona-vallás anyajogi háttérét oly vonások világíthatják meg, amelyeket alább más matriarchális hármasságoknál is meg fogunk találni. Így nem értették eddig, hogy az ubiusok matronái, az *Aufaniae* miért vannak úgy ábrázolva, hogy a két, malomkeréknyi fejdíszű asszonynővér között a középben a harmadik hajadonfővel ül s fiatal, lányos kinézésű. Nem lehet kétséges, hogy a legfiatalabbnak az anyajog gyakorlata szerinti megkülönböztetéséről van itt szó, aminthogy középső helye is rangelsőségét jelzi. Erre még sok párhuzamos esetet fogunk felsorolni.

Ez a matrona-hármasság nem kelta különlegesség. A germán matronanevek a rajnai hármasságoknál gyakran kiütözköznek. Hogy mily nagy volt a jelentőségük a germán népeknél, BEDA adata igazolhatja, aki szerint a régi angolok az év kezdetét a *Modranecht*-re, *id est matrum noctem*, tették. Egyúttal kitűnik itt e nornaszerű hármasság tiszteletének és a holdkultusznak viszonya, amint a három *matres* kultusza és a három holdfázis egyébként is összefügg egymással: elég erre nézve a háromtestű holdistennőre, Hekateré emlékeztetni; a "gynaikokratia" és a holdszámítás kapcsolatát különben is felfedte már az öreg BACHOFEN. — De megtaláljuk a három anyaistennőt az északitáliai keltáknál is, valamint az illyr törzseknél is Damatiában és Pannoniában, úgyszintén a thrákoknál és maguknál a görögöknél is, — csak mindenütt más interpretatio Graeca illetőleg Romana köntösében. Erre majd a "Magyar Múzeum" első számában bővebben visszatérek, most csak azt kell kiemelnem, hogy az illyreknél és a thrákoknál a három istenasszonnyal mindig együtt jár egy férfiisten is, mégpedig — miként a kelta mediomatrikusok és treverek esetében is, — egy középponti jelentőségű istenalak: a thrákoknál *Pan*-nak nevezték a férfit, *Nymphae*-nek a nőket, Dalmatiában ezt a görög névadást a *Silvanus et Silvanae* római habitusa kezdi felváltani, ami Pannoniában azután teljesen felülmarad. A savariai *Fatae Tenatiae* hármasságában megint a rangelső *Tenatia* neve van a középben felsorolva, mint az *Aufaniae*-nél középben ül.

Már ebből az általános elterjedésből is kiviláglik, hogy az indogermán népeknél átfogó jelentősége volt a három anyaisten-ségnek. És ne gondoljuk, hogy ezek a család szűk körének patronái voltak csak, vagy éppenséggel a női élet nemtői; éppen el-

lenkezőleg, tisztelőik túlnyomó számban férfiak. Azt, hogy a rómaiak tudata szerint a matronakultusz e népek vallási életének homlokterében volt, bizonyítják az *equites singulares* feliratai Rómában. Ezen illyr, thrák és kelta nemzetiségű császárlovasok fogadalmi feliratain már Kr. u. 100 körül feltűnik a csapat védőisteneinek hivatalosan megfogalmazott s állandóan alkalmazott felsorolása, amelyben a római állam legfőbb patronusai mellett a legnépszerűbb matrona-csoportok, így a *Campestres*, *Matres*, *Suleviae* és *Fatae* szerepelnek. Ugyanezt a római felfogást tükrözi, ha a kelta országokban a katonai feliratokon a matrona-kultuszok számtalan helyi változata helyett olyan általánosításokat alkalmaznak, mint *Matres Pannoniorum*, *-Dalmatarum*, *-Noricorum*, vagy *Matres Italiae*, *Gallae*, *Germanae*, *Britannae* stb.

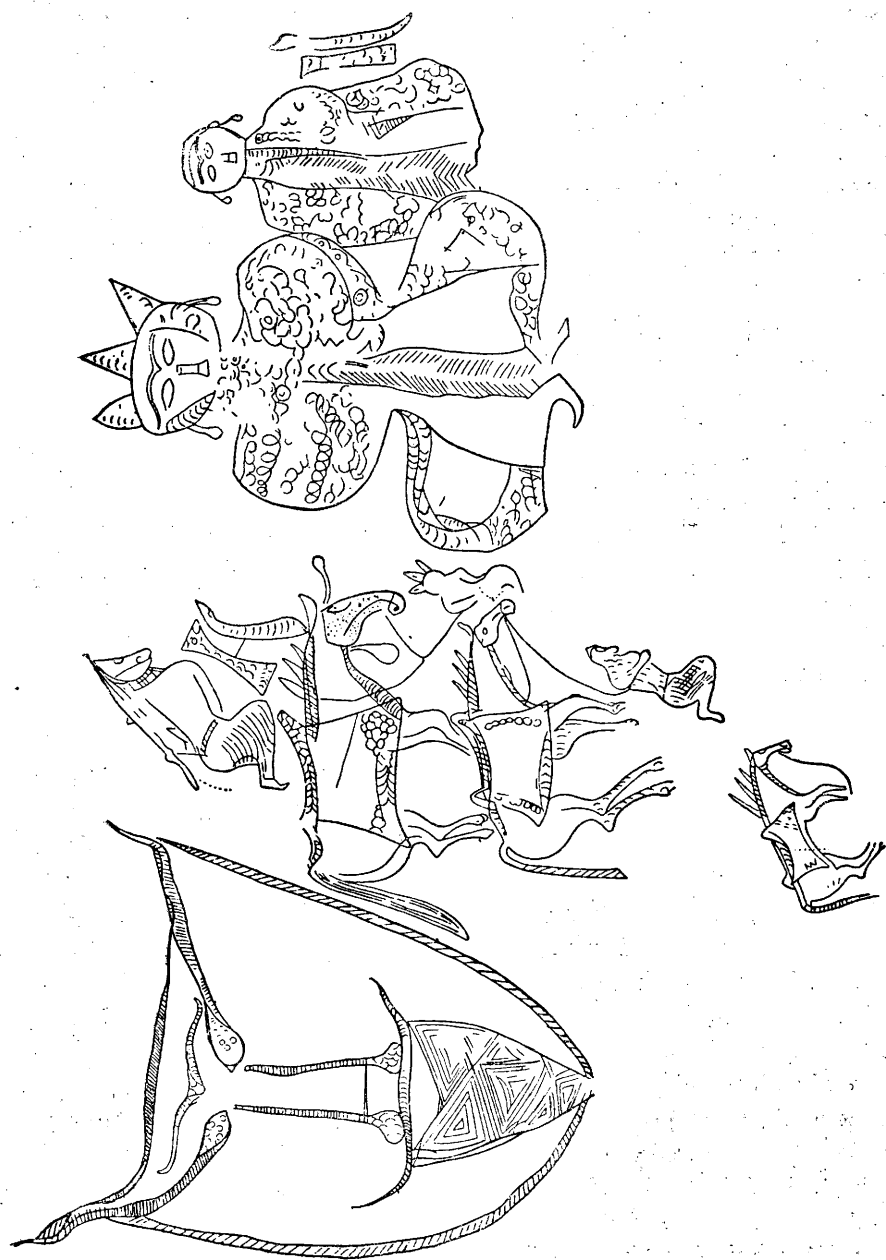
A matriarchális hármasság némileg eltérő módon jutott a szkíták államszervezetében kifejezésre. A szkíták Herodotosnál megőrzött eredetmondája még egy meglévő szervezet szent és sérthetetlen voltának, dogmatikus érvényének alátámasztása volt; még Dareios szkita hadjáratának idejében megvolt a háromfelosztás e lovasnomádoknál. Ezen szervezet matriarchális voltát bizonyítja egyrészt a tűzhelyistennő központi vallás-politikai szerepe, melyre visszatérünk, másfelől pedig a legfiatalabb fiú trónöröklési joga, a matriarchális ultimogenitura, melyet *Hestia-Tabiti* istennő tűzitélete szentesített. Az urál-altaji népek öröklési jogszokásaiban a legfiatalabbnak (az igazi anya-kedvencének) a többi testvér elé való helyezése igen gyakran megtalálható; az indogermánok őskorában is ez a helyzet. Az ég-tenger istene a Rigvedában *Trita Aptya*, tehát egy 'Harmadik' fiú; Zeust is legfiatalabbnak fogja fel a régebbi hellén hagyomány testvérei közül; Odin neve a régi skandináv nyelvben *Tridhi*, a 'Harmadik'; a makedon királyi ház — tehát egy húsból és vérből való dinasztia — eredetmondája szerint három mitológiai őstestvér közül a legfiatalabbé, Perdikkas-é lett a trón, stb. A Mannus három fia nem az epikus költészet formakényszerének köszönheti létét, hanem egy társadalmi háromfelosztásnak a meglévő harmadolásból kikövetkeztetett eponymosai ezek. És ha ez a három testvér, ill. nővér le is sülyedt a politikai és a vallásos szférából, először a hősköltészetbe, majd a mesébe szállván le, tovább élve

napjainkig, akkor is ezen ősrégi szervezet utóhatásai ezek az elsőkélyesedett utánrezgések, formai kövületek.

Az ír főkirályok származás-hagyományában a három testvér mellé még egy anyajogi vonás is járul: a három fivér mellett egy nővérük egyúttal a feleségük is. Ez az endogamia a mi szemünkben undorító, de ne feledjük, hogy az achaemenida királyi házban bevett szokás volt ez és hogy innen még a hellenisztikus dinasztiák is átvették, — aminthogy egyébként is nagyon el volt terjedve a perzsa birodalom népei közt és környékén.

De ez a hármas tagozású szervezet nem szorítkozott az indogermánokra. A babyloni és szemita tradíciót (Sem, Kam és Jafet) nem számítva Észak-Ázsiában is megvolt. A kínai források értesítenek róla, hogy a Kr. u. II. században a szien-pi uralkodója három nagy hordára osztotta be népét, a keleti, középső és nyugati hordákra. A "középső" horda rangban az első itt is; ugyanígy a szkitáknál is a középen van a "királyi" törzs. Mindez megfelel a már fentebb kiemelt szabálynak. A szien-pivel rokon tunguzoknál a mai napig fennmaradt a háromfelé való osztás. Megvolt ez a mongoloknál is és Dzsingisz dinasztiájának hivatalos története, az ú. n. titkos krónika ezt az organizációt és az ultimogenitúrát az Alan goa fénysugártól (holdtól!) fogant gyermekeinek mítoszával szentesíti. A török népeknél túlnyomó a patriarchális rendszer és az evvel járó kétfelé osztás, de a karluk vagy „három Oguz“ szervezete a három-osztályúságot tükrözi ezek körében is. Meglepő példát nyújt még erre a 3. ábránkon közölt, kőre karcolt rajz egy lovasnomád nép temetőjéből, az Altaj területéről. A balról látható s a matriarchális ritusokra jellemző álarc analógiáit már FETTICH NÁNDOR megbeszélte "A honfoglaló magyarság fémművessége" c. új könyvében. De álarcot visel az a három vitéz is, akik egy nagy istennő előtt térdelnek.¹⁾ A térdelők közül megint a középsőnek a fején van egy sugárkorona-féle jelvény. Ez tehát megint a királyi törzs képviselője, s bizonyosra vehetjük, hogy itt egy hármas szervezet képviselőivel van dolgunk. Ilyen koronát visel maga a nagy istennő is; jellemző, hogy az ura mennyivel kisebbnek van feltüntetve, mint ő,

¹⁾ A lovak nyakáról kiemelkedő három nyúlvány egy kínai császár egykorú síremlékén is megvan, és úgy hiszem, hogy az ú. n. "égből leeresztett" lovaktól való származást jelezheti.

pedig a mellette heverő ij és a nyíltegez tanúsága szerint kétségtelenül férfi ez az alak. Ez a jelentős emlék nem lehet sokkal későbbi a Kr. u. VII. századnál, s így nagy a valószínűség arra nézve, hogy szintén török nép hagyatéka lehet.

Már említettük, hogy a szkíták főistensége a tűzhely úrnője, Hestia-Tabiti volt; néhány thrák törzs kultusza is egy női főistenség köré csoportosult. A szkíták Hestíája valamikor az összes irániak főistensége volt, mert miként a perzsák, a szarmaták is a királyi tűzhelyre tették legszentebb esküjüket, s ne feledjük el, hogy az antik világ szemében a szarmaták voltak a sajátképpen "asszonyuralta" nép. Egészen magától adódik a szkita szervezetnek a rómaival való összehasonlítása. Rómában is a király kötelessége volt egykor, hogy a szent tűzre vigyázzon az állam tűzhelyén. Ezt örökölte tőle a rex sacrificulus: *Virgines Vestales certa die ibant ad regem sacrorum et dicebant: 'vigilante rex? vigila!'* A *Vesta populi Romani Quiritium* a római államélet középpontjában állott és hivatalos kultusza egy ősi háromas szervezettel, a három tribussal volt elválaszthatatlanul összekötve. S az előbbieket után már az a kifogás is cseszik, hogy a *Ramnes* törzse nem az elején, hanem a *Tities* és a *Luceres* közé foglalva rangsorolódott: most már tudjuk, hogy a királyi harmadé a középső hely. Etruszk befolyást sem kell feltételeznünk a tribusok szervezetére nézve: az új ásatások szerint is az etruszk befolyás előtti időre nyúlik vissza az ősi Veszta-szentély. A *tribus*-ok nevét is nyugodtan érthetjük most már "hármadrész"-eknek és kimondhatjuk, hogy nem lassú fejlődés, nem is törvényhozói aktus hozta létre őket, hanem egy ősi szakrális-politikai szervezetforma bélyegét viselik magukon.

Végezetül csak röviden említjük meg a matriarchális fejlődés harmadik fokát, amely a kovácmesterséget helyezte az állami élet csúcspontjára. Részletesen szoltam t. i. már más alkalommal a kovácskirály különös intézményéről (MNy. XXVIII, 205); most csak a következőket kell kiemelnem. Az égből esett izzó arany-szerszámok kultusza a szkítáknál már a kovács jelentőségére mutat. Az égből való lebocsájtás a hagyomány szerint arra szolgált, hogy tűz-ordál által, istenítélettel állapítsa meg a trónöröklés rendjét, s mivel csak a legfiatalabb fiú tudta megfogni az izzó fémet, az ultimogenitura szakrális megalapozása ez a ritus. Ritusnak nevezhetjük, mert a burját kovácsok ünnepén is csupasz-

kézzel fogdozták még nem is régen elhalt nemzedékek (a néphagyomány szerint) az izzóra kalapált vasat, és feltehető, hogy a mitikus ordált a szkitáknál is megismételték a nagy évi ünnepeken. — Míg a patriarchális gondolkozás megbélyegzi a férfi kézműves-munkáját, a gynaikokratia szükségszerűen hozza ezt magával, mint BACHOFEN is észrevette már. A matriarchális gyökerek vagy hatások oly harcos közületeknél is meghonosították a *tarchan*-kovácskirály állását, amelyek kovásza kemény apajog volt, mint p. o. a nyugati türköknél. És a *tarchan* méltóságának általános elterjedése igazolja, hogy más török törzseknél is meg kellett lennie egykor a kovács-királynak. Nem ily feltűnő, hogy az anyajogú társadalomformát megőrzött perzsáknál és mongoloknál szintén összeforrott a kovácsság az uralkodással. Az indogermánoknál pedig a kovács nagy szerepe a mitológiában bizonyára egy megfelelő politikai szerep tanúbizonysága szintén.

Így tehát az apajogú társadalmi rend legmarkánsabb képviselői is magukon viselik az anya személye körül csoportosuló ősi rendszer nyomait, és a finnugor népek medvekultusza is egy egész Euráziát átfogó letűnt műveltségi fok maradványa.

ALFÖLDI ANDRÁS.

Óprovençal jövevényszavak a magyarban.

Mindaddig, míg MELICH JÁNOS¹⁾ és KARÁCSONYI JÁNOS²⁾ ki nem mutatta, hogy a magyar nyelvnek lehetnek, sőt vannak is ófrancia jövevényszavai, a magyar nyelvtudomány, nem számítva néhány ötletszerű kivételt, általában minden ófrancia—magyar szóegyeztéssel szemben eleve elutasító álláspontra helyezkedett. Ma már senki sem kételkedik, hogy ófrancia jövevényszavaink szép számmal vannak, s hogy a francia művelődési hatás történelmünk egy bizonyos korszakában talán minden más idegen befolyást felülmúlt, viszont a vizsgálódások mindig csak az északfranciaországi nyelvterületre, a tulajdonképeni franciára és nyelvjárásaira meg regionális változataira korlátozódtak, holott semmi okunk nincs arra, hogy óprovençal hatást eleve kizárjunk. Bár az érintkezés keleti Franciaországgal kétségkívül sokkal sűrűbb, nagyobb méretű és így minden szempontból fontosabb volt, óprovençal művelődési és nyelvi hatás feltételei sem hiányoztak, sőt esetleg a provençal hatás megelőzhette a franciát.

Tudjuk, hogy a legrégebb francia alapítású kolostort, a somogyvári apátságot, 1091-ben a Raimond toulouse-i gróf kegyurasága alá tartozó languedoc-i St. Gilles de Nîmes-beli délfancia szerzetesekkel népesítették be, s itt még 200 év múlva is csak francia, valószínűleg főként délfancia szerzetesek éltek.³⁾ A XII. században a királyi udvarok mintaképe a provençal udvari élet volt egész Nyugateurópában, s így francia származású királynéink körében bizonyára voltak Délfanciaországból jött lovagok és hölgyek, sőt minden bizonnyal divat és úri szokások dolgában ezek voltak a hangadók.⁴⁾ Így volt ez nemcsak egész Franciaországban, hanem az ibériai félsziget udvaraiban

¹⁾ NyK. XXXIV, 30; MNy. X, 385 kk.

²⁾ MNy. II, 273.

³⁾ PAIS: RevEtHongr. I, 18; HÓMAN-SZEKPÜ, Magyar Történet I, 307.

⁴⁾ Vö. G. PARIS, Esquisse historique de la litt. fr. au moyen-âge 87—88; GACHON, Hist. de Languedoc 81 kk.; BOISSONNADE, Hist. de Poitou 60 kk

is, s ezért egyáltalában nem meglepő, hogy Peire Vidal éppen arragoni Konstancia udvarában talált olyan szíves fogadtatásra, hogy lelkes hangon énekelte meg magyarországi tartózkodását.¹⁾ Hiszen I. López de Mendoza, Santillana örgrófja még a XV. század első felében úgy tudja, hogy az udvari költészet (és vele karöltve bizonyára az udvari élet) Spanyolországban, mégpedig mind Catalunyában, mind Galiciában és Arragonban provençal (limousin) minták után született meg és fejlődött ki.²⁾ A nemrég feltárt XII. századi, páratlan pompájú esztergomi királyi palota kétségtelenül délfrancia építészre vall.³⁾ Bár egyelőre nem bizonyítható, de nagy valószínűséggel föltehető, hogy városaink latinusai között nemcsak északi és keleti franciák, hanem déliek is akadtak, hiszen a városi élet, az ipar és a kereskedelem a XI—XII. században délen sokkal magasabb fokon állott⁴⁾ és így expanzívabb is lehetett, mint északon. PAIS is azt gyanítja, hogy a nagyváradi francia gyarmatosok letelepülése szoros összefüggésben van a st.-gilles-i papok beköltözésével,⁵⁾ s hogy tehát e telepések, legalább részben, déli franciák voltak. A Budáról Székesfehérváron vagy Esztergomon és Pozsonyon át vezető nagy kereskedelmi út⁶⁾ állomásai szinte elképzelhetetlenek provençal kereskedők s iparosok nélkül.

A nyelvi hatás lehetősége tehát fennáll. Kimutatható, kétségtelenül provençal eredetű szavunk ennek ellenére eddigi tudásunk szerint alig van. Teljes valószínűséggel csak *dézma* szavunk régebbi *dézma* változatáról állíthatjuk a provençal eredetet, (míg a *dézma* vagy későbbi olasz átvétel, vagy, mint az EtSz. véli, magyar fejlemény), ugyanis hangtani szempontból minden számbavehető forrás közül csupán a provençal szó felel meg kifogástalanul a magyar alaknak.

Az EtSz. (I, 1346), miután leszámol a többi származtatással (az olasz származtatás ellen további, súlyos érveket is lehetne fölhozni), hangtörténeti megfontolások alapján az ófrancia *disme*-ben, vagy a provençal *dezma*-ban keresi szavunk

¹⁾ PAIS, i. m. 22.

²⁾ R. MESA Y LOPEZ, Antología de los mejores poetas castellanos, 15, 17.

³⁾ GEREVICH TIBOR szíves szóbeli értesítése.

⁴⁾ GACHON, i. h.; BOISSONNADE, i. h.

⁵⁾ I. m. 142.

⁶⁾ PAIS, i. m. 143.

őset. Az ófr. *disme*-ben azonban az *s* már a XI. század folyamán eltűnt,¹⁾ s ezt a teljes elnémulást *ž* (*ž*) és *h* fokok is előzhették meg,²⁾ úgy hogy a *dizme* hangalak legfőljebb csak a XI. század elejére tehető fel; ilyen korai francia jövevényszavunk azonban nincsen, s a francia hatás történetét figyelembe véve fel sem igen tehető. A *dezma*, *desma*, mely a provençalban lehet örökölt szó,³⁾ vagy (főleg *dezme*, *desme*, *disma* változataiban) igen régi francia jövevényszó, később sok esetben, talán további francia hatásra, elveszti a *z*-jét.⁴⁾ A *dezma*,⁵⁾ *dezme*,⁶⁾ sőt valószínűleg a gyakoribb *desma*, *disma*, *desme* (*deime*, *deme*, *detme*, *delme*, *deume*⁷⁾ stb. mellett) azonban biztosítja a *z*-s ejtést. LÉVY (i. h.) a prov. *desma*-t nyílt *ē*-vel adja, ez megfelel az EtSz. hasonló megállapításának a magyar szóról. Mindezek alapján a magyar *dézma* szót pontos hangtani egyezésnél fogva jogosan tekintetjük XII—XIII. századi provençal kölcsönzésnek.

Az EtSz.-nak azzal az eshetőséggel szemben kifejezett szkepszisét (I, 1433), hogy a *duga*, *dugály* 'kis gát stb' erdélyi tájszót a provençal *doga*, *dogal*-lal hozzuk összefüggésbe, kénytelen vagyok osztani, mert a teljes hangtani és jelentéstani egyezés ellenére a nagy időbeli távolságot (régí adat a magyar szóra nincs) semmi sem hidalja át.

Bizonyos valószínűséggel, bár nem kétségtelen bizonyossággal óprovençal eredetűnek tekinthetjük *zománc* szavunkat is. Mindenekelőtt azonban meg kell állapítanunk, hogy oly európai vándorszóval állunk szemben, mely kimutathatólag több oldalról hatolt be nyelvünkbe. A régi alakok két főtípusba oszthatók: 1. *š*-, *ž*- kezdetűekre: 1497: *cuppa cum smalcz* desuper (NySz., OklSz.), ez azonban talán *szmálc*nak is olvasható, Dáv: KKER. vij: *somaltz*, Ver.: *xomancz*, olv. *zsománc* (NySz.), CzF.: *zsománc*, és 2. *s*-, *z*- kezdetűekre: 1490: *zmalczos*, 1532: *zomancz*, 1587:

¹⁾ MEYER-LÜBKE, Hist. Gramm. der frz. Spr. 2–3 I, 154.

²⁾ Ebben a *z* > *ø* változásban minden északfrancia nyelvjárás részt vesz, ha maga a változás nem is egészen egyformán folyt le mindenütt.

³⁾ MEYER-LÜBKE, RomEtWb.³ 2503.

⁴⁾ VÖ. RAYNOUARD, Lexique roman ou dict. de la langue des Troubadours. Réimpression. III, 31; LÉVY, Petit dict. prov.-fr. 118.

⁵⁾ BRUNEL, Les plus anciennes chartes de la langue prov.: 1179, Comminges (160 l.), 1185, Comminges (219 l.)

⁶⁾ BRUNEL, i. m. 1109, Gévaudan (16 l.), 1140 kör. Quercy (36—40 l.).

⁷⁾ RAYNOUARD i. h.; LÉVY, i. h.; BRUNEL, i. m. passim.

zomalczos (OkISz.), Huszti: Aen. 29: *szomántzal*, Kecsk: ÖtvM. 383: *zomálcz*, Radv.: Csal. II, 57: *zomanch*, 83: *zomalczos* stb. (NySz.) és sok más XVI—XVII. századi *zománc* adat, így a Radvánszky okiratgyűjteményben mintegy 100 példa.¹⁾ Az első csoport kétségtelenül középfelnémet (vagy ófelnémet?) *smalz*-ra megy vissza. SIMONYI, ki szavunkkal tüzetesen foglalkozott,²⁾ s az $l > n$ változást igazolta, mind a *ž-*, *š-*, mind a *z-*, *s-* kezdetű alakokat a németből származtatja, s fejtegetését elfogadja a DOL. is. A németből azonban csak az *š-*, *ž-* szókezdet magyarázható meg kifogástalanul, az *s-*, *z-* nem. A germanisták ugyanis egyértelműen azt tanítják, hogy már az ófelnémetben élesen elválík az *s*, *f* betűvel jelölt hang a *ʃ* betűvel jelölttől, s ezt a jelenséget úgy magyarázzák, hogy a $ʃ = s$, az $s = \bar{s}$ (*š*-féle hang).³⁾ Ez utóbbinak magyar megfelelője, mint köztudomású, *š* vagy *ž*. Igaza van viszont MUNKÁCSINAK,⁴⁾ hogy a déli szláv alakok (horv. *žumance*, *žumanac*, szerb *žumance*, dalm. *zomalcze* (Verancsics) magyar eredetűek, s így a magyar szó forrásai nem lehetnek.

Ily jellegzetesen művelődéstörténeti szó eredetét, úgy vélem, a tárgytörténet gondos vizsgálata nélkül nem lehet megoldani. Vizsgálódásainkból eleve kirekeszthetjük a byzánci *zománc* szerepét, mert bár kétségtelen, hogy az Árpádok idejében a byzánci *zománc* Magyarországon ismeretes és kapós volt, a byzánci görög műszavaknak (*ἡ ἔχμαυσις, τὰ χειμερῶτα ἔργα*)⁵⁾ a magyar szóhoz semmi közük sincs. Nyugateurópában a X—XIII. század között a *zománckészítésnek* két nagy központja van. Az egyik a Rajna, a Moselle és a Meuse völgye, a másik Limoges.⁶⁾ Hogy e kettő összefügg-e egymással, az vita tárgya. A német, s nyomukban a magyar műtörténészek szerint a limoges-i *zománc* a rajnavidékek függvénye, minthogy mind a kettő rekeszzománc; a franciák szerint a kettő egymástól füg-

¹⁾ Nyr. X, 99.

²⁾ Nyr. X, 98 kk.

³⁾ BEHAGEL, *Gesch. der deutschen Spr.: Grundr. der germ. Phil.* 1911³, 216—217; BRAUNE: *Althochdeutsche Gramm.* 3—4., 142, 156; SCHATZ, *Altair. Gramm.* 82; FRANCK, *Altfränkische Gramm.* 127, 130.

⁴⁾ NyK. XVII, 84.

⁵⁾ MORAVCSIK GYULA szíves közlése.

⁶⁾ Grande *Encycl.* XV, 872 kk.; *Encycl. Brit.* VIII, 417; MICHEL, *Hist. de l'Art.* I, 2: 842 kk.; ZIMMERMANN: *Allgem. Kunstgesch.* I, 471; ÉBER, *Művészeti Lexikon* II, 630.

getlen. Az a körülmény, hogy a Limoges-tól sokkal délibb Conques-ból egy már 838 előtt készült zománcos ereklyetartó ismeretes,¹⁾ s hogy a limoges-i zománc jellegzetes színei nem mutatnak rokonságot a rajnavidékiekéivel, talán inkább a francia felfogás felé billenti a mérleget. A mi szempontunkból ez azonban másodrendű kérdés. A rajnavidéki zománc legszebb kivirágzása szintén túlnyomóan a francia (nagyrészt kolostori) műhelyek érdeme. Metz, Verdun, Liège, Namur, majd Moissac és Grandmont,²⁾ igen fontos zománckészítési központok a XI—XIII. században, de hatásuk egész Észak-Franciaországra kiterjed. Így pl. St. Martin de Laon egy apátja készítette zománcos kereszt is a Meuse völgyére utal.³⁾ Kelet-Franciaország fontos szerepére jellemző, hogy a XII. században Suger st.-denis-i apát lotaringiai munkásokat hozat, mikor apátságát ötvöskincsekkel akarja ellátni. E lotaringiai művészek fennmaradt művei közt van pl. egy zománcos bronzszobor is.⁴⁾ Ez iskolának leggyönyörűbb alkotása, a Bécs melletti Klosterneuburg oltára szintén francia ember, Nicolas de Verdun műve.⁵⁾

A XI—XII. századi, Magyarországon talált és rajnavidéki típusú zománcmunkák kivétel nélkül franciás és nem németes jellegűek,⁶⁾ s GEREVICH TIBOR előszóval közölt véleménye szerint Meuse-völgyi, főként namuri műhely munkájának tekinthetők. Az ú. n. Gizella királyné keresztje, melyet német műtörténészek hol hildesheimi, hol regensburgi, hol passauai munkának ítélték, minden kétséget kizárólag byzánci jellegű mű.

A meuse-rajnavidéki ötvösmunkák azonban alig voltak exportcikkek. Nagyobb mértékben a zománc csak akkor terjedt el, mikor a limoges-i, s nyomukban a többi délfanciaországi kolostori műhelyek fellendülnek, majd lassanként a tömeggyártásra

¹⁾ MICHEL, i. m. I 2: 842.

²⁾ Gr. Encycl. i. h.; MICHEL, i. m. I, 2: 846.

³⁾ MICHEL, i. m. I, 2: 865.

⁴⁾ MICHEL, i. m. I, 2: 863.

⁵⁾ ZIMMERMANN, i. h.: Michel, i. m. I, 2: 864.

⁶⁾ Az utalások folytonos ismételtetése helyett itt jelzem, hogy művészeti irodalmunk e téren való hézagossága miatt a zománcre vonatkozó magyarországi adatokat csaknem kizárólag a zománc kitűnő szakértőjének, MIHALIK SÁNDORnak egy cikkéből (Magyar Művészet VI, 506 kk.) és minden részletre kiterjedő szóbeli tájékoztatásából merítem. Lekötelező szívességéért ezúton mondok köszönetet.

rendezkednek be, azaz a XII. század első felétől. Ilyen eredetű zománc minálunk is viszonylag nagyobb számmal akad, és MIHALIK szerint a keresztesek terjeszthették el. Erre a föltevésre azonban szükség nincs, hiszen a közvetlen érintkezés is megvolt Dél-Franciaországgal mind a kolostorok, mind a meglehetősen sűrű kereskedelmi forgalom révén. Ilyen francia eredetű zománcmunka, északkeleti is, de főként limoges-i jellegű, sok lehetett Magyarországon már a királyság első századaiban, hiszen tudjuk, hogy kolostoraink és templomaink gazdagon voltak felszerelve, a régi inventáriumok tanúsága szerint.

Magyarország azonban nem maradt meg a külföldi ötvösmunkák megvásárlásánál, hanem — az ötvösség legrégibb, legnemzetibb, honfoglalás előtti multra visszatekintő művészetünk lévén — természetes, hogy a magyar mesterek saját műhelyeikben megpróbálták értékesíteni a külföldi ösztönzéseket is. A Magyarországon készült különböző fémdísz tárgyak egybeolvasztják, átmunkálják a francia, olasz, német és byzánci hatásokat, megtoldva valami külön, sehol másutt, fel nem lelhető s ezért nemzetinek tekinthető vonással. Így pl. egy Monostorapátiból származó XII. századi franciás stílusú feszületünkön a kétségbevonhatatlanul francia típus mellett a lágyékkötő határozottan byzánci ízlésre mutat. Volt német hatás is, de jóval gyöngébb, kevesebb nyomot hagyott, s a régibb emlékek jellege határozottan franciás.

Így a zománckészítés is megjelenik nálunk kimutathatólag már a XII. században, bár természetesen okleveles bizonyítékaink nincsenek rá. E korból származó gyér emlékeink persze magukon viselik a kísérletezés jellegét, színeik fakók, anyaguk gyenge, műszaki eljárásuk kezdetleges. Típusuk minden kétséget kizárólag limoges-i, bár magyaros, helyi színeződésűek. A limoges-i zománcnak ilyenén utánzása éppen nem meglepő, s csak annyit jelent, hogy a XII. században nemcsak spanyol, angol és olasz ötvösműhelyekben foglalkoztak e nagy kelendőségnek örvendő cikkek másolásával, hanem minálunk is. Ennek legjellegzetesebb bizonyítéka az ú. n. győri lelet (XII. század).

E tárgy történeti megfontolások tehát arra a következtetésre visznek, hogy a zománc ismerete, nem számítva a byzánci hatást, mely, mint láttuk, szótörténeti szempontból nem jöhet szóba, esetleg a Meuse völgyéből, de nagyobb valószínűséggel

Limoges-ból, vagy Limoges-zsal szoros összefüggésben lévő valamely délfancia területéről jött hozzánk. Nem kifogásolható eljárás tehát, ha ennek megfelelően *zománc* szavunk eredetét is vagy a vallon, vagy a provençal nyelvterületen keressük.

A mai vallon nyelvjárásokban ilyen művelődési szó természetesen csak francia irodalmi formában van meg, de szinte kétségtelen, tekintve a középkorban éppen a Meuse völgyében virágzó *zománcipart*, hogy valaha megvolt a szó eredeti népies vallon alakja. Ez a germán **smalt*-ból eredetileg csak **smalt*, ill. a nominatívusban **smalz* lehetett. E hangalakkal kapcsolatban két probléma merül fel: az *l* vokalizálódása és a szóeleji mássalhangzótorlódás kérdése.

Mint hogy szavunk átvételének idejét a XII. századnál régebbre nem merném tenni, számot kell vetni az *l* vokalizációjával, mely az északi nyelvterületen a VII. századig,¹⁾ sőt szórva nyos esetekben még a latin korszakba nyúlik vissza²⁾ és a XI. század vége felé már általános. A vallonban azonban az *u* < *l*, ha egyáltalában megvolt, igen korán eltűnt,³⁾ s így a XII. században egy esetleg még meglevő, de mindenesetre fölötté archaikusan ható **smalz* mellett az általános ejtés **smāz* lehetett, a mai hangállapotot figyelembe véve föltétlenül nyújtott *a*-val.⁴⁾ Ebből a magyarban minden nehézség nélkül megmagyarázható a *szmālz*, *zmālc* alak (még a *smālc* (< ném. *smalz*)-cal való kontaminációra sem kell gondolni), hiszen a másodlagos *l*-es alakok nem ritkák, vö. *imāld*, *ālc*s stb.; sőt az sem lehetetlen, hogy *szmācc*-ból elhasonulással közvetlenül fejlődik a *szmānc*, *zmānc* alak is, a *szmālc* közbeiktatása nélkül, vö. *Venecce* > *Venence* > *Velence*.

A szókezdet problémáját eldönteni voltaképpen lehetetlen, mert ez a szó ebből a szempontból, úgy látszik, egyedül áll. A szó belsejében ez az *s* zöngés mássalhangzó előtt (*h*-n keresztül) eltűnik,⁵⁾ de a szó elején másként állhatott a dolog. Annyi bizonyos, hogy a vallonban prosztétikus *i* > *e* nem fejlődött, vagy igen korán visszafejlődött, s helyette mássalhangzós szövéig után, vagy

¹⁾ MEYER-LÜBKE: Hist. Gramm. der frz. Spr. 137 kk.

²⁾ E. RICHTER, Beiträge zur Geschichte der Romanismen I, 114—15.

³⁾ Rom. XVII, 565.

⁴⁾ Vö. mai vall. *pāme* < *palma*, *mā* < *malum*, *tchāfe* < **calefat*, *tchācē* < *calcellum* stb.

⁵⁾ Rom. XVI, 123; XVII, 564.

tiszta szólamkezdet esetén a két szókezdő mássalhangzó közé kerül egy ejtéskönnyítő rendükált hang (ma rendszeren nyelvjárásonként *i*, *ü*, ritkábban *e* vagy *ə*, melyek mind régi *e*-re mennek vissza). A mai vallonban van *sl-*, *sm-*, *sn-* szókezdet, azonban mind újabb keletűnek látszó jövevényszavakban: *slahi* < ném. *schlagen*, *slam* < ném. *schlamm*, *slap* < nederl. *slap*, *slik* < nederl. *slijk*, *slin* < ném. *schlinge*, *smak* < nederl. *smak*, *smér* < nederl. *smeer*, *snouf* < nederl. *snuf*,¹⁾ stb. aránylag újabb átvételeknek tetszenek. A megmaradt *sl-* germán eredetű szavakban egyesek szerint²⁾ régi, XIII. század előtti átvételre utalhat. Végeredményben jogosan tehető tehát fel, hogy az *sm-* szókezdet is megmaradt, hiszen az esetek igen nagy részében az *s* és az *m* között magánhangzó volt. Kolostori műhelyek szavával állván szemben, azt is feltehetjük, hogy a latin *smaltum* (DuC) állandóan befolyásolta fejlődését (vö. *scrire*, *scrin*, melyek a latin *scribere*, *scrinium* hatására őrzik meg a szókezdő *sc-* csoportot.)³⁾ Egy vallon **s(e)malz*, **s(e)maz* szabályos hangtani megfelelést ad a magyar *szomálc*, *szomán*choz, innen *sz* > *z* változással *zomálc*, *zománc*, vö. *szomok* > *zomok*,⁴⁾ *szilál* > *zilál*.⁵⁾ Az sincs azonban kizárva, hogy a vallonban a *səmāc* ejtéssel váltokozó egyszótagú alakban már végbement hasonulás útján az *s* > *z* változás (ez szabályos), tehát *səmāc* ejtés mellett *zmāc* ejtés is volt, s e kettő vegyülése a *z(ə)māc* > *zomānc*.

A provençal alak viszont ma *esmaut*.⁶⁾ Az *esmant* alakot, melyről SIMONYI CzF. nyomán beszél,⁷⁾ sehol sem találom, s azt kell hinnem, hogy Czuczor és Fogarassy hibás olvasásának kell tulajdonítani (a saját jegyzeteikben olvashatták az *u*-t *n*-nek). A régi alak a nominativusban *esmauz*, **esmalz*, etimológiája ugyanaz, mint a vallon **smalz*-é, a francia *émail*-é stb.⁸⁾ A fölbukkanó két hangtani probléma itt is az, ami a vallon szóban: az *l* vokalizációja és a szókezdő *sm-* csoport.

¹⁾ HAUST, Dict. liégeois.

²⁾ CORIN: Bulletin du Dict. Wall. XIX, 122. — A germán *s* impurumos szókezdetre általában l. uott és HAUST, i. m. XXX.

³⁾ BÁRCZI: Mny. XXVIII, 204—5.

⁴⁾ SIMONYI: Nyr. XLV, 297.

⁵⁾ PAIS DEZSŐ szíves szóbeli közlése.

⁶⁾ RAYNOUARD, i. m.; LÉVY i. m.

⁷⁾ Nyr. X, 98.

⁸⁾ MEYER-LÜBKE, Rom. Etwb.³ 8040.

Ami azt a kérdést illeti, vajjon a francia vagy a provençal *l* vokalizációja (*a* után és foghang előtt) a régiebb, az érvek nem hiányoznak egyik feltevés mellett sem.¹⁾ Az a körülmény, hogy a provençal nyelvterületen az első adat jóval (mintegy két és fél századdal) fiatalabb (Boetius, a XI. század elején), mint a francia nyelvterületi adatok, s az időrendben következő példák is jóval későbbiek és ritkábbak,²⁾ nem bizonyít sokat, annál többet azonban az a tény, hogy az *al* > *au* ma sem általános, még foghang előtt sem, az egész nyelvterületen, nem is számítva a katalánt, ahol egyáltalában nincs vokalizáció. Ha megvizsgáljuk pl. a *calidum*, *calcem*, *calceam*, *calefacere*, *alterum* mai megfelelőinek földrajzi elterjedését,³⁾ azt találjuk, hogy *al* típusúak előfordulnak a katalánhoz számító Pyrénées Orientales-on kívül főleg a Languedoc, Aveyron, Lozère, Haute-Loire, Cantal és Lot megyében. Az a körülmény, hogy e különféle szavakban az *al* ~ *au* típusok földrajzi megoszlása nem fedi egymást, s az *al* területek ma határozottan „area isolata”⁴⁾ jellegűek, arra mutat, hogy a velarizáció itt kívülről jövő, állandóan terjedő jelenség, s ennél fogva föltehető, hogy a régi nyelvben az *al* területe jóval nagyobb volt, mint az *au* területe. Régi szövegek erre, sajnos, nem nyújthatnak bizonyítékot, minthogy kétségtelen, hogy az igen gyakori *al* írásmód *au*-t is jelölhet. Viszont a régi adatokból annyi megállapítható, hogy az *al* > *au* változás éppen Limousinból indul ki;⁵⁾ ez a tény azonban nem akadály a provençal egyeztetésnek, hiszen a hozzánk a papok útján vagy a kereskedelmi forgalomban elkerülő áru neve nem a termelők, hanem a közvetítők használta hangalakban jutott el, ezek pedig, akár szerzetesek, akár kalmárok, bizonyára nem éppen mind limoges-iak, hanem különféle proveçal területekről verődtek össze. Mindenesetre nem vétünk a módszeres gondolkodás ellen, ha fölteszük, hogy a XII. században az **esmalz* provençal nominativus eleven, és egy bizo-

1) G. DE KOLOWRAT, Etude sur la vocalisation de la consonne *l*, 173; SUCHIER, Die frz. und prov. Spr. und ihre Mundarten; Grundr. der rom. Phil. I, 739.

2) KOLOWRAT, i. m. 173.

3) GILLIÉRON—EDMONT, Atlas linguistique de la France, cartes 254, 261, 259, 257; KOLOWRAT, i. m. 173, 187.

4) Vö. BARTOLI, Introduzione alla neolinguistica, 3 kk.

5) KOLOWRAT, i. m. 173.

nyos, ma már pontosan körül nem írható területen kizárólagos, vagy legalább is túlnyomó volt. Azt sem szabad elfeledni, hogy a magyar *-alc* szóvég végeredményben *-auz*-ból is kifogástalanul levezethető.

Megjegyzendő még, hogy Mistral szótárában említ egy rouergue-i *antre* < *alterum* alakot,¹⁾ tehát szórványos *l* > *n* változásra példát, ami jól váгна a mi *zománcunkhoz*, de ebből az egy adathból bajos lenne következtetéseket levonni.

Zavaróbb a szó eleje: a provençalban ugyanis mindenütt volt prosztétikus *e*. Kétségtelenül van nem egy *e* nélküli példa is a XII. században, mint pl. *scriure* és alakjai,²⁾ *steir*, *ster*,³⁾ *Steve*,⁴⁾ *Seguis de Sten*⁵⁾ etc., ezeknek azonban nyilvánvaló magyarázata a tudós hatás, latinoskodó hajlandóság, és hivatkozni rájuk nem lehet. A provençal prosztétikus *e* azonban nem volt a francia hasonló eredetű *e*-vel azonos, határozott hang, amit az bizonyít, hogy a déli *e* bizonyos helyzetben, így minden megelőző *a* után szabályszerűen elidál.⁶⁾ Így tehát nem elképzelhetetlen, bár mindenesetre meglepő, hogy a magyarban a szó prosztétikus magánhangzó nélkül jelentkezik.

Végeredményben tehát a tárgytörténet nyújtotta két lehetőség közül a vallonföldi alak hangtani megfelelése kifogástalan, s nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy a kétségtelenül vallon területről származó francia jövevényszavaink jóval nagyobb számúak. A provençal egyeztetésnek figyelmen kívül nem hagyható hangtani nehézségei vannak, viszont tárgytörténeti szempontból a provençal származás valószínű. A nominativusos alak átvétele igen régi, XII. századbeli szókölcönzésre mutat.

Vándorszóval lévén dolgunk, az is meglehet, hogy, mint a németnek megfelelő alakokból láttuk, több helyről hatolt be a szó hozzánk, s a különféle formák között kiegyenlítődség állott be.

Feltehető azonfelül, bizonyos meggondolások alapján, az óprovençal eredet néhány szavunkról, melyeknek más, teljesen

¹⁾ KOLOWRAT, i. m. 187.

²⁾ BRUNEL, i. m. 6, 11.

³⁾ I. m. 37, 38, 40, 89.

⁴⁾ I. m. 42, 77, 197, 217, 212, 106.

⁵⁾ I. m. 68.

⁶⁾ THOMAS, Ste Foi d'Agen, XXIV; BRUNEL, *passim*.

kifogástalan magyarázata is van. Így *bolt* szavunkat származtathatjuk az EtSz.-ral (I, 464) az olaszból, vagy PAIS DEZSÓVEL a franciából,¹⁾ de épúgy kifogástalan hangtani szempontból a provençal *volta*, *vout*-nak,²⁾ mint kiinduló pontnak a feltevése, s ez utóbbit támogatja az az említett körülmény, hogy egyetlen, meglehetősen épségben fennmaradt XII. századi nagyobb műemlékünk, az esztergomi királyi palota délfrancia építészek és kőfaragók kezéről tanúskodik. Ezt a kérdést is csak a tárgytörténet végleges tisztázása döntheti majd el, egyelőre azonban Árpád-kori építészettünk kritikai feldolgozása művészettörténészeinkre váró feladat.

Hasonlóképpen *malom* szavunkról bizonyította MELICH JÁNOS,³⁾ hogy az ófrancia *molin*-ből származik. Bizonyításának cáfoló és állító részét itt fölösleges lenne megismételni, de ugyanazon érvek alapján épúgy lehetne e szavunk a provençal *molin* megfelelője is. Vele párhuzamosan megy a *molnár* szó, melyet kifogástalanul meg lehet magyarázni a szláv *mlinar*-ból⁴⁾ és az óbajor *mulinari*-ból⁵⁾ is. Ha azonban *malom* szavunk franciaországi eredetű, nem valószínűtlen annak a feltevése sem, hogy *molnár* szavunk ugyaninnen jött. Az északfranciaországi nyelvjárások, leszámítva a normandot, nem jöhetnek szóba, mert bennük az *-arius* (*molinari*) mindig *-ier* (ill. *-ier > i(r)*, *i(r)*: *mol(i)nier*-típusból pedig a magyar szó alakja nem fejthető meg. A normandban, úgy látszik, az *-ier* korán *-er*-ré egyszerűsödött,⁶⁾ de a normandokkal való középkori érintkezéseink a felsőbb társadalmi körökre vagy zsoldoskatonákra szorítkoztak,⁷⁾ ezeken az utakon pedig ilyen jelentésű szó átszármazása nem valószínű. Délen az *-arius* megfelelője hol *-er*, hol *eir*, hol *-ier*,⁸⁾

1) PAIS: MNy. XXXI, 104—5, 186; BÁRCZI: MNy, XXXI, 185.

2) RAYNOUARD i. m. V, 568—9.

3) MNy. XVI, 61.

4) HORGER: MNy. VIII, 14; MELICH: MNy. VIII, 155.

5) MELICH: MNy. XII, 290—1.

6) MARCHOT, Solution de quelques difficultés de la phonétique française, 24.

7) HÓMAN-SZEKFÜ, Magyar történet I. 354, 369, II, 35.

8) MARCHOT, i. m. 18—19; THOMAS, L'évolution phonétique du suffixe *-arius* en Gaule; Bausteine Mussafia, 641 kk.; RONJAT, Grammaire hist. des parlers prov. 198 kk.; MEYER: Rom. III. 434; MEYER-LÜBKE, Gr. des langues rom. I, 520 stb.

tarka változatosságban. Ennek megfelelően a molnár hol *moliner*,¹⁾ hol *molnier*²⁾ vagy *molnier*³⁾ alakban (és ezek változataiban) jelentkezik. Az oklevelekben is gyakori a *moliner*³⁾ forma *molineir* és *molnier* mellett. (Nem tartozik ide a *molinar*, *molnar* „malomi, malomhoz tartozó“ melléknév). A mai délfranciaországi nyelvjáráásokban *-arius*nak igen sok helyen még mindig *-e(r)* a megfelelője és a *mulinari* utódaiban is ez található fel (*mōnē*, *mulinē* stb. alakokban) elszórva sok helyen (Puy-de-Dôme, Cantal, Gironde, Pyrénées-Orientales, Loire, Charente, Char.-Inf., Deux-Sèvres, Vendée), míg a jésített mássalhangzójú alakok (*mōñē*, *mōlnē* stb.) *ier*-re mutatnak. Egy régi *moliner*, *molner*-ből pedig a magyar *molnár* kifogástalanul megmagyarázható.

Tárgyalt szavaink közül tehát egyelőre csak *dézma* tekinthető teljes valószínűséggel provençal eredetűnek, míg *zománc* lehet vallon, *bolt* eredete csak a tárgytörténet tisztázása után lesz eldönthető az olasz, a francia és a provençal között, míg az egymással összefüggő *malom* és *molnár* provençal származása mellett az a meggondolás szól, hogy csak ebből a nyelvből magyarázható meg egyformán mind a két szó.

BÁRCZI GÉZA.

¹⁾ RAYNOUARD, i. m. IV, 245.

²⁾ LÉVY, i. m. 251.

³⁾ BRUNEL, i. m. 118, 122, 201 etc.

Rassz és nyelv.

Amikor az összehasonlító nyelvtudomány első nagy sikerreit aratta s módszeres kutatások alapján távolállónak látszó nyelvek rokonságát igazolta, a nyelvészek egyrésze azon a nézeten volt, hogy a rokonnyelvű népek egyúttal rokon származásúak is, vagyis hogy a nyelvrokonság egyben vérrokonságot, s a nyelvi egység faji, rasszbeli egységet is jelent. Ezért a nyelvet és a rasszt egynek vették s nevüket felváltva használták. Így születtek meg a később oly sok zavart, félreértést keltő: árja faj, indogermán rassz stb. helytelen elnevezések. Azt hitték, hogy a nyelvészet megállapításait, kérdésfeltevéseit minden további nélkül átvihetik az embertanba, s mert a nyelvészetben volt pl. árja probléma, egészen természetesnek találták, hogy az egyúttal, mégpedig ugyanolyan mértékben, antropológiai probléma is. E felfogással kapcsolatos, hogy amikor nyelvészeink a magyar nyelv finn vagy török voltát vitatták, a hazai antropológiától azt várták, állapítsa meg, vajjon a magyarság finn avagy török fajú-e. A legpregnansabban fejeződik ki e gondolat FRIEDRICH MÜLLER¹⁾ közismert felosztásában, aki az emberiséget a haj alkata s egyéb testi jelegek alapján 12 fajra különítette, majd e morfológiai csoportokon belül a nyelvek rokonsága szerint osztályozta.

A mult század második felében még gyermekcipőben járó rasszantropológia valóban meg is kísérelte, hogy a nevezett nyelvészeti kérdésfeltevésekre közvetlen választ adjon. A magyarságra vonatkozólag pl. SCHEIBER a sorozási termetadatokból számított középértékek alapján iparkodott a „*finnfajúságot*“ igazolni.²⁾ Minél több országból s minél nagyobb számú antropológiai adat állott azonban rendelkezésre, annál inkább kiderült, hogy egyfelől ezek a középértékek nem fejezik ki a népek között lévő antropológiai különbségeket, másfelől a népek nyelvi egy-

¹⁾ FRIEDRICH MÜLLER, Allgemeine Ethnographie. 1873.

²⁾ S. H. SCHEIBER: Untersuchungen ü. den mittleren Wuchs des Menschen in Ungarn (Arch. f. Anthr. 1881).

ségének nem felel meg rasszbeli, típusbeli egység, hanem minden nép a rasszelemek, típusok mozaikszerűen összekevert egyvelegéből áll. Antropológiai értelemben nincs sem külön árja vagy indogermán faj, sem egységes finn vagy török fajta, sem kizárólagos magyar, német, tót stb. típus, mert minden népen belül igen különböző típusok találhatók, s ugyanazon antropológiai típus igen különböző népeknél fordul elő.

Amikor azután néhány rokonnyelvű népről (pl. svéd—indus, bolgár—szerb) kimutatták, hogy rasszbelileg egymástól igen távol állanak, viszont nyelvileg távol álló népekről (magyar—bolgár) bebizonyították, hogy antropológiailag rokonok, akkor egyszerre sokan a másik szélsőségbe esve azt vitatták, hogy a rassz és a nyelv között egyáltalán semmiféle kapcsolat nincsen, nem is volt soha.

Ezzel kapcsolatban sajnálatos feszült viszony keletkezett a két egymásra utalt tudomány: a nyelvészet és antropológia művelői között. A nyelvészek úgy érezték, hogy csalódtak az antropológiában, mert az nem tudta az általuk feltett kérdésekre az óhajtott választ megadni, az antropológusok viszont szemükre hányták a nyelvészeknek a MÜLLER-féle iskola túlzásait s az általa keltett fogalomzavart. Nem kis része volt a viszony elmérgesítésében RUDOLF VIRCHOWNAK¹⁾, aki 1893-ban, a hannoveri antropológus-gyűlésen tartott megnyitó beszédében éles hangon kelt ki ama nyelvészek ellen, akik a német *Buche* és a latin *fagus* szót egynek tartják. Azóta szinte szállóigévé vált mondása: „alopex, pix, pax, fuchs” — éppen nem volt alkalmas arra, hogy a nyelvészek és antropológusok közötti kapcsolatot szorosabbá tegye.

Az utolsó évtizedek embertani és nyelvészeti kutatásai alapján azonban mindkét táborból mind többen arra a belátásra jutottak, hogy a kérdés sem a teljes igenléssel, sem a kerek tagadással nincs megoldva, hanem az igazság valahol a kettő között kell, hogy legyen. Kiderült, hogy noha a rassz és nyelv ma már a legtöbb esetben nem fedi egymást, mindamellett bizonyos, esetről-esetre kimutatható kapcsolat mégis van a kettő között. Sőt éppen ez az esetről-esetre változó, bár legtöbbször

¹⁾ Correspondenzblatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie Ethnologie u. Urgeschichte. XXVII. Jahrg. 1896.

meglehetősen bonyolult kapcsolat az, ami egész csomó fontos problémára nézve a két tudományszakma együttes munkáját nemcsak kívánatossá, de sok esetben egyenesen nélkülözhetlenné teszi. Ha pedig az emberiség történetében visszafelé haladunk, a két fogalom, a kétféle csoport mind jobban közeledik egymáshoz, mind szorosabb lesz közöttük a kapcsolat, úgyhogy végül abban az időben, amikor az ősi rasszok még eredeti elszigeteltségükben éltek, a kettő sok esetben teljesen fedt egymást. Ezért, ha nem is írjuk alá szó szerint RECHE¹⁾ mondását, hogy: „az ősidőben annyi nyelv volt, ahány rassz“, mégis el kell ismerünk, hogy a palaeolith korban sok olyan rassztiszta csoportja lehetett az emberiségnek, amely nyelvileg és rasszbelileg teljesen egységes volt, ahol tehát az egy nyelv egyrasszúságot is jelentett, vagyis ahol a nyelv és rassz teljesen fedte egymást.

Álljunk azonban itt meg egy pillanatra s taglaljuk kissé részletesebben azokat a szempontokat, amelyek a kérdésben való tájékozódás szempontjából fontosak lehetnek.

Mindenekelőtt egy-egy alapvető kérdés meredezik itt előtünk mind az antropológiában, mind a nyelvészetben, nevezetesen az *e r e d e t* kérdése. Egységes eredetű-e az emberiség szomatológiailag, azaz az összes mai rasszok egy ősi morfológiai csoportból származtak-e? S visszavezethetők-e az összes nyelvek egy közös ősi nyelvre, vagy pedig több ősn nyelv volt már eredetileg is?

Az embertanban a mono- és polygenizmus vitája, mely körül a XIX. század folyamán oly heves szellemi párviadatok folytak, ma már mind jobban elcsendesedik, mégpedig a monogenizmus, az emberiség egységessége, egyeredetűsége javára. S hogy a kérdés minden kétséget kizáróan még ma sincs eldöntve, az itt már csupán az őse emberi leletek szaporodásán múlik, előbb-utóbb azonban egészen biztosan eldönthető lesz.

Jóval nehezebb és reménytelenebb a helyzet a nyelvészetben, ahol a két felfogás még mindig elég mereven áll egymással szemben „Nem egy ősn nyelv volt, hanem több“ hirdeti SCHLEICHER A. kategórikusan, viszont TROMBETTI az összes nyelvek egységes eredetének kimutatására tett — nem a legszerencsésebben végződő — kísérletet. Nagyon valószínű, hogy a nyelvészet a kérdést nem

¹⁾ O. RECHE: Rasse u. Sprache (Arch. f. Anthrop. 1921).

is fogja tudni soha végleg eldönteni, mert mindig hiányozni fog a legfontosabb bizonyíték, az ősidőben kihalt nyelvek hiteles anyaga.

A kérdés lényege valójában nem is az egy- vagy többágú eredeten, hanem csupán azon múlik, hogy volt-e az emberiség történetében olyan idő, amikor nyelv és rassz — ha nem is az egész emberiségnél, de legalább az ősi csoportok egy részénél — fedte egymást. A természetes ész logikája és bizonyos tapasztalati tények ezt nagyon valószínűvé teszik. Mai antropológiai és nyelvészeti ismereteink ugyanis arra tanítanak bennünket, hogy mind a rasszképződésnek és megrögződésnek, mind új, egységes nyelvtípus keletkezésének földrajzi vagy más tényezők által előidézett tartós elszigeteltség (isolatio) a legfőbb előfeltétele. Huza-mosabb elszigeteltség nélkül még az esetleg mutatio által keletkezett típusok sem tarthatták volna fenn magukat. Minthogy pedig ősembertani adatok tanúsága szerint ilyen elszigetelődések az emberiség történetében hol kisebb, hol nagyobb területekre kiterjedőleg csakugyan előfordultak, semmi sem áll útjában annak a feltevésnek, hogy bizonyos nyelveket bizonyos rasszokkal együtt keletkeztettek tartssunk.

A szóbanforgó kérdésben különben a rasszjellegek és nyelvi jellegek összehasonlítása nyújt némi felvilágosítást.

Köztudomású, hogy a rasszjellegek öröklődő bélyegek, miért is meglehetősen állandóak, illetve csak rendkívül lassan változnak. Ezzel szemben a nyelvi jellegek nem öröklődnek, csak hagyományoztatnak, s ha változásuk sokszor lassúbb is, mint eddig hitték, mégis állandóan változnak, sőt néha pár száz év alatt is lényegesen átalakulhatnak. Változásuk mindenestre aránytalanul gyorsabb, mint a rasszjellegeké. Az az állapot tehát, amidőn egy-egy nyelv és rassz fedte egymást, nem tarthatott nagyon sokáig, mert a nyelv máris lényegesen megváltozott, amikor a rasszjellegek még mindig ősi tisztaságukban megvoltak, feltéve természetesen, hogy közben idegen rasszjellegű néppel való keveredés nem történt. A kétféle jelleg eme különböző természete adta meg azután a lehetőséget annak a nagy eltérésnek és bizonyolultságnak létrejöttéhez, amely ma a rassz és nyelv között van.

Itt érinthetjük azt a kérdést is, vajjon amaz ősi időben, amikor a nyelv és rassz fedte egymást, minden egyes nyelv egy-

egy morfológiai csoport összeségére kiterjedt-e, vagyis, mint RECHE mondja, annyi nyelv volt-e valóban, mint ahány rassz?

Abból a ma is megfigyelhető jelenségből, hogy aránylag egységes rasszjellegű, de kis törzsekre különülten élő primitív népek néha törzsek szerint is lényegesen különböző nyelvet beszélnek; továbbá abból az ősembertani megfigyelésből, hogy az ember az őskorban igen kicsi s eléggé elkülönült hordákban élt s folytonosan vándorolt, amely körülmény nyelvjáráások, új nyelvek keletkezésének igen kedvezett; valamint abból, hogy az emberiség bizonyos morfológiai csoportokra differenciálódva volt már akkor, mielőtt a nyelvek keletkeztek volna, arra következtethetünk, hogy az emberiség morfológiai csoportjai már eredetileg nagyobb kiterjedésűek voltak, mint a nyelvek, illetve, hogy ugyanazon rasszcsoporton belül, annak egymástól távol, elszigetelten élő törzseinél idővel több külön nyelv is keletkezhetett.

„Így ahhoz a végkövetkeztetéshez jutunk — mondja Boas¹⁾ — hogy korábban minden embertípus a csoportoknak a nagyobb számában volt meg, amelyek közül mindegyik a saját nyelvét és kultúráját fejlesztette ki.“

De az elmondottakon felül a nyelvi jelegek kettős: fizikai és pszichikai természete s a mai nyelvek és rasszok között található alább tárgyalandó kapcsolatok is a mellett szólnak, hogy a nyelv bizonyos fokig a rassz testi és szellemi alkatának együttes terméke, s az ősi nyelvek huzamos elszigeteltség következtében minden bizonnyal együtt keletkeztek a rasszokkal, vagy legalább is minden rassz, illetőleg minden nagyobb elszigetelt morfológiai csoport maga termelte ki a saját fizikai és lelki alkata, valamint különleges környezet-viszonyai alapján a saját nyelvét. A különböző rasszoknak ugyanis különbözően alakult beszédmechanizmusuk van, a hallás finomsága, a hangok pszichikai értékelése is rasszok szerint más és más, a rassz-szellem pedig az egész nyelvrendszerre reányomja bélyegét.

Nagy általánosságban igazat adhatunk tehát RECHENEK, hogy: „Eredetileg rassz- és nyelvtípus állandóan fedte egymást. A nyelv úgyszólván a szellemi rasszjelegek egyike volt. Minden rassz ugyanis a reá jellemző nyelvtípusban a legfinomabb szellemi izgalmakhoz is csodálatosan alkalmas műszert alkotott, amelyet

¹⁾ FRANZ BOAS, Kultur u. Rasse. Berlin, 1922.

büntetlenül nem hagyhatnak el. És ha később a rasszok elterjedése és elkeveredése következtében az eredetileg oly tiszta kép el is homályosodik, az mit sem változtat a rassz és nyelv szellemi összefüggésének alaptényén: a nyelv egy része a rasszléleknek."

Az emberiség folytonos vándorlásaival, keveredéseivel, kereszteződéseivel, békés és háborús érintkezéseivel azonban a történelem folyamán ezerféle alkalom nyílt arra, hogy az eredetileg egységes, a rasszal, egy-egy morfológiai csoporttal teljesen egybeeső, vele együtt keletkezett nyelvek változzanak, új hajtásokat, ágakat, törzseket hozzanak létre s végül a differenciálódásnak azt a magas fokát és bonyolult formáját elérjék, amely az emberiségen belül közel 2000 nyelv alakjában ma található. Pedig hány más nyelv is élhetett még, amelyről semmiféle adat vagy hagyomány nem maradt ránk. S minthogy a nyelveknek a változott viszonyok szerint való gyors, néha pár évszázad alatt végbement változását, eltolódását nem követte nyomon a sokkal maradandóbb rasszjellegek átalakulása, differenciálódása, ezért a rassz és nyelv eredeti, egymást fedő állapotából mind jobban eltért, egymástól mindinkább eltávolodott, s a két fogalom, a kétféle csoport egymással száz meg százféle kombinációba, keveredésbe, átszövődésbe jutott.

Ez az oka, hogy ha a rassz és nyelv viszonyának mai állapotát tanulmányozzuk, a legváltozatosabb képet, a legszövevényesebb kapcsolatokat látjuk magunk előtt, amelyek kibogozásához és megértéséhez mindkét tudománynak: az embertannak és nyelvészetnek vállvetett munkájára van szükség. S számtalan példával igazolható, hogy ez a munka, ha fáradságos is, de éppen nem eredménytelen, hanem mindkét tudomány számára hasznos, a népek őstörténetének tisztázása szempontjából pedig egyenesen nélkülözhetetlen.

Találunk népeket (pl. svéd, arab, busman), melyeknél a nyelv és a rassz még mindig meglehetősen szoros kapcsolatban áll egymással, hol mindegyik aránylag nagy tisztaságban maradt meg, vagyis a kettő nagyjában fedi egymást. Vannak viszont népek (bolgár, vedda, észak-japán), melyeknél az eredeti rassz és nyelv annyira eltávolodott egymástól, hogy közöttük már alig mutatható ki valamelyes kapcsolat. Vannak tehát aránylag egységes, vagy csak kevésbé kevert rassz- és nyelvcsoporthok, noha igen kis számban, s vannak népek, melyekben az egymással keveredett

rassz és nyelvelemeknek egész sorára akadunk (európaiak nagy része, hottentotta, bantu stb.). De a nagyfokú kevertség mellett is egyszer a rassz az aránylag egységesebb s a nyelv a kevertebb, mert a keveredés azonos rasszelemeket hozott (pl. Anglia, Felső-Szilézia, Olasz- és Spanyolország), máskor pedig a nyelv az egységesebb, s a rassz a kevertebb (indus, baszk, athabasz).

Ismerünk azután eseteket, amikor mindkét irányban egész nagy eltolódások, átvételek, cserék, keveredések tapasztalhatók. Előfordul pl., hogy a győzők nyelvét akár a tekintély, hatalom, kényszer, akár a magasabb fejlettség, műveltség hatására, akár jól felfogott érdekből részben vagy egészben átveszi a legyőzött, a sajátját meg feladja. Máskor viszont a kisszámú győző olvad bele nyelvileg teljesen a nagytömegű legyőzöttbe (hamita-himák, normannok, lengyel, bolgár). A szerint azután, hogy a két fél azonos rasszösszetételű-e vagy sem, a legkülönbözőbb keveredési formák keletkeznek. Sőt előfordul, hogy ugyanazon nép többször is megváltoztatja nyelvét (etruszk, baszk). Még tovább bonyolítja a rassz és nyelv efféle eltolódási folyamatát az, ha az így keveredett elemek egyike vagy másika, akár a harcokban való folytonos vérvesztés, akár a kisebb szaporodóképesség, vagy az új környezethez való csekélyebb alkalmazkodottsága következtében lassan kihal; vagy pedig az egyik bevándorolt s nagy szaporodó és alkalmazkodó képességgel ellátott elem a másikat számban elnyomja s idővel az illető nép antropológiai arculatát, sőt néha nyelvét is egészen átalakítja. Így azután megtörténhetik, hogy azok a rasszelemek, amelyek egy nyelvet valamely területre elvittek s ott a legyőzöttre reakényszerítettek, maguk idővel kihalnak, a nyelv ellenben a legyőzött lakosságban tovább él. Látszólag új nyelvben új nép áll előttünk, pedig csak az etnikai forma változott meg, míg az emberanyag a régi maradt.

Kérdés mármost, vajjon ebben a mozaikszerű kevertségben s állandó változásban találunk-e olyan támpontokat, amelyekből a rassz és nyelv kapcsolatára, illetőleg annak alapján egyikből a másikra, majd a népeknek az írott történelem előtti történetére következtetéseket vonhatunk?

Nagyon kényelmes az az álláspont, hogy a népek nyelvi és rasszbeli kevertsége oly nagy ma már, hogy a két fogalom között semmiféle kapcsolat sincs, s minden kutatás hiábavaló energiapazarlás, amely tetszetős feltevéseken túl semmiféle komolyabb

eredményhez nem vezethet. Az utolsó évtizedek párhuzamos, sőt néha karöltve végzett embertani és nyelvészeti kutatásai azonban alapos reményt keltettek arra nézve, hogy a két tudomány karöltött munkálkodása a probléma bonyolult volta ellenére is egészen meglepő eredményekre vezethet. RECHE, STRUCK, PESZLER, HÜSING stb. úttörő munkáié az érdem, hogy itt új lehetőségek világát tárták elénk.

Kiderült, hogy a rassz és nyelv között módszeres kutatásokkal még a legbonyolultabb esetekben is kimutatható bizonyos kapcsolat. A népek antropológiai és nyelvi jellegei a keveredésnek, idegen beolvadásnak — hogy úgy mondjuk — a vezérkövületei, s a rasszkutatásnak a nyelvészet, valamint a népek őstörténete szempontjából a jövőben sokkal nagyobb szerepe lesz, mint eddig hitték. Valamely nép nyelvében végbement alapvető változások ugyanis a legtöbbször visszavezethetők a rasszbeli összetételben lefolyt változásokra, s minden nagyobb rasszkeveredés előbb-utóbb változásokat idéz elő az illető nép nyelvében is. Nem alaptalan ma már az a remény, hogy bizonyos nyelvváltozások — a hangsúly itt a bizonyos szón van, — amelyeket a nyelvészek eddig csak megállapítottak, de magyarázni nem tudtak, a rassz-antropológiai kutatások által jórészt megmagyarázhatókká válnak.

„Csak az alaktant és szókincset lehet átvenni — mondja BORK BRAUNNAK *Die Urbevölkerung Europas und die Herkunft der Germanen* című munkájáról írott kritikájában —, a hangtant és mondattant ellenben soha, mert a nép szája és agyalkata nem változhatik tetszés szerint.“

Ma még talán kissé merésznek látszanak HÜSING szavai, aki *Völkerschichten in Iran* című úttörő munkájában arra az eredményre jut, hogy: „rasszkeveredés alkalmával mindig nyelvkeveredés is keletkezik úgyannyira, hogy a kevert nyelvből még akkor is következtethetünk rasszkeveredésre, ha az illető nép már kihalt volna. Valamely már ismert nyelvben található apró morzsákból, bármennyire összeolvadtak is azok az illető nyelvvel, nyomozhatjuk az egykor beolvadt idegen nyelv- vagy rasszelemeket... Ilyen esetekben az antropológiára hárul a feladat, hogy a keresett rassztípust megállapítsa. Ezek nem álmok ma már, s a nyelvészet az előtt a feladat előtt áll, hogy ilyen nyelvkémiát űzzön.“ És ha a HÜSING által felsorolt különféle érveket figyelembe vesszük, főleg pedig ha ismerjük STRUCKNAK a *Soma-*

tische Typen und Sprachgruppen in Kordofan című klasszikus munkájában felsorakoztatott párhuzamos nyelvészeti és antropológiai bizonyítékokat, már aligha intézhetjük el a kérdést egyszerű tagadással. Mindenesetre kíváncsok, hogy hasonló párhuzamos embertani és nyelvészeti kutatások minél több népre vonatkozólag végeztessenek.

Amidőn tehát a nyelvész megállapítja, hogy valamely nép nyelve ilyen vagy olyan nyelvkeveredés nyomait mutatja, rögtön felmerül a kérdés, hogy vajjon ez a keveredés csupán külső, művelődési érintkezés vagy pedig beolvadás, rasszkeveredés útján jött-e létre. S itt jön segítségül az antropológus, hogy a kérdést eldöntse s az esetleges rasszkeveredés irányát és fokát megállapítsa.

MEINHOF pl. összehasonlító nyelvtudományi alapon (*Die Sprachen der Hamiten*, 1912.) kimutatta, hogy a bantu nyelvek erős hamita vagy hamitaféle nyelvek befolyása alatt keletkeztek. Az antropológia azután kiegészíti ezt azzal, hogy ez nem külső érintkezés folyománya, hanem rasszkeveredés által történt, mert tetemes hamita (aethiopiai) vér van bennük.

Aligha véletlen az a kapcsolat is, amely az északeurópai rassz (*homo nordicus*) és az indogermán nyelvek között tapasztalható. Amint ugyanis a nyelvész kimutatja, hogy az indogermán nyelv északfelé haladva mind keveretlenebb, s a svédeknel a legtisztább, éppúgy megállapítja viszont az antropológus, hogy ezzel párhuzamosan halad a *homo nordicus* terjedése, tisztulása, s végül a kettő találkozik. E mellett az is kiderült, hogy nincsen egyetlen indogermán nyelvű nép sem, amelyben a *homo nordicus* képviselve ne volna. Minden jel arra vall tehát, hogy az indogermán ősnylvet az északi rassz termelte ki. Az indogermán alapnyelvnek *centum*- és *satem*-csoportra való szétválását, az egyes indogermán nyelvek kialakulását, a két nagy germán hangváltozást, a germán alapnyelv tagolódását, majd a különböző dialektusokat ma már mind bizonyos rasszokkal, rasszkeveredésekkel magyarázzák. A bajuvár nyelvjárás pl. a dinári, az alemann az alpi, s a sváb a *nordicus* rasszjellegű német területeknek felel meg. „A rasszantropológiai szemlélettel végzett nyelvjáráskutatás bizonyára sok hasonló dologra vethetne fényt” — mondja GÜNTHER¹⁾ nem egészen alaptalanul.

¹⁾ H. GÜNTHER, *Rassenkunde Europas*. 1929.

Elismerjük, hogy nyelvjárások a rasszkeveredésen kívül sok más tényező hatására is keletkezhetnek, mindamellett úgy hisszük, hogy a nyelvváltozások és nyelvjárások tanulmányozásában a rasszszempontnak nagyobb súllyal kell a latba esnie, mint az eddig történt.

Hogy milyen új megvilágítást adhatnak az embertani kutatások a nyelvészet eredményeinek, arra például szolgálhat a normannok esete is. Amikor ugyanis a történelem leírja a normannoknak Angliába való bejutását, s a nyelvész megállapítja a mai angol nyelvben a normannok által bevitt román nyelvelemeket, ugyanakkor az antropológus kimutatja, hogy ez a román nyelvkeveredés nem járt lényeges rasszkeveredéssel, mert a normannok túlnyomólag a homo nordicus típusát vitték Angliába, amely ott már előbb is megvolt. Íme tehát itt népbeolvadás által létrehozott nyelvkeveredéssel van dolgunk, amely nem rasszkeveredést jelent, hanem ellenkezőleg a homo nordicus túlsúlyrajutását s a rasszarculat egységesebbé válását eredményezte.

A nyelv- és rasszkutatások kapcsolatának érdekes eredménye az örmény és a perzsa nyelv fejlődési irányának megállapítása és a tokhár nyelv esete.

A nyelvi kutatások szerint a mai örmény és perzsa az ó-örményből és az ó-perzsából úgy fejlődtek, hogy alkatukban a kaukázusi nyelvek felé közeledtek. E jelenség magábanvéve érthetetlen volna. Az embertani vizsgálatok azonban megállapították, hogy a mai örményt és perzsát beszélő népek túlnyomólag előázsiai rasszjellegűek, viszont a kaukázusi nyelveket is túlnyomólag előázsiai rasszjellegű népek beszélik. S minthogy ez utóbbiaknál a rassz és nyelv kapcsolata ősi, nem alaptalan az a következtetés, hogy az örményeknél és perzsáknál az előázsiai rassz javára történt nagy rasszeltolódás befolyásolta a nyelv említett változását.

A tokhár nyelvről a nyelvészeti kutatások kiderítették, hogy az indogermán nyelv, mégpedig annak nyugati ágához, a *centum*-csoporthoz tartozik. Embertani vizsgálatok viszont megállapították, hogy a tokhárok uralkodó rétege nordicus rasszjellegű volt. Még érdekesebb, hogy ezen uralkodó réteg pusztulásával a nyelv indogermán jellege is mind jobban elhomályosodott, s a tokhár nyelv az altajihoz közeledett. Magyaroztatát találja ez abban, hogy a kipusztult nordicus rasszelemek helyét belsőázsiai rasszelem

foglalta el. Minthogy pedig a belsőázsiai rassz és az altaji nyelvek között ősi kapcsolat van, úgyhogy az altaji alapnyelvet a belsőázsiai rassz termékének tartják, érthető, hogy e rassz az indogermán tokhár nyelvet a saját nyelvének megfelelő irányban befolyásolta.

Ma már egész csomó nyelvészeti és antropológiai adat szól a mellett, hogy bizonyos nyelvcsaládok, illetőleg alapnyelvek és rasszok fajlagosak, vagyis az együttkeletkezés viszonyában vannak egymással. Így az indogermán alapnyelvet a homo nordicus, a finnugor nyelvet a keletbalti, az altaji nyelvet a belsőázsiai, a kaukázusi nyelveket az előázsiai, a semita nyelvet az aethiópiai rassz termékének tartják.

Már HUMBOLDT világosan látott e kérdésben s azon a véleményen volt, hogy az emberi nemzetségek az őseiknek ismeretlen hangokat sohasem tudják helyesen kiejteni. A nyelvészek pedig ma már számos példával igazolni tudják, hogy idegen szájban a nyelv gyorsan átalakul, s az átvett idegen nyelvet minden rassz a saját rasszalkata és lelkisége szerint alakítja. Közismert dolog, hogy a sárgarasszbeliek szinte képtelenek a germán nyelv helyes elsajátítására, a négerrek pedig az angol és francia nyelvet a saját lelkiségükhöz egyszerűsítik. „Ha a németek folytatták volna a latin nyelvet, akkor németül gondolták volna azt, amit latinul kifejeztek“, mondja DE MERIL (*Essai philosophique sur la formation de la langue française*) már 1852-ben.

A rassznak a nyelvre való hatása nyilvánul meg abban is, hogy bizonyos népek idegen nyelvelemek átvétele alkalmával a saját beszédmelódiájukat, hangsúlyozásukat tartják meg. „Azáltal, ahogyan valamely nép az átvett idegen nyelvet kiejti — írja GÜNTHER id. m., — elárulja rasszbeliségét. Ugyanaz a nyelv más-kép hangzik egy szélesarcú, mint egy keskenyarcú nép szájában.“

Távrolról sem akarom azt állítani, mintha a nyelv minden változása, vagy azoknak akár csak nagyobb része is kizárólag rasszkeveredéssel volna kapcsolatos. Sőt helytelenítem a tényekkel kellően nem támogatott merész hipotéziseket is. Mégis úgy vélem, hogy bizonyos nyelvi alapon nyugvó etnikai kérdések megvilágításában és néha talán megoldásában is nagyobb szerepük van a rasszantropológiai vizsgálatoknak, mint eddig hitték.

Tagadhatatlan, hogy az itt csak vázlatosan előadott új kutatási irányban ma még sok túlzás, a felfogásban, módszerekben,

következtetésekben sok hiány, bizonytalanság van. Ám, hogy a két tudománynak, a nyelvészetnek és antropológiának tervszerű, vállvetett munkálkodása a népek történetének, valamint etnikai és rasszbeli összetételének, eredetének az eddiginél pontosabb és okadatoltabb megismeréséhez fog vezetni, már az eddigiek után is aligha lehet kétséges. Mindenesetre kívánatos, hogy a nyelvészet és antropológia karöltött munkássága nálunk is meginduljon, mert hogy a fentiekhez hasonló érdekes és tanulságos kapcsolatok a magyar nyelvtörténet s a magyarság rasszbeli összetétele között is vannak, azt máris több megfigyelés valószínűsíti.

Maga az a tény, hogy a magyarság egyes etnikai eredetű csoportjai, aminő a palóc, székely, kún, jász stb., egymástól antropológiai összetételükben is lényegesen különböznek, bizonyos meggondolásokra nyújt alapot. Még érdekesebb s a felvetett kérdés szempontjából bizonyára nem minden jelentőség nélkül való az a jelenség, hogy a mai magyarságban a mongoloid rasszkeveredésre utaló szomatikus bélyegek éppen azokon a területeken találhatók halmozottabban és nagyobb gyakoriságban, ahol palóc nyelvjárás van, vagy bizonyos palócos nyelvi sajátosságok fordulnak elő. Viszont e mongoloid foltok egy része, ma már hiteles koponya- és csontvázletek alapján is, határozottan avar etnikai maradványokkal hozható kapcsolatba. Sőt mindinkább az derül ki, hogy a megmaradt s részben elszlávosodott, részben pedig az árpádkori magyarságba beolvadt, de mindenképen jelentős tömegű s nagy területen igazolható avar maradványok, az árpádkori magyarság etnikai és rasszbeli összetételében aránytalanul nagyobb szerepet játszottak, mint eddig gondolni mertük. Az sem érdektelen, hogy nyelvjárasterületeink, már az eddig rendelkezésre álló szórványos adatok alapján is, nemcsak nyelvi jellegekben, de az antropológiai összetételben is határozott különbségeket tüntetnek fel. Az pedig, hogy a honfoglalók kettős: ugor és török nyelvi, illetőleg etnikai tagolódásának ugyancsak kétirányú eredetre valló antropológiai összetétel felel meg; s amíg az elsőben inkább keletbalti és palaeo-ázsiai rasszelemek, a másodikban pedig szembetűnően kaukázusi—mongoloid és turanid rasszelemek uralkodnak, — ma már hiteles honfoglaláskori leletekkel is igazolható. Sőt úgy látszik, ha szabad az eddig rendelkezésre álló szórványos leletekből következtetni, mintha a két elem eredetileg területbelileg, törzsek szerint is elkülönült volna.

Bizonyára az az antropológiai jelenség is megérdemelné a nyelvészeti irányú nyomozást, hogy vajjon a dinári rasszelemnek a XII. század körül megkezdődött s a későbbi századokban mind nagyobb arányokat öltő bevándorlása és beolvadása a magyar nemzettestbe, főleg az ország déli felén, nem kapcsolatos-e bizonyos hangtörténeti jelenségekkel.

Ezek ma még inkább csak felvetődő gondolatok, mintsem megállapított tények. Bizonyíthatóságuk különben is nagy mértékben függ a hazánkban annyira elhanyagolt s oly kevés hivatalos támogatásban részesülő rasszantropológiai vizsgálatoknak mind területbelileg, mind a különböző történeti korok és etnikumok tekintetében való nagyarányú és rendszeres keresztülvitelétől. Nem kéllem, hogyha e vizsgálatok alapján módunkban lesz egyfelől a nyelvi bélyegeket és jelenségeket, másfelől az antropológiai sajátságokat térbeli elterjedésük, úgyszintén időbeli megjelenésük tekintetében térképekre rajzolni, s ha majd e nyelvi s antropológiai jellegelterjedési térképeket egymással összevetjük, némi fény derül az itt érintett gondolatokra és felvetett kérdésekre is. Bízom benne, hogy ez a hiteles vizsgálati adatok tömege által szolgáltatott fény igazolja majd a nyelvészeti és rasszantropológiai kutatások szorosabb összekapcsolásának szükségességét.

BARTUCZ LAJOS.

Szómagyarázatok.

1. Süsü és Kató.

A mezei pacsirtának több neve van nyelvünkben. A valószínű hangutánzókon kívül — *csibolyó*, *csicserke*, *pityerke*, *pipiske* — hívják még *kontyos* és *búbos* pacsirtának, *búbor*-nak (*bubor*), *butykás kató*-nak, *süsü* (*süső*)-nek is. (Más, hasonló alakok: *süske*, *süsüke*, *süsőke*, *süsiték*, *süsétek*, *süsütke*, *süsétnek*, *süsölék*, *pizzsitnek*; MTsz., Nyr. XLVI, 294.)

A *kontyos* és *búbos* jelzőt nem kell magyaráznunk. Azt hisszük, a *búbor* (*bubor*) sem más, mint a *búb* (*bub*) főnév (jelentése 'madárkonty', 'főköltő', EtSz.) -r képzős származéka (vö. MNY. XX, 60: *sömör*, *odor* stb., s így a *búb* és *buborodik* mellől a kérdőjel az EtSz.-ban talán elmaradhat). Ezek szerint a *butykás Kató* föltehetőleg a. m. *buggyos*, *butykos* (*bütykös*, pl. *bütykös réce*, *lúd*, *hattyú*), vagyis *kontyos*, *kucsmás*, *búbos*, *bóbás*, *bóbitás*, *bogolyás*, *bótyás*, *buglyás*, *dudlos Kató* (MTsz., NésNy. V, 171).

A *bubor* így egymagára kissé szokatlan megnevezés, de föltehető, hogy jelzős szerkezetből (*bubormadár kontymadár*) vált ki, mint teszem azt a *kopáncs* vagy *külü* 'harkály' a *kopáncs*- vagy *külümadár* névből. Van ennek a *bubor*-nak egy alakpárja is, a *bubucs*. Így hívnak egy vizityúk- vagy búvárfélét. Az EtSz. erről azt mondja, hogy a *bubucs* aligha lehet más, mint a *búbos* alakváltozata; vö. hogy a *búvár*-nak ('Mergus') *búbos vöcsök* (ném.: 'Haubentaucher') az egyik neve. Mi inkább azt gondoljuk, hogy a *bubucs* nem melléknév, hanem főnév, a *búb* cs kicsinyítővel képzett alakja, jelentése tehát *búbka*, *bubácska*. *Bubucská*-nak hívják a *bubos banká*-t vagy *bugybóká*-t. Lehet, hogy a *bubucs* létrejöttébe ilyen alakulások is beleszóltak: *bibecs* 'bibic', *kenderics* 'kenderike', *mukucs* 'mókus' stb.

Több a baj a *süsü*-csoporttal. Ezekről két eltérő vélemény van. SIMONYI Zs. azt mondja (Nyr. XLVI, 294), hogy a *süsütke*, *süsüke*, *süske* és *süsölék* „átalakított formái” a *süsétek*, *süsitéknek*. A *süsetek*, *süsétek*, *süsétnek*, *püseték* (v. inkább *püsétek*),

pizsitnek pedig a cseh (tót?) *pažitnik* 'pázsitkedvelő madár' kölcsönvétele. Bizonyára az lesz tehát — mondjuk mi — a *süsü* (*süső*) is, bár az egyes alakok viszonyáról nem szól s nem említi MUNKÁCSI B. alábbi felfogását sem.

MUNKÁCSI így nyilatkozik: A *süseték* és mellékalakjai (*süsittek*, *süsétek*, *süske*, *süsüke*, *süsőke*, valamint a *süsőlék*) a 'harkály' jelentésű mordvin *šākši* szóval vethetők össze. A *süső*, *süsü* 'kontyos gyermek főkötő, sapka' tájszók ezek szerint a *süső-ke*, *süsü-ke* madárnévből népetimológia útján keletkezett másodlagos képződmények, vagyis *süsőke* 'Lerche, Haubenlerche', ebből *süső* 'Kinderhaube'. (KSz. VIII, 343.)

Mi ezt a *süsüke* > *süsü* magyarázatot nem tudjuk elfogadni, mert a fentiek alapján (*bubor*, *butykás kató* 'búbka', 'búbos, kontyos madár', ném. 'Haubenlerche', I.: *bubucs* 'Haubentaucher') úgy látjuk, hogy az elnevezés indítéka a madár jellegzetes búbos mivolta lehetett, mely ebben az esetben a *süsü*, 'főkötő, kontyfélé' szóval történt. *Süsü* (*süső*) tehát a. m. *bubor*, *búb*, vagyis elsődlegesen *süsümadár*, *buborpacsirta*, amint madarunkat csakugyan hívják *süsipacsirtá*-nak is (MNY. XXIX, 122). A névadásnak ez a rendes menete, ellenkezőjére pedig (madárnévből emberi testrész vagy efféle) előbb példát kellene felmutatni.

Ha azt mondom, hogy *vörösbegy* és *aranymál*, vagy *pirók* és *sármány*, ezekkel a madárnak épenolyan egyetlen jellemvonását emeltem ki, mint amikor azt mondom, hogy *bubor* vagy *süsü*. A név előbb alkalmasint így hangzott: *vörösbegyű*, *aranymálú madár* s csak később vált *vörösbegyű*-vé, majd *vörös-begy*-gyé. Nagykunságban a gödényt *nagybegyű*-nek is mondják; föltehető, hogy ebből is lehet *nagybegy*.

Hogy mi a *süsü* 'főkötő' etimonja, nem tudjuk, de nagyon is lehetségesnek tartjuk, hogy asszony-gyermekszájban keletkezett kicsinyítője a *sipka* jelentést is eláruló *sisak*-nak. Tehát *sisak* > **sisi* > *süsü*. (Az *i* > *ü*-re vö. talán: *pityer* > *pütyör*, *csicserke* > *csücsörke* 'pacsirta').

Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a *fejkötő-süsü* majdnem kizárólagosan Pozsony—Győr—Komárom—honti tájszónak látszik, s hogy a *pacsirta-süsü* alakok, az egy *süsőlék* kivételével szintén mindnyájan itt járatosak. Holott, ha a szó mordvin eredetű volna, talán országosabb elterjedését várhatnók ma is,

de még inkább a multban. Hogy ezek a *süsü*-féle alakok mi-képen viszonylanak egymáshoz, a nyelvészekre tartozik. (Aligha egyeredetűek.)

Lássuk most a *butykáskató* nevet. Madarunkat tehát tréfá-san — kedveskedve *Kató*-nak is mondják, amint *Katá*-nak hívják Barsban a varjút (SZENDREY ZSIGMOND adata) v. *Katóká*-nak, *Katicá*-nak, *Kataliná*-nak, *Katalinga-pólingá*-nak stb. hívják a Szt János-bogarat (MTsz.; a 'fusskata' bogárról l. BEKE Ö. cik-két a BALASSA-Emlékkönyv-ben, Bpest 1934). Világos, hogy e nevekben a *Kata* személynév köznévképpen használatos, amint a nagybetűt egyszerűen *lázár*-nak, a lustát *laci*-nak (CSEFKÓ Gy.: Szállóigék stb.), az ostoba embert *pistá*-nak, *samu*-nak, a boros-kancsót *miská*-nak, *mihók*-nak, *gyurkó*-nak nevezik, s *katuska* a női munkát végző 'katicáskodó' férfi, vagy *kata* és *böske* a 'szerelő' neve.

TOLNAI VILMOS mutatott rá arra (Nyr. XXVIII, 1), hogy személynévekből miképpen lesznek köznevek, s hogy e nevek közül az *Ilona* (*Pila*) és *Katalin* használatos a legáltalánosab-ban. SZENDREY ZSIGMOND egyik nyomtatásban meg nem jelent fel-olvasásában ezt a témát rendszeresebben és kimerítőbben tár-gyalta.

Amint aztán a *Laci* sz. névből a lustaságot képviselő *laci* köznév lett, éppenúgy lett a *Kati* sz. névből a borzasságot, bor-zas, buglyás fejet, kontyot jelentő *kati* köznév. (Adataink ehhez, sajnos, fogyatékosak.) A borzas, kócos, átvitt értelemben bolon-dos kislányt (NyF. XXVI, Debrecen) *bócér-Katá*-nak pirongat-ják, csúfolják. Ez a német 'bolzer'-ből 'schopf', 'zopf' származó 'bócér' (EtSz) ma már csak melléknévképpen él, 'bócéros' és 'bó-cértos' alakban, de mint főnév korábban bóbítát és kontyot is jelentett (U. o.; vö. talán *bucēr* 'kukorica-címer' Szeg. Füz. I, 102), vagyis *bócér-Kata* tulajdonképpen a. m. *konty-Kata*, olyan képzés tehát mint *utca-Kati*, *faluk-Kati*, *szél-Borka*, *szősz-Pila* stb. A mai nyelvhasználatban természetesen inkább azt mondanánk, hogy *bócéros*, *buglyás Kata*, mint pl. *kóci-Boris*, *kőbori-Bori*, *buha-Mári* stb. Nem kérdéses mármost, hogy erről a *bócér-Katáról* kapta *bócérkata* nevet az 'iringó virág' (vö. *borzaskati* 'Nigella'), mely tehát szintén *kata*, mint a *butykóskata*, lévén — mutatis mutandis — olyan kontyos, buglyás, mint az (vö. *kukorörzse*, 'egy sodrottlevelű (!) virág neve' Szeg. Füz. I, 284).

A *kopasz* *kákó* csúfolódó szólásunkban a 'kopasz' jelző elmaradt és jelentéstartalma átment a *kákó* (*káka*)-ra, s ez a *kákó* aztán a hitvitázók korában gúnynévül használtatott, nyírott, kopasz, bolondember jelentéssel. (NésNy.VI, 147). Úgy látszik, ilyenformán történt a *Katika* esetében is, melyből a borzas fej, buggy, búb, sisak jelentés alakult ki. Erre a virágvilágból tudunk felhozni két példát. Egy mezei virágot *katóká*-nak hívnak (NyF. XVI, 49), a sisakvirág (*Aconitum*) pedig *katika* (CzF., más neve: 'sarkantyú', 'sisakfű', 'csuklyafű', 'kuklásfű'). Ebben az elnevezésben (mely alkalmasint úri kertekben született meg) világosan megmutatkozik, hogy a *Katika* sz. név köznévképen használatos, s a *katikasisakvirág* épenolyan pleonazmus, mint a *butykáskató* madárnév, melyet (a pipiske, banka, varjú esetében) *butyká*-nak és *kató*-nak is hívnak.

RAPAICS RAJMUND, régi botanikánk kiváló bűvára a *Katika répa* c. cikkében (MNY. XXX, 316) nem tudja eldönteni, vajjon a *Katika* vagy *Karika* (répa füve)-e a helyes alak. Mi azt gondoljuk, hogy mindakettő az. A *karika* répa a növény (*Aconitum*) murokalakú gyökeréről, a másik pedig a virágjáról. A *katika* pedig köznévi itt, az előbbieik szerint a *konty*, *búb*, *süsü*, *süsüke* szinonimája, annál inkább, mert még *kissisakfű*-nek is mondják, tehát *kissisak*-nak is mondhatják.

Hogy a *Katalin* becéző alakjai közül a *Katika* a régiségben nincs (RAPAICS i. h.), vagy legalább eddig nem került elő (bár tudjuk, hogy a *Kati*, *Katics*, *Katucs*, *Katus*, *Katka*, *Katicsa*, *Katica* alakok régiek, a *Fancsika* pedig még ezeknél is régibb), vagy hogy ez az alak csak kis körben lehet használatos, ebben a kérdésben aligha döntő. Annyi bizonyos, hogy az *Aconitum* nem régi lakója a magyar kerteknek.

2. Szütyő.

A *szütyő* — alakv.: *szütyü*, szárm.: *szütyőke*, *szütyőlék*, *szütykő* — jelentése 'zacskós tüsző, átalvető, iszák, zsákocska, tarisznnya'. Úgy látszik, fiatalabb eredetű szó, mert a NySz-ban és OklSz-ban nincs rá adat. Magyarozatával eddig tudomásunk szerint nem foglalkoztak. Alakjáról ítélve igenévnék látszik, de *szüty* igére nem tudunk rámutatni. Szerintünk nem is ebből keletkezett, hanem a *fity* (*fityeg*, *fütyög*) igéből.

A *fitty*-nek már a régiségben egész sereg származéka volt.¹⁾ MÉSZÖLY G hangutánzó eredetűnek tartja s azt mondja, hogy hangutánzó alakja, minden képző nélkül, főnévként is használható, lévén a *fitty*-nek jelentése 'fityegő', 'függő' (MNy. X, 205). Ugyanő a 'bugylibicska' jelentésű *fütyő*-t is — vasának mozgásáról s a velejáró hangról — hangutánzó eredetűnek véli. Mi azt gondoljuk, hogy a *fütyő*, *fütyök*, *fütykő*, *fityogó* (ige: *fityog*, 'fityeg') ebben az esetben 'fityegő'-t, 'felakasztott'-at (pl.: *föl-fütyyeszt* 'felakaszt'), t. i. madzagon lógó bicskát jelent (mert úgy hordják), amint a bugyli *hutykora* neve is a. m. *hutyori*, azaz nyekleibicska, mely tehát vasának mozgatható voltáról (pl. a merevvasú kusztorával szemben), nem pedig hangjáról van elnevezve. (L. BÁTKY: 'Bugylibicska', Ethn.—Ért. XXVI.) Ide kell vonnunk a 'bunkósbót' jelentésű *fütyő*-t és *fütykös*-t is, mert ezek is 'lógnak'. A hasonló tárgyat jelentő *cepőlék* (l. lentebb: *fityelék*) szerintünk szintén a 'cepelés'-ről, 'függés'-ről kapta nevét (BÁTKY: MNy. XXXI, 329).

Ez a *fütyő* alak, azt gondoljuk, megfelel a *szütyő*-nek, a *fütykő* a *szütykő*-nek s a *fityenke* (**fityőke*) — jelentése 1) 'fityegő', 'fütyögő'; 2) 'sallang' — a *szütyőké*-nek. A *szütyő* harmadik származékának, a *szütyőlék*-nek szintén megvan a párja a *fityalék*-ban, — jelentése, 'lefityegő rongy', 'foszlány'; *fitymalék*-ban — 'u. az' —; *fincsálék*-ban — 'u. az' — és a *fityelék*, *fütyőlék* stb.-ben, jelentése 'függelék', 'sallang', Dunántúl 'zsákocska'. A *fityelék*, *fütyőlék* már a XVII. század elején előfordul (NySz.); jelentése 'fürtök', 'fityelékek' a ruhán, az elefánt és pulyka orrávége fityeléke (vö: *fityegő*, 'tehén torka alatt fityegő bőr', Calepinus). Más képzős alakja a *fitty*-nek a *fityeneg* 'fityegő darabocska' Háromszékben, ahol a másik alak, a *fityelék* is él.²⁾

¹⁾ A *fityeg* alakpárjának látszik a *bigyeg* 'fityegve mozog' és atyafisága is. Az EtSz. ezt hangfestő eredetűnek mondja s a *pitty* szóra utal. A Szótárban közölt származékokhoz l.: *bigyegő*, 'felfutó növény', Székelyföld, NyF. IX, 27.

²⁾ Bizonyára a *fity*-ből van képezve a 'penis' jelentésű *fityer* (vö: *pét*, *pity*, 'u. az', MTsz) s a régiségben is előforduló *fityma* (*fitymán*, *ficsmán*) 'preputium' is. (NySz. A cs-és alakokhoz l.: *fincsálék* és *ficsinka* 'lefityegő rongy'; vö. még: *lipántos*, *lipántyos*, *lipáncsos* 'lompos' MTsz.) Alkalmasint idetartozik a 'csuklya', 'kámzsa', s talán a lógó vedreket cipelő, 'vizhordórúd' jelentésű hajdúsági *fityula* is.

A *fityelék* régiségével összevág az, hogy a szó nagy darab országrészen járatos a nyugati és keleti megyékben, míg a régiségben ismeretlen *szütyőlék* csak Kemenesalján honos. Itt azonban együtt használják a *fityelék*, *fütyőlék*-kel, mégpedig kizárólagosan 'zsákocska', azaz *szütyő* jelentésben, míg Keleten a *fityelék*, amint láttuk, lefityegő rongyot jelent. Ez a tény egyrészt tárgyilag is igazolja a két szó rokonságát, másrészt a fentiek alapján a *szütyőlék* ifjabb *voltát* (melynek *szityelék* alakja nincs is!), vagyis a *fütyőlék*-ből való származását. Ebből viszont magamagától következik a keleti országrész kivételével mindenütt ismeretes *szütyő*-nek és egyéb alakjainak a *fütyő*-ből való származása is.

Az *f > sz* változás magyarázatában nem akarunk mindenáron s talán bizonytalan értékű példákra (*fizfa* és *sziszfa*, *fortyog* és *szortyog*, *fűzköpü* és *szűszküpü*) hivatkozni; inkább csak azt mondanánk, hogy az ilyen, a paraszti lét mélyebb rétegeibe ágyazódott tárgyi készségek esetében a játszi hangcsere — különösen a tárgy formabeli változása esetén — ennek az alacsony közösségnek lelki velejárója. Ehhez a következőket fűzzük hozzá:

Rá kell mutatnunk még egy — bár ingatag — származás lehetőségére, nevezetesen arra, hogy a *szütyő* talán a *szőrfütyő* (szőrből szőtt fütyő) szóból rántódott össze, mint pl. a *szőcsény* a *szemőlcény*-ből (GOMBOCZ, BTLw). Tárgyi nehézsége ennek az, hogy a *fity* alapszóban (a *bigy*, meg *pity* változatban is) és korai származékaiban a lógás, függés, csüngés mozzanata van, s ha a belőle képzett igenevet tárgyak megnevezésére alkalmazták, az a NySz példái szerint először a testről lelógó valamiféle holmit, rojtot, sallangot, ékszer stb., de nem tarisznyafélét jelentett, amint, teszem azt, a puszta igenévi *függő* is (előbb: *fülfüggő*, *füllengő*, *csüllöngő*) azt a tárgyat jelentette, mely a fülről, ruháról lelógott, függött. A *fütyő*-t csak később alkalmazták a szintén a testről lelógó, övreakasztott vagy vállravetett zacskófelére, de az új, helyesebben másik tárgyra — talán éppen ezért — már nem a *fütyő*, hanem a *szütyő* név jött szokásba.¹⁾

¹⁾ Hogy miért kellett ennek a valószínűleg régi utenziliumnak (zacskó-tarisznyafélének) új nevet adni, arra bajos felelni. Miért szerepelnek pl. az ősrégi és közönséges *tiló* neve mellett ezek a szinonimák: *törő*, *csapó*, *vágó*, *rágató* stb.? Hogy magyarázatkiérleteinkben szüntelen küszködünk kell a tárgy és szótörténet fogyatékokosságával, szintén nem kell hangoztatnunk.

Ezzel mintha ellentétben állana az, hogy *fütyő* (*fütyök*, *fütykő*) név ragadt az újabb eredetű bugylira. De ez csak látszat, mert először is a *szütyő* kizárólagosan tarisznyszerűt jelent, másodszer meg, mert ez a név csupán a legkeletibb országrészen használatos, ahol a *szütyő* szó ismeretlen s a *fity* alakok az általánosak. A *szütyő* helyett itt az *iszák* és *általvető* járja. Ez a *vető* (vö. még: *fejrevető*, *hátravető* 'fejrevaló kendő', *fülbevető*, *függő*', NySz) olyan képzés, mint a *fütyő*.

3. Csobolyó.

Ennek a szavunknak egész csomó alakváltozata (*csoboló*, *csobola*, *csobolló*, *csoborló* stb.) van. A kezdő alak az EtSz. szerint *ly*-el hangzott. Eredete a Szótár szerint ismeretlen, de utal a hasonló tárgyi jelentésű *borbolyó* és *bokolyó* szavainkra s az előbbiről azt mondja: „talán összefügg a *csobolyó* szóval (alakvegyülés?)“.

Szabad ebből arra gondolnunk, hogy a *csobolyó* esetleg a *csobán* és *borbolyó* vegyüléséből származik? Ennek a lehetőségnek már első tekintetre is két nehézsége mutatkozik. Az egyik az, hogy a *borbolyó* — legalább mai tudásunk szerint — kétszáz évvel később került följegyzésre, mint a *csobolyó*, a másik pedig az, hogy ahol a *borbolyó* és *csobán* együtt forog, t. i. a Székelyföldön, ott a *csobolyó*-t nem ismerik. Ismerik azonban a *légely*-t (*négely*), *bokolyó*-t, *budulék*-ot stb. Ellenben ahol a *csobán* a közönséges, mint az Alföld északi, nagyobb felében, ott mindenütt ismerik a *csobolyó*-t is, sőt ismerik Dunántúl is, ahol a *csobán* ritka (NyF. XXXIII, 21). Vannak olyan vidékek is, pl. Nagykunság, Hajdúság (BARTHA K. debreceni tanár szíves értesítése) s a Palócföld (pl.: NyF. XVI, 46), ahol néha ugyanazon községben (pl. Kunhegyesen, Hajdúsámsonban) együttjár a *csobán* és *csobolyó* vagy mint pl. Nyírgyulajon a *csobánc* és *csobolyó*. Ez az utóbbi adat aztán körülbelül eldönti azt is, hogy a *csobánc* csakugyan a *csobán* származéka. (EtSz.: *csobán*. Képzésére vö.: *rohom* és *rohonc*, 'hajtórúd a jég halászatban' MTsz.)

Talán közelebb jutunk a *csobolyó* megfejtéséhez, ha abból indulunk ki, hogy olyan hangutánzó szó lehet, mint pl. a *hőpögő* vagy *kotyogó* (*kotyogtató*), azaz tányéros tölcser vagy csap, a forrásban lévő hordó akonáján, a bugyborékoló gázok elveze-

tésére a *hőp(p)ög*, illetve *kotyog* igéből, vagy osztályos társa, a vízrejáró *bugyogó* vagy *bugyoga* a *bugyog* igéből.¹⁾

Van ennek a *bugyogó*-nak *bugyolló* (*bugyoló*) alakja is, 'kőből való szájas korsó'; *csobolyó*-nak is mondják Rónádfa (Ormányság) vidékén (Szeg. Füzet. I, 102.). Jó okkal föltehető mármost, hogy ez a *bugyolló* meg egy — nem szótározott — **bugyog* és **bugyolog* ige származéka. Valószínűsíti ezt a hasonló alakú *csibolyó*, a mezei pacsirta egyik neve. Az EtSz. azt mondja róla, hogy eredete ismeretlen. Szerintünk a *csiborog* (**csibolyog*) 'sipog', 'énekel' (MTsz.) hangutánzó igéből csinált szó. Az ó képző föltevésünk szerint persze a **csibor* (**csiboly*) alakhoz járult volna, mint a *sukoró*, *homoró*, *tekerő*, *keverő*, *fenterő*, *kükörő* stb. esetében történt. Az *r > l(y)* váltakozásra vö. pl.: *böcörög* és *böcölög*, *csepereg* és *csepeleg*, *döbörög* és *döbölög*, *hőbörög* és *hőbölög*, *zsiborog* és *zsibolyog*.

Ezek alapján azt gondoljuk, hogy a *csobolyó* is csakugyan a hangutánzó *csobog* ∞ *csoborog* (MTsz.) ige származéka a *csiboró* \rightarrow *csibolyó* mintájára. Első szótagjának egyezése a *csobán*-éval e szerint véletlenség. Azt azonban lehetségesnek tartjuk, hogy az EtSz. szerint ismeretlen *dudulló* 'korsó', 'tejes kocsög' a hasonló jelentésű *dudu* *l* képzős származéka, a *bugyolló*, *csoboilló*, *tütyüllő* stb. hatására.

A **csobor* \rightarrow *csobor(l)ó*, **bugyor* \rightarrow *bugyor(l)ó* származtatás mellett tanúskodik az is, hogy a *bugyoló*-nak *bugyoli* változata is van. Vö. ehhez: *hőbőri* (*hőböli*, *hőgöli*), *sukori*, *vicsori*, *kukori* stb. Ezeknek az ó képzős alakokkal lényegében egyazon jelentéstartalmú igei mellékneveknek tehát képzésmódja is egyforma.

BÁTKY ZSIGMOND.

¹⁾ Talán hangutánzó a *borbolyó* (*borgojó*, *burgojó*) is, a *burbukol*, 'gargarizál' igéből (MTsz.), vagy más alakjából

Analytische Sprachentwicklung und linguistische Teleologie.

Die Ansicht, dass die klassischen Sprachen durch ihre Struktur zweckmässiger seien als die neueren westeuropäischen Sprachen, wie Englisch und Französisch, rechnen wir heutzutage zu den erst neuerdings abgelegten Irrtümern. In Wirklichkeit wurde aber die Überlegenheit des Lateins schon vor beinahe zweihundert Jahren bezweifelt. Besonders in Frankreich bekämpften sich um die Mitte des achtzehnten Jahrhunderts "les anciens" und "les modernes". So machte LE BATTEUX in seinem *Traité de l'inversion* polemisch geltend, dass im Französischen das Fehlen der Akkusativendung die feste Wortfolge erzwungen habe und dass diese Wortfolge weniger natürlich sei als diejenige des Lateins. Dies ist von PLUCHE, in *La manière d'étudier les langues* (zitiert nach DE BROSSES, *Traité de la formation mécanique des langues*, Paris 1765) durch die Vergleichung einer lateinischen Periode mit ihrer französischen Übersetzung erläutert worden:

Goliathum proceritatis inusitatae virum (1) David adolescens (2) impacto in ejus frontem lapide (3) prostravit (4): et allophylum cum inermis puer esset (5) ei detracto gladio (6) confecit.

Le jeune David (2) renversa (4) d'un coup de fronde au milieu du front (3) Goliath homme d'une taille prodigieuse (1) et tua (7) cet étranger avec son propre sabre qu'il lui arracha (6): car David étoit un enfant désarme (5).

PLUCHE knüpft an die zwei Perioden folgenden Kommentar: "Dans la marche que l'on fait prendre à la phrase française, on renverse entièrement l'ordre des choses qu'on y rapporte; et pour avoir égard au génie, ou plutôt à la pauvreté de nos langues vulgaires, on met en pièce le tableau de la nature. Dans le françois, le jeune homme renverse avant qu'on sache qu'il y ait quelqu'un à renverser: le grand Goliath est déjà par terre, qu'il n'a encore été fait aucune mention ni de la fronde, ni de la pierre qui a fait le coup: et ce n'est qu'après que l'étranger a la tête coupée, que le jeune homme trouve une épée au lieu de fronde pour l'achever. Ceci nous conduit à une vérité fort remarquable, que c'est se tromper de croire,

comme on fait¹⁾, qu'il y ait inversion ou renversement dans la phrase des anciens tandis que c'est très-réellement dans notre langue moderne qu'est ce désordre. Le latin présente dans sa simplicité historique un vrai tableau du fait; et si vous y considérez l'adresse avec laquelle la langue latine dispose ses termes, vous y trouverez plus que l'art des peintres même ne peut fournir. Ceux-ci n'ont qu'un instant à vous livrer: au lieu que vous avez ici la continuité de l'action, et le progrès des circonstances qui se succèdent.²⁾ Vous voyez d'abord (1 et 2) selon l'ordre de la nature les deux champions en présence, et la disproportion de l'un à l'autre: puis on les met aux prises. (3) La pierre partie de la fronde du jeune homme, bris le front du géant: il tombe (4). Le jeune Hébreu se trouvant sans armes (5) lui enlève son épée (6) et l'acheve (7). Ici l'ordre grammatical du latin se rend esclave de la nature; et quoiqu'il conserve ses droits en donnant à chaque terme l'inflexion et la termination qui en caractérise l'emploi, cependant la suite des choses significatives n'est point dérangée par l'ordre du latin: au contraire la marche de la phrase est précisément comme celle de l'action."

Das angeführte dürfte besser begründet sein als die entgegengesetzte Behauptung, mit der HERBERT SPENCER seinen Aufsatz *The philosophy of Style* einleitet. Auf jedem Fall sehen wir, dass die Frage nach der Zweckmässigkeit der Sprachentwicklung schon zu jenen Zeiten eingehend besprochen wurde.

Gegen die Überschätzung der klassischen Sprachen trat in der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts J. N. MADVIG, der Verfasser der besten lateinischen und griechischen Satzlehren, auf. In einer 1835 erschienenen Schrift (die später als „Kleinere philologische Schriften“ in deutscher Übersetzung gedruckt wurde) hebt MADVIG die Einfachheit hervor, die im Englischen dadurch erzielt worden ist, dass der Genusunterschied nur natürliches Geschlecht bezeichnet; als einen anderen rühmenswerten Zug erwähnt er, dass der Geschlechtsunterschied nur an den Pronomina zum Vorschein kommt. Er bekämpft die hergebrachte Ansicht, dass es besonders logisch sei, das Genus, den Numerus oder den Kasus des Substantivs dadurch hervorzuheben, dass entsprechende Endungen an das Attribut oder das Prädikat gefügt werden. Die Sprache hat ja garnicht die verkehrte und sehr unlogische Absicht, als Eigenschaft des Prädikates dasjenige zu bezeichnen, was nur eine Eigenschaft des Subjektes ist. Diese ganze Entwicklung von Formen des Prädikates und des Attri-

¹⁾ Von mir gesperrt. B. C-r.

²⁾ Vgl. Lessings Laokoon. B. C-r.

butes — d. h. die Kongruenz — ist nach der Ansicht MADVIGS eine Verzierung, deren Ursprung in der Schwerfälligkeit der jungen Sprache liegt, in ihrem Streben nach Deutlichkeit, bevor sie noch feste und klare Normen erhielt oder in ihrer kindisch wiederholenden Umständlichkeit. In einer etwas späteren Schrift (aus d. J. 1842) äussert MADVIG, dass das Englische in jeder Hinsicht ebenso ausdrucksfähig sei wie z. B. die formenreiche griechische Sprache, und fügt hinzu, dass die geringe Anzahl der Flexionsformen garnicht in demselben Masse Mangel an Bezeichnungen bedeute. Im Satze *The king has seen the man* wird *the man* nicht weniger deutlich und sicher als *Objekt* bezeichnet, als dies im Deutschen und in den alten Sprachen durch den Akkusativ geschieht.

MADVIG legt den Finger auf die wunde Stelle, wenn er anlässlich der vermeintlichen Überlegenheit der klassischen Sprachen äussert:

„Indem die zwei alten Sprachen, die als zu voller Entwicklung gekommene Literatursprachen überliefert waren, früher als die neueren Gegenstand einer (einigermassen) wissenschaftlichen Darstellung wurden, vorzüglich diejenige, die zugleich auf lange Zeit als Schriftsprache der Gelehrten diene, und in der Abstraktion und begriffsmässige Auffassung eine grössere Rolle spielen musste, überführte man die Vorstellung einer strengeren Logik von der Behandlungsart auf den Gegenstand selbst, besonders auf das Latein, das man in ein vollständiges und geschlossenes System syntaktischer Regeln hatte bringen müssen.“

Nach der Ansicht MADVIGS kann keine Rede davon sein, dass die formreichen Sprachen im Gegensatz zu den einfacheren besonders logisch seien. Vielmehr könnte man, wo das Ergebnis eines überflüssigen oder zufälligen Motives in Wegfall gekommen ist, wie etwa das Bezeichnen des Genus im Englischen (im Artikel und im Attribut) von einem Fortschritt reden.

Dass schon um die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts die unbedingte prinzipielle Überlegenheit der neueren Sprachen gepredigt wurde, ersehen wir daraus, dass WHITNEY (*Life and growth of language*, 1875 vor dieser Auffassung warnt:

„Es gibt hervorragende Philologen mit englischer Muttersprache, welche die englische analytische Ausdrucksweise als die einzige vernunftgemässe und logische betrachten, während sie die synthetische Ausdrucksweise des Griechischen geringschätzen und darin ein Kennzeichen eines rohen und unentwickelten Zustandes der Geisteskräfte sehen wollen.“

Mit dieser alten Streitfrage ist seit dem Aufblühen der historisch-vergleichenden Sprachforschung eine rein theoretische Frage verknüpft worden, nämlich die, ob die zunehmende Vereinfachung des Formenbestandes, die sich in der Geschichte sämtlicher indoeuropäischen Sprachen beobachten lässt, etwa ein gemeingültiger Zug der Sprachentwicklung sein. Auch hier hat WHITNEY schon vor sechzig Jahren den Stand der Frage klar festgelegt:

„Während der unerhört langen vorhistorischen Periode und vor der Trennung der Sprachzweige hat das Flexionssystem — einen Reichtum und eine Fülle erreicht, die späterhin fortwährend abgenommen haben. — Es sind immer mehr Mittel anderer Art hinzugekommen: Hilfsverba, Fornwörter —. Diese späteren Mittel nennt man analytische im Unterschied von den synthetischen. Als bezeichnende Beispiele der beiden Ausdrucksweisen können angeführt werden: *er würde gehebt haben* und *er wird geliebt werden* im Gegensatz zu *amavisset* und *amabitur* im Latein. Einige Gelehrten haben diese Tatsache als einen Beweis gegen einen ursprünglichen Wurzelzustand der Sprache angeführt und nehmen lieber eine von unbegrenzter Vielsilbigkeit gekennzeichnete Urperiode an, aber offenbar mit Unrecht; der Beweisgrund wäre nur unter der Voraussetzung annehmbar, dass es in der Sprache keine Bildung neuer Formen, sondern nur Abnutzung und Formenverlust gäbe.“

Die Lehre von der Überlegenheit der analytischen Sprachen (besonders des Englischen) einerseits und von einer allen Sprachen auf allen Stufen gemeinsamen, durch die Zweckmässigkeit hervorgerufenen Entwicklung von synthetischer zu immer mehr ausgeprägt analytischer Struktur andererseits wird mit grossen Geschick von OTTO JESPERSEN verfochten. Da JESPERSEN einer der führenden Namen der allgemeinen Sprachwissenschaft ist, brauchen seine Thesen und seine Beweisführung hier nicht behandelt zu werden (die Hauptdarstellungen sind: *Studier over engelske Kasus* 1891, *Progress in language* 1894, *Language, its Nature, Development and Origin* 1922).

Diese Lehre hat in den letzten Jahrzehnten wenig Widerspruch erweckt. Ich verweise auf JESPERSENS *Language*. In einem auf dem Schwedischen Philologen- und Historikerkongresse zu Helsingfors 1922 gehaltenen Vortrag hat BRÖNDAL die Theorie von der ausschliesslich analytischen Richtung der Sprachentwicklung beanstandet. ROYEN widerlegt in seinem Werke die nominalen Klassifikations-Systeme in den Sprachen der Erde

(1929), hierher gehört auch die sarkastische Bemerkung JESPERSENS, dass man in der sprachwissenschaftlichen Literatur insgesamt nur drei Beispiele von durch Anschmelzen selbständiger Wörter (Agglutination) entstandenen Endungen finde, nämlich den Mediopassiv der nordischen Sprachen, das romanische Futurum und der angehängte bestimmte Artikel im Rumänischen.

Einen durch Anschmelzung des Reflexivpronomens entstandenen Passiv gibt es, wie ROYEN hervorhebt, auch im Russischen und in den baltischen Sprachen. Angefügten bestimmten Artikel gibt es auch im Bulgarischen (einigermassen gleichfalls im Russischen), im Albanischen, im Armenischen und schliesslich im Mordwinischen (sowie auch in etlichen anderen finnisch-ugrischen Sprachen). Einen angefügten *unbestimmten* Artikel gibt es in mehreren Sprachen. In diesem Zusammenhang weist ROYEN auch auf die attributive Beugung der Adjektive in den slavischen und baltischen Sprachen hin. Im Russischen *novyj, novaja, novoje* "neuer, neue, neues" oder "der, die, das neue" handelt es sich ja um das Anfügen des nunmehr im selbständigen Gebrauch verschollenen Pronomens *ŷi*. Durch Anschmelzung entstandenes Futurum kommt im Altindischen, im Neugriechischen und im Serbischen vor. Auch sonstige Fälle von Anschmelzen werden von ROYEN angeführt.

In *Linguistique générale et linguistique française* (1932) erläutert BALLY die Struktur des heutigen Französischen unter ständiger Berücksichtigung des Gegensatzes *syntetisch ~ analytisch*.¹⁾ Er kommt zum unwiderleglichen Ergebnis, dass die Entwicklung des modernen Französischen sowohl in *synthetischer* wie andererseits auch in *analytischer* Richtung verlief und verläuft. Dass die verschollenen Beugungssuffixe durch Präfixe ersetzt werden, ist ja in diesem Zusammen-

¹⁾ Die scharfsinnige Weise, in der BALLY diese beiden Begriffe präzisiert, bedeutet schon an sich einen entschiedenen Fortschritt. Es sei nur beiläufig erwähnt, dass seine theoretischen Ausführungen bisweilen zum Widerspruch herausfordern. Wenn er z. B. sagt, das Adverbium *ici* drücke eine dreigliedrige Vorstellung aus, indem es für *à cet endroit* stehe, so lässt sich dagegen zunächst einwenden, dass *ici* (wenn wir dieses Interpretationsverfahren prinzipiell gutheissen) genau genommen soviel bedeutet, wie *à cet endroit-ci* (schwedisch *på den här platsen*; *här* 'hier'), wo *ci* = *ici* = *à cet endroit-ci*, u. s. w. in infinitum.

hang ohne Belang; Hauptsache ist, dass die "molekuläre" Selbständigkeit der Wortstämme immer mehr verschwindet.

Es wäre sehr wünschenswert, dass auch andere "analytische" Sprachen zum Gegenstand ähnlicher Untersuchungen gemacht würden. Es sei nicht behauptet, dass mit der Methode BALLYs sogar etwa im Englischen synthetische Tendenzen aufgedeckt werden könnten. Bemerkenswert scheint nur allerdings eine Beobachtung, die ich meinem Kollegen Professor ZACHRISSON verdanke, nämlich dass im heutigen Englischen der suffixale Genitiv auf dem Gebiet des präpositionalen Genitivs Boden gewinnt und nicht umgekehrt.

Mass muss JESPERSEN darin Recht geben, dass in der uns bekannten Entwicklung des indoeuropäischen Sprachstammes, sowie auch des semitischen und des chinesischen die analytische Richtung bei weitem überwogen hat. Was sagt uns aber die Entwicklung dreier Sprachen und ihrer Verzweigungen während 150 oder höchstens 200 Generationen in Bezug auf die Veränderungen sämtlicher Sprachen des Erdkreises während Tausende von Generationen?

Unsere Kenntnisse über die indoeuropäischen Ursprache beschränken sich ja auf die Angaben, die durch die Vergleichung der überlieferten Einzelsprachen gewonnen sind. Wenn wir von der mutmasslichen, auf jeden Fall sehr fernen Verwandtschaft mit dem Uralischen absehen, ist das Urindoeuropäische eine isolierte Sprache ohne Verwandte und Geschichte und kann somit prinzipiell kein Gegenstand der historisch-vergleichenden Sprachforschung sein. Allerdings muss eingeräumt werden, dass es sich nicht einwandfrei nachweisen lässt, dass bei der Entstehung des indoeuropäischen Flexionssystems das Anschmelzen selbständiger Nebenwörter an die Wortstämme eine wesentliche Rolle gespielt habe. Deshalb sind wir aber nicht berechtigt, diese Art der Synthese apodiktisch in Abrede zu stellen.

Unter den ganz wenigen Sprachfamilien, die gründlich erforscht sind, gibt es eine, wo die Spuren der synthetischen Entwicklung nicht zu verkennen sind: die finnisch-ugrische.

Im Urfinnischugrischen (und im Ururalischen) stimmten die Personalendungen der Verba in der 1. und 2. Person Sing. und Plur. mit den an die Substantive suffixal angefügten Possessivpronomina überein. Dass diese sog. Possessivsuffixe mit den

selbständig auftretenden Personalpronomina eines Ursprungs sind, kann in Hinblick auf die durchgehende formelle Ähnlichkeit der beiden Reihen nicht bezweifelt werden. Hier liegt ein Fall vor, wo die innere Vergleichung der Bestandteile einer Sprache zu sicheren Ergebnissen führen kann. Ebenso würden wir, wenn das heutige Französische eine völlig isolierte Sprache wäre, das *me* und das *te* in *ilmeladi* och *jeteledi* ohne weiteres mit *moi* und *toi* identifizieren. Selbstverständlich ist bei solchen inneren Vergleichen die grösste Vorsicht geboten. So sagt man z. B. im Schwedischen *tan, tana, tat* = *ta honom, ta henne, ta det* 'nimm ihn, sie, es'. Aber *-n, -na* sind nicht aus *honom, henne* entstanden, die eigentlich Dative sind, sondern aus den verschollenen Akkusativen *han, hana*.

Wenn also auch die finnisch-ugrische Ursprache gemäss der Natur der Dinge uns nicht viele sichere Aufschlüsse bieten kann, so gibt es in den finnisch-ugrischen Einzelsprachen doch eine Menge von Tatsachen, die genügen, um die These von der ausschliesslich analytischen Sprachentwicklung zu widerlegen.

Im Finnischen wie im Ungarischen — und auch in mehreren anderen finnisch-ugrischen Sprachen und Dialekten — herrscht die *Vokalharmonie*, nach der der Vokal einer Endung wechseln kann je nachdem der Wortstamm velaren oder palatalen Vokal hat. In ein paar finnischen Mundarten ist nun die Postposition *luo, loo* 'zu' der Vokalharmonie anheimgefallen, sodass sie nach palatalem Vokal in der Form *lyö* oder *löö* auftritt; man sagt also *minul-loo* 'zu mir', aber *hänel-löö* 'zu ihm' (hochfinnisch *minun luo, hänen luo*). Hier kann man von einem Kasus in statu nascendi sprechen.

Der dem Finnischen und dem Lappischen gemeinsame Komitativ auf *-ine* ist in den westfinnischen Mundarten, sowie im Estnischen abhanden gekommen. Im Westfinnischen ist er durch die Postposition *kanssa* '(zusammen) mit' ersetzt worden, die seinerzeit zum Substantiv *kansa* 'Volk' gehört. (Ob dies ein germanisches Lehnwort ist oder nicht, soll hier dahingestellt bleiben.) 'Zusammen mit dem Knaben' heisst also *pojan kanssa*. Im Estnischen ist die Postposition in abgenutzter Form dem vorangehenden Genitiv angefügt worden, z. B. *pojaga*. Dadurch ist ein neuer Komitativ entstanden, der zugleich auch das Mittel (womit) ausdrückt.

Mit dem Komitativ auf *-ine* ist der Übelstand verknüpft, dass in der Mehrzahl das *i* mit der Pluralendung *i* verschmilzt; der finnische Komitativ kann daher keinen Numerusunterschied ausdrücken. Im Lappischen ist diesem Übelstande dadurch abgeholfen worden, dass der Komitativ nur im Singular gebraucht wird, während man statt des Komitativs der Mehrzahl den Genitiv pluralis (den obliquen Pluralstamm) mit der angehängten Partikel *-guim*, *-gum*, *-gu* einsetzt. Diese Partikel kommt in der Sprache sonst nicht vor und ist mithin schlechterdings als Komitativendung (der Mehrzahl) zu betrachten. Sie ist aber aus dem Substantiv *guoi'bme* (Gen. *guoime*) 'Kamerad, Gefährte' entstanden (= finnisch *kaima* 'Namensvetter, Kamerad'; ob dies ein baltisches Lehnwort ist, soll dahingestellt bleiben).

Das Ungarische liefert ein augenfälliges Beispiel dafür, dass ein reiches Kasussystem durch Anschmelzung¹⁾ entstehen kann. Es ist nicht leicht, genau anzugeben, wie viele Kasus es im Ungarischen gibt, da ja die Grenze zwischen Kasus und Adverbien flüssig ist, man kann aber füglich mit 24 Kasus zählen. Von diesen gehen nur zwei auf die finnisch-ugrische Ursprache zurück, und die meisten von den übrigen sind anerkanntermassen durch Anschmelzung entstanden.

Der Inessiv ('in' m. Dat.) hat die Endung *-ban* ~ *-ben*, z. B. *Londonban*, *Berlinben*. 'In mir' heisst *bennem*, 'in dir' *benned*, 'in ihm' *benne*, d. h. die Inessivendung tritt hier in ursprünglicherem Gebrauch als selbständiges Wort mit angefügtem Possessivsuffix auf, etwa 'in meinem, deinem, seinem Inneren'. Diese Endung ist erst in geschichtlicher Zeit der Vokalharmonie anheimgefallen. Das heutige (*a*) *paradicsomban* 'im Paradies' wurde um 1200 *paradisumben* geschrieben, was in der Ausbildung des Inessivs noch gewissermassen eine Zwischenstufe darstellt.²⁾

¹⁾ Es sei hier dieser Terminus (lat. *affusio*) empfohlen, da ja Agglutination (agglutinierende Sprachen) eine gewissermassen lose, oder sagen wir sichtbare Anfügung bezeichnet.

²⁾ Im Lappischen, wo der Inessiv nicht nur 'in', sondern auch 'auf' (bisweilen 'an') bezeichnet, gibt es besondere Postpositionen (mit Genitiv), um 'in' und 'auf' zu bezeichnen. Dabei ist ein Ansatz zur Bildung eines Inessivs im engeren Sinne zu verspüren; z. B. *koate-sin* 'im Zelt' neben *koate sinne* 'drinnen im Zelt'.

Der Elativ ('aus') hat die Endung *-ból* ∞ *-böl*, z. B. *Londónból*, *Berlinből*. 'Aus mir' heisst *belőlem*. Die Endung hat früher *-belöl* gelautet (und kommt mundartlich vereinzelt noch heute in dieser Form vor).

Der Illativ ('in' mit Akk.) hat die Endung *-ba* \sim *be*, z. B. *Londonba*, *Berlinbe*. 'In mich' heisst *belém*. Die Endung hat früher *-bele* gelautet (und kommt mundartlich noch heute in dieser Form vor).

Ben(n), *belöl* und *bele* sind eigentlich nichts anderes, als drei verschiedene Kasusformen des Substantivs *bél* (unbekannten Ursprungs) 'intestinum, medulla, pars interior'.

Der Ablativ ('von, von — an') hat die Endung *-tól* \sim *-től*, z. B. *Londontól*, *Berlintől*. 'Von mir' heisst *tőlem*. *Től* ist eigentlich ein Ablativ (mit der ursprünglichen finnisch-ugrischen Ablativendung) eines Substantivs, das von Haus aus wohl 'das dicke Ende (eines Baumstammes)' bedeutete.

An der Grenze zwischen Kasusformen und Adverbien stehen die auf *-kor* endenden Formen, wie *háromkor* 'um drei Uhr', *szüretkor* 'zur Zeit der Weinlese', *ekkor* 'zu dieser Zeit, dann'. *Kor* bedeutet als selbständiges Wort 'Alter, Zeit'. Das Ausbleiben der Vokalharmonie deutet eine gewisse Selbständigkeit der Endung an, und man könnte sogar geneigt sein, hier eher von einer Zusammensetzung als von einer Ableitung zu reden. Diese Stufe erscheint aber schon überschritten in der mundartlichen Form *ekkő* = *ekkó*, *ekkor*.

Das angeführte genügt um eine klare Vorstellung vom Aufbau des ungarischen Kassystems zu geben. Diese den Finno-ugroisten schon längst wohlbekannten Tatsachen sind auch für die allgemeine Sprachwissenschaft nicht unwichtig. Im Ungarischen liegt ein Kassystem vor, das in historischer Zeit durch Anschmelzung entstanden ist, und wir können an der Hand des heutigen und überlieferten Formenbestandes die verschiedenen Stufen der morphologischen Entwicklung verfolgen. Angesichts dieser Tatsachen können wir nicht behaupten, dass die Sprachentwicklung durchweg in analytischer Richtung verlaufe, sondern wir müssen im Gegenteil die Anschmelzung auch in solchen Fällen als möglich, ja sogar als wahrscheinlich annehmen, wo die Spuren der systembildenden Wirksamkeit verschüttet sind.

Es wurde schon oben erwähnt, dass im Urfinnisch-ugrischen die Personalendungen der Verba zum grossen Teil aus Pronomina entstanden sind. Im Ungarischen (ebenso wie im Wogulischen, Ostjakischen und Mordwinischen) ist dieses Verfahren von neuem zur Verwendung gekommen, zunächst in solchen Fällen, wo ein bestimmtes Objekt der 3. Person vorliegt. Im Singular kommt die Übereinstimmung zwischen den Possessivsuffixen der Substantive und den Personalendungen der sog. objektiven Konjugation zum Vorschein in Beispielen wie: *Várom a párom* 'ich erwarte meine Gattin' (eig. 'mein Paar'), *a párod várod?* 'erwartest du deine Gattin?', *párja várja* 'seine Gattin erwartet ihn'. Wenn das Subjekt in der 1. Person Sing. und das Objekt in der 2. Person (Sing. oder Plur.) steht, wird das Objekt durch eine infigierte Endung bezeichnet, die offenbar auf das Possessivsuffix der 2. Person zurückgeht: vgl. *várlak* 'ich erwarte dich' (od. 'euch') mit *várok* 'ich warte'.

Im Mordwinischen ist die objektive Konjugation am reichsten entwickelt. Im Mokša-Dialekt hat das Präsens Ind. (Akt.) 22 verschiedene Formen, um sowohl am Objekt wie am Subjekt die drei Personen und die zwei Numeri zu unterscheiden. (Das System würde eigentlich 28 Formen verlangen.)

Haben wir nicht auch im Schwedischen eine objektive Konjugation in nuce in Fällen wie *tän, tåna, tåt* 'nimm ihn, sie, es', *ska-ja-tän?* (= *skall jag taga honom?*) 'soll ich ihn nehmen', *ja-tän, ja-tåna, ja-tåt* (= *jag tar honom, henne, det*) 'ich nehme ihn, sie, es', *skaru-tän, skaru-tårom?* (= *skall du taga honom, dem?*) 'wirst du ihn, sie nehmen'? Oder gar im französischen *jeteledi*, wo ausser dem Subjekte sowohl das indirekte, als auch das direkte Objekt durch Präfigierung angegeben werden.

Wenn sich also neben der analytischen Richtung der Sprachentwicklung eine synthetische unwidersprechlich feststellen lässt, so liesse sich ja immerhin als eine Möglichkeit annehmen, dass die erstere die wesentliche Hauptrichtung sei. Dann aber muss man, wie schon hervorgehoben wurde, annehmen, eine jegliche Sprache sei in ihren ersten Anfängen so verwickelt, so unendlich formenreich gewesen, dass z. B. das Altindische mit seinem Reichtum an Verbalgenera, Modi, Tempora und Personalendungen im Vergleich zur allerersten Stufe der Sprache einen sogar armseligen Eindruck machen würde.

Dies ist leichter zu sagen als zu denken. JESPERSEN verrät eine grosszügige Phantasie wenn er behauptet, dass die ersten Prinzipien der Sprache aus zum Feiern einzelner merklicher Ereignisse improvisierten, unter Tanz abgesungenen weitschichtig langen ungegliederten Tiraden bestanden hätten; aber wenn veranschaulicht werden sollte, wie jene hypothetischen Sesquipedalia sinnvolle Sätze und Worte haben erzeugen können, wird der Leser, der den intuitiven Riesensprung nicht mitmachen kann, im Stich gelassen.

Wie JESPERSEN in sehr lehrreicher Weise nachgewiesen hat, hängt das Verschwinden des altenglischen Kasusystems damit zusammen, dass dieses System unvollkommen war, besonders insofern durch phonetische Veränderungen verschiedene Kasusformen lautlich zusammengefallen waren. Nach der Ansicht JESPERSEN konnte die phonetische Abnutzung öfter nur dann stattfinden, wenn die alten flexivischen Unterschiede schon durch andere Merkmale ersetzt oder sonst einigermaßen überflüssig geworden sind. Darüber lässt sich wohl streiten. Auf alle Fälle muss man sich aber klar machen, ob die (angebliche) Unzulänglichkeit der affixreichen Sprachen im synthetischen Flexionssystem an sich begründet ist oder darin, dass etwa das System unvollkommen verwirklicht ist. Wir finden bei JESPERSEN die beiden Standpunkte abwechselnd vertreten. Die Einwände, die er gegen das synthetische System als solches erhebt, sind nicht schwerwiegend. So sind nach seiner Ansicht Formwörter zweckmässiger als Endungen, weil man diese nicht wie jene durch emphatischen Nachdruck hervorheben kann. Die Erfahrung scheint diese Erwägung nicht zu bestätigen. Der Ungar sagt unbedenklich: *A hiba benned van, nem bennem* 'der Fehler liegt an dir, nicht an mir', obschon die gegensätzlichen Endungen *-d* und *-m* keineswegs betont werden können. Der objektive Beweis dafür, dass die Antithese auch so zu ihrem Rechte gelangt, liegt darin, dass die Sprache die Möglichkeit bietet, die (nachdrucksvollen) Pronomina *te* 'du' und *én* 'ich' anzufügen: *A hiba tebenned van, nem énbennem*.

Dass ein System von sagen wir fünfzehn oder zwanzig Kasus an sich schwerfällig oder sonst unzuweckmässig sein muss, kann nicht eingeräumt werden. An der finnisch-schwedischen Sprachgrenze scheint unter den zweisprachigen Individuen die

Ansicht nicht ganz selten zu sein, dass das Finnische leichter zu sprechen sei als das Schwedische. Die teilweise ziemlich langen finnischen Endungen mit ihrer häufigen Kongruenz scheinen zusammen mit dem Legato der Rede dem Redner das Nachdenken zu erleichtern, während das Schwedische mit seinem plappernden Staccato keine Pflanzschule der bequemen Eloquenz ist. Dieser Gegensatz hängt ohne Zweifel mit der verschiedenen Struktur eng zusammen. Die grosse Anzahl der Kasus bedeutet im Finnischen keine nennenswerte Schwierigkeit. Dagegen ist der Gebrauch der Präpositionen im Schwedischen so schwierig, dass auch die gewandtesten Stilisten daran stolpern können.

Eine wirkliche Berechtigung hat die JESPERSENSCHE Sprachkritik, wenn sie gegen die Entgleisungen des synthetischen Systems im Lateinischen und anderen Sprachen richtet. Aber diese berechtigte Kritik beweist wiederum nichts gegen den affixreichen Sprachbau an sich.

Und jetzt kommen wir auf die teleologische Erklärung der analytischen Sprachentwicklung zurück. Ich werde mich kurz fassen.

Unter agglutinierenden Sprachen verstehen wir grammatisch regelmässige und durchsichtige Affixsprachen. Das Ideal einer agglutinierenden Sprache wäre eine solche, wo die Affixe durchweg eindeutig und von einander und von den Wortstämmen (oder Wurzeln) durchweg deutlich getrennt wären.¹⁾ Unten flektierenden Sprachen versteht man solche Affixsprachen, die den soeben erwähnten Voraussetzungen nicht entsprechen. Zwischen den beiden Klassen lässt sich keine feste Grenze ziehen. Eine agglutinierende Sprache wird flektierend, wenn infolge phonetischer Veränderungen die Affixe zum grossen Teil miteinander oder mit den Wortstämmen verschmelzen; solche phonetische Veränderungen haben auch zur Folge, dass verschiedene Suffixe gleichlautend werden, während andere verschwinden. Eine flektierende Sprache kann nicht ohne Zwischenstufen agglutinierend werden; sie muss zuerst sozusagen umgeschmolzen werden. Der Übergang vom agglutinierenden Bau zum flektierenden ist als ein Verfall des grammatischen

¹⁾ Esperanto ist, wie BALLY hervorhebt, eine ausgesprochen agglutinierende Sprache.

Systems zu bezeichnen. Ein neues System kann nur dann entstehen, wenn das alte entfernt ist. Dies ist der Grund, warum ausgeprägt flektierende Sprachen — wie das Urindoeuropäische und das Ursemitische — sich in ihrer späteren Entwicklung der affixarmen oder affixlosen Stufe nähern.

JESPERSEN hat also m. E. den affixreichen Sprachtypus mit einer pathologischen Form desselben verwechselt, und was er als die letzte Phase der Sprachentwicklung betrachtet, dürfte eher eine therapeutische Zwischenstufe sein.

Uppsala.

BJÖRN COLLINDER.

Szamoshádi palatogrammok.

Nyelvünk hangjait nem ismerjük eléggé, mert tanulmányozásukban a hallás, látás és mozgásérzetek segítségével történt szubjektív megfigyelést ritkán egészítjük ki regisztráló készülékekkel történő objektív értékű megfigyelésekkel. A két megfigyelési mód közül kétségtől a szubjektív megfigyelés a fontosabbik, az alap. Az eszközökkel való objektív megfigyelés ennek csak kiegészítő része lehet, mely a durvább, pontatlanabb szubjektív megfigyelést egyfelől szabatosabbá, kifejezhetőbbé teszi, másfelől pedig hitelesíti és minden esetben ellenőrzi.

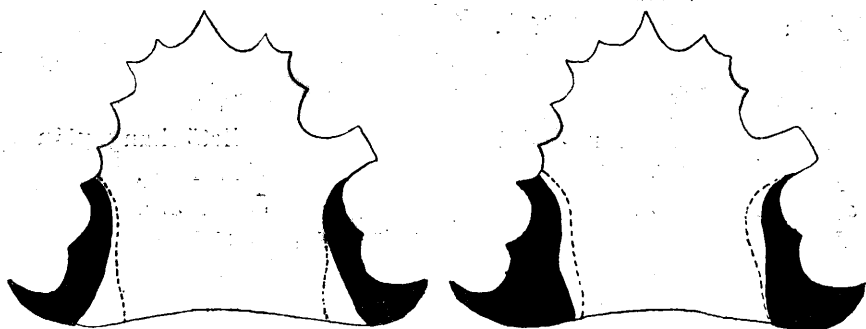
Az alábbiakban az a célom, hogy a szamoshádi nyelvjárás egyes hangjaira vonatkozó szubjektív megfigyeléseimet palatogrammokkal ellenőrizsem, illetőleg hitelesítsem. Ezt annyival inkább szükségesnek tartom, mert épen a keleti, északkeleti magyar nyelvterület hangjait, a POIROT és ZOLNAI vizsgálatait leszámítva (SUS. Aik. XXXII, 1—44), ilyen objektív módszerrel nem tették vizsgálat tárgyává semmiféle szempontból.

Szájpadlás-megfigyeléseimet ugyanazzal a módszerrel végeztem, amellyel GOMBOCZ ZOLTÁN végezte hasonló tárgyú, de a nyugati magyar nyelvterületre vonatkozó, nagyjelentőségű megfigyeléseit (NyK. XXXVIII, 193—204). Vizsgálataimhoz magam is $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{4}$ mm. vastagságú vulkanizált (sötétvörös) kaucsuklemez használtam. Alkoholos krétapor helyett a kaucsukszájpadlás belső felületét én is rizporral poroztam be. Az egyes hangokat nem elszigetelten, hanem hangsorokban ejtettem, mégpedig olyan szavakban, melyekben a megvizsgálandó hangon kívül csak *b*, *p*, *v*, *f*, *m*, *a*, *á*, és szókezdő *h(á)* fordul elő, mert ezen hangok képzésekor a nyelv nem érinti a szájpadlást. A palatogramokat természetesen én is, mint GOMBOCZ, eredeti nagyságban közlöm. A szájpadlás belső felületén keletkezett nyomokat merőlegesen vetítve vittem át a síkra.

Vizsgálataim a szamoshádi nyelvterületnek néhány vitás vagy ismeretlen beszédhangjára vonatkoznak.

I. Ilyen először is az a hang, melyet Szamosháti szótáramban \bar{e} -vel jelölök. A Setälä-féle fonétikai ábéce átírása szerint \bar{e} felelne meg neki (FUF. I, 42). Szamosháti szótáram I. köt. 19. lapján e hangról azt mondom: „az \bar{e} -nél zártabb, az i -nél kissé nyíltabb hang“. E beszédhang, mivel csak a népnyelvben él, különösen rászorult a tisztázásra.

A szamosháti \bar{e} hang a XVI. század előtti \bar{e} fejleménye, azé az \bar{e} hangé, melyből pl. az északkeleti íző nyelvjárásokban a zártabbá válással lett i származott (*kér, tép, méz* > *kēr, tēp, mēz* ~ *kír, típ, míz*). Erről a hangról különféle vélemények vannak.

1. ábra

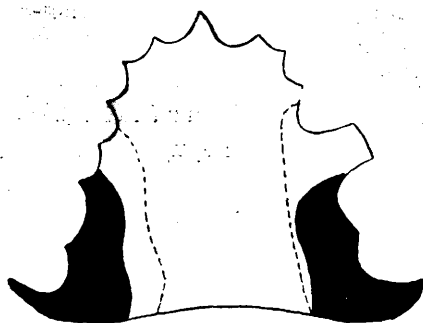
$\epsilon(b)$; ----- (szaggatott vonal):
a $(p)\bar{e}(p)$ határa.

2. ábra

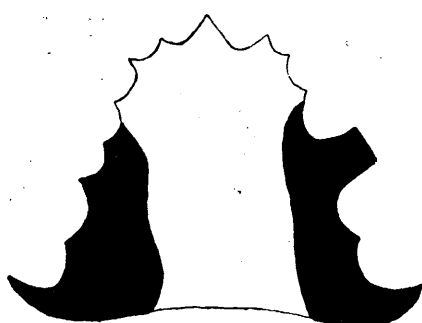
$(p)\bar{e}(p)$; ----- : az $\bar{e}(p)$ határa.

Egyesek úgy vélekedtek róla, hogy \bar{e} kettőshangzó, mások \bar{e} hangnak hallották (pl. PÁLYI GYULA: Nyr. XXVI, 494; MÓRICZ ZSIGMOND, Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye, 267—8). Gyermekkorom óta ismerem e hangot mint anyanyelvjárásom hangját. Megvan egész Ugocsában, Szatmárban a Szamosháton és a Tiszaháton. (Eleinte egyesek egyéni kiejtése alapján azt véltem, hogy a Tiszaháton és a Szamoshát nyugati szélén ez a hang valamivel nyíltabb, mint a mi keletibb szamosháti és ugocsai \bar{e} hangunk, de ma már, többszöri alaposabb megfigyelés után tisztán áll előttem, hogy a Tiszahát, Ugocsa és az egész Szamoshát Szinyérváraljától Mátészalkáig, Mezőgecsétől Csergebajosig ugyanazt az \bar{e} hangot ejti.)

Az itt közölt rajzokon világosan látható ennek az \bar{e} (a FUF. átírása szerint \bar{e}) hangnak a palatogrammja és viszonya egyfelől

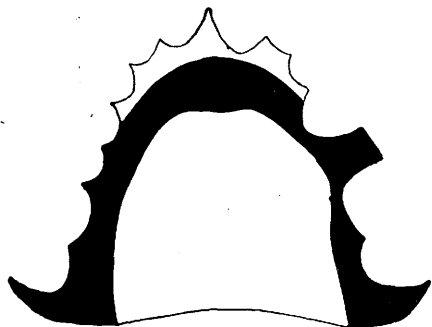
3. ábra
 $\tilde{e}(p)$; -----: a $(v)\tilde{i}(v)$ határa.

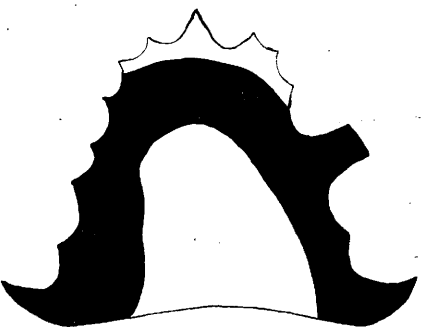
4. ábra
 $(v)\tilde{i}(v)$

az ϵ és \tilde{e} , másfelől az \tilde{i} hanghoz. A rajzokon összehasonlításul szaggatott vonallal meghúztam zártságban az illető hang után következő zártabb hang palatogramjának határát. Az 1. ábra az ϵ és \tilde{e} (ϵb és $p\tilde{e}p$), a 2. ábra az \tilde{e} és \tilde{e} ($p\tilde{e}p$ és $\tilde{e}p$), a 3. az \tilde{e} és \tilde{i} ($\tilde{e}p$ és $v\tilde{i}v$) palatogramját mutatja összehasonlításban, a 4. pedig az \tilde{i} ($v\tilde{i}v$) palatogramja. E palatogrammok alapján az \tilde{e} (= \tilde{e}) hangról való meghatározásomat így módosítanám: az ϵ -nél kissé zártabb, az i -nél nyiltabb hang, vagyis közelebb áll az ϵ -hez, mint az i -hez. A rajzokból az is látható, hogy nálam is, épen mint Gombocz Zoltánnál (NyK. XXXVIII, 204), az erősebb palatalizáció mindig jobbról (a rajzban balról) indul ki.

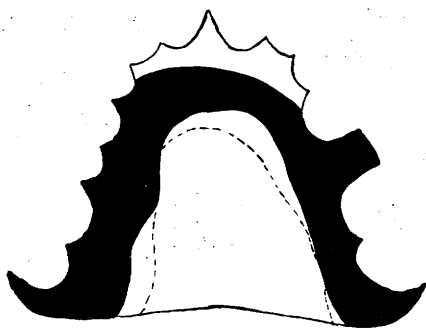
II. A következő hat palatogram két olyan hangot világít

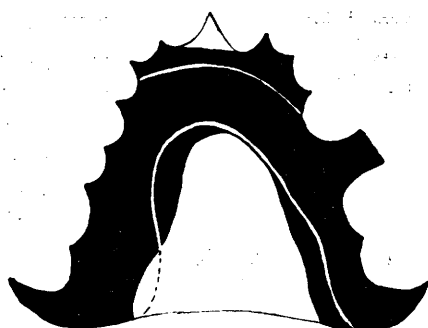
5. ábra
 $(b\bar{a})nt$

6. ábra
 $(b\bar{a})nt\check{s}$

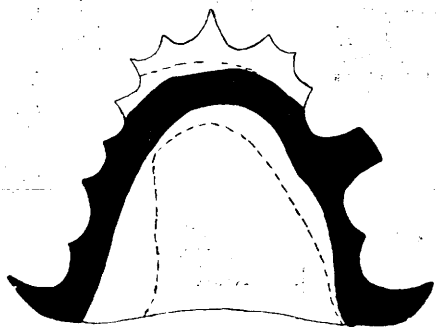

7. ábra
(\bar{q})tš; ----- : az n határa.

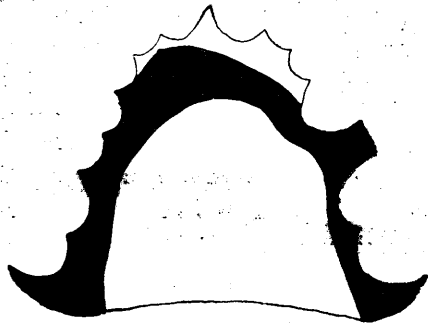

8. ábra
($b\bar{q}$)n(ā); a fehér és szaggatott
vonal az n határa.

meg, mellyel palatográfiai szempontból irodalmunk nem foglalkozott. Az egyik az a hang, melyet Szamosháti szótáramban n -nel jelölök és cacuminalis n -nek nevezek (bár nem egészen azonos a Setälä cacuminalis n -jével). Ez az n hang önállóan nem, hanem csak cs (= $tš$) és dzs (= $dž$) hang előtt fordul elő ($n\bar{i}ntš\bar{e}n$, $b\bar{a}ntš$, $f\bar{i}ndž\bar{a}$). A $ntš$ hangcsoport palatogrammját a 6. ábrán ($b\bar{a}ntš$) szemlélhetjük. Ha összehasonlítjuk egyfelől az nt hangcsoport (5. ábra, $b\bar{a}nt$), másfelől a pusztán ejtett $tš$ palatogrammjával (7. ábra, $\bar{q}tš$), világosan előttünk áll a képzés helye és a három hangcsoport palatográfiai különbözése. Az nt hangcsoport apicalis képzésű, vagyis képzésekor a nyelv hegye és széle érinti a szájpadrást. A $tš$ viszont coronalis képzésű, vagyis kiejtésekör a nyelv pereme játszik szerepet. Az $ntš$ (6. ábra) ejté-

9. ábra
($b\bar{q}$)n(ā); ----- : az n határa.

10. ábra
($h\bar{a}$)t(ā)

sekor szintén a nyelv pereme (corona) és a praedorsum egy része érinti a szájpadrást, tehát a nyelv jóval nagyobb felületen érintkezik a szájpadrással, mint a *tš* (7. ábra) hangnál.

Az *n* palatogrammjának összehasonlítása egyfelől az *n* (9. ábra), másfelől az *ń* (8. ábra) hangéval világosan mutatja, hogy a nyelv az *n* ejtésekor jóval nagyobb felületen érinti elül is, hátul is a szájpadrást, mint az apicalis képzésű *n* hangnái (9. ábra). Viszont az *ń* ejtésekor (8. ábra) az *n*-éhez képest elül is, hátul

11. ábra

(*fā*)_j; a szaggatott és fehér vonal
a (*fā*)_j(*ā*) határa.

12. ábra

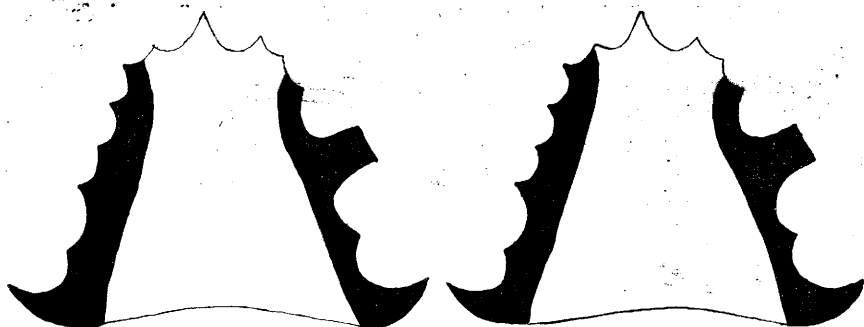
(*fā*)_j(*ā*)

is észrevehetően megnövekedik az érintkezési felület. Elül a nyelv csaknem mindenütt a foghús széléig nyúlik előre. Tehát az *n* átmeneti hang az *n* és *ń* között, de rokonabb hang az *ń*, mint az *n* hanggal.

Igen tanulságos a szamosháti *n*, *nt*, és *t* palatogrammok összehasonlítása GOMBÓCZ ZOLTÁN dunántúli palatogrammjaival (NyK. XXXVIII, 203. l. 35. és 36. ábra). GOMBÓCZ nyelve e hangok ejtésekor elül mindenütt a foghús legszéléig nyúlt. A szamosháti *n* (9. ábra), *nt* (5. ábra) és *t* (10. ábra) ejtésekor a nyelv hegye jóval hátrább érinti a szájpadrást. A Szamosháton e hangok postalveolaris képzésűek. Az *n* akusztikai benyomását ez a hátrább tolódás nem változtatja meg, de a szamosháti postalveolaris *t* hangnak akusztikai benyomása észrevehetően különbözik a postdentalis és alveolaris *t* hangétól. Ez az elütő akusztikai benyomás különösen feltűnt a finneknek (pl. KANNISTO ARTÚRNÁK), mikor közöttük a finn postdentalis *t*

hangot (pl. Tytti) az én szamosháti artikulációmmal ejtettem. Lépten-nyomon kijavítottak. A *t*-hez hasonlóan postalveolaris ejtésű a szamosháti *d* hang is. Ez a postalveolaris *t* és *d* Debrecenben is lépten-nyomon hallható.

III. Még egy érdekes különbségre mutatok rá Gombocz dunántúli palatogrammjai és a szamosháti között, amelyet szintén nyelvjárási sajátyságnak kell tekintenem. Ez a különbség a *j* és intervocalis *j* palatogrammján észlelhető. GOMBOCZ palato-

13. ábra
vā zāb

14. ábra
ā zāb

grammjai a $(bā)_j$ és $(bā)$ (*ā*) között semmi különbséget nem mutatnak. (Vö. NyK. XXXVIII, 201. l., 30. ábra.) Az én szamosháti ejtésemben a $fā_j$ és $fājā$ között lényeges különbség van. 1. A $(fā)_j$ (*ā*) ejtésekor nálam a nyelv magasabban áll, a rés szűkebb, mint a $(fā)_j$ ejtésekor. 2. A (szótagzáró) *j* előtti rövid magánhangzó nálunk mindig megnyúlik, (tehát nálunk $fā_j$, GOMBOCZ ejtésében $bā_j$). Ezért szükségesnek tartottam a két hangot a szamosháti nyelvjárásra nézve más-más jellel ($bā_j \sim bājā$) jelölni.

IV. A MNy. XXII, 336—40. lapjain adatokkal támogatva rámutattam két olyan fonétikai helyzetre, melyekben a magánhangzó nálunk a Szamosháton egész terjedelmében orrhangúvá lesz. Nevezetesen: 1. orrhangú mássalhangzók között (*nēm, māmām*); 2. spiráns mássalhangzók előtt orrhangú mássalhangzóktól zárt szótagban (*fōrā, šōfā, tehēhuš*), mikor az orrhangú mássalhangzó el is vész. E fonétikai helyzetek magánhangzóinak orrhangú voltát regisztráló készülékek is igazolták. (GOMBOCZ—MEYER, Zur Phonetik der ungarischen Sprache. Upsala, 1909. 48.

és 50. l.; HEGEDÜS LAJOS : NyK. XLVIII, 266—7.) De nem tudtam ilyen módszerrel azt igazolni, hogy az orrhangú mássalhangzó elvész, hogy azt a nyelv nem ejti ki. Palatográfiai módszerrel ezt is világosan és szemléltetően lehet igazolni. A 13. ábra a *vāzāb* (= van zab) palatogramma azt igazolja, hogy a *z* előtti szótagzáró *n* hang a szamosháti kiejtésben elvész, illetőleg az előtte levő magánhangzónak: az *ā*-nak orrhangúsodásában és megnyúlásában jelentkezik. A 14. ábra: *āzāb* (= a zab) palatogramma ettől semmi lényeges különbséget nem mutat.

A Budenz-évfordulóra írt cikkem alkalmából ünnepi érzéssel gondolok a nagy BUDENZ JÓZSEF-re és az ő eszményeinek nagy folytatójára és továbbfejlesztőjére: a fájdalmunkra oly korán elhalt GOMBOCZ ZOLTÁN-ra.

CSÜRY BÁLINT.

Moanat: a budai Sas-hegy török neve.

Buda környékének egyik török topographiai megjelölése különböző forrásokban különbözőképen leírva fordul elő, s azonfelül a különböző források szerint egymástól távolieső pontok jelölésére szolgál. A kérdés tisztázása elég bonyolult, mert egyrészt hangzásban és jelentésben, tehát kiejtésben és értelmezésben jelentkező ellentéteket kell megmagyarázni, másrészt a hely topographiai fekvését kell tisztázni.

Vegyük már most előre beigazoltnak azt (— aminek bizonyítására csak utóbb fog sor kerülni —), hogy a tárgyalandó megjelölés *nem* egymástól távol eső két pontnak, hanem ugyanazon egy helynek, mégpedig a mai Sas-hegynek a neve, s foglalkozunk elsősorban magával a névvel.

A kérdéses név időrendben első ízben EVLIA CSELEBINÉL fordul elő, mégpedig több alkalommal, és majdnem minden esetben eltérő módon írva: Mōhāid موهايد, Mōhābād موهاباد (háromszor), Mōhābāt موهابات mint egy Buda melléki dombnak (a mai Sas-hegynek)¹⁾, Māhānād ماھاناد és Mōh(a)nāt موھناط mint egy, az esztergomi várral szemben fekvő magaslatnak a neve.²⁾ EVLIA magyar fordítója, KARÁCSON IMRE nem kutatja a név jelentését és ismételt előfordulásához sem tesz megjegyzést.

Az időrend szerint második török forrásnak, amelyben ez a topographiai megjelölés előfordul, ugyancsak KARÁCSON IMRE adta olvasatát és magyarázatát. Ez a forrás egy, MARSIGLI hagra-

¹⁾ EVLIA ČELEBI Sejāhāt-nāmesi, Der-i se‘ādet 1318, VI. kt. 217., 222., 231., 237., 247. ll., KARÁCSON IMRE fordításában: Evlia Cselebi magyarországi utazásai, Budapest 1904, I. kt. 220., 226., 236., 242., 252. ll. — Megjegyzem, hogy a 222., illetőleg 236. ll. idézett hely KARÁCSON fordításában a török kiadástól eltérően *Muhadia*-alakban van írva.

²⁾ U. a. munka török kiadásában a VI. kt. 259. és 300. ll., KARÁCSON fordításában I. kt. 266. és 305. ll.

tékában, fennmaradt török térkép¹⁾), melyen a hegy neve محنت باړی alakban van felírva; a hegy ezen túlmenően még egy „4“-es számmal van megjelölve s ennek a „4“-nek magyarázata a térkép sarkában elhelyezett egykorú olasz legendában: *Moanat*. — Ez mind a kettő igen fontos adat: mind az arab írásformában a kettőzés jele (tešdid), mind a latinbetűs legendában a hangzók (o, a, a) EVLIA idézett adataival együtt azt fogják bizonyítani, hogy egy *három szótagos* szóval van dolgunk, — aminek bizonyítására újabb adatokkal és későbbi magyarázatokkal szemben szükségünk lesz.

Időrendben következő forrásaink SZILAHTAR és RÁSÍD. Elsőbbségi rendjük vitás lehet, de nem fontos.

SZILAHTAR többször — vagy tízszer — محنت alakban írja le a hegy nevét.²⁾

RÁSÍDNÁL ugyanaz a név — kétszer — محنت fordul elő.³⁾

Ezt az alakot HAMMER *Mihnet* alakban írta át, e szerint محنت alakban olvasta (úgy, ahogy SZILAHTARNÁL is előfordul).

Kétségtelen, hogy a különböző névváltozatok nem lehetnek mind helyesek, hogy tehát kutatni kell az egyetlen helyes alak és annak jelentése után.

Az EVLIÁNÁL található alakok olvasásában KARÁCSON — aki az eredeti kéziratot is látta és használta — nem érezte magát bizonyosnak; alig két esztendővel EVLIA-fordításának kiadása után, látva a MARSIGLI-féle térkép tisztán olvasható török محنت és latin *Moanat* jelzéseit, biztosságában megingott és a helynévhez azt a megjegyzést fűzte, hogy „a b és n betűk felcserélése igen könnyen történhetik a török írásban“.³⁾ Noha KARÁCSON korábbi álláspontját, itt kifejezett kételye ellenére revízió alá nem vette, az EVLIÁNÁL szerinte olvasott névformákra még vissza fogunk térni; mert ha már megtaláltuk a kérdés megoldását,

¹⁾ Kiadta VERESS ENDRE „Gróf Marsigli Alajos Ferdinand jelentései és térképei Budavár 1684—1686-iki ostromáról“ c. közleményben, Budapest Régiségei IX. 103—170. ll., Budapest, 1906.

²⁾ Ezek az adatok nyomtatott kiadásból valók, a SZILAHTARÉ az 1928. évi (Silahtar Tarihi, II. 146., 159., 160. stb. ll.), RÁSÍDÉ az 1153. (1740—1741-ik) évi konstantinápolyi kiadásból (Tārīh-i Rāšid I. 112—114. ll.).

³⁾ Budapest Régiségei, IX. kt. 149. l.

EVLIA ingadozó olvasatú elnevezései is alkalmasak lesznek eredményünk alátámasztására.

Maga a szó, illetőleg felsorolt változatai közül egyik sem található a szótárakban. De ha az arab szótárnak volna is így leírt szava, az több volna, mint három szótagú; már pedig az előbb elmondottak szerint a szó csak háromszótagos szó lehet. (Más mint arab, a szó nem lehet.)

A SZILAHTARNÁL többször előforduló محنت alakhoz egyelőre nem fűzünk megjegyzést.

RÁSÍD alakját محنت szintén nem ismerik a szótárak. Ha a ≈ betűt egy pont felrakásával ≈-ra korrigálnók, a szó új alakot nyerne s a szótárakban is feltalálható volna: مخنت jelentése 'nőies, hermaphrodita stb.'; de lehetetlen, hogy egy dombnak ez volna a neve; kétszáz év alatt, mióta RÁSÍD munkája nyomtatásban közkézen forog, senki nem akadt, aki ezt a nevet így értelmezte volna. Ezt a lehetőséget nekünk is ki kell kapcsolnunk.

HAMMER a helynévnek RÁSÍDNÁL előforduló alakját Mhnt محنت mássalhangzóknak olvasta, s aztán vokalizálta is: *Mihnet*, a törökben közismert arab jövevényszó ('szenvedés, fájdalom') alakjában.¹⁾ A szót le is fordította: „Leidenhügel“, s ahová ő helyezte,²⁾ kitűnően talált a környezettel, mert ott Hammer idejében kálvária állt.

REPICZKY JÁNOS vagy harminc évvel később szintén így olvasta és értette ezt a szót, s annak egy RÁSÍD-szemelvény fordításában „Kín-domb“ jelentést adott.³⁾

Az idézett török térkép محنت és MOANAT adatainak birtokában kimondhatjuk — amit ezek ismeretében HAMMER és REPICZKY is észrevett volna — hogy a *Mihnet* olvasás-forma téves; mert kétségtelen, hogy három szótagú szóval van dolgunk, mellyel a két szótagú *Mihnet* nem egyeztethető össze. Ha EVLIA adatait vizsgáljuk, azt látjuk, hogy azok szintén három tagú

¹⁾ Hammer, Josef: Geschichte des Osmanischen Reiches², III. kt. 762 l.

²⁾ A mai Rózsadombra, vagy egy szomszédos halomra, a Kálvária-hegyre.

³⁾ Család Könyve 1855. I. 170. l.

szóra és pedig a diakritikus pontok helyes vagy téves felrakása szerint a Mhnt vagy a Mhbt radikálisokra vezethetők vissza; a többször előforduló Mōhābād موهاباد alakot pedig a később megismert térkép hatása alatt („minthogy a *b* és *n* betűk felcserélése igen könnyen történhetik“) maga KARÁCSON is hajlandó lett volna موهاباد-nak olvasni. Nem vakmerő tehát az a feltevés, hogy EVLIA vonatkozó helyei és a térkép *Moanat* alakja között kapcsolatot áll fönn, hogy t. i. a موهاباد és társai a *Moanat*-alaknak helytelen orthographiával, fonétikusan írott változatai.

Ezzel két forrásunkat: a térkép két adatát és EVLIA adatait olyan közös alapra hoztuk, amelyen a RÁSIDNÁL és SZILAHTARNÁL előforduló alak: محنت is helyet találhat, szintén mint az előbbi, most már közösnek mondható alaknak fonétikusan írott változata.

Mi lesz tehát a szókép kiejtése és jelentése? Melyek azok az arab szavak, amelyekkel ez a helynév kapcsolatba volna hozható?

A HAMMER által Rásidnál olvasott *Mihnet* محنت ('Leidenhügel'), noha SZILAHTARNÁL többször ismétlődik, nem talál erősítést sem EVLIA, sem a térkép adataiban. De nem fogadható el jelentéstanilag sem, mert Leidenhügel-, Kín-dombelnevezésnek egy félreeső hegynél, mint a budai vártól távolabbra eső Sas-hegynél is, melyre szükségképpen kellett felmászni, sőt út nem is vezetett, semmi értelme nincsen. Ez a vélemény tehát mindenképpen elvetendő.

Hangzásánál fogva a helynév megmagyarázására alkalmasnak látszik az arab محنّط *muhṇaṭ* vagy *muhannat* szó, jelentése miatt azonban lehetetlen, محنّط *muhannat* u. i. annyit jelent, mint حنوط دينلن طيب ايه تطير كفن ميت: تحنيط, تحنيط اولئمش NĀDŽI 219., 730. l.) 'holt-testnek illatosítása (balzsamozása) bizonyos ḥanūṭ nevű szerrel'; a ḥanūṭ حنوط nevű szer pedig: 'omne aroma et odorem, quod mortui causa paratur' FREYTAG: Lexicon arabico-latinum 1837, 129. l.) avagy: 'Spezereien zur Einbalsamierung' HARDER: Arabisch-deutsches Taschenwörter-

buch 156. l.; hasonlóan REEDHOUSE² 809., 1768. l.) Ez a szó tehát az idézett helynévvel szintén nem hozható kapcsolatba.

A مَهْنَد szó 'hind vasból készült kard' (pl. NĀDŽI 871. l.) hangzás és írás szempontjából kapcsolatba hozható lehetne az ismert és felsorolt variációkkal, de mégsem hiszem, hogy ez volna a hegynek keresett neve.

A kérdéses helynév magyarázatára lehetséges kapcsolatot csak a مُونَات *muunāt* szóban találok. Ez a szó a مُونَةُ *menuet* szónak többes száma, jelentését a szótárak a következőképp magyarázzák:

مُونَات: زحمت, مشقة, رنج, محنت (NĀDŽI 866. l.);

مُونَت: vivres; provisions (SĀMĪ-bey, 1250. l.);

مُونَت *meunet*, vulg. *mu'ūnet* (pl. مُون and مُونَات) A man's subsistence, maintenance, provisions. — مُونَتُهُ بَاقِي: To see after the keep of a person; i. e., to provide for one's support (REEDHOUSE² 2038. l.);

مُونَةُ *muunet et mounet* 1) vivres, provisions 2) sac à fourage ou aux provisions de route. — مُونَتُهُ كَافِي *muunetume kiāfi* cela me suffit pour vivre. — مُونَات لَازِمَةٌ قَائِرُهُ *muunāti lāzime-lerin qāūra* qu'il pourvoie à ses besoins. (BIANCHI-KIEFFER 1850, II. 1052. l.);

مُونَةُ *mūnet* Lebensmittel-Vorrat, Proviant, Futtei (ZENKER 895. l.);

E szerint a kérdéses hegynek a neve مُونَات تَپَسی *Moanat tepesi* (vagy: bairi 'M. dombja'): 'felszerelés, ellátás, proviant hegye', azaz olyan hely, ahol a sereg útra indulva vagy útról érkezve magát (élelmiszerrel) ellátja, felszereli, sorait rendezi.¹⁾

¹⁾ Ezen okoskodás alátámasztására adatot találunk RÁSIDnál (— épen nála, aki a hegynév téves lokalizálásával az egész kutatást szükségessé tette); RÁSID az 1686-ik évi budai ostromról írva (I. 122—124. ll.) megemlíti Lokum tepesi-t 'falatozás dombja', s azt mondja róla, hogy a felmentési kísérletek a Nap-hegyen (nála: Karga bairi) álló keresztény csapatok ellen onnan indultak meg; e szerint Lokum tepesi elnevezés alatt a Sas-hegyet érti. Az sem lehetetlen, hogy a Lokum tepesi 'falatozó hegy' azonos a Moanat tepesi 'proviantozó hegy' elnevezéssel, hogy a két elnevezés ugyanazt a helyet jelöli, az egyik arab, a másik török szóval, ami nem mondható ritka esetnek.

A *moanat* مؤنات elnevezéssel teljesen megegyezik a térkép legendájának *Moanat* alakja, melyet írója feltehetőleg helyi ki-ejtés után írt le. Részben megegyezik vele a térkép Moħannat محنت alakja, melyben a szó hibás (fonétikus) írásmód szerint van leírva, a tešdīdben annak kifejezett jelzésével, hogy az elnevezésben háromszótagú szóval van dolgunk. De megmagyarázható belőle a RÁSIDNÁL és SZILAHARTINÁL előforduló محنت is, mint ugyanennek a szónak tešdīd nélkül és fonétikusan írott alakja. S végül visszavezethetők rá az EVLIÁNÁL talált alakok, szintén mint fonétikus írás-változatok. A szó tehát helyesen مؤنات-nak írandó, *Moanat*-nak olvasandó, jelentése 'élelmezés, felszerelés, rendezkedés' (hegye).¹⁾

Ez a magyarázat jelentéstanilag is helytáll, mert mint általában tudva van, egy tábori sereg sohasem vonul egész erejével egy várba vagy városba — ott nem is tudna elférni —, hanem a vár alatt, a vár közelében üt tábort, ott rendezkedik és készül további útjára. Így tettek a török hadak is. Konstantinápoly mellett erre a célra használták a Daud pasa mezőt (Daud paša sahrasi); Buda bevétele után Nagy Szülejmant seregének csak kisebb része kísérté föl a várba, de a zöme a táborban maradt; a Bécs alól visszavonuló Kara Musztafa először a győri mezőn — tehát a városon kívül — időzött néhány napig s azután Buda alatt néhány hétig, s innen csak kisebb csapattal ment föl Budára a várat megtekinteni. Táborozások céljaira Buda mellett a kelen-földi mező szolgált, ez volt a rendezkedés, felszerelés színhelye, s a mellette álló domb innen vette a nevét.

Az a körülmény, hogy hasonló helynevet Esztergom mellett is találunk, magyarázatunkat csak erősíti. Esztergom is jelentékeny vár volt, alatta többször szállott meg szultáni vagy nagyvezéri sereg. S tudjuk, hogy bizonyos nevek topographiai pontok jelölésére ismételtelen előfordulhatnak, pl. *Ogrun-kapu* volt a törökkori Budán, Esztergomban, Egerben, Baján, Kanizsán,

¹⁾ Ennek az elnevezésnek megfelelőjét a nyugati irodalomban csak PALUGYAY IMRÉNél találom (Buda-Pest szabad királyi városok leírása, Pest 1852, 157. l. jegyzet), aki szerint a törökök a Sas-hegyet *Muhanek* (sajtóhiba *Muhanet* helyett?) néven nevezték. Sajnos, forrását nem jelöli meg, s azt nem tudtam megtalálni.

Ova kapusu volt Budán, Egerben, Esztergomban stb.; a *Moanat tepesi* elnevezés is a helyneveknek ezen kategóriájába tartozik.

Mármost azt vizsgáljuk, hogy hol feküdt Moanat tepesi, s melyik budai hegyvel volt azonos.

EVLIA leírása szerint a várból tekintve, a Nap-hegyen (nála: Karga bairi) túl feküdt.¹⁾ Idézett török térképünkön kétféleképpen is jelezve van: egyszer arab betűkkel a mai Sas-hegyre ráírva, s a térkép legendájában magyarázva is: *Moanat*. Semmi kétség, hogy a név a Sas-hegynek volt török neve. Ilyen értelemben használja a megjelölést SZILAHTAR is, Buda 1684. évi ostromának hosszas leírásában mindig úgy említve, hogy csak a Sas-hegy érthető rajta.

Egyedül RÁSÍD helyezi ettől eltérő, mégpedig lényegesen eltérő helyre. Ugyancsak a vár 1684. évi ostromáról írva azt mondja, hogy a keresztény hadak első, hat napig tartó támadása a Jeni-kapu ellen ennek a dombnak irányából indult.²⁾ Állításából igaz a hatnapos heves támadás, mely az ostromot bevezette, igaz az, hogy az a külső város (*varoš*) egyik északi kapuja ellen irányult (és pedig RÁSÍD szerint a Jeni-kapu ellen, mely a mai Széna-tér mellett állott; SZILAHTAR és más források szerint a Kakas-kapu ellen, mely a mai Fő-utcának volt kijárata észak felé, körülbelül a Pálffy-téren), de nem igaz az, hogy a támadás kiindulópontja a Mhnt-tepesi volt. SZILAHTAR, akitől az ostromnak sokkal részletesebben és pontosabban megírt történetét bírjuk, tud ezekről a harcokról, de azt is tudja, hogy — mai elnevezésekkel élve — a Sas-hegyről nem lehet támadást intézni a Pálffy-tér ellen; ő a keresztény támadás kiinduló pontját a Veli bej meterisi nevű erődítés-szakaszban jelöli meg, amely a külső város északi falával valóban szemközt feküdt: a Rózsa-dombról a fürdők mellett a Dunapartig húzódott, már az ostrom első napjaiban keresztény kézre került, kiinduló pontja lehetett s valóban volt is a Kakas-kapu és a Jeni-kapu között húzódó északi városfal elleni támadásnak.

Nyilvánvaló tehát, hogy a Moanat-domb nevének leírásában s főleg lokalizálásában RÁSÍDnak egy tévedésével van dolgunk. Minthogy RÁSÍD munkája már 1740-ben megjelent, adatait

¹⁾ i. h. 236., 242.

²⁾ TÁRICH 112a l.

elégge ismerték, főleg azóta, hogy HAMMER a maga történeti munkájában RÁSID elbeszélését is átvette. S minthogy RÁSIDBÓL úgy tudta, hogy a Jeni-kapu a külső város északi falában állott, a Jeni-kapu ellen irányuló támadás kiinduló pontját a vele szemben fekvő Kálvária-hegyre helyezte és ezt tévesen Mihnet-dombnak nevezte. Még pedig kettős tévedéssel: mert a név nem Mihnet, hanem Moanat, s a hegy, melyet ez a név jelöl, nem a Kálvária-hegy, hanem a Sas-hegy. A HAMMERNÉL és REPICZKYNÉL található értelmezés 'Leidenhügel, Kín-domb' azonban a kérdéses hely jellegével egybevagott, mert ott — ismételjük — kálvária állt — innen a hegynek a neve is —, ezért magyarázata szinte kínálkozó volt, s természetes, hogy Buda későbbi monografusai azt egymás után átvették.¹⁾

Száz év alatt egyedül az alapos LINZBAUER vette észre HAMMER tévedését²⁾ és igyekezett azt korrigálni, de óvó szavai HAMMERNÉK kétséghivonhatatlan tekintélye miatt nem hatottak el messzire. A Mihnet tepesi a benne rejlő kettős tévedéssel tovább élt és terjedt s VERESS ENDRE idézett cikke után bekerült THIRRING GUSZTÁVNAK népszerű, egyébként ügyesen megírott Budapesti Kalauzába is.

FEKETE LAJOS.

¹⁾ Csak a legkiválóbbakat emelem ki, a nélkül, hogy teljességre törekednék: F. X. LINZBAUER, Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen im Königreich Ungarn, Pesth 1837, 124. l.; PALUGYAY IMRE, Buda-Pest szabad királyi városok leírása, Pest 1852, 154. l.; HAEUFLER, Buda-Pest, Pest 1854, 295. l. és térképen is; de újabb hadtörténelmi dolgozatokban is, pl. M. ANGELI értekezéseiben (Mittheilungen des k. u. k. Kriegs-Archivs, Wien 1884. és 1886. évfolyamok), FERDINAND ZIEGLAUER, Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 1686, Innsbruck 1886, 75. l., stb.

²⁾ id. m. 124. l.

A fativizsi lelet.

A magyarországi újabb ásatások és a véletlen leletek, továbbá az orosz múzeumok kincseihez való hozzájutás nem sejtett lehetőségeket tártak fel a népvándorláskor problémáinak felderítése terén. Déloroszország régi történetében egyik legjelentősebb, de talán legkevésbé ismert korszaknak, a kievi állam kialakulását közvetlenül megelőző évszázadoknak, az ú. n. avar kornak megismeréséhez nagyértékű régészeti forrásanyag nyílt meg e leletekben. Az új eredményeket két helyen, A h o n f o g l a l ó m a g y a r s á g f é m m ű v e s s é g e c. m. X. fejezetében, Archaeologia Hungarica sorozat, XXI. kötet, Budapest, 1936 (Az álsatok kultúrköre) és az Archaeologia Hungarica XVIII. kötetének (MAROSI—FETTICH, A d u n a p e n t e l e i a v a r s í r l e l e t e k) III. fejezetében (A dunapentelei leletek kultúrtörténeti jelentősége) részletesen ismertetem. A most tárgyalandó fativizsi leletnek egyik munkában sem tudtam helyet adni, mert különleges helyzete miatt nagy kitérést jelentett volna. A megértéséhez szükséges rokon emlékanyag idézett munkáimban található. Itt csak röviden utalok rája. Az irodalmi adatokat is ott dolgoztam fel. Itt csak a legszükségesebb mértékben idézem azokat s inkább csak az eredményeket ismertetem röviden.

Fativizs község a régi *csernigovi* kormányzóság *gluchovi* kerületében van. A leletkörülményeket nem ismerem. A leletnek 30 darab ezüst-, illetőleg bronztárgya, melyet 1935. decemberében a kievi állami *Történeti Múzeum*-ban behatóan tanulmányozhattam¹⁾, azt a benyomást kelti, hogy több, véletlenül feldőlt sírból származó lelettel van dolgunk. A sírok mellékleteiből valószínűleg sok minden hiányzik. A meglévőkből legalább is egy férfi- és három nősírra következtethetünk. Mivel az egyetlen, ukrán nyelvű publikáció²⁾ nehezen hozzáférhető, a főbb darabo-

¹⁾ Kutatásaim hathatós támogatásáért ezúton is hálás köszönetet mondok Velicsko L. I., Kozubovszkij F. A. és Magura S. S. professzoroknak.

²⁾ V. KOZLOVSKAJA, Sribnnij skarb časiv velikavo pereselenjija narodiv z. s. Fativiz na Černigovščini, Grusevskij-Emlékkönyv, I, Kiev, Ukrán Tud. Akadémia, 1928, 44—52. l.

kat eredetijükről lerajzoltam és e rajzokat a mellékelt táblán eredeti nagyságban közlöm.

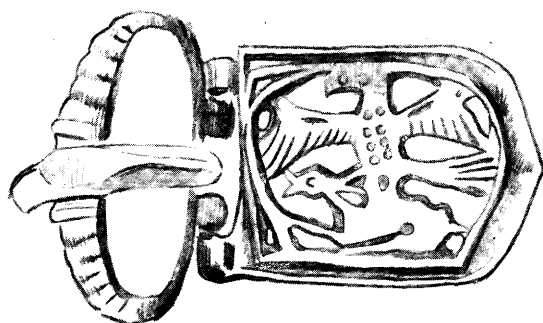
A lelet leírása a következő. Mellékelt tábla 1.: Csuklós szerkezetű ezüst övveretek. A felső, nagyobb rész hátul homorú öntvény; felerősítésére hátul egy háromszög-alakú ezüstlemez szolgál, melyet három nittszeg tart. Magát az övet ez az ezüstbádogg szorította hozzá az ezüstöntvényhez. A csüngőtag szintén tömör öntvény, de hátul nem homorú. Az övveret díszé áttört, technikája durva öntés; a felületen poncolt körök is szerepelnek. 7 darab és egynek csüngője. — 2.: Csuklós szerkezetű ezüstcsat. Tövisét üreges öntéssel készítették. A vereti részen négy nitt. A csatkereten zavaros ornamentika. A csattest motívumát az övveretekről vették át, amint azt a jelenet keretelése is mutatja. — 3.: Lyukvédő veret. Tömör ezüstöntés, hátlapja homorú. Három ezüst nitt. Ornamentikája zavaros. Egy darab. — 4.: Tömör ezüstöntvény; közepén téglalapalakú nagy kivágás. Hátlapja nem homorú, hanem síma. Megerősítésnek nyoma nem látszik. Az egyik rövidebb oldalon csuklós szerkezet két szélső nyúlánya. Egy darab. — 5.: Gondos készítésű bronzcsörgők. 5 darab. Nem öntöttek, hanem vékony bronzlemezről készültek. — 6.: Egy pár tömör öntésű ezüst fülbevaló. Mindkét oldala egyforma. — 7.: Egy pár tömör öntésű fülbevaló, más mintázattal. Mindkét oldala egyforma. Az egyik fülbevaló töredékes. — 8.: Egy pár tömör öntésű ezüst fülbevaló, szintén más mintázattal, töredékes állapotban. Mindkét oldala egyforma. — A lelethez tartoznak még a következő, itt nem ábrázolt darabok: Két pár, ezüstlemezről készült karperec; végeik kiszélesednek és középen hosszanti barázdolás díszíti őket. Négy darab alakatlan ezüst-, illetőleg bronz-töredék.

A fativizsi lelet helyét a népvándorlaskor régészeti emlékanyagában nem nehéz hozzávetőlegesen kijelölni. Az övveretek (1—4) jól ismert formák a magyarországi avar sírleletek körében. Ugyanebben a technikai kivitelben és méretezésben gyakran ismétlődnek ott. A magyarországi híres griff- és indamotívumos bronzöntvényeket magyarországi különlegességnek ismerjük. Az avarkor második felében virágzanak¹⁾, mint az

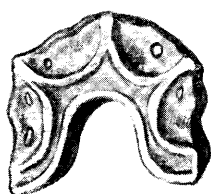
¹⁾ P. REINECKE volt az első, aki e bronzöntvényeket az avarsággal hozta kapcsolatba: Die Zeitstellung der Kulturkreise von Keszthely und Kettlach

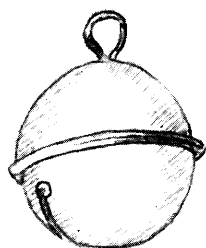
1

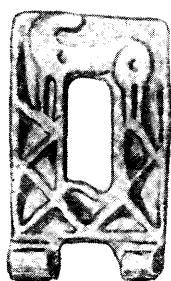
2

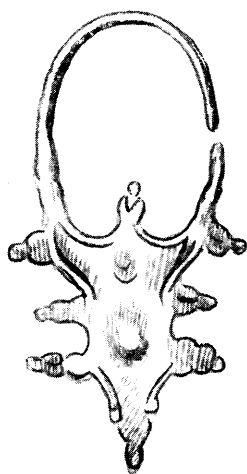
3

5

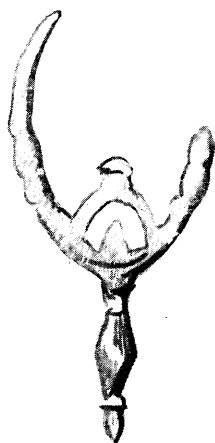
4

6

7

8

A fativizsi lelet (term. nagys.); a kievi állami Történeti Múzeumban.

avarság keleties irányzatú magyarföldi fémművességének termékei¹⁾. Egy lényeges különbség azonban első pillanatra szembe-tűnik: hogy a fativizsi lelettárgyak készítői ezüst nyersanyagot használtak. Ez a körülmény különleges helyet biztosít a fativizsi leletnek az avarkor emlékei között. A vele kapcsolatos főbb kérdések a következők: a tárgyak készülésének ideje, helye, technikai körülményei és díszítő motívumaiknak származása. Az a fejlődési folyamat, amelybe ez a lelet, mint egy különleges tag beilleszkedik, ősrégi időben kezdődött és ennek a leletnek a korában sem szűnt meg. A történeti nomádkultúrák élete, virágzása és hanyatlása fémművességükben is visszatükröződik. Az új alakulatok alapvető elemeik egy részét a megelőző és környező kultúráktól nyerik. Ezen az alapon hatalmas belső folytonosságról beszélhetünk, amely a történeti steppe-népek művelődéstörténetének a gerincét alkotja. A szóbanforgó lelet kapcsán nem kívánjuk az egész folyamatot végigkísérni, csak utalunk annak egyes megelőző, távolabbi mozzanataira és inkább a lelet helyét igyekszünk pontosabban meghatározni.

A csaton (2) meglátszik, hogy motívumát a veretekről (1) vitték át a nélkül, hogy a jelenetet a csattest keretéhez idomították volna. Ez a kezdetlegesség mutatja, hogy itt nem kialakult gyakorlat művével állunk szemben, hanem alkalmi megoldással. Ez esetben az ezüst nyersanyagban az öntési technika mellett nem is várhatunk egyebet.

A téglalap-alakú darabnak (4) ornamentikája utal legvilágosabban a készülési körre. Az állatmotívum látszólag szervesen kapcsolódik a bekeretezett geometrikus díszítményhez. A téglalap-alakú keret, mint veret-típus, a VI. és VII. századi Délkelet-Európában otthonos. Az eredetileg bádogból készült keret-

(Mitt. d. Anthrop. Ges. in Wien, XXIX. 1899, 38). Ezt a megállapítást építette ki ALFÖLDI A. irodalmi megalapozással: *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* (Berlin—Leipzig, 1926. 2. k.). REINECKE később megegyezően visszatért a kérdéshez: *Die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren* (Germania XII, 1928, 87). A bronzöntvényes kultúra kialakulásának körülményeit az *Archaeologia Hungarica* XVIII. kötetében (III. fejezet) igyekeztem meghatározni.

¹⁾ J. HAMPEL, *Alterthümer d. frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, I. 509. A bronzöntvények technikai körülményeiről és művészettörténeti összefüggéseiről: FETICH, *Bronzeguss und Nomadenkunst*, Prága, 1929.

szerű övveret belső áttörését más anyagból készült geometrikus növényi, vagy állati motívum töltötte ki.¹⁾ A keret geometrikus mintájában e rekeszek utánzására ismerünk. A háromszögletes rekeszeknek váltakozó helyzetű elrendezése a déloroszországi keleti gót aranyrekeszes művesség körében uralkodott. A hunnok szolgáltató aranyművesség szintén nagy mértékben alkalmazta ezt a rekeszes-technikát.²⁾ A rekeszes aranyművességnek ez a legegyszerűbb és leghatásosabb megoldása. A rekeszekbe rendszerint piros gránátlapokat tettek. Az avarkor elején, amikor a bizánci arany nagy mennyiségben kezdett évi adó³⁾ és harácsolt kincsek⁴⁾ formájában az avar birodalomba vándorolni, a kutrigurok kezén ez a fémművesség újabb felvirágzásnak indult. Ezzel egyidejűleg fellépett a drága aranykészítményeknek olcsóbb anyagban való leegyszerűsített utánzása. Főleg a bádogból préselt utánzatok szerepeltek nagy számmal. A szóbanforgó fativizsi darab (4) öntési technikában utánozza az aranyrekesz-technikát. Alább látni fogjuk, hogy az öntés alkalmazásának itt különös okai voltak.

Már az eddigiekből látható, hogy a fativizsi ezüstöntvények készülésének helye csakis Dél-Oroszország lehet. A következőkben látni fogjuk azt is, hogy a készülés helye nem eshet messzire a lelőhelytől.

Az Attila halála és az avarok megjelenése közötti mintegy százéves időközben a Dnyeper középső és alsó folyásának vidékén egy új színezetű steppe-kultúra alakult ki. Ezt a kultúrát *A honfoglaló magyarság fémművészete* c. m. X. fejezetében a kievi kormányzóságbeli *Martinovka* után, ahol a legnagyobb idevágó kincsek egyikét találták (1912), *martinovkai kultúrának* neveztem. E kultúra fémművéségének leghasználtabb nyersanyaga az ezüst, amelyet e kultúra hordozó népei, a kutrigurok

¹⁾ Ennek szerepéről és jelentőségéről: MAROSI-FETTICH, A dunapentelei avar sírleletek (Arch. Hung. XVIII. III. fejezet). Ennek a divatnak hazája a VI. században az erdélyi gepida kultúra volt.

²⁾ ALFÖLDI, Leletek a hún korszakból és etnikai meghatározásuk, Arch. Hung. IX. 12.

³⁾ Az erre vonatkozó történeti források feldolgozása: LUKINICH I., Az avar-görög háborúk történetéhez (Tört. Szemle, 1914, 189).

⁴⁾ Bizánci harácsolt aranyak szerepelnek a kúnágotai leletben: Hampel, i. m. III. 260, 1—5, 9—10.

és a hún birodalom maradék népei a bizánci birodalomtól nyertek. E fémművesség új rendszerbe foglalta a megelőző korok vívmányait és egyúttal egy új, fejlődésképes művészetet hozott létre. Rendkívüli nagy jelentőségére idézett munkámban mutattam rá. A tömör ezüstöntésben felújlak itt a gótok és húnok műveltségi köre által megőrzött ősi szkita-szarmata művészeti elemek és kiinduló pontjául szolgálnak egy új fejlődésnek. Ilyen ősi művészeti motívum az állatot elragadó sas (1, 2), melynek legismertebb prototípusa a nyugatszibériai aranyak között fordul elő.¹⁾ Az összes szkitakori figurális motívumok folytonosságát az emléktárgy hiányossága miatt nem tudjuk kimutatni. Magukat a szkitakori motívumokat sem ismerjük teljes számban. Az egyik láncszemet az egyik, a másikat a másik kultúrában találjuk meg. Ugyanebbe a körbe tartozik a téglalap-alakú díszítménynek (4) egyszerű kis állatmotívuma is. Ennek szkitakori előzményét szintén ismerjük.²⁾ A combhangsúlyozó rajzból itt egyszerű kis kerek bemélyedés lett.

A martinovkai kultúra az eurázsiai kontinensnek steppterületein és a steppével kapcsolatos vidékein élő különféle népelemekre óriási hatást gyakorolt. Ez a kultúra minden tekintetben a régi szkita művelődés örökébe lépett. Népelemeinek egy tekintélyes részét is a Dnyeper-vidéki szkita őslakosság alkotta. Amit ma még csak az archaeologiai anyagban látunk, annak a történeti kutatás szempontjából is nagy jelentősége van. Az archaeologiai anyagban visszatükröződő összefüggések történeti folyamatokra utalnak, melyeket az eddig rendelkezésünkre álló más források nem tártak elénk ily közvetlenül. Ezeket az összefüggéseket itt csak röviden ismertetem, amennyire a fativizsi lelet megértéséhez szükséges.

A belsőázsiai avarságnak Európában megjelent része még belsőázsiai életének utolsó évtizedeiben, tehát a martinovkai kultúra kialakulásának és virágzásának idején, a hagyományos ázsiai bronzöntés és a fafaragás háttérbe szorulásával az újabb

¹⁾ E. H. MINNS, *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913, 273. l. 192. kép. — Ez a folyamat nemcsak a művészet terén, hanem a harcászati és az anyagi kultúra más területein is végbement. A fativizsi lelet kapcsán erre bővebben nem térhetünk ki, miután ebben ilyen jellegű tárgyak nem fordultak elő.

²⁾ G. BOROVKA, *Scythian Art*, London, 1928, 3. t. A.

divatot képviselő és a steppe egész hosszában kisugárzó martinovkai műveltség vívmányait tette nagy mértékben magáévá. Az avarok Oroszországban legelőször ennek a kultúrának különböző népelemeivel léptek szorosabb kapcsolatba. A Magyarországon megjelenő avarok anyagi kultúrája körülbelül még száz évig nagyrészt ezeken a kapcsolatokon alapult. Ez a fémművésesség területén érvényesült legerősebben. A martinovkai kultúrának nyugati szomszédja a *gepida* kultúra volt. Ennek sajátos felvirágzása egyidejűleg az erdélyi medencében ment végbe. Ezt a pontusi elemekkel erősen átítatott germán kultúrát ma már számos hiteles leletből ismerjük.¹⁾ Az avarság csakhamar ezt is maga alá vetette (568). Ettől kezdve a gepida elemek az avar kultúra legfiatalabb rétegeként szerepelnek Magyarországon. Baján uralkodása idején éri el a martinovkai kultúra virágzásának tetőfokát. Az eddigi ezüstművesség ekkor egy rendkívül magas színvonalú aranyművességbe csap át, az ezüstművesség pedig kissé háttérbe szorul. Az új fémművességi tevékenység nagyobb részben Magyarországra tevődik át. Ennek a mintegy százéves korszaknak ránk maradt régészeti emlékanyaga a különböző elemeknek olyan tarkaságát mutatja, mely a népvándorlaskor archaeológiájában páratlanul áll. E korszaknak politikai változások vetnek véget. A 670. körüli idő Dél-Oroszország és a Balkán történetében is fordulópont. Dél-Oroszországban a kazárok uralma váltja fel az avarokét. Ugyanekkor a népi összetételben is nagy változások állanak be. Nemcsak az aldonai, hanem valószínűleg a volgai bolgár állam megalakulása is ezekkel a változásokkal függ össze. A déloroszországi avarság egy része tömegesen felköltözik a Káma mellé, az Urál és a Káma közötti területre,²⁾

¹⁾ A gepida kultúra tárgyi emlékeit téves nyomokon kereste C. Diculescu, *Die Gepiden*, Halle, 1922. Nem ismerte Kovács Istvánnak kitűnő munkáját, mely a gepida régiségeknek első és minden tekintetben helytálló meghatározása: *A mezőbándi ásatások, Dolgozatok*, IV, 2, Kolozsvár, 1913, 279. sk. Az azóta előkerült gepida régiségeket a mezőbándiak kapcsán az *Arch. Hung.* XVIII. kötetében ismertetem.

²⁾ Két sírmezőt még a múlt század végén ástak ki Gorbunjata és Brody községek mellett. Az egész anyagot 1935. decemberében az Ermitageban láttam (Leningrad). Az ásatásokról szóló rövid, áttekintő jelentés: Ocsot IAK, 1898, 46. sk. 1. egy jellemző szíjvég képével: 81. kép. Egy másik jellemző darab képét közli M. I. ARTAMONOV, Szrednevjekovyje poszelenija na nizsem Dony, Leningrad, 1935. 17. l. 6. kép. Az egész anyagnak és az

másik, nagyobb részük pedig Magyarországra jön át és magával hozza az ukrainai területekről a martinovkai kultúra rendkívül gazdag, ősi görög-szkita motívumkincsét. A Magyarországra összeszorult avarság anyagi művelődésében is nagy változások állanak be, amennyiben a Baján-kori virágzó arany- és ezüstművesség helyére most a belsőázsiai hagyományos bronzöntést újítták fel. Mindaz, ami a megelőző korszakban különböző forrásokból kiindulva az avarságnak és a kötelékébe tartozó jelentékenyebb népelemeknek körében virágzott, most ebben a bronzöntésben él tovább.¹⁾ A tömör bronzból az anyag olcsósága folytán több készült, mint a drágább aranyból meg ezüsből, tömörsége, illetőleg tartóssága folytán pedig több maradt ránk, mint a tömör aranyakat utánzó vékony bronz- és ezüsbádóg készítményekből. Részben ez magyarázza meg az avar leletekben előforduló bronzöntvények nagy mennyiségét. E magyarországi bronzöntvények kultúrája új folyamatoknak lett kiinduló pontjává Európában. Az ú. n. Karoling-stílusnak és az északi germán területek művészetének szolgált egyik alapjául. Történeti jelentőségére egyebek között Nagy Károly hadjáratainak ténye mutat rá.

A bronzöntésre való áttérés kevésbé erőteljesen Oroszország területén is bekövetkezett. A különböző vidékeken kisebb-nagyobb számmal feltűnő rokon bronzöntvények, valamint az említett Káma-vidéki sírleletek is az Oroszországban maradt avar népelemek emlékét őrzik.

A fativizsi lelet a martinovkai kultúra anyaterületén tanulságos példája a mondottaknak. A kialakult avar bronzöntés formái finom ezüstben, a martinovkai kultúra fémművességének jellegzetes nyersanyagában jelennek meg. Ez a különös összetétel csak a VII. sz. utolsó évtizedeiben, vagy a VIII. században volt csak lehetséges. Ez az idő bevezetője azoknak a nagyarányú változásoknak, melyek Kelet-Európa mai képét kialakították. Már

ásatási jegyzőkönyveknek részletes közlését M. G. CHUDJAKOV (Leningrad) készíti elő. — Egy harmadik, nagyjelentőségű, ilyen sírmezőt tárt fel A. V. SCHMIDT 1926-ban Nevolino mellett. Ennek egész anyagát az Orosz Tud. Akadémia Anthr. és Ethnografiai Múzeumában láttam (Leningrad, 1935). — Ez anyagok egy részét az Arch. Hung. XVIII. kötet 37—39. képeken közlöm.

¹⁾ FETICH N., Bronzeguss und Nomadenkunst (Prága, 1929. 54. sk. 1.).

a fativizsi leletben visszatükröződnek az új viszonyok közvetlen előzményei. Valamint a magyarországi avar kultúra művészete a nyugati szláv, skandináv és nyugateurópai népek művészetének szolgál kiindulópontjául, ugyanúgy a fativizsi lelet átmeneti kultúrája a kievi orosz állam kialakulásának egyik tényezőjét képviseli. A fativizsi fülbevalók (6—8) összerakott és granulációs díszű fülbevalóknak utánzásai ezüst-öntésben, tehát párhuzamba állíthatók a 4. alatti verettel, melyet főntebb elemeztünk. Mint ezüstöntésű utánzatok jól beillenek a főnt vázolt folyamatba. E mellett azonban a régi orosz „kolt”-ok kialakulásának közvetlen előzményeit ismerhetjük fel felépítésükben és díszítésük rendszerében.¹⁾ A bronz csörgők (5) tömörebb kivitelben jellegzetes kísérői az avar sírleteleknek, de egy sírban való nagyobb számú előfordulásuk Magyarországon ismeretlen. E tekintetben a fativizsi lelet átvezet a híres ukrainai Verchne-Saltovo kultúrájába, amelynek virágkora a VIII. és IX. sz.²⁾ A verchne-saltovói kultúra egyik előfeltételét Ukrajnában a fativizsi lelet képviseli. Jelentőségét ez a szempont is növeli. Verchne-Saltovo a IX. századi magyarság Levedijának közepe táján fekszik. Ismeretes dolog, hogy a verchne-saltovói kultúrában jelennek meg először a levediai magyarság fémművességének egyes kialakult alapformái. Ezeket a martinovkai kultúra legkeletibb függvényesei, a Minuszinszk-vidéki lovasnomádok hozták vissza az ősi anyaterületre és virágoztatták fel nagy mértékben abban a kultúrában, melyet a honfoglaló magyarság kultúrájának nevezünk. Természetesen a kazár birodalom népeinek Belső-Ázsiával való állandó kapcsolata már korábban is hozzájárult a művelődési javak kicserélődéséhez. A honfoglaló magyarság fémművességének uralkodó anyaga szintén az ezüst. Az ezüstnek ez a szerepe a martinovkai kultúra területén: a magyarság Levedijában,

¹⁾ A kérdés irodalma: A honfoglaló magyarság kialakulása, 106. l. Újabban az ott közölt régiséganyaghoz még két publikálatlan idevágó fülbevalópár jutott tudomásomra: Szentcs-Szentlászló, 74. sír (a szentesi múzeumban, László Gyula szíves közlése) és Oroszvár, Moson m., 41. sír (a magyaróvári múzeumban).

²⁾ Verchne-Saltovo irodalmát a Századok, 1933, 371. sk. o. 4. megj. ben állítottam össze. Természetesen ehhez az irodalomhoz még hozzáveendő T. J. ARNE ismeretes monográfiája; : La Suède et l'Orient (Uppsala, 1914), melynek eredményei nagy részben a verchne-saltovói régészeti anyagon alapulnak.

azoknak a viszonyoknak egyenes folytatása, melyeknek emlékét egyebek között a fativizsi lelet is őrzi. Korábban, a martinovkai korszakban a bizánci birodalom, a levediai korszakban pedig az arab világ volt az ezüst beszerzési forrása. A verchne-saltovói kultúra fémművességében is szerepel az ezüst, de uralkodóvá, mint korábban a martinovkai kultúrában, csak a honfoglaló magyarság végleges kialakulásának folyamata alatt válik. Ezek után természetesnek tűnik fel, hogy a verchne-saltovói kultúrában a megelőző kultúrák összes elemeit, közöttük a fativizsi övveretek ősi motívumát, a ragadozó madarat is megtaláljuk a fémművés-ség alkotásai között.¹⁾

A honfoglaló magyarságé volt az utolsó történeti nomád-kultúra, melyben a steppéken uralkodó különböző műveltségi tényezők még egyszer új megfogalmazásban, új összeegyeztetésben felvirágoztak. A fativizsi lelet madár-motívuma szintén megőrződött ebben a késői kultúrában és több más ősi szkita motívummal együtt eljutott az új hazába. Az újabb karosi (Zemplén m.) ásatások egy gazdag sírleletben egyéb ezüstitárgyak között két darab ilyen ezüstöntvényt hoztak napvilágra.²⁾ Ennek az új ezüstkultúrának nagy szerepét a fiatal kievi állam életében mutatja a híres kievi sírlelet, mely a levediai magyarság egyik előkelőségétől származik.³⁾ Magának a sírnek a kora a X. sz. első fele. Történeti jelentősége abban áll, hogy a steppei népelemek közreműködésére utal a kievi állam megalakulásában, ugyanúgy, mint a fativizsi lelet, mely még az átmeneti időből származik.

A fativizsi lelet, bár átmeneti állapotot képvisel, bizonyára nem áll egyedül Ukrajnában. Az oroszországi múzeumok gyűjteményeinek további tanulmányozása még újabb adatokat is szolgáltat a fent vázolt kérdésekhez.

FETTICH NÁNDOR.

¹⁾ FETTICH, A honfoglaló magyarság fémművészete, XVI. t. 10, 11.

²⁾ A Magyar Nemzeti Múzeumban. Lelt. sz. 5/1936 (Horváth Tibor ásatása).

³⁾ Ezt a nagyjelentőségű leletet eddig tévesen határozták meg. Erről és a lelet irodalmáról: Századok 1933, 382. sk. I. A leletnek eredetiben való megvizsgálása (1935) is meggyőzött arról, hogy a kiváló ezüstkészítmények a levediai fémművészet körébe tartoznak.

Egy vogul-osztják „névutó”.

Ismeretes dolog, hogy igen gyakran ugyanazokat a fogalmakat fejezik ki az egyes finnugor nyelvek jövevényszavakkal, úgyhogy sokszor megtörténik, hogy azonos — egymástól függetlenül ugyanabból a forrásból átvett — kölcsönszókkal találkozunk több rokon nyelvben is. (Vö. LEWY: UJb. X, 386.)

Ilyen jelenséggel van dolgunk a magyar *kép* szó esetében is. Ezt a szót nemcsak mi vettük át a törökből, hanem ugyanilyen eredetű még a zürj.-votj. *kab* 'leisten für bastschuhe' (votj. még 'modell'), cser. *käp* 'körper, statur' is (I. GOMBÓCZ: BTLw. 93, WICHMANN: FUF. XII, 130, PAASONEN: NyK. XLII, 48, RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 141 stb.).

Természetesnek fogjuk találni, hogy ugyanilyen eredetű kölcsönszóra gondoltak akkor is, mikor az obi-ugor nyelvekben a miénkhöz hasonló alakú szót találtak, ugyancsak hasonló jelentéssel, olyan szerkezetekben, mint: vog. *χotəm kēpəl āleuw* 'valamiképpen (коекакъ) élünk', *mōtən kēpəl vāri* 'másképpen csinálja, на другой образъ дѣлаетъ' (REG.) (I. MUNKÁCSI: Vog. Nyelvj. 26) | osztj. É. *kat laʹi pēlkəl kēpa jāxlem* 'két ellenség-fele gyanánt járok' PÁPAY: Osztj. Népk. 170; *uas-kēba uas ēdəs, kōr't-kēba kōr't ēdəs* 'városnak város tűnt elő, falunak falu tűnt elő' PÁPAY: Ész.-osztj. Nyelvtanulm. 71 (hasonló példa uo. 175); *mosa-kēba murūlu šāʹidilā!* 'valahogyan sajnál meg bennünket!' uo. 155—6.

MUNKÁCSI meg is állapítja a vog. szóról, hogy „*kēpəl* '-képpen, -ként' (vö. magy. *kép*)” (Nyelvj. 26); így tárgyalja a szót SZILASI is, és GOMBÓCZ is török jövevényszónak tekinti a *kēpəl* alapszavát (NyK. XXVIII, 164); az osztj. szóról pedig BEKE állapítja meg északi-osztj. szójegyzékében, hogy *kēpa* a. m. 'gyanánt; gleich'.

Első tekintetre csakugyan kétségtelennek látszik e vog.-osztj. névutóknak a m. *kép* szóval való kapcsolata, de egy kissé figyelmesebb vizsgálat után hamarosan több nehézségre bukkanunk.

A vog. szó végén természetesen az instrumentális *-l* ragját, az osztj. *kēpa* végén pedig a lativus *-a* ragját kellene keresnünk. Már most ami a vogult illeti, ott teljesen érthető, hogy egy 'képpen' jelentésű határozó az instrumentális *-l* ragjával jelentkezik (vö. pl. *ti urəl* 'ilyen módon' Nyelvj. 25; *kit latal* 'kétféleképpen' uo.; *ti kēməl* 'ezen módon' uo. 26; *saur xuril* 'nyúl alakban' Népk. I, 12; l. még Nyelvj. 119, 194, 210, 235 stb.), azonban az osztjákban ilyen esetekben rendszerint *-na* ragos határozót találunk; pl. *put vololna* 'üst módjára' Népk.¹⁾ 163, *xul vololna* 'hal módjára' uo. 181; *pilrā-kēmna ollən* 'olyan vagy mint a szűnyog' Nyelvt. 4; *palər-kēmna manl* 'úgy megy, mint a felhő' uo. 116; *mola-sirna* 'mi módon' uo. 155; *xandj nērxo sirna ušlī* 'osztják ember módjára fogta' uo. 121; *xōlāx-xōrāsna xōlāx iil* 'holló-alakban holló jön' uo. 170; *tōrām-ārgi iugānna ol* 'istenanya gyanánt van' uo. 15; l. még KARA: Ész.-osztj. határozók 30, 31, 34—5. Lativusi *-ā, -i* igen ritka ilyen alkalmazásban (és ilyenkor kiérezhető a factivusi jelentés is); pl. *xōΔ-por-uāi uēt al-tēlēm nōyās-sox xōlāx ozəm iugānā šīdī ponΔΔΔm* 'lúcfenyő-lomb (?) öt teli ölemt nyusztbőrben dús (?) vánkös gyanánt helyezem ím' ÉOM. 53; vö. *āšēmən... jem pox iuyāna manem partīasa* 'atyám ... jó gyermek gyanánt nekem adta' Népk. 252.

Ha tehát már azt is feltűnőnek kell tartanunk, hogy a 'képpen' jelentésű osztj. szó sohasem *-na* raggal, hanem állandóan *-a* raggal jelentkezik, még feltűnőbb az, hogy ennek a lativusi ragnak az alakja itt állandóan *-a*, pedig ez egyébként rendszerint *-ā, -i, -j* hanggal váltakozik; pl. a most legutóbb említett névutónak van *iugānni* alakja is (*kađi larğor-xui iugānni lēžutla* 'a macskát kell hírhordóvá tenni' Nyelvt. 78), a *xōza* '-hoz' névutó mellett van *xōzī* (ÉOM. 53), *pēla, pēlā* 'felé' mellett van *pēlī* (uo.) stb.

Különösnek kell találnunk továbbá azt is, hogy egy látzólag oly könnyen elemezhető szó, mint a vog. *kēpal*, oszt. *kēpa* kizárólag ebben az egy ragos alakjában használatos és sem ragtalanul, sem más ragos alakban nem fordul elő sem a vogulban, sem az osztjákban.

¹⁾ Népk. (osztj. adat után) = PÁPAY: Osztj. Népk. Gyűjt.; Nyelvt. = PÁPAY: Ész.-osztj. Nyelvtanulmányok; ÉOM. = PÁPAY: Ész.-osztj. medvénekek; (vogul adatokkal kapcsolatban:) Nyelvj. = MUNKÁCSI: Vog. Nyelvjárások; a Vog. Népk. Gyűjteményből való példáinknál csak kötet- és lapszámot idézünk.

De a legkülönösebb a vog.-osztj. névutóval kapcsolatban mégis az, hogy használata sem igazolja minden tekintetben a '-képpen' jelentést.

Még azokban a példákban sem fedi kivétel nélkül és kétségtelenül a '-képpen' a vog. szó jelentését, amelyek alapján MUNKÁCSI a vog. szó jelentését megállapítja; ebben a mondatban pl.: *ɣotəm-kəpəl āleuw* 'valamiképpen élünk' (l. fent) már magának a *ɣotəm* szónak a jelentése 'valahogyan, valamikép' (Nyelvj. 24; bár tagadhatatlan, hogy van *ɣotəm-mūs* is 'valamiképpen' jelentéssel uo., tehát a módhatározónak kettős jelölésével: 'valahogyan-szerint'). Kifogástalannak látszik a '-képpen' értelmezés a következő vog. kapcsolatokban: *ɣum-kəpəl ɣum āləm, ājkä-kəpəl ājkä āləm* 'férfinak [igazi] férfi volt, embernek (öregnek) igazi ember volt' III, 510; *ɣulax-kəpəl ɣulax ɣiw, sakwalix-kəpəl sakwalix ɣiw* 'holló alakjában holló jó, szarka alakjában szarka jó' II, 295, de a következőkben már egyáltalán nem elégíthet ki bennünket a szónak ilyen értelmezése: *k'əmłə rəttäusən-kəpəl, jājän kwänə sümna* 'ahogyan csúffá tettek benneteket, úgy jertek ki szem elé' I, 169 ('какъ васъ обманулъ' I, 288) (a *k'əmłə* maga 'hogyan' jelentésű); *am sätəm vit-ɣuləm, — am tujiŋ jəmtə'im, posül-kəpəl, tür-kəpəl süntänl ārpil lap voss vārawə* 'ami ígémre temett vízi halamat illeti, — én nyárrá változom — úgy a folyóereknek, mint a tavaknak torkolatát zárják el vejszével' I, 151 (HUNF.: 'mind folyónak mind tónak száját gerébbel rekesszék be' VogF. 129); *təliŋ jəmti: jā kəpəl, As-kəpəl ūltä ārpil voss vārawə* 'télre változik [az idő]: úgy a folyókon, mint az Obon keresztül készítsenek vejszét' uo. Különösen az utóbbi mondatban bajos feltenni, hogy az *ūltä* 'át által' névutó előtt '-képpen' lehetne a *kəpəl* jelentése.

Az északi-osztjában is helyesnek látszik a '-képpen' fordítás a fent idézett kapcsolatokon kívül még néhány más szerkezetben; így elsősorban abban a kifejezésben, amelyben a *-kəpa* a leggyakoribb: *ɣū-kəpa ɣū manleu, van-kəpa van manleu* 'hosszúnak hosszú ideig megyünk, rövidnek rövid ideig megyünk' Népk. 181; *uən-kəba uən ɣwəs, ɣou-kəba ɣou ɣwəs* 'rövidnek rövid ideig járt, hosszúnak hosszú ideig járt' Nyelvt. 176 (l. még Népk. 75, 81, 115, Nyelvt. 12, 43, 47 stb.). De már aligha gondolhatunk '-képpen' jelentésre a következő fordulatokban (sőt példáink egy részében egyenesen lehetetlen ez az értelmezés): *kamən ɣotl-kəba noxlassəm, ɣoŋna luydəmət?* 'hogy hány napja üztem nyomon,

ki számlálta meg?’ Nyelvt. 167; *mà-kèba èui ant twisəm, jw’əm rəbətəjən jwğən èwina xodi sitsələm lələn* ’nekem biz’ leányom nincs, járt munkátok gyanánt [azért, hogy odajártatok] hogyan adhatnék nektek leányt!’ uo. 151; *mosa moyna-kèba wèl’səm, moxəl an’ mostəsəm* ’hogy micsoda földön öltem meg, a vidékét nem ismer-tem föl’ uo. 168; *ši-mošna molti jw-nur kəpa taisəmen, molti ās(i)-ox manmay āsəw nur kəpa taisəmen, kat-pələk xo nural (?) jux al lānsləmen* ’akkor, még ha valami apai bosszúokunk volna is, ha valami apai fej vesztő bosszúokunk volna is, a két felől való ember bosszúfáját (?) ne szúrjuk le’ Népk. 44; *wèwəl xowən-kèba xoləs, wèwəl ox-nur ant-pələ kašəli?* ’a veje bizony már régen meghalt, a veje fejének bosszúokát nem keresi-e?’ Nyelvt. 151; *twjəl xada ol-kèba an’ nıla* ’a teteje hogy hol van, nem látszik’ uo. 9; *mola moyna jwətsəm-kèba, si ošl andəm* ’hogy micsoda vidékre jutottam, azt nem tudom’ uo. 167; *wàn manəs-kèba, xow manəs-kèba, səs-wojəl xoləs* ’rövid ideig ment-e, vagy hosszú ideig ment, a hátafaggyúja elfogyott’ uo. 168 (l. uo. 167 is).

Talán éppen ezek a megfontolások az okai annak, hogy bár — mint láttuk — Gombocz is a ’képpen’ értelmezés alapján a törökből származtatja a vog. szó alapszavát, már KANNISTO „Die tatarischen lehnwörter im wogulischen“ c. munkájában a vogul szót nem veszi fel a török eredetű szavak sorába. Érdekes, hogy HUNFALVY, aki pedig ismerte a vog. „képl“ alakot (pl. *kullah képl kullah jū, sakwäling képl sakwälih jū* ’holló képpel holló jő, szarka képpel szarka jő’ VogF. 143; *kum kiepl kum alom, ojkü kiepl ojkü alom* ’ember létedre, öreg létedre’ uo. 231 stb.) és észrevette a m. *kép* szónak a tör. (oszm.) *gibi*-vel való kapcsolatát (VogF. 280), mégsem ezt a *képl* szót, hanem a vog. *kém* (*kēm* ’mód, mennyiség’) szót vetette egybe *kép* szavunkkal (uo.). Az osztj. *kəpa* alakot természetesen már csak azért sem vehette figyelembe sem AHLQVIST, sem PAASONEN az osztj. nyelv török elemeit tárgyaló tanulmányában, minthogy ez a szó csak későbbben, PÁPAY-nak 1905-ben megjelent szövegei alapján vált ismeretessé.

Eddigi fejtegetéseink eredménye tehát az, hogy az itt tárgyalt obi-ugor névutó nem lehet egy ’kép’ jelentésű *kəp* szó származéka, és eredeti jelentése nem lehet ’képpen’.

A szó valódi jelentésére és ezzel egyúttal eredetére is fényt derítenek azok a vogul szerkezetek, amelyeket MUNKÁCSI — noha egy részük alakilag és jelentésében is teljesen azonos a fentebb

idézett szerkezetekkel —, az előbbiektől különválaszt. Ilyenek: *Tōmīl-kē-pəl, sōl Tōmīl ti-pəl ālilōlēm* 'Tomilynak valóban Tomily volt vala ez' III, 447; *χumī kē-pəl χumī ālmī* 'férfiaknak férfiak voltak' III, 451; *mat jānit saw-kē-pəl ānēm* *voss tārātāl!* 'bármennyire inség legyen is, engemet, óh bocsáss alá!' III, 75; *āsīy lām-uj, āsīy palm saw-ke-pəl totsēm: akw' atīy tēn'-ut ās ti χāntsēm* 'sűrű szúnyograj, sűrű bögölyraj inségét ha szenvedtem: egy ízletes ételt ím ismét találtam' III, 91; *kwoss moššā-kē-pəl mā ānše'im, amki mām ānše'im* 'habár kicsiny földem van is, de mégis a magam földje' I, 162; *atīy-ke Numi-Tāram āsūw kwoss-kē-pəl vit-χul voss tārātāsēn* 'nohát, N.-T. atyánk, bocsáss le legalább vizi halat' I, 73; *kēlp sāl at-kē-pəl sēli, jārmak-tār at-kē-pəl sēli...* 'ha nem is szerezh vörös sálkendőt, ha nem is szerezh selyemkendőt...' IV, 70; *kwon matar-kē-pəl suj sujti, kwon ul kwālēn* 'bármilyen zaj hallatszik is künn, ki ne menjetek' I. 35.

És hogy MUNKÁCSI maga is gondolt e két szerkezet azonos voltára, azt érdekesen mutatja ez a fentebb már említett mondat: *k'omlō rēttāusān-kēpəl, jājān kwānā sāmna* 'ahogyan csúffá tettek benneteket, úgy jertek ki szem elé' (I, 169), amelyet MUNKÁCSI még a II. kötet szómutatójában is a *kēpəl* megvilágítására idéz (II, 656); a Nyelvj. 226. lapján azonban így szerepel ez a mondat: *k'omlō rēttāusān-ke-pəl, jājān kwānā sāmna!* 'ahogyan rászédett (csúffá tett benneteket), jertek úgy szem elé!'

De ezzel a példával kapcsolatban mindjárt meg is kapjuk a vog. *-kēpəl* helyes magyarázatát, amely már az előbb idézett példáink alapján is nyilvánvaló volt: nem egy **kēp* szónak instrumentálisi *-l* ragos alakjával van itt dolgunk, hanem két enklitikus kötőszó, *-ke* és *-pəl* kapcsolatából alakult ez a vog. „névutó“.

De hogyan vezethető le e két simuló kötőszó kapcsolatából a *-kēpəl* mai alkalmazása?

Tisztázzuk előbb a *-ke* és a *-pəl* jelentését.

A vog. É. *-ke*, KL. *-kel* stb. tudvalevőleg rendszeren 'ha' jelentésű; pl. *nāmtīy lātχəl lāwītā-ke: taw lāwītā* 'ha okos szót mond (neked): hát csak ő mondhat' I, 145; vö. Nyelvj. 36, 47 stb., KLEMM: Pannonhalmi Évk. 1916, 162—3, 157 stb. Néha kétszer is kiteszik a *-ke* kötőszót; pl. *ti ūnlōnā māūw-pālta-ke āluykwā-ke tānyeww* 'ha ezen lakó földünkön élni akarunk' I, 70; *matā χumīt-ke sastūsāt-ke* 'ha valami férfiak termettek elő' I, 107.

Sokszor azonban a *-ke* nem feltételes kötőszó szerepű, hanem csupán kiemelésre szolgál.

Különösen gyakran az egymásnak megfelelő parallel mondatrészek kiemelésére használatos. E kiemelést sokszor csak e páros mondatrészek egymásravonatkoztatásának és így egybekapcsolásának érezzük. (Tanulságosak azok a mondatok, amelyekben a párhuzamos mondatrészek egyszer *-ke*-vel, máskor meg e nyomósító partikula nélkül szerepelnek.) Pl. *tēpū-ke lošit kwolkāmna jū ti šāltjle'im, vitā-ke lošit kwolkāmna jū ti šāltjle'im* 'tápláléka bő házamba im belépek, vize bő házamba im belépek' II, 245 (vö. *tēpā lošit lošit kwolkāmēnt, vitā lošit lošit kwolkāmēnt* 'tápláléka bő bő házacskámban, vize bő bő házacskámban' II, 254); *χātölā-ke χūrēm χātöl ūrχate'īm, χātölā-ke nūlā χātöl ūrχate'īm* 'napjának 3 napját töltöm várakozásban, napjának 4 napját töltöm várakozásban' IV, 200; *aman tälū-ke tälā sāt ā's, aman tuwā-ke tuwū sāt āls* 'talán tele 7 télen át tartott, talán nyara 7 nyáron át tartott' IV, 227; *tuwā-ke sātj' jēm̄ts, tälā-ke sātj' jēm̄ts* 'a nyara hétté lett, a tele hétté lett' III, 266 (vö. *tälā sāt, tuwā sāt tot ta āñsawēm* '7 télen át, 7 nyáron át tart íme ott engem' III, 117); *völū-ke saw vōl jāmēn, rāsū-ke saw rās jāmēn!* 'folyófordulóból sok folyófordulót járj, fővénypartból sok fővénypartot járj!' III, 326 (vö. *völū sātj' minī, rāsū sātj' minī* 'folyófordulót hétszeresen megy, fővénypartot hétszeresen megy' III, 378); *ti mātū-ke χāsū mā jālāse'im, ti vitā-ke χāsū vit jālāse'im* 'járom ezt a földje hosszú földet, járom ezt a vize hosszú vizet' IV, 60; *χālū-ke saw ur sawəl χūlsēm, ūlpāy-ke saw ur sawəl χūlsēm, tar-yi-ke saw sōs sawəl χ., niri-y-ke saw sōs sawəl χ.* 'nyírfával lepett sok hegyet sok számmal hagytam el, cirbolyafenyővel lepett sok hegyet sok számmal hagytam el, cirbolyafenyővel lepett sok patakot h. el, vesszős növénnel lepett sok patakot h. el' III, 275; *am χuripēm nūrēm kwospā kwonsi-y ūj jāmuykwā-ke manā mors mākwā!* *am χuripēm purkū tāulim purki-y ūj āluykwā-ke manā χārāmī-y mākwā!* 'magamféle erős karmú karmos állatnak [ottan] járdalni minő alkalmas földcske [volna]! magamféle foga megtelt fogas állatnak [ottan] élni minő édes földcske [volna]!' III, 74. L. még BUDENZ: NyK. XIX, 322.

De a *-ke* nemcsak párosan használatos „az egymásra következő két egyező tartalmú mondat különböző határzóinak kiemelésére“ (l. MUNKÁCSI I, 272, II, 746); néha csak az egyik tag

után van kitéve; pl. *ēti-ke sāt pojksēu.... xātal sāt pojksēu* '7 éjjel imádkozunk, ... 7 nap imádkozunk' II, 161.

Igen gyakran azonban a *-ke* önállóan csak egy-egy mondatrész kiemelésére szolgál (persze nemcsak „számnévek előtt alkalmazva“, mint MUNKÁCSI II, 656 gondolja); pl. *pērnā-ke jāmās pērnā ti pinnuwāmēn* 'ami keresztvetést illet, jó keresztet vetnének mi' IV, 65; *urū-ke sāt urū mūs nāmtam jārxtilām* 'ami oldalát illeti, 7 oldal szerint forgatom elmémet = mindenfelé forgatom elmém' Nyelvj. 100 és IV, 422; *xašnā-ke jāmās pasnāl ti joxts* 'már fölismerhető jó közeli távolba jutott' IV, 141; *xumā, anəm viřkwā-ke manā jāmās nē* 'ej-haj, nekem, hogy [nőül] vegyem, micsoda szép nő! II, 482. (Vö. még FÖKÖS: Nyr. LX, 134, LXIII, 72.)

Hogyan magyarázandó a *-ke* partikulának ez a nyomósító szerepe?

Egyes esetekben talán valóban közel áll ez a szerep a 'ha' jelentéshez, és ezért HUNFALVY is, MUNKÁCSI is elliptikus mondatra gondol, amelyben az állítmány kiegészítendő. HUNFALVYNÁL pl. *tūrke, turi tēls, posāl-ke, posālī aumels* 'ha tó[képen gördíté], tóvá lett, ha víz[képen gördíté], víz érül folyt' VogF. 124; MUNKÁCSI meg ehhez a mondathoz: *tālū-ke sāt tāl, tuwā-ke xūrēm tuw piyēt xolljāwēt* 'évét számítva, 7 éven át, esztendőjét számítva 3 esztendőn át himbálja az ifjakat a szél' (I, 103) ezt a megjegyzést fűzi: „*tālā-ke* tdk. 'ha telét' v. 'évét', t. i. 'számítjuk'“ (I, 246). Tanulságos ebből a szempontból a következő mondat, melyben egymás mellett látjuk a *-ke* feltételes és nyomósító jelentését: *lārxālā-ke sunse'im: manā nampū namij mām va'ylāsəm, alyālā-ke sunse'im: manā sijpū sijij mām va'ylāsəm: lārxālā-ke namij rās Kēlim rās va'ylāslām. alyālā-ke sijjā rās Kēlim-rās va'ylāslām* 'lefelé ha nézek, hogy vajjon minő nevű neves földre ereszkedem le, fölfelé ha nézek, hogy vajjon minő híru híres földre ereszkedem le: lefelé is neves fővényparthoz, Kēlyim fővényparthoz ereszkedem le, fölfelé is híres fővényparthoz, Kēlyim fővényparthoz ereszkedem le' III, 496 (vö. III, 331, IV, 20).

Az esetek túlnyomó többségében azonban mégsem gondolhatunk elliptikus használatra, hanem kétségbevonhatatlanul tisztán nyomósító, kiemelő partikulával állunk szemben.

A *-ke* ilyen használatának pedig egyszerű a magyarázata.

Ahogy tudvalevőleg az alárendelt mondatok általában

eredetileg vagy kötőszónélküli mellérendelt mondatok voltak, vagy legalább is alárendelt viszonyukat kötőszó nem jelezte (vö. BRUGMANN: KVGr. 650 stb., I. pl. KLEMM: NyK. XLV, 357 s kk.), úgy a fgr. feltételes mellékmondat is eredetileg főmondat volt. Ma is igen gyakori a vogulban ennek a viszonynak pusztán mellérendeléssel, minden kötőszó nélkül való kifejezése. Így egymás mellett találjuk a következő kifejezéseket: *ali vôt-ke vārās: . . .*, *lui vôt-ke vārās: . . .* 'ha felvidéki szél támad, . . . ha alvidéki szél támad, . . .' (II, 406) és *môt vôt vāri: môt šāriš-sāmna totawewu; môt vôt vāri: môt šāriš-lāḡen pūwawewu* 'ilyen szelet csinál: egyik tengerszögletbe visz bennünket; más szelet csinál: más tengeröbölbe fűv bennünket' (I, 137). Sőt ugyanabban a mondatban is előfordul egymás mellett a kétféle szerkezet: *matery' pire'in: ta pire'in; at-ke pire'in: nay kāsən* 'ha valamire akadsz: hát akadsz; ha nem akadsz: a te dolgoz (kedved)' I, 29; *tēn'-ut ēri: tēn'-ut joutsy'; masn'-ut ke ērās, masn'-ut joutsy'* 'enni való kell: enni valót vásároltak; öltözni való kellett: öltözni valót vásároltak' IV, 331. L. még Nyelvj. 289; KLEMM: Pannonh. Évk. 1916, 163. l.

A fgr. feltételes mellékmondat tehát eredetileg főmondat volt, még pedig vagy kijelentő főmondat, vagy — ami valószínűbb — eldöntendő kérdő főmondat (vö. BEKE: Nyr. XLVIII, 103); a kérdés nyomósítására pedig kérdőszó, ill. még eredetibb nyomatékossító szó szolgált. Ilyen nyomósító eredetű pl. a m. kérdő -ē, amely feltételes mellékmondat kötőszavául is használatos (vö. SIMONYI: MKöt. II, 183; KLEMM: MNy. XVIII, 11, stb. — Vö. még BRUGMANN: KVGr. 668). Ugyancsak ilyen nyomatékossító szó volt eredetileg a permi nyelvek rendes feltételes (vö. SZENDREY: NyK. XLVI, 221, 229; KLEMM: id. h. 1912, 263. l.) kötőszava is. Ilyen nyomósító használatot látunk pl. a következőkben: zürj. *ruṭšes-ke adṭšis širkeṭšis diš ivan, eni-na dolida ole* 'a rókát találta Lusta Iván a hurokban, most is könnyen él' FOKOS: Zürj. Népk. 42, 49; *ṭšinedṭšan pondis veṭšni. pondis-ke veṭšis, veṭšis ṭšinedṭšan-tor. veṭšis-ke veṭšis, jona diṛ veṭšis . . .* *mort ṭšinedṭšini pondis. ṭšinedṭšis-ke ṭšinedṭšis, jona diṛ ṭšinedṭšis. kor-ke meḍis roḍḍe munnj. munis-ke munis, jona diṛ munis* 'füstölő [farakást] kezdett csinálni. Kezdte és csinálta, csinált füstölő farakást. Csinálta meg csinálta, nagyon sokáig csinálta . . . Az ember elkezdett füstöt csinálni. Füstöt csinált meg füstöt

csinált, nagyon sokáig csinált füstöt. Egyszer elindult előre. Ment meg ment, nagyon sokáig ment' uo. 97 | votj. *gid-kä tšros-sigo kar!* *urdäs-kä čuñjdä ačid šot*, *urdäs-kä kuñjdä ačid šot*, *urdäs-kä pñjdä ačid šot!* 'tedd, hogy az istálló telve, tömve legyen! Oldali (t. i. a kanca mellett levő) csikódat adnád bár magad, oldali borjadat adnád bár magad, oldali bárányodat adnád bár magad!' MUNK.: Votj. Népk. 158; *kwiñ-kä vñžjjo*, *das-kik jozo-vjjo*, *šurs-kü kuro-bodjjo kar!* *azveš-kä šepo kar*, *zarñi-kä tišo kar!* 'tedd [gabonámat] 3 gyökerűvé, 12 ízűvé, bütykössé, ezer szalmájúvá, szárúvá! Tedd ezüst kalászává, arany magvúvá!' uo. (L. még MUNK.: VotjSz. 137.) Ugyanez a nyomatékosító szerepű zürj. *-ke*, votj. *-kü* (WICHM. *-kε*) szerepel a határozatlan névmásokban is: zürj. *kod-ke* 'valaki', *mij-ke* 'valami', votj. *kin-kä*, *kiñ-kä* 'valaki', *ma-kä*, *mar-kä* 'valami' stb.; vö. BEKE: KSz. XIV, 142, 172.

Ilyen eredetű mármost a vog. *-ke* simuló kötőszó is. Ez is eredetileg nyomatékosító elem¹⁾ és csak ezen a jelentésén alapszik későbbi feltételes-kötőszó szerepe.

Most már világosan látjuk tehát, hogy mi az oka annak, hogy az olyan mondatok, mint: *jā-ke*, *jā-χājiltel tēls*; *Ās-ke*, *Ās-χājiltel tēls* 'folyó, folyó alakjában támadt; az Ob, Ob alakjában támadt' (I, 141); *tūr ke*, *tūrj' tēls*; *posāl-ke*, *posāl'j' āumäls* 'a tó tóvá támadt, a folyóér folyóérképpen kezdett folyni' (uo.) — teljesen azonos jelentésűek azokkal, amelyekben a *-ke* helyén *-kēpəl* van (pl. *χum-kēpəl χum ālēm* 'férfinak [igazi] férfi volt' III, 510; *χumj'-kē-pəl χumj' ālmj'* 'férfiaknak férfiak voltak' III, 451). A két szerkezet azonos jelentésének tehát az az oka, hogy mindkét kapcsolatban tkp. kiemeléssel, még pedig ugyanazzal az elemmel jelölt kiemeléssel van dolgunk.

A *-ke* ~ *-kē-* viszonyára vonatkozólag vö. az időhatározó „gerundium“ képzőjét: É. *-kē-* és *-ke-*, KL. *-kē-*, AL. *-kä-* stb.; I. Nyelvj. 46, 130, 170, 226 stb., KLEMM: Pannonhalmi Évk. 1916, 157, 163; *joxtilən-kēt* 'ha utóléred' IV, 380, *vujus-ke* 'ha elvette' IV, 364, *tēsna-ke* 'ha esztek' I, 167; — *minkən-ērtən* 'ha mész' IV, 327, *jisken* 'ha jössz' IV, 364, *oāt tēkən* 'ha meg nem eszel' IV, 371. L. még fent *rēttāusən-kēpəl* (I, 169) és *rēttāusən-ke-pəl*

¹⁾ Valószínűnek tarthatjuk, hogy a nyomatékosított személynévadásokban is (pl. *amki* 'én magam', *nan'ki* 'te magad' stb.; I. Nyelvj. 13 stb.; FENCZICZKY: NyK. XLVII, 371) ugyanezzel a *-ke* elemmel van dolgunk. Erre a kérdésre azonban más alkalommal akarunk visszatérni.

(Nyelvj. 226). Végül az sem lehetetlen, hogy a magánhangzó megnyúlására hatással volt a *kēmāl*, *kēm̄t* (pl. *ti kēmāl* 'ezen módon' Nyelvj. 26; *joxtāmākēm̄t* 'amint jó' II, 5; 1. még Nyelvj. 21, 116, KLEMM: id. h. 1916, 154. l.) hosszú magánhangzója is.

Nézzük most a *-kēpāl* második elemét.

A vog. *-pāl* is leggyakrabban feltételes és időhatározói kötőszóul használatos; pl. *taw aləyən-pāl lūl* 'ha te őt megöled, az [számodra] rossz lesz' II, 72; *toχ pates-pāl vayənāyānāl pūyamtawəs* 'amint így elesett, [ellensége] vállainál fogva megfogta' II, 61; vö. II, 745, Nyelvj. 47, 226, KLEMM: id. h. 1916, 157, 163, 165.¹⁾

Igen gyakori azonban nyomatékosító szerepe is: *soj-pāl oātāmān k'wāliləst* 'bizony igaz, odavesztek embereid' IV, 375; *moj-māxəmnə sōl-pāl ti joxtwəs* 'tényleg vendégcsereg érkezett hozzá' IV, 81; *kūr-pāxən ti lūli-pāl* 'ím itt áll a kemence oldalánál' IV,

¹⁾ A *takwsi-pāl* 'összel' (I, 53, 55, 57, 133, II, 55), amelyet MUNKÁCSI analógiás alapon magyaráz (I, 213), tkp. \leftarrow *takwsi-pāl* 'őszi táj, őszi idő, őszi időtáj' (I. III, 31, 138, 241, 381) éppúgy, mint *tūjā-pāl* 'tavasz táji' IV, 129, 130. A hangfejlődéshez vö. *toṭnān jui-pāl* 'miután meghoztátok' II, 283 és *jui-pāl* után' II, 280, Nyelvj. 20, *jui-pāl* ut. II, 284 stb., 1. még KLEMM: id. h. 1916, 153. l. Vö. *ūntnə pāl xātəlān* 'amely napon leültök' IV, 120; *naŋ joxtənə pāl xātəl* 'a te érkezésed napján' IV, 78; *na'irəl utlənāt pāl* 'mialatt a nyeret ráarakja' IV, 161 stb.

De valószínűnek tarthatjuk, hogy nemcsak a *takwsi-pāl* magyarázandó ilyen módon, hanem ez egyúttal a *-pāl* kötőszónak általában is az eredete. Vö. még *kwoni-pāal* 'külső rész': *ti kwoni-pāal* 'ezen kívül' (I, 164, 285) és *mātā kwoni-pāl* 'földjén kívül' (IV, 53). A *pāl* jelentéséhez vö. még pl. *tauləŋ pāal tāwləŋ xajtā* 'szárnyal alkotott [szárnyas féle] szárnyas követ' I, 107. L. még ZSIRAI: Az obi-ugor igeekötők 8, 14. — Vö. az alak és a jelentés fejlődése szempontjából az osztjából is: *qāšəl-pēlū tōs ɣəm ɣək sidi ɣəklū*, *kurəl-pēlū tōs ošmār sidi ɣərəlū* 'kézzel való ügyes jeles táncot táncolnak im előttem, lábbal való ügyes tréfát csinálnak im' ÉOM. 46; *pēli* (Népk. 250), *pēli* (ÉOM. 93, 94) 'felé'; *nəməza-xoš-pēlə ant rayəl* 'semmire sem jó' Nyelvt. 57; *Jeva pēl* 'zu Eva' AHLQV. 28; *ai-pēla xoil* 'der jüngere Mann' uo. 5; HUNF. *pela* 'vajjon'; *jona pēla vantsen?* 'sahst du ihn wirklich?' AHLQV. 4; *tōrəm əzēu ɣāt-pēli pənəs*, *mola tuṭ-pēli vəs* 'az égi atyánk mintha szelet támasztott volna, mintha tüzet gyújtott volna' Nyelvt. 76; *malaɣ kim-tayar'səm pēlə* 'miért [is] akasztottam ki?' uo. 79; *nəŋxoɣi ant-pēlə ol?* 'talán csak nem ember van [a barlangban]?' uo. 87; 1. még PÁPAY-BEKE 56. l.

Ha itt adott magyarázatunk helyes, akkor a *-pāl* jelentésfejlődése természetesen hasonló lehetett a *-ke* partikuláéhoz: a nyomósító értelemben használt (szóból, majd) partikulából egyfelől feltételes kötőszó, másfelől kapcsoló szerepű elem lett.

328; *aj Jāxšāpəm tau-pəl jīssintənāt* 'az én Jachsepem, ő jődögél' IV, 85; *nou in-pəl ürult vēr-k'ār āsən* 'te még igen is fiatal vagy' IV, 352; *tīl-pəl ʔot ūstīləm* 'sőt azután nyomát is veszttem' II, 202; *toxa-ta-pəl* 'ugyancsak úgy' II, 10 (*toxa-ta* 'úgy' II, 64, 'éppen úgy' II, 452, 713). Vö. még HUNFALVY: Egy vog. monda 381.

Ez a nyomósító szerep sokszor — ugyanúgy, mint a *-ke* kötőszó esetében —, különösen, mikor a nyomatékositó elem párosan van alkalmazva, kapcsoló jelentésűnek érezhető; pl. *māta soāt törəs kwāl-vātā-pəl oātī, māta k'ulīy tāul, rāšwīy tāul-pəl oātī* 'semmiféle 7 arasznyi füles nyírhéj-bödöny nincsen, semmiféle posztóruha, selyemruha nincsen' IV, 253; *vuojnə-pəl k'wāss soxsəxtam: māt jāni nāl-pəl oat ōsəm, viʔən-pəl k'wāss soxsəxtam: māt kōrəs nāl oat ōsəm* 'ha a zsír [tükrében] nézem is magam, valami nagy orrú nem is vagyok; ha a víz [tükrében] nézem is magam, valami kimeredő orrú nem is vagyok' IV, 267; *oātəm-pəl k'wālīlat, vuor-jīw, soj-jīw-pəl kwālīlat* 'a nép is elfogy, az erdő fája, liget fája is elfogy' II, 231 (люди пропадутъ, лѣсъ падеть' II, 516).

Kapcsoló szerepűnek fogható fel a *-pəl* akkor is, ha a parallel kifejezések közül csak a második tag után van kitéve; pl. *vōr-jīw at ʔultəm, māta-pəl jortal akwāy' at nāyki* 'erdei fa nem maradt meg, sőt éppenséggel (nyomtalanul) a földje sem látszik' I, 46; vö. még ezeket: *tūunən voānə nərəmtāus, el-pəl vājwəs* 'az őt erőszakkal elragadta és magához vette' II, 222; *tonātəl tok'āt todrə pūtləstə, jālə-pəl āləstə* 'azzal keresztüldöfte a torokcsutkáját s megölte' II, 234.

Ez a használat természetesen már alig különbözik a gyakori 'is' (tagadó mondatban 'sem') jelentéstől, amely MUNKÁCSI szerint e simuló kötőszó tulajdonképeni jelentése; pl. *oāyəm jārtəl om-pəl jāt-jāl'yəm* 'én is együtt megyek leányommal' IV, 375; *nājər-pəl taməl kwāl oat ānši* 'a fejedelemnek sincs ilyen háza' IV, 383; *an-pəl ūla, k'wālt-pəl ūla. om-pəl tāt təsəm, om-pəl tāt ājsəm; ər'yəm-pəl ūləs, mojtəm-pəl ūləs* 'most is élnek, holnap is élnek. Én is ettem ott, én is ittam ott; megvolt az énekem is, megvolt a mesém is' IV, 377—8; *pupī-tqr-pəl tāt voārs, k'wul-tqr-pəl tāt voārs, pos'ə puli-pəl tāt vārsən, tör puli-pəl tāt vārsən* 'bálványhangot is adott ottan, ördöghangot is adott ottan. Kesztyűdarabokká is széttépte ottan őket, kendődarabokká is széttépte ottan őket' III, 129. Vö. Nyelvj. 36, 123, 216 stb.

A *-kē-pəl* mindkét tagja tehát nyomósító és egybekapcsoló

szerepű is lehet. Nyilvánvaló, hogy a *-kē-pəl* kapcsolatban a *-kē*-szerepe a kiemelés, a nyomósítás, a *-pəl* funkciója pedig eredetileg csak a kiemelt páros mondatrészek egybekapcsolása volt. E mellett szól — mint látni fogjuk — az osztj. *-kēpa* is. A *χum-kēpəl χum ālēm, ājkū-kēpəl ājkū ālēm* (III, 510) jelentése tehát tkp. ez: 'férfi bizony — férfi is volt, ember bizony — ember is volt'. Idővel a két simuló partikulát egységes kiemelő szónak (de semmi esetre sem határozói viszonyt jelölő névutónak) érezhették: *χotam-kēpəl* 'valamiképpen'; ez tkp. csak a. m. 'valahogyan bizony'.

A vogul szót tehát sikerült megfejtenünk, de mielőtt még e magyarázatunkat valamennyi fent idézett használatra alkalmaznók, vizsgáljuk meg, vajjon az osztják *-kēpa* igazolja-e felfogásunk helyességét.

Az ész.-osztjákban a rendes feltételes kötőszó alakja: *-ki* (*-gi*); pl. *kašlēm-en-ki, min kašlēm-en, ant-ki kašlēm-en, min ant kašlēm-en* 'ha keressük, [csak] mi ketten keressük, ha nem keressük, mi nem keressük' Népk. 115; l. még KLEMM: id. h. 1912, 261.

Gyakori azonban itt is e viszonynak kötőszó nélkül, pusztá mellérendeléssel való kifejezése: *χellēn, si χellēn* 'ha megölsz, hát megölsz' Nyelvt. 35; *šašl tārma jital mēwələl kērettal* '[ha] a háta megkeményedik, a mellét fordítja [oda]' uo.; l. még KLEMM id. h.

De ugyanúgy, mint a vog. *-ke*, az osztj. *-ki* is igen gyakran pusztán nyomatékosításra, kiemelésre szolgál; pl. *ittam mēχ'k-igi tōrmal-gi švrəs-kossī ī-puš χpləs* 'erre az erdei szellem-öreg az ég ezer koráig egyszerre meghalt' Nyelvt. 55; *jəχ'gal-ki χut ləl ēyalt nōmən täl'sēm* 'a 6 öl mélységű vízből (tk. a vize 6 ölnyi) fölhúztam' uo. 134; *māj-χōji kážəχ jōš tant-χōji kážəχ jōš talmel-ki kučetn' ma māj-χōji kážəχ jōš ši talsem* 'vendég emberhez illő vigaságos utat, nászoló emberhez illő vígasságos utat vonzásuk közben én vendég emberhez illő vígasságos utat vonsztam ím' Népk. 272.

Leggyakoribb e nyomósító használatnak parallel (egybekapcsolónak is érezhető) alkalmazása: *taləl-ki tal lābət sajalna palem-ki χas-ñōr ma kuš χōlmem, luyəl-ki luyəl lābət sajalna palem-ki χas-ñōr ma kuš χōlmem* '7 tél mögén a fülem szétágazó porcogójával hallottam bár, 7 nyár mögén a fülem szétágazó porcogójával hallottam bár' Népk. 168 (vö. *ma palem saj-ñōr tī paičj, ma palem χas-ñōr tī paičj* 'a fülem mögös porcogójához hajtsd

ide, a fülem szétágazó porcogójához hajítsd ide' uo. 165, 166); *nājəy-ki lābat šuy ewilt, ortəy-ki xot šuy ewilt* 'a nős 7 vidék felől, az uras 6 vidék felől' uo. 16; *neyi-ki lābat paj lābta lāimel, xoji-ki xot paj xota lāimel* 'a nős 7 csoport hétté áll [ott], a férfias 6 csoport hattá áll [ott]' uo. 176; *muwə-ki xū mū xuwa xoatəmen, jiykə-ki xū jiyk xuwa xoatəmen* 'földje ha messzi föld ('das land, wenns weites land ist'), messzire fogyasztjuk, vize ha messzi víz ('das wasser, wenns weites wasser ist'), messzire fogyasztjuk' uo. 255; *urəl-ki xōlom ur sewirtal, urəl-ki nel ur oyoltatal* 'oldala szerint 3 oldalra vágja, oldala szerint 4 oldalra faragja' uo. 185. Ritkábban csak az egyik tag. után van kitéve a *-ki*; pl. *talən xatl xārəy oxləy lābat māj lābta kuš jāxmal, luxən xatl xāpəy-ki xot māj xota kuš jāxmal* 'téli napon rénbikás szános 7 vendég egymás után (tk. hétté) jár bár, nyári napon csónakos 6 vendég egymás után (tk. hattá) jár bár' uo. 110; *lən di-ki ār pugət āral pitmal, ont-xəri ār pugət āral ioyətmal* 'vadludas sok falka sokja szállt le [ott], erdei rénbika sok falkájának sokja érkezett [oda]' Nyelvt. 141.

A *-ki* kötőszónak tehát itt is teljesen ugyanaz a szerepe, mint a *-kəpa* alaknak. Ezekről a fent idézett mondatoktól: *xət-kəba xət ədəs, kər-kəba kər't ədəs* 'háznak ház tűnt elő, falunak falu tűnt elő' (Nyelvt. 175), *xən-kəba xən manləxən, xoy-kəba xoy manləxən* 'rövidnek rövid ideig mennek, hosszúnak hosszú ideig mennek' (uo. 12) — semmiben sem különböznek a következő kapcsolatok: *xatl-ki nūl čornš xətpi vāš sidi oltal, xoil-ki nūl čornš xoipi vāš sidi oltal* 'ha a házat [tekintem], 8000 házú város [is] van ez, ha az emberét [számítom], 8000 férfias város [is] van ez' (Népk. 157), *āt-ki āt sayat sidi šošleu, xatləl-ki xatl sayat sidi manmeu jupina* 'éjjel, egész éjjel ím így lépdelünk, s nappal, egész napi menésünk után' (uo. 189), *tjal-ki tjal šoštel, toyal-ki toyal šoštel* 'föl s alá járnak, alá s föl járnak' (uo. 28).

Ami a *-kəpa*, *-kəba* első elemének a feltételes *-ki*-hez való viszonyát illeti, figyelembe veendő mindenek előtt, hogy a feltételes kötőszónak is az északi-osztjában gyakran *-ke* az alakja; így HUNFALVYNÁL *ke* 'ha', *sidi-ke* 'úgy' (Szót. 36), 'tehát' (uo. 104), ABLQV. *-ke* (pl. NO. 5, 12), REGULYNÁL is gyakran *-ke* (l. pl. PÁPAY: Népk. 4, 6, 71, 101, 121 stb.), de magának PÁPAYNAK a szövegeiben is előfordul a *-ke* alak (l. pl. Népk. 227, 248). A magánhangzó időmennyiségére (*-ke* ~ *-kē*.) vonatkozólag pedig vö. a következő

váltakozásokat az utolsóelőtti és az utolsó szótagban: *poɣijem* (Népk. 256) ~ *poɣijēm* (ÉOM. 37) 'fiacskám', *poɣijēma* 'fiacskámra' (Népk. 256); *poɣem* 'fiam' (uo. 258): *poɣēma* 'fiamnak' (uo.); *ikēm* 'öregem' (uo. 253): *ikēma* 'öregemnek' (uo. 276); *nōmsem* (uo. 38) ~ *nomšēm* (ÉOM. 47, 89) 'elmém'; *χādām* 'mein haus', *χādān* 'dein haus' és *sēmēm* 'mein auge', *nēmēm* 'mein name' PÁPAY: FUF. XIII, 301; *kimpəɣ χāt kimpem ewilt* 'a kültájas házam kültája felől' (Népk. 256): *kimpəɣ χāt kimpēma* (uo. 257), *kɪmbəɣ χāt kɪmbēmā* (ÉOM. 88, 99) 'kültájas házam kültájára'; *āšen* 'atyád' (Népk. 269): *āšēna* 'atyádhoz' (uo. 258); *taya* 'hely' (uo. 18): *vəpəslatəm tayāna* 'amint vadásztam' (uo.); *lār-χuli kali juyan* 'tavi hal véres (?) osztaléka gyanánt' (uo. 276): *kul pəri juyāna* 'vastag töke gyanánt' (uo.); vö. *in χün-kī sər-χüntī sādəɣ sūɣ tälšan-ki* (vö. *tälšan-ki* 'most, amikor a sötét vadon drága zugába álltál' (ÉOM. 114) (vö. még uo. 92, 98); — FD. *χō·Də mənq:t* („bei schneller, nicht nachdrücklicher aussprache“) 'trat ins haus' ~ *χō·Də mə·nət* („mit nachdruck auf dem ersten worte“) 'ins haus trat er ein' KARJ.: OL. 232.

Az osztj. *-kēpa* (*-kēba*) első tagját tehát azonosíthattuk a vog.-osztj. feltételes kötőszóval. Második tagja azonban nem lehet azonos eredetű a vog. *-pəl* partikulával, de szerepében, jelentésében — mint mindjárt látni fogjuk — nem különbözik tőle.

A *-kēpa* (*-kēba*) második eleme t. i. a jól ismert kapcsoló kötőszó, melynek északi-osztják alakjai: *pa* (AHLQV.), *pā* (Népk.), *pà* (Nyelvt.), *p̄a* (ÉOM.).

Ez rendesen mint kapcsoló kötőszó használatos 'is' meg 'és' jelentéssel; pl. *āsñi manəs, svrt pà manəs* 'a medve ment, a csuka is ment' Nyelvt. 4; *lābət pudī oxsar pà joxtāp̄təsət, lābət šarñəɣ-ox ān pà masət, lābət kāmğū-svχ pà masət* '7 fekete rókát hoztak neki, 7 aranytálat is adtak, 7 selyem öltözetet is adtak [neki]' uo. 181; *lil pà χōjil* 'eszik és nyugszik' uo. 8. Vö. PATK.—FUCHS 169, KLEMM: id. h. 1912, 225—6, 229, FOKOS: Nyr. LXIII, 20.

Igen gyakran azonban a *pà* csak nyomósító szerepű partikulá; pl. *inə·pà!* 'igazán úgy van (v. csakugyan)!' Nyelvt. 139; *inə·pà ɣantman twisəu* 'csakugyan megfigyeltük' uo. 157; *mola pà n̄əɣ χuɣ olmən, ant χaisəuən* 'micsoda szerencsés ember vagy, nem talált el' uo. 146; *pādəɣ χādi pādijən mujā·pā lāsməltti ɣirādijlən?* 'fenekecs házad fenekecskéjét miért is akarod szétbontani?' ÉOM. 25; *lālmaxi, lālmaxi ɣān soɣəm-mò ɣānā·pā,*

uà-nà-pà uililè-mò 'a rozomák, a rozomák rövid lépését közelre, közelre veddegélem (é. megközelítem őket)' uo. 36; *χolnà-pà šāmlijà uolilijà* 'még erőtlenebbé lesz' uo. 27; *nyy χòlèdàdàn pà àr* 'te bizony sokat hallasz (tk. a te hallásod sok is)' Nyelvt. 156; — a déli-osztjákban is; pl. *man-pa itmen, jartmen tilla jāxtam* 'was mich anbelangt, gehe ich hier säumend und mich vergessend herum' PATK. II, 104, 110; *man-pa mane mīgij χui, man-pa mane jirey χui* 'was mich anbelangt, (so) bin ich meines landes herr, bin ich meiner gewässer herr' uo. 134; *χotait-pa huxten?* 'wohin hast du dich aufgemacht?' uo. 104, 110; *ei-metta-pa indam* 'nichts ist drin' uo. 120; ... *χōtetivet-pa kīm ot lattiday* 'möge er ... nicht aus seinem hause hinausgehen' uo. 136; vö. még PATK.—FUCHS 169, FÓKOS: Nyr. LXIII, 21.

Mármost a *-pà* mint nyomósító elem ugyanazt a jelentésfejlődést tünteti fel, mint a fent tárgyalt vog. *-ke*, osztj. *-ki*; nevezetesen a) feltételes kötőszó (?) és b) kérdőszó is lehet; pl. a) *ney ant χanlatj pā χojten seltta partlu?* 'ha ti nem értek oda, hát kit rendeljünk meg?' Népk. 275; D. *nugat kundžimetem-pa, tex tagametem* 'wenn ich dich mal packe, werfe ich dich tot (zur erde)' PATK. II, 106. (Ezek a példák azonban másképp is magyarázhatók.) — b) ... *naj χoša pā jaxlen, mui ančom?* 'a ... fejedelemleányhoz mégy-e vagy nem?' Népk. 184; D. *χoje χuina χuruntai-pa?* 'welcher mann hat es ausgelöscht?' PATK. II, 136; *mi ai, mi ket taidan-pa, mija en jüstiden* 'was für ein wort, was für einen wink hast du, weshalb sagst du es nicht?' uo. 92; *tu χujem it-kurip tonχna vejai-pa, man ent udem, ada nūm-kurip tonχna vejai-pa, man ent udem* 'ist dieser mann von einem kurzfüssigen geiste genommen worden, das weiss ich nicht, oder ist er von einem langfüssigen geiste genommen worden, das weiss ich nicht' uo. 118.

Nyomósító szerepéből fejlődött a kötőszónak az a gyakori összefoglaló, egybekapcsoló páros használata is, amely tökéletes mása a vog. *-pəl* (és a vog. *-ke*, osztj. *-ki*) ilyen alkalmazásának. Pl. *šašl tārma jilen pā mēwəl kēraŋtal, . . . mēwəl tārma jilen pā šašl kēraŋtal* 'ha a háta megkeményedik, a mellét fordítja [oda], . . . ha a melle megkeményedik, a hátát fordítja [oda]' Népk. 15 (vö. *pā* nélkül uo. 24); *ājəy vāj ājəm pā χotj verlem, kēləy vāj kēləm pā χotj verlem* 'beszédes állat beszédemet ím miképpen teszem, üzenetes állat üzenetemet miképpen teszem meg'

uo. 166 (vö. uo. 15, 27, 41, 76 stb.): *v^uera jor-jāši jīt pā ēnmaltmen, v^uer^u jor-kuri jīt pā šeykaltmen* 'ugyancsak erős kézizmot növeltél, ugyancsak erős lábizmot szereztél' uo. 86; *unt-χoji nōmsem pā nōmasl, ur-χoji untrem pā vāyantl* 'erdei ember elmém gondolkozik, erdei ember szívem hányódik' uo. 112; *al-ēyχī kēlāl pā al-ēyχtal, al-ewittī kēlāl pā al-ewittal* 'eloldani való kötelét eloldja, elvágni való kötelét elvágja' uo. 34; *Lantay-Ās-tajel-χo jajem pā šidi lorχtal, χulay-Ās-tajel-χo jajem pā šidi lorχtal* 'Táplálékos-Obfői ember bátyám lép ím be, Halas-Obfői ember bátyám lép ím be' uo. 113—4 (a két elnevezés ugyanarra az egy emberre vonatkozik); *mar^u kušpi χoj-vāj pā muχ χorleu, mar^u kušpi jāχ-vāj pā muχ χorleu* 'dühös karmú hím-állatként (é. medve) mi őt megnyúzzuk, dühös karmú nép-állatként mi őt megnyúzzuk' uo. 164; — a déli osztjákban is; pl. *tīšen-pa χouwa mīda tīšteten, voten-pa χova mīda votten?* 'warum betrauerst du so lange dein Leid, warum beweinst du so lange deinen Gram?' PATK. II, 172; *tīg-pa ankermedet-na ei usa, toχ-pa ankermedet-na ei usa* 'hier hinab zu sehen wird einem schwindelig, da hinab zu sehen wird einem gleich schwindelig' uo. 114; *tēdet-pa ūtmemen, tuχet-pa ūtmemen* 'Winter verlebten wir und Sommer verlebten wir' uo. 78.

Néha itt is csak az egyik tag mellett szerepel a *pā*; pl. *šōras-kulat šaš-voj pā verlem, mes-kulat mēwāl-voj verlem* 'arasznyí vastagságú hátzsírt szerzek, tenyérsnyí vastagságú mellzsírt szerzek' Népk. 233; *χū laulēm ālχāl tam kuš lāulleu, van laulēm ālχāl pā tam kuš lāulleu* 'hosszú ideig tartó várását hiába várjuk, rövid ideig való várását hiába várjuk' uo' 117 (vö. uo. 112).

Ami végül az ész.-osztj. *pā, pā, pā* hosszú magánhangzójának a *-kēpa (kēba)*-beli szóvégi rövid magánhangzóhoz való viszonyát illeti, arra nézve a fentebb idézetteken kívül még tekintetbe veendő, hogy maga a kapcsoló elem REGULYNÁL mindig rövid magánhangzóval szerepel (pl. *mānem pa* 's engemet' PÁPAY: Népk. 72, *luel pa* 'őt meg' uo.; *süssl tarmā jilln pā . . . , meil tarmā jilenpā* 'ha a háta megkeményedik . . . , ha a melle megkeményedik' uo. 3), így írja HUNFALVY és AHLQVIST is (*pa*), de magánál PÁPAYNÁL is találkozunk ezzel a rövid magánhangzós alakokkal: *ma pa* 'én pedig' Népk. 259; *mānem-pā χōjden χērēm lānday χāt pādēlā χājmen?* 'engemet meg kicsodád csinálta táplálékos ház fenekén (tk. fenekére) hagyta?' ÉOM. 111. Hasonló rövidülést gyakran látunk ebben a hangtani helyzetben (utolsó-

előtti hosszú nyílt szótag után); pl. *pèlā* (Nyelvt. 46, 51, 65), *pèlā* (ÉOM. 29, 108) és *pēla* (Népk. 42, 43, 225) 'felé'; *ānā* 'tálba' (Nyelvt. 94), *keuā* 'kövé' (uo. 50) és *vāna* 'röviddé, rövidre' (Népk. 29), *andāma* 'semmivé' (Nyelvt. 105); *ḡāt* *ḡipēmā* 'házam belsejébe' (ÉOM. 91) és *ḡāt* *ḡipēma* (ua. Népk. 257); vö. még FD. *ḡōḡā* és *ḡōḡa* 'ins haus' (KARJ.: OL. 232).

A *-p- ~ -p-* (a Népk. szövegeiben) *~ -b-* (a Nyelvt. szövegeiben) váltakozás pedig, amelyet a **-kē-pa > -kēpa ~ kēba* alakokban látunk, igen gyakori az északi-osztjákban magánhangzók között vagy zöngés mássalhangzó után; pl. *āmp-oxpi* 'ebfejű' (Népk. 110), *ḡūil čorōs ortpi* '8000 uras' (uo.), *ḡārāḡ ḡāšpi* 'zsenge kezű' (uo. 79), *pātla ḡəḡkpi* 'be nem fagyó vizű' (Nyelvt. 62); — *ḡārāḡ kurpi* 'zsenge lábú' (Népk. 79), *i āupi* 'egy torkolatú' (uo. 74, 79), *ḡūil čorōs ḡoḡpi* '8000 férfias' (uo. 110), *kul nūpi* 'vastag ágú' (uo. 85), *kewəḡ sēmpi* 'köszemű' (uo. 79, 81); — *ḡētsāt ḡuḡbi* '500 emberes' (Nyelvt. 127); *libəḡ ḡāt libəmna* 'belső házam belsejében' (uo. 128; vö. *ḡipəḡ ḡāt ḡipēmāna* 'belső házuk belsejébe' Népk. 256); *sārni kurbi* 'aranylábú' (ÉOM. 25); *iski ḡalbi* 'hideg orrú' (Nyelvt. 141) stb. Vö. még pl. *lōn't* 'lúd' (Nyelvt. 45); *lontī lār* 'ludas tó' (Népk. 274) és *lōn'dat* 'ludak' (Nyelvt. 47); *ōr't* 'fejedelehmős' (uo. 62): *naj-ortet* 'jó szellemeid' (Népk. 275) és *ōr'dat* 'fejedelehmősök' (Nyelvt. 62) stb. L. még SCHÜTZ: NyK. XL, 40, 48 stb., PATK. II, 20, PATK.—FUCHS 25 s. kk.

Az osztj. *-kēpa* (*kēba*) tehát éppúgy, mint a vog. *-kēpəl* csupán kiemelt páros mondatrészek egybekapcsolására szolgál, de eredetének megfelelően egyes (nem páros) mondatrészek kiemelésére is alkalmazhatták.

Nézzük most végül a vog. *-kēpəl*, osztj. *-kēpa* egyes alkalmazásait:

A) (Önállóan, nem párosan használva:)

1. Olyan mondatokban, mint: osztj. *molti ḡiw-nur kēpa taisēmen*, *molti ās(i)-ox manmāḡ āsəḡ nur kēpa taisēmen*, *kat-pəḡok-ḡo nurəl* (?) *ḡuḡ al lāḡslēmen* 'még ha valami apai bosszúokunk volna is, ha valami apai fej vesztő bosszúokunk volna is, a két felől való ember bosszúfáját (?) ne szúrjuk le' (Népk. 44), *ḡəḡ'mən twḡāna ḡāsl sēḡḡlēm ḡāšpi ḡōr'dən*, *kurl sēḡḡlēm kurbi ḡōr'dəm sārəm ḡāḡ padəlna lēḡsən-kēba*, *ādəm ḡodḡ ḡund ḡs lōlən?* 'ha járásod helyén a keze megnőtt kezű fejedelehmősödet, a lába megnőtt lábú fejedelehmösömet a ladik száraz fenekébe

ültetted volna, talán rossz lett volna?’ (Nyelvt. 137), *i xuijal kurna sòsl-kèba, toxləy uaj mvr’na manl* ’ez [tkp. egyik embere] ámbár gyalog lépdél, [mégis] szárnyas állat módjára megy’ (uo. 166) — a *-kèpa*, a *-ke* kötőszó mai általános használatának megfelelően, még feltételes értelműnek vehető, ugyanúgy, mint az ilyen vogul kapcsolatokban: *Mān-Völir mān xumris kelp sāl at-kè-pəl sēli, jarmak-tār at-kè-pəl sēli*:... *jarmak-tārəl jāmīte’im* ’a Kis-Völlyfalusi kis emberke ha nem is szerez vörös sálkendőt, ha nem is szerez selyemkendőt:... mégis... selyemkendővel járdalok’ (IV, 70).

2. Az olyan kapcsolatokban, mint: osztj. *mosa-kèba murilu šalidila!* ’valahogyan sajnálj meg bennünket!’ (Nyelvt. 155), *mosa-kèba àžon xodi joulhīs, si-sirna male joulhīda pitsən* ’no hát, az apád ahogyan lödözött, olyanformán kezdtél már te is lödözni’ (uo. 163; *xodi* ’miképpen’), *mà nvyən xodas-kèba uèllem!* ’én tégedet valahogyan [mégis] megöllek!’ (uo. 40; *xotas* ’merre?, valamerre’) —, éppúgy, mint a következő vog. szerkezetekben: *matər-kè-pəl tūl vārjālməm*; *xotāl an ānəm sātīlən, xotāl an ānəm joltīlən?* ’miután valami rosszat követtem el; — hova fogsz most engemet ígézni, hova fogsz most engemet rendelni?’ (III, 478), *xotəm-kèpəl āleuw* ’valamiképpen (коекакъ) élünk’ (Nyelvj. 26), — a *-kè-* nyomósító elem akár feltételes értelműnek vehető, akár pedig olyan alkalmazásúnak, mint a megfelelő elem a zürj. *kuššəm-kə* ’valamilyen’, votj. (MUNK.) *kočū-kū* ’bármilyen, bárminő’ névmásokban; tehát a fentebbi kapcsolatok értelme: ’valamit’ (’valahogyan’ jelentésben), ’valamerre’, ’valami’, ’valahogy’.

3. Tisztán kiemelő a szerepe a *-kèpa*-nak az ilyenekben: osztj. *mosa moyna-kèba uèl’səm, moyəl an’ mostəsəm* ’hogy micsoda földön öltem meg, a vidékét nem ismerem föl’ (Nyelvt. 168), *mà-kèba èyi ant twisəm* ’nekem biz’ leányom nincs’ (uo. 151).

Az eddigiekben tehát a *-kèpəl*, *-kèpa* nem jelenti azt, hogy ’képpen’. De nem ez a jelentése ebben a vog. mondatban sem: *mōtən kèpəl vāri* ’másképpen csinálja, на другой образъ дѣлаетъ (REG.)’ (Nyelvj. 26), mert — mint MUNKÁCSI tanfelügyelő úr szíves közléséből tudom — REGULY nemcsak a fenti orosz mondattal fordítja le a vog. kifejezést, hanem még hozzáteszi: „drugovo d’elat”; a mondat értelme tehát ez: ’mást csinál’ (vö. fent osztj. *mosa-kèba*; a névmás alakjához vö. Nyelvj. 15, SZILASI: Szójegyz., FINCZICZKY: NyK. XLVII, 396 stb.).

B) Párosan alkalmazva a vog. *-kēpal*, osztj. *-kēpa* nemcsak nyomósító, hanem egyúttal egybekapcsoló szerepű is.

Az a típus, amelyet olyan szerkezetek képviselnek, mint: vog. *ɣum-kēpal ɣum ālām, ājkū-kēpal ājkū ālām* 'férfinak [igazi] férfi volt, embernek [öregnek] igazi ember volt' (III, 510), — osztj. *ɣāt-kēba ɣāt ēdās, kōr'-kēba kōr't ēdās* 'háznak ház tűnt elő, falunak falu tűnt elő' (Nyelvt. 175), *ɣū-kēpa ɣū manleu, van-kēpa van manleu* (Rsg. *ku kepā ku mǎnnleu, van kepā van mennleu*) 'hosszúnak hosszú ideig megyünk, rövidnek rövid ideig megyünk' ('langdauernd lang gehen wir, wenigdauernd wenig gehen wir') (Népk. 181), *ɣān manās-kēba, ɣou manās-kēba, səs-uoɣəl ɣolās* 'rövid ideig ment-e vagy hosszú ideig ment, a hátafaggyúja elfogyott' (Nyelvt. 168), — így értelmezendő: 'férfi[nak] bizony férfi is volt, ember[nek] bizony ember is volt' (tkp. 'férfi-bizonyis'), 'ház[nak] bizony ház is (v. ház[nak] is bizony ház tűnt elő, falu[nak] is bizony falu tűnt elő', 'hosszú[ti] is bizony hosszút (azaz: messze, sokat) megyünk, rövid[et] is bizony rövidet (közel, keveset, rövid ideig) megyünk' stb.

Ezek a szerkezetek tehát ugyanazt fejezik ki, mint a következő (*-kēpal*, ill. *-kēpa* nélküli) kapcsolatok, csak éppen nyomatékosabbak: vog. *ɣāsū minās, vāti minās* 'soká ment vagy rövid ideig ment' (I, 22, 27), osztj. *ɣān manās, ɣou manās* 'rövid ideig ment, hosszú ideig ment' (Nyelvt. 23, 69 stb.). De ugyanúgy, mint a *-kēpal*, szerepelhet az egyszerű *-ke* is, pl. *pērnā-ke jāmās pērnā ti pinnuwāmēn* 'ami keresztvetést illet, jó keresztet vetnének mi' (IV, 65), *tuwā-ke sātɣ' jēm̄ts, tūlā-ke sātɣ' jēm̄ts* 'a nyara hétté lett, a tele hétté lett' (III, 266).¹⁾

¹⁾ KANNISTO professzor úr lekötelező szívésséggel közli velem, hogy az ő megfigyelései szerint is, a vogulban csakugyan ismeretlen egy 'kép' jelentésű **kēp* szó és hogy MUNKÁCSI *-kēpal* szavának első tagjában ő is a 'ha' jelentésű kötőszót látja. A *-kēpal* jelentése azonban szerinte ez: *ɣulax-kēpal ɣulax jiw, sakwal'ix kēpal sakwal'ix jiw* (II, 295; MUNKÁCSI fordítása szerint: 'holló alakjában holló jó, szarka alakjában szarka jó'), helyesebben: *ɣulaxkēpal ɣulax jiw, sakwal'ixkēpal sakwal'ix jiw* 'ha holló, hát holló jön, ha szarka, hát szarka jön', azaz 'ha az holló, hát holló jön, ha az szarka, hát szarka jön' (vagyis: a néző nem tudja pontosan, hogy mi az, ami jön, holló-e vagy pedig szarka); *ɣūtpā-kēpal ɣūtpā nāŋki* 'mintha valaki látszanék [ott]' (MUNKÁCSI: Nyelvj. 26) tkp. 'ha valaki, hát látszik valaki' (nem bizonyos, de teljességgel olyan, mintha valaki látszanék).

Minthogy KANNISTO professzor úr levelét csak akkor kaptam meg,

De nem '-képpen' a *-kēpa* jelentése még ebben a mondatban sem: *kat lali-pēlkəl kēpa jāxlem, . . . kat lali-pēlkəl kēpa jāxlem* 'két ellenség-fele gyanánt járok, két ellenség-fele gyanánt járok' ('zweier feinde hälft e gleich schreite ich'; Népk. 170). A mondat helyes fordítása ez: 'két ellenség-fele [gyanánt] bizony járok', mert a hasonlító kötőszó, mint az obi-ugor nyelvekben általában igen gyakran, nincsen kitéve. (Vö. pl. vog. *sāt urp' uriy jiw, naγ jāγx'e'in* 'te mint 7 oldalú oldalas fa forogsz vala' II, 353; osztj. *ma kul lērpī lēray juγ lāillem, kul nūpī muwəy juγ lāillem* 'én [mint a] vastag gyökerű gyökeres fa, [úgy] állok, [mint a] vastag ágú ágas fa, [úgy] állok' Népk. 85; I. még KLEMM: Pannonh. Évk. 1912: 266. l., 1916: 165. l., MUNKÁCSI: I, 214, II, 603.)

*

A vog. *-kēpəl*, osztj. *-kēpa*, *-kēba* tehát két elemből összetett nyomósító simuló partikula, amely leggyakrabban párosan, egybekapcsoló nyomósító funkcióval szerepel. Nem önálló szó (v. névutó); jelentése sem a. m. '-képpen'. Pusztán a m. *kēp* szóra emlékeztető alakja, továbbá a sokszor a m. '-képpen' segítségével fordítható nyomósító szerepe alapján (vö. SIMONYI: MHat. I, 416; LEHR: Toldi 247; FOKOS: Nyr. LX, 133, UJb. XII, 85) gondolták eddig, hogy ez a vog.-osztj. „névutó“ egy vog.-osztj. **kēp* 'kép' szó ragos alakja.

FOKOS DÁVID.

mikor ez a dolgozatom már a nyomdában volt, adatait már nem tudtam cikkemben felhasználni és csak itt tudok pótlólag rámutatni arra, hogy ezek az adatok igazolják fejtegetéseim legfontosabb eredményét. A *-ke* és *-kē-pəl* azonban nemcsak feltételes szerepű, hanem félreismerhetetlenül nyomósító jelentésük is van, mint ahogyan ezt fentebb számos példával bizonyítottuk. Tanulságos ebből a szempontból még a következő osztják mondat: *χōlōχ-χōrásna χōlōχ iil, saγ-χōrásna saγ iil* 'holló-alakban holló jön, szarka-alakban szarka jön' PÁPAY: Nyelvt. 170.

Végül még hadd jegyezzük meg, hogy a vog. *-kēpəl* alapszavának a m. *kēp* (és cser. *kap*, *käp*) szóval való egyeztetése tkp. BUDENZ-re megy vissza (I. Szóegyezések 18); egyeztetését DONNER is elfogadta (Vgl. Wbuch 289). BUDENZ és DONNER *kēp*, *kiep* alakjára nézve vö. HUNFALVY: Egy vog. monda (M. Akad. Értesítő 1859-ről) 344, 367 és VogF. 129, 231.

A fgr. *-jə praeteritumjel eredetéről.

Zur Geschichte der Tempus- und Modusstammbildung című doktori értekezésében SETÄLÄ arra az általánosan elfogadott eredményre jutott, hogy a fgr. alapnyelv időalakjaihoz *-jə jelű praeteritum is tartozott. Ezt az időjelet azonosnak tekintik azzal a képzővel, mely — hasonló hangalakkal ugyan, de más jelentés-funkcióval — oly nomen agentisek képzésére szolgál, mint fi. *anta-ja* 'adó', mord. *kul̥i* 'haldokló, halott', lp. *kullē* 'halló', votj. *juiś* 'ívó', zürj. *koriś* 'kérő' s benne rejlik a magyar -ás, -és összetett képző magánhangzójában is, tehát olyan deverbális névszókban, mint *tövés*, *tövis* (R.) stb. (l. SZINNYEI, NyH⁷. 86, 89, 110). Az alábbiakban ennek a képzőnek a jelentésfejlődését illetőleg szeretném a fgr. alaktan kutatóinak a figyelmét felhívni egy új szempontra, mely CARL MEINHOF *Die Entstehung flektierender Sprachen* (Berlin, 1936.) című művének olvasása közben ötlött eszembe. Ez a könyv, mint MEINHOF több korábbi műve is, bizonyosságot szolgáltat arra nézve, hogy az afrikai nyelvek árnyalatokban gazdag története elmemozdítólág hathat más nyelvcsaládok nyelvbúváira is. Ez alkalommal csak egy dologra kívánok rámutatni.

MEINHOF azt mondja: „Wir finden in afrikanischen Sprachen sehr häufig, dass die verschiedenen Vokale zum Ausdruck lokaler Vorstellungen gebraucht werden... Im Somali ist *nin-ka* 'der Mann hier', *nin-ko* 'der Mann da', *nin-ki* 'der Mann dort (ausser Sicht)'... Diese Lokalvorstellung erfährt nun einen Wandel der Bedeutung, indem sie in die Zeitvorstellung übergeht. M. v. TILING hat nachgewiesen, dass *nin-ki* im Somali nicht nur 'jener Mann' ist, sondern auch 'der Mann von gestern'. Deshalb kann auch das Personalpronomen 'ich' mit dem Suffix -i versehen werden, was eigentlich bedeutet, dass die genannte Person ausserhalb des Gesichtskreises des Redenden ist. Aber *ani-gi* heisst nun nicht nur 'ich dort' (ausser Sicht), sondern 'ich an einem andern Tage', und die Form wird an-

gewandt, wenn der Redende von sich als zu einer andern Zeit handelnd spricht. — So hängen warscheinlich die oben ... angeführten Tempora [= Perfektum und Imperfektum] des Hamitischen auf -a und -i mit der Lokalvorstellung zusammen.“ (O. c. 52—54). A primitív jellegű jelentésfejlődésnek ez a rendkívül érdekes példája arra a kérdésre irányította a figyelmemet, nem kereshetnők-e a fgr. praeteritumjel eredetét is a lokális kifejezőeszközök területén?

TUNKELO egy elhomályosult denominális képzőt tárgyaló dolgozatában (Vir. 1932:389—396 és 1933:9—27) meggyőzőleg kimutatta, hogy az ősfinn nyelv formansai közt minden valószínűség szerint volt egy -ja- ~ -jä- helyjelölő névszóképző is, mely több balti-finn nyelvben megmaradt — határozószókban, névmásokban, névmási származékokban és helynevekben. Ilyen például a fi. *toisaalla* < **toisa-ja-lla* ‘másutt’, *meijä* ‘házunk’ (tk. ‘hely, ahol mi vagyunk’), *Heiniä* < **heini-jä*, voltaképp ‘hely, ahol széna nő’ (ma csak helynévként fordul elő). Ugyancsak TUNKELO megtalálta később e képző megfelelőjét a zürjénben is. (SUS.Toim. LXVII, 385—395) és arra az eredményre jutott, hogy a -ja- ~ -jä- helynévképző, melyet a vepszéből, a finnből és más balti-finn nyelvekből már kimutatott, korát tekintve legalábbis finn-permi eredetű. Tekintettel mármost képzőnk jelentésére, nagyobb mérészség nélkül feltehetjük, hogy ez már a fgr. alapnyelv képzőrendszerében is megvolt, s így fel merem vetni a következő kérdést: vajjon a *-jē fgr. praeteritumjel nem ugyanazon képző-e eredetileg, mint a TUNKELO felfedezte -ja-, -jä- ősfinn denominális helynévképző, és ilyformán az utóbbi nem képvisel-e jelentés-tanilag régibb fejlődési fokot?

Az esetleges igenlő felelet, aminőt csak a kérdés részlete-sebb kutatása adhat, talán nem teszi lehetetlenné, hogy a fön-tebb említett *-jē nomen agentis-képzőt is összekapcsoljuk az itt tárgyalt képzőkkel. Ismeretes tudniillik, hogy egyes hasonló hangalakú deverbális és denominális képzők egyeredetűek lehetnek, mint például a magyar -ó, -ő deverbális és -ü, -ű denominális névszóképző, valamint rokonnyelvi megfelelőik (I. SZINNYEI, NyH⁷. 102); hasonló eseteket említ RAVILA is (FUF. XXII, 58). Másfelől könnyen elképzelhető az is, hogy lokális képzőből pl. nomen possessoris közvetítésével fejlődik nomen agentis. Ha ehhez még hozzávesszük bizonyos kicsinyítő képzők-

nek és a valamivel összetartozót jelentő lokális suffixumoknak azonosságát (l. SZINNYEI o. c. 91), továbbá azt, hogy a fgr. *-l- kicsinyítő képző is (l. SZINNYEI, o. c. 96) bizonyára azonos a -la, -lä helynévképzővel (pl. *setälä* 'a nagybácsi lakóhelye'; vö. *setä* 'nagybácsi'), egyáltalában nem látszik túlságosan merésznek az a feltevés sem, hogy a fgr. *-j, *-j8 kicsinyítő képző is (vö. fi. *kukko* 'kakas' stb., l. SZINNYEI, o. c. 96) ugyanaz a képző, mint a nomen agentis *-j8 és a TUNKELO kimutatta *ja-*, *-jä-* lokális képző.

Helsinki.

HAKULINEN LAURI.

Röntgenfelvételek a száj- és garatüreg változásairól magánhangzók képzése közben.

A helyes hangfelosztás legfontosabb követelménye az, hogy az egyes hangképzőszervek állását, helyzetét és működését lehetőleg pontosan ismerjük, és így feltevések helyett tényekre építsük a beszédhangok csoportozását. Az újabb időkig azonban az ajkak működésén kívül alig lehetett más hangképzőszervet könnyen megfigyelni. Hiszen a legfontosabb artikuláló szervek: a nyelv, inyvitörlá, gégefő stb. gondosan el vannak rejtve a kutató szem elől; azaz, hogy csak voltak, mert ma röntgensugár segítségével már ezeket a szerveket is meg tudjuk figyelni. 1931 óta végeztem megfigyeléseket röntgenfénnyel különböző beszédhangokon s igen sok meglepő és fontos mozzanatot sikerült felfednem, melyek biztos támpontot adnak a beszédhangok helyes megítélésére.¹⁾

A felvétel technikájára vonatkozólag a következőket jegyezhetjük meg: a nyelv középvonalaának megjelölésére a felvételek legtöbbjénél vékony és hajlékony, laza szemű aranyláncot helyeztünk a kísérleti személy nyelvére. A lánc külső végét ragasztótapasszal az alsó ajakra erősítettük, szabad végét pedig néhány korty vízzel lenyelettük. A lánc olyan könnyű és vékony volt, hogy a beszélőben a kényelmetlenség legkisebb érzését sem váltotta ki. Készítettünk felvételeket úgy is (pl. 2. ábra), hogy lipiodollal jelöltük meg a kísérleti személy nyelvének, szájpadrólásának és inyvitörládjának középvonalaát, valamint garatüregének falát. Az átvilágításhoz Siemens-Dofok lámpát használtunk, hogy bármely pillanatban készíthessünk felvételt. Az átvilágítás alkalmával 70 kw., 6 ma., volt a lámpa terhelése, felvételnél

¹⁾ A felvételeket részben a Rókus-kórház röntgen-laboratóriumában, részben pedig a pécsi Erzsébet T. E. Röntgen-Intézetében készítettük. Vizsgálódásaim szíves támogatásáért itt mondok hálás köszönetet dr. Hermann János egyetemi tanársegéd úrnak, ill. dr. Rhorer László egyetemi ny. r. tanár úrnak.

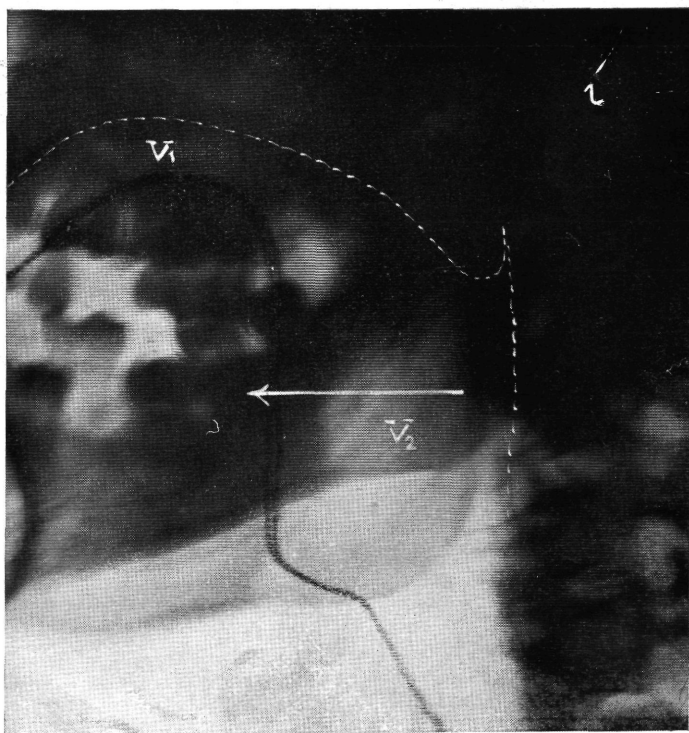
50 kw., 120 ma., az exponálási idő pedig $\frac{1}{2}$ —1 mp. Gondot fordítottunk a fej kellő beállítására, főleg pedig arra, hogy a lámpa fősugara a kétoldali fogsort egymásra vetítse. Ennek a két szempontnak megtartása azért fontos, mert ettől eltérő beállításnál olyan vetületek keletkeznek, melyek az egyes részletek felismerését erősen megnehezítik.

A röntgenképek szemléletéből azonnal kitűnik, hogy magánhangzók képzése közben két üregnek: 1. a *szájüregnek* (V_1), 2. *garatüregnek* (V_2) térfogata változik meg lényegesen. A két üreg közvetlen összeköttetésben lévén egymással, összefüggő rezonáló rendszert alkot. A szájüreg térfogata legkisebb az *i* képzése közben, majd fokozatosan távol az *ü, é, e, ő, ó, a, á* magánhangzókban. A garatüreg köbtartalma viszont az *á*-nál legkisebb, majd a sorozat tagjai így követik egymást: *a, ó, ő, e, é, ü, í* (1—8. ábra). A két üreg térfogata között tehát bizonyos fordított jellegű összefüggés van.

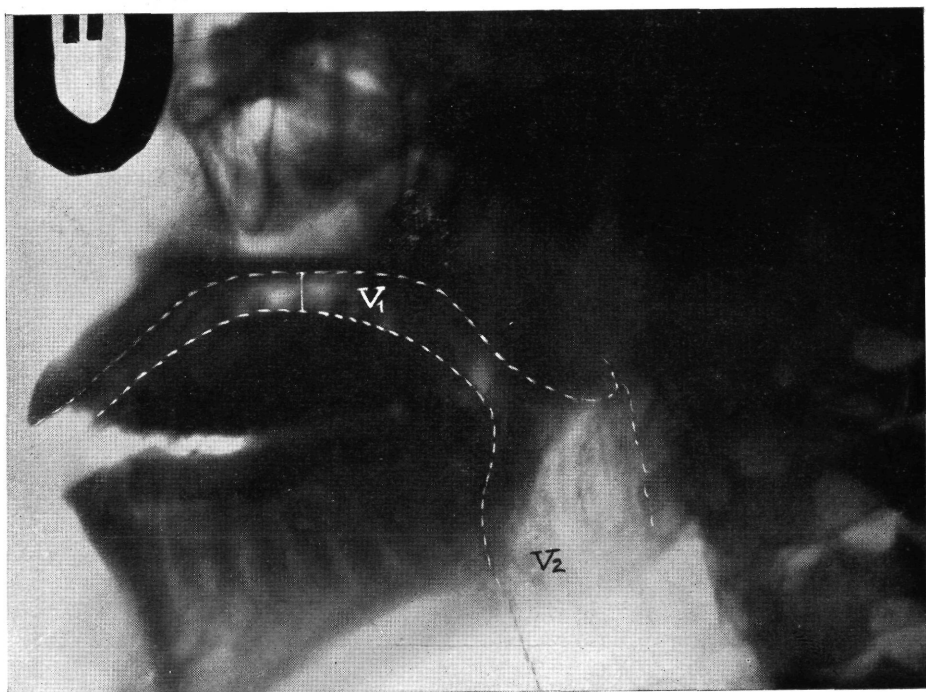
Ezek alapján világosan állhat előttünk, hogy az artikulációs szervek működésükkel éppen ennek a két üregnek térfogatát vannak hivatva módosítani. De vizsgáljuk meg ezt a kérdést közelebbről is.

Magánhangzók képzésében három artikuláló szerv vesz tevékeny részt: 1. nyelv, 2. alsó állkapocs, 3. ajkak.

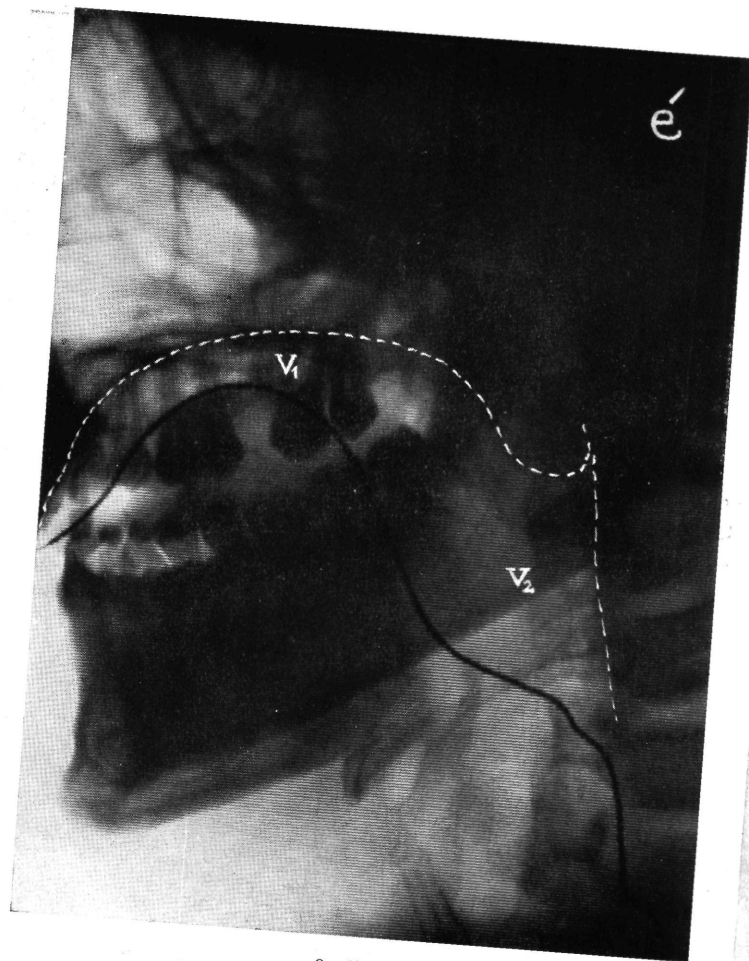
A *nyelv* artikulációs működését nem lehet látni szabad szemmel, az ember érzéke pedig kevés támpontot ad a nyelv pontos alakjának és helyzetének megállapítására. A nyelv különféle helyzetét és alakját a röntgenfelvételek árulják el leghívebben. Az üregek módosítása szempontjából legfontosabb a nyelvnek vízszintes irányban történő artikulációja. A nyelv olyan módon fekszik a szájban, mint tojás a héjában és speciális izmok segítségével könnyen tolható előre vagy húzható hátra. Amikor a nyelvmassza elől van, többé-kevésbé kitölti a szájüreg elülső részét (1—5. ábra). Ezáltal a garatüreg térfogata tetemesen kitágulhat és így egy szűk és tágas üregből álló rezonáló rendszer alakul ki. Ilyenkor azt mondhatjuk, hogy a nyelv elülső nyelvállásban van. Ha a nyelv hátrahúzódik, akkor viszont a szájüreg lesz szabadabb és ez képez elől tágas rezonáló üreget; a garatüreg pedig, éppen a nyelv hátrahúzódnása folytán, lényegesen megszűkül. Ilyenkor a nyelv hátsó nyelvállásban van (6—8. ábra).

1. ábra

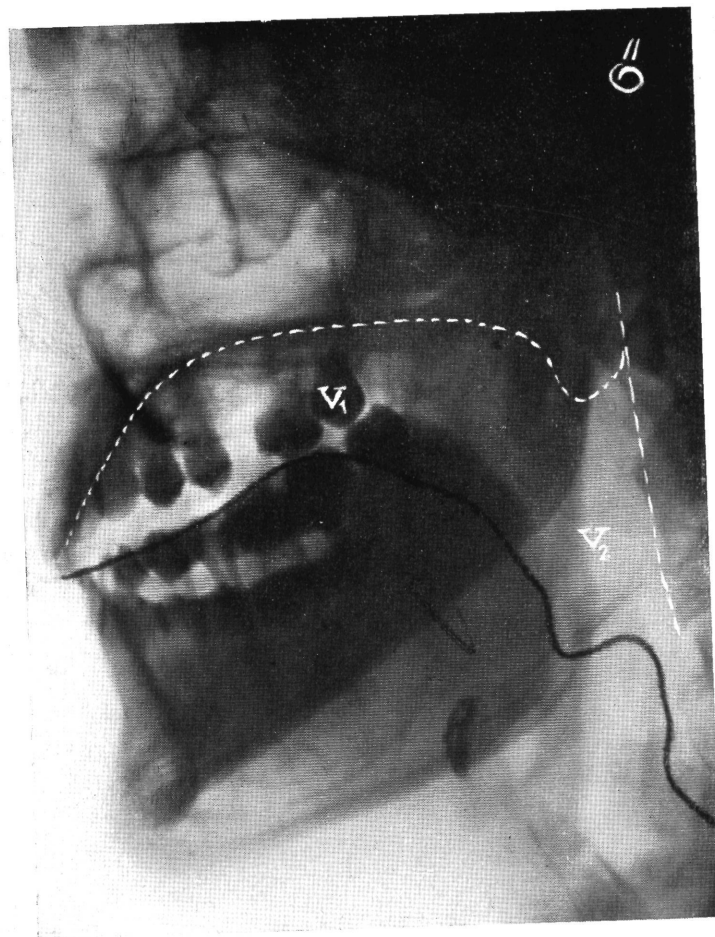
2. ábra

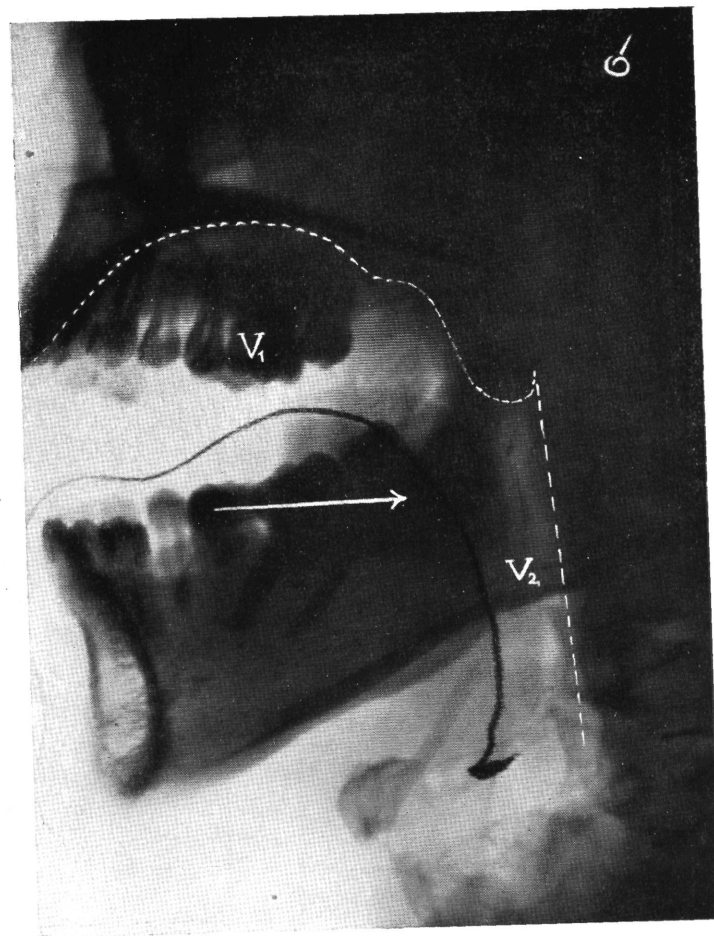
3. ábra

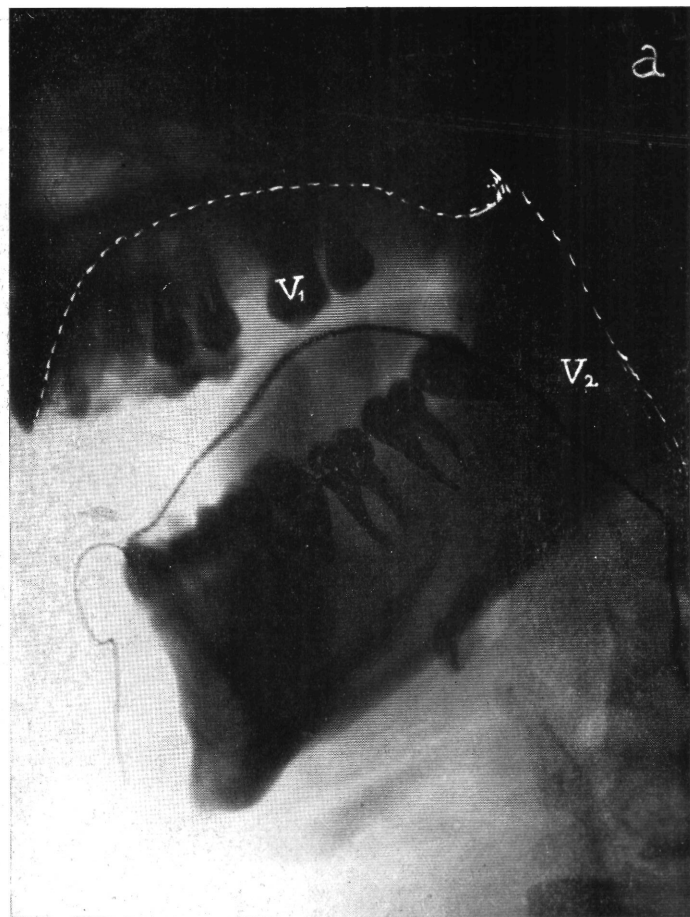
4. ábra

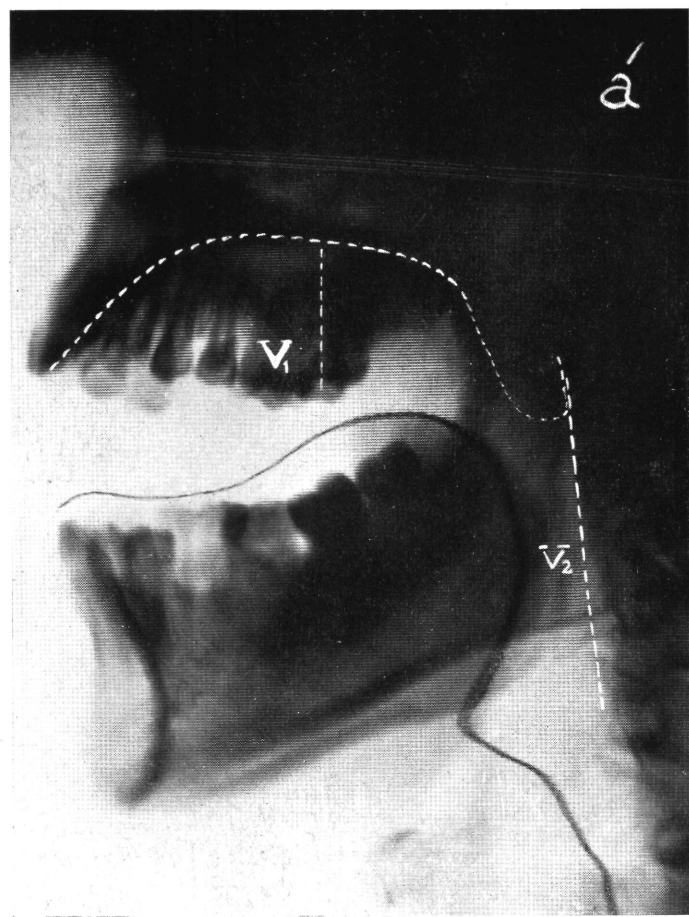
5. ábra

6. ábra

7. ábra

8. ábra

Az *alsó állkapocs* végzi a második fontos részartikulációt az egyes magánhangzók képzése közben. Ez a szerv függélyes irányban könnyen mozgatható fel és le. Ezáltal az egész szájüregnek a méretei megváltoznak. Az alsó állkapocs felemelésével a szájüreg szűkül, leeresztésével pedig tágul. Így azután megszabja a nyelv és a szájpadlás közötti *nyílás fokát* is. Ha egymásután ejtjük az *ű* és *á* hangokat, mindjárt érezzük, hogy az *ű* ejtése közben nyelvünk háta igen közel kerül a szájpadláshoz, azaz a nyílás *szűk* (zárt ejtésű). Az *á* ejtése közben ez a nyílás sokkal nagyobb fokú és ezért azt mondhatjuk, hogy az *á* hang *nyílt* ejtésű. (2. és 8. ábrán függélyes vonallal jelölve.) E két szélsőséges nyílásfokú hang mellett vannak olyan magánhangzók is, melyek képzése közben a nyílás foka e két határ közé esik. Ezeket a hangokat a pontosabb megkülönböztetés okáért *félnyíltaknak* is nevezhetjük (pl. *e*, 4. ábra).

Köztudomású, hogy az *ajkak* is jelentős artikulációs működést fejtenek ki, s a két üregből álló rezonáló rendszer nyílásának nagyságát és alakját szabályozzák.

A száj- és garatüreg méreteit tehát e három artikulációs szerv módosítja. Éppen ezért helyes magánhangzófelosztásnak csak az a rendszer mondható, mely e három szerv működését veszi alapul. A fonétikusok legtöbbje eddig az artikulációs hely szerint osztályozta a hangokat. Ez a szempont pedig a hangok képzésében nem lényeges. Nem azt figyelik meg pl., hogy egy szűkülés (*i*-nél) melyik üregben milyen jellegű, hanem azt, hogy a szűkület a szájüreg melyik helyén jön létre; a garatüreg szűkületeit pedig teljesen figyelmen kívül hagyták. Az *i* hangnak pl. nem az a körülmény kölcsönöz sajátos magánhangzó színezetet, hogy a szűkület a nyelv és a szájpadlás praepalatalis anterior része között van, hanem az a tény, hogy a szájüreg egy bizonyos kis köbtartalmú rezonátorrá szűkül, a garatüreg pedig tágas rezonátorrá bővül. A *szájüreg és garatüreg vizsgálata tehát feltárja előttünk az artikulációs működések valódi célját*; de más haszonnal is jár e két üreg viselkedésének ismerete: megmagyarázza az egyes magánhangzók egymástól teljesen eltérő hangszínének okait is.

A magánhangzók hangszíne.

A magánhangzóknak azt a tulajdonságát, hogy egymástól teljesen különböző jellegűek (*a, ú, ü stb.*), hangszínnek, kvalitásnak nevezzük. Az egyes magánhangzók sajátos hangszínének kialakításában sok tényező vesz részt. Ezek közül egyik legfontosabbnak az üregek módosítását mondhatjuk. Az üregek fontosságát már a röntgenvizsgálatok előtt is feltették egyes fizikusok és nyelvészek. Sajnos, hogy utánuk következő modern fonétikusok e fontos megjegyzéseket figyelmen kívül hagyták. MARICHELLE pl. a következőket írja: „Magánhangzók kvalitásának kialakítása szempontjából a garatüreg leginkább figyelemre méltó. A hangszalagok keltette vibrációk ugyanis ezen haladnak először keresztül, miután elhagyják a gégefőt”. BELL már világosabban fogalmazza meg a dolgot: „Az emberi beszédhangok hangszíne vagy kvalitása, úgy hiszem, kis mértékben a hangszalagoktól, sokkal nagyobb mértékben pedig azoktól az üregektől függ, melyeken keresztül a levegő áthalad.” A magyar RIEDL SZENDE pedig már példákon mutatja be helyes nézeteit: „Az *i* létrehozásánál az ínyüreg legszűkebb, de a szájüreg legtágosb. Ellenben az *u* a szájüreg legszűkebb s az ínyüreg legtágosb nyílása által jön létre”.

Elülső nyelvéllással képzett hangok úgy keletkeznek, hogy a szájüreg szűkül, a garatüreg pedig tágul. A garatüreg térfogata egyes hangoknál jóval nagyobb lehet, mint a szájüregé; más hangoknál viszont a szájüreg térfogata nagyobb a garatüregénél. De figyeljük ezt meg számadatokat tartalmazó példán is:

Magánhangzó	<i>ü</i>	<i>ő</i>	<i>ó</i>	<i>á</i>
Szájüreg térfogata	4,73 cm ³	28,37 cm ³	83,61 cm ³	54,49 cm ³
Garatüreg térfogata	77,91 cm ³	35,77 cm ³	9,89 cm ³	12,91 cm ³

Ebből is látható, hogy mindkét üreg szerepe egyaránt fontos. A gégefőn keresztülráamló levegő, elülső nyelvéllással képzett hangoknál, a garatüregben semmiféle akadályba nem ütközik, mihelyt azonban a szűk szájüregbe jut, egy keskeny csatornán kénytelen áthaladni (1—5. ábra). A szűk üregen áttóduló levegő tehát a falakon súrlódik és erős felületi vibrációkat hoz létre, melyek magas részhangokat erősítenek. Éppen ezért ezeknek a hangoknak hangszíne (*i, ü stb.*) érces, csengő, éles, magashangú.

Hátsó nyelvéállással képzett hangoknál a garatüreg keskeny, a szájüreg pedig tágas. A kiáramló levegő tehát olyan helyen hatol át szűk csatornán, ahol a falak többé-kevésbé lágy (hús)részekkel vannak borítva. Ezek vibrációi tehát inkább mély részhangokat erősítenek, a magas részhangokat pedig tompítják, átszűrrik. Az energiavesztés folytán azután a komplex hang itt eltompul. Ezért kvalitásuk mély, gazdag, teli, lágy (pl. *a*, *á* stb). Némelyik hang képzése közben az üregek alakja megafonszerű. Amikor a glottális hang ezen a tölcseren megy keresztül, a magas és mély részhangok csaknem változatlanul haladhatnak tovább. Hangszínük ezért nem magas és nem mély, hanem közép-magas (*ó*, *ő*). Mivel ezekben a hangokban a részhangok kevés energiát vesztenek el, ezek a leghangzósabbak közé tartoznak. Ezt az állítást igazolják a kísérleti megfigyelések is. FLETCHER szerint pl. a magánhangzók viszonylagos intenzitása, ha egységsül az *sz* mássalhangzó intenzitása szolgál (*sz* = 1), a következő:

Magánhangzók :	<i>ó</i>	<i>o</i>	<i>á</i>	<i>í</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>sz</i>
Intenzitás :	364	330	270	270	244	221	164	1

A magánhangzók sajátos hangszínét tehát a különböző méretű üregek különböző rezonanciája határozza meg elsősorban. Ez természetes is. Hiszen a száj-, és garatüreg nagy köbtartalmú lehet; a legmozgékonyabb szervekkel (ínyvitorla, nyelv, ajkak) van ellátva, tehát méretei a legkönnyebben változtathatók meg. Szűkülhet, tágulhat s ezáltal a lekülönbözőbb formát öltheti fel. Az alakváltozások viszont megfelelő hatást gyakorolhatnak a hangszínre. Az üregekben levő levegő térfogatának és az üregek nyílásának törvényeit már WILLIS foglalta össze a következőkben: minél nagyobb az üreg, annál mélyebb a rezonátor hangja; minél nagyobb a nyílás, annál magasabb a hang. Minél kisebb az üreg, annál szaporább a levegő térfogat vibrációinak száma; minél nagyobb az üreg, annál lassúbb a levegőtömeg vibrálása.

Az üregeken kívül a *felületek* játszanak fontos szerepet az egyes hangok hangszínének kialakításában. A felületek hangszínező fontosságát már HELMHOLTZ is észrevette, erre vonatkozó

kísérleteket azonban nem végzett. A modern fonétikusok közül SCRIPTURE és MILLER fordították erre a legnagyobb figyelmet. SCRIPTURE többek között a következőket mondja: „A magánhangzót formáló üregek lágy vagy kemény falai nedves membránnal vannak bevonva. A lágyfalú üregek rezonancia-törvényei mások, mint a keményfalúaké.” A különböző anyagú falak hangszínező hatását MILLER úgy mutatta ki, hogy kísérleteihez kettősfalú rezonátort használt. A falak közé lassan vizet töltött, s ekkor, ámbár a rezonátor köbtartalmán semmit sem változtatott, 30—40-szer változott meg a hang színezete.

Ha valamely üreg felületei úgy össze vannak szorítva, hogy a kiáramló levegőnek akadályul szolgálnak, akkor ezek a felületek saját rezgéseket keltenek, melyek mint részhangok hozzáadódnak a gégefőből kiáramló eredeti hanghoz.

A szájúreg sokféle anyagú felületet foglal magában. Ott vannak a lágy ajkak, a különböző nagyságú és sűrűségű fogak, kemény szájpaddás, lágy falak, melyek feszülő és elernyedő izmokkal állnak összeköttetésben és így különböző fokú feszüléseket eredményezhetnek s e szerint hangszínező hatásuk más és más. A lágy részeknek hangelnyelő sajátságuk van s ezért mint szűrők szerepelnek. Ha kemény cementfalra dobunk labdát, visszapattan; lágy függőnyről ellenben leesik. A hanggal is hasonlóképen áll a dolog: kemény falról könnyen visszaverődik a hang, visszhangot ad; lágy fal elnyeli, tompítja, lágyítja a hangot. Az üregek lágy részeinél tehát sok energiát veszít a hang. Erről magunk is meggyőződhetünk egy egyszerű kísérlettel. Ejtsünk ki egy hosszú *i* hangot, majd hirtelen kerekítsük ajkainkat hangzás közben úgy, hogy csak kis résen távozzék a hang. Ekkor hallhatjuk mint vesz el s alakul át fokozatosan a hang energiája és színe a lágy ajkak szűrő, elnyelő hatása folytán. Bizonyos magasságú részhangok elnyelése, eltűnése pedig természetesen módosítja a hang színezetét. Tanulságos kísérleteket végzett éppen erre vonatkozólag FLETCHER a Bell Telefon Társaság laboratóriumában. Elektromos szűrővel kikapcsolt a beszédből különböző magasságú részhangokat és azt tapasztalta, hogy (1 mp alatt) 250 rezgésű részhangok kikapcsolása csak igen csekély változást okozott a beszédhangok színezetében; az 500-ig terjedő összes részhangok kikapcsolása a hangszínezetet teljesen nasalissá tette; ha pedig már csak az 1000 ~ felüli részhangokat

hagyta meg, akkor a hangok színezete üres, élettelen s legtöbb esetben érthetetlen is volt. Régi grammofonlemez beszéd- vagy énekhangja tehát azért nasalis színezetű, mert bizonyos magas-ságú részhangok, melyek a hangszín tartozékai, a fejletlen fel-vevő rendszerekkel nem voltak megrögzíthetők.

Hangképző mechanizmusunknak több hangelnyelő szűrője van. Ilyenek: 1. Az *álhangszalagok*; 2. Az *epiglottis alsó párnája*, mely a Wrisberg-porccal együtt lágyítja a hangqualitást, mikor az arytaenoidák felé csúszik és így a hangszalagok fölötti nyílást szűkíti. Az epiglottis elmozdulása különböző magánhangzók képzése közben más és más: *a*, *o* és *u* képzése közben 15 mm; *e*-nél 31 mm; *i*-nél 30 mm. 3. A *nyelvgyök és a garatfal* egyes magánhangzók képzése közben — amint a röntgenképeken is megfigyelhető — oly szűk csatornát képez, hogy szintén szűrőhatást gyakorol egyes részhangokra. 4. A *lággyíngy*, mint lágy hús szintén elnyel magas részhangokat. 5. Az *ajkak*, főleg kerekítésnél amikor is csak igen kis nyíláson (4—5 mm) engedik át a levegő-áramot, szűrők.

Egy bizonyos hangszín (*a*, *i*, *ü* stb.) kialakításában tehát nemcsak a rezonáló üregeknek van szerepük, hanem az előbb említett szűrőknek is.

Röntgen-sugár segítségével tehát igen sok fontos mozzanatot leshetünk el a hangképzés láthatatlanul folyó működéséből, s ezért a vizsgálódásokat érdemes szélesebb alapokra fektetni.

HEGEDÜS LAJOS.

A hasonulásról.

Hasonulás-nak (lat. *assimilatio*-nak) nevezzük azt a hangtani jelenséget, hogy valamely hangnak egy (hanghelyettesítés szüksége esetén több) olyan képzésbeli eleme, amely valamely vele szomszédos vagy hozzá közel álló hang képzésében nem szerepel, ennek reá gyakorolt hatása következtében elmarad és helyettesítődik egy (hanghelyettesítés esetén több) olyan elemmel, amely ebben a másikban is megvan. Pl. a R. (HB.) *joyben* szóalak hangsorának képzésekor az *ou* kettőshangzó hátulsó nyelvállással képződött, a következő magánhangzó ellenben, az *e*, elülső nyelvállással. A R. *joyben* > R. *joybän* (> *jóban*) hasonulás tehát abban áll, hogy az *ou* képzése módjának hatása alatt a nyelv a rákövetkező magánhangzó képzésekor nem a szájüreg elülső felében foglalt helyet, mint ahogy a hagyományos ejtés szerint kellett volna, hanem hátulsó felében maradt, ott, ahol az *ou* képzésekor is volt, úgyhogy ennek következtében nem *e*, hanem *ä* hang keletkezett. Ezen *e* > *ä* hangváltozás következtében tehát olyan magánhangzó lépett a korábbiak helyébe, amelynek képzése módja, mivel hátulsó, egy fokkal jobban egyezik a szintén hátulsó *ou* képzése módjával, mint a korábban szokásos *e* hang. Vagy pl., ha a *Debrecën* szó *n*-je helyébe a ragos *Debrecëmből* (írva: *Debrecenből*) alakban *m* lépett, akkor a hasonulás abban áll, hogy a nyelvnek az *n* képzésekor szokásos alveoláris zárképzése, mivel ez a rákövetkező *b*-ben nem szerepel, elmaradt és helyette bilabiális zár képződött, vagyis olyan, amely a rákövetkező *b*-ben is szerepel. A hasonulásnak ebben az esetben is az történt tehát, hogy az egyik hang, az *n*, helyébe olyan hang lépett, amelynek képzése módja egy fokkal hasonlóbb egy másikhoz, a *b*-hez.

Azt a hangot, amelynek képzése módja változatlan marad, sőt hatást gyakorol valamely másiknak képzése módjára, *hasonító*-nak (indukálónak) nevezzük, azt pedig, amelynek képzése módja e hatás következtében megváltozik, *hasonuló*-nak (indukáltként). Pl. a R. *joyben* > R. *joybän* hasonulás esetében

oy volt a hasonító és *e* volt a hasonuló, a *Debrecën : Debrecēm-ből* hasonulás esetében *b* volt a hasonító és *n* volt a hasonuló.

A hasonító és hasonuló hangoknak hangsorbeli sorrendje szerint megkülönböztetünk *előreható* (ném. *progressív*) és *hátraható* (ném. *regressív*) hasonítást. Előrehatónak nevezzük a hasonítást akkor, ha a hasonító a hangsorban előbb következik (a szó kezdetéhez közelebb van) mint a hasonuló; hátrahatónak nevezzük akkor, ha a hasonító a hangsorban később következik (a szó végéhez közelebb van) mint a hasonuló. Pl. *ötven* > N. *ötfen* (→) előreható hasonítás, ellenben *ötven* > N. *ödven* (←) hátraható hasonítás.

Régibb nyelvészeti irodalmunkban meglehetősen általános volt az a vélemény, hogy mindig a szó fontosabb részének valamely hangja a hasonító és kevésbé fontos részéé a hasonuló.¹⁾ De ez teljesen alaptalan vélemény. Egészen érthetetlen volna ugyanis, hogy miért volna pl. az előreható R. *ángyél* > R. *ángyol* (> *angyal*) hasonítás esetében a szónak első fele a fontosabb, súlyosabb rész, a hátraható R., N. *rěsta* > *rosta* hasonítás esetében ellenben a szónak második fele. Vagy pl. *ötven* > N. *ötfen* esetében az *öt-* szótag, *ötven* > N. *ödven* esetében pedig a *-ven* szótag!

Indogermán nyelvészek munkáiban sokszor lehet találkozni azzal a felfogással, hogy a magánhangzóknak előreható hasonítás következményeként beállott hasonulása (amely főleg a török-tatár és a finnugor nyelvekben gyakori) csak fiziológiai folyamat, hátraható hasonítás következtében beállott hasonulásuk ellenben (amely a német igei és névszói alakokban is gyakori, pl. *Kunst : Künstler* stb.) — lélektani folyamat! De ez is teljesen alaptalan megkülönböztetés, mert bármely hangváltozás kivétel nélkül mindig lélektani okokon alapul. Így természetesen a magánhangzók és mássalhangzók hasonulása is. Az előreható (→) hasonítás következtében beállott hasonulásnak az az oka, hogy a hagyományos hangsor egyik hangjának emlékképe nem hagyta el elég gyorsan a tudat középpontját s ezért még a hang

¹⁾ Pl. „Az illeszkedés irányát a fontosság szabja meg. Ha a szó első fele fontosabb, akkor ahhoz történik az illeszkedés, tehát előreható irányban, ha pedig a szó második fele a súlyosabb rész, akkor meg ehhez történik az illeszkedés, tehát hátraható irányban.” SZABÓ: A magy. magh.-ill. 5.

képzésének befejezése után is gyakorol némi hatást a beszélő szerveket mozgató idegekre, pl. *R. jouben* > *R. jouban* (> *jóban*), a hátraható (←—) hasonítás következtében beállott hasonulásnak ellenben az az oka, hogy a hagyományos hangsor egyik hangjának emlékképe kellett énél korábban nyomul a tudat középpontja felé és ezért már a vele kapcsolatos hang képzésének kezdete előtt is hat bizonyos mértékben a beszélő szerveket mozgató idegekre, pl. *Debrecn* : *Debrecmből*. Tehát az egyik fajta hasonulás éppen úgy a képzet-mechanika tökéletlen működésének következménye, mint a másik fajta. STEINTHAL-nak azon ítélete helyett tehát, hogy „emez [t. i. a hátraható hasonítás következtében keletkezett hasonulás] az előrelátó szellem működésének eredménye, míg amaz [t. i. az előreható hasonítás következtében keletkezett hasonulás] csak a beszélőszervezet lustaságáról tanúskodik, melyen nem uralkodik a lélek, tehát egyúttal szellemi lomhaságról is“ (Charakteristik der haupts. Typen des menschl. Sprachb. I, 180), ha igazságosak akarunk lenni, inkább azt mondhatnók, hogy az előreható (—→) a lelki működés tunyaságának, a hátraható (←—) pedig a lelki működés hebehurgyaságának a következménye. Az egyik tehát tizenkilenc, a másik egy híján húsz.

A hasonítás és hasonulás lélektani alapjairól való mai ismereteinket a következőkben foglalhatjuk össze: Hogy valamely hang emlékképe gyakorol-e valamely más hang képzése módjára hasonító hatást, s ha igen, előreható vagy hátraható irányút-e, az mindig a beszélőnek pillanatnyi lelki dispoziációjától függ. Hogy pedig a szónak emiatt keletkezett új (hasonulásos) hangalakja csak véletlen „nyelvbotlás“-nak nyomtalanul elhangzó eredménye marad-e, vagy pedig előbb-utóbb kisebb-nagyobb körben elterjed-e, az a hallgatók lelkének dispoziációjától függ. E két lelki dispozició feltételeiről ma még csak kevés bizonyosat tudunk ugyan, de egészen bizonyos, hogy az új alak elterjedésének valószínűsége jóval nagyobbfokú akkor, ha 1. valamely társadalmi tekintély beszédében keletkezett, 2. akusztikai hatása nem tér el igen nagy mértékben a régibb alakétól, és 3. hangsorának képzése kevesebb munkát ró a beszélő szervekre, mint a régiebbé.

Nem fejthetem ki e helyen a magánhangzók és mássalhangzók hasonulásának egész — bátran mondhatom, hogy rend-

kívül érdekes és tanulságos — rendszerét, mert ebben az ünnepi kötetben még mások számára is helyet kell hagynom. De néhány érdekes részletkérdésben való véleményemet mégis szeretném itt még röviden ismertetni. Ennyi hely talán még juthat nekem.

A magánhangzók vagy *tőszomszédos*, vagy *távolsági*, a hasonulótól egy vagy több hang által elválasztott hasonítóhoz hasonulhatnak. (Mivel pedig egy egyszerű, nem összetett szó belsejében két magánhangzó csak úgy állhat közvetlenül egymás mellett, ha egyikük csökkentett nyomatékú, ezért a *tőszomszédos* hasonító lehet akár csökkentett, akár teljes nyomatékú; a *távolsági* hasonító azonban csakis teljes nyomatékú lehet.) *Tőszomszédos* magánhangzóhoz való hasonulás észlelhető pl. a *R. tanojt* > *R. tanajt* > (*R. tanét* > *tanít*) vagy a *R. besenőj* > (*R. besenőj* > *besenyő* ∞) *R. besenőj* fejlődés esetében (az előbbi példában csökkentett nyomatékú volt a hasonító, az utóbbiban teljes nyomatékú), *távolsági* szomszédhoz való hasonulás pl. a *R. jouben* > *R. jouban* (> *jóban*) fejlődésben. — Ezzel szemben a *mássalhangzók* az én nézetem szerint csakis *tőszomszédos* hasonítóhoz hasonulnak. Vannak ugyan nyelvészek, akik felteszik, hogy *távolabb* állókhoz is hasonulhatnak (így újabban is Gombocz: MNyKk. I, 1: 18—19, MTNy. II, Hangt.² 88, MNy. V, 29, Wichmann: MNy. IV, 161, 297, 461, Trócsányi: u. o. XII, 287, Sági: u. o. XIX, 126, Petz: u. o. XXIII, 141) s ennek bizonyítékául legtöbbször a *R. kazdag* > *gazdag*, *törzsöl* > *dörzsöl*, (szl. *biskup* >) **biskup* > *püspök* (erről Melich: DUHbl. III, 178 másként, de aligha helyesen), *pëndërit* > *N. bëndërit*, szl. *straža* > *strážsa*, (szl. *služba* >) *R. szolozsma* > *R. solozsma* (> *zsolozsma*), *tót šestak* > *susták*, ném. *schuster* > *N. suster* példákat szokták idézni. De mivel ez a néhány eset (aligha van ezeknél sokkal több) mind más módon is magyarázható, ezért a *nem szomszédos* mássalhangzók hasonulását, bár e feltevés lélektanilag nem volna lehetetlen, egyelőre nem tartom bizonyítottnak. L. e. kérdésről még Simonyi: Nyr. XLV, 383.

A magyar magánhangzók hasonulásáról meglehetősen általános a nyelvészek között az a vélemény, hogy ez az esetek legtöbbszörében előreható hasonítás eredménye. (L. pl. erről Balassa: TMNy. 38.) De ezt a véleményt (amely bizonyára onnan származott, hogy csak a járulékok magánhangzóinak hasonulá-

sára voltak tekintettel) határozottan tévesnek kell mondanom. Az évek és évtizedek folyamán ugyanis sok száz esetét gyűjtöttem össze a tőszóbeli magánhangzók hasonulásának, s ezeket most két csoportba osztva a szerint, hogy előreható vagy hátraható hasonítás következménye-e a bennük észlelhető hasonulás, kiderült, hogy az előbbi csoportba tartozóknak a száma valamicskével nagyobb ugyan mint az utóbbi csoportba tartozóké, de ez a kis számbeli különbség (mindössze 25—30) ekkora nagy szám mellett egészen lényegtelen, úgyhogy akár véletlen is lehet. Az igazság tehát ebben a tekintetben az én nézetem szerint az, hogy a magánhangzók előreható és hátraható hasonítás következtében való hasonulása a mi nyelvünkben körülbelül egyformán gyakori jelenség.

A járulékok magánhangzóinak hasonulását külön, de az én nézetem szerint teljesen fölösleges műszóval *magánhangzóilleszkedés*-nek szokták nevezni. Azért tartom ezt fölöslegesnek, mert a szóbeli magánhangzó hasonulásának és a járulékbeli magánhangzó hasonulásának (vagy illeszkedésének) oka teljesen azonos: valamely szomszédos magánhangzó emlékképének hasonító hatása. (A hasonulásnak, illeszkedésnek — phonologiai alapon való — más, de téves magyarázata TRUBECKOFTól. LAZICZIUS ezt csak a járulékok hasonulásának magyarázatául fogadja el, MNY. XXVI, 26, az én nézetem szerint azonban ez még ezzel a korlátozással sem fogadható el.) De bár e hasonulások oka teljesen azonos, van mégis két különbség a szóbeli és a járulékbeli magánhangzók hasonulása között.

Az egyik az, hogy egy szónak valamely magánhangzója hasonulhat akár a megelőző, akár a következő magánhangzóhoz. vö. pl. szl. *lenča* (●→) > *lěncse* és R. *André* (←●) > **Endré* (> *Endre*), a járulék magánhangzója ellenben, mivel utána már nem következik semmiféle magánhangzó, természetesen csak a szótő, vagy alapszó utolsó magánhangzójához hasonulhat, pl. R. *házben* > *házban*. A járulékok magánhangzójának hasonulása e szerint kivétel nélkül mindig csakis előreható hasonítás következménye, aminthogy más nem is lehet.

A másik különbség az, hogy abban az esetben, ha egy szó magánhangzója hasonult (t. i. ha ez nem csak véletlen, többé nem ismétlődött nyelvbottlás volt, hanem ha a hasonulás következtében keletkezett új hangalak kisebb-nagyobb területen csak-

ugyan közhasználatúvá vált), akkor a régibb, hasonulás nélküli alak előbb-utóbb feltétlenül elavul. Pl. az egykori **lěncsa* alak helyett ma már csakis a *lěncse* alakot használjuk. Ezzel szemben abban az esetben, ha egy járuléknak hasonult a magánhangzója, akkor a régibb alak nem avul el, hanem a régibb is, meg az újabb is egyaránt megmarad. Pl. az eredetibb *házben* és *kertben* hangsor helyett ma *házban* és *kertben* használatos. Ennek az a természetes magyarázata, hogy az egyalakú járulék csak abban az esetben hasonul esetleg, ha a megelőző szótag magánhangzója ellenkező hangrendű volt, pl. R. *házben* > *házban*; ha nem volt ellenkező hangrendű, akkor nem volt ok semmiféle változásra, tehát pl. a R. *házben* alakból *házban* lett ugyan, de a R. *kertben* továbbra is *kertben* maradt.

HORGER ANTAL.

A mordvin határozók *-k'*, *-k* végzetéről.¹⁾

A mordvin hely-, idő- és módhatározók *-k'*, *-k* végzetéről eddig csak ketten nyilatkoztak. BUDENZ a *kodak* 'mihelyt' (*koda* 'hogy, ahogy')-félék *-k* végződését nyomatékosító hangnak tartja (NyK. XIII, 40, 101). KLEMM is csupán annyit mond, hogy az efféle *-k* végzet függelékhang (NyK. XLV, 378). Több más kutatónak is szeme elé került már ez a végződés, de megmagyarázni egyikük sem próbálta.

Ez a *-k'*, *-k* végzet a mordvin nyelvben kétféle eredetű. Egyik része a *M k'igē* 'úton' (bizonyára csak véletlen, hogy ennek a *M* határozónak *E* alakját eddig nem találtam), másik része az *E -jak* *M -ka*, *-k'e* stb. 'is' szóból való csonkulás eredménye.

1. *M k'igē* 'úton, mentén'.

A *M k'igē* határozó a md. *k'i* 'út' szónak *-gē* prolativus-ragos alakja: *M katšamkigä* 'füst mentén' (Sgy.) | *M porozna kigä* 'barázda mentén' (Sgy.) | *M ša kigä* 'azon az úton' (Sgy.) | *M talon kigä* 'téli úton' (Sgy.) || *M kigä-jannäva* 'különböző utakon' tkp. 'úton-ösvényecskén' (Sgy.) || Előfordul *-va* prolativus-raggal is: *M kizon kiva* 'nyári úton' (Sgy.).

Ez a *k'igē* aztán mint határozószó más határozószónak, de néha más szófajnak is végéhez függesztve 'már, azonnal' jelentésű lett (vö. magy. *nyomban*): *M davnokige* 'már régóta' (Sgy.) | *M ša iŕatkigä* 'még azon este' (Sgy.) | *M ingol-kigä* 'először is' (Sgy.) | *M jomblakskigä*, *jomblaňakigä* 'kicsi kortól kezdve' (*jomblaks* 'kicsinyül', *jomblaňe* 'kicsike'. Sgy.) | *M ta kizondakigä* 'még ez

¹⁾ Rövidítésem: Chrest. = PAASONEN: Mordwinische Chrestomathie. Gramm. = JEVSZEVJEV: Osnovy mordovszkoj grammatiki. Lautl. = PAASONEN: Mordvinische Lautlehre. Sch. = SCHACHMATOV: Mordovszkij etnograficeszkij szbornik. Sgy. = Saját gyűjtésem a moksamordvin cyrill-betűs kiadványokból. Valks = JEVSZEVJEV: Erzänj-ruzonj valks (Erzä-orosz szótár). IX v. XII = a SUSAIK. IX. vagy XII. kötete (PAASONEN erzä-mordvin szövegei).

évben' (Sgy.) | *pervajkiġa*, *pervajkiye* 'első sorban' (Sgy.) | *M šakigü* 'tüstént' (vö. fentebb *ša kigü* 'azon az úton' (Sgy.) | *M stanakigü* 'szintügy' (*stanġe* 'ügy' (Sgy.) | *M vasesntsü šinakigü* 'mindjárt az első napon' (Sgy.) | *M ombotsü šinakigü* 'mindjárt másnap' (Sgy.) | *M šobdava-k'ige*, *šudavakigü* 'már korán reggel' (Chrest. 136, Sgy.) | *M tadodakigü* 'még az idén' (*tadâġe* 'az idén' (Sgy.) | *M pälä talistakigü* 'a tél kellős közepén' (*pēle talâstü* 'a tél közepén' (Sgy.) | *M tundakigü* 'mindjárt tavasszal' (Sgy.) | *M ul'k(ä)-k'ige* 'nemrég' (Chrest. 147; E *ul'ko* ua.) | *M vandikigü* 'mindjárt holnap' (Sgy.).

Ennek a *k'ige* szóalaknak *k'ije* (a cyrill-betűs írásban *kija*, *kije*, *kie*) változata is van, sőt *k'i* alakká is rövidült. Ezt a *k'i* alakot tehát nem a *k'i* 'út' alapszónak, hanem a *k'ige*, *k'ije* meg-rövidülésének, csonkulásának kell tartanunk: *M kunar(a)kigü*, *kunarkigü*, *kunarakijä*, *kunarakije*, *kunarkija*, *kunar(a)kie*, *kunarki* 'régóta' (NyK. V, 174, XVI, 383, Sgy.; *kunara* 'régén') | *M ranakigü*, *ranakija* 'korán' (Sgy.) | *M vašakigü*, *vašakigü*, *vastse kigü*, *vasenkigü*, *vasenkiä*, *vasenkie*, *vasentsekigü*, *vasentse-kigü*, *vasendakigü*, *vasendakige*, *vasendakija*, *vasendaki* 'először is, első sorban' (Sgy.; *vaš'ε*, *vašt'ε*, *vaš'en*, *vaš'önt'ε* 'első', *vaš'enda* 'először') | *M sä veňakie* 'még azon éjtszaka' (*še veňe* 'azon az éjtszakán' (Sgy.).

Az E *valdo* M *valdä* 'világos' szónak származéka E *valtsk'e*, *valsk'e*, *valksk'e*, s 'korán reggel' jelentésén (Chrest. 150, Valks 57, 186) kívül másodlagos 'a reggel' jelentése is van (Valks 57). Ragos alakjai is vannak: *valékiš* 'a reggel' (Sch. 281), *valék'es*, *valékis* 'reggelig' (Sch. 194, XII, 105). A *valtsk'e* alapszónak van *valck'i* változata is (Sch. 243, 349, 366, 420, XII, 66). A szónak -*k'e*, -*k'i* végzete azonos a M *k'ige*, *k'ije*, -*k'i* szóalakkal (l. lejjebb E *seske*, *teske*, *tosko*), *valts-* eleme a *valdo* 'világos, szónak -s illativus-ragos alakja, a *vals-*, *valks-* elem pedig a md.-ban ablativusnak érzett -*do* elhagyásával az -s illativus- és -ks translativus-ragos alakja a *val-* alapszónak.

A M *k'ige* szóalak azonban nem csupán *k'ije*, -*k'i* (E -*k'e*)-vé, hanem minden bizonnyal a hangsúly eltolódása következtében -*k'*, -*k*-vá egyszerűsödött: M *tänikigü*, *tänikije* (ez az adat NyK. V, 193. l. való), *tänikie*, *tänik*, *täniok* (a -*k* ismétlésével *tänikok* NyK. XIII, 101, l. még *täčikok* 'még ma' uo.)' még most, épen most, mától kezdve' (Sgy.).

Különösen sok változata van a M *estä* 'akkor' és a vele e helyt összekeveredett *-ezdä* '-kor' *eza*, *ez* 'oda' határozószónak a *k'ige*-vel való összekapcsolásából: M *estä-kige* (Chrest. 62), *ästakigä*, *ästakige*, *ästakiga* (így egy adatban), *ästokige*, *ästkigä*, *istakigä*, *istakija* (ez az adat NyK. V, 146. l. van), *ästaki*, *estuk* (ez az adat NyK. XIII, 101. l. van) 'azonnal' (Sgy.); M *äzdakigä*, *äzdokigä*, *äzdokige*, *äzdakija*, *äzdokija*, *äztkigä*, *äztkiga*, *äzdkü* (ez az adat NyK. XVI, 379. l. is megvan), M *äzdkie*, *äzdkija* 'azonnal' (Sgy.); M *äzkiga*, *äzkie*, *äzkija* ua. (Sgy.); M *äzkä* 1. 'azonnal' (Sgy.); 2. 'az imént, nemrég' (NyK. V, 159, Sgy.); M *äzk* 1. 'rögtön oda'; 2. 'azonnal' (Sgy.); M *äzk-äzk*, *är-äzk* 'minduntalan' (Sgy.; *er* 'minden'); az *äzk* alakhoz újra hozzáteszik a *k'ige*, csonkultán *-k* határozót: M. *äzkakigä*, *äzkak* 'azonnal' (Sgy.).

Világos ez adatokból, hogy a M *äzkä* 1. 'azonnal'; 2. 'az imént, nemrég' szót a finn *äskén* 'nuper' szóval azonosítani (MUSz. 50) nem lehet.

A md. határozók *-k'*, *-k* végzete tehát egyrészt a *k'ige* határozószóból keletkezett. Igaz, hogy *k'ige*-féle alakot egyelőre csak a moksa nyelvjárásból tudok idézni, de az erzä és moksa *-k'*, *-k* végű határozók, amint látni fogjuk, annyira egyjelentésűek, hogy közös eredetük kétségtelen. Mint fentebb láttuk, az E *valtsk'e* és lejjebb még néhány erzä szó *-k'e* végzete különben is határozottan a md. *k'i* 'út' szónak prolativus-ragos alakjára utal.

M *k'ige* > md. *-k* (*-k'*, *-k'e*).

Ez a *-k* (*-k'*, *-k'e*) néhány szóban a *k'ige* eredetibb locativusi jelentését őrizte meg: M *algok*, *-ñe* kicsinyítő képzővel *algokonä* 'alacsonyan, alatt' (Sgy.; *alga* 'alatt') | E *tesk* 'itt, ide' (Sch. 3, 9, 12 stb.; *tesē* 'itt', *tezeñ* 'ide'), *teske* 'itt' (NyK. V, 193; *tesē* 'itt'), M *tazk* 'itt, ide' (Sgy.; *tašä* 'itt') | *-ñ* melléknévképzővel *tastokon* 'innen való, idevalósi' (Sgy.; *tastä* 'innen') | M *vastok*, *vastok-vastok* 'helyenkint' (Sgy.; *vastä* 'hely') | *várgok* 'fönt' (Sgy.; *verge* ua.), *várgok vastoñasa* 'magasan levő helyen' (Sgy.); *várgok vajgelsä*, *várgok vajgelxt* 'hangos szóval, fennhangon' (Valks 82).

Helyhatározói meg ebből fejlődött mód-, állapot- és időhatározói jelentéssel: M *äšlek* 'önmagától, önállóan' (Sgy.; az orosz eredetű *voľa* 'akarat, szabadság' a M *äš voľa*, *äš role* 'önkényt' Sgy. kifejezésben is használatos; a szó az

E-ben *ola* alakban él, Sch. 26, IX, 176, Chrest. 102) | M *ftšek*, *ftš'ok*, *ftšok*, *vtšek*, *vtšok* 'épen, épenúgy' (Sgy.; a *f'k'e* 'egy' > *f*-váltózást l. NyK. XLIX, 363; a M *ši* 'nap; -ság, -ség' szónak a M-ban is van *tš*-kezdetű alakja: *tetš'i*, *tütš'i*, *taš'i* 'ma' tkp. 'e nap' Chrest. 141, Sgy.; *tätšeen* 'mai' Sgy.; *kolmotš'a*, *kolmotšoš* 'minap, nemrég' Sgy.; ? alapszava M *kolmä* 'három'. | E M *isak* 'tegnap' (Sch. 21, IX, 26, NyK. V, 162, Sgy.; E *iseñ*, *isiñ* 'tegnapi' Sch. 529, Valks 154; M *isateñ* ablativus -*tš*-raggal és -*ñ* melléknévképzővel 'tegnapi' Sgy.; *isätsä* ua. Sgy.) | E *istak* (NyK. V, 199, XIII, 101, Sch. 15, 27, 44 stb., Chrest. 66), *štak* (NyK. V, 199, XIII, 101, IX, 86, Chrest. 66), *štako* (NyK. V, 206, Valks 36, 108) 'így, úgy, ingyen, hiába', M *stak* (NyK. XIII, 101, XVI, 388, Sgy.), *stañak* (Sgy.) ua. (E *išta*, *šta* 'így, úgy', M *sta*, *stañe* ua.) | E *kara-karšok* 'szembe(n)' (Valks 182), M *karšäk*, *karšok*, *karšek* ua. (Chrest. 73, Sgy.), *karañ-karšek* ua. (Valks 182, Sgy.; E *karšo*, *kartšo* M *karšš*-, *karša* ua. Chrest. 73, Sgy., E *kara-karča*, *kara-karčy*, *karady-karča* ua. Sch. 210, 216, 217, 401, 503) | E *kodak* M *kâdak*, *kodak* 'ahogy, mihelyt' (NyK. V, 174, XIII, 101, 102, Sch. 11, 17, 22, 632, IX, 22, 90, XII, 36, 128, Chrest. 79, Sgy.; E M *koda* 'hogyan; ahogy, amint') | E *kosk* — *sesk* 'mihelyt — azonnal' (IX, 90), *kosik* 'mikor, mihelyt' (NyK. V, 176, XIII, 40, 101) M *kozsk* 'ahová csak, mihelyt' (Sgy.; E *košo*, *kozy*, M *kosä*, *kozä* 'hol, hová') | E *kurok*, *kuruk*, M *kuräk*, *kurok* 'gyorsan' (Sch. 35, IX, 50, XII, 78, Chrest. 86, Sgy.; finn *karkaa*- ill. *karata* 'futni', BUDENZ, MUSz. 408, PAASONEN, Chrest. 86) | M *kuvak* 'amíg', *kuvak* — *sijak* 'amíg — addig' (Sgy.; *kuva* 'merre, amerre') | E M *pačk* 'át' (Sch. 2, 20, 24, XII, 25, Chrest. 106, Sgy.; vog. *pušši* 'durchgehen', szam. *pöčan* stb. 'hindurchgehen', PAASONEN, Beitr. 120, SETÄLÄ, Stuf. 65, Verw. 30, DONNER K., Aul. Lab. 167; ? finn *pahkaa*: *tulin pahkaa* 'veni ex inopinato, praecipitanter, gerades weges', UOTILA: Virittäjä 1928:306) | E *šesk*, *šesk'e* 'oda, ott, rögtön' (NyK. V, 199, XIII, 40, Sch. 628, IX, 74, Chrest. 122; *šeze* 'oda', *šeše* 'ott') | M *sijak* 1. 'folyton'; 2. 'tüstént', *kuvak* — *sijak* 'amíg, — addig' (Sgy.; *šije*, *šija* 'ott, arra') | M *taftak* 'így, ingyen, hiába' (Sgy.; *tafta* 'így') | M *tijak* 'itt, erre, így' (Sgy.; *tije* 'erre') | E *tosk*, *dosk*, *tosko* 'ott, ugyanott' (NyK. V, 195, Sch. 78, 100, 244, XII, 37), M *tozk* 'oda, ott, ugyanoda, ugyanott, rögtön' (Sgy.), *tostok* 'ugyanonnan' (Sgy.), *tostokoñ* 'ugyanonnan valósi' (Sgy.; E *tošo*, *tosto*,

tozo, M *tošā, tostā, tozā* 'ott, onnan, oda') | E *umok, umyk, umuk* 'régen' (Sch. 11, 16, IX, 82; finn *ammo(in)*), lapp *oabmed* 'régen', BUDENZ, MUSz. 831, MUNKÁCSI, ÁKE. 523, RAVILA: FUF. XX, 106) | M *viscāk, vixcāk, vistsok, vestsok* 'együtt, egyszerre' (Lautl. 35, Sgy.; *vestsa* 'együtt').

M igenév -mü + -k'igε > -môk.

Ezek az adatok mind Sgy.-ből és M-ből valók. *Teiñ, tel* stb. *aramyk, aramok* 'nekem, neked stb. úgy látszik' (*moñdine* *aram* Chrest. 60, itt *moñine* sajtóhiba; *mondine* stb. *aram, arama, arams, aramks* 'nekem stb. úgy látszik') | *äramok* 'míg él(t)' *éramā* 'élni') | *jotamok* 'multával' (*jotamā* 'elmúlni') | *kutšemok* 'elküldése után' (*kutšamā* 'elküldeni') | *mařamok* 'mihelyt meghallja v. meghallotta' (*mařamā* 'hallani') | *moraftomok* 'elolvasás után' (*moraftāmā* 'elolvasni') | *noldamokost* 'elbocsátásuk után' (*noldamā* 'elbocsátani') | *nejmok* 'mihelyt meglátja v. meglátta' (*nejma* 'látni') | *patškodemok* 'megérkeztével' (*patškodēmā* 'megérkezni') | *samok* '-től kezdve' (*samā* 'érkezni') | *šavomok, sevomok* '-től kezdve' *ševams* 'venni') | *tijmok* 'megtéve' (*tijmā* 'tenni') | *ulemok* 'mihelyt előfordul' (*ulēmā* 'lenni') | *vanmok* 'meglátva, tekintettel vmire' (*vanmā* 'nézni').

2. M -ka, -k'ε stb. 'is'.

Az E -*jak, -kak, -gak* és a M -*ka -k'ε, -ga, -g'ε, -vga, r'gε* 'is' függelékszók azonos eredetűek. Az E -*jak* csak magánhangzó vagy palatalizált mássalhangzó után fordul elő (*prijak* 'elesik is' XII, 41, *iladojak* 'ti ne is...' XII, 1, *kijak* 'valaki, senki' Sch. 4, *šejak* 'az is' XII, 51, *toñdak* 'a tied is' XII, 20, *kartak* 'a bocskorok is' XII, 76, *meštjak* 'semmit' IX, 48, stb.), egyébként pusztá -*ak* a szó (Valks 102—3; *isakak* 'tegnap is' XII, 117, *kuncolomsak* 'hallgatni is' XII, 76, *teñ kisak* 'ezért is' XII, 120). A -*kak, -gak* a szó lényeges elemének, a *k*-nak ismétlése. A M -*vga, -r'gε v, ý* hangja azért keletkezett, mert a md. nyelv a *g*-t a magánhangzók között nem szereti (l. Lautl. 15—6); ezért lett M -*gōk* (Lautl. 16; azonos, az elemismétléssel keletkezett E -*kak, -gak* szóalakokkal) -ből is -*vōk*, sőt vannak Sgy. adataim a pusztá -*va, -vo* szóalakra is (melyből tehát az ismételni szándékolt -*k* elmaradt): *ašajkova af* 'semmit sem' (*ašajkavok af* ua.) | *kodamova, kodamovo* 'valamilyen, semmilyen' | *mezeva, mezevo* 'valami, semmi' |

i šakova 'és mégis' | *šufton perfova* 'a fa körül is'. Ez az E M függelékszó, melyben tehát leglényegesebb elem nyilvánvalóan a *k, k'*, előfordul a szópárok végén. Itt tehát dualis-féle szerepet tölt be, de ez a fgr. dualis-féléktől (l. Fokos: NyK. XLIX, 314 kk.) különbözik. Pl. E *pľematak, koreńatak* 'nemzetségedet is, gyökereidet is' (XII, 10), *vecak, tolcak* 'vízbe is, tűzbe is' (XII, 78), M *k'alonke-valonke* 'nyelvünk is, szavunk is' (Sgy.). Ez vezet rá bennünket két md. ragnak, a *tšek'* és *-ńek*-nek eredetére.

E *-tšek'*, M *-tšak'* és változataik.

Ezt a ragot eddig ketten vették észre. BUDENZ az E *langsek-langsek* 'egymás fölött' kifejezést a *langso* 'rajt' szónak a *-jak* 'is' függelékszóval való összevonásából magyarázta (NyK. XIX, 130). PAASONEN illetőleg az ő nyomán TOIVONEN, nem ismerve BUDENZ adatát és magyarázatát, a M *šortšak'* 'seite an seite, nebeneinander, an seiner usw. seite, neben' szó *-tšak'* ragját a finnség *-tse, -tsi* (*maitse, paitsi*)-féle ragjával, sőt tovább menve a zürj. *-dž, votj. -dž, -ž* osztj. *-t, -s* ragokkal egyezteteti (FUF. XIX, 164-5).

TOIVONEN-t a körülmények tévedésbe ejtették. BUDENZ adatát, amint említettük már, nem ismerte, s így csak egy adat állott rendelkezésére. Hozzájárult ehhez a *šortšak'* szónak a megtévesztésre valóban alkalmas 'mellett, egymás mellett' jelentése. PAASONEN úgy látszik, nem jegyezte fel magának, hogy a M *-tšak'* ragnak megfelelő E *-tšek* rag az ő szövegeiben is előfordult, s a jegyzeteiben magában álló M *šortšak'* szóval nem tudva mit csinálni, a *šire* (E *šire* is) 'széle vminek, oldal' szóhoz kapcsolta (Chrest. 136). TOIVONEN azonban PAASONEN-nek azt a magyarázatnak tekinthető szó-besorozását nem hitte el, mert i. h. meg sem mondja, hogy mi a M *šortšak'* alapszava.

BUDENZ pedig 1884-ben, a finnugor nyelvtudomány kezdetének idejében az egy *langsek-langsek* adatból meglátta a rag eredetét. A *tšek'*-féle ragokkal ellátott szók ugyanis rendszerint szópárookban jelentkeznek, úgy hogy a ragokat minden nehézség nélkül az illativusi *-s* vagy (ami a fgr. határozók szempontjából közömbös) az inessivusi *-šo, -šä* ragnak és a *-ka, -k'e* stb. *-k', -k* 'is' függelékszonak egyesítésével magyarázhatjuk. Igazunk támogatására felhozzuk, hogy M *rätsok* 'sorrendbe(n)', M *petsek-petsek* 'egymásután' kifejezések mellett *latskü-rätskü* 'sorrend-

be(n)' tkp. 'szerbe(n) is, rendbe(n) is' (Sgy.) és *latskü-petskü* ua. tkp. 'szerbe(n) is, végbe(n) is' (Sgy.) kifejezést is kimutathatunk. A ragnak kezdő *ts* affrikátája eredetileg *ś* volt; nemcsak BUDENZ adata hangzott *langsek-langsek*-nek, hanem Gramm. 39. is ezt találjuk: *lanksek* 'egymásra'. Ez a *-šek'* aztán *-tšek'*-félére változott, mert a md. *s*, *ś* szívesen változik *ts*, *tś*-re (Lautl. 28), de főleg azért, mert a *-šek* rag md. *t* vagy *d* végű szókhoz téve *ts*, *tś* lesz, s ez a *ts*, *tś* analógiás úton átment a nem *t*, *d* végű md. szókra is. Az előbb említett *petsek-petsek*, *petskü* szóknek is szabályszerűen *pesek-pesek*, *peskü*-nek kellene hangzaniok.

A) Szópárokban: E *langsek-langsek* 'egymás fölött' (NyK. XIX. 130), M *langa-lańtsek*, *langań-lantsek* 'egymásra, egymáson' (Sgy.; *layks*, *laykso*, *layksü* 'rá, rajt') | M *meltsek-meltsek* 'egymás után', *meltsek-petsek* ua. (Sgy.; *mélē* 'után', *pe* 'vég') | E *paraćik'-paraćik'* 'párosával' (Sch. 70; *para* 'pár') | E *pede pecek* 'egymás végébe(n)' (Gramm. 40), M *petsek-petsek*, *-ńe* kicsinyítő képzővel *petsekońa-petsekońa* 'egymás után' (Sgy.; *pe* 'vég') | M *vakstsek-vakstsek* 'egymás mellett' (Sgy.; *vakś* 'mellé').

B) Egyes szókban: E *jalgatsek* 'párjával' (Gramm. 40; *jalgā* 'társ') | E *jožotsek* 'sorban' (Gramm. 39, Valks 124; *jožo* 'die äussere haut; oberfläche') | E *lanksek*, M *lańtsek* 'egymásra, egymáson' (Gramm. 39, Sgy.; *layks*, *laykso*, *layksü* 'rá, rajt') | *malatsek* 'közel egymáshoz' (Sgy.; *mala-* 'közelség') | E *meelcek*, *mélček*, M *meltsek* 'egymás után' (XII, 24, Gramm. 39, Sgy.; *mejle*, *mélē* 'után') | M *petsek* 'egymás után', *küđ-petsek* 'egymás kezét fogva' (Sgy.; *pe* 'vég') | M *rätsok*, *ratsok* 'sorrendbe(n)' (Sgy.; *red* 'sorrend') | M *śartśek* (Chrest. 136), *sertsek*, *seřtsek*, *seřxtsek*, *zeřtsek*, *siřtsek*, *śrtsek* 'egy magasságban, egy színvonalon, egymás mellett, mellettem stb.' (Sgy.; *śeř* 'magasság') | M *utortsek* 'egymással szembe(n)' (Sgy.; *utōra*, *utōru*, *utōrs*, *utōrgü* 'szembe, szemben') | M *vakstsek* 'egymás mellett' (Sgy.; *vakssü* 'mellett').

A jelentések alapján világos, hogy a *-tšek'*-ragú egyes szók is eredetileg szópárok voltak, s az is kétségtelen, hogy a *-k*, *-k'*-nak az egyes szókban is, a szópárokban is 'is' illetőleg 'is—is' jelene van.

E -*nek'*, M -*nek'*, -*nik'*, -*näk*.

Minthogy ez a md. rag rendszerint szópárok végén fordul elő, akárcsak a finn -*ine*, -*in* comit.-instr.-rag (I. STEUER: NyK. XX, 155, XXII, 467; FEHÉR: NyK. XLIV, 221), szinte kínálkozik a következő magyarázat: az E -*ni* (*tečēn čini* 'a mai napon' Sch. 243), M -*ne* (*telña, taloña* 'télén' Valks 58, Sgy., *är kizōña* 'minden évben' Sgy.) időhatározói ragot azonosítjuk a finn -*ine*, -*in*, lapp -*ina*, -*in* (I. WIKLUND: FUF. II, 71; SZINNYEI: Fgr. Sprachw.¹ 72—3) com.-instr.-raggal, a -*k'* (-*k*) végzet pedig a -*k'ε* stb. 'is' függelékszóval azonos. Nem látom akadályát annak, hogy pl. az E *telenek' k'izenek'* kifejezésnek 'télén-nyáron' jelentését tkp. 'téllal is nyárral is'-nak magyarázzuk. Bizonyítékunk az is, hogy a M *šinäk'-venäk'* 'éjjel-nappal' kifejezésnek *šini-veni* ua. (tehát -*k'* nélkül; Sgy.) alakját is idézhetjük.

A) Szópárokban: M *alänek-avanek* 'mindnyájan' (Sgy.; *alē* 'férfi', *ava* 'nő') | M *gožnek-osalnek* 'jó és rossz oldalaival együtt' (Sgy.; *gož* 'jó', *osal* 'rossz') | M *iladnek-šovdavanek* 'estereggel' (Sgy.; *ilet* 'este' *šovdava* 'reggel') | E *k'ed'nek' pilg'ini'*, M *piłgonek-küdnok* 'kézzel-lábbal' (Sch. 382, Sgy.; *k'ed'*, *k'ed'* 'kéz', *piłge*, *piłgē* 'láb') | E *telenek' k'izenek'* (XII, 44, 62, Chrest. 79), *telenek'-k'izynik'* (Sch. 75, 181), *kizenek-telenek* (Gramm. 39), M *kizonek-talonek* (Sgy.) 'télén-nyáron' (*tele*, *talä*, 'tél', *k'ize*, *k'izü* 'nyár') | M *potmonek-ušonek* 'kívül-belül' (Sgy.; *potmä* 'belső', *ušä* 'kül-') | E *čynik'-vünik'*, *čynek' venek'*, *činek-venek*, *čynik' venek'* (Sch. 74, 405, 646, XII, 60, Gramm. 39), M *šinäk' venäk'*, *šinek-venek*, *šinok-venok* (Chrest. 135, Sgy.) 'éjjel-nappal' (*tši*, *tši*, *ši* 'nap', *ve*, *vä* 'éj'). És így tovább.

B) Egyes szókban: M *jurnok* 'gyökerestül' (Sgy.; *jur* 'gyökér') | M *kazanek* 'kecskékkal együtt' (Sgy.; *kaza* 'kecske') | M *ladnek*, *ladnok* 'egészen, teljesen, mind, az egész' (Sgy.; *lad* 'szer, mód') | E *mešoknek* 'zsákokkal együtt' (Gramm. 54; *mešok* 'zsák') | M *marnek'*, *marnek*, *marnik*, *marnok* 'egészen, teljesen, mind, az egész' (NyK. V, 228, Sgy.; *mar* 'csomó, halom') | M *nenek* 'mindjárt' (NyK. XVI, 389, Sgy.; E *nej*, M *ni* 'már') | E *semijanek* 'családostul' (Gramm. 54; *šémija* 'család'). És így tovább.

Az E *ték'é*, M *tač'ä* 'épen ez, ugyanez', E *šek'e*, M *šak'ä*, *šek'ē* 'épen az, ugyanaz' névmások -*k'e*, -*k'ē*, -*ka* végzetét BUDENZ

nyomósító képzőnek (NyK. XX, 459), SZINNYEI a magy. -k egyes számú igei személyranggal azonosíthatónak (NyH.⁷ 121, de így már NyH.² 112. l. is), OJANSUU a finn *täkkä, *sikkä stb. névmások -kka, -kkä képzőjével azonosnak tartja (Itäm. Pron. 10). A md. szókat kifogástalanul magyarázhatjuk így is: *te'k'e*, *tak'a* tkp. 'ez is', *šek'e*, *šakū*, *šek'e* tkp. 'az is'. Annál inkább is gondolhatunk erre a magyarázatra, mivel pl. az orosz nyelvben is (amelynek pedig különösen a kötőszók terén igen nagy hatása van a fgr. nyelvekre) *момъ же* 'ugyanaz' tkp. 'az is', s a magyar nyelvben is *ugyanaz*, *ugyanez* tkp. 'szintén az, szintén ez', vagyis 'az is, ez is' jelentésű.

A M *tafta* 'így' szóban a -ta végzet ablativus-rag, hiszen kérdőszava, a *koda* 'hogyan' is a *ko-* névmástőnek -da ablativus-ragos alakja. Mivel a M *te* 'ez' szónak ablativusa *tada* (Sgy.), a *tafta* szóalakot a M *tak(a)* 'épen ez, ugyanez' + -ta ablativus-raggal alakultnak kell tartanunk, melyben a -kt- a M-ban szabályosan -ft- lett. Világos példánk e változásra a M -ft műveltető képzőnek és a M *kaftā* 'két' szónak általánosan ismert keletkezési módja.

JUHÁSZ JENŐ.

Zwei Worterklärungen.

1. Wot. *viyhka* 'Hauer, Hauzahn'.

Vor ungefähr dreissig Jahren teilte E. N. SETÄLÄ, der unlängst hingeshiedene grosse Vertreter der finnisch-ugrischen Sprachwissenschaft, in der finnischen Gesellschaft Kotikielenseura eine etymologische Beobachtung mit, die meines Wissens nie gedruckt worden ist. Es ist auch unbekannt, ob in SETÄLÄ's wissenschaftlichem Nachlass die betreffende Mitteilung irgendwo zu finden ist. Ich halte es für eine Art Pflicht, die betreffende, jetzt vielleicht nur mir bekannte Notiz den Fachgenossen zugänglich zu machen, und die vorliegende, dem grossen ungarischen Lehrmeister J. BUDENZ gewidmete Festschrift, an welcher SETÄLÄ leider nicht mehr selbst teilnehmen kann, scheint mir zu diesem Zweck besonders geeignet.

Es handelt sich um ein wotisches Wort, das SETÄLÄ nur aus dieser ostseefinnischen Sprache kannte und das er mit einem mordwinischen zusammenstellte. Im Wotischen kommt nach SETÄLÄ's Aufzeichnung *viyhka* 'Hauer' vor. Ähnlich KETTUNEN Vatjan kielen äännehistoria 137: *viyhka*: (sigā) *viyhgad* '(sian) torahampaat', d. h. 'Hauer eines Schweines'. Das von SETÄLÄ herangezogene gleichbedeutende mordwinische Wort *viške* habe ich in keiner gedruckten Quelle finden können. Es ist aber in der Tat vorhanden. Nach Professor PAAVO RAVILA, der sich jetzt mit der Herausgabe der lexikalischen Sammlungen H. PAASONEN's beschäftigt und dem ich eine briefliche Mitteilung verdanke, gibt mir folgenden Auszug aus diesen Sammlungen: *viške* P Su C 'Hauer, *клькѣ*; Hahnensporn'; *viškem* S 'Hauer, *клькѣ*'. Die angegebenen Dialekte gehören alle zu dem Mokschamordwinischen.¹⁾

SETÄLÄ beschränkte sich in seiner ganz kurzen Mitteilung auf die Zusammenstellung dieser beiden Wörter. Die lautliche Seite hat er gar nicht berührt. Es ist ohne weiteres klar, dass in

¹⁾ Ebenso wie das mordwinische Wort bedeutet auch *клькѣ* im Russischen sowohl 'Hauer' als 'Hahnensporn'.

der lautlichen Entsprechung nur der Vokalismus der ersten Silbe einer besonderen Behandlung bedarf. Wie SETÄLÄ sich das Verhältnis von wot. *iü* zu mordw. *i* vorgestellt hat, bleibt unbekannt. Ob der Diphthong des wotischen Wortes ursprünglich ist und als solcher dem mordw. *i* entspricht, wissen wir nicht. Wir kennen Fälle, in denen *u* (ü) als zweiter Komponent eines Diphthongs ein ursprüngliches η wiedergibt, z. B. fi. *jauhaa* 'mahlen', und theoretisch ist ja *iü* aus *iη* auch in *viuhka* möglich. In anderen Fällen — und diese bilden wohl die Mehrzahl — dürfte kein Grund vorliegen, *au*, *äu*, *eü* auf Vokal + η zurückzuführen, vgl. fi. *kauka-* 'fern', *täyte-* (*täysi*) 'voll', *köyte* (*köysi*) 'Strick', und ich ziehe es vor, die Zusammenstellung SETÄLÄ's, welche überzeugend wirkt, so zu verstehen, dass ostseefinn. *iü* hier nicht auf *iη* oder überhaupt auf Vokal + η zurückzuführen ist.

SETÄLÄ's Zusammenstellung kann jetzt noch durch ein finnisches Kulturwort ergänzt werden. Eine nach SETÄLÄ's Tod erschienene ethnographische Dissertation von KUSTAA VILKUNA „Var-sinaissuomalaisten kansanomaisesta taloudesta" (ersch. 1935) lehrt uns, dass ein primitiver Pflugtypus in gewissen Gegenden im südwestlichen Finnland (z. B. im Kirchspiel Muurla) *viuhka* (auch *fiukka*) genannt wird, s. op. cit. S. 98—99. Die Pflugschar des *viuhka*-Pfluges ist einem Hauzahn sehr ähnlich, und dies erklärt die Benennung des Pfluges, s. die Abbildung bei VILKUNA S. 98, wo eine genauere ethnographische Beschreibung dieses Ackerbaugeräts vorliegt.

2. Wot. *nahkanärü* 'Fledermaus'.

Das Wotische und das Estnische besitzen eine gemeinsame Benennung der Fledermaus und zwar wot. *nahkanärü*, est. *nahknär*, g. *nahknäre*, die mit Ausnahme des letzten Vokals genau übereinstimmen. Es wäre natürlich interessant zu wissen, was der nur in diesen Sprachen vorkommende zweite Teil der Zusammensetzung *näre-* (est.) bzw. *närü* (wot.) bedeutet. Dies ist ja nicht ohne weiteres klar.

Das wotische Wort erwähnt KETTUNEN *Vatjan kielen äänne-historia* (2. Aufl.) S. 130. Eine andere in derselben Arbeit vorkommende wotische Benennung der Fledermaus ist *nahkiri* (= *nahkahiri* wörtl. 'Ledermaus'), welche leicht auf den Gedanken bringt, *-närü* bedeute 'Maus'. Dieser Gedanke liegt zwar

nahe, ist aber keineswegs die einzig mögliche Deutung, denn die Fledermaus wird in vielen Sprachen auch 'Lederflügel' oder 'Lederflügler' genannt (vgl. fi. *nahkasiipi*, syrj. *ńar-bord*, lit. *šiksnósparnis*, lett. *sikspārnis* usw.), und es gibt ausserdem noch andere Möglichkeiten.

Was die estnische Benennung *nahknār'*, g. -e betrifft, fällt es leicht auf, dass das Estnische auch ein *nār'* kennt, welches eine (dialektische) etymologische Entsprechung von fi. *nārhi* 'Häher (garrulus glandarius)' ist, vgl. estn. *pask-nār'* 'Markwart (garrulus glandarius)' und *sō-pask-nār'* 'Unglückshäher (garrulus infaustus)',¹⁾ man beachte den finnischen Namen des Hähers *paskonārhi* 'Häher'. Wäre *nār'* in *nahknār'* 'Fledermaus' mit fi. *nārhi* identisch, so müsste letzteres als „Lederhäher“ gedeutet werden. Prinzipiell ist dies ja nicht unmöglich, man vgl. z. B. d. *Lederspecht* in der Bedeutung 'Fledermaus' (s. KLUGE, Etym. Wb. d. deutsch. Spr. s. v. *Fledermaus*), weil aber wot. *nārü* in diesem Falle nur mit Hilfe seiner estnischen Entsprechung lautlich verständlich würde und somit als ein estnisches Lehnwort erklärt werden müsste, glaube ich diese Erklärung ganz verwerfen zu müssen. Es wäre wichtig zu wissen, ob die Bedingungen der Herübernahme dieses estnischen Wortes (ein Dialektwort!) ins Wotische vorhanden sind und ob das Gebiet, in dem est. *nār'* (= finn. *nārhi*) vorkommt, sich auch nur teilweise mit dem Gebiet für *nahknār'* 'Fledermaus' deckt. Nach WIEDEMANN'S Estn.-deutschem Wb. ist *nahknār'* auf der Insel Ösel bekannt, und das von A. KASK und A. SAARESTE verfasste *Lisasõnastik* nennt aus demselben Gebiet *nahknäärits* — *nahkhiir*? (das Fragezeichen bezieht sich wohl auf die Bedeutung). Die Angabe WIEDEMANN'S spricht keineswegs dafür, dass das wotische Wort aus dem Estnischen stammte. Eine derartige Erklärung setzt neben vielen anderen Schwierigkeiten noch voraus, dass est. *nār'*, g. *nāre* (also mit e-Auslaut) aus irgendeinem Grunde im Wotischen den Vokal der zweiten Silbe mit ü vertauscht hätte.

Est. *nār'*, wot. *nārü* scheint also nicht mit dem Vogelnamen

¹⁾ Im kodaferischen Dialekt des Estnischen lautet das betreffende Wort nach KETTUNEN: MSFOu. XXXIII, S. 134, *pāškār* (= *paskanārhi*) 'Holzschreiber, Eichelhäher'.

nārhi 'Häher' zusammenzugehören. Die ursprüngliche Form des zu deutenden Wortes ist wohl *nār-*. Setzt man voraus, dass nur die Zusammensetzung *nahknār-* (*nakh* 'Leder') und nicht ursprünglich auch *nār-* allein die Bedeutung 'Fledermaus' hat, — sowohl das Estnische, als das Wotische sprechen für diese Vermutung, — so kommt zunächst die Möglichkeit in Betracht, dass wir in *nār-* einen Ausdruck für 'Maus' haben. Eine derartige Annahme könnte vielleicht durch eine lappische Benennung der Maus gestützt werden. Ich denke an das lappische Wort *šnērra* 'Maus', welches man oft in der finnisch-ugrischen Sippe für Maus fi. *hiiri*, ung. *egér* usw. untergebracht sieht. Es scheint mir aber, dass das lappische Wort etymologisch viel eher mit est. *-nāre-* als mit fi. *hiiri* zusammengehört, und Prof. PAAVO RAVILA hat sich brieflich mit mir einverstanden erklärt. Er sagt, er halte es für offenbar, dass lp. *šnērra* mit fi. *hiiri* nichts zu tun hat. Dagegen spricht der Vokalismus jeder einzelnen Silbe. Was das lappische *š* betrifft, so ist zu bemerken, dass im Lappischen dialektisch eine Tendenz zur Anwendung eines etymologisch unberechtigten *s* und *š* im Anlaut vor Konsonanten erscheint. Die Fälle des Wechsels *šn* ~ *śn* sind sogar ziemlich zahlreich, und es unterliegt keinem Zweifel, dass die *śn*-Fälle einen ursprünglicheren Standpunkt vertreten. Ich halte daran fest, dass die finnisch-ugrische Ursprache keine Konsonantenverbindungen im Anlaut gekannt hat, die Affrikaten ausgenommen. Ein sekundäres *š* scheint in den Fällen gewöhnlich zu sein, wo im Inlaut ein *š* vorkommt, z. B. (WIKLUND) *śnuōrešw* ~ *šnūōrešw* 'stor stockeld' usw. Es gibt aber auch Beispiele anders gearteter Fälle. So entspricht einem lpN *njoarrat* 'eingiessen' lpL sowohl *ñōrra-* als *šnorra-*. Die Etymologie dieses Wortes lehrt, dass das anl. *š* sekundär ist, vgl. fi. *norista*, md. *nur'tams*. Noch wichtiger ist die Mitteilung, die wir in WIKLUNDS Arbeit „Laut- und Formenlehre der Lule-lappischen Dialekte“ S. 166 finden. Hier wird ausser dem eben erwähnten Wechsel gerade *šnērra-* ~ *ñērra-* 'Maus' erwähnt. Es geht keineswegs an, einen Schwund von *š* zu vermuten, wie WIKLUND tut; *š* ist offenbar sekundär.

Lapp. *šnērra* ist also von der Sippe fi. *hiiri*, md. *šejer*, *čejeř*, syrj. *šyr*, *šir*, wotj. *šir* und ung. *egér* zu trennen. Viel eher könnte man das lappische Wort mit der betreffenden wotisch-estnischen Benennung der Fledermaus verbinden. So würden wot. *nahkanārū*

und est. *nahknār'* als "Ledermaus" verständlich werden, und die uns interessierende Frage wäre gelöst.

Ich will mich jedoch nicht mit dieser Lösung begnügen. Ursprünglich habe ich an eine andere Erklärung gedacht und halte sie auch jetzt der Erwähnung wert. Das wotische Wort macht den Eindruck einer Ableitung, und setzt man voraus, dass das Stammwort 'Leder' bedeutet hat, so könnte *nārü* sich zu diesem Stammwort ebenso verhalten, wie fi. *nahkiainen* 'Fledermaus' zu *nahka* 'Leder' oder lit. *šikšnyš* 'Fledermaus' (s. Litauisch-deutsches Wörterb. von A. BUSCH und T. CHOMSKAS) zu *šikšinė* 'Leder'. Wir hätten hier in diesem Falle wohl einen ostsee-finnischen Verwandten von syrj. *ñar*, *ñar-ku* 'dünnes Leder, sämisches Leder, Hundeleder', — dieses Wort liegt auch der syrjänischen Benennung der Fledermaus *ñar-bord* (wörtlich "Lederflügel") zu Grunde.¹⁾ Die betreffende Erklärung setzt natürlich voraus, dass wot. *nārü* ursprünglich auch allein und nicht nur die Verbindung *nakkanārü* 'Fledermaus' bedeutet hat, was um so weniger bewiesen werden kann, als auch im Estnischen nicht *nār'* allein, sondern nur *nahknār'* die Bedeutung 'Fledermaus' zu haben scheint.

Es fragt sich, ob sich die beiden hier behandelten Erklärungen nicht irgendwie vereinigen lassen. Dies ist kaum möglich, denn es würde voraussetzen, dass lp. *šnērre* 'Maus' und syrj. *ñar* 'Leder' usw. verwandt sind.

Mit einer Möglichkeit muss noch gerechnet werden, nämlich dass *näärä* in fi. *näärännäppi*, *näärännäppy* (auch *naara-nappi*) mit dem wotisch-estnischen Worte in Verbindung zu bringen ist. Was *näära* bzw. *naara* hier ursprünglich bedeutet, weiss man nicht mit Sicherheit. Man hat den Eindruck, dass fi. *naaras* 'Weibchen' heranzuziehen ist, und in diesem Falle könnte *näärä*, *naara* etwa 'Hündin' sein. Mit dieser Vermutung lässt sich nur der Umstand nicht ohne weiteres in Einklang bringen, dass im Livischen *nēr*, pl. *nērəd*, n. *koda* 'Gerstenkorn im Auge'

³⁾ OTTO DONNER „Om Finnarnes forna boningsplatser i Ryssland" (Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk. Heft 23, S. 134) erwähnt unter den Benennungen für Fledermaus sowohl est. *nār* (? statt *nahknār*) als [syrj.] *ñarbord*. Es ist nicht unmöglich, dass er auch an einen etymologischen Zusammenhang dieser Wörter gedacht hat; dass er est. *nār* und nicht *nahknār* anführt, scheint für diese Annahme zu sprechen.

bedeutet, d. h. *nēr* hier alle in dieselbe Bedeutung hat, welche im Finnischen der Zusammensetzung zukommt. SAARESTE „Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes“ 104 fragt, ob dieses livische Wort nebst est. *näär*, pl. *nääred* 'Bibernelle, pimpinella saxifraga' mit karel. *neärövä* 'näärvä, ohimo (reiden juuressa)', olon. *neärävä* id., fi. (Lönnr. *näärvä* 'ljumske', wepsS. *närvod* 'reiejuured' zu verbinden sei. Es ist vielleicht nur ein Zufall, dass im Estnischen n. pl. *närme*, *närme'*, *näre'*, *närmä*, *närma*, *närme'* 'Drüse' lautlich an estnisch -*när* (*nahknär*) und wot.-*närü* (*nahkanärü*) erinnert und zugleich sein Synonym *irēd*, *irīd*, *irūd* (vgl. WIEDERMANN Wb. *hiired* 'geschwollene Drüsen, Fibelkrankheit') zu der Bedeutung 'Maus' eine Brücke zu schlagen scheint. Weil *irēd* 'geschwollene Drüsen' sicher mit der Benennung der 'Maus' (fi. *hiiri* usw.) identisch ist, so fragt es sich, ob nicht est. *närme*, *näre* usw. die Bedeutung 'Drüse' wegen einer Verwandtschaft mit der Benennung der Fledermaus -*när* hat.¹⁾ Y. H. TOIVONEN hat in FUF. XVIII, 192 fi. *näärvä* 'Schambug, Schamleiste' mit kar. *neärövä*, olon. *neärävä*, weps. *närv*, lpK. *närme* 'Schambug, Schamleiste' (fi. *reidenjuuri*, *näärvä*), wog. *nārēm* 'Schulter; Hüfte' und ostj. *norəm* 'Schambug, Schamleiste' (fi. *näärvä*, *reiden juuri*, *reiden ja vatsan raja*) verbunden, und so scheint jede Brücke zu der Bedeutung 'Maus' ausgeschlossen zu sein. Wenn *närme* 'Drüse' wirklich mit fi. *näärvä*, lpK. *närme* usw. zu verbinden ist, muss die estnische Bedeutung 'Drüse' sekundär sein, wie SAARESTE a. a. O. richtig angenommen hat. Die verwickelte Frage der Deutung von *näärä-* in *näärännäppi* lasse ich also dahingestellt sein. Vielleicht haben wir hier schliesslich ein ganz anderes Wort, als in der wotisch-estnischen Benennung der Fledermaus.

Helsinki.

JALO KALIMA.

¹⁾ Es liesse sich vielleicht auch denken, dass syrj. *neröd* 'Drüse', wotj. *noräd* id. ein Stammwort **ner-*, **nor-* mit der Bedeutung 'Maus' voraussetzt. Der etymologische Zusammenhang dieser permischen Wörter mit der Wortsippe, zu der lpS *njorga* 'cartilago', tscher. *nörjö*, *nörjä* 'Knorpel' usw. gehören, ist sehr unsicher, vgl. PAASONEN, Beiträge zur finng.-samoj. Lautgesch. 66 und SETÄLÄ, JSFOu. XXX 5, 57. Die Benennung der Maus kann bisweilen Benennung der Niere zu Grunde liegen, vgl. lüd. (Mundjärve) *hiroi* 'Niere' (mündlich Prof. E. A. TUNKELO) und weps. (SETÄLÄ) *hiratš* id. (zu fi. *hiiri* 'Maus' usw.).

Über den Eidschwur bei den ob-ugrischen Völkern.

Wenn man einem ausgesprochenen oder auszusprechenden Wort möglichst grosse Glaubwürdigkeit verleihen will, wendet man einen Eidschwur an. Die Eidesleistung ist eine bedingte Selbstverwünschung: der Schwörende wünscht dabei etwas Schlimmes auf sich herab, falls seine Äusserung nicht wahr sei. Zu der Eidesleistung gehören als wesentliche Teile im allgemeinen: 1. die Eidesworte, 2. die Handlung, genauer die Berührung mit dem Gegenstand, der entweder selbst der sog. „Eideszeuge“ ist oder diesen vertritt; unter dem „Eideszeugen“ verstehen wir das Wesen, die Kraft, das Element oder den Stoff, deren verderblicher Wirkung sich der Schwörende bei einem eventuellen falschen Eid unterwirft. Insofern als sowohl der Schwörende als die Eideshörer überzeugt sind, dass das Leben oder Eigentum des Schwörenden, sein zeitliches oder ewiges Glück von Verderben betroffen wird, falls der Eid falsch geschworen ist, und insofern als anzunehmen ist, dass der Schwörer diese Gefahr in Betracht zieht, verleiht der Eid den Worten des Schwörenden Glaubwürdigkeit.

Die Notwendigkeit einer eidesmässigen Versicherung ist gewiss schon früh erkannt worden, und der Eid dürfte daher ein recht altes Institut sein. Davon zeugt ihreteils auch die allgemeine Verbreitung des Eides. Wahrscheinlich ist der Eidschwur auch bei den finnisch-ugrischen Völkern ein recht alter Brauch, obwohl es bisher nicht gelungen ist, dies durch sprachliche Belege nachzuweisen. Das finnische Wort *vala* 'Eid' hat zwar eine Entsprechung im Mordwinischen: *val*, aber dieses hat nur die Bedeutung 'Wort'.

Bei den finnisch-ugrischen Völkern haben besonders die Schwurzeremonien der Wogulen und Ostjaken schon recht früh die Aufmerksamkeit der Reisenden und Forscher auf sich gelenkt, und es ist viel darüber geschrieben worden. Besonders sind zu erwähnen die ausgezeichneten Darstellungen von BERNHARD MUNKÁCSI, *A medveeskü népszokása a voguloknál* (Hunfalvy-album, S. 113—132) und von K. F. KARJALAINEN, *Schwurzeremonien* (Die

Religion der Jugra-Völker III, S. 174—193: FFCommunications XX). Ausser wertvollen Daten, die sie selbst gesammelt haben, haben sie auch die einschlägigen Berichte früherer Autoren berücksichtigt. Wenn ich trotzdem dasselbe Thema vornehme, tue ich es hauptsächlich nur, um gewisse weitere Beobachtungen mitzuteilen, die ich auf meinen Reisen in den Jahren 1901—1906 unter den Wogulen gemacht habe.

Der allerbekannteste, meistgebrauchte und zugleich gewichtigste Eid ist bei den Wogulen ebenso wie bei den Ostjaken der, der bei dem B ä r e n geleistet wird. Der Bär ist das stärkste und gefürchtetste wilde Tier jener Gegenden wie des ganzen nördlichen Eurasiens. Neben seiner ungeheuren Kraft legt er oft auch überraschende Klugheit an den Tag. Darum wird er nicht nur als ein gewöhnliches Raubtier betrachtet, sondern als ein denkendes Wesen, dessen Ursprung sogar bald auf den Menschen, bald auf den Himmelsgott, den obersten der Götter, selbst zurückgeführt wird. Die Bezugnahme auf ein solches Wesen bei der Eidesleistung gibt natürlich den Schwurworten die höchste Glaubwürdigkeit.

Der Bäreneid ist in allen Wohngebieten der Wogulen üblich gewesen. Mein nordwogulischer Sprachmeister von der Sosva hat von der betreffenden Handlung folgende Schilderung gegeben: „Es wird ein Bärenschädel vom Opferplatz in die Hütte gebracht und bei der Tür an die unreine Stelle geworfen, wo die Frauen aus- und eingehen. Wenn zwei Männer schwören, läuft nun der unschuldige Mann herbei, hebt die Axt in die Luft und droht (dem Schädel), wirft die Axt weg, beugt sich dann zur Erde und beisst und reisst mit den Zähnen (an dem Schädel). Wenn er im Winter schwört, sagt er: 'in diesem heissen Sommer, in diesem schweisstreibenden Sommer führe mich irgendwohin (d. h. verderbe mich), wenn ich schuldig bin!' Wenn er im Sommer schwört, sagt er: '(wenn) der vom Hundebein, vom Wildbein (leicht durchlaufene) schneelose Herbst kommt, führe mich irgendwohin, wenn ich schuldig bin!' Der schuldige Mann läuft dann zu dem Schädel des Bären; wie der Kamerad getan hat, ebenso tut auch er, er schwört. Der schuldige Mann gerät, wenn er im Winter geschworen hat, (sobald) der Sommer kommt, auf die eine oder andere Weise in die Klauen des Bären, keinesfalls gelangt er bis zum Winter.“ Statt einer Axt kann man auch

ein Messer benutzen, und mit dem Gerät kann man auch einen Riss machen oder schlagen, nicht bloss drohen. Mein Sprachmeister sagte jedoch, dass das Drohen mit dem Messer und besonders mit der Axt die allereindringlichste Form der Eidesleistung sei. Der Bär fürchte sich vor der Drohung mehr als vor einem Schlag, und zwar so, dass der Schädel beim Drohen geradezu bis auf die Grösse eines Nährings zusammenschrumpfe. Leichtes Stossen oder Schlitzen sei nicht so gefährlich; bei einer solchen Eidesleistung könne man sogar manchmal straflos ausgehen. Mein Gewährsmann machte in diesem Zusammenhang die psychologisch richtige Bemerkung, dass auch der Mensch vor einer Drohung oft mehr erschrecke als vor einem Schlag.

In sehr ähnlicher Weise wird die Ablegung des Bäreneides in einem Bärenlied beschrieben, das ich gleichfalls an der Sosva aufgezeichnet habe:

„Eine ein ganzes Dorf füllende Schar von Männern sammelt er,
eine ein ganzes Dorf füllende Schar von Frauen sammelt er.
Einen vor langer Zeit aufgehängten
verschimmelten Bärenschädel,
einen bemoosten Bärenschädel brachte er aus dem Wald,
auf den Platz des mit einem Platz versehenen Dorfes brachte er ihn.
Auf dünnes Tuch legte er ihn,
auf dünne Seide legte er ihn.
Einen aufrichtigen Eid schickte er sich an zu schwören.
Sein grosses Messer am Oberschenkel machte er los,
mit der guten Drohung der Messerspitze ritzt er,
mit der guten Drohung der Messerspitze schlägt er.
‘Wenn ich wirklich gestohlen habe,
zur Zeit des nächstkommenden heissen Sommers,
zur Zeit des nächstkommenden schweisstreibenden Sommers
suche diesen meinen aufrichtigen Eid!’“

Am Unterlauf der Konda wird bei der Ablegung des Bäreneids mit dem Messer oder der Axt ein Stück von einer Klaue des Bären abgespalten. An der Ober-Konda hinwieder schneidet man die Schnauze des Bären mit dem Messer oder der Axt entzwei und wirft die Stücke ins Feuer. An der Vagilskaja schlägt man ein Zeichen in die Schnauze, in einen Zahn oder in das Fell des Bären und sagt: „Möge mich das Tier (d. h. der Bär) fressen!“ An der Pelymka beisst man in die Schnauze des Bären, und an der Unter-Lozva beisst der den Bäreneid ablegende Mann in eine Klaue des Bären und sagt, wenn er beispielsweise des

Diebstahls beschuldigt wird: „Wenn ich gestohlen habe, dann fresse mich, (wenn) ich morgen auf die Jagd gehe, das Tier!“

Die Bärenlieder schildern auch solche Fälle, wo der Bären-eid beim Bärenfest geleistet worden ist. In einem Bärenlied, das ich an der Pelymka aufgezeichnet habe, wird von einer Frau erzählt, deren drei Söhne einen Bären erlegt und nach Hause gebracht und das dazugehörige Fest angeordnet haben. Die Söhne laden auch ihre Mutter zu dem Fest ein, aber diese kommt zunächst nicht; sie ist tief auf ihren Mann, den Vater der Jungen, erzürnt, aus welchem Grunde, verrät das Lied nicht. Erst am folgenden Tag, nachdem sie die Nacht im Winkel des Tschuwals, in der Holzstapelecke geschlafen hat, beschliesst sie hinzugehen: sie nimmt das Dielenschabmesser, nimmt das Tonhackebeil und tritt in die Festhütte ein. Ihr Mann „spielt dort ein grosses Spiel, spielt ein kleines Spiel“. Die Frau zieht ihn herbei „zu dem aufrichtigen Eid zwischen den Göttern, zu dem aufrichtigen Eid zwischen den Geistern“. Die Folge ist, dass, als der Mann etwas später auf die Jagd geht, ein Bär ihn zerreisst. In einem von MUNKÁCSI an der Mittel-Sosva aufgezeichneten Bärenlied wird ebenfalls über den Bäreneid berichtet, der bei dem Bärenfest geleistet wird und der auch dazu führt, dass der Bär später im Wald den schuldigen Kontrahenten tötet. — Wir werden wohl die Beweiskraft der Volkslieder nicht übertreiben, wenn wir auf Grund derselben die Ansicht vertreten, dass der Bäreneid auch bei dem Bärenfest hat abgelegt werden können. Andererseits darf man vermuten, dass bei der ausserordentlichen Furcht und Verehrung, die gegenüber dem Festbären gefühlt wird, die Eidesleistung bei dieser Gelegenheit nur stattgefunden hat, wenn aufs alleräusserste zugespitzte Konflikte auf ihre Lösung gewartet haben.

In allen angeführten Fällen ist der Eid ein sog. assertorischer Eid gewesen, d. h. ein solcher, der die Bestärkung einer der Vergangenheit angehörenden Tatsache bezweckt. Meistens wird er von dem Beschuldigten geleistet, wobei er also ein Reinigungseid ist. Manchmal wird er von beiden Parteien abgelegt. Aber nach den wogulischen Volksliedern zu schliessen scheint es, als habe mitunter auch der Eid des Klägers allein genügt und für den Beschuldigten dieselben verderblichen Folgen von seiten des Bären herbeigeführt.

Der Bäreid hat aber bisweilen auch promissorischen Charakter gehabt: er ist zur Bestärkung eines gegebenen Versprechens angewandt worden. AHLQVIST teilt mit (Unter Wogulen und Ostjaken, S. 172): „Die Mitglieder der kleinen (Jagd-)Compagnie schwören sich... einander den Eid der Treue bei der Bärenschnauze d. h. sie schneiden mit einem Messer in eine Bärenschnauze oder beissen in dieselbe zum Zeichen, dass derjenige, der in der gemeinsamen Jagd unehrlich ist, vom Bären aufgefressen werden möge, was nach der festen Überzeugung der Russen wie der Wogulen sicher eintreffen soll.“ Auf diese Weise in eigener Mitte und auf eigene Initiative angetreten, scheint der promissorische Eid jedoch selten gewesen zu sein.

Von Interesse ist, dass auch die Vertreter der russischen Staatsgewalt seinerzeit unter den ob-ugrischen Völkern den Eidschwur beim Bären zu amtlichen Zwecken angewandt haben. So berichtet PALLAS (Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reiches III, S. 56) von den Ostjaken in der Ob-Gegend: „Wenn sie einem neuen Landesregenten huldigen sollen, so sammelt man sie in kleine Kreyse, legt in die Mitte ein Beil, womit ein Bär ist zerhauen worden, oder auch eine Bärenhaut, und reicht einem jeden auf der Messerspitze einen Bissen Brod, wobey er ohngefähr also den Huldigungs-Eyd leistet: 'Wenn ich meiner Kayserin bis an mein Lebensende nicht getreu verbleibe, freywillig abfalle, meinen Tribut nicht bezahle, selbst aus meiner Gegend entweiche oder andre Untreue begehe, so zerreiße mich der Bär, so mag ich an diesem Brod, das ich genieße ersticken, so haue mir das Beil den Kopf ab und tödte mich dieses Messer.' Wenn man sie um eine Bärenhaut niederknien läßt, so müssen sie nach gethanem Eyde ein jeder vor sich in die Bärenhaut beissen, wobey viele, zu Bezeugung ihres Eifers, mit den Zähnen Haare ausraufen.“¹⁾ Wie schon MUNKÁCSI (Medveeskü, S. 115) bemerkt hat, gründet sich das hier geschilderte Schwurverfahren zwar in gewissen Einzelheiten auf den Volksglauben und auf Gebräuche der Ob-Ugrier, aber als Ganzes ist es mit seinen vielen Eidzeugen und komplizierten Eidesworten natürlich eine künst-

¹⁾ PALLAS erwähnt (a. a. O.), dass ähnliche Eidesverpflichtungen, bei welchen das Bärenfell die Hauptrolle spielt, bei den meisten heidnischen Völkern in Sibirien üblich waren.

liche Schöpfung, die die russische Staatsgewalt zu eigenen Zwecken für ihre genannten späteren Untertanen umgemodelt hatte.

Auch in allerlei Streitsachen haben die russischen Behörden unter den Wogulen und Ostjaken noch in recht junger Zeit den Bäreneid gebraucht, wie auch ich selbst auf meinen Reisen sowohl von Wogulen als auch von Russen erfahren habe. Oft war nicht einmal ein Eid vonnöten, sondern der Beschuldigte wurde durch die blosse Drohung mit der Abnahme des Bäreneides veranlasst, sein Vergehen zu bekennen. Unter anderen teilte mir mein Sprachmeister von der Pelymka mit, dass der Bäreneid in Pelym amtlich in Gebrauch gewesen sei und dass man ihm nicht nur Wogulen, sondern auch Russen unterworfen habe. Später war diese Art der Eidesleistung verboten worden, wie mein Sprachmeister vermutete, darum, „weil der Bär wegen des Eides viel Menschen zerriss“. „Gott soll sogar den Meineidigen dulden“, fügte mein Gewährsmann hinzu, „aber der Bär duldet ihn nicht.“

Welche Bedeutung ist nun dem Bäreneid zuzuschreiben? KARJALAINEN sagt (a. a. O., S. 191) gewiss richtig, „dass die Eidesleistung noch kein Nachweis der Unschuld oder des Rechtes ist“. Allerdings wird die Anklage dadurch geschwächt und der Beschuldigte wird von den Folgen der Anklage in seinem eigenen Kreis befreit. Aber eigentlich wird die Sache hierdurch nur an eine andere, höhere Instanz, in den Verfügungs- und Strafbereich des klugen, starken und wenn auch nicht als allwissend, so doch wenigstens fast als alleshörend vorgestellten Bären verwiesen. Und es ist sowohl bei den Ostjaken als den Wogulen eine ganz allgemein verbreitete Überzeugung, dass der Bär den Kontrahenten bestraft, der in böswilliger Absicht an ihn appelliert hat. Die Strafe kann sich allerdings verzögern, ja sie kann den Schuldigen sogar manchmal erst nach seinem Tode treffen. An der Sosva wird beim Bärenfest ein pantomimenartiger sog. Bären-tanz aufgeführt, der einen solchen Fall wiedergibt. Der Tänzer, der in einen roten Opfermantel gekleidet ist, stellt einen Bären dar, der nach einem meineidigen Mann sucht. Dieser hat beim Bären falsch geschworen, ist aber gestorben, bevor der Bär ihn strafen konnte. Mit seinen tobenden, angsterregenden Tanzbewegungen drückt der Darsteller aus, wie der Bär nach dem Manne sucht, bis er sein Grab findet; er gräbt jetzt den Leichnam aus,

wirft ihn sich mit den Zähnen über die Schulter, trägt ihn, zerreisst ihn in Stücke, frisst ihn auf und wischt sich schliesslich an einem grossen Baum das Maul, die Tatzen und den ganzen Körper von dem Schmutz des Meineidigen rein.¹⁾

Nach der Auffassung der Sosva-Wogulen ist der Bäreneid jedoch nicht gültig, wenn er ganz im Mittwinter (im "Kurztagmonat") oder im Sommer während der schlimmsten Mückenperiode abgelegt wird. Zu der ersteren Zeit hindert nämlich der tiefe Schnee, zu der letzteren das Summen der Mücken den Bären, den Eid zu hören. Zu den bezeichneten Zeiten (im Mittsommer etwa 7—10 Tage) wird der Bäreneid daher von den Nordwogulen nicht geleistet.

Auch sonst ist keine unbedingte Gewähr dafür vorhanden, dass ein falsch geschworener Bäreneid immer seine Strafe findet. Der Meineidige kann sich nämlich durch besondere Zaubermittel vor der Rache des Bären schützen. Im Dorfe Tanšina an der Unter-Lozva wurde mir erzählt, dass etwas weiter oben an dem Fluss ein Wogule wohnte, ein Zauberer, der einen falschen Bäreneid geschworen hatte. Er hatte als Schutzmittel eine Bärenkehle in Fischfett auf einem Teller. Der Bär fiel ihn zwar im Walde an, berührte ihn aber nicht. Mein früher erwähnter Sprachmeister von der Sosva hinwieder berichtete folgendes:

¹⁾ Von dem ziemlich hohen Alter der in dem Motiv des Tanzes hervortretenden Anschauung zeugt, dass J. B. MÜLLER (Das Leben und die Gewohnheiten der Ostjaken, S. 57—58) i. J. 1713 eine Geschichte gleichen Inhalts als wirkliches Ereignis erzählt worden ist. Er schreibt: „Unter andern Exempeln ist sehr merckwürdig, dass einer von diesem Volcke leichtfertiger Weise öfters geschworen, und obgleich sein Meineyd durch die Länge der Zeit entdeckt geworden, hat er sich doch wenig wegen der Straffe, die er ihm selbst bey Verrichtung des Eydes angewünscht, bekümmert, zumahlen selbige ihn in seinem Leben nicht getroffen. Nachdem er aber Anno 1713. gestorben, und von seinen Befreundten am Ufer im Sande tieff verscharrt geworden, hat sich ein Bär gar öfters gewiesen, welcher denen andern Leuten keinen Schaden zugefüget, auch von der Vielheit der Hunde nicht hat können abgetrieben werden, immittelst aber die Stelle des Begrabenen nachgespührt, biss er selbige dis Jahr im Ausgange Julii gefunden, den Körper aus der tiefen Erden ausgekratzt, und ihm das Gesichte, in welches er den Scheitan bey geleistetem Eyde öfter gehauen, samt den Händen, womit er den Hieb vollführet, abgefressen, nachgehends aber sich niemahlen wieder gewiesen hat.“

„Wenn jemand, der schuldig ist, einen Eid (beim Bären) schwört, giesst er ein Bärenbild, nährt eine nicht durchlässige gute Schachtel aus Birkenrinde, tut darein flüssiges (Fisch-)Fett und versenkt darein das Bärenbild, so dass man es nicht sieht. Die Schachtel stellt er in die Opferkleiderkiste und hält sie da. Wenn ein Bär ihn irgendwo findet, kommt er wohl auf ihn zugerannt, aber dann schmilzt sein Sinn ganz wie Fett und er wendet sich ganz weg.“ Der Glaube an die Rache des Bären ist jedoch so fest, dass nicht jeder, der dieses Zaubermittel kennt, im Vertrauen darauf einen falschen Eid zu schwören wagen dürfte. Wenn aber ein Bär jemanden zufällig zerfleischt, erwacht allerdings ohne weiteren Anlass — und mithin wohl oft ohne Ursache — der Verdacht, dass er beim Bären falsch geschworen hat.¹⁾

Eine andere Art des Eides, über die von den ob-ugrischen Völkern Nachrichten vorliegen, ist der *Feuer eid*. *CASTRÉN* sagt (*Nordiska resor och forskningar* IV, S. 124), nachdem er von dem bei den Ostjaken und Samojeden gebräuchlichen Bäreneid gesprochen hat: „Die Ostjaken schwören auch beim Feuer, und dabei nimmt der Beschuldigte mit seinem Messer eine Kohle aus dem Herd, steckt sie für eine Weile zwischen seine Zähne und sagt dann: 'das Feuer möge mich verbrennen, wenn ich einen falschen Eid schwöre'.“ *KARJALAINEN* teilt mit (a. a. O., S. 180), dass die nördlichen Ostjaken dieses Eidverfahren noch heute anwenden, daneben aber findet sich noch das Durchschneiden eines Kohlenbrandes oder einer Feuerflamme mit dem Messer. Die Irtysch-Ostjaken hinwieder küssen nach *PATKANOV* (*Die Irtyschostjaken* I, S. 154) einen glimmenden Leuchtspan „wahrscheinlich als Zeichen dafür, dass ... Feuer den Meineidigen vernichten würde“. Beim brennenden Feuer schwören auch die östlichen Ostjaken. Nach *DUNIN-GORKAVIČ* (*Тобольскій Сѣверъ* III, S. 59) wird beim Schwören ein Feuer angemacht und dem Beschuldigten eine Axt überreicht, mit deren Schneide er in das Feuer schlagen muss mit den Worten: „Das Feuer verbrenne mich, wenn ich gelogen habe!“ Am Tremjagan wiederum wird ein kleines Feuer auf dem Hofplatz gemacht, der Angeklagte

¹⁾ Dasselbe erwähnt auch *CASTRÉN* (*Ethnologische Vorlesungen*, S. 117).

durchschneidet die Flamme horizontal entweder mit einem Messer oder einer Axt, wobei eine anwesende unbeteiligte Person z. B. sagt: „Heilige Feuermutter! Wenn der Diebstahl dieses Mannes Tatsache ist, so lege sein Haus im Verlauf eines Monats in Asche! Bringt er ein trockenes Opfer dar, bringt er ein blutiges Opfer dar, so höre nicht auf ihn! Lege sein Haus in Asche!“

Das Schwören beim Feuer ist auch bei den Wogulen gebräuchlich, obgleich darüber bisher fast gar nichts bekannt gewesen ist. Die Nordwogulen wenden es erstens als Reinigungsseid an. Nach einer Mitteilung meines früher erwähnten Sprachmeisters von der Sosva sagt ein des Diebstahls Angeklagter dabei: „Mein Feuer brennt dort: ich habe nicht gestohlen und habe nicht gefunden (näml. den verschwundenen Gegenstand).“ Zugleich schneidet er mit dem Messer in das Holzfeuer im Tschuwal oder in die Flamme einer auf dem Tisch brennenden Kerze. Wenn jemand falsch beim Feuer schwört, verbrennt das Feuer all sein Eigentum.

Durch einen Schwur beim Feuer bestärkt der Wogule auch sein Enthaltensamkeitsgelübde. Die Wogulen sind, wie alle arktischen Völker, sehr dem Brantwein zugetan, und ein dann und wann wiederkehrender Rausch, auch ein starker, wird als etwas ganz Natürliches angesehen. Mitunter kann jedoch ein grosser Trunkenbold über seinen üblen Zustand ins klare kommen, und dann etabliert er für bestimmte Zeit einen Trinkstreik. Mein Sprachmeister von der Sosva hat von dem dabei angewandten Verfahren folgende Schilderung gegeben.

„Wer dem Trunk ergeben ist, stellt dem Fürsten¹⁾ eine Brantweinflasche (als Opfer) hin. Er giesst ein Glas voll Brantwein und betet:

‘Goldener Tagesarm!²⁾

Wenn du mich doch wie einen zu schützenden³⁾ Pelz schütziest.

wenn du mich doch wie einen zu schützenden Beinlingsstiefel schütztest,

1) Fürst, wog. *ńar*, od. der die Welt betrachtende Mann, wog. *mirsusneyum*, eines der allerhöchsten Geisterwesen der Wogulen, das als Sohn des obersten Gottes aufgefasst und mit dem Christus der Getauften identifiziert wird.

2) D. h. das an einem sonnigen Tag zum Fenster hereinscheinende Strahlenbündel, hier den Fürsten bedeutend.

3) D. h. den schonend getragenen.

damit ich mich nicht mehr mit dem fröhlichen Kopf des Bierwassers
hin und her wendete,

damit ich mich nicht mehr mit dem fröhlichen Kopf des Honig-
wassers hin und her wendete!

Wenn du schüttest, dann schüttest du,
wenn du nicht schüttest, dann schüttest du nicht:
der Herr bist du.'

Er nimmt die Flasche, tröpfelt in das Glas Blut aus der
Spitze seines kleinen Fingers, nimmt das Glas und sagt:

'Siebenzüngige Fürstin des Verderbens, meine Mutter!

In dieses Bierwasser-, Honigwasserglas
habe ich jetzt mein dunkles Blut, mein schwarzes Blut gemischt,
auf dich werfe ich es jetzt.

Meine über den sieben beinbegabten, den sieben flügelbegabten
(Geistern) stehende Fürstin-Mutter
fürchte ich mit Furcht.'

Er giesst das Blut aus dem Glas ins Feuer, füllt das Glas
wieder und trinkt selber. Den in der Flasche zurückbleibenden
Branntwein verteilt er dann an die Leute, die die Stube füllen.
Wenn er vor der bestimmten Zeit trinkt, verbrennt ihn der
Branntwein oder er fällt in das Feuer und verbrennt selbst darin."

Das in dieser Weise vollbrachte Gelübde dauert vom Drei-
königstag bis zum Fest der Verklärung Christi (1. Aug.) oder
von Mariä Verkündigung bis Mariä Verkündigung.

Wie man sieht, ist der Feuereid sowohl als assertorischer
wie als promissorischer Eid angewandt worden. Aber er ist nicht
annähernd so häufig wie der Bäreneid.

Bei allen oben angeführten Eiden schloss sich an die Worte
eine mit einer Handlung verbundene Eidesleistung an. Die Wo-
gulen wenden aber, wie die Ostjaken, auch nur aus Worten be-
stehende kurze Beteuerungen an, mit denen an dieselben oder
ähnliche „Eideszeugen“ appelliert wird wie bei den eigentlichen
Eiden. Diejenigen meiner Beispiele, in denen man sich an den
Bären wendet, stammen alle von der Konda: KU *ǵälpvui šämt*,
KM *ǵälpβoi šämt*, eigentl. 'in den Augen des heiligen Tieres', d.
h. 'im Anblick des Bären'; mein Sprachmeister übersetzte dies:
'чтобы меня звѣрь съѣлъ!' 'der Bär möge mich fressen!' Diesen
entspricht vollkommen ostj. Irt. (PATK.) *ošniga sēmat* 'bei dem
Auge des Bären', (KARJ.) *jēmaj vōje sēmät* 'beim heiligen Tier'.

Von der Konda ist auch mein einziges Beispiel, in dem man sich an das Feuer wendet: KU *täßt sämt* 'im Anblick des Feuers', eigentl. 'in den Augen des Feuers'; mein Sprachmeister übersetzte dies: 'чтобы на огнѣ сгорѣлъ!' 'mag ich im Feuer verbrennen!' d. h. 'und wenn ich im Feuer verbrennte!' An diese Worte schliesst sich eine Schwurformel an wie wog. LO *tör^m sämt* 'in den Augen od. im Anblick Gottes', 'ей Бory!' und ostj. (KARJ.) *türäm sēmät* 'bei Gott!' 'ей Бory!' (PATK.) *türum sēmat* 'bei dem Auge Gottes'.

Wie KARJALAINEN und auch schon PATKANOV bemerkt haben, deuten die zuletzt angeführten Schwurformeln, in denen *tör^m*, *türum* in der Bedeutung des Gottes der Christen gebraucht ist und die den Gedanken an den allsehenden Gott und sein Auftreten als strafende Macht enthalten, in verhältnismässig späte Zeit. Danach sind dann wahrscheinlich die zuerst erwähnten wogulisch-ostjakischen Schwurformeln gebildet, die 'im Anblick des Bären' bedeuten, denn auch dem Bären haben die Ob-Ugrier nicht die Fähigkeit alles zu sehen, obwohl die Fähigkeit alles zu hören zugeschrieben. Hieraufhin ist wohl dann die seltene Schwurformel *täßt sämt* 'im Anblick des Feuers' gebildet worden. Besonders tritt der christliche Ursprung des Ausdrucks *tör^m sämt* in folgendem Satz hervor: LO *tör^m sämt*, *am tör^m käre^k at öñšey^m*, *am käre^{kum} tärmke bö^ratil^{um}*, *tör^{um} am bö^s sutitau^m*; *am tör^{um} sämt käre^k at öñšey^m*, *näv bö^s sutitaßn tör^{um}nä* 'im Anblick Gottes, ich habe keine Schuld; wenn ich auf meine Schuld strebe (d. h. wenn ich danach strebe, mein Vergehen zu verdecken), verurteile mich Gott; wenn ich keine Schuld habe, bestrafe Gott dich!' — Von der anderen wogulischen Schwurformeln, in denen *tör^m*, *tör^m* offenbar gleichfalls im christlichen Sinn erscheint, sei erwähnt: P *tör^m kōntaem*, VN *tör^m kōntaäm* 'indem Gott es hört', 'ей Бory!' Auch in der folgenden Schwurformel tritt dasselbe Wort auf, aber offenbar in der Bedeutung Himmel: So. *nu^m tör^{um}*, *io^{ln} mā: pō^rta^m āti* 'oben ist der Himmel, unten die Erde: ich habe nicht gesprochen (nämlich das, dessen ich beschuldigt werde)'.

Was den Effekt der eben angeführten Schwurformeln betrifft, sagt PATKANOV (a. a. O. S. 155): „Auch die Worte: *ošniga sēmat!* 'bei dem Auge des Bären' sind ein kräftiger Schwur, welchen kein Ostjake und Wogule zu brechen wagt. Der Bär

nämlich sieht streng darauf, dass ein Eid, der unter Anrufung seines Namens abgelegt worden, nicht gebrochen werde und bestraft stets den Meineidigen . . . Der genannte Eidspruch ist weit kräftiger als der wahrscheinlich unter dem Einflusse des Christentums entstandene: *Turum semat!* 'bei dem Auge Gottes!' der etwa dem deutschen 'bei Gott!' und dem russischen 'еѣ Bory!' entspricht und welchen sie ohne besonderen Schaden für ihre Person brechen zu dürfen glauben." Dies gilt, wie mir scheint, hauptsächlich für die Wogulen, doch so, dass der eigentliche Eid, zu dem ausser den Worten auch die oben besprochenen Handlungen gehören, viel verbindlicher ist als der auf die blossе Formel beschränkte Schwur.

In ethnographischen Berichten werden von den Ob-Ugriern, besonders von den Ostjaken, noch gewisse andere Eide erwähnt, wie der Wolfseid, der Hechteid, der Mammuteid, der Wassereid, der Schneeeid, der Waffeneid, der Broteid und der Geisterbildeid. In meinen wogulischen Sammlungen finden sich über diese keine Angaben. KARJALAINEN hat gewiss recht, wenn er meint, dass alle diese offenbar eng begrenzten Schwurarten spät entstanden, ja dass gewisse, nämlich der Waffen- und Broteid, durch die Verwaltungsbehörden in Übung gebracht oder angepasst worden sind und ausserhalb der Kanzleien keine Anwendung gefunden haben.

Helsinki.

ARTTURI KANNISTO.

Trasitus és Sedatus.

Ki volt e két név hordozója? Viselőjüknek figyelemre méltó szerepet juttatott a magyar föld műveltségtörténetében a római császárkor temesvári születésű, nagytekintélyű kutatója, DOMASZEWSKI. Ők volnának azok a 'bennszülött' pannoniai istenségek, akiket tiszteltek a római hadseregben is, a nélkül, hogy minden esetben átértelmezték s a szokásos *interpretatio Romaná*-val a római vallás valamelyik klasszikus istenalakjával azonosították volna őket.¹⁾

Trasitus csak Pannoniából ismeretes. Ebből indul ki Domaszewski. Úgy látja, hogy a név mindössze két oltárkövön szerepel. Az egyik Petronellből való, tehát valószínűleg Carnuntumból.²⁾ C. Cassius *custos armorum* állította fel *in honorem collegii*. Domaszewski azt hiszi, hogy ez az oltár a *schola armorum*-ban állott. A név pontos olvasása rajta inkább TRANSITO mint TRASITO.³⁾ A másik kövön pusztán ez a szó áll: TRASITO, az állítólagos istennév dativusa.⁴⁾ Ennek a lelőhelye Tömörd-pusztá Tata mellett, amiből Domaszewski arra következtet, hogy Trasitus az azaliosok pannoniai törzsének istensége lehetett.

A név természetesen latinos. Sőt annyira latinos, hogy a feliratokon szereplő alakot a *transitus* szó dativus-ablativus-ának kell tartanunk, a kései közlatinság szokásos *declinatio*-keverésével.⁵⁾ A *trans*- és *tras*- forma váltakozása ugyanilyen közönséges és általános.⁶⁾ Kérdéses csak az volna, miképpen lehet a *transitus*-

¹⁾ A. v. DOMASZEWSKI, Die Religion des römischen Heeres, West-deutsche Zeitschrift 14, 55 k.

²⁾ CIL. III, 4444.

³⁾ V. ö. CIL. III, 11092. KUBITSCHKEK \bigwedge ligaturát olvas, utána O-t törlesben, amelyet szerinte újra vissza akartak volna állítani, s így vészett volna el az N egyik szára.

⁴⁾ CIL. III, 10963.

⁵⁾ Példák nagy számmal: DIEHL, Vulgärlateinische Inschriften, 1092, 1094 kk. Pannoniából: LUZSENSZKY: EPhK. 57, 229.

⁶⁾ Példák DIEHLnél 6 k. stb. és LUZSENSZKYnél, i. h. 98.

nak, az 'átmenet', 'átlépés'-nek oltárt szentelni, ha a feleletet nem adta volna meg reá már régen két másik pannoniai felirat. Mindkettőt Poetovio (Pettau-Ptuj) egyik Mithras-szentélyében találták néhány évre Domaszewski idézett tanulmánya után. Segítségükkel már akkor helyesbítható lett volna a pannoniai Trasitus-istentről való feltevés, s a két oltárkő bevonulhatott volna a Mithras-vallás emlékei közé.

A két poetovioi felirat arról tanúskodik, hogy oltárt, szobrot, sőt valószínűleg templomot is (épen azt, amelyben a feliratokat találták) lehetett szentelni Mithras e szent cselekedetének,¹⁾ a *Transitus*-nak. Szobor ábrázolja azt,²⁾ amint Mithras, vállán a bikával „átmegy” — kétségtelenül a halandóság és halhatatlanság határán. A Mithras-hívő a Transitusnak látomás alapján oltárt is állított, amint erről az egyik felirat tanúskodik: *Invict(o) Mithrae et transitu dei Theodorus (publici) p(ortorii) scrut(ator) stat(ionis) Poet(oviensis) ex visu.*³⁾ A másik felirat tanúsága szerint a szentélyt a Transitus tiszteletére vásárolta vissza és állította helyre az egyik hívő: *Transitu C. Caecina Calpurnius temp(lum) redemit et restituit.*⁴⁾

Transitus tehát csak annyira pannoniai istenség, amennyire a Mithras-vallás misztériumaiban szereplő Oroszlán (*leo*), akinek oltára került elő Aquincumban, vagy az isten Természete (*natura dei*), amelyet egy poetovioi felirat szerint ugyanott tiszteltek, ahol a szent Átmenetet. A nevet addig, amíg bizonyító erejű leletek másképpen nem világítják meg, latin szónak kell tartanunk. A háttérben nem a pannoniai földből fakadt vallás áll, hanem a perzsa mítosznak egy isteni erőt és hatást jelentő pillanata. Vajjon a másik név, amelyet Domaszewski pannoniai istennévnek jelöl meg, nem visz-e szintén túl Pannonia határain?

Sedatus neve kétségtelenül istennév. *Deo Sedato* áll egy Svájcban, Saint-Maurice en Valais-ben talált feliraton.⁵⁾ A *deus* megjelölés használata a név mellett arra vall, mint általában fel-

¹⁾ V. ö. CUMONT, Textes et Monuments relatifs aux mystères de Mithra I, 171.

²⁾ M. ABRAMIC, Poetovio, Wien 1925, 118—9. kép.

³⁾ CIL. III, 14354, 27.

⁴⁾ CIL. III, 14354, 28.

⁵⁾ L. KEUNE, Sedatus-cikkében, amely az anyagnak legújabb és legjobb összeállítása: PAULY—WISSOWA—KROLL, Realencyclopädie II, 1, 1010 kk.

fogni szokás, hogy az istenség nem római, hanem a provincia lakóinak 'bennszülött'-istene.¹⁾ Itt azonban a *deus*-minőség kiemelésének kétségtelenül megvan az a jelentősége is, hogy Sedatust, az istent megkülönbözteti a Sedatus nevű emberektől. *Sedatus* és a belőle származó *Sedatius*, *Sedatianus*, *Sedatinus*, *Sedatinus* a római birodalomnak egész területén elterjedt személynév.²⁾ Az előfordulási helyek s a vele egy csoportban olvasható cognomenek alapján meg lehetett állapítani, hogy *Sedatus* éppoly joggal tartható itáliai névnek, mint keltának.³⁾

Mint istennév sokkal kisebb területen fordul elő. Öt felirat emlékezik meg róla. A legnyugatibb a már említett svájci, az Alpes Poeninae vidékén.⁴⁾ A legkeletibb az Alduna mellett, Moesia superior területén, Arčer-ben a ratiariai táborból került elő. Ez a felirat Sedatust a *collegium fabrum* Geniusával együtt tiszteli.⁵⁾ A hátralevő három felirat e kettőt terület szempontjából mintegy összeköti. Egy közülük Raetiából való, a pfünzi limes-erődítményből.⁶⁾ Itt a *cohors I Breucorum* váltotta be Sedatusnak tett fogadalmát. A másik kettő közül az egyik szintén alpesi: már Pannonia superior területéről, de Raetiától sem túlságosan messze. E felirat szerint P. Paconius templomot és oltárt ajánlott fel Sedatusnak.⁷⁾ Helyes itt az a megjegyzés, hogy a felajánló neve, amelyet még nem egészít ki cognomen, aránylag korai időre vall.⁸⁾

Egyetlen Sedatus-felirat került elő eddig a mi Pannoniánkban, Pannonia inferior területén.⁹⁾ 1874-ben Székesfehérvárott, középkori toronyba beépítve találták. Annak az emléke ez a felirat, hogy Publius Aelius Crescens, a *collegium centonariorum magister*-e Kr. u. 210-ben beváltotta fogadalmát, amelyet Sedatusnak tett. Domaszewski az előbbi két felíratra, s azután legfőképp

¹⁾ KEUNE, i. h.

²⁾ HOLDER, Altceltischer Sprachschatz nyomán áttekinthetőbben összeállította KEUNE, i. h.

³⁾ KEUNE, i. h.

⁴⁾ Ezt említi legújabbán F. STAEBELIN műve is, Die Schweiz in der römischen Zeit, 1931², 498; erre ALFÖLDI figyelmeztet.

⁵⁾ CIL. III, 8086.

⁶⁾ CIL. III, 11929

⁷⁾ CIL. III, 3922.

⁸⁾ KEUNE, i. h.

⁹⁾ CIL. III, 10335.

erre az utóbbira alapítja azt a feltevést, hogy Sedatus pannoniai isten. A Breucusok cohorsa ugyanis Délpannoniában alakult, ahol ez a néptörzs, a Száva két partján, otthon volt. Székesfehérvár helyén pedig Mommsen óta a pannoniai kultuszok középpontját keresték. Ezen az alapon vonta kétségbe újabban KEUNE még azt is, hogy a Sedatus-kő Aquincumból kerülhetett Székesfehérvárra.¹⁾ Domaszewski még így gondolta, mert a feliraton említett *collegium centonariorum* ismeretes székhelye Aquincum.²⁾ S legújabbban, a székesfehérvári kövek gondosabb olvasása nyomán³⁾ megdőlt az a feltevés is, hogy ott különösebb jelentőségű kultuszközpont lett volna.

De volt Domaszewskinek még egy érve a mellett, hogy Sedatus pannoniai, és pedig a római Volcanusszal rokon istenség lehetett. A római hadsereg katonái között éppen Volcanus különös tisztelete nem volt szokásos. Feltűnő tehát, hogy a mi Pannoniánkban, két egymáshoz közel eső helyen, Aquincumban és Cirpiben (Dunabogdány mellett) is nyoma van Volcanus tiszteletének. Domaszewski ezt a Sedatus-kultusszal hozza kapcsolatba, s ebben a római istennévben a pannoniai istenség *interpretatio Romana*-ját látja. Hiszen a tűzoltás a *collegium fabrum és centonariorum* hivatása volt, s Ratiariában is, nálunk is Sedatust ilyen *collegium* tisztelte. Így minden valószínűség a mellett szól, hogy Sedatus és Volcanus lénye legalább egy ponton egybe esett.

Sedatusnak Volcanusszal való rokonsága valóban nem kétséges. Hogy azonban a pannoniai Volcanus-kultusz kizárólag ezen a rokonságon alapult, az már bizonytalanabb. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt, hogy Volcanusnak és Marsnak is van érintkezése,⁴⁾ és Mars Gradivus pannoniai kultusza⁵⁾ erre az országra eléggé jellemző. De az sem biztos, hogy a feltételezhető azo-

¹⁾ I. h.

²⁾ L. e. collegiumról NAGY LAJOS: EPhK. 56, 93 kk.

³⁾ L. ALFÖLDI: Pannonia 1, 185 k.

⁴⁾ V. ö. Gnomon 10, 137.

⁵⁾ V. ö. ALFÖLDI: Pannonia 1, 280 k. Másfelől az is feltűnő, hogy a Volcanus-kultusz vonala, ugyanúgy, mint a Sedatus-tiszteleté, Raetiával köti össze Pannoniát. A két alsópannoniai Volcanus-kő (Aquincum: CIL. III 3505; Cirpi: III 3646) közül a másodikat a *coh. II Alp.* állította, Raetiából ismeretes III 5799, s a közbeeső területről kettő (Poetovio: III 10875; Celeia: III 11699).

nosítás pannoniai eredetű. Az a körülmény, hogy Sedatus Pannonia inferior és Moesia superior területén hivatáson alapuló *collegium*-ok istene, inkább arra vall, hogy kultusza éppen itt nem a földből fakadó vallás volt, hanem csak e hivatással kapcsolatos tisztelet, hasonló a Szent Flóriánéhoz.

Ezzel szemben az alpesi Sedatus-köveknek a száma is nagyobb, s ott a Sedatus-vallás nem is mutatkozik ilyen kizárólagos kapcsolatban bizonyos *collegium*-okkal. Ehhez járul még az, hogy a gurkfeld-krsko-i kő, P. Paconius *dedicatio*-jának emléke, aránylag korai. Minden jel arra mutat, hogy a kultusz kisugárzási középpontja az Alpeseekben volt, s nem Pannoniában. Tehát le kell mondanunk Sedatusról is, mint a pannoniai föld istenéről, s át kell engednünk őt valamelyik alpesi országnak, például Raetiának? Fel kell tennünk azt, hogy a pannoniai Breucusok ott ismerték meg, s onnan jutott el tisztelete hozzánk, a Dunához?

A kérdés igenlő eldöntéséhez hozzájárul az, amit a névről nyelvi szempontból el lehet mondani. És pedig itt nem a név lehetséges etimológiája a döntő. HOLDER, Zeus nyomán, egy kelta *sed-* gyökeréből származtatja, s ehhez csatlakozik KEUNE is.¹⁾ A *sed-* gyökér a latin *pax* szóval volna azonos értelmű, s *Sedatus* annyit jelentene, mint *pacatus*, *pacificus*, ami könnyen lehetne a tűzisten eufémisztikus, 'csillapító' neve. A képző *(-atō-)* kelta földön igen gyakori.²⁾ S végül a *Sedatus* névhez mint cognomenhez olyan hasonló jelentésű latin cognomeneket lehet idézni, mint: *Quietus*, *Tranquillus*, *Pacatus*.³⁾ Az etimológia oly világos és egyszerű, hogy ez már magábanvéve is gyanút keltő, amikor tudjuk, hogy a névben legalább két réteg rejlik. KEUNE maga is úgy fogja fel, hogy két körülbelül egyformán hangzó latin és kelta szó találkozott itt, egy végső latin formában már teljesen azonosulva.⁴⁾

Bizonytalan a *sed-* kelta gyökér és jelentése. Bizonytalan a *Sedatus* itáliai név megfejtése a *sedo*, *-are* igéből. Ilyen látszat-etimológiák tömegét döntötte halomra SCHULZE tanulmánya a latin tulajdonnevek történetéről.⁵⁾ S általában mindíg bizonyta-

¹⁾ I. h.

²⁾ V. Ö. NORDEN, *Alt-Germanien* 133.

³⁾ KEUNE, i. h.

⁴⁾ I. h.

⁵⁾ Zur Geschichte der lateinischen Eigennamen, *Abh. Göttingen*, 1904.

lanabb egy név, és különösen egy istennév etimológiája, mint az olyan megfigyelések, amelyek a szó értelmességét ugyan nem zárják ki, de csak alaki sajátságokra támaszkodnak. Egészen szembevető a Sedatus névnek az a sajátsága, hogy igen nagy területen és túlnyomó tömegben emberek neve, s csak aránylag kis területen, elvétele szerepel mint istennév. A sok *Sedatus*, *Sedatius* stb. olyan helyen, ahol Sedatus kultuszáról nincs szó — mint például Itáliában — nem fogható fel úgy, hogy az istenség nevét viseli. Viszont éppen Itáliában előfordul az, hogy istenek viselik emberek — gensék, családok — nevét.

Közelálló példa *Volcanus* neve. Még A. W. SCHLEGEL-től származik *Volcanus* és óind *ulkā* 'láng' összehasonlítása. A közös idg. gyökérből való származtatás mellett megmaradt — talán mind máig — KRETSCHMER,¹⁾ annak ellenére, hogy itáliai viszonyok között ugyanolyan jogosult, sőt bebizonyult az istennév összefüggése az etruszk-latin *Volca*, *Volceius*, *Volcanius*, etr. *velxa*, *velxai*, *velxanei* személynevekkel. *Volcanus* e szerint a *gens Volca* vagy *Volcania* nemzetségi istene volna, aki ezt a nevét ebben a vonatkozásban viselte, míg más vonatkozásban a benne rejlő görög Hephaistos az etruszkoknál *seðlans* néven volt ismeretes.²⁾ Ugyanígy jutott kifejezésre egyes isteneknek nemzetségekkel való kapcsolata valószínűleg a *Saturnus* és *Mercurius* névben is: az egyik a *gens Saturna*, a másik egy feltehető *gens Mercuria* nevéből magyarázható.³⁾ Vagy az is lehetséges, hogy az istennév és a nemzetségnév közös gyökér továbbképzése.⁴⁾ De mindenképen jellemző sajátság az etruszkos itáliai műveltség területén az istenek és nemzetségek nevének olyan kapcsolata, amelyben az istennév vagy a *gens* nevéből származik, vagy — közös gyökérből — ugyanolyan származékszó, mint a nemzetségnév.

A *seðlans* név Hephaistosnak, a tűz s a tűzzel dolgozó mesterségek görög — sőt valószínűleg görögségelőtti — istenének szintén tisztelőivel: hasonló nevű emberekkel való kapcsolatát fejezheti ki.⁵⁾ Ebben a vonatkozásban egy *seðla* nemzetségnévhez tartozik, amelyet Altheim *Macula: Maculanus*, *Vaccula: Vagella-*

¹⁾ Glotta 20, 201 kk.

²⁾ F. ALTHEIM, Griechische Götter im alten Rom, Giessen 1930, 172 kk.

³⁾ ALTHEIM 45 k.

⁴⁾ ALTHEIM 46 k.

⁵⁾ ALTHEIM 206 kk.

nus hasonlóságára vesz fel.¹⁾ Hivatkozhatik a kisázsiai Σέθλος és Σέτας nevekre is, amelyek közül az elsőnek a viselője valószínűleg egy hephaistosi mesterség: az ötvösművészet hérósa.²⁾ A *sedlans* tövét tükröző itáliai neveknek pedig egész sorát idézheti: *Setilius*, *Sedilius*, *Setullius*, *Setuleius*, *Sedulatus* a példái.³⁾ De ha a *-l-* elem kisázsiai-etruszk-itáliai képző- vagy rag-jellegét figyelembe vesszük,⁴⁾ idetartozik a *sedna-Setinius* csoport is,⁵⁾ (ugyanúgy, mint a pisidiai Σέτας) és végeredményben — *Sed-atus*.

Az etruszk nyelvterület felér Raetiába. A Raetusok Livius V. 33. szerint az alpesi völgyekbe szorult etruszkok. Ismeretes felirataik többféle megítélésben részesültek.⁶⁾ De akár THURNEISEN-nel⁷⁾ etruszk-nyelvűeknek, akár WATHMOUGH⁸⁾ és KRETSCHMER-rel⁹⁾ etruszk-indogermán keveréknyelvűeknek tartjuk őket, az összefüggés Etruriával az alpesi völgyekre is kiterjedő itáliai műveltségen kívül a nyelvben is megvan. S nem *sedlans* az egyedüli etruszk isten, akinek az útja észak felé nyomot hagyott még az 'illir'-nyelvű venetusok "szögletében" is.¹⁰⁾ A *sedlans* néven tisztelt Hephaistos kultusza azonban különösen mély gyökeret vert Itáliában. Neve, mint tűzistené, *Sethlrano*, *Settrano*, *Sethano* alakban állítólag a legutóbbi időig fennmaradt a néphitben,¹¹⁾ s ez a már idézett nyelvi változatok mellett még a *sedra*, *sedrna*¹²⁾ etruszk neveket is ide vonja.

Sedatus talán a kelta Észak-Itáliában szerzett képzőjével a névváltozatok e sokaságában az az alak, amely mint személynév a császárkor nyelvhasználatának legjobban megfelelt. De vajjon véletlen-e az, hogy éppen egy tűzzel működő mesterség: a terra sigillata gyártás művelői között tűnik fel elég gyakran?¹³⁾ Hephai-

¹⁾ ALTHEIM 207.

²⁾ ALTHEIM u. o.

³⁾ ALTHEIM 173.

⁴⁾ V. Ö. THURNEISEN, Glotta, 21, 6.

⁵⁾ SCHULZE 231.

⁶⁾ Kiadta őket J. WHATMOUGH: The Prae-Italic Dialects of Italy II.

⁷⁾ Glotta 21, 1 kk.

⁸⁾ Glotta 22, 31 kk.

⁹⁾ Symbola Danielsson, Upsala 1932, 134 kk.

¹⁰⁾ A venetus *Cautus* és etr. *cautha* (napistenség) azonosságára utal KRAHE, IF. 53, 308 k.

¹¹⁾ E. FIESEL: Pauly—Wissowa—Kroll, Realec. II 1, 1923.

¹²⁾ A. TROMBETTI, La lingua etrusca 57.

¹³⁾ KEUNE, i. h.

stos a fazekasság istene is volt. Sedatus kultuszának távolabbi elterjedésében, láttuk, legalább nálunk és Moesiában része volt a tűzoltóságnak is. Amikor e kultusz etruriai középpontjából kisugározni kezdett, talán az érc megmunkálásának volt ilyen szerepe. ALTHEIM Bologna és Este vidékén volna hajlandó keresni ezt a középpontot.¹⁾ Az onnan Raetiába, s a Raetiából hozzánk vezető utat megmutatni az archeológusok feladata.²⁾ És az ő feladatuk az is, hogy most, amikor a római birodalmat védő katonai művek láncolatát oly sok részletében feltárták számunkra, nagyobb gondot fordítsanak a pannoniai kultuszok lelőhelyeire. Elsősorban: hogy keressék őket s végre valahára megteremtsék a pannoniai földhöz tartozó vallás ismeretének igazi alapjait.

KERÉNYI KÁROLY.

¹⁾ Levélbeli közlés. És pedig Hephaistos etr. *velxanu* neve az, amely egy raetiai bronzedényen megjelenik, Prae-it. Dial. II 28, ALTHEIM: Welt als Geschichte, 1, 1935, 413, 2. A tűzisten, úgy látszik, mind a két etruszk nevet viselte még Raetiában, s talán ennek felel meg az, hogy Pannoniát mind a Sedatus-, mind a Volcanus-kultusz ezzel az alpesi országgal köti össze.

²⁾ Estéből, a venetusok "szögletéből", kétségtelenül vezet hozzánk ilyen út. ALTHEIM figyelmeztet arra, hogy *Sedatus*, *Sedata*, *Sedatina* mint nemzetségnév épen a venetusoknál is előfordul (Prae-it. Dial. III, 135). A Raetusok és etruszkok kapcsolatára vonatkozólag utal még PISANI cikkére, Archivio per Alto Adige 30, 1 kk., 14 kk.

Katonaság.

Azt az érdekes jelenséget kívánjuk tüzetesebben megvizsgálni, hogy a magyarnak, ámbár ezer esztendő óta szinte szüntelen fegyveres küzdelemben él, századokon keresztül nincsen olyan összefoglaló szava, amely mint a mai *katona*, *katonaság* egyformán jelölhet lovast, gyalogost, tűzért, utászt, szóval mindenkit, aki a fegyveres erő kötelékébe tartozik. Idők során két szó: a *vitéz* és a *katona* jutott el ilyen összefoglaló jelentéshez; hogy miképpen, annak a megvilágítására végig kell kísérnünk mindegyiknek évszázados történetét.

A *vitéz* szó, amelynek őse kétségtelenül a germán *vikingr*¹⁾, nálunk szláv jövevényként már a XIII. században meghonosodott, amint ezt régi vezeték- és helyneveink bizonyítják (Oklsz.). Ám eddig még nem történt kísérlet arra, hogy a magyar szó eredeti jelentését pontosan meghatározzuk. Középkori történetünk kutatói sokszor a latin *miles* szót magyarítják vele, és a nyelvtörténeti vizsgálat azt fogja igazolni, hogy e magyarítással helyesen járnak el. Ezt igazolja két legrégibb szótári emlékünk, a Besztercei Szószedet és a Schlägli Szójegyzék, amelyekben a következő értelmezést találjuk: *miles: vitez, militia: vitezseg*. Ez a XV. század elejéről való határozott értelmezés meg XVI. századi szótáraink következetes értelmezése feljogosít bennünket arra, hogy a magyarországi latinság *miles* szavának jelentését vizsgálva világítsuk meg *vitéz* szavunk értelmét. Ám a latin szóról tudjuk, hogy az a javaközépkor egész folyamán Európa-szerte 'lovag'-ot jelentett:²⁾ „*miles ... is potissimum dicitur, qui militari cingulo accinctus est, quem vulgo Chevalier appellamus*“ (Du Cange), vagyis a miles egy kiváltságos társadalmi osztálynak, a lovon katonáskodó lovagi osztálynak a tagja. Egy meglehetősen kései emlékünk, a XVI. és XVII. század határáról való Brassói Szótár-

¹⁾ MELICH : MNy. V, 431. UHLENBECK : Arch. f. slav. Phil. XV, 492; STENDER-PETERSEN : Zschr. f. slav. Phil. IV, 44.

²⁾ TÓTH ZOLTÁN, A huszárok eredetéről 1934, 1.

töredék, nyilván régibb forrásból merítve ugyancsak a lovagi övet említi és vele kapcsolatban a *vitéz* szót használja, mondván: „balteus... cingulum militare Az kiuel az vitezek magokat *Eoueczijk*“. Ez az értelmezés, amely forrását követve nyilván nyugati viszonyokra vonatkozik, a francia *chevalier* és a német *Ritter* magyarjának mutatja *vitéz* szavunkat. De jelent a *miles* nyugaton egyebet is: miles a hűbéres, a vazallus és miles mindenki, aki a fejedelemnek akár udvari, akár polgári, akár katonai tisztségben szolgál (Du Cange). A nélkül, hogy a magyar szónak a szorb nyelvből való származására gondolnék, tanulságos megállapítanunk, hogy a szorb nyelv *vitéz* szavának jelentése is „Lehnsmann, berittener Vasall, Lehnbauer, Freibauer“. ¹⁾

Hogyha mármost a magyar *miles* = *vitéz* középkori fogalmát akarjuk elemezni, nem szükséges első királyaink idejébe visszamennünk, ²⁾ hanem joggal kezdhetjük vizsgálódásunkat a XIII. században, vagyis abban a korban, amikor emlékeink tanúsága szerint a *vitéz* szó a magyar ajkon megjelenik. Kutató utunkon megbízható kalauzaink SZEKŰ GYULÁNAK ³⁾ és VÁCZY PÉTERNEK ⁴⁾ a középkori magyar társadalom ismeretére nézve alapvető munkái. Az ő kutatásaikból tudjuk, hogy mindazok, akiket a királyi oklevelek „miles noster“-nek, vagy „aulae nostrae miles“-nek neveznek, tulajdonképpen királyi serviensek és familiarisok, akiknek kiváltságuk az, hogy közvetlenül a király jogszolgáltatása alá tartoznak, a királyi hadban, királyi zászló alatt katonáskodnak és bizonyos fokú adómentességet élveznek. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy az ilyen *milesekről* sokszor azt is megtudjuk, hogy nemesek vagy legalább is várjobbágyok, vagy valamilyen előkelő tisztséget viselnek, akkor nyilvánvaló, hogy a *miles* = *vitéz* a magyar középkorban kiváltságos társadalmi osztály tagja volt. De voltak magándominusoknak, egyházi és világi nagyoknak is *milesei*, *vitézei*, akikről azonban szintén megállapítható, hogy nem közrendűek. Így Péter, Endre

¹⁾ STENDER-PETERSEN i. h. 53.

²⁾ ERDÉLY LÁSZLÓ, Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései, 110 s. köv.; HÓMAN BALINT, A társadalmi osztályok Szent István államában (Békefi Emlékkönyv 61—80). HÓMAN-SZEKŰ, Magyar Történet I, 222, 233.

³⁾ Serviensek és familiarisok 1912.

⁴⁾ A királyi serviensek és a patrimonialis királyság 1928.

és Farkas pozsonyi várjobbágyok, Tamás bán vitézei (familiaris milites) Tárnok nevű földet kapják IV. László királytól érdemeik jutalmául (HazOkl. 71, 1274-ből); ugyancsak Tamás bán vitéze (familiaris miles) János comes fia Jakab mester, aki a királyi adománylevelél szerint az ország többi nemesei között kitüntette magát (Wenzel IX, 147, 1276-ből). Nem voltak tehát alsóbb rendűek ezek a magánosok vitézei sem,¹⁾ hiszen nem egyszer közvetlenül a királytól fontos megbízást kaptak; így például IV. Béla egy Aba-nemzetségből való comes-szel együtt küldi ki birtokügyben helyszíni szemlére kancellárjának, Smaragd fehérvári prépostnak vitézét, Fyl comest („Fyl comitem de Syrmia, militem dilecti et fidelis nostri Smaragdi Prepositi Albensis“, WENZEL XI, 410, 1255-ből). Még gyakrabban kaptak ilyen fontos megbízást a királyi udvar vitézei; így pl. IV. László „aule nostre miles“-ét küldi ki határjárásra (HazOkm. IV, 190, 1273-ből); hasonlóképpen Nagy Lajos is egy „aule sue miles“-t bíz meg az oláh vajda és Brassó városa között kitört viszály elsimításával (ZIMMERMANN-WERNER II, 306, 1368-ből), és birtokot járat egy „aule nostre miles“ által (SzékOkl. I, 53, 1349-ből). Hogy milyen tekintélyes emberek voltak a királyi udvar vitézei és általában a vitézek, több jelenség igazolja; erre mutat például az is, hogy V. István egy nyilván főrangú hívét, aki nem csak személyében, hanem „cum honesta armata familia“ harcolt a Görögország elleni hadjáratban, úgy magasztalja, hogy „tamquam miles strenuus“, „mint bátor vitéz“ tüntette ki magát (WENZEL XII, 12, 1270-ből). Paháros Péter mester, Nagy Lajos udvari vitéze, egyúttal Újvár comese és Boldogkő várnagya (FEJÉR IX₂, 58, 1351-ből).²⁾ Még egy adatot a XVI. század elejéről: II. Lajos király a hatalmas gersei Pethő Lászlót, Zala és Vas vármegye főispánját nevezi „aule nostre miles“-nek, udvari vitézének (HazOkm. V, 221, 1525-ből).

A *vitéz* szó középkori fogalmának tisztázása céljából két becses idegen adalékra is hivatkozhatunk. Magyar jogviszonyt fejez ki és a magyar és horvát *vitéz* szó középkori értékét mutatja az, hogy az 1368-ból való glagolita missale szerzője, NOVAK,

¹⁾ VÁCZY i. m. 43.

²⁾ Az idézett adatok legtöbbször SZEKFI vagy VÁCZY munkájában találunk utalást.

Péter fia, Krbava grófja a magyar király vitéze „*vitez kralja ugarskoga*“ volt.¹⁾ A másik idegen forrás még több tanulsággal szolgál, mert a *vitézt* katonai mivoltában mutatja. Laonicos Chalcocandylas bizánci történetírónak a XV. század vége felé készült munkája²⁾ négyszer él e magyar szóval: egyszer a várnai, háromszor a rigómezei csata leírásában; hogy kik voltak a hadban a vitézek, arról az az egyetlen hely is felvilágosít bennünket, amely a rigómezei magyar hadrendet ismerteti:

„ἐν μέσῳ δ' αὐτὸς ἐτάσσαστο Χωνιάτης, ἔχων τοὺς τε βιτέζιδας καλοῦ-
μένους καὶ τὸν Ἀρδελίου στρατὸν.“³⁾

„középen állt maga Hunyadi azokat vezetve, akiket vitézeknek neveznek és az erdélyi hadat“. A középkori harcmód ismerete kétségtelenné teszi, hogy az a hadrész, amelyik a középen állott magának a fővezérnek közvetlen vezetése alatt, csak a nehézfegyverzetű lovasság, a lovagsereg lehetett. Ha e tekintetben bármi kétségünk volna, eloszlatná azt BONFINI, aki a csatát nagyjában a görög szerzővel egyezően írja le; szerinte Hunyadi a középére „*Zeckelium, e sorore fratrem, cum quadrato agmine cataphractorum*“ állította,⁴⁾ vagyis a handrend közepét a páncélos lovasok foglalták el.

Ez adatokból immár nyilvánvaló, hogy a magyar *vitéz* szó a középkorban egy előkelő társadalmi osztály tagjait jelölte, akik, mint a francia *chevalier* és a német *Ritter* részt vettek ugyan a polgári igazgatásban is, de kiváltságos helyzetüket elsősorban lovon való páncélos hadi szolgálatuknak köszönhették.

A XVI. század hadi élete — nyilván a hadviselés módjának változása következtében is — kiterjeszti *vitéz* szavunk jelentését; ám azért egészen a XVII. század elejéig megfigyelhetjük, hogy egyéb rangszavaink (úr, asszony)⁵⁾ módjára a *vitéz* is kettős életet él: bizonyos körben, tán az előkelők ajkán és hivatalos használatban ragaszkodik hajdani szűkebb jelentéséhez: előkelő ember,

¹⁾ ŠURMIN GYÖRGY, Horvát és szerb irodalomtörténet 1898, 51. l. Dr. Melich János egyetemi tanár úr szíves közlése.

²⁾ Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes, kiadta DARKÓ JENŐ, M. Tud. Akadémia 1922—27.

³⁾ DARKÓ-kiad. II, 127.

⁴⁾ 1771-i lipcei kiadás, 483. l.

⁵⁾ L. KERTÉSZ, Szállók az Űrnak 17 s köv.

aki lovon teljesít fegyveres szolgálatot. Igen érdekes e tekintetben a Gyöngyösi Szótártöredék egy adata: „Bargines dicuntur fortes in bello, quasi essent a baronibus nati: *ercössek mikeppen wytez fiac*”; íme, a bargines-nek ez a délibábos magyarázata az „a baronibus nati” kifejezést „vitéz fiak”-nak magyaráítja. Hogy szolgákat tartanak, tehát nem közrendűek és hogy lovon szolgálnak a *vitézek*, annak igazolását hadi emlékekben is megtaláljuk:

„Ez szót mondá *vitéz* Hegedüs János:
Hallgassatok édes társaim *vitézek*,
Egy szép dolgot ím én is mondok néktek.
Hat holnapja hópénzünket nem láttuk,
Szolgáinkat csak hazugsággal tartjuk,
Lovainkat zabszalmával hizlaljuk“ (RMKT. VII, 175).

Egy ismeretlen XVI. századi költő adja e szavakat a gyulai *vitézek* kapitányának ajkára. Egy másik XVI. századi versben a *vitézek* és *gyalogok* szembeállítását találjuk:

„Rendben az *vitézek* ott nem állának,
Gyalogok sem nézék, hogy fáradának,
Kiki egymás után felrohanának“ (RMKT. IV, 122, Ilosvai).

Ezzel egybehangzó SZIKSZAI Nomenclaturájában az *eques auratus* — Szentelt *vitéz* értelmezés; egyébként ez a „szentelt *vitéz*” a közel mult „aransarkantyús *vitéz*”-e, amely kifejezés szintén őrzi *vitéz* szavunk hajdani ’előkelő lovas’ jelentését. Sőt még BETHLEN GÁBOR is határozottan megkülönbözteti a „*vitézlő* rend”-et a „*gyalog*”-tól: „Im magam tárházából küldtem mostan az *vitézlő* rendnek egy egész kántorpénzt, és az *gyalog*nak két hópénzt” (PolLev. 115, 1619-ből). Ez a megkülönböztetés annál feltűnőbb, mert hiszen már két emberöltővel előbb „*gyalog vitézek*”-ről is beszélnek:

„Harmadfél-százezer lovagja vala,
Gyalog vitézinek száma sem vala“ (RMKT. VIII, 60, 1569-ből);

„*lovas és gyalog vitézek*” tesznek esküt 1610-ben és „az komáromi *lovas és gyalog vitézek*”-ről van szó 1613-ban.¹⁾ Az „eo föl-sege... magyar *gyalog vitézlő serege*” számára kiadott artikulusok szerint „az *közönseges vitézek* oliai legienek az kik heliesek es az *uitezlő* dolgokban forgoltak, nem buidosok vagi porok” (Had-

¹⁾ Idézi TAKÁTS SÁNDOR, Emlékezzünk eleinkről 158, 160.

törtKözl. IV, 151, 1616-ból). Íme most már a gyalogos közember is 'vitéz', a 'vitézlő rend' tagja, most már a *vitéz* szó összefoglaló jelentésű, ezért olvashatunk a XVI. században „az feiedelem *vitezlő népi*“-ről, „Ő felsége *vitezlő népé*“-ről, a XVII. században pedig „*vitezlő rend*“-ről (NySz.), amely már az egész fegyveres hadat magában foglalja; ekkor lesz a *közvitéz* vagy *közönséges vitéz*¹⁾ az, akit ma közkatonának nevezünk.

A *vitéz*, *vitezlő rend*, *vitezlő nép* tehát egy ideig összefoglaló kifejezés és azon az úton van, hogy fegyveres erő kötelékébe tartozók gyűjtőnévévé válják. Ám mégsem vált azzá. Hogy miért nem, annak többféle oka lehet; ezek közül csak kettőt említek: az egyik az, hogy bár a *vitéz* régi rangját elvesztette, származéka mégis őrzi ezt a régi rangot a nemességnek szinte hivatalossá vált *vitezlő* címében; a másik meg az, hogy már a XVI. században találkozunk a *vitéz* szónak valóságos melléknévként, tulajdonságjelzőül való használatával: „vitéz Hector“-ról, „sok jó vitéz katonák“-ról olvasunk, Penthesilea pedig az amazonokat buzdítja eképpen: „Vitézek legyetek!“ (RMKT. VIII, 79, 206, 82).

Olyan szó, amelyik egyrészt a nemesség címe, másrészt nagyrabecsült emberi tulajdonság kifejezője lett, bajosan válhatott volna az egyre jobban tagozódó hadsereg minden alakulatának közös nevévé; például a „hadak cselédi“-nek nevezett „vonatosztag“ alig foglalható a *vitezlő nép* vagy *vitézi rend* neve alá.

Rákóczi szabadságharca idején és az utána következő két évtizedben találkozunk ugyan a „köz *vitezlő rendek*“,²⁾ „akármely *vitezlő renden levő ember*“³⁾ kifejezéssel mindenféle fegyveres szolgálatban levők jelölésére, sőt arról is olvashatunk intézkedést, „ha valamel *vitéz* az elensigihez által szaladna“,⁴⁾ ám a melléknévvé és dicsérő szóvá lett *vitéz* mégis más szót kényszerít a nyelvhasználatra. Érdekes megfigyelnünk, hogy Rákóczi latin és magyar nyelvű Regulamentuma hányféleképpen próbálkozik a *gregarius* 'közkatona' magyarításával: hol *köz személyt* (F), hol *köz legényt* (H₂), hol *köz fegyverviselőt* (F₂) olvasunk, hol

¹⁾ ZRINYI, Hadtud. Munk. 210; I. Lipót hadicikkei, I. ÚJHELYI PÉTER, Az állandó hadsereg története 171.

²⁾ ArchRák. VIII, 19.

³⁾ HadtörtKözl. IV, 569, 1734-ből.

⁴⁾ Uo. 572.

meg úgy találjuk, hogy az író a fogalmat elemeire bontja ilyenformán: „*gregario: köz katonának vagy gyalognak*“ (F₂), ahol a *katona* — amint majd bővebben is szólnunk róla — csak lovas fegyverest jelent. Ezzel az elemző kifejezéssel a Regulamentumban másutt is találkozunk: „*dissipato milite: katonái vagy hajdu szélledése miatt*“ (F₂), ahol természetesen a *miles* is, amely középkori rangját már rég elvesztette, a legalacsonyabb rangú fegyverest is jelentette. Mások ismét más elemző kifejezésre kényszerülnek; egy 1734-ből való hadi artikulus „*tiszt viselő*“-t és „*közönséges fegyver viselő*“-t különböztet meg,¹⁾ egy 1743-ban készült kis hadi műszótár²⁾ az 'Infanterie'-t „*gyalog hadi népesség*“-nek magyarázza, a 'soldatesca' pedig szerinte „*az egész vitézlő sokaság kitsintül fogva nagyig*“. Nyilvánvaló, hogy ezek a körülírások nagyon nehézkesek, meg nem is állandó formájúak, e g y szó kellene tehát az ilyen közkeletű fogalom kifejezésére; ám a *vitéz* erre amelioratív értékénél fogva alkalmatlanná vált, a *katona* pedig ekkor még lovast jelent. A XVIII. század első felében annak az érdekes jelenségnek vagyunk tanúi, hogy az ezer esztendő óta harcok tüzeiben égő magyarság a katona mai fogalmának kifejezésére idegen szóhoz kénytelen folyamodni. A kuruc tisztek sűrűn élnek a *militia* szóval, kis szótárunk kitűnő magyar katonaszerzője pedig lépten-nyomon a *soldat*-tal segít magán: „*furagierer: a' futrásoló soldatok*“, „*exercitium: a' soldatok tanítása*“, „*garde du corps: úgy hívják a' soldatokat lovas v. gyalogokat, kik király testőrzői v. herczegé.*“

Hogy a *katona* sem volt mai értelemben 'katona', azt már említettük; ismeretes, hogy e szó évszázadokon keresztül lovast jelent s ezt legvilágosabban mutatja a gyalogsággal való szembeállítás, amellyel emlékeinkben lépten-nyomon találkozunk. A budai basa például a foglyok kikérdezésekor külön vallatja „*az katonákat és haidukat*“ (1579),³⁾ másutt „*az katona, az gyalog és az mi két gyalokunk*“ felsorolással találkozunk (1596),⁴⁾ Buják várából „*kikéredzett a katona és hajdu*“ (1663),⁵⁾ Zalaegerszegről meg azt írják, hogy „*itt valo egy katonát és egy haj-*

¹⁾ HadtörtKözl. IV, 570.

²⁾ MuzHungDuod. 6.

³⁾ BudBasLev. I, 171.

⁴⁾ HadtörtKözl. V, 265.

⁵⁾ Uo. VI, 248.

dut levágtak“ (1638).¹⁾ A Rákóczi-korban is gyakran olvashatunk a katonának a gyaloggal való szembeállításáról ilyen kifejezésekben: „se *katona*, se *hajdú*“;²⁾ „valamely strásán álló *hajdu, katona*“.³⁾ Károlyi Ferenc gróf büszke a Banjaluka 1737-i ostrománál kitűnt lovas ezredére, ezért írja önérettel: „Úgy látom, mindennek *katonából* kell kitelni.“⁴⁾ Különös figyelmet érdemelnek egy XVII. századi emléknek következő mondatai: „Némely része peniglen *mind horvátnak s mind katonának* Galábocon túl is volt“; „egynehány *katonákkal és horvátokkal* üzte azon törököt“ (1676);⁵⁾ itt a 'horvát' nem nemzetiiséget, hanem fegyvernemet jelent: a horvátok (Kroaten) huszármódra felszerelt könnyű lovasok voltak, és igen sokszor az e néven emlegetett csapatok javarészt nem is Horvátországban, hanem Magyarországnak más nemzetiségű vidékein toborozták.⁶⁾ Ez adatokból nyilvánvaló, hogy a *katona* másfajta lovas volt mint a *horvát*, vagy bizvást mondhatjuk: mint a *huszár*. Hogy eredetileg miben különböztek, arra megtanít bennünket HELTAL, aki Magyar Krónikájában Mátyás király hadáról szólva ezt mondja: „Három féle hada vala akkoron is az ő szokása szerint: Magyarok, Tsehek és Rátzok. Ezek pedig mind *katonák és huszárok* valának.“⁷⁾ A „*rácok*“ a könnyű lovas huszárok ősei; a *katonák* tehát a tudvalevőleg nehéz fegyverzetű magyarok és csehek.

A *katona* szó eredete, amelynek kérdésével halhatatlan mesterünk, BUDENZ is foglalkozott,⁸⁾ mindmáig tisztázatlan; megvan a magyarsággal érintkező minden szláv nyelvben, ahova a szláv nyelvek tudósai szerint a magyarból szívárgott be.⁹⁾ Ha ez a tanítás helytálló, akkor csak a XVI. század elejétől fogva kimutatható szerb-horvát *kàtana* 'Krieger zu Pferd' régi átvétel, mert a többi szomszéd szláv nyelvben az újabb 'Soldat' vagy

¹⁾ Uo. VIII, 81.

²⁾ Uo. III, 450.

³⁾ TörtTár. 1904. évf. 37.

⁴⁾ EBLE, Károlyi Ferenc gróf és kora I, 262.

⁵⁾ HadtörtKözl. V, 496—97.

⁶⁾ BÁTI BERKÓ ISTVÁN, A magyarság a régi hadseregben 7.

⁷⁾ 1789-i kiadás, II, 154; idézi TÓTH ZOLTÁN i. m. 20.

⁸⁾ NyK. VI, 306; i. még MUNKÁCSI, uo. XVII, 112, SIMONYI: Nyt. XLIII, 381.

⁹⁾ BERNEKER, EtWb.

azzal rokon jelentés általános. Nyelvünknek régi szava, amelyet már a XIV. század második felében vezetéknevül alkalmaznak (Oklsz). Ám ezek a vezetéknevek nem világosítanak fel bennünket a *katona* (*katana*) szó középkori jelentéséről; némi tájékoztatást nyújt egy 1436-ból való oklevelünk, amely szerint Tallóczy Frank szörényi bán vizsgálatot indít két falu ellen, mivel „nostrum clientem et *katanam* mutilarunt“ (HazOkI. 396). Nem ismerjük eléggé a hazai latinságot ahhoz, hogy a *cliens* szó jelentését pontosan meghatározhassuk; hogy kevesebb, mint a *serviens* vagy *familiaris*, abból is következtethető, hogy a bán a vizsgálatot egy nem-nemes officialisára bízta; abból pedig, hogy az oklevél a bántalmazottat *cliens* és *katona* mivoltában említi, nyilvánvaló, hogy a *katona* magában nem jelent kiváltságos társadalmi osztályhoz tartozót; kevesebb tehát, mint a *miles*, a *vitész*. Ám XVI. századi szótáraink értelmezéséből egészen világosan megtudhatjuk, ki volt a *katona*. Bár ezek a szótári adatok jóval a lovagvilág letűnte utáni időből valók, teljes hitelt adhatunk nekik, mert a latin szöanyagukhoz hasonlóan a magyar értelmezés is nyilván régiebb, ismeretlen forrásokat követ. CALEPINUS szótárában a következőket olvashatjuk: *satelles* = *katona*; *satellitium* = *őrzők*, *katona sereg*; *flexumines* = *lóterőngető katonák*. Hogyha már most tudjuk, hogy a ‘*satelles*’ a középkori latinságban olyan harcos, aki valamilyen úrnak a zászlaja alatt vonul hadba és főképp az úr körül való testőri szolgálat a kötelessége, akkor nyilvánvaló, hogy az *őrzők* szó ‘testőrzők’-et jelent; ez az értelmezés, meg a „lóterőngető katonák“ tehát kétségtelenné teszi, hogy a *katona* alsóbbrendű lovas, aki a *vitész* szolgálatában áll. Ezt még világosabban közli velünk a Gyöngyösi Szótártöredék következő két adata: „*cacule sunt serui militum i. kathona huszar*“; „*calcula: lixa: vel: seruus militum: wyz: lugh: vel: katona*“.¹⁾ Ha tudjuk, hogy *miles* = *vitész*, akkor a *katona* = a vitész szolgálja. Hogy kik voltak ezek a vitézek szolgálói, arról a középkori harci mód ismerete világosít fel bennünket. Tudjuk, hogy a magyar had zömét is a nyugati lovasseregek mintájára páncélos lovasok alkották.²⁾ Ám ezek a nehézfegyverzetű, nehéz-

¹⁾ A *víz*, *lúg* a szótáríró tudatlansága révén kerül az értelmezésbe: összezavarja az ‘alsóbb rendű hadi nép’ jelentésű *lixa*-t a *lix* szóval, amely ‘*lúg*’-ot jelent.

²⁾ TÓTH ZOLTÁN i. m. passim.

kes mozgású vitézek egymagukban szinte értéktelenek voltak; segítőkre, kísérőkre volt szükségük. A XV. század végének magyar bandériumairól mondja Tubero, hogy nem volt bennük olyan szerény módú lovas (eques), akit legalább három lovas ne kísért volna; de egyeseknek 15—20 kísérőjük is volt.¹⁾ Ezek a szintén nehézfégyverzetű, de azért a lovagnál, vitéznél nyilván mozgékonyabb lovasok a *katonák*, akik tehát nyilván nem egyebek, mint a lovas és kísérete által alkotott kis harci egységnek, a 'lándzsá'-nak, a 'glaive'-nek tagjai. A *katona* tehát nehézfégyverzetű, közrendű lovas, míg a *horvátnak* (régebben *rác*nak) is nevezett *huszár* könnyű fégyverzetű. Bár hadtörténeiszink azt tanítják, hogy a nehéz lovasság ideje nálunk a XVI. század közepe táján lejárt, mégis kétségtelen, hogy a *katona* a *huszárral* szemben még a XVII. század folyamán is jobbára nehezebb fégyverzetű lovasságot jelentett, amit az ilyen, felszerelésre vonatkozó utasítás is igazol: „Igaz *katonák* közt hadakban járt és próbált *katonák* legyenek, jó lovakon, katonaszerszámmal, fégyverrel, kopjával, páncéllal, sisakkal, karvassal, hegyes törrel, puskával“ (1642).²⁾ Igaz, hogy ugyanebben a korban már „könnyű szerre való kopjás, lobogós *katonák*“ról is olvashatunk (1638).³⁾

Így megállapítván a *katona* hajdani mivoltát, kérdés, mikor lesz ez a szó a ma kifejezte fogalom hordozója. Feleletünk: a XVIII. század közepe táján. Ugyanabban az időben, amikor idézett kis kéziratot szótárunk még idegen szóval kénytelen élni, bukkan fel a *katona*, *katonaság* mai jelentésében. Károlyi Sándor verbunkos pátense (1741) szól „minden porta után felállítandó *egy-egy lovas és négy-négy gyalog katonák*“ról, „portalis lovas gyalog katonaság“ról,⁴⁾ ugyanebben az évben az országgyűlés felirattervezete „30.000 gyalog katonaság“-ot emleget.⁵⁾ Az 1759-ből való Hadi Embernek Oktatása már *Katona* rendnek nevezi a régi 'vitézljő rend'-et (6. l.), sőt azt is megállapítja, hogy „más nével a' *katonát vitéznek mondjuk*“ (55. l.), amiből világos, hogy ekkor már teljesen végbement a *katona* jelentésválto-

¹⁾ TÓTH ZOLTÁN i. m. 37.

²⁾ Idézi TAKÁTS SÁNDOR i. m. 133.

³⁾ Uo. 167.

⁴⁾ Ujhelyi Péter i. m. 256.

⁵⁾ Éble i. m. I, 582.

zása és ez a szó most már mindenkire alkalmazható, aki a fegyveres erő kötelékébe tartozik.

A jelentésváltozás megindítója nyilván az, hogy már a XVIII. század elejétől fogva olvashatunk *gyalog katonákról* is. Ám amíg például az 1809-i nemesi felkelés gyalogsága számára készült Tanítás Regulamentumában sűrűn felbukkanó *gyalog katona* valóságos gyalogos, addig Vak Bottyán *gyalog katonái* ¹⁾ eredetileg lovasok, akik kénytelenségből teljesítenek gyalog szolgálatot. „Katonáink, gyalogh szállítván őket“ bizony nem szívesen túrték ezt az állapotot és megtörtént, hogy „azt mondták, csak készebbek meghalni, mint *gyalog katonáskodni*“.²⁾ Nemcsak a nagyobb fáradalom miatt vonakodtak a „gyalog katonáskodás“-tól, hanem azért is, mert ősidőktől fogva mindig a lovasság volt a legtekintélyesebb fegyvernem (Ritter, chevalier) s tudjuk is, mennyire nem lehetett a magyar nemességgel a gyalog szolgálatot még a XVIII. században sem megkedveltetni. Rákóczi például még a felkelés kitörése előtt figyelmezteti a francia királyt, hogy Magyarországon gyalogságból egész hadtestet szervezni és ennek élére magyar generálist állítani lehetetlen.³⁾ Sőt ugyanezt a gondolatot Rákóczi Regulamentumában is megtaláljuk: „De más reflexióval lenni szükséges a' gyalog hadakról, kiknek szolgálattoknak terhebb volna képzelésén kívül tsak nevezetire - is a' gyalogságnak idegenebbek a' haza lakosai hozzája, hogy sem mint a' lovashoz“ (M₂). Ez az idegenkedés még a gyalogságnak a nevétől is kétségtelenül nem kis mértékben segítette elő azt, hogy a lovast jelentő *katona*, *katonaság* váljék a hadsereg minden fegyvernemének összefoglaló nevévé.

KERTÉSZ MANÓ.

¹⁾ ArchRák. IX, 502.

²⁾ Éble i. m. I, 285, 263.

³⁾ Márki Sándor, II. Rákóczi Ferenc II, 164.

Gab es Stufenwechsel im Urfinnischen?

Das, was unten folgt, enthält sehr wenig Neues für diejenigen, denen die finnische, resp. estnische Sprachwissenschaft bekannt ist. Es ist allerdings schwer gewesen, bis dahin etwas Systematisches und Umfassendes gegen die Stufenwechseltheorie zu schreiben, weil man immer darauf gewartet hat, dass die versprochenen, eingehenden Begründungen der Theorie erscheinen werden, — wie bekannt, enthält das erschienene nur "vorläufige Mitteilungen".¹⁾ Vorbeigehend hat wenigstens der Unterzeichnete die Methode der Stufenwechseluntersuchungen mehrere Male verurteilen müssen und darauf hingedeutet, dass die Theorie mit den Resultaten, welche die Spezialforschung eben im Gebiete der ostseefinnischen Sprachen gewonnen hat, nicht zusammenstimmt.²⁾ Ich setze voraus, dass die Stufenwechseltheorie dem Leser bekannt ist und begrenze mich hier nur auf einigen kritisierenden Bemerkungen.

Vor allem dürfen wir die Tatsache nicht vergessen, dass der Stufenwechsel der Klusile in zwei, dem Finnischen nahe liegenden Sprachen, und zwar im Wepsischen und Livischen fehlt. Betrachten wir zuerst das Wepsische. Einige Beispiele über die Vertretung nach der druckstarken Silbe: (*lugemaha* 'lesen', fi. *lukemaan*;) *lugen* 'ich lese', fi. *luen*; *magata* 'schlafen', fi. *maata*; *sagarv* 'Fischotter', fi. *saarva*, est. *saarmas*; *tagut* 'für etwas', fi. *tautta*; (*jogi*;) *joges* 'im Fluss', fi. *joessa*, est. *jões*; *sigau* 'dort', fi. *siellä*; (*mägi*;) *mägen* 'des Berges', fi. *mäen*, est. *mäe*; *nügüd* 'jetzt', fi. *nyt* (dial. *nyyttä*), est. *nüüd*; (*oŋg*;) *oŋgen* 'des Angels', fi. *ongen* (lies *oŋnen*); (*jauŋg*;) *jauŋgad* 'die

¹⁾ SETÄLÄ: Über quantitätswechsel im finnisch-ugrischen (SUS. Aik. XIV, 1896). Über art, umfang und alter des stufenwechsels im finnisch-ugrischen und samojedischen (FUF. XII, 1914).

²⁾ S. z. B. Virittäjä 1919, S. 36—55; 1925, S. 64—74; 1923, S. 24—29; die entsprechenden Stellen in Eestin kielen äännehistoria, Vätjan kielen äännehistoria und Lõunavepsa häälik-ajalugu.

Füsse', fi. *jalat*, est. *jalad*; *vargastada* 'stehlen', fi. *varastaa*, est. *varastada* (vgl. *varghad* 'die Diebe'); (*jälg*:) *jälged* 'die Spuren', fi. *jäljet*, est. *jäljed*. — (*raud* 'Eisen', fi. *rauta*, est. *raud*,:) *raudan* 'des Eisens', fi. *raudan*, est. *raua*; (*käzi* 'Hand', Stamm *käde*-, fi. *käte*-, est. *käde*:-) *käded* 'die Hände', fi. *kädet*, est. *käed*; *joda* 'trinken', fi. *juoda*, est. *juua*; (*kindhad* 'die Handschuhe', fi. *kintaat*, est. *kindad*:-) *kindaz* 'Handschuh', fi. *kinnas*, est. *kinnas*; *kündüz* 'Schwelle', fi. *kynnys*, est. *künnis*; (*lind* 'Vogel', fi. *lintu*, est. *lind*:-) *lindun* 'des Vogels'; (*pordhad* 'die Treppen', fi. *portaat*:-) *pordaz* 'Treppe', fi. *porras*; *kerdau* 'mit' (Adess. Sg. von *kerd* 'Mal', fi. *keralla* (= *kerralla*); *ouda* 'sein', fi. *olla*, est. *olla*; *purda* 'beissen', fi. *purra*, est. *purra*; (*kakš* 'zwei', Stamm *kahte*-, fi. *kahte*-, est. *kahte*:-) *kahtes* 'von zwei', fi. *kahdesta*, est. *kahest*; *kohtēndan* 'ich verbessere', fi. *kohdennan*, est. *kohendan*; *kahtsa* 'acht', fi. *kahdeksan*, est. *kaheksa*; *ühtsä* 'neun', fi. *yhdeksän*, est. *ühksa*. — (*leib* 'Brot', fi. *leipä*, est. *leib*:-) *leiban* 'des Brotes', fi. *leivän*, est. *leiva*; *sabutan* 'ich erlange', fi. *saavutan*; *habuk* 'Habicht', fi. *haukka*, dial. *havukka*, est. *haugas*; *sabad* 'sie bekommen', fi. *saavat*, est. *saavad*; (*hambhad* 'die Zähne', fi. *hampaat*, est. *hambad*:-) *hambaz* 'Zahn', fi. *hammas*, est. *hammas*; *barbaz* 'Zehe', fi. *varvas*, est. *varvas*; *ilbez* 'Luchs', fi. *ilves*, est. *ilves* (liv. *ilbuks*).

Es gibt im Wepsischen also keine s. g. schwache Stufe, nur die starke, oder besser gesagt: es gibt keine „Stufen“, sondern der Klusil der offenen Silbe (*g, d, b* resp. *k, t* in den Verbindungen *sk, hk, ht*) ist in der geschlossenen Silbe unverändert geblieben, wobei auch kein anderes Merkmal eines Stufenwechsels vorhanden ist. Darüber sind alle einverstanden, dass *g, d, b* der offenen Silbe sich aus stimmlosen Mediae *k, t, p* entwickelt haben (die finnische Vertretung *joki, onki, rauta, lintu, leipä* usw. dürfte in dieser Hinsicht urfinnisch sein), aber wie verhält es sich mit dem *g, d, b* in geschlossener Silbe? SETÄLÄ war in seiner vortrefflichen Jugendwerk *Yhteissuomalainen äännehistoria* (allgemein als ÄH zitiert), woraus leider der Vokalismus nie erschienen ist, zu der Überzeugung gekommen, dass die jetzige wepsische Vertretung auf der Verallgemeinerung der starken Stufe beruhe. Er wollte ja — im Anschluss an THOMSEN — schon damals den Standpunkt verteidigen, dass der Stufenwechsel des Finnischen (Karelischen, Wotischen, Estnischen)

nicht „verhältnismässig jungen Datums“ sein könne, wie es BUDENZ und GENETZ behauptet haben (s. ÄH 111). SETÄLÄ glaubte (wie auch THOMSEN in Bezug auf das Livische) beweisen zu können, dass sich im Wepsischen eine schwache Stufe wie im Finnischen feststellen lässt, und zwar durch solche Belege wie *kahesa*, *ühesa*, *kohendan*, die in gewissen Dialekten statt *kahtsa*, *ühtsä*, *kohtendan* (s. oben) vorkommen (ÄH 44). Merkwürdigerweise stellte er sich gar nicht die Frage auf, in welcher Weise könnte man dabei die Formen *kahtsa*, *ühtsä* (fi. *kahdeksan*, *yhdeksän*, karelisch: *kahekšan*, *ühekšän*) erklären. In solchen Fällen gibt es ja keine Möglichkeit das *t* für die Verallgemeinerung der starken Stufe zu halten (die zweite Silbe ist ja hier wechsellos geschlossen gewesen), während die Formen *kahesa*, *ühesa* schon als ostfinnisch-karelische Entlehnungen leicht verständlich sind, — geschweige denn, dass gewisse Wörter durch die Tempoverhältnisse immer eine sozusagen beschleunigte Entwicklung aufweisen (vgl. eben *kahtsa*, *ühtsä*, wo die Synkope des *e* gar nicht „lautgesetzlich“ ist). Ausserdem gibt es unter den oben angeführten Beispielen (und schon unter den Beispielen in ÄH) zahlreiche andere Fälle, wo kein paradigmatischer Stufenwechsel möglich gewesen ist, z. B. *sagarv*, *nügüd*, *kündüz*, *habuk*, *ilbez* und wo also von der Verallgemeinerung keine Rede sein kann. An solchen Beispielen geht SETÄLÄ auch später immer schweigend vorbei, während er (sogar im Finnischen Konversationslexikon Tietosanakirja 10, S. 947) weitere „Rudimente der schwachen Stufe“ in den südwepischen Wörtern *lämoi* 'Feuer' (vgl. fi. *lämpö*) und *kanambrus* 'Tragstange' sehen will,¹⁾ sodass nach diesem Gedankengang natürlich auch **hamaz* pro *hambaz*, **kanan* pro *kandan* usw. als lautgesetzlichen Formen zu betrachten wären. (In der Tat hat weps. *kanambrus* mit dem 'tragen', weps. *kandan*, fi. *kannan*, nichts zu tun, denn es ist ein russisches Lehnwort *кономорусло*, und *lämoi* ist nicht aus **lämboi* entstanden, vgl. fi. dial. *lämmä*, liv.

¹⁾ Wie eifrig und einseitig SETÄLÄ alles zur Hilfe seiner Theorie zog, zeigt (daselbst) seine Annahme, dass in den Namenformen der alten russischen Kroniken *ves'*, *visu* (= jetzige *veps*, *vepsa*-) sich ein Stufenwechsel von *ps* widerspiegelt (**vessä* : *vepsän*!). Natürlich gilt es nur um Substituierung von *ps* in der russischen Schreibweise, die ohnehin die Namen der fremden Nationen beinahe unerkennbar wiedergegeben hat.

lem.) Während ein *künduz* nur lautgesetzlich sein kann, ist es unmöglich ein **kanan* (pro *kandan*) für lautgesetzlich zu halten.

Man muss also als sicher ansehen, dass es in der wepsischen Sprache ein Stufenwechsel von *k, t, p* mit der schwachen Stufe wie z. B. im Finnischen niemals vorgekommen ist. Wenn SETÄLÄ das behauptet hätte, dass der weit verbreitete Stufenwechsel auch der wepsischen Sprache hat angehören "müssen", obschon später die angenommenen stimmhaften Spiranten der schwachen Stufe, sich zu *g, d, b* verwandelten und der Stufenwechsel dadurch vernichtet wurde, so hätte das jedenfalls als ein methodisch annehmbare Erklärung gegolten für alle, die an das hohe Alter des Stufenwechsels glauben.¹⁾ Aber dann hätte er wohl z. B. eine Lautentwicklung **kahðeksan > kahteksan* (sowie die Beibehaltung des *g, d, b* nach den Nasalen, *oŋgen, kindaz, lam-baz*) voraussetzen müssen, und das schien wahrscheinlich zu wenig glaubwürdig. Ausserdem hatte er ein Argument aus dem nördlichsten wepsischen Dialekt: *otan* 'ich nehme', aber *ottab* 'er nimmt', wo also beide Stufen der Geminaten vorzukommen scheinen, obwohl in keinem regelmässigen paradigmatischen Wechselverhältnisse. In der Nachbarschaft sind aber schon die lüdischen Dialekte, die schon halb karelisches Gepräge tragen, und es ist von sich selbst verständlich, dass der alte karelische Einfluss, der sogar im Süden sich feststellen lässt, im Nordwepsischen die deutlichsten Spuren hinterlassen hat.

Auch nach dem Vokal der zweiten (drucklosen) Silbe sollte der stimmhafte Spirant der schwachen Stufe (*γ, ð, β*) im Urfi. vorgekommen sein, z. B. fi. *kalaa*, urfi. **kalada* (Part. Sg. von *kala* 'Fisch'. Im Wepsischen treffen wir auch hier ein *g, d, b*, also den Konsonanten der "starken Stufe"; z. B. *päreged* 'die Späne', fi. *päreet*; *oŋiden* 'des Dünnbiers', fi. *oluen*; *sogedad* 'die Blinde' fi. *sokeat*, est. *sogedad*; *kanad* Part. Sg. von *kana* 'Henne', fi. *kanaa*, est. *kana*; *kanoid* Part. Pl., fi. *kanoja*, est. *kanu*; *ajada* 'fahren', fi. *ajaa*, est. *ajada*; *magadan* 'ich schlafe', fi. *makaan*, est. *magan*. -- *ajabad* 'sie treiben', fi. *ajavat*, est. *ajavad*; *elabaks* 'lebend',

¹⁾ Auf diese Alternative weist er wirklich in ÄH. (S. 116), aber die Stufenwechseltheorie war damals noch nicht entstanden.

Transl. Sg., fi. *eläväksi*, est. *elavaks*. (Der Typus *kirjau* 'bunt', fi. *kirjava*, ist anderen Ursprungs.) Es ist äusserst interessant, dass statt dieser *g*, *d*, *b* immer *k*, *t*, *p* vorkommen, wenn dieser Konsonant infolge der Vokalsynkope unmittelbar nach einem stimmlosen Konsonanten geraten ist, z. B. *sapkad* 'die Stiefel', fi. *saappaat*, est. *saapad*, weps. Nom. Sg. *sapag*; *paišked* 'die Geschwüre', fi. *paiseet*, est. *paised*, weps. Nom. Sg. *paižē* < **paišek*; *rusktad* 'die roten', fi. *ruskeat*, weps. Nom. Sg. *rusked*; *korktad* 'die hohen', fi. *korkeat*, est. *kõrged*, weps. Nom. Sg. *korged* < **korkež*; *kutsta* 'rufen', fi. *kutsua* (aber z. B. *painda*, fi. *painaa*); *paiktan* 'ich flicke', fi. *paikkaan*, est. *paikan* (aber z. B. *magadan*, fi. *makaan*, *laindan*, fi. *lainaan*). — *tutpad* 'die Bekannten', fi. *tuttavat*, est. *tutvad*, weps. Nom. Sg. *tutab*.

Wäre es hier zur Zeit der Vokalsynkope wirklich ein stimmhafter Spirant (oder stimmhafter Klusil) gewesen, so ist es mehr als wahrscheinlich, dass wir hier jetzt nicht *sapkad*, *paišked*, *korktad*, *paiktan*, *tutpad* usw., sondern **sabgad*, **paižged*, **korgdad*, **paigdan*, **tudbad* hätten. Es herrscht wenigstens in dem heutigen Wepsischen sehr streng und konsequent das Gesetz der regressiven Stimmassimilation (*agda uk*, *pagžžerd*, *viligzub* usw., nicht **ak da uk*, **paks žerd*, **vilikzub*), und dies ist der Fall auch in den übrigen ostseefinnischen Sprachen (sehr streng auch im Livischen), die überhaupt ein *g*, *d*, *b* (*z*, *ž*) im Anlaut kennen (wie weiterhin z. B. im Ungarischen). Das ist klar, dass die anlautenden stimmhaften Klusile (resp. *z*, *ž*) auf fremdem Einfluss beruhen, aber es ist wahrscheinlich, dass die vorliegende Stimmassimilation, die an und für sich eine natürliche phonetische Erscheinung ist (nur die germanischen Sprachen scheinen ihr widerstehen können), auch ohne fremden Einfluss sich geltend gemacht hätte. Im Weps. sagt man auch z. B. *poik turob* 'der Knabe kommt' (obwohl *poig* oder *poig mänob*), und niemand will ja behaupten, dass die Stimmassimilation hier (*poik turob*) auf dem russischen Einfluss beruhe.

Es stellt sich also heraus, dass die weps. Formen *kalad*, *päreged*, *magadan*, *sapkad*, *korktad*, *tutpad* usw. kaum anders, als **kalata*, **päreket*, **makatan*, **säppakat*, **korketat*, **tuttapat* im Urfinnischen lauteten, sei es auch, dass *k*, *t*, *p* verhältnismässig schwache stimmlose Mediae waren. Wenn es so war, so

konnte sich auch nach der ersten Silbe keine schwache Stufe mit den angenommenen γ, δ, β resp. g, d, b vorfinden. — Die Entwicklung des s zeigt einen gewissen Parallelismus mit derjenigen der Klusile, aber grundlos wäre es zu denken, dass z. B. weps. *peza* 'Nest', gen. *pezan*, auf einen Wechsel *pesa* : **pezan* zurückgehen würde, oder dass ein *eñtšeks* 'früher' (Transl. Sg., fi. *entiseksi*) etwa als **entizeksi* zu rekonstruieren wäre — weder im Urfi., noch zur Zeit der wepsischen Vokalsynkope. Offenbar nur *entiseksi* > *eñtšeks*, und also auch z. B. **korketaksi* > *korktaks*.

Die dem Estnischen (auch geographisch) sehr nahe liegende livische Sprache hat gewiss einen sehr ausgeprägten Quantitätswechsel der Silben entwickelt, ebenso, wie das Estnische. Die Wechselfälle sind augenscheinlich Ersatzdehnungen (resp. "Schwächungen"), die gewisse Vokalschwunde und Kontraktionen verursacht haben (z. B. *silmâ* 'in das Auge': *silmast* Elat. Sg.). Aber der Stufenwechsel der Klusile nach der ersten Silbe fehlt, z. B. *jagâ* 'teile', fi. *jaa*; *pagâstmõra-pû*¹⁾ 'Wegdorn', est. *paats*, fi. *paatsain*, weps. *pagatšim*; *jālgad* 'die Füße', est. *jalad*, fi. *jalat*, weps. *jaugad*; (*kuřg* :) *kūrgâd* 'die Kraniche', est. *kured*, fi. *kurjet*, weps. *kurged*; *kādud* 'die Hände', est. *käed*, fi. *kädet*, weps. *kādâd*; *kādüks* 'Ärmel', est. *käis*; (*līnd* :) *līndud* 'die Vögel', est. *linnud*, fi. *linnut*, weps. *lindud*; *kīnduks* 'Schwelle', est. *kūnnis*, fi. *kynnyks*, weps. *kündüz*; *tūlda* 'kommen', est. *tulla*, fi. *tulla*, weps. *tuuda*; *līedâd* 'die Blätter', est. *lehed*, fi. *lehdet*, weps. *lehted*; *tabāndâks* 'Rätsel'; *ibūkst* 'die Haare', est. *juuksed*, fi. *hivukset*, weps. *hibused*; *lāmbaz* 'Schaf', est. *lammas*, fi. *lammas*, weps. *λambaz*; *īlbuks* 'Luchs', est. *ilves*, fi. *ilves*, weps. *ilbez*. Wenn der Vokal zwischen dem Klusil und folgenden stimmlosen Konsonanten geschwunden ist, gibt es statt g, d, b stimmloses k, t, p , z. B. *nā'kšâ* 'zeigen', est. *nāidata*, fi. *näyttää* (zu *nāke*-); *vā'kst* 'von der Kraft', est. *vāest*, fi. *vāestä*, weps. *vāges*; *kā'ts* 'in der Hand', est. *kāes*, fi. *kādessä*, weps. *kādes*; *ā'ptšâ* 'helfen', est. *aidata*, fi. *avittaa*, weps. *abutada*; *jūoptâ* 'berauschen', est. *joovutada*, fi. *juovuttaa* (vgl. *jūobâ* 'berauscht werden'). Wahrscheinlich ist zur Zeit der s. g. jüngeren Vokalsynkope hier g, d, b gewesen,

¹⁾ Aus typographischen Gründen ist die Schreibweise des Livischen hier etwas unvollkommen.

aber der stimmlose Konsonant hat *g, d, b* durch ihre regressive Assimilationskraft zu *k, t, p* verändert.¹⁾

Es gibt doch seltene Beispiele ohne *g, d*: *tī'eb* 'er macht', *nāb* 'er sieht', *tā'b* 'er will', *jāluks* 'Schlittenkufe' (zu *jālga* 'Fuss'), *kānim* 'Handgriff' (zu *kānda-*). SETÄLÄ — und schon früher THOMSEN — hat eben solche Formen geradezu als lautgesetzliche angenommen (s. ÄH 115), aber es liegt offen auf der Hand, dass diese Formen teils auf Analogie (vgl. z. B. *sād̄s* : *sāb* = *nā'd̄s* : *nāb*) oder auf besondere Tempoverhältnisse beruhen, teils estnische Entlehnungen sind. Es ist ja unmöglich zu denken, dass Beispiele, wie *pagāstmōra*, *kīnduks*, *kād̄uks*, *ibūkst*, *īlbuks*, wo die zweite Silbe immer geschlossen gewesen ist, durch irgendwelche Analogie ihre Klusile bekommen hätten, sodass eben sie die regelmässige Entwicklung vertreten müssen. Und wie könnte z. B. *nāb* als "Rudiment der schwachen Stufe" gelten, weil sein Derivat *nā'kt̄s*, wo eben die zweite Silbe immer geschlossen gewesen ist, den Klusil aufweist?

Nach dem Vokale der zweiten Silbe ist die Vertretung nicht so einfach. Es versteht sich leicht, dass die äusserst abgenutzte livische Sprache die lautgesetzlichen *g, d, b* resp. *k, t, p* hier konsequent nicht hätte bewahren können. Es sind auch analogische Möglichkeiten gewesen zur funktionell klareren Vertretung zu gelangen, und die nahe liegende estnische Sprache, dessen Einfluss auf das Livische (besonders auf das ausgestorbene Salix-Livische in Livland) so gewaltig gewesen ist, hat auch hier sich geltend gemacht. So haben wir im Liv. z. B. Part. Sg. *silm̄s* (das erwartungsmässige **silmav* ist schon Nom. und Gen. Plur.), Inf. *ānd̄s* 'geben' (*āndav* ist die 2. Pers. Sg. des Präsens)

¹⁾ SETÄLÄ (ÄH. z. B. 39) schreibt jedoch *nā'gt̄ab*, was aber vollkommen irreführend ist. Ein stimmhafter Klusil vor einem stimmlosen ist nicht einmal in satzphonetischen Verbindungen möglich, sei es denn, dass der Sprechende absichtlich eine "deutliche" (d. h. etymologisierende oder durch die Schreibweise bestimmte) Aussprache zu erlangen versucht. SETÄLÄ fang in seiner Jugend seine Rundreise unter den ostseefinnischen Sprachen eben mit dem phonetisch schweren Livischen an, und das erklärt wohl seine nicht wenigen Irrtümer in der Aufzeichnung. Vgl. sonst SETÄLÄs Aufsatz Zur phonetik der livischen sprache (FUF. XXII, 176) und das Werk des Unterzeichneten Untersuchung über die livische sprache I, dessen phonetische Einführung (besonders der instrumentalphonetische Teil) zur Erwidern genügen sein dürfe.

usw. Aber dennoch haben wir auch beleuchtende, jedenfalls lautgesetzliche Beispiele genug. So sind das *g* und *b* immer vorhanden, z. B. *kaštügâst* 'von dem Tau', *mętkâd* 'die Gedanken', est. *mõtted*, fi. *mietteet*, *p'edâgâd* 'die Kiefern', *jelâbâd* 'die Lebenden', est. *elavad*, fi. *elävât*, usw. Das *d*, *t* kommt — augenscheinlich lautgesetzlich — oft im Part. Pl. vor, z. B. *ka'ndi* 'Hühner', est. *kanu*, fi. *kanoja*, weps. *kanoid*; *sakšti* 'Deutschen', est. *saksu*, fi. *saksoja*, usw. Sehr wichtig ist aber der Nomentypus fi. *pimeä*, est. *pime*, gen. *pimeda*, weps. *pimed*, im Liv. *pi'mdâ* 'dunkel', *ma'gdâ* 'süss', est. *mage*, gen. *mageda*, weps. *maged*; *pi'emdâ* 'weich', est. *pehme*, fi. *pehmeä*, weps. *pehmed*, Nom. Plur. *pehmdad*. Das *d* muss ja hier lautgesetzlich sein. Besonders wichtig ist *kaȳktâ* 'steil', est. *kange*, fi. *kankea* (vgl. weps. z. B. *saȳged*, Nom. Plur. *saȳktad*). Hier liegt dasselbe Kriterium wie im Wepsischen vor: zur Zeit der früheren (wahrscheinlich schon estnisch-livischen) Vokalsynkope ist statt des angenommenen stimmhaften Spiranten *ð* ein stimmloses *t* (wie im Wepsischen) gewesen, denn sonst hätte wohl die auch für des Livische charakteristische regressive Stimmassimilation ein **kaȳgdâ* hervorgerufen. (Es gibt tatsächlich *saȳdâ*, *k^uoȳdâ*, *sⁱēldâ* u. dgl., aber alle solche sind analogisch, nach dem Muster von *pi'mdâ*, *sa'gdâ* usw. entstanden.) — Für die Annahme einer Entwicklung **kaȳkēda* > *kaȳktâ*, wie die Stufenwechseltheorie voraussetzt, haben wir weder im Livischen noch im Wepsischen keinen Beweis.

Es ist also eine Tatsache, dass der Stufenwechsel des *k*, *t*, *p* in zwei von einander meist abweichenden ostseefinnischen Sprachen gänzlich fehlt, und keine Kriterien weisen dahin, dass ein solcher Wechsel einmal in diesen Sprachen dagewesen wäre. Umgekehrt, man hat lieber Beweise dafür, dass diese Sprachen über keine "schwache Stufe", wenigstens in der herkömmlichen Bedeutung des Wortes, jemals haben freuen können. Wir haben hier nicht Gelegenheit die entsprechenden Verhältnisse der anderen verwandten Sprachen zu betrachten, aber schon die zitierten Formen des Estnischen *pimeda*, *ajada* (*kevadēl* usw.), wo das *d* (der estn. Schriftsprache) eine stimmlose Media ist, deuten dahin, dass auch das Estnische teilweise den Klusil bewahrt hat, geschweige denn, dass dialektisch im Nordestnischen (besonders in Kodafer) der Dentalklusil auch nach dem Vokal der

ersten Silbe keine schwache Stufe kennt (nur z. B. *vesi*: *vedès*, *kävüs*, liv. *käduks* 'Ärmel' usw.). Auch die wotischen Verhältnisse sind sehr interessant,¹⁾ und der Stufenwechsel des *st* im Karelischen (*musta* 'schwarz', Gen. Sg. *mussan*, *varastoa* 'stehlen': *varassan* 'ich stehle') repräsentiert einen sehr deutlichen Lautübergang *st* > *ss*, dessen Grund allerdings derselbe gewesen ist, wie bei Entstehung der schwachen Stufe überhaupt. (Das Karelsche *st* : *ss* ist unmöglich analogisch zu halten, wie man es zuweilen behauptet hat.) Auch die Geschichte des *ts* im Finnischen ist äusserst lehrreich. SETÄLÄ hatte, wie bekannt, die vielen Vertretungsweisen der finnischen Dialekte (*metsä* : *metsän*, *messä* : *mesän*, *mettä* : *metän*, *meððä* : *meðän*, *mehrtä* : *metän*, *mehrtä* : *mehän* u. a.) mit seinen finnisch-ugrischen Stufenwechseltheorien zusammengeknüpft, und sie waren seinerzeit wirklich gute Leckerbissen für allerlei Theoretisierungen und besonders geeignet zu Streitfragen, was für eine finnisch-ugrische "Stufe" ein jeder von den vielen Wechsellauten vertreten solle. Die Spezialuntersuchung der finnischen Dialekte zeigte aber später, dass alle diese vielen Varianten schlechthin aus urfi. *ts* herkommen, und nunmehr gibt es kaum einen Forscher, der nicht damit einverstanden wäre. Und doch sind diese *ss* : *s*, *tt* : *t*, *ht* : *t* usw. immerhin möglichst typische Stufenwechselfälle des Finnischen.²⁾

¹⁾ Darüber s. Vatjan kielen äännehistoria, besonders die Vertretung des *k*, *kk*, *tt*, *pp* und *s*.

²⁾ Sogar TOIVONEN hat in seiner Doktordissertation Zur geschichte der finnisch-ugrischen inlautenden affrikaten (Helsinki, 1927) nicht mehr gewagt diese finnischen Stufenwechselfälle mit den finnisch-ugrischen Wechseltheorien zusammenzubringen. Es ist wahrscheinlich, dass sich die Mannigfaltigkeit in der Vertretung der Affrikaten der finng. Sprachen in der Zukunft ebenso leicht gelöst wird, wie im Finnischen. "Welche stufe aber jeder einzelne laut vertritt und welcher art der wechsel ursprünglich gewesen ist, darüber scheint es vorläufig ausserordentlich schwer zu sein, etwas zu sagen, wogegen nicht eine andere erklärung aufgestellt werden könnte", meint TOIVONEN selbst (S. 253). Aber "Stufen" muss auch er trotz allem voraussetzen — es ist ja wie ein Zwang der Mode —, und so hat TOIVONEN auch gewisse klare Erscheinungen aus der ostseefinnischen Sprachen (est. *ise*, fi. *itse*, u. a.) zur Hilfe seiner Theorien bei den Haaren gezogen. Man muss ernstlich fragen, was für einen Wert haben solche Theorien, wo alle Stufenwechselforscher von denselben Tatsachen ganz abweichende Folgerungen ziehen. Es empfiehlt sich die Untersuchungsmethode zu ändern und das nicht erklärbare, das es in der Sprache sowieso immer gibt, vorläufig als solches nur festzustellen.

Noch einige allgemeine Kriterien. Wie bekannt, ist ein klarer Lautübergang $t > s$ vor i schon im Urfinnischen (viell. ungef. 200 vor Kr.) stattgefunden, z. B. **kāti* $>$ *käsi* (fi. *käsi*, est. *käsi* usw.), **kakti* $>$ *kaksi*, **lenti* $>$ *lensi* usw. Dieser Übergang ist ganz regelrecht auch in Fällen wie fi. *künsissä* (Stamm *künte-*), *makasi* (weps. *magaz* 'er schlief', vgl. *magadan* 'ich schlafe'). Als die Stufenwechseltheorie hervortritt, müssten auch die klaren Sachen sich danach richten, und jetzt haben wir ausser $t > s$ noch zwei und sogar phonetisch sehr zweifelhafte Übergänge bekommen: $d > s$ (**kündissä* $>$ *künsissä*) und $\delta > s$ (**makadi* $>$ *makasi*). Also $t > s$, $d > s$, $\delta > s$. Wie viel Glaubenswürdigkeit hat eine solche Theorie?

Im Finnischen (Karelischen und Wepsischen) gibt es den Konditionaltypus *antaisin* 'ich würde geben', est. *annaksin*. Statt des heutigen i des Diphtongs ist — wie allgemein angenommen wird — ein Nasalkonsonant gestanden, die zweite Silbe ist also einst geschlossen gewesen. Warum also nicht **annaisin*? Auf eine Analogie kann man nicht denken (wenigstens der Potential ist selten gebraucht und kein Bedürfniss nach Analogie ist ausserdem gewesen). Die einfache Erklärung ist, dass die schwache Stufe, d. h. der Stufenwechsel überhaupt jüngeren Datums ist, als die Entstehung des Diphtongs *ai* (*äi*) in der zweiten Silbe. Das gilt auch in bezug auf ein fi. *keltainen* (*kultainen*, *rautainen* usw.). Schon das a vor i zeigt, dass der Diphtong nicht "ursprünglich" ist (vgl. dagegen z. B. *jalka*: *jalkoihin*). Es gibt gewiss Dialekte (im südwestlichen Finnland, teils auch in Estland), wo auch vor jedem Diphtong die schwache Stufe hervortritt, aber das ist eine Sache für sich; wenn das i des Diphtongs in der zweiten Silbe lang und hoch genug gewesen ist, hat er als "Schliesser der Silbe" denselben Einfluss, wie ein Konsonant ausgeübt.

Es lässt sich auch fragen, wie erklärt man die heutige schwache Stufe vor gewissen Suffixen, z. B. in den fi. Präsensformen *annan*, *annat*, wo $-n$ und $-t$ nach der allgemeinen und glaubenswürdigen Ansicht ein Überbleibsel von Personalpronomina (*mi-*, *ti-*) ist. Wenn die zweite Silbe einmal offen gewesen ist, sollte hier die starke Stufe zur Erscheinung kommen, falls der Stufenwechsel wirklich "uralt" in angenommener Weise wäre.

Für die uralische Herkunft des Stufenwechsels hat man meines Erachtens nur ein solches Argument hervorgebracht, womit man ernstlich rechnen muss, und zwar die einfache Tatsache — die seit *CASTRÉN* bekannt gewesen ist, die aber *PAASONEN* und *SETÄLÄ* von neuem verwertet haben —, dass sich im Samojedischen ein paradigmatischer Stufenwechsel konstatieren lässt, wobei die lappische Sprache natürlich ihre Wichtigkeit hat (obschon das Südlappische in dieser Hinsicht auf seine Spezialforschung wartet). Die Jagd nach den „Spuren des Stufenwechsels“ in den übrigen uralischen Sprachen — nicht weniger die ungarische Sprache betreffend — entbehrt der schärfsten Kritik. Es ist ja phonetisch äusserst natürlich, dass die *Klusile* neben offenern Lauten und sonst in gewissen Stellungen besonders von Druckverhältnissen abhängig, sich verändern oder verschwinden. Um Solche Veränderungen zu verstehen braucht man nach den merkwürdigen Spiranten resp. stimmhaften Klusilen *g, d, b* gar nicht zu greifen. Gewiss entspricht das alle gut dem Vernerschen Gesetz und ist geeignet auch einfache Sachen in mystische und scheinbar äusserst wissenschaftliche Beleuchtung zu bringen. Das Verschwinden der Klusile *k a n n* natürlich auch durch spirantischen Zwischenstufe gegangen sein (im Finnischen ist es auch teilweise so geschehen), aber sogar im Späturfinnischen Rekonstruktionen, wo die schwache Stufe bezeichnet werden muss, sind die Zeichen *γ, δ, β* resp. *g, d, b* nur Fiktionen ohne realischen Grund und im allgemeinen nur als Proben des Schülerwissens zu betrachten. Aus praktisch-pedagogischen Gründen kann man ja immer auch diese *a n g e n o m m e n e* schwache Stufe zeichnen (es ist jedenfalls wichtig zu wissen, wann eine Silbe geschlossen, wann drucklos gewesen ist), es empfindet sich aber dann irgendwelche allgemeine und neutrale Zeichen ohne bestimmten Lautwert zu brauchen, z. B. ein kleines *k, t, p* etwas unter der Reihe (*k, t, p*).

Ich habe nichts von den gemeinten Stufenwechsel aller *Konsonanten* gesprochen, weil die Theorie besonders in dieser Hinsicht nur die Schwäche und Hilflosigkeit unserer Wissenschaft verrät.¹⁾ Z. B. auch die von Tempoverhältnissen ab-

¹⁾ Auch habe ich nichts über den gemeinten Stufenwechsel der silbenablautenden Klusile gesprochen, weil darüber schon früher ein Artikel erschienen ist (*SUS. Toim. LXVII, S. 200 und folg.*).

hängenden *menen* ~ *mēn*, *panen* ~ *pān*, *olen* ~ *ōn* (oder die wot. junge Forme *juttēn*, fi. *juttelen*) haben zum unschuldigen Opfer der Theorie gefallen, das Verhältnis fi. *nimi*, ung. *név* könne man nicht ohne die Hilfe der Stufenwechselltheorie "begreifen", und die möglichst klare Geminatio der Konsonanten in einigen ostseefinnischen Sprachen (fi. dial. *jakkā* pro *jakā*, est. *vette* u. dgl.) wären "Spuren des fi. ugr. Stufenwechsels".¹⁾ Gewisse regelmässige Ersatzdehnungen im Vokalismus (z. B. ung. *ház* : *haza* u. dgl.), allerlei Vokalverkürzungen und Vokalwechsel haben ebenfalls als "beweise" für einen uralten Stufenwechsel gegolten. All dieses hat für die systematische und streng methodische lautgeschichtliche Untersuchung, die ohne Vorurteilen in alle Details hineindringt und unser Wissen über das Sprachleben erweitert, zum Hinderniss gediehen, denn eine "Erklärung" ist beinahe von vornherein ohne weitere Bemühungen klar gewesen. Wenn das nicht hilft, so gibt es allerdings ein anderer Nothafen: die Ursprache, die mit allem möglichen belastet wird, was man "sonst nicht versteht". Wie die üppige Mannigfaltigkeit in der uralischen Ursprache, wo auch der fertige Stufenwechsel dageswesen sein soll, zu verstehen ist, danach darf man nicht mehr zu fragen. Wenigstens nach der bekannten Meinung SETÄLÄS darf man nicht daran denken, dass die klusile resp. übrigen Konsonanten einmal in gewissen Stellungen reduziert wurden; ursprünglich soll eben der Wechsel selbst sein.

Vorläufig ist es doch, wie aus dem Obigen hoffentlich erhellt, noch auch so viel allzuschwer zu beweisen, dass das Urfinnische einen Stufenwechsel — wenigstens in den vorausgesetzten Dimensionen — kannte. In der Entstehung dieser Erscheinung liegt übrigens nichts Mystisches vor: der Anschluss der ersten und zweiten (resp. druckstarken und drucklosen) Silbe aneinander

¹⁾ BJÖRN COLLINDER hat in seiner Doktordissertation Über den finnisch-lappischen quantitativwechsel (Uppsala, 1927) diese Frage gründlich behandelt, und es ist zu hoffen, dass das Mystische aus diesen klaren Veränderungen endgültig eliminiert worden ist. Es ist hier nicht nur das überprüft worden, was SETÄLÄS fantastische Theorien enthielten (darunter auch ein angenommener Wechsel **kalla*: *kalan* u. a. dgl., die in Finnland wohl niemals ernst genommen worden sind), sondern auch WIKLUND's "drei Stufen", dessen Spuren auch z. B. in den estnischen Geminaten vorkommen sollten, wurden ganz anders beleuchtet.

wurde etwas loser und schwächer, wenn die zweite (vierte) Silbe geschlossen und also auch länger und zugleich etwas druckstärker wurde, und das liess sich allmählich in gewissen Sprachen als Veränderungen der Gleitlauten und Schwächungen von Klusilen fühlen. Wo ein Wechsel entstanden war, hatte er gute Voraussetzungen sich zu vertiefen, während der genannte Anschluss der Silben aneinander in der starken Stufe fester wurde und unter Umständen eine Verstärkung der ersten Silbe hervorrief. Solche Vorbedingungen — das kann man nicht leugnen — können den finnisch-ugrisch-samojedischen Sprachen gemein gewesen sein und haben einen paradigmatischen Stufenwechsel auch im Samojedischen hervorgerufen, aber wahrscheinlich ist in meisten Sprachen kein „Stufenwechsel“ entstanden, obwohl besonders die Klusile sich sehr verschiedenartig entwickelt haben, zumal nach den Druckverhältnissen der resp. Sprachen. So ist auch die Schwächung und der Schwund des Klusils nach dem Vokal der zweiten (unbetonten) Silbe (vgl. z. B. fi. Part. Sg. *maa-ta*, weps. *ma-d*, aber fi. *kana-a*, weps. *kana-d*) phonetisch so natürlich, dass sie überall möglich gewesen ist ohne genetischen Zusammenhang der Sprachen, und man sollte diese Veränderung von den eigentlichen Stufenwechselfällen trennen.

Gewiss ist es zu frühzeitig über das Alter des Stufenwechsels etwas Endgültiges zu behaupten, weil die Detailforschung der uralischen Einzelsprachen mit ihren Dialekten vorläufig äusserst mangelhaft ist. Ich habe es doch angebracht gefunden darauf Aufmerksamkeit zu lenken, dass auf Grund der verhältnissmässig gut erforschten ostseefinnischen Sprachen wesentlich nur dasselbe wiederholt werden muss, was schon der scharfsinnige, mit Realitäten rechnende BUDENZ geschrieben hat: "Hiernach ist der besagte consonantenwechsel im Finnischen offenbar erst nach abtrennung des wepsischen dialektes aufgetreten, reicht also keineswegs in die zeit der einheitlichen finnischen grundsprache hinauf".¹⁾ Die späteren Versuche, "Spuren des Stufenwechsels" im Wepsischen (und im Livischen) zu zeigen, sind nicht nur einseitig, sondern geradezu gewaltsam gewesen. Und die Versuche auf dem Gebiet der wenig bekannten fi.-ugr. Sondersprachen? Vielleicht darf man glauben, dass es nicht eine solche verzweiflungs-

¹⁾ BUDENZ, Ueber die verzweigung der ugrischen sprachen, S. 42.

volle Arbeit wäre, wirkliche Spuren aufzufinden, wenn ein ausgeprägter Stufenwechsel diesen Sprachen zugehört hätte. Gewisse Lautwechsel entstehen sehr leicht durch die natürliche Entwicklung und durch allerlei im Sprachleben vorkommenden Faktoren (durch Dialektmischungen, durch Verhören und durch eine falsche Reproduktion, durch die Kindersprache, durch die schöpferische Tätigkeit beim Schaffen von deskriptiv-onomatopoeischen Wörtern, durch gewisse Erscheinungen der Volkspoesie, durch heimliche Kontaminationen usw.), aber vorläufig hat man unter den angeführten Wechselfällen kaum irgendwelche Belege gefunden, die für den angenommenen Stufenwechsel überzeugend sprechen würden.

Helsinki—Budapest.

LAURI KETTUNEN.

A magyar igemódok használata a mellékmondatban.

A magyar igemódoknak a *hogy* kötőszós mellékmondatokban való használatát már tárgyaltam a Magyar Nyelv 1931. évfolyamában (25—31. l.), most itt a magyar igemódoknak a vonatkozó, továbbá az időhatározó, a föltételes és a megengedő mellékmondatban való használatát vizsgálom.

Az igemódok a magyar mellékmondatban általában véve csak főmondatbeli értékükkel, azaz önálló jelentésükkel használhatók. A mellékmondatban tehát akkor fordul elő jelentő, föltételes vagy fölszólító mód, amikor önálló, főmondatbeli használatában is előfordulna.

1. Az igemódok használata a vonatkozó mellékmondatokban:

a) *Jelentő módot* használunk a vonatkozó mellékmondatban, ha valamit föltétlenül, bizonyosan állítunk: Hervad a rózsza, kinek tövise *nincsen*. ErdNépkGy. 1 : 31.

b) *Föltételes módot* használunk a vonatkozó mellékmondatban, ha valamit föltételesen vagy óhajtólag állítunk: Attyam akarnam hogy adnal ennekem egy nepett : ky *volna* mendentewl kewlewmb. Jókk. 88. (Önállóan: mely nép *volna* külön?) Csak vólna olly, a ki tőle *megmentene*. GyöngyCup. 1 : 121. Vannak ott paripák, melyek még a csillagot is *lerugnák* az égről. De szeretnék látni csizmadiát, aki nekem *varrna* legénybőrből csizmát. Nyr. 6 : 203.

Gyakran tagadó és tagadó értelmű kifejezések után (*nincs, nem volt (lesz), kevés, ritka, nem láttam oly . . . ;* kérdések stb.) használunk a vonatkozó mellékmondatban föltételes módot a kételkedés, bizonytalanság, valótlanság kifejezésére, mert a mellékmondat önálló alakjában is föltételes mód fordulna elő: senky nem lezen ky *hordozhatna* te zerzetedet. Jókk. 112. (Önállóan: ki *hordozhatná* te szerzetedet?) semy allat nynchen ky te hozyaad hasonlatus *volna*. ÉrdyK. 533. Hol vagyon oly állat, ki szeretüiért halált nem *szenvedne*. Balassa (Szilády) 50. Egy bőtü sincs a' Sz. Írásban, mely különbet

tanitana. PázmKal.² 503. (Önállóan: Egy bötű is külömbet *tanitana*?) Nincs oly rossz kert, melyben valami hasznos fű nem *vólna*. PázmPréd. Bev. 4. Alig vagy on a' ki a'nak mētelyében belé nem *kapot vólna*. MegyDial.Praef. i i j. Senki sints, az ki nem *kivánná* az békességet. Beregszászi Sprachl. 216. Nincs földi halandó, ki *megolvasná* azt. Arany BH. 8 : 85. Van-e, ki benned, oh tavasz, édes gyönyört nem *érzene*? Tompa (Heckenast kiad. 1858—63). 1 : 168. Ritka ma már a kezdő, kinek sejtelve ne *volna*. Arany (Ráth kis kiad.) 6 : 95. Annyi (fa) sincs otthon, a mennyyivel egy kis levest *főzhetne*. NépkGy. 9 : 24. Nincsen az a piros hajnal, kit *meg* ne *siratnék* jajjal. Nyr. 6 : 203.

Ha azonban tényleg, valóságot fejezünk ki a vonatkozó mellékmondatban, akkor tagadó kifejezések után is jelentő módot használunk benne: Nincs oly fene, ki szeliddé nem *vál*. Régi Magy. Könyvtár. 15 : 87. Nincs oly fogadás, melyet *fel* nem *bont* adományért. PázmPréd. 356. Senki nincs, a' ki sokszor, és sokban nem *vétet* Isten-ellen. Uo. 33. Semmi olly dolog nints, a' melyet ez nem *tud*. PP. 266. nints a' rut kígyó béka, melyet rájuk nem *kiáltattak* s-kiáltatnak. MegyDial. Praef. Nincsen olyan búza, akiben konkoly *nincs*, nincs oly szerelem, akiben hiba *nincs*. Népdal. Remekírók (Franklin) 54:69. Nincs az a titkos dolog, kit rózsámnak *ki* nem *mondok*. Népdal. Uo.

A régi íróknál azonban sokszor latinosan fordul elő a föltételes mód a vonatkozó mellékmondatokban. Vö. NyF. 43:33.

c) Fölszólító mód használatos a vonatkozó mellékmondatban föltétlen kívánság kifejezésére: Mondta: idézzon elő oly jég-esőt, mely csakis az ő szöllőjét *pusztítsa el*. Boszorkányper. (Komáromy) 88. (Önállóan: Jégeső *pusztítsa el* szöllőjét!) Hol vagy on, aki a riadó vak mélységet *fölverje* szavával? Vörösmarty Zalán, 1. Ki belé *fekügyék*, hol vagy on a halott? Arany TE. 1:18. Föl-derüle a kívánt nap, mely a vitát *eldöntse*. Arany: Fülemile. Hol van, ki *zengje* tetteim? Arany: A walesi bárdok. Csináltatok néked olyan csudamalmot, kinek köve gyöngyöt *járjon*. NépkGy. 3 : 63.

A főmondatban itt is gyakran tagadó vagy tagadó értelmű kifejezés van: nincsen ki *eltauoztassa* ptét. BécsiK. 205. (Önállóan: *Távoztassa el* valaki őt!) nynchen ky een gondomath *vyselye*. WinkIK. 91. nynczen myt *eegyenek*. JordK. 403. Kriza: Vadr. 451. Nincsen jó szomszédom, ki mellettem *fogjon*. Balassa

54. Nincs, ki *szánja, vigasztalja* szomorú szívem. Régi Magyar Könyvt. 15:103. Szarvok nincsen, mellyel *őkleldőzzék* kergető'jőket. PázmPréd. 598. alig van fű, a' kivel inkább *éllyenek* a' konyhán. LippPKert. 2:67. Nincs, ki vért *kívánjon* vérért? Arany T. 7:8. Lesz-e nemzet, mely csontaitok felett oszlopot *emeljen*? Arany (Ráth kis kiad.). 1:62. Nincs a világon szer, mitől *kigyógyulj*. Arany: Hamlet 5. Fiam nincs, kire a birtokom *szálljon*. Arany TSz. 1:26. Alig vagyok többé az az ember, ki ily nagy reményeket *beválthassak*. Arany Hátrahagy. iratai és lev. (Ráth nagy kiad.) 4:114. De Bánk nem az az ember, ki cselt *tudjon* szőni. Uo. 5:134. Nincs egy jóra való vitéz országomban, a kit ne *ismerjek* s nevét meg nem *mondjam*. Arany T. 12:2. Van-e közölünk valaki, ki a nyelvújításnak ellensége *legyen*? Gyulai Krit. 381. Nincs szíja, a mi a ló hasát *átszorítsa*. Jókai: Sárga rózsa. (Nemz. kiad.) 88:5. Kiviszik a holttestet az udvarra, de nincs, aki körüskörül *sirassa*. Nyr. 1:82. (Önállóan: Csak azután *sirassa* is valaki!) Nincs, mit egyék. NépkGy. 10:227. Vö. még: Lessz-e idő, vajjon, mikor ezt ne *hallja*. Arany TSz. 6:8. Nincs, hová *lehajtsa* fejét. AranyT. 4:2. Nem vót, mi—*csájon* (=mit csináljon). NyF. 4:86. Vö. Nyr. 6:204, 340. 25:570. 30:563. NyF. 21:43. 51:47.

Néha latinosan, németesen *hoggy* kötőszós célhatározó mellékmondat helyett használatos az ily fölszólító módú vonatkozó mondat: Pyrrhus követet küldött a' Rómaiakhoz, ki békességet *kérjen* (e helyett: *hoggy* békességet *kérjen*). Verseghy: Analt. 2:274. Kunyhót épített, mely a hideg ellen védelmül *szolgáljon* Vö. Simonyi: MKöt. 2:176. Helyes Magyarság². 54. (A 3. kiadásban ezt a szakaszt elhagyta.) Nyr. 24:533. NyF. 43:29.

II. Az igemódok használata az időhatározó mellékmondatban:

Az igemódok az időhatározó mellékmondatokban is, miként a magyar mellékmondatokban általában, főmondatbeli szerepükkel használatosak; azonban néha jelentő mód helyett *föltételes módot* találunk az irodalomban a Jókai-kódextől kezdve a legújabb hivatalos stílusig, sőt a népnyelvben is, különösen a székelyeknél (Vö. NyK. 36:78, 83. Ethnographia 13:403), mégpedig nemcsak mesékben, hanem a mindennapi beszédben is. Pl. Mikoron *meglen eelne*. JókaiK. 2. mycorth *yutottuolna* az herre. Uo. 9. Nagyfalú határán hadával *hoggy ballagna*. IlosvToldi 56. Mikor a bús hölgy siralommal *epedve bolyogna*. Vörösmarty Zalán 3:741.

Midőn odább *ballagnának*, boszúsan szidalmazá. Czuczor Mesék. 34. De az óriás amint rá *lépett volna*, János feje fölött kardját föltartotta. PetőfiJV. 19. Midőn *kingitotta volna* az ajtót az egyik gyerek, bemenének. Mikszáth. Vö. Nyr. 38:49. Mikor erőssen *búsulna*, ecczer csak eleibe lép egy ember. Kriza Vadr. 412. Amint *ment, mendegélt vóna*, látott egy nagy házat. NyK. 36:83. Mikó má' *bélélezte vóna*, megdöglött. NyF. 4:80. Nyr. 2:89. Midőn *szántogatnánk*, reánk találának. NyF. 4:75. Amikor a lakadalom *fojt vóna*, borét kellett a pincébe lemenni. Uo. 84. Amint *jönne* az ajtón befelé, fűbe vágja. Uo. 66. Mikor *szedné* ki a kenyeret. mind kővé voltak változva. Nyr. 6:244. A nyulat sütni kezdi. Amint *sütné*, hajja, hogy valaki kiátozza. Kriza: Vadr. 420. Amikor *jöttem volna* haza, megeredt az eső. Nép. Lehr Toldi-magyarázat 195.

A föltételes mód ily használata gyakran latin hatásból ered. (Vö. Verseggy: Magy. Gram. 488. Analyt. 2:372. Szarvas: Nyr. 1:389, 476. 4:289. 24:37, 522. NyK. 10:162. Simonyi: Nyr. 6:244, 532. 17:488. 28:294. MKöt. 3:38, 95. Magyar Nyelv². 194. Helyes Magyarság³. 47. Kiss J.: Nyr. 24:166. Misteli: Nyr. 33:149), de nem mindig, néha a föltételes mód ily használatban a cselekvés kezdetét, szándékát, akarását fejezi ki (Lehr Toldi-magyarázat 195. Nyr. 29:494. Gyomlay: NyK. 40:331), s így helyénvaló.

Sokszor pedig a népmesei stílus utánzásaképpen fordul elő így a föltételes mód az irodalomban. A föltételes mód ily népnyelvi használatát latinosságnak bélyegezték, s ez állítólag a szószékről és deákos könyvekből került a székely nép ajkára, de bizvást magyarosnak tarthatjuk (Vö. Erdélyi L.: NyK. 36:79, 83. Nyr. 38:49. Horger A.: A magyar nyelvjárások. 165). A föltételes mód ily használatban a mesének határozatlan, bizonytalan színezetet ad, s főmondatban is előfordul így: Ezzel végig *böngésztünk volna* a balladákon. Nyr. 6:157. Már ennyire *volnánk*. Má' a Dunán *átment vóna*, de még csak ezután gyön a nehez út! Népky. 9:219.

Az időhatározó mellékmondatokban régen sokszor latinosan *fölszólító módot* is használtak, néha azonban helyénvaló: A fizetéshez készült meg szokták várni, míg szerét *tehesse*. Faludi 289. (míg szerét teheti × hogy szerét *tehesse*). Maga amaz szeles gyermek lóra üljön, megvárván alatta, a míg *meghevüljön*. Gyöngy-Cup. 2:29.

III. Az igemódok használata a föltételes és a megengedő mellékmondatban:

Az igemódok használata a föltételes és a megengedő mondatokban megegyezik, mert a megengedő mondat csak egy külön fajtája a föltételes mondatnak, mellyel azt fejezzük ki, hogy ha megengedjük is a föltételt, amely valójában vagy csak a beszélő fölfogása szerint lehet akár való, akár lehetséges, de bizonytalan, akár valótlan, mégsem az következik be (következett be), amit a megengedett föltétel után vártunk volna.

Az igemódok használata a föltételes mellékmondatokban attól függ, vajjon a beszélő a föltételt (a mellékmondatban) és a föltételezett történet, állapotot (a főmondatban) lehetségesnek, de bizonytalanak nyilvánítja-e (potentialis), vagy valótlannak, lehetetlennek (irrealis), vagy pedig nem nyilvánítja véleményét erre vonatkozólag. Az utóbbi esetben *jelentő mód* használatos a föltételes mondatban: A' Tövisset, ha terjesztett tenyerűnkön tartjuk, nem lyuggat: de ha *szoríttjuk*, vért bocsát. PázmPréd. 395. Még most is élnek, ha *meg* nem *haltak*. Megbocsássatok nekem, ha *vétettem* az énekben. Régi Magy. Könyvt. 15:131. Ha beteg *vagy*, hát fekügy' le bársony pamlagomra. AranyTSz. 12. Ha a beszélő a föltételt lehetségesnek, de bizonytalanak akarja jelezni, a föltételes mód be nem fejezett alakját használja: Ha *átjönne*, megmutatnám. Ha *meginná* az orvosságot, meggyógyulna. Azonban csak a jövőre vonatkozólag (azaz mozzanatos történetű igetövekből) használható így a föltételes mód be nem fejezett alakja, időnélküli (achronistikus) vonatkozásban (azaz folyamatos történetű igetövekből) ez az igealak a valótlanság (irrealitas) jelölésére szolgál: Ha anyám *élne*, nem volnék oly boldogtalan. Ha *látna* anyátok, megfordulna sírjában. Ha a Szamos mind aranynyal *folna* is, még sem elég volna énnekem. RMKT. 7:268. Ha azonban a föltétel tagadva van, akkor a mozzanatos történetű igetövek be nem fejezett föltételes módú alakjai irreális értelműek: Ha *apja meg nem tiltaná* neki, megtenné. A befejezett történet föltételesen a beszédbeli helyzet szerint majd potentialis, majd irreális módon érthető. Az előbbi esetben a föltörtetésnek be nem fejezettnek kell lennie: (Hazamenet mondom:) De megörölnék, ha levelet *kaptam volna* (= ha otthon levél várna reám)! Ha a föltörtetés is befejezett, akkor az ily föltételes mondat csak irreálisan érthető: Vrá ha it *voltal volna* én atamfia né

holtuolna még. MünchK. 194. Átképzeléssel használható mult valótlanúság jelölésére a föltételes mód be nem fejezett alakja is, de akkor a föltételezett fötörténésnek is átképzelésesnek kell lennie: *Elmenne* könnyen, *el* is bujdokolna, ha az édes anyja előtte nem *volna*. Arany T. 4:7. Csak a *mintha* kötőszós hasonlító mondatokban fordul elő gyakran csupán a mellékmondatban az átképzeléses igealak; ilyenkor ugyanis a fötörténés *el* van hallgatva: Úgy tett, mintha nem *tudná* (= mint tenne, ha nem tudná). Mintha most *öcsúdnék*, tantorogva ment ki. Arany T. 2:14. Mult föltételezett fötörténés mellett csak jelentőmódú mellékmondatban lehetséges az átképzelés, föltételes módú mellékmondatban nem. Pl. nem mondhatjuk: Ha *el* nem *menne*, nem esett volna semmi baja. De mondhatjuk: Ha nem *megy el*, nem esett volna semmi baja. NyK. 40:338. Kaptál is volna, ha nem *hallgatsz*. Arany Aristoph. 2:353. Jobb lett volna, ha anyám világra sem *szül*. Arany Hamlet. Oh, ha akkor *látok* a világba: nem marasztott volna tán hijába. Petőfi 152. Bele is fűt vóna, ha a két nagyobb lány *ki* nem *húzza*. NépkGy. 9:364. Vö. Simonyi: Nyr. 6:150, 532. Gyomlay: NyK. 39:297. 40:338.

Néha átképzeléssel mind a föltételező, mind a föltételezett mondatban a *jelentő mód* be nem fejezett alakja használatos *multra* vagy legközelebbi *multra* vonatkozó valótlanúság (irrealitas) kifejezésére: Ha *tudom*, másként *teszek*. (= Ha tudtam volna, másként tettem volna.) Ha tőlem *függ*, nem *történik*. Ha gazdag *vagyok*, egészen másképp *élek*. Akad. Magyar Nyelv Rendszere. 1847. 344—5. Ha én nem *vagyok* ott, hát *kitöri* a nyakát. NyF. 37:29. Ha *el* nem *kapja* a gyermeket, a lovak *eltapodják*. Gergyai: A magyar nyelv sajátosságai. 1856. 82. Ha én neked *vagyok*, nem *megyek el* többet oda. Nép. Marcal-vidék.

A régi nyelvben és ma is, ritkábban az irodalmi nyelvben, de nagyon gyakran a székely népnelvben (Vö. Simonyi: MKöt. 3:109. Akad. Magy. Nyelv Rendszere. 1847. 349. NyK. 35:348. Horger: A magyar nyelvjárások. 157) a *jelentő módnak* ú. n. folyamatos multja mult valótlanúság jelölésére szolgál: tebet irok *vala* ha papirosom *leszen *vala**. 1539. MNy. 6:449. Imha bűneimből *ki* nem *térek *vala**, örök kárhozatra tántorodom *vala*. Balassa 108. Ha *akarom *vala**, az nyakadat ketté haraphatom *vala*. Pesthy-Fab. 30. Ha *meg* nem *fogom *vala**, nem tom, mi lesz *vala*. NyK. 35:348. No ha *meg* nem *látom *vala**, elesett vóna. Uo. Ha én ide

nem *jövök* *vala*, meg többet alunnátok. Kriza Vadr. 421. E jelenség magyarázatát l. Magyar történeti mondattanomban 94. l.

A székeleyknél régen s ma is mult valótlanúság kifejezésére a *fölszólító mód* jelene is előfordul, leginkább *ne* tagadószóval kapcsolatban, ritkábban nélküle is. (Vö. Simonyi MKöt. 3 : 125. NyK. 35 : 348. 36 : 82, 89. Horger: A magy. nyelvjárások. 165.): Ha ott *ne legyenek*; ha azt *ne mondjam* (pro: Ha ott nem lések *vala*, ha ezt nem mondom *vala*), a dolog így s így lesz *vala*. Geleji Katona. CorpGramm. 321. Ha ő *ne jőjjön* segítségre, akkor bizony elcseppen *vala* Bécs. CsereiHist. 142. Ángyom a' vízbe esik *vala*, ha *meg ne ragadjam*. GyarmVocab. 97. Szinte a' vízbe esél ha *meg-ne lássalak*, az az ha *meg-nem láttalak* vólna. GyarmNyelvm. 2 : 79. Szinte el-ragad *vala*, ha *meg-ne fogjam* a' lovat. Uo. Ha *meg ne lássam*, elesik *vala*. NyK. 36 : 89. NyF. 75 : 21. MNyszet. 6 : 231). A *fölszólító mód*nak és a *ne* tagadószónak ez a használata mondatkeveredésből keletkezett: Ha ott nem leszek *vala*, beléhal a vízbe \times Ott *ne legyenek* (*fölszólító mondat föltételes mondat szerepében*. Vö. az utóbbi használatra: Csak egy nap *ne legyek* itthon, más fel van fordulva a ház. Csak egy nap *ne dolgozzam*, más alig tudom utánna pótolni. Háromszék. NyF. 75 : 25) s beléhal a vízbe = Ha ott *ne legyenek*, beléhal a vízbe. Ugyanígy magyarázható a *fölszólító mód*nak a jelentő mód jelen ideje helyett való használata a *föltételező mondatban*: Ha *átbujjon* egy csibe, mindjárt nagy lármát üt. Nép. Simonyi: MKöt. 3 : 125. (= ha *átbuj*... \times *bujjon át*...). Ha talán Toldit soha *meg ne lássa*, beállhat idővel szíve gyógyulása. AranyTSz. 5 : 93 (ha *meg nem látja*... \times *ne lássa meg*...). Néha óhajtó mondat keveredik így össze föltételessel: Ha *ne vónék* olyan betegős, hát émönnék. NyF. 52 : 12. (= ha *nem vónék*... \times (bár) *ne vónék*...!).

KLEMM ANTAL.

Magyar hatás a kaj-horvát keresztény terminológiában.¹⁾

Valamennyi szomszéd nép közül a kaj-horvátok keresztény terminológiája áll legközelebb a magyarsághoz. Ennek a két, nyelvileg egymástól igen messze álló népnek a kereszténységre vonatkozó szókincséből olyan mélyreható kapcsolatokra következtethetünk, amilyeneket még egész közeli rokon népek-nél is csak kivételesen tudunk kimutatni. A közös jellegek a kereszténység minden területére kiterjednek: nem szorítkoznak a keresztény vallás alapelemeire, hanem a fejlett egyházi élet minden vonatkozásában, sőt a kereszténység nyomán kialakult szellemi élet egész területén megnyilvánulnak. Az egyezések nem csupán a közös forrásból származó, vagy egymástól kölcsönzött szavak azonosságában állanak, hanem igen nagy mértékben azonos szemléletben gyökerező szóalkotáson is alapulnak.²⁾

A két terminológia egyező vonásai nem egységes jellegűek. Egyik része ugyanis azokból az elemekből tevődik össze, amelyeket a magyarság a kereszténység felvétele idején a délnyugati szlávstól vett át.³⁾ Hogy ezeknek a magyarsághoz való közvetítésében a kaj-horvátságnak magának milyen szerepe lehetett, arra nem könnyű felelni.⁴⁾ Annyi azonban mindenesetre kétség-

¹⁾ Egy készülő nagyobb tanulmány vázlata.

²⁾ Ez a keresztény terminológia ma már tulajdonképpen a múlté. Először a Gáj-féle nagy irodalmi reform a XIX. század közepén, amely a Ragusa-vidéki horvát nyelvet juttatta győzelemre a helyi nyelvjárásokon alapuló addigi irodalmi nyelvek felett. Az új irodalmi nyelv pedig az élet minden vonatkozásában, így az egyházi életben is a maga szókészletét terjesztette el.

³⁾ MELICH, Szláv jövevényszavaink. I, 2: A magyar nyelv keresztény terminológiája. Bp. 1905; ua. A magyar nyelv szláv jövényei. MNy. VI. (Külön: Nyelvünk szláv jövényei. Bp. 1906. A M. Nyelvtud. Társ. Kiadv. 13.)

⁴⁾ A kaj-horvátságnak magának a magyarság megtérítésében komoly szerepe nem igen volt. Egyrészt a X. században a két nép között alig voltak közvetlen kapcsolatok, másrészt a kaj-horvát kereszténység ebben a korban csak felszínes lehetett. Mivel a kaj-horvátok egyházi szervezettel nem rendelkeztek, csakhamar visszasüllyedtek a pogányságba (vö. 1134: Szt. László azért alapítja meg a zágrábi püspökséget, 'ut quos error idololatrie a dei cultura extraneos fecerat, episcopalis cura ad viam veritatis reduceret.' MonStrig. I, 85).

telen, hogy mindkét terminológiának ez a része (pl. *apát, apáca, bérnál, pokol, vecsernye, húsvét* stb.) azonos forrásból származik.

A közös sajátosságok másik, számbelileg lényegesen tekintélyesebb részének eredetét azonban már a magyarban kell keresnünk. Erre nemcsak a kétségtelenül magyar származású kifejezések egész sora mutat, hanem e mellett bizonyít az a körülmény is, hogy ezek az elemek túlnyomóan az egyház szervezetére, egyházi intézmények, méltóságok elnevezésére vonatkoznak. Ez az egyházi szervezet azonban a kaj-horvát területen nemcsak magyar eredetű, hanem mindvégig magyar jellegű is volt. A zágrábi püspökség alapításától kezdve a XIX. század közepéig a magyar egyház szerves részét alkotta, püspökei, vezető papsága túlnyomóan magyarokból, vagy legalább is magyar műveltségű emberekből került ki. Magától értetődik tehát, hogy ez a szervezet a magyar egyház szókincsét terjesztette.

A kaj-horvátság keresztény műveltségének magyaros jellege különösen akkor válik igazán nyilvánvalóvá, ha erre vonatkozó vizsgálatainkat a kaj-horvátal rokon és vele területileg is összefüggő szláv népekre is kiterjesztjük. Ilyenkor kiderül, hogy mindazon esetekben, amikor a magyarban a szomszédos népektől eltérő sajátos vonásokat találunk, a kaj-horvát nem ezekkel a rokon szláv népekkel, hanem a magyarral halad egy sorban. Ilyen vizsgálat pl. rávezet bennünket arra, hogy a kaj-horvát latinság is nem nyugati, vagy déli eredetű, nem a szlovénból vagy a dalmáciaiból származik, hanem a magyarral fakad egy töből. Bár a középkori magyar latinság sajátos jellegét még nem látjuk teljesen világosan, ezt a tételt már eddigi ismereteink alapján is nyugodtan elfogadhatjuk.

A magyar befolyás azonban nem állt meg a kaj-horvát terület határán, hanem sok esetben több irányban is túllépett rajta. Különösen a csa-horvát terület északi részén (a Kulpától délre és Északdalmáciában), valamint osztrák szlovénoknál találunk erőteljesebb magyar befolyással.¹⁾ A csa-horvátban a

¹⁾ Az osztrák szlovénokra gyakorolt magyar hatást azonban csak a források alapos kritikája után lehet véglegesen megállapítani. A bizonytalanságot az a zavar okozza, amely a kaj-horvátok hovatarozásának kérdésében a legutóbbi időkhöz megnyilvánult. Mivel a kaj-horvátot a múltban a szlovénhoz sorolták, sok kaj-horvát emléket az irodalomban szlovénnek

magyar hatást már a XV. században megállapíthatjuk,¹⁾ tehát jóval korábban, mint a kaj-horvátban, ami azonban nyilván azzal magyarázandó, hogy az előbbi sokkal régebb emlékekkel rendelkezik. Ha tehát egy jelenséget a magyar és a kaj-horvát nyelvterület határain túl is kimutathatunk, ebből a körülményből még nem okvetlenül következik, hogy ez a magyarban idegen eredetű.

A magyar hatás méreteiről tiszta képet ma még nem alkotunk magunknak, mert a kaj-horvát források nagy része még teljesen hozzáférhetetlen számunkra. A rendelkezésünkre álló emlékek azonban már elég világosan mutatják, hogy ez a hatás milyen természetű és milyen terjedelmű. Az alábbi összeállítás azonban természetesen még ezt a számunkra elérhető mértéket sem meríti ki, csupán csak az a célja, hogy a kérdésről legalább némi fogalmat nyújtson.

A kaj-horvát keresztény terminológia magyar elemei a következő csoportokra oszthatók:

I. Magyar szavak átvétele. Idevalók azok az idegen eredetű kifejezések is, amelyeknek hangalakja kétségtelenül igazolja a magyar közvetítést.

II. Magyar kifejezések pontos fordításai, tükörszók (Lehnübersetzungok, calque-ok).

III. A magyarországi latinság jellegzetességeit feltüntető elemek.²⁾

könyveltek el. Így pl. a kétségkívül kaj-horvát HABDELICH szótára PLETERŠNIK-nél szlovén forrásként szerepel! Először tehát meg kell állapítani, hogy a hungarizmusokat tartalmazó 'szlovén' emlékek nem kaj-horvát eredetűek-e. Másfelől kétségtelen, hogy a keleti szlovén nyelvjárásokra a kaj-horvát erős hatást gyakorolt. A magyar elemek tehát innen is származhatnak.

¹⁾ Pl. 1448, 1449: *rusag* 'ország' (ŠURMIN, Acta croatica I, 175, 179), 1447: *kip* 'kép' (ib. 171), 1448: *kotar* (ib. 177), 1451: *aldomašnik* (ib. 191); 1455: *bir* 'bér' (ib. 203); 1455: red svetago Pavla prvoga remete (ib. 205), 1459: *mentovanje* (ib. 220); 1465: *purgar* (ib. 243); 1495: *bantovanje* (ib. 382); 1476: *varoš* (ib. 281); 1436: *lovas* (ib. 434); XV. század: *alduvati* HASz. (a kaj-horvátból csak a XVI. századból mutatható ki!).

²⁾ Rövidítések:

BELL.: JOANNES BELLOSTENEZ, Gazophylacium, seu latinoillyricorum onomatum aerarium. Zagrabiae, 1740.

FANCEV.: FRANJO FANCEV, Beiträge zur hist. serbokroatischen Dialektologie III. Archiv für slav. Phil. XXXIII, 22—34.

FLISZÁR.: FLISZÁR JÁNOS, Magyar-vend szótár. Bp. 1922.

HABD.: Dictionar, ili réchi szlovenszke zvexega ukup zebrane, u red

I. *aldov* 'áldozat', *alduvati* 'áldozni', *aldovanje* 'áldozás': *aldov* 'sacrificium, hostia' HABD., JAMBR., BELL., FANCEV; *alduvati* *aldou* 'áldozatot áldozni' (VRAMECZ, 31); *aldov messe* 'miseáldozat' (MUNIH, Poszel 244 stb); *aldov sčveti* 'immolatio' (JAMB.) Szveta Mesha je nekervni *Aldov* 'a szent mise vértelen áldozat' (Veliki katekismush... za... navuchanye decze Horvatzkoga orszaga. Vu Budimu, 1816, 57); *alduvati* 'sacrificio' (JAMB., BELL., VRAMECZ, 5, 31, FANCEV) | *aldovnik* 'sacerdos, immolator' (JAMB.) | *alduvanye* 'oblatio, sacrificio, dedicatio, immolatio' (JAMB., BELL.). [A szó még a következő nyelvekben is megtalálható: csa-horvát *alduvati*, a XV. századtól kezdve (HASZ.); szlovén *aldov*, *aldovnik* (PLETERŠNIK); vend *aldov*, *aldüje*, *aldoven* (FLISZÁR 3); magyarországi bolgár *alduvam*; vö. EtSz I, 68]: magyar *áld*, **áldó* (MIKL. Chr. T.; BERN. EtWb. I, 27; EtSz. I, 68.)

valuvati 'vall', *valuvanje* 'vallás': *vadlovati*, *vadluvati* Mura-köz (MAŽ. 1535); *valovati* 'fateor, confiteor' (JAMBR., BELL., MAŽ., 1537); *veru valuvati* 'hitet vallani' (MUNIH, Skola 310) *grehe valovati* 'a bűnököt megvallani' Katekismush 1816, 91; | *kersztjanszke vere valluvanie* 'keresztény hitvallás' (PERG., 13); *valuvanje vere* (MUNIH, Skola, 316); *valuvanje* 'confessio, vallás' (JAMBR.; vö. még FANCEV 33, SZEGEDY) | a szó megvan általánosabb jelentésben is:

posztaulyene, i diáchkemi zlahkotene trudom JURJA HABDELICHA. U Nemskom Gradcu. 1670.

JAMBR.: A. JAMBRESSICH, Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples. Zagrabiae, 1742.

MAŽ.: VLADIMIR MAŽURANIĆ, Prinosi za hrvatski pravnopovjestni rječnik. U Zagrebu 1908—1923.

MIKL., Chr. T. FR. MIKLOSICH, Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen: Denkschriften der k. Akad. d. Phil. hist. Cl. XXIV. Wien, 1875.

MULIH, Poszel: JURAJ MULIH, Poszel apostolszki. Zagreb, 1742.

MULIH, Skola: JURAJ MULIH, Skola Kristusseva. Zagreb, 1744.

PERG.: Dekretvm koteroga je Verbewczi Istvan diachki popisal... Od IVANUSSA PERGOSSICHA na Slouienszki iezik obernien. V Nedelischu 1574: Stefana Verbecija Tripartitum. Izdao KARLO KADLEC. U Beogradu 1909 (Zbornik za istoriju, jeziki književnost srpskoga naroda I. Odelj. Knj. V.)

SZEGEDY: SZEGEDY Rezső, Adalékok a horvát kaj-nyelvjárás hungarizmusainak történetéhez. NyK. XLIV, 35—66.

VRAMECZ: Kronika vezda znovich zpravliena kratka Szlouenszkim iezikom po D. ANTOLU Pope VRAMECZ kanouniku Zagrebeckhom. v Lublane. 1578: Antonii Vramecz, Kronika. Digessit VJEKOSLAV KLAČ. Zagrabiae, 1908 (Monumenta spect. historiam Slavorum Meridionalium. Vol. XXXI).

valovati 'megvallani', *valovati kvar* 'damnum pati' (< 'kárt vallani'!), *valovati prokuratora* 'procuratorem constituere' (PERG., 238) *zadnye valuvanye* ili *testament* 'Charta' (BELL., vö. FANCEV, uo., MAŽ. uo.) | *valaš* 'testimonium' (MAŽ., FANCEV).

[Más nyelvekben: szlovén *vadlovati* (PLETERŠNIK); vend *vadlŭvati* 'vall', *vadlŭvanye* 'vallás' (FLISZÁR); *vadlŭvati grejhe* 'a bűnököt megvallani' (KŪZMICS Evang. Mat. III, 6, vö. MAŽ. uo.); tót *vodlovať* 'vallani': XVI. szd.: *vodloval* pod prisahov 'eskü alatt vallotta' (Slovenský Letopis VI, 164—5), 1637: škodu *wodlowali* ~ *wodluwaly* 'kárt vallottak'! Árva m. (ib. V, 158); *vodlovať* 'megvallani' (KÁLAL, Slovenský slovník 1924)] < magyar *vadl*, *vall*.

eršek ~ *jeršek* 'archiepiscopus': *ersek*, *jersek* (PERG. 246, VRAMECZ, 32, 59, 64, 54—5, 61, 63); *ersek* (MUNIH, Poszel, register); *erssek* (JAMBR., BELL.); *erssekia* 'archiepiscopatus' (JAMBR., HASZ.) < magyar *érsek* EtSz. II, 25.

remeta, *remete* 'eremita': XIV. század: *bratiji svetago Pavla prvoga remete reda* (Starine XXXV, 428, MAŽ. 1242; Starine VII, 75; MELICH SzlJöv. I, 2, 395); *Pauel remeta* (VRAMECZ, 23, 41); *remete*, *remetnik* 'eremus, eremicola' (JAMBR.); *remeta* (BELL.). A *remete* a *remita*-ból csak magyar fejlődéssel magyarázható. A szó, mint látni, a pálosrenddel terjedt el [~ vend *remete* (FLISZÁR)].

jašprišt, *ješprišt* 'archipresbyter': *jasprist* (JAMBR.), *jasprist*, *jaspristja* 'circulares' (BELL.), *jesprist* 'archidiaconus' (BELL.), *vici-jašpiš* (ŠKOK: Revue des Etudes Slaves VII) [A szó Dalmáciában, a csa-horvátban már a XV. szd.-ban kimutatható: 1460: Mi gospodin fratar Franciško Spirančić . . . biskup crkve Tninske pripuštu, lekturu, kanturu, kuštužu, *jašprištu* . . . (JELIĆ, L., Fontes historici liturgiae glagolito-romanae. Veglae, 1906, 14; vö. MAŽ., 460.) | szlovén *jašprišt* ~ *ješprišt*, vend *ešperes*, *vice-öšpörös* EtSz. II, 50 | tót *ešprišt*, *ašprišt*: 1591: *Essprisst*; XVII. szd.: *essprisst* ~ *jessprisst*, 1605: *assprisst* (KNIEZSA, NyK. XLIX, 360)] > magyar *esperes*.¹⁾

¹⁾ Az *esperes*-t általában a magyar *es* ~ *ös* < *is* és a latin *presbyter*-ből alakult *prišt* (vö. olasz *prešto* és cseh *arci-prišt*) összetételének tartják (EtSz. II 50). Ezt a magyarázatot MOOR ELEMÉR nem fogadja el (Szegedi Füzetek I, 254—5), mert az ó-magyar *is*-ből a szlovénban és a kaj-horvátban *jaš*-nem fejlődhetett. Ezt a *jašprišt*-ot egy **aršpřišta*-ból származtatja, amely viszont a görög ἀρχιερεῖς-*ra* menne vissza. A *ješprišt* alakot a szerinte a szlávban teljesen szabályos *ja* > *je*-fejlődéssel lehet magyarázni: pl.

žoltar 'psalmus': *soltar* (HABD., BELL., JAMBR.), *soltarska kniga* 'psalterium' vö. magyar *zsoltárkönyv*! (BELL.), *soltarnicza* (JAMBR.). [Vend: *zsoltar* 'psalmus' (MELCH, SzJöv. I, 2, 418)] < magyar *zsoltár* 'psalmus'. A 'psalterium' → 'psalmus' jelentésfejlődés a magyarban ment végbe, és a *zsoltárkönyv* összetételből indult ki.

II. **Házasság.** kaj-horvát *hižni zakon* (= *hiža* 'ház', *hižni* 'házi', *zakon* 'törvény'), *hištvo* (= *hiža* + -stvo elvont főnévképző): *hystuo* 'coniugium' (PERG. 32, 51, 95), *histvo* id. (VRAMECZ: FANCEV 22, MAŽ. 394); *v hystuo dati* 'emaritari', tkp. 'házasságba adni' (PERG. 70, 93); *zakon hisni* 'coniugium', *Szveto histvo* id., *idem vu Sveto histvo* 'connubo', *pravicza pravoga histva* 'ius legitimi matrimonii' (BELL. 346—7); *hisni zakon* (JAMBR., MULIH, Skola 355) | **há z a s t á r s**: *hižni tovaruš*: *hisni tovarus* 'coniunx' (BELL., MAŽ. 394); *hižnik*: *hisnik* (VRAMECZ: FANCEV 22). — Ugyanígy: vend *hizstvo* 'házasság' (FLISZÁR); nyugatmagyarországi horvát: *Szakrament szvétoga Histva* 'szent házasság szentsége' (Razlaganye velikoga katekismusa. Sopron, 1836, 469), *sztalis szvetoga histva* 'a szentházasság állapota' (uo. 476, 482).

A 'coniugum'-nak¹⁾ a 'ház'-zal való kapcsolata a magyarban

jasen ~ *jesen*. A kifogások a *jašprišt*-ot illetőleg részben jogosaknak látszanak: a szlovénben és a kaj-horvátban nemcsak *is*-ből, de *es*-ből sem fejlődhetett *jaš*-, mert ezekben a nyelvekben *ä* > *ja* hanghelyettesítésre nem ismerünk példát. A XV. századi csa-horvát adat is, ellene látszik szólani e magyarázatnak. A *ješprišt* magyar eredetét azonban letagadni nem lehet, mert a szlávban (a csehen kívül, amely azonban nem tartozik ide) *ja* > *je* hangfejlődés nincs, ilyent a kaj-horvátban sem lehet találni, *jasen* ~ *jesen* változatok pedig összsláv **osen* ~ **osen* váltakozásnak felelnek meg (ROZWADOWSKI, Rocznik Sławistyczny VII, 18; FERD. LIEWEHR, Einführung in die historische Grammatik der tschechischen Sprache. I. Teil: Lautlehre. Brünn, 1933, 35) és nem egyes szláv nyelvi *ja* > *je*-fejlődésen alapulnak.

A görög ἀρχι-*ra* már csak azért sem lehet gondolni, mert a *prišt* viszont nem görög, hanem latin hangalak! Ezzel szemben a latinban az *archi*-*ch*-ja *k*-nak hangzott, amely a középlelatinban szabályosan *c*-vé fejlődött. A velencei olaszban a *cruce* > *cruze*, *calice* > *caliže* mintájára fel lehet ugyan tételteni egy **arži*-*prišto* > **aržprišto* = **aršprišto* fejlődést, azonban ez az alak mindmáig nem került napfényre, tehát ugyanazt a kifogást lehet ellene emelni, mint MOOR szerint a magyar **prist* ellen.

¹⁾ A 'coniugum' neve a szláv nyelvekben: szlovén: *zakon*, *hižni zakon* (PLETERŠNIK); csa- és sto-horvát: *ženidba* (Vbrier explicatio doctrinae christianae... in illiricam linguam per J. T. Marnavitum versa. Romae, 1708, 125; Navuk karchanski. U Rimu 1789, 71; Veliki katekizmus... u Slavonii. U Budimu, 1807, 113; BELL.: Coniugium... Dalm. *senidba*, vö. MAŽ.,

finnugor örökség és megvan a török nyelvekben is (ZSIRAI MIKLÓS tanár úr szíves közlése). Nyugat- és Középeurópában egyébként ismeretlen.

Lelkiismeret: kaj-horvát *poznanje duše* 'a lélek ismerete' PERG. 255, VRAMECZ: FANCEV, 22; *dushno zpoznanje* (MULIH, Skola 61). Ugyanígy a nyugatmagyarországi horvátban: *dussno szpoznanje* (Razlaganye velikoga katekismusa. Sopron, 1836, 419) és vend is: *düsnoveszt* (Katolicsanszki katekizmus za solare III.—V. razreda. Bp. 1913², 97). A többi nyelvekben: csa- és sto- horvát *svist*, *svijest*, *savěst*, tót *svedomie* (< a *vědeti* 'ismerni' igéből) stb.

Elkárhozni: kaj-horvát *okvariti* 'condemnare' (< *kvar* 'kár'): *okuariti na vekuechno poghubljenje* 'örök kárhozatra kárhoztatni' (PERG. 106); *na vekiuuechnu smert szkuareni i oszugen ijeszu bili* 'örök halálra kárhoztattak és ítéltettek' (VRAMECZ: FANCEV 22, vö. VRAMECZ, 29).

Hasonló fordításokkal a kaj-horvát irodalomban lépten-nyomon találkozunk. Bár nagyrészüket kétségtelenül egyéni sajátosság, igen szép számmal akadunk olyanokra is, amelyek széles körben is elterjedtek¹)

III. A kaj-horvátban, épúgy, mint a magyarban a latin *-us*, *-um* szóvégnak következetesen *-uš*, illetve *-um* ~ *-om* a megfelelője:

plebanuš ~ *plibanuš*: *plebanuš* 'curio' (JAMBR., BELL., VRAMECZ: FANCEV 30); 1461: *plebanus* (ŠURMIN, Acta croatica 228); 1505: *plibanus* stb. (MAŽ. 935) | *vikariuš* ~ *vikariš*: *vicarius* (PERG. 159, 211); *vikariš* (MAŽ. 1539) | *farižeuš*: *fariseus* (VRAMECZ, 15; MULIH, Poszel 170) | *lajkuš*: *frater vulgo laykus* (BELL.), *lajkuss* (JAMBR.);

1706) ~ *brak* (az egyházi szlávból l. MIKL., Chr. T., VERANCSICH F. Dictionarium, STULLY, Dict. MAŽ. 16); lengyel *małżeństwo*, cseh-tót *manželstvo* 'házasság'; egyh. szláv *brakъ* (MIKL. Chr.T.). Német *Ehe*, ófn. *ēwa* 'Gesetz' (KLUGE).

Megjegyezzük, hogy a tótban is van egy magyar eredetű kifejezés a 'coniugum'-ra: a házasságkötésnek, az esküvőnek ma ugyanis *sobáš* a neve, régen azonban a 'házasságot' jelentette: (1591: Stawu Manželského aneb *Sobasse*: BARTOLOMEIDES, Memorabilia prov. Csetnek. 217; *sobassil* ib. 217; 1609: Od ohlassowanj *Sobasse* 'a házasság kihirdetésétől'; Radvány: Cirkevné Listy XIII, 201; 1723: *sobáš*: Slovenský Letopis II, 248). A szó a magyar *szabás* 'aptacio, concinnacio' (vagy a **szabás* 'constitutio', vö. *törvényt szab* 'constituere iura' NySz. III, 1) átvétele.

¹) Vö. KADLEC, K. bevezetését PERG.-hoz XXXVI—XLI; FANCEV, 21—2; l. SZEGEDY idézett értekezését is.

lajkus (MULIH, Poszel 138) || *kaptolom* (PERG. 131, 155, 178; VRAMECZ, 56, JAMBR., BELL.) | *templum* ~ *templom* (FANCEV, 33, VRAMECZ, 12 stb.) | *cintorom* 'cinterem, temető': *czintorom* (VRAMECZ: FANCEV 24; JAMBR., BELL.) | *paradižum* ~ *paradižom*: *paradisum*, *paradisom* (FANCEV 29; BELL., MULIH, Poszel 148; Stephanus ZAGRABIENSIS, *Pabulum spirituale*. Zagreb, 1715, 31: itt *paradisus* is előfordul: 20).

A latin *-us*, *-um* > horvát *-uš*, *-um* ~ *-om* megfelelés azonban nemcsak ezekben a szorosán vett egyházi kifejezésekben található, hanem azt lehet mondani, minden latin eredetű szónak, amely nem korai átvétel, ez a szabályos megfeleelője: PERGOSICH: *artikuluš*, *moduš*, *konšenžuš*, *barbaruš*, *kontraktuš*, *tituluš*, *kažuš*, *patronuš* ~ *dekretom*, *privilegiom*, *testamentom*, *fundamentum* | VRAMECZ: *filosofus* 7, 16, *oceanus* 18, *maius* 47, *musicus* 11 ~ *dekretom* 31, *imperiom* 58 stb. | MULIH, Poszel: *miššionariuš* *magištratuš* 27, 297, *limbuš* 196—8, *patronuš* 364, *tronuš* VII, *koruš* apoštolski XXI | Stephan ZAGRABIENSIS: *hištorikuši* 15, *tronuš*, 19, 20, 34, *moduš* 58, *Exorcismuš* 611 stb. stb.

Hasonló szabályosságot tapasztalunk a neveknel is: VRAMECZ: *Priamuš* 7, *Homeruš* 8, *Romuluš* 16, *Auguštuš* 17, *Adrianuš* 21 stb., *Egiptom*, *Cziprom*, *Partomszki*, *Efežom* (vö. magyar *Egyiptom* stb.) 5—7, 21, 25, 16 stb. ~ *Vatikanum*, *Lateranom* 30, 55 | MULIH, Poszel: *vu Aegyptum* 138 | Sztoletni horvatzki kalendar. Zagreb, 1819: *Juliuš*, *Akacziuš*, *Akileuš*, *Aleksiuš*, *Arkadiuš* stb. stb.

A latin *-us*, *-um* szóvég megfeleléseinek problémája¹⁾ a középeurópai nyelvekben még nincs ugyan tisztázva, azonban kétségtelen, hogy bizonyos kivételektől eltekintve, a német, valamint a cseh, tót, lengyel, szlovén, csa-horvát, sto-horvát nyelvekben a latin *-us*, *-um* elhagyása szabályosnak nevezhető.²⁾ A magyarban ezzel szemben, mint ismeretes, ez a szóvég rendszeren megmarad.³⁾

¹⁾ A latin *-us*, *-um* elesésének okaival a németben és a szláv nyelvekben még nem foglalkoztak. A szláv nyelvekben a X. század óta az *-us*, *-um* elhagyásának hangtani oka nem volt.

²⁾ Bizonyos mértékig eltérő a megfelelés a lengyelben, ahol *animusz*, *arkusz*, *fundusz*, *genjusz*, *nowicjusz*, *nuncjusz*, *antykwarjusz*, *notarjusz*, *ordynarjusz*, *woluntarjusz*, *faryzeusz*, *koryfeusz*, *Tadeusz*, *Tymoteusz* stb. alakokat találunk. (MORAWSKI, Un cas de symbiose suffixale?: *Slavia Occidentalis* XII, 18). Általában megmarad a latin *-eus*, *-ius* és *-arius* szóvégekben, míg a többi esetekben csak ritka kivétel.

³⁾ FLUDOROVITS JOLÁN, Latin jövevényszavaink hangtana. Bp. 1930, 18—20.

Szabályos megmaradása a kaj-horvátban nyilván másképp, mint magyar hatással nem magyarázható. Kétségtelen bizonyítékok erre a latin *-um*-nak *-om* megfelelései,¹⁾ és azok a nevek, amelyek a magyarban is, a kaj-horvátban is ugyanabban a ragozott latin alakban honosodtak meg (pl. *paradisum*, *Egyiptom*, *Efesom* stb.).

A keresztény egyházi szervezettel szorosan összefügg az írásbeliség kérdése is. Minden nép írásbelisége annak a népnek hatása alatt fejlődött ki, amelynek az egyházi szervezetét köszönheti. A magyar eredetű kaj-horvát egyházi szervezet tehát az írásbeliséget is magyar alakjában honosította meg. A kaj-horvát helyesírás az írásbeliség kezdetétől, a latin oklevelek szórványaitól kezdve teljesen magyar jellegű. A kaj-horvát szórványok hangjelölése azonos a magyar területekével még akkor is, ha az oklevelek írója kimutathatólag horvát eredetű volt. A két helyesírás továbbra is a legszorosabb kapcsolatban marad egészen a XVII. századig, amikor útjaik részben szétválnak. Míg a magyar helyesírásban több újítás ver gyökeret (pl. a *č*, *ž* jelölésére a *cs*, *'z*, *zs* honosodik meg), a kaj-horvátok tovább is ragaszkodnak a XVI. században kialakult formákhoz. Ez a helyesírás, néhány kivételt nem számítva, továbbra is kitart a régi magyar jelölés mellett, vagyis a *č*-t továbbra is *ch*-val, a *ž*-t pedig *s*-sel jelöli.²⁾ Ezt a kaj-horvát helyesírást az új irodalmi nyelv szintén elsöpörte.

Mivel a középkorban az egyházi szervezet minden esetben szorosan összefüggött a politikai szervezettel, a keresztény terminológiára vonatkozó kutatásainkat az állami életre, a közigazgatási és bírói szervezet szakkifejezéseire is ki kell terjesztenünk. A magyar eredetű intézmények nyomán ezen a téren szintén igen nagyszámú magyar kifejezés honosodott meg: *ország*, *varmegya*, *herceg*, *nandorspan*, *tarnikmester*, *kinchtar*, *kinchtarto*, *fember* ('főember'), *tolnachnik*, *markulab*, *porkulab*, *harmica*, *folnogy*, *varos*, *purgar*, *bilochus*, *birsag*, *hadnagy*, *udvornik*, stb. Az effélék, legalább közvetve, szintén megerősítik a keresztény terminológiára vonatkozó eredményeinket.

KNIEZSA ISTVÁN.

¹⁾ A magyarra I. FLUDOROVITS, i. m. 19–20.

²⁾ Az *-ics*, *-ics* végű magyar családneveknek *-ich*, *-ich* alakban való írása tehát általában nem magyar régiesség, hanem horvát sajtáság.

Török állatmesék.

Állatokról szól a mese, ember értsen róla. Nemzedékek átszűrődött igazsága, mely mai napság is helytállónak látszik. Az emberi élet lelki világának, külső és belső sajátosságainak megfigyelése, országokon, határokon, nyelveken meg fajokon túl, az állatvilág rejtettebb zugaiba is, mintha mélyebb megismerést és világosságot derített volna. Megsejtéseken és ösztönös meglátásokon át, ha mítoszi maradványokon keresztül is, egyre megérthetőbbekké tette őket és gondolkozó készségeket fakasztott belőlük.

A népi eredetű mesevilág halandója, a még művelődés nélkül való, a hitéletet nem élő, aki képzelődése álmvilágában pillantotta meg minden egyéb élő sajátos lelkiségét, szinte varázsos erejűnek és vajákos hatalmúnak hitte azt a tagolatlan szavú, beszéd nélkül való állati teremtet, mely csak ösztöne után tett-vett és érzése parancsára cselekedett. Szinte borzongva riadozott tőle és húzódozva kerülgette azt a százféle alakban megjelenőt és némi földöntúliséget, a természetnek valamelyes csodatévő jelenségét bámulta meg benne. Az őserő egyik bűvös megnyilatkozását, melynek húásával táplálkozhatott, szőrével, bőrével ruházkozhatott, csontjából, agyarából pedig hol védő, hol támadó szerszámokat barkácsolhatott. Közös küzdelmeik, egymásra való utaltságaik még közelebbre hozták őket egymáshoz, noha eltérő életmódjuk szembe került egymással.

Időtlen időknél kellett elviharzani, testibb és lelkibb fejlettségeknek kellett elkövetkezni, amíg tudatára ébredtek, hogy ami erő és ösztön az emberi halandóban, afféle lett úrrá azon a más alakban megjelenő állati teremtményen is. Külső hasonlóságokról belső közösségekre kellett ráismerniök. Szinte a maga mására bukkant rá és saját vonásait észlelhette a torznak tetsző állatában.

A természet ezeregy jelenségében, élőkben és élettelenekben, mozgókban és mozdulatlanokban egyaránt, csodás erőket láttak és e csodák hatalma előtt térdre ereszkedtek. Hiedelemmé

válik a természeti erők titokzatossága és az állati élet rejtelme. A hiedelem pedig hova-tovább hitté erősödik. Éltük folyásához események fűződnek, és a természeti jelenségek megszemélyesítéséből keletkeznek az ősi állatmesék. Megszületik az ős-totem, életet varázsolván az élettelenbe, lelket bővölvén át az eleddig lélektelenbe.

A szellemi élet emez őskora egyben a népi termékek és néphiedelmek kialakulásának az ideje. A természeti erők jelenségeire a népköltés zománca borul és hitté erősödik az őserő, költői megnyilatkozássá a népi gondolatoknak élő szókká való merevülése. E mellett mintegy külön életűvé lett az álomlátások rejtelmessége. Mintha rajta keresztül válnék nyilvánvalóvá az emberi és állati élet némi hasonlatossága. Az állatnak emberi alakká, az embernek állattá váló meséje pedig a lélekvándorlás hitéhez vezetett. Innen van, hogy az ősi állatvilágnak azok a népi eredetű mesék és mondák őrizték meg legjelentősebb nyomait, melyek részben pogánykori, részben pedig kozmikus jelenségekkel telítvék és amelyekben az állati élet mintegy cselekvő részesévé válik a népi képzelődés teremtő erejének.

És ahogy eltérő természetűek a világegyetemesség éghajlati és élőinek faji sajátosságai, azonmódon válnak eltérőkké a lelki ráhatások és megnyilatkozásuk módjai, noha az ősmesék kialakulása és testet öltése, jórészt az emberi szellem közös termékei és a szerteszóródott emberiségnek rokonvonású és törvényszerű gondolatai. Csak épen, hogy minden egyes népéleti megnyilatkozás, a maga sajátos mikéntjével, ősiségének színességével, lelkivilága eltérő adottságával tudja magát kifejezni, melyek összeségére az éghajlati eltéréseken kívül, az erkölcsiekben való előrehaladottság is rányomja a maga bélyegét. Az ősiségét élő mesevilág, kozmikus ködökbe burkoltan, a maga égi embereivel és állataival egyaránt, egyébként is a gyermekkorukat élő népek első, majdnem egyedüli terméke, a testi élet tavaszának lelkiekben való kisugárzása.

A természeti erők döbbenetes nagyszerűsége, gondolkozásra készítő hajlandóságot váltott ki belőlük. Főleg a belső élethez való vonatkozásaiban. A japánság *sinto* hite, az átnemzetiesedett *buddhizmus*, a vándorló lelkek tisztító tüzének hiszi és vallja az állati burookban rejtőzködő lelket és legtöbbjét házi oltárára bálványosítja. Mintha a maga énjét látná az égi állatában és

mintha műveleteiben a magáéra ismerne. Szinte megérzi, hogy az állatok, javarészből legalább, emberek módjára gondolkoznak, emberekként cselekesznek és emberéhez hasonló hangon szólalnak meg. Az ő sajátos énjükben, emberi vonások, rokon indulatok megtestesülését látja; lelküket pedig az emberénél pusztán alsóbb fokozatúnak, fejletlenebbnek tudja. Az emberi értelem csak tudatosabb, mert ösztöne erősebben áll cselekedetének és gondolkodó képességének előterében.

Az állatmesék legősibb otthonában, a *buddhista Indiában* és a sémi *arab* területeken rokon, noha részleteiben eltérő felfogás észlelhető. Ez eltérések főképp vérmérsékleti különbségekre vezethetők vissza. Az *indus* anyaföld világszemlélete bölcselkedőbb, az *iszlám* arabé elevenebb, kifejezése módjában csapongóbb, meséje szövésében szertefolyóbb. Az *indus* teremtmény erő találékony és egységes, az *arabé* szétágazóbb és szertelenebb. Amazét átgondolt józanság jellemzi, emezén pedig hímesen díszleg a költőiség pompázata. Az *indus* mesék, főleg az állati vonatkozásúak, elmélyedő elvontságokkal telítvők, melyek az *arab* ezeregy éjjeleiben életelevenekké színesednek.

Mindezek ellenére is, e két távol területű, nyelvilag és fajilag egymástól messze eső mesevilág némi összefüggése nyilvánvalónak látszik. Részint évezredes érintkezések átszivárgásai révén, részint az emberi gondolkozás törvényszerű közössége folytán. Az ősi művelődés egyik legtudottabb útja egyébként is a messze *Indiáig* vezet. Ama hatalmas nép- és nyelveterrületre, melynek ősi lakossága közvetlenebbül lehetett kitéve a természeti erők ráhatásának és ebből kifolyólag egy panteista irányú világfelfogás kialakulásának. És ezzel majdnem ellentétesen egy sémi törzsbéli népnek adatott meg az egyisteneszmé valóraváltása és ezzel összefüggésben, az állatvilágnak oly gondolat körül való tömörülése, mely későbbi fejlődések folytán, urának és parancsolójának *Szulejmán* prófétát, a bibliai *Salamont* vallotta. Olyan időpontban, amikor a pozitív hitélet kialakulásával, a mítosz már-már legendává válik és földiekké alakul az égi állatok rendje.

Az ősi állatmesék egy újabb fejezete előtt állunk: azoknál a nagyobbára bibliai eredetű mondáknál, melyek az egyistenesség eszméjéből sarjadzottak, amelyek már nem *mítoszok* többé, de még nem jutottak el a *fabulák* eszmevilágához. És sorra vonul-

nak elő a török nép bibliai eredetű prófétái, kiket a hitében megerősödött mohamedánság a maga prófétáivá magasztosított. Az állatvilággal való kapcsolatuk nyilvánvaló. Aminthogy kétségtelennek látszik az is, hogy e bibliai állat-legendák az iszlám útján jutottak a török népetet elképzeléseibe, akár *kóráni* magyarázatok, akár ezeregyéji elbeszélések hatása alatt.

Az első emberrel, *Ádámmal* együttesben az *eb* támad életre és megszületik az első állat legendája. *Nuh* (Noé) bárkájában az özönvizi állatok sorát, az elefánt, tigris és disznó varázslata folytán, az egér, a macska és a szennybogár teszi teljessé. *Muszát* (Mózes) két madárnak, a galambnak és ölyünek égi kísértése avatja prófétává. *Ejub* (Jób) szenvedései és bűnbocsánata a selyemhernyó keletkezésével függ össze. *Szulejmán* az állatbeszéd megértője, a szószátyár verebet tanítja emberségre. Legkedvesebb madara a *bülbül*, melynek bánatos csattogása és szerelmi trillázása a próféta zámolya közelében találja meg otthonát. Az özönvizi legendával kapcsolatos a szőlőtő, melynek gyümölcse, sátáni gonoszság folytán, három állat véréből, a rókából, tigriséből és disznóéből kapta emberontó tulajdonságait.¹⁾

Az ősi mesevilágról pedig, idők teltével, az álmovilág ködképei szertefoszlának. Az ős-totem elhalkult, rejtekes hatalma és a lelkieken való uralma köddé enyészett. Az állati élet rejtelseibe a tudás fáklyája kezd belevilágítani, szűnőben a természetfelettség varázsa. És egyre érthetőbbé kezd válni, hogy az állati teremtmények némelyike mért ugrándoz, miért futkos, mire szolgál egyikének páncélháta, másikának méregfoga; miért repdes, miért szálldos a sok szárnyas, csúszó-mászók mért rögződtek le a földre. Mért van szőre, tű-sértéje egyikének, pikkelye vagy tollazata másikának. Hogyan élnek hol a földben, hol a vízben; miért zeng a fülemüle, halak pedig némaságra miért kárhozottak? Idők folyamán pedig nemcsak külső, de belső sajátosságaik is előviláglanak. Jelképpé, egy-egy szimbolummá válik oroszlánok hősi bátorsága, rókák, sakál-félék csalafinta csalárdsága, tányértalpas medve torkos lompos-

¹⁾ Mindezek a már megemlített és később sorra kerülő legendák és fabulák a török népköltészetnek eddig ismeretlen állatmeséi, *Allah állatkáinak* elnevezett gyűjteményemben vannak összefoglalva és sajtó alá rendezve. K. I.

sága, majmok ugra-bugrálása, méhek, hangyák szorgos dolgo-sága, tevék lustasága, mérges kígyók gonoszsága, tapsifüles nyulak gyávasága, baglyok, papagájok gondolkozó bölcsesége. Melyikének valljuk kárát, melyikének húzzuk hasznát; kit kímél-jünk, kit pusztítsunk, kit dícsérjünk, kit meg kárhoztassunk. És mégis, mennél közvetlenebb az emberi megértés és mennél előrébb az állati élet külső és belső nivoltához való közeledésünk, annál élesebbekké határolódnak az ellentétek. Második korához jutott el az állati élet mesevilága.¹⁾

Az újabb mesetípus elmélkedővé válik és tanulságrejtő cél-zatosság domborodik ki belőle. Mert míg az ősibb elképzelés az állatok belső életét, ha mitikus álomlátásokon keresztül is, hal-hatatlannak hitte, addig az újabb felfogás az állati élet megnyilat-kozását, az emberi fonákságokat ostorozó és büntető szatírájává tette. Még népköltési vonatkozásaiban is. Az állati élet cselekvővé, emberi nyelven beszélővé változott át, hogy ebbeli bizarrságával szórakoztasson és okulásra készítessen. *Arab* útvesztők úttalan útjain szivároghatott át ez az irányzat és a *görög* rabszolgaságot példázó *hellászi* meséken át maradt meg e kor népi mese-irodalma, melyet a hódító *gall* szellem emelt világirodalmi és nyelvművészeti jelentőségre. Így született meg a *fabula*, a beszélő állatvilág országa, groteszkül ható bensősége, emberi furcsaságok és tökéletlenségek állati sajátosságokba való bujtatása.

A beszélő állatok mesekincse szinte mozaikszerű képét adja annak a népirodalmi felfogásnak, mely *Allah* állatait emberiekké szimbolizálja és az emberi palántát állati sorsra és állati közössé-gekbe juttatja. Mintha az állati esetlenkedés emberi álarcot öltene magára és ennek útja-módja szerint akarna cselekedni. És az állatvilág majdnem valamennyije, az emberi művelődés nyelvi kifejezőjekép, mintegy közös eszmévé tömörül.

És ha távol világok szellői hajtják is őket együvé, ha messze lelki életek közösségéből fakadoztak is elő, egyazon szint hajtának, egyazon gyökérből táplálkoznak és rokon érzéseket ébresztenek. Az ezernyelvű és ezerhazájú *fabula*, a világközösség folklórnak lett színes lombozatú hajtása. Ha a művelődés irány-zata oktató célzatnak állította is szolgálatába, ha emberi gyarló-ságokat, lelki fogyatékoságokat és testi fonákságokat akartak is

¹⁾ Szondy György: Az állatmesétől az állatregényig. Debreceni Szemle.

benne kipellengérezni, a minden idők és népek fabulája, akár *Indiákon*, akár *Hellászon* át, akár népi, akár irodalmi megjelenésében, mindenkor a szellemi termékek legsajátosabb példáját mutatja. Az *indus* irodalom *Pancsatantrájától* kezdve *aesopusi* és *lafontaini* magaslatokon keresztül.

Az állatmesék egy újabb kialakulásáról kell még megemlékeznünk. Azokról a csalóka és bohókás verses mesékről, melyek az állati és emberi élet mindennapi furcsaságait teszik nevetség tárgyává. Ezekben az apróbb eseményekben nem az ember szavát megértő és beszélő állat viszi a szót, hanem maga az ember. *Allah* állatkája, az ő igazi mivoltában, az ő állati szótlanságában jelenik meg előttünk. A hozzája fűződő eseményeknek nem annyira cselekvő, mint inkább szenvedő, jobban mondvá közömbös részese. Csupán állati mivolta marad meg előttünk, csak állati sajátossága domborodik elő. A mese ütközője maga az állatiság, melybe a hétköznapi élet lépten-nyomon beléhotlik és vagy maga az állat, vagy pedig sorsosa, az ember válik a fonák helyzet áldozatává és a cselekmény középpontjává.

A varázstévő, majd meg a beszélő állat multja után íme a maga természetadta életéhez fordul a mese anyaga vissza. Az égi állat után a földiek sora. Nem hogy rettegést keltsen, nem hogy oktasson, hanem, hogy félszeg helyzetével, melybe őt a mindennapi élettel való összekapcsolódása sodorta, megnevetessen. Nem is folyománya az előző korok állatmeséinek, hanem derűs kiegészítője. Nem egy új mesetípus, hanem népirodalmi mellékrajza az állatmesék több ezer éves multú és gazdag jelenű területének, mely a népi képzeletet megtermékenyítette. Egy-egy felvillanó ötlet, a hétköznapi élet egy mosolya, mely derűt ébreszt és vígságot fakaszt. Inkább csali versek, melyeknek pusztán eszközévé alacsonyodott a némává kényszeredett állat. Inkább tréfacsináló ötletek, melyek emberi gyengeségeket takargatnak és állati szokásokat vetkeztetnek pőrére. Mintha az ember teljesen eltávolodnék az állatvilági közösségektől, mintha az állati élet teljesen elkülönödne az ember állatiságától. Szinte torzképeivé válnak egymásnak, egyike tudatos akarással, a másika meg ösztönös megértéssel. Kiegészítik egymást, hogy eltávolodjanak egymástól.

„Allah állatkái“ nevű gyűjteményem meséi mintegy közbenső kibuggyanásai az indo-európai mesefolyamatnak. Javarészükből a távolkeleti néplélek kései kisugárzásai, részben pedig arab ezer-egy éjszakáknak és színszóró perzsa nappaloknak elővillanásai. A maga teljességében pedig, hol az *indus* elmélyedést, hol az *arab* erőteljességet, hol meg a *perzsa* képzelődés színpompáját és eleven lüktetését tükrözi vissza. Törökössé formálódott alakjában pedig a népköltés tavaszi üdesége lebegi körül.

Gyűjteményem legtöbbjét török népi ajkáról lestem el, *ruméliei* és *anatóliei* török törzsek mesemondó készségeivel kapcsolatban, ifjonti időmben, a múlt század nyolcvanas éveinek második felében, amikor néhai nagy mesterem, *Budenz József* bátorítására és támogatásával öt esztendőt töltöttem volt a törökországi keleten. Az állatmeséket, hosszas gyűjtői gyakorlat megszerzése után, inkább tartalmi szempontból jegyezgettem össze, a pihenés óráiban, a szórakoztató beszélgetések üdítőiben. Kisebbség részüket írásba rótt feljegyzésekből keresgéltem elő, az iszlám gondolatközösség szerteszóródott forrásaiból.

Állatmeséim javarésze az iszlám ráhatások bélyegét viseli magán. Csak ezeken keresztül, ha ráismerhetni a messze keleti eredetre. A *buddhista* meseanyagtól épp oly mértékben különböznek, mint a *panteista* világszemlélet a *moszlimétől*. Mert míg az *indus* néplélek a természeti erők és jelenségek majdnem valamennyijét átbálványosítja, addig a *mohamedán* felfogás csak az egyistenség eszméjében bíz, az egyetlen *Allahban*, *Allahnak* egyetlen egy prófétájában, *Muhammedben*, a prófétának egyetlen egy könyvében a *Kórában* és a szent könyv világfelfogásában, az *iszlám* néphit *kiszmetjében*, a könyörtelen és megváltozhatatlan sorban.

A *buddhizmus* nyugtalanító gondolkozásával szemben, a higgadtabb felfogású *moszlim*, a testiekben és lelkiekben való megnyugvást keresi. Szinte csillapít a józanságával és enyhülést nyújt a nyugodtságával. Innen az *iszlám* állatmesék derűszóró vonása és a sorban való megnyugvás bölcsesége. Népi sajátossággá tömöríti azt a józan humort, melynek forrását, éghajlati és vérbeli adottságokon kívül, a néplélek hiedelmében és a végzet megnyugtató hitében kell keresnünk. A távolkeleti *karma* a közlekeleti *kiszmetté* változik.

A török állatmeséknek hármasság tagozata nyilvánvaló. Az

első csoport meséi, az ősi állatmondák, résziint az iszlámot megelőző hitéleti, résziint kozmikus elemekből vegyítvék. Mikor a mítoszi maradványok népmesékké és mondákká alakulnak. A többféle módon megjelenő sárkány, a perzsa nevű *ežderha*, az arab eredetű *ifrid*-szörnyeteg, a hol állati hol emberi formájú *dev*-ördög, a bibliai *sejtán* és *iblisz*, a repülő táltos-paripa, a *taj*, a galamb alakjában repdeső *peri*-madár, a keleti néphit óriási szellem-madara, a smaragd *Anka*, a százféle formában megjelenő *džadi*-boszorkány, megannyi megszokottságai mindama keleti népmeséknek, melyeket az iszlámság kötött össze művelődési és népköltési egységgé.

A hol özzé, hol más állattá átvarázsolt királyfi, a *sehzáde*, a hold-paripa, a *Kamer-taj*, a bánat kísérteties madara, az orosz-lánná, tigrissé és kígyóvá változott dalia, a varjú képében élő tündérlányka, az *Anka* szolgálatában álló fehér és fekete kos, kígyók, békák, halak országa, a kandúrok varázsos kastélya, hogy csak a főbbjeit említsem meg, káprázatos keretét adják annak a kakaslábon forgó mesevilágnak, melynek óperenciás neve Csinimácsin. E világ földöntúli szövevényessége és költői szépségekben való dúskálkodása az ezeregyébellekkel is vetekedik.

És mind e mesebeli varázsállatok egy *tiliszim* nevű talizmánnak állanak hatalmában, mely rendszerint állati belsőben rejtőzködik. Olyan hozzáférhetetlen helyeken, ahova csak varázsos erővel és földöntúli hatalommal juthat el a halandó. A hetedik tenger, vagy pedig a hetedik ég hetedik rétegében terül el egy végeláthatatlan sziget. A szigeten egy legelésző ökör. Az ökör gyomrában arany kalicka, a kalickában fehér galamb, a talizmán. A varázsos hatalom és halandó sorsok rejtekhelye. Mitikus példázója a sötét éjszakában rejtőzködő napvilágnak, vagyis magának a napnak. Akár a kétféle színű kos, a fehér és fekete, más szóval a nappal és az éjjel; akár a szellemvilág szerája mellett levő hegyóriás, legcsúcsán a kristályforrás, melybe reggelenként táltos lovak merülnek alá, estre kelve meg eltűnnek, vagyis az ég sötétjébe süllyednek.

A szellemek álomlátásos világában állatországok vannak, oroszlanoké, tigriseké, halaké, madaraké, kígyóké, békaké, a legaprajától a legnagyobbakig, hol rejtelmes magasságokban, hol hétréteges mélységekben. Reggelenként innen száll elő a napvilágos élet, esténként meg ide merül alá, a sötét éjszakába. Nap-

mítoszok maradványai, a nap hőségének, a világosságnak harcai a sötétséggel.

A népköltési elképzelések ködös világából a józan valóság földi világára szállott alá a török meseélet újabb, a cselekvő és beszélő állatok másik csoportja, a török *fabula*. Az előbbieknél részben okozatos folyománya, részben időrendbeli folytatása. És ezek az állati mesék, melyeket ugyancsak az emberi gondolkodás közössége teremtett elő, szerkezetben és teremtettségben egyaránt, majdnem *hellászi* értékeket közelítenek meg. Erkölcsei fel fogásukban és tisztultabb világnézetükben az indus mesemondók mellett is helytállóak.

A pozitív hitélet formáságai főleg a keretet szabják meg, míg tárgyi részük az élő világgal és furcsaságaikkal való küzdelmekben és e mindennapos bajlódásukban jut kifejezőre. Mindíg az iszlám kultúra befolyása és ráhatása mellett. E hatás azonban, állati életmódokon keresztül, többnyire mindennapos külsőségekben, *moszlim* szertartások keretében szokott megnyilatkozni.

Mohamedán hitvallást tesz a bölcselkedő papagáj, a keleti mesevilág *dudu*-madara. Udvarháza népes *háremében* basáskodik a turbános tarajú kakas, *iszlám* rituálékra kényszerítvén a körülötte kapirgáló tyúksaládot. *Ramazáni* böjtnapokkal csalafintáskodik a prédára leselkedő ordas és *namáz*-imádságra szólítja híveit a mecsetek *mináróján* rikoltozó szárnyas, a madárvilág harsány hangú, éles szavú *müezzinje*.

„*Szelám-alejküm*“ az ő iszlámos üdvözlő szavuk és „*ve-alejküm-szelám*“ az áhitatos ráfelelésük. Föld poráig hajlonganak a tiszteletet parancsoló dervis előtt és hajbókoló alázattal közelednek az ő *imámjukhoz*, a turbános és kaftános rókához. És szinte mosolyra készítő középpontjává lett a csalafinta mesterkedéseknek a török népélet koldusdeákja, az állatvilág csali *szoftája*.

Az *iszlám* szokásokkal átítatott néphit egyébként is lelkekké formálja át *Allah* arravaló állatkáit, ha alacsonyabb fokon állóknak is tudja és vallja őket. Némi ravaszos életbölcseiséggel és kedvre derítő világszemlélettel ékesíti az erdők dúló vadjait, a mezők szelídjeit és *perik* módjára szökdécselő madarait. Okosságukat mintegy velük született ösztönnek tartja, mely csak az emberi lelken keresztül válhatik tudatossá. *Allah* teremtette őket

is, hogy szószólásukkal és ösztönös akaratukkal az emberi élet gyarlóságait és fonákságait a nevetségességig példázzák. A török népszellem pedig beléilleszkedett abba a nyelveken és fajiságokon felülálló gondolategységbe, mely a *fabulák* állat-emberi lelkiségét az egyetemesség szolgálatába állította.

— *De te fabula narratur* — mondhatná a keleti gondolatvilág ítélő és intő szava, részesévé szegődven az emberi művelődés közösségének.

Az idők folyamán kialakult keleti *fabula*, népi és irodalmi vonatkozásaiban egyaránt, hosszú évszázadokon keresztül a török népköltészet hamupipókéjévé kényszeredett. Alig, hogy ügyet vetettek rá, alig, hogy tudomást vettek róla. Szókimondó ötletességét póriásnak mondták, jelképes igazmondásától idegenkedtek. Elsősorban azért, mert a nép nyelvén szólaltak meg, mert a népléleknek voltak hamisítatlan kifejezői. Csak egy mélyen érző költő lelkéből, a világismerő *Sinászi efendiéből* hangzottak itt-ott vissza. Irodalmi szintjére akarta a török *fabulát* emelni, ha csak szórványosan ismerte is őket. *Lafontaine* meséinek egy részét ő fordította le törökre, a nép nyelvét pedig ő akarta irodalmivá tenni.

A gondolatok szabadságának kellett előretörnie, hogy megengedett szóvá válhassék az állatmesék gúnyos célzatossága és szavainak tanító irányzata. És ami eddigelé csak titokban ha burjánozhatott, a népi eredetű *fabula*, a népköltés talajába kíváncozott vissza. Gyűjteményem javarésze még a rejtekben virított népszólásokból eredezett, együttesében a néplélek egyéb irodalmi megnyilatkozásainak.

Gyűjteményem leggazdagabb, legjellegzetesebb és eddigelé még legismeretlenebb része, a török *fabula*, a tulajdonképpeni állatmese. Az ősi mesék a bevezetői, a csali mesék pedig a befejezői. Állatmeséknek (*hajvan masallari*) nevezi őket a török folklór, formájuk egyike a legszabadabbaknak. Hol versesen hallottam őket, hol félig versben, félig prózában, hol meg rímes ritmusos formájukban. Többnyire majd erősebb majd lazább tartozékai azoknak a *hikjaje* nevű népies elbeszéléseknek, melyekkel a régibb idők *mettáh* nevű mesélője szórakoztatta volt az ő alantasabb sorú és sorsú hallgatóit.

Az emelvényen ülő *mettáh*, főképp ünnepnap és vásári alkalmakkor, elébb a meséjét játszotta el, befejeztével pedig egy-

egy állatmesével színezte ki elbeszélése tanúságát és oktató intelmét. A legtöbbjét *Brusszában* hallottam volt, a legelső török színjátás városában, ahol *Karagöz* hamvai pihennek és ahol még fel-felpislákol a nagy nyelvújítónak, *Ahmed-Vefik* pasának színjátékos hagyománya. Ma már se *mettah* többé, se népjáték. A fabulák is inkább régibb korok véletlen feljegyzései, múltak népköltésének itt felejtett emlékei. Egyben pedig tanulságos bizonyítéka annak az igazságnak, hogy a népegyetemesség folklórja rokon felfogásokat vált ki a mindenkori néplélek gondolkozó erejéből és költői készségéből.

*

Nemzeti talajon, *türk* sajátosságokból, török népeleti megszokottságokból és néprajzi hagyományokból sarjadzott elé a török állatmesék csalókás, immár harmadik csoportozata. Ezek a jobbára rövidebb lélegzetű mesék, szinte önkénytelen felvillanásai a török nép csendes szavú humorának. És szinte ráismerni bennük a fogalommal vált török *hodzsának*, ha *szofta* ha *imám* formájában is, a mókázó kisázsiai bölcsnek, *Nászreddin* mesternek hol együgyű, hol paraszti mód csalafinta ötleteire. E mesetréfák legtöbbje vagy a *hodzsza* révén került át népi ajkakra, vagy pedig népi ajkáról ragadt át a hodzsáéra.

Ezek a hodzsás mesék a népi élethez fűződnek, mintegy példázatai a nyugati felfogásokhoz közeledő népszellemnek. A közel Kelet, az iszlám világbeli, a népi mókák legtöbbjét a török népelet egy-egy jellegzetes típusával köti egybe. A valódi és polgári hatalom megszemélyesítőivel, vagy pedig nemzeti és faji típusokkal, a görög *rumival*, az örmény *ermenivel*, a zsidó *jahudival*, a kaukázusi *gürdzsivel* és *cserkesszel*, a napszamoskodó *kürddel*, sőt a kisázsiai török paraszttal is, a *türkkkel*. E tréfák, a török *hodzsza* tréfái címén, *Balkán-szerte* váltak ismeretké, népkönyvekké formálódtak és egyéb nyelvűek köntösében is elterjedtek.

Mi csak az állatmesei vonatkozásúakat foglaltuk be gyűjteményünkbe. Főképp azokat, melyek az állati és emberi közösségek apró-cseprő, de mindig kacagtató és a mellett tanulságos dolgaival akarnak mulattatni és kacagtatni. Mindhárom csoportozatú meséimet hol verses formára, hol rímes és ritmusos prózára alakítottam. Hogy élesebbé váljék a csattanójuk, hogy a

serdülő kor lelki világához inkább hozzásimuljanak és hogy a keleti hagyományokhoz is hű maradhassak, melyek a prózát a verses formával, a verset pedig a prózával szeretik változtatni.

Magyar mesélőink egyik halhatatlanjának, *Greguss Ágost-nak* egyik közszájon forgó meséjével fejezem be soraimat. E rövid mese egyik változata így hangzik:

Mese: — Egyszer egy kutya ugatott. —

Tanulság: — Emberek, ne kutyálkodjatok. —

KÚNOS IGNÁC.

Finnugor hang- és alaktani adalékok.

A zürjén és votják nyelv szóvégi vokalizmusának problémáival legutóbb *A permi nyelvek szóvégi magánhangzói* című dolgozatomban¹⁾ hosszabban foglalkoztam. Végeredményeim szerint, melyekre ebben a dolgozatomban jutottam, azok a magánhangzón végződő zürjén-votják töszók, melyek nem *-i*, ill. *-j*-re végződnek, az alábbi két szócsoport valamelyikébe sorozhatók be:

a) zürj. *-a* ~ votj. *-a* || < őss-permi **-a*, pl. zürj. *šela, ševa, ševa* 'Haselhuhn' | votj. *šala, šāua* id.; zürj. *darga* 'Gründling (cyprinus gobio) stb.' | votj. *darga* 'молёкъ рыба stb.'

b) Zürj. *-a* ~ votj. *-o* || < őss-permi **-a*, pl. zürj. *gola* 'Hals stb.' | votj. *gulo*; zürj. *gorda* 'Kriekente stb.' | votj. *gurdo* : *g. tšęž* 'eine graue, grosse Ente'.

E két csoport valamelyikébe illeszkedtek bele (a zürjénben, ill. mindkét permi nyelvben) az eredetileg **-a* végű jövevényszók is, pl. zürj. *šarla* stb. 'Sichel' | votj. *šurlo* < csuv. *vö. šurla, šorla*; zürj. *torta* 'Krücke, Rechen' | votj. *turto* 'Deichsel stb.' < csuv. *turda, torđa*; zürjL. *šalka* 'tuohikontti' < karj. **šalkka*; zürjUd. *kōla* 'puimavarsta' < karj. *kola* stb. [l. LAKÓ: UngJb. 1935, 318—9].

A fentebbi példákból nyilvánvaló, hogy az őss-permi szóvégi **-a* a zürjén és a votják nyelv különletében *a* ill. (a votjákban *o* és *u* után) *o*-ként a mai napig megmaradt. Ismerek mégis 5 olyan permi etimológiát, melyeknek zürjén tagjai *e* (körülbelül 40 példával támogatható) szabálytól eltérést mutatnak. A következőkben velük óhajtok foglalkozni. Ezek a következők:

1. Zürj' (WIED.) *ež, eža*, (ROG.) NyP. *əka*, (GEN.) KP. *iža*, (WICHM.) Ud. V. *ež*, I. *ēž*, U. S. L. *eža*, (SACH) *ema* 'junges Gras, Rasen' stb. | votj. (WICHM.) U. J. *ožo*, M. *ožo*, S. *o.đžo*, (MUNK.) *ožo* (Sar.), Mal. Glaz. *ožo* id. | fi. *aho* 'verlassenes Schwendenland; junger Laubwald' stb. [l. TOIVONEN, Affr. 1. sz.];

¹⁾ Megjelent a NyK. XLVIII—XLIX. kötetében és különnyomatban a FgrÉ. 2. számaként.

2. Zürj. (WIED.) *yb*, (ROG.) NyP. *ыб*, (GEN.) KP. *об*, (WICHM.) U. V. L. P. PK. *ib* 'Feld, Berg' (ŠACH.) *ыб* 'Feld' | votj. (WICHM.) U. MU. M. S. G. *ubo* 'Ackerbeet', (MUNK.) *ubo* (Sar.), Kaz. *ubo*, *ěbo* 'virágágy, kerti —' | md. *uma* (= **umba*) 'Ackerstück, Anteil am Felde' [I. SETÄLÄ: SUS. Aik. XIV₃ 29, 2. jegyzet; WICHMANN, TLP. 24; UOTILA³: SUS. Toim. LXV, 87, 89];

3. Zürj. (WIED.) *paľ*, (ROG.) NyP. *кпу налј*, (WICHM.) S. L. *paľ*: *p-ur*, Ud. *palla ur* 'fliegendes Eichhorn' | votj. (WICHM.) G. J. *pulo*, (MUNK.) *pulo* id. | lpN. *buoida* 'mustela erminea' [I. WICHMANN: FUF. XI, 218—9];

4. Zürj. (WIED.) *pukil*, (WICHM.) Ud. *pekiľ* 'Klotz' | votj. (WICHM.) U. *pukilo*, M. *pukilo*, J. MU. *puklo* id. | fi. *pökkylä*. *pökkelö* id [I. WICHMANN, TLP. 18, jegyzet; FUF. XV, 4; WotjChr. 760. sz.];

5. Zürj. (WIED.) *kait* 'Grube, Höhle, Fuchsbau' | votj. (MUNK.) *guto* (Glaz.) 'vadállat fekvőhelye, barlangja'. — A zürj. *k-* ~ votj. *g-* megfeleléshez vö. pl. zürj. (WIED.) *köz*, *köza* 'Kies, -sand' stb. ~ votj. (WICHM.) U. *gižĩ*, (MUNK.) *giž*, *giži* (Sar.), Mal. *giži*. *giži* 'homokszem' [I. TOIVONEN, Affr. 65]. A permi nyelvekbeli szóeleji *k-* ~ *g-* váltakozásról l. bővebben: WICHMANN, SUS. Aik. XXI₃ 22 és legutóbb UOTILA: SUS. Toim. LXV, 8—12]. A WIEDEMANNnál található *kait* bizonyára oly nyelvjárásból való, amelyben *-it* hangtörvényszerű megfelelője a más nyelvjárásokbeli szóvégi *-t*-nek. Az utóbbiakban a szó kétségtávol **kaľ* alakú volna (vö. WICHMANN: SUS. Aik. XXI/3, 22 és legutóbb UOTILA, id. m. 378. l), s ilyenformán ez a zürjén szó egészen jól illik a votják *guto* megfelelőjének. (Az 1. szótagbeli zürj. *a* ~ votj. *o* megfeleléshez vö. WICHMANN, Vok. 74).

Átadó nyelvi alakjához viszonyítva, ezekkel egyező szóvégi különöséget mutat még a zürjén (Ud. Vics. S. L. P.) *rab* 'máski' < karj. *raba* id. (vö. WICHMANN: Valvoja XL, 403. l).

E példákkal kapcsolatban a következő probléma merül fel: mért vesztették el e zürjén szavak végmagánhangzójukat, jöllehet a szóvégi *-a* általában megmaradt változatlanul a zürjén nyelvtörténet folyamán?

— Szerintem ennek a magyarázata nem hangtani, hanem e zürjén alakok analógia szüleményei.

Mint ismeretes, van a zürjénben egy *-a* képző, mellyel minden főnévből képezhetünk melléknevet (vö. WIEDEMANN, Syrj. Gramm. 20. §.). Ezek a melléknevek — szóvégi magánhangzójukat tekintve — mit sem térnek el ama zürjén tőszavaktól, melyek az

ős-permi nyelvből örökölt szóvégi *-a*-jukat a mai napig változatlanul megőrizték. Ilyenformán a nyelvérzékben könnyen keletkezhetett a következő arány:

vija : vij = iba : x, amiből $x = ib$. Az *-a* nélküli zürjén szavak véleményem szerint mind efféle téves analógiából származtak (*vij* 'vaj', *vija*, 'vajas', azaz a megfelelő *-a* képzős melléknév).

Részletekre áttérve, fontos mellékkörülmény, hogy az *ež* szónak rövidebb (*-a* nélküli) alakja mellett hosszabb, *-a* végű változata is van. Ezeknek egymás mellett való előfordulása nézetem szerint éppen azzal magyarázható meg, hogy az analógia folytán létrejött rövidebb alak mellett a régibb hangtörvényszerű teljes alak helyenként megmaradhatott. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a körülményt sem, hogy az *-a* végű főnevek melléknévi alakjai *-aa*-ra végződnek, amely végződés gyors beszédben bizonyára *-a*-vá rövidült, s minthogy ekképen pl. *eža* ($\leftarrow *ežaa$) melléknévi alak állhatott elő, természetesnek látszik, hogy e mellé új *ež* nominatívus alakult. — A *paľ* szónak *palla* változatát azonban nem tartom így magyarázhatónak. A votj *puľo* pontos megfelelője csak egy zürj. **paľa* lehet. A *palla* úgy alakulhatott, hogy a **paľa*-ból analógia folytán már régen létrejött *paľ* nominatívushoz a zürjénben igen közönséges *-j* töképző járult (ilyen példákat l. UOTILA, id. m. 414—5. l.), s ebből a *-j*-s töből való a *palla* ($\leftarrow *paľja$) származék — alkalmasint *-a* kicsinyítő képzővel (az utóbbira több példát l. LAKÓ, id. m. 8., 10. és 20. l.). — A zürj. *pukyl* esetében ennek az analógiás képződménynek igen réginek kell lennie — mindenesetre régibbnek, mint a zürjén második szótagbeli nyílt magánhangzó kiesése, mert ellenkező esetben egy feltehető **pukyla* alakból **pukla* (s nem *pukyl*) alakult volna. — Végül a *rab* szó idetartozásának fontosságára kell még rámutatnom. Míg ugyanis többi példáimban elvileg gondolhatnánk arra a magyarázatra is, hogy a votjakkal szemben a rövidebb, zürjén szavak az eredetibbek s a votják alakok szóvégi *-o*-ja valamely képző, addig a zürj. *rab* szónak korábbi **raba* alakból való létrejötte aligha magyarázható másképp, mint épp az általam feltett analógiával. Ez a szó nyilvánvaló példája annak, hogy a zürjénben olyszerű analógiás alakulás, amilyent én a többi esetben is felteszek, valóban történhetett és történt, s ez a tény feleslegessé teszi, hogy ahhoz az egyéb tények folytán is valószínűtlen magyarázathoz folyamod-

junk, hogy a votják alakokban képző rejlik, s hogy e képpen ezek a többi nagyszámú -o végű votják t ő s z ó t ó l különválasztandók.

Az általam itt tárgyalt zürjén szavak a nyelvérvék hasonló tévedése folytán keletkeztek tehát, mint amilyenről MELICH JÁNOS a latin -us végű keresztneveknek a magyarban való -us nélküli alakját magyarázza (vö. MNy. X.) s amilyennek a *jegenye*, *medve* stb. szavak magyar nyelvi alakjai köszönhetik létüket (l. HORGÁSZ PÁL: Haránga, MNy. XII, 335.)

*

A fi. *sieni* ~ lpN. *čadna* ~ cserM. *šen* ~ vog. *šinu* ~ osztj. (KARJ.) *sa'n*, Vj. V. *sānəx*, Trj. *sānəx*, DN. *sānə*, Ni. *sānə*, O. *sa'n*, J. (PAAS.) *sānə*, *sānəγ*, (CASTR.) *sāna*, *sānəx* 'gomba stb.' jelentésű szavak votják megfelelője SM. *señki*, KM. *señka*, *señkē*, *señkē*. U. *sepkē*, M. *sepkē*, Isl. J. *sepkē*, *señky*, G. GM. *señki* 'Zunder, Schwamm' (l. UOTILA: SUS. Toim. LXV, 365; uo. irod.). A votják szóból azonban (éppúgy mint az osztjából is) csak az első szótag, azaz *sej-*, *šej-*, *señ-* a rokon nyelvi szóalakok pontos mása; a szóvégi (MUNK.) -*ka*, -*kē*, -*kī*, (WICHM.) -*kj*, -*kī*, -*ki* PAASONEN szerint az osztj. *sānəγ* szóalak -*γ* képzőjének a megfelelője (l. s-Laute, 128). PAASONEN magyarázatát UOTILA is elfogadja, de lehetségesnek tartja azt is, hogy a votják szóvégeben külön szó rejlik. A magam részéről — tekintettel arra, hogy a végződés magánhangzó-eleme nem minden nyelvjárásban azonos, a képzős magyarázatot tartom valószínűbbnek, s nem látom akadályát annak, hogy a votják szóvéget kicsinyítő képzőnek tekintsük. Szerintem a MUNKÁCSI feljegyezte kazáni *señka* változatban ugyanaz a -*ka* kicsinyítő képző van, melyet például a *nunika* 'kleines Kind' (alapszava *nunij*), *nijka* 'leányka' (alapszava *nijl*) szóalakokban is látunk (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 83—4; LAKÓ, FgrÉ. 2: 24; uo. irod.).

A malmyzsi alak (*sepkē*) -*kj* végzete a votjában magukban is előforduló -*k* és -*j* kicsinyítő képzőkből van összetéve (az előbbiről l. UOTILA, id. m. 127, az utóbbiról LAKÓ, id. m. 17). Ettől a más nyelvjárásokból feljegyzett -*kē*, -*kī*, -*ki* alakvariánsok csak magánhangzójukra nézve különböznek, de ez a különbség hangtörvényszerű. (vö. LAKÓ, id. m. 14—5).

Önként felvetődik ezután az a kérdés: van-e ezen magya-

rázat mellett lehetősége annak, hogy a votják képző (ill. képzőbokor) az osztjJ. (l'AAS.) *sānəγ'* szóalak végzetével — valamint a többi kétszótagú variánsok *-χ*-jával — etimológiailag összefügg? Úgy vélem, nincs! Az a *-k* kicsinyítő képző, melyet a votj. *-ka-* és *-kj-* (stb.) képzők tartalmazzak, fgr. **-kk-*ra megy vissza (l. UOTILA, id. m. 127), ennek pedig az osztjákban *-k*, *-k'* a folytatója, nem pedig *-γ'* (vö. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 84). Úgy gondolom tehát, hogy az osztják *-γ'*, *-χ* képzőnek máshonnan kell megfelelőt keresnünk, és — tekintettel arra, hogy ismerek egy esetet, melyben osztják szóvégi *-χ*, *ø* fgr. **-k ~ *-γ* folytatója (l. a fgr. **-k ~ *-γ* deverbális névszóképzőt, SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 79—80) — a mi osztják képzőnk is **-k*, ill. **-k.*-nak rekonstruálható fgr. denominális névszóképzőből szeretném levezetni. — Ilyen képző pedig minden valószínűség szerint volt is az alapnyelvben! Nyomait a finnben oly képzős származékok őrzik, mint *oianne* (< **oiannek*) 'vízlevezető árkocska', töve: *oiantee* < **oianteyē* (alapszava *oja* 'árok'), *saarenne* (< **sārennek*) 'földnyelv', töve *saarentee* < **sārenteyē* (alapszava: *saare* 'sziget'), *kajava* < **kaja-γa* 'sirály', *majava* < **maja-γa* 'hód', *vajaa*, *vajava* < **vaja-γa* 'hiányos', ahol a **-k*, ill. **-γ* fgr. **-k*, ill. **-k.* kicsinyítő képző folytatásai (l. SZINNYEI, NyH.¹ 98—9; WICHMANN: SUS. Aik. XXX₆, 7—9), s ezen alapnyelvi képző leszármazottai közé sorozom én fenti osztják képzőnk is. Igaz ugyan, hogy ennek mássalhangzó eleme PAASONEN feljegyzésében *-γ'*,¹⁾ KARJALAINENÉBAN (és CASTRÉNÉBAN) azonban *-χ*, de ez a különbség aligha egyéb, mint jelölésbeli eltérés, s végeredményben itt ugyanazon képzőről van szó. E meggyőződéseim FUCHS azon leírására alapítom, melyet ő az osztj. *γ* hangról ad: „... *γ* (= *γ*) ist sehr oft nur sehr schwach stimmhaft und klingt fast wie ein *χ* und zwar nicht nur infolge Assimilation an einen harten Konsonanten und nicht nur im A u s l a u t e, sondern auch zwischen Vokalen...“ (KSz. VII, 17).

Képzőnknek a finnen kívül a cseremiszből és a lappból van még kimutatva a megfelelője, pl. cser. *šimä* 'fekete', *šimälyä* 'feketés', *ošä* 'fehér', *ošälyä* 'fehéres', lpS. *pāna* 'kutya', gen. *pātnaka*, lpK. *pienneγ* ua. (vö. fi. *peni* ua.) [l. SZINNYEI, id. h.],

¹⁾ Ugyanígy jelenik meg pl. az osztj. J. *māwtəγ'* 'МОХТИКЪ' (~ cser. *müktö* stb.) szóban is, l. PAASONEN, OstjWb. 1196. sz. Vö. még WICHMANN: Nyr. LIX. 62.

megvan azonban véleményem szerint a vogulban is pl. a következő szavakban: vogÉ. *χājēχ*, KL. *khajēχ*, K. *khajēχ*, P. *khajijχ* 'Möwe' és É. *lāpēχ*, KL. *loapēχ*, AL. *lāpēχ*, K. *loūpēχ*, P. *lāpēχ*, T. *lāpāχ*, (KANN.) TJ. TCs. *lepā'χ* 'Schmetterling' (I. MUNKÁCSI, ÁKE. 284, ill. 443). UOTILA, aki e szavakat legutóbb tárgyalta, azt a gondolatot veti fel, hogy e vogul szavak *-χ*-ja a cser. *-k*, zürj. *-k*, osztj. *-k*, *-kh* és magy. *-k* kicsinyítő képzőknek felelne meg (I. Vir. 1930: 173—4). Azonban ezek fgr. előzményének, a **-kk-* \sim **-k-* kicsinyítő képzőnek vogul folytatója ismeretes számos példából *-kə-*, *-ge-*, *-kβε*, *-gβε* alakban (I. SZINNYEI, Fgr. Sprw.² 83—4), s a zárhangú megfelelések ezen sorába a spirans *-χ* nem illik bele. Ha ehhez még tekintetbe vesszük azt, hogy a fgr. **-k* \sim **-γ* latívusragnak — egyéb alakváltozatok mellett — *-χ* a folytatója a vogulban (I. SZABÓ: NyK. XXXIV, 444—5 és FOKOS: NyK. XLIX, 329) s hogy a vog. *χājēχ* stb. finn és lapp megfelelőjében is (fi. *kajava* [\leftarrow **kaja-γa*], lpN. *gaja*, *gagjeg*) a fgr. **-k*, ill. **-k*. képző fejleménye van meg, aligha kételkedhetünk abban, hogy a fenti vogul szavak *-χ*-ja a fgr. **-k*, ill. **-k*. (és nem **-kk-*) képző folytatója.

Kiegészítésül hozzáfűzöm még, hogy ugyanezen (**-k* \sim **-k*. fgr. névszóképző folytatását látom még a következő két finn szóban is: *kenkä* 'cipő' \sim lpN. *gāmā*, *-bmāg-*, L. *kāma*, *kāpmaka* id. \sim md.E. *k'émie*, *k'em*, M. *kēmē* 'Stiefel' \sim cser. KB. *kēm*, U. *kem* id. \sim zürj. *köm*: *k*. *-kot* 'Schuhe und Strümpfe' (vö. BUDENZ, MUSz. 17); *kärki* 'Spitze, Stachel, Scheitel' \sim lpN. *gierā*, *-rrāg-* 'topp, øvre ende av ngt. etc.', L. *kiera*, *kierraka* 'spets, topp, (en flods) källa' (a lp. szót WIKLUND [UL. 185] másképp egyezteteti, de amennyire COLLINDER BJÖRN professzoromnak szóbeli közlésére emlékezni tudok, ő WIKLUND egyeztetését helytelennek tartja s a fentebbit fogadja el). — A *kenkä* megfelelői közül a lapp alakok maguk is képzett szók. A képzőtlen alapszó csak a volgai nyelvekben és a zürjénben van meg, s ezek, elsősorban pedig a mordvin szó alapján fel kell tennünk, hogy valaha a finnben is megvolt a szó képzőtlen alakja: **keme*. A mai *kenkä* szót korábbi **keme-kä* képzős alakból vélem levezethetőnek — a 2. szótag *e*-jének kieste után *m* \rightarrow *γ* asszimilációval a *k* előtt, s a *-kä* végzetet a fentebbi finn szók **-k*. ill. **-k*. \sim **-γ*. képzőjével tartom egyeredetűnek. — A 2. példában a lp. *gierrāg*, ill. *kierrak-* tövégi *-g-*, ill. *-k*-ja feltétlenül képző, s ebből következik, hogy a tőle el nem választható fi. *-ki*

végződés is régi képzőt rejt magában. A lapp alapján a *kärki* régibb alakjául **käre-ke* szóalakot vennék fel, ahol a *-ke* végződést ismét a feltett fgr. **k.* kicsinyítő képző folytatóival kapcsolom össze. Persze a nyílt 2. szótag magánhangzójának mindkét szóban feltett kivetése, továbbá a *-kä, -ke- (-ki)* képző erős fokon való megjelenése a finn nyelvtörténet megoldatlan kérdéseinek egész seregére hívja még fel a figyelmet, ezekkel azonban e helyen bővebben nem foglalkozhatom. Megelégszem csupán azzal, hogy utalok a finn *-e* tövű névszókra, melyek partitívusában valamikor szintén hasonló elíziónak kellett történni (pl. *saari* 'sziget', töve *saare-*, de partitívusa *saarta* < ? **säre-ta*), s ahol a partitívusrag mássalhangzója — hasonló körülmények között mint a *-kä, -ke- (-ki)* képző *k*-ja — erős fokú alakban jelenik meg. — Végül a *kenkä* szóban levő *-kä* képző *-ä*-jének és a *kärke-*, nom. *kärki* szóban levő *-ke- (-ki)* képző *-e- (-i)*-jének viszonya is megoldatlan problémát rejt még magában.

LAKÓ GYÖRGY.

A finnugor hangjelölés kérdéséhez.

Midőn SETÄLÄ megalkotta hangjelölési rendszerét és a meginduló FUF.-ben (I, 15) elfogadásra ajánlotta, a magyar tudósok (SZILASI, SIMONYI, BALASSA) majdnem egyhangúlag csatlakoztak az új írásmódhoz, csupán néhány részlet tekintetében ajánlottak kisebb módosításokat. Egyedül MUNKÁCSIMAK voltak aggályai (vö. KSz. II, 227; FUF. Anz. I, 217), aki jól látta, hogy a SETÄLÄ-féle írás elfogadásával régebbi kiadványainkat az elavulás sorsa fenyegeti, s így indokolatlanul veszendőbe megy mindaz, amit a magyar nyelvtudomány (REGULY, BUDENZ) a finnugor nyelvészet terén alkotott. MUNKÁCSI tudva tudta, hogy szavai nem fogják megállítani a finn iskolát SETÄLÄ követésében, ezért inkább a honi tudósokhoz szólott, hogy legalább mi, magyarok maradjunk meg a BUDENZ-iskola hagyományos hangjelölésénél, már csak kegyeletből is a mester iránt.

Az ugyancsak BUDENZ-tanítvány SZINNYEI csatlakozása (FUF. Anz. II, 42) azonban eloszlatta az aggályokat. Ettől kezdve a SETÄLÄ-féle átírás nálunk is meghonosodott, s ha az elfogadás bizonyos veszteségekkel járt is ránk nézve, kárpótolt bennünket az a tudat, hogy így legalább biztosítva van az egység a finn és a magyar iskola között a hangjelölés nem éppen mellékes jelentőségű kérdésében.

Ezt az egységet megbontani ma sem lehet célunk, ma még kevésbé, mint 35 évvel ezelőtt. Azonban ha számba vesszük a lepergett negyedfél évtized tapasztalatait, lehetetlen észre nem vennünk, hogy a finn iskola voltakép nem állta a SETÄLÄ-féle egységet. Formailag használták ugyan a megállapodásos jeleket, de a szellem, amely a hangjelölést áthatotta, egyre szélsőségesebb lett. Valóságos „furor phoneticus“ szállta meg a lelkeket finn részről: a tudományos pontosság jelszavával minden hangárnyalatot írásba foglalni törekedtek.

KARJALAINEN pl. az osztják nyelvjárások anyagának feljegyzésénél mintegy 40 magánhangzó-jelet használt, pedig maga is kénytelen volt elismerni, hogy „bei manchen durch verschiedene

zeichen vertretenen lauten nur ein geringer unterschied besteht“ (FUF. Anz. II, 31). PAASONENnek (JSFOu. XXI.) is legalább 30 jelle volt szüksége az irtisi osztják dialektus magánhangzóinak leírására. KANNISTO a „Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen“ c. munkájában már 41 magánhangzót tartott megjelölendőnek külön jellel, köztük 6 o, 4 u, 5 i-féle hangot, a többiektről nem is szólva. LAGERCRANTZ (Sprachlehre des Südlappischen nach der Mundart von Wefsen) még látszólag szerénynek mutatkozott, midőn csak 28 különböző magánhangzót jelölt, de ebben még nem volt benne a lapp quantitas, amelynek figyelembevételével ez a szám a sokszorosára emelkedett.

A régebbi átírók persze egészen máskép látták a finnugor nyelvek állapotát a magánhangzók tekintetében. BUDENZnek pl. a Magyar-ugor összehasonlító szótár-ban elegendő volt még 12 jel a magánhangzók feltüntetésére. AHLQVIST vogul szövegeiben sem találunk többet 10 magánhangzó-jelnél és WIKLUND is csak 7 magánhangzót különböztetett meg lapp nyelvtanában. (Ezekre és a fentebbi számszerűségekre vö. E. LEWY dolgozatát a HEEPE szerkesztette „Lautzeichen und ihre Anwendung in den verschiedenen Sprachgebieten“ c. munkában, 72 sköv.) Kétségtelen, hogy ezek a régi, érdemes kutatók sokszor túlságosan egyszerűnek látták a helyzetet, és nem vettek észre olyan eltéréseket, amelyek ma már tisztán állnak előttünk, bizonyos azonban az is, hogy a lényeget illetőleg mégis csak közelebb jártak a *nyelvi* igazsághoz, mint a túlzók, akik utánuk következtek.

A finn iskola tagjai úgyszólván egymásra licitáltak, hogy ki mennyi fínomságot tud feljegyezni. Fonétikai tudásuk tárházából szinte ontották a hangdistinkciókat, s közben elfelejtették, hogy mindennek van határa, még a fonétikai fínomságok hajszozásának is. Elfelejtették, hogy a *beszédhangok* utáni hajszozásban könnyen elsikkadhat a *nyelvi* hangjainak vizsgálata. Ők csak egy fantómot láttak, a beszédhangok ezerféleségét: ezt kergették, ezt igyekeztek írásukban elérni, vagy legalább is megközelíteni.

Hogy hová vezetett ez az út, azt legjobban lehet látni ÄMÄ kétrendbeli javaslatából, amelyet nemrégiben terjesztett elő az átírás kérdésében (vö. JSFOu. XLVI, 66 és 76).

ÄMÄ nagy elismeréssel szól SETÄLÄ hangjelölési rendszeréről, amely az évtizedes gyakorlatban nagyon célravezetőnek és

fejlődésképesnek bizonyult. Szerinte nem is kell rajta lényegeset változtatnunk, csak egyes részleteit módosítanunk, mégpedig „im Geiste des Systems“. A nyílt o-t pl. ezentúl ɔ-val kellene jelölnünk; az orrhangúságot ne a magánhangzó alá, hanem fölé tett ~ jellel jelezzük; ne használjuk a kapitális betűtípust a zöngétlenség feltüntetésére, mert ez sok esetben technikai zavart okoz stb. stb.

Hát ami azt illeti, ezek a módosítások igazán nem falrengetők. Hogy az orrhangúságot alul vagy felül jelöljük-e, egészen mellékes dolog. A kapitálisoktól való tartózkodás már indokoltabb volna, de nem értjük, hogy miért akarja őket Äimä mégis megtartani „zur Wiedergabe sog. ungespannter Vokale“: ebben a szerepben talán nem okoznának zavart? És az ɔ bevezetése? Ez a jel mindenesetre kényelmesebb, mint a Setälä szerint való o, de a nyílt o-t Setälä szerint ø-val is jelölhetjük. Az első pillanatban érthetetlennek találjuk Äimä javaslatát, de aztán könnyen rájövünk a nyitjára: neki mindkét jel szükséges, az ɔ is és az ø is, mert így még több árnyalatot tud jelölni.

Ezt az ɔ jelet Äimä az *Association Phonétique Internationale* betűsorából kölcsönzi. Ugyanitt megtetszik neki az ú. n. veláris l jelölésére szolgáló ʟ is. Mivel Setälä orosz duktusú ʟ-je kissé kényelmetlen, az ember azt várná, hogy Äimä ennek a helyére akarja iktatni. De nem, neki mind a kettő kell: az ʟ az o-rezonanciájú, az ʟ pedig az u-rezonanciájú l jelölésére!

Setälä — mint tudjuk — nem tartotta feltétlenül feltüntetendőnek a h zöngés vagy zöngétlen voltát, de azért mindkét változatra adott jelölési lehetőséget. Äimä-nek ez természetesen nem elég. Ő még a *szótagkezdő* és *szótagzáró* zöngétlen h-k között is különbséget kíván tételni, sőt megfelelő jelekről is gondoskodik.

De mindez eltörpül Äimä azon kívánságával szemben, amellyel a Setälä-féle kettősséget, a durva és finom átírást, négyességgé szeretné kibővíteni: durva, félfínom, finom és görbelemző (kurvenanalytisch) átírási mód megkülönböztetésével.

Äimä szerint a félfínom átírásnál (szótári munkákban, mutaványszövegeknél, alak- és mondattani értekezésekben) eleendő volna pl. egy közbülső fok

az *a* és *o* között, mégpedig az *o*,

„ *o* „ *u* „ az *ó*

„ *ä* „ *e* „ „ *ε*

„ *e* „ *i* „ „ *é*

a finom átírásban (fonétikai, leíró hangtani és hangtörténeti dolgozatokban) azonban már legalább *hármát* kellene megkülönböztetni, ilyenformán:

<i>a</i>	<i>a_o</i>	<i>o</i>	<i>o</i>	<i>o</i>
<i>o</i>	<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>u</i>	<i>u</i>
<i>ä</i>	<i>e</i>	<i>ε</i>	<i>e</i>	<i>e</i>
<i>e</i>	<i>e</i>	<i>é</i>	<i>i</i>	<i>i</i>

Az időtartam tekintetében a félfinom átírásnak csak négy fokot kellene jelölnie (mint SETÄLÄ „finom“ átírásának), de a finomnak *nyolcat*:

a, ä, a, a', à, ā, ā, á

ÄIMÄ szerint ugyanis a jól begyakorolt fül számára nem jelent különösebb nehézséget egymástól megkülönböztetni e fokokat, lévén az egyik 'überkurz', a másik 'minderkurz' vagy 'kurz', 'halbkurz' vagy 'halblang', esetleg 'minderlang', vagy 'lang', illetve 'überlang'. (Nem is merem lefordítani ezeket az elnevezéseket, mert egyik-másiknál zavarba jönnék!)

Most talán ne firtassuk, hogy mire képes és mire nem a legélesebb fül. Ha ÄIMÄ pusztán hallásra is különbséget tud tenni — mondjuk — egy 'halbkurz' és egy 'halblang' vagy 'minderlang' magánhangzó között, minden csodálatunk az övé! Csodálatunk nem is annyira e képességének szól, mint inkább annak, hogy ő hisz e képességében. Mi csak annyit tudunk, hogy mérőeszközökkel is milyen nehéz hozzáférközni a quantitashoz. Az időtartam-mérés ugyanis szorosan összefügg a hangelhatárolás kérdésével, s ez az eszközfonétika egyik legfogasabb, máig sem eléggé tisztázott problémája.

Hogy mi mindent kellene jelölnünk a görbeelemző írásnál, azt ÄIMÄ nem részletezi, de nem nehéz kitalálni: *a beszédhangot nem is egyéni, de egyszeri előfordulásában*. E felé a képtelenség felé mutat ÄIMÄ javaslata, s ide is *kell* kilyukadnia minden törekvésnek, amely zabolátlanul hajszolja a fonétikai részleteket.

Nem tudom, hogy a finn nyelvészek hogy fogadták ezeket a módosításokat. Valószínűnek tartom, hogy közöttük is voltak egyesek, akik nem értettek egyet ezekkel a nyilvánvaló túlzásokkal. Bizonyos azonban, hogy ÄIMÄ szélsőséges javaslatait az a túlzó szellem diktálta, amely a finn iskolát a hangjelölés kérdésében kezdettől fogva eltöltötte.

Pedig SETÄLÄ annak idején világosan megmondotta, hogy milyen elveknek kell szabályozniok az átírást, sőt bölcsen megszabta azt a határt is, amelyen túl már nem engedhetünk a fonétika csábításainak. „Es ist an und für sich klar — mondja a FUF. I, 32 — dass die bezeichnung aller einzelnen phonetischen momente in einer schrift, die lesbar sein soll, praktisch unmöglich ist.“ Annyit szabad tehát csak jelölnünk, amennyi elengedhetetlenül szükséges. Mindaz, ami lényegtelen vagy magától értetődő, jelöletlen maradhat. A tudományos pontosság szempontjával szemben ott vannak a gyakorlat követelményei: a kettőt össze kell egyeztetnünk. Hogyan? Úgy, hogy a hangok végtelen sokaságából csak bizonyos típusokat szabad kiválasztanunk, azokat, amelyek az adott nyelvben *ellentétet képezhetnek* („als gegensätze verwandt werden“), s ezeket kell csak jelölnünk. „Wenn z. b. im finnischen mediopalatales *k* regelmässig stets in verbindung mit hinteren und präpalatales *k* (*k̑*) immer in verbindung mit vorderen vokalen erscheint, so kann man sagen, dass *k* und *k̑* im finnischen nicht als gegensätze zu einander verwandt werden, sondern (sic!) dass man sie sehr wohl mit einem zeichen bezeichnen kann. Wenn hingegen in irgendwelchen lappischen dialekten *k̑* auch vor hinteren und im gegensatz dazu *k* auch vor vorderen vokalen erscheinen kann, so sind sie in diesem fall von einander zu unterscheiden“ (uo. 33).

„Prinzip der gegensätzlichen verwendung“-nak nevezi SETÄLÄ ezt a szabályozó elvet. Ez szabja meg, hogy meddig mehetünk a fonétikai pontosság terén. Eddig és nem tovább!

Hogy a finnugor hangjelölésben a fonétikai pontoskodás vált uralkodóvá, azért SETÄLÄ nem felelős: ő gondoskodott róla, hogy az átírók ne essenek túlzásokba. Felelősek azonban mindazok, akik átírásaikban *megfeledkeztek* erről az elvről, s így le sodródtak arról az útról, amelyet SETÄLÄ helyesen jelölt ki.

SETÄLÄ hangjelölésének gerince ez az elv, s fontosságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a nemzetközi fonétikai szö-

vetség (Association Phonétique Internationale) hangjelölésének is ez az alapja.

Az APhI. írásának főelve ugyanis ezt mondja: „Werden in einer Sprache zwei Laute zur Unterscheidung von Wörtern gebraucht, so sollen sie auch durch zwei verschiedene Buchstaben ohne diakritische Zeichen wiedergegeben werden... Wenn zwei Laute zwar für das Ohr des Phonetikers verschieden sind, sich aber im Klange so sehr ähneln, dass sie praktisch kaum zur Unterscheidung von Wörtern in irgendeiner Sprache in Betracht kommen, so wird in der Regel ein Buchstabe für beide Laute ausreichen“ (vö. D. JONES: Das System der Association Phonétique Internationale, I. HEEPE i. m. 18).

Talán nem kell külön bizonyítanunk, hogy SETÄLÄ hangjai, amelyek „als gegensätze verwandt werden“, lényegileg azonosak az APhI. említette hangokkal, amelyek „zur Unterscheidung von Wörtern gebraucht werden“. Nem is lehet ez máskép, hisz mindkét rendszer alapján véve *fonémjelölő*, az APhI. rendszere *tudatosan* (vö. az elvekhez magyarázatként csatolt Lehre von den Phonemen-t, i. m. 19), SETÄLÄ-é inkább csak *megsejtés-szerűen* az.

De ha ennyire egészséges és ennyire „mai“ alapokon nyugszik a SETÄLÄ-féle hangjelölés, akkor talán nincs is szükség a megváltoztatására? De van. Egy tekintetben elkerülhetetlen a módosítás: a *diakritikus jelek használatában*.

Rendszerének megalkotásakor SETÄLÄ csak arra ügyelt, hogy ugyanaz a diakritikus jel mindig ugyanazt jelölje. A betű alá írt $\tilde{=}$ mellékjellel pl. azt a mozzanatot kívánta megjelölni, hogy a hangképzés az illető hangra nézve jellegzetes területen belül, de kissé hátrább történik (vö. finn *kelta*). Ennek a kívánságnak a finnugor szövegek feljegyzői meg is feleltek, a következetességben nem esett hiba. A baj ott kezdődött, hogy az ilyen „hátrábbképzés“ egyes esetekben nyelvileg is fontos hangellentétnek bizonyult, másszor viszont egészen mellékes jelentőségű mozzanatnak. Ha az átírók híven követték volna SETÄLÄ utasításait, akkor az utóbbi esetben nem lett volna szabad alkalmazniok a $\tilde{=}$ jelet, a hátrábbképzés mozzanatát jelöletlenül kellett volna hagyniuk, mint lényegtelen vagy magától értetődő körülményt. E helyett azonban az történt, hogy a szövegírók a fonetikai hűség jelszavától megtévesztve a legmellékesebb körülmények jelölését sem

mellőzték, s így írásukban egy szintre került a lényeg a lényegtelennel. KANNISTO pl. vogul átírásaiban az *e* mellett egy hátrább képzett *ɛ*-t is megkülönböztetett. Ugyanezzel a diakritikus jellel jelölte a *k* mellett előforduló hátrább képzett *k*-t is: *ḱ*. A következetesség szempontjából ez tökéletesen rendben is van. Ha azonban tudjuk azt, hogy a vogulban a *ḱ* nyelvileg is fontos ellentétet képez a *k*-val, viszont az *ɛ*—*e* különbség a nyelvileg jelentéktelen mellékkörülmények rovatába tartozik, akkor már nem nézhetjük tétlenül a dolgokat. Akkor már tiltakoznunk kell, mégpedig éppen a következetesség miatt, mert az ilyen hangjelölés a nyelvileg lényeges hangellentéteket a nyelvileg jelentéktelen hangárnyalatok közé keveri és elbújtatja.

Azt kívánjuk talán KANNISTO-tól, hogy az *ɛ*-t ezentúl ne különböztesse meg az *e*-től vogul szövegeiben? Ha SETÄLÄ idevágó utasításának nem volt foganatja, valószínűleg kérdésünknek sem volna. Más megoldást kell választanunk, s ez csak az lehet, amelyet az APhI. is elfogadott: a nyelvileg is fontos ellentétet képező hangokat (fonémeket) ne diakritikus jelekkel különböztessük meg egymástól, hanem külön betűkkel. Ha a vogulban a *k* mellett — mondjuk — *q*-val jelöljük a hátrább képzett hangot, amelyet eddig *ḱ*-val jelöltek, akkor semmiféle zavar nem keletkezhet a dologból: nyugodtan megtarthatjuk az *ɛ*-t is az *e* mellett. Tehát változatlanul használjuk továbbra is a diakritikus jeleket, kivéve azt az egy esetet, amikor foném-különbségek feltüntetéséről van szó.

Változatlanul... Ha már itt tartunk, használatuk mértékére is volna egy-két szavunk. Nagyon jól tudjuk, hogy ezek a mellékjelek elengedhetetlen tartozékai minden átírásnak. A tisztán gyakorlati célokat szolgáló írás sem igen tud megenni nélkülük, a tudományos hangjelölés pedig még kevésbbé. Az APhI. is természetesen használja őket, mégpedig a) az időtartam, az erősségi és a zenei hangsúly, b) az ugyanazon fonémhez tartozó változatok és c) az orrhangúság¹⁾ jelölésére. Minthogy a b) alatt említett változatok sorába a legfínomabb árnyalati eltérések is felvehetők, a nemzetközi fonetikai írás meglehetősen tág teret

¹⁾ Olyan nyelvekben, amelyekben az orrhangúság nyelvileg fontos (pl. a francia magánhangzóknál), a mellékjellel történő jelölés legfeljebb csak kényszermegoldásként jöhet szóba.

biztosít a diakritikus jeleknek — elméletben. Mert a gyakorlat inkább az, hogy a fonétikai átírásokban is csak okkal-móddal élnek velük.

A finnugor gyakorlat persze ezen a ponton is szélsőséges. Nem is számít igazi finnugor hangnak az olyan, amelynek jele 3—4 mellékjellel nincs megtámasztva.

Ám legyenek finn kartársaink fonétikusabbak a fonétikusoknál, használják megszokott diakritikus jeleiket továbbra is, amilyen mértékben csak akarják, ne is törődjenek azzal a nehézséggel, amelyet az ilyen mellékjelektől nyüzsgő szöveg olvasása okoz, csak egyről ne feledkezzenek meg ezentúl, arról, hogy *a nyelvileg fontos hangellentéteket nem szabad a diakritikus jelekkel eltakarni.*

Hogy mit lehet diakritikus jellel jelezni és mit kell külön betűvel jelölni, azt minden egyes finnugor nyelvre külön kell megállapítani. Egy szakértő-bizottság aránylag rövid idő alatt elintézhethné az összes idetartozó kérdéseket, és igazán jó munkát végezne, mert működése nyomán új erőre kapna a — valljuk be — kissé zsákutcába szorult finnugor hangtani kutatás.

Ez az út járható, meg lehet próbálni. Ha nem akarjuk megpróbálni, ott a másik út: vissza SETÄLÄ-hez, de úgy, hogy szabályozó elvének könyörtelenül érvényt szerzünk!

Csak éppen ott nem maradhatunk, ahol a finn iskola most tart a hangjelölés kérdésében...

1936. máj. 4.

LAZICZIUS GYULA.

Samojedische Etymologien.

1. Samojedische Reflexivpronomina.

Folgende samojedische Pronominalformen sind ursprünglich als Reflexivpronomen aufzufassen: OP *s'ĩm'm'ĩ* 'mich', *s'it* 'dich', *s'it'te* 'ihn', N *šuw'ũ* 'mich', *s'it* 'dich', *s'it'təz* 'ihn', Nj. *s'ivij* 'mich', *s'iv'i* 'dich', *s'iv'ĩ* 'ihn', usw., Nj. *s'it's'uwəjjej* *nin'nun kättwə* 'schlage mich armen nicht tot!' | jen. *s'ĩ* 'mich', *sirin'i*, *sidi'n'i* 'uns' (du.), *sirina'*, *sidina'* 'uns' (pl.), *sito* 'dich', *sita* 'ihn', usw. | OS *sem*, *sep*, *šep* 'mich', *send*, *set*, *šet*, *šend* 'dich', *set* 'ihn', usw. — Diese gehören zusammen mit jurO T Sj. *s'iv* Stamm *s'ĩd-*, *s'ĩdā-* 'Bild, Gestalt', O *s'ĩd'ārk* 'Schatten, Gespenst, Bild des Schutzgeistes', OP *s'ĩd'd'ārk*, Sj. *s'ĩd'ērk* id., Nj. *s'it's'it'ērk* 'Schatten, Gespenst', P *s'it's'it'ērk* id., Sjo. *s'ĩd'irγəðv jārγummi* 'er ist ohne Schattenseele geblieben (wird von einem geistesgestörten Menschen gesagt)', O Sj. *s'ĩd'erārk* 'Totenpuppe (der Ostjaken)', U Sjo. *s'ĩd'erārk* 'Schatten', U-TS. *s'ĩd'erārk* id. — In den juraksamojedischen Formen *s'ĩd'ārk*, *s'ĩd'erārk* usw. liegt dasselbe Suffix vor wie z. b. in jurO *n'en'n'ārk* 'Mücke' oder in jurP *p'ed'd'ārk* 'anas penelope'; in dem r-Element von *s'ĩd'erārk* usw. steckt dasselbe Suffix wie z. b. in O *χəlmēr* 'ein Verstorbener, eine Leiche' (vgl. kam. kolmu 'Geist der Abgeschiedenen').

Dieselbe Urbedeutung wie das vorige Pronomen hat auch folgendes samojedisches Reflexivpronomen gehabt: jurO *χərn* 'ich selbst', *χəri* 'du selbst', *χərttə* 'er selbst' usw. (der Form nach Gen. Sg.) | jen. *kereno* Gen. Sg. des Refl.-Pron. 1. Pers. Sg., *kereto* 2. Sg., *kereta* 3. Sg. usw. || ostj. Paas. K *χor* 'Form, Gestalt', J *χorrā*: *χənt-k.* 'ausgestopfte Gans' | wog. AHLQV. *qōr*, *χōr* 'Schattenbild, Gestalt; Gesicht', MUNK-SZIL. *is-χqr* 'Schatten'.

Von dem obigen verschiedenes Reflexivpronomen begegnet im Tawgy und im Ostjak-Samojedischen: Tawgy Gen. und Akk. 1. Sg. *ηonana*, 2. Sg. *ηonantu*, 3. Sg. *ηonantu*, usw.; OS Gen. 1. Sg. *oneŋ*, *onek*, 2. Sg. *onende*, *onde*, *onenže*, 3. Sg. *onde*, *onže*,

Genitiv gestellt, wie es bei der Bildung des Lokativs für die belebten Gegenstände der Fall ist, oder als Adjektiv mit suff. *-l* gebraucht. Z. B.

olil lakalmi Cas. Nom. Plur. von *olil laka* 'Schädel', eigentl. 'Kopfkumpen'; *olil* (= *olil* vor dem nachfolgenden *l*) ist adj. von *oli* 'Kopf' und *laka* bedeutet 'Stück, Klumpen, Haufen, Pfütze'.

šimil mäsä Cas. Instruktiv Plur. von *šimil mi*, wo *šimil* Adjektiv von *šimi* 'Asche' ist.

čarḱil mikiṇdi tūṇa 'zu seinen Tierfallen kam er'; *čarḱil* ist Adjektiv von *čarḱi* 'Tierfalle' und *mikiṇdi* Cas. Dat. Sing. 3. Pers. Sing. von *mi*.

man mīkāk Lok. des Personalpronomens 1. Pers. Sing.; *man* 'Ich' und *-kāk* ist das Lokativ-(wie auch Dativ-)Suffix für die 1. Pers. Sing.

sēpilal mīṇdi tulīčātīt 'zum entfernten (eigentl. "zum genügenden") kamen sie an'; vgl. *sēpilak*, *sēpilāṇ* Adv. 'genug, genügend; sehr'; *mīṇdi* ist Cas. Dat. von *mi*.

Mit Jur. *mzē* usw. 'sein' ist zu verbinden Kam. CASTR. (Gr. 575, 577) *mo-lam*, *mo-lam* 'ich werde', *mo* 2. Sg. Imperat.

Die Bedeutung des jur. Verbs 'nehmen' scheint von den fi.-ugrischen Entsprechungen zu schliessen auch uralte zu sein: weps. *mujada* 'probieren, tasten (mit den Händen, den Füßen, mit der Zunge)'; mord. *mujems* 'finden'; tscher. *muam*, *moam* id.; ostj. *mōṇpētš* usw. 'Rätsel' (siehe SETÄLÄ, Verw. 63).

Zum obigen sam. verbum substantivum vgl. semasiologisch (JULIUS MARK, Zum Verbum substantivum im Ostseefinnischen. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1932, pp. 1—41):

fi. kar. *oma* 'eigen, Eigentum', fi. *omatto* 'Viehstall', *ometto* id. (*oma* hat also auch die Bedeutung 'Vieh' gehabt); wot. *ēma* 'eigen, Eigentum'; auch als Reflexivpronomen gebraucht; wepsS (KETTUNEN, LVHA § 364, 1) *oma-rāne* 'uneingezäunte Weide' (hier hat *oma* die Bedeutung 'Vieh' gehabt); estN *oma*, (Kodavere) *ōma* (= *ēmā*), *Suma* 'eigen, Eigenes, Eigentum, Eigentümliches', auch als Reflexivpronomen gebraucht; liv. *umm*, *ummā*, L *om*, *oma* 'eigen selbst' | lpN (FRIS) *oabme*, Gen. *oame* 'res, Ting, Noget; pecus, Kvæg, Kreatur, Fœ; proprietas, Eiendom', S (LIND.-ÖHRL.) *āme* 'res, ting; pecunia vel aliud, quod quisque lusorum in lusum aut aleam confert, sats i spel', L (WIKL) *ōppme* 'Eigentum, Ding,

Sache', Pite (HALÁSZ) *opmê*, Gen. *ōpmê* 'Eigentum, Ding, Sache' || fi. kar. olon. wot. estN *on* (< **om*) 'ist, es gibt', weps. *om*, estS *om̄*, *um̄*, liv. *um*, *om*, *um̄* id.; 3. pers. plur. wot. *omad*, weps. *oma*, *omad*, estS *oma'*, *om̄ma'*, *um̄ma'*, liv. *umāt*, *umāt*. Dass der Vokal in *om* usw. verhältnismässig spät geschwunden ist, zeigt das -*m*, denn im urfinnischen *m* > -*n*.

syrj. *em* 'Fülle, Genüge, Überfluss, Reichtum, Habe'; dann 'ist, es gibt usw.' (Vollverbum) und schliesslich (selten) 'ist' (Kopula).

wotj. *van̄. van̄* 'Sein, Dasein, Existenz; seiend, existierend; was vorhanden ist (alles), all, ganz' > 'ist, es gibt usw.' > 'ist' (Kopula; selten).

ung. *vagyon, van* 'Vermögen, Besitz' > 'ist, es gibt usw.' > 'ist' (Kopula).

3. Über einige Wörter für Arbeiter, Diener, Knecht.

JurO *χab̄i* 'Ostjake (od. Wogule); Arbeiter (работник)', Lj. K U = Ts. *χab̄i*, U *χab̄i*, Nj. Lj. *kappi* id., S *tāšam kappi* 'Ostjak-Samojede aus Taz.' P *tāšam kappi* id., *kappiōttār̄p* 'ist Arbeiter', Nj. *kapiōlānn̄p̄ niēšš̄p̄* 'Arbeiter' (eig. 'arbeitender Mensch') scheint ein Lehnwort aus dem Ostjak-Samojedischen zu sein, vgl. OS N *kop*, Jel. B Tas Kar. *kup* 'Mensch', PROKORJEV (SeGr. 5) Tym Tas *kup* id., STRAHLENBERG (aus dem Jahre 1730) Narym *kopp* id. In den südlichen OS-Dialekten begegnet dieses Wort in der ursprünglicheren Form: MO K OO *kum*, NP *kume*, PROK. Ket *kum* id.; in oben genannten Dialekten also -*m* > -*p*. Das OS-Wort ist wiederum wahrscheinlich ein Lehnwort, vgl. wog. KANNISTO TJ TČ̄ *kóm*, KU *χóm*, KM *kóm*, KO *kum*, LU LM *kum*, P VN *kum*, LO *χum*, So. *χum* 'Mann'. Im Schlussvokal -*i* -*i* des jurakischen Wortes verbirgt sich ein Ableitungssuffix mit **j*.

Die Bedeutung 'Arbeiter' deutet darauf hin, dass die Juraken ostjak-samojedische (und ostjakische) Kriegsgefangenen als Sklaven gehalten haben. In dieser Hinsicht interessiert uns auch folgendes Wort:

JurLj. *kāššā* 'Mann, Mensch', Ni. *kāšā* id., Jen. *kāsa* 'Mann', Mot. PIII *kaza* 'Mensch', Taigi Atl. *chāsa*, Kam. *kuza*, Koib. PIII *kūdžā* id. geht auf **kūts'a* ~ **kōts'a* zurück. Aus dem wogulischen ARLQV. *qus'*, *quš*, *quč*, MUNK. N *χūs* 'Diener' zu schliessen haben

wiederum die Wogulen Samojede — wohl Kriegsgefangene — als Sklaven gehabt. OS N *kaž*, MO *koč*, K *kolte*, OO *kote*, Tsch. *koťo*, NP *koť*, B *kěč*, Tas *kěče*, Kaz. *kēle* 'Arbeiter, Leibeigner, Knecht' ist wahrscheinlich ein Lehnwort aus der ugrischen Seite her, vgl. entweder oben wog. oder eher, weil *-ž-*, *-č-*, *-tt-*, *-t-* lautgesetzlich auf *-*j-* zurückkehrt, folgendes Wort: Ostj. KARJALAINEN DN *χoi*, O *χoi*, Kond. *χui* 'Mann, Ehemann, Mensch', Paasonen K *χui* 'Mann, Gatte, Ehemann, Männchen' (vgl. ferner MSFOu. LVIII, 133).

T. LEHTISALO.

A nominalis mondat a mongolban.

A modern nyelvtudományi kutatások kezdetén az indoeurópai nyelvek, főleg pedig a latin grammatikai rendszere alapján próbálták minden nyelvet magyarázni. Az indoeurópai grammatika normáival szemben mutatkozó eltéréseket hiányoknak és pótló megoldásoknak magyarázták; ilyen volt pl. bizonyos esetekben a nyelvtani *genus* hiányolása, a magyar nyelv „állítmányi kiegészítője” stb. Hosszú időnek kellett eltelnie, míg felismerték, hogy az indoeurópain kívül más nyelvi rendszerek is lehetségesek, még pedig HUMBOLDT-tal ellentétben a nélkül, hogy közöttük elsőbbségi illetve tökéletességi fokozatokat lehetne megállapítani. E megváltozott felfogást követve, FR. GIESE¹⁾ szerint a régi deklináló és agglutináló nyelvtípus helyett megfelelőbb verbalis és nominalis struktúrájú nyelvekről beszélni; verbalis struk-

¹⁾ RAGIP H.: Revue Internationale des Études Balcaniques I (1934), 304—5. Kérdés, hogy GIESE új terminológiájának lesz-e visszhangja az általános nyelvészet művelői részéről. Az eleve kétségtelen, hogy nominalis és agglutináló nyelvtípus nem egyenlőértékű megjelölés az odasorolható nyelveket illetően sem. A kínai pl. nem szerepelt az agglutináló nyelvek közt, viszont felvehető a nominalis típusúak sorába. Ha az új felosztást valaki a nyelvészeti paleontológia céljaira akarná hasznosítani, akkor előbb azt kellene tisztáznia, mi is a nominalis állítmány ősi fokon? Nomen-verbum (*fagy*-típus)? Nomen verbale, tiszta nomen? Ha a nomen-verbum-os állítmányú mondatot nevezzük nominalisnak, akkor kifogástalan a verbalis mondatral való szembeállítás. (Finnugor és török nyelvekben tömegével találunk nomen-verbumokat, azonban ezek száma sem korlátlan, tartalmuk pedig kizárólag mai főnév—ige, de pl. sohasem számnév vagy névmás.) Ha viszont az általános felfogást követve csak az olyan mondatot tartjuk nominalisnak, amelynek nomen verbale vagy pedig tiszta nomen azaz nem-verbum az állítmánya, akkor már két síkban mozog az összehasonlítás ill. a különbségtevés. Ez esetben u. i. már a mai helyzetnél tartunk: az indoeurópai nyelvek verbalis mondatainak — csupán a szerkezetét véve figyelembe, nem tekintve az előfordulási arányszámot sem — az uráli s az altaji nyelvekben is verbalis mondatok felelnek meg, az uráli-altaji nominalis mondat párja csakis az indoeurópai nomino-verbalis mondat lehet.

túrájú nyelvek szerinte az indoeurópaiak, nominalis struktúrájuk a török (értsd az ú. n. urál-altaji) nyelvek.

Annai bizonyos, hogy az uráli és az altaji nyelvek leglényesebb ismertető jegyei közé tartozik a nominalis predikatív szerkezet, még pedig főmondatban, mellékmondatban egyaránt. Hogy azonban ez a nominalis szerkezet hogyan alakul a részletekben, az ezidőszerint korántsincs még teljesen tisztázva. A legkielégítőbb a finnugor nyelvekről nyert kép, amely GAUTHIOT úttörő dolgozata¹⁾ óta is számos részletben megvilágosodott. Már jóval később kezdett tisztázódni a török nyelvek szerepe, hogy egyebet ne említsünk, a tör. *-im*, *-sin*, *-där*, *-iz*, *-süniz*, *-dirlar* stb. sort még nem rég is egy *där*-létige praes. indicativi alakjainak magyarázták.²⁾ Az altaji csoport egyéb ágaira vonatkozólag pedig még mindig a kezdet kezdetén tartunk. Talán nem lesz felesleges most röviden szemügyre venni, mint viselkedik a nominalis mondat szerkesztést illetőleg a még meg nem vizsgált nyelvek közül az altaji összehasonlító nyelvészet szempontjából olyannyira fontos mongol nyelv.

Rövid áttekintésünkben az ú. n. irodalmi mongol nyelvre támaszkodunk, a nyelvjárások és nyelvelmékek terjedelmes anyagát ez alkalommal ki kell rekeszteniünk; egy-két utalás azonban így is elkerülhetetlen. Megjegyezzük, hogy az egész mongolság egységes képet mutat a fővonásokat illetőleg, a részletekben természetesen speciális fejlődésekkel is találkozunk.

A nominalis mondat szerkesztés főmondatban, mellékmondatban egyaránt ismeretes.

1. A nominalis főmondat állítmánya lehet valóságos névszó. Pl.: *či mongγol kümiin* 'te mongol ember vagy'; *alim-a-yin čečeg čayan* 'az almafa virága fehér'; *minu ner-e tere* 'az én nevem ez'; *teyin busu* 'nem úgy van'; *činaysan qoni qoyar* 'sült bárány kettő'; *činu nasu kedü* 'éveid száma mennyi?'; *qanultai sedkil*

¹⁾ R. GAUTHIOT, La phrase nominale en finno-ougrien: Mémoires de la Société de Linguistique XV 1908, 201—27, vö. GOMBOCZ: MNy. V, 133. KLEMM, A finnugor mondat őstörténete: MNy. XXIII, 328—41.

²⁾ GOMBOCZ: NyK. XLIV, 422—4 éles megfigyelései után DENY, Grammaire 350. köv. "verbe substantif"-jával nem jelent egyenesvonalú haladást, viszont K. GRÖNBECH, Der türkische Sprachbau, 1936, különösen Der Nominalsatz c. fejezetével igen figyelemreméltó eredeti — néha túleredeti — rendszerbeli nézetei ellenére is.

inu olan ed ayursun-ača ülemji deger-e 'a megelégedett lélek sokkal többet ér, mint a nagy vagyon' stb. A névszó predikatív funkciójára egyedül a szórend utal: a névszói állítmány mindenkor az alany után következik. A predikatív szókapcsolat e szórendje különben pontosan a fordítottja az attributív szókapcsolaténak: *čečeg čayan* 'a virág fehér' ~ *čayan čečeg* 'fehér virág'; *olan kümün* 'sok ember' ~ *kümün olan* 'az ember sok'; *minu baysi kitad kümün* 'a tanítóm kínai ember' ~ *kitad kümün minu baysi* '(ez) a kínai ember a tanítóm'.

2. A nominalis főmondat állítmánya lehet nomen verbale.¹⁾

Nem soroljuk a nomen verbale-csoportba a deverbális névszót, sőt RAMSTEDT nomen verbale-it sem, hanem csakis a következőket: nomen imperfecti, nomen perfecti, nomen futuri és talán a nomen usus. A nomen usus idesorolása nem teljesen megnyugtató, mert a másik három nomen verbale-től több lényeges pontban eltér: pl. nem ragozható, mint a három többi nomen verbale, ill. csak annyira, mint bármely más melléknév; nem szolgálhat nominalis mellékmondatok szerkesztésére stb.

Az irodalmi mongolban leggyakoribb a nomen perfectival

¹⁾ RAMSTEDT, Über die Konjugation des Khalkha-mongolischen: MSFOu. XIX, pl. 43 nomen verbale-nak nevezi a következőket: nomen descriptionis, n. agendi, n. exacti, n. cupiditatis, n. possibilitatis, n. actionis, n. actoris. Ezekkel a voltaképen egyszerű deverbális nomenekkel szemben magának RAMSTEDTnek is voltak kételyei: "Die in diesem Kapitel besprochenen Wortformen sind schon derart, dass man sich fragen kann, ob sie eigentlich hier unter den Konjugationsformen zu nennen sind". Magunk részéről mindenesetre kirekesztettük ezeket a RAMSTEDT-féle nomen verbalekat az igeragozásból, s a nomen verbale elnevezést is egy másik csoportra alkalmazzuk, arra, amelyiket RAMSTEDT nomen verbumoknak nevezett el. Nem nevezhetjük pl. a *yabuysan* 'allé, allánt'-féle alakokat nomen verbumoknak akkor, amikor ez az elnevezés a finnugor és az altaji nyelvészetben egészen mást jelent. Hogy RAMSTEDT mégis ragaszkodott ehhez az elnevezéshez, annak a magyarázatát világosan megtaláljuk nomen verbumairól adott definíciójában (i. m. 32): "Die eben angeführten verbalen Nomina stehen an der Grenze zwischen Nomen und Verbum". Ez a meghatározás gyökeresen téves szemléletből, az alaktani és a mondattani szempont összekeveréséből származik. A valóságban a nomen imperfecti, n. perfecti, n. futuri alaktani szempontból világosan nomen, mondattani funkciója azonban predikatív jellegű is lehet (de nem feltétlenül az). RAMSTEDT téves definíciója, amely más összefüggésben is jelentkezik, a nominalis mondat szerkesztés fel nem ismerésével magyarázható.

szerkesztett egyszerű nominalis mondat, pl. *bi urida qayan-u sang-i öglige ögčü baraydaysan* 'én régebben szétajándékoztam a király kincseit'; *kedün yajar yartal-a ayužu joyсуysan ügei* 'félelmében meg sem állt, míg néhány mérföldet nem tett meg'. Már ritkább a nomen futurival szerkesztett mondat: *nayadum kijü bolqu ügei* 'nem szabad tréfálni'; *iregsen geyičin qariqu, oruysan boruyan arilqu* 'az eljött vendég visszatér, a megeredt eső véget ér'. A nomen futuri nagyobbára csak a *bi üjege edüi* 'én nem láttam'-féle tagadó mondatokban használatos.

Sajátságos, hogy egyes nyelvjárásokban a nomen verbale a gyakori predikatív funkció hatása alatt a nomen-től egyre jobban eltávolodik, s a verbum-finitum irányában kezd terjeszkedni. Különösen gyakori jelenség ez a mult időt pótló, kizorító nomen perfecti esetében. Nyelvtörténetileg természetesen mindez semmit sem változtat nominalis jellegén, leíró szempontból azonban végeredményben oda jutunk, ahol bizonyos finnugor és török nominalis alakok már réges régen megállapodtak: tiszta igei alakokká merevedtek, és a nominalis eredetet csak gondos kutatás tudja kibogozni. Felettébb érdekes ezt a folyamatot *in nascendo* megfigyelni a mongol nyelvjárásokban.

A nomen verbaleknak a finitum igeidők felé való eme eltolódását RAMSTEDT jelezte a khalkha nyelvjárásban (innen magyarázható furcsa definíciója, amely szerint a nomen verbaleban félig igei félig névszói alakot keres), magam is megfigyeltem ezt a jelenséget Belső-Mongólia és Mandzsúria több mongol nyelvjárásában, főleg pedig a dahúrban.

Már RAMSTEDT, Konjugation 25—33 példái közt találhatók idevonatkozó esetek: *хојјор хуу ирē* 'két ember jött' (n. imperfecti); *᠘arsy ᠘addzvrda хариш* 'a kiindulási ponthoz visszatért' (n. perfecti); *bi jawxv* 'menni fogok, mennem kell' (n. futuri).

3. A fentebb vázolt egyszerű nominalis mondatnál jóval jellemzőbb a mongol nyelvre (általában az altaji nyelvekre) a nominalis mellékmondat. A mongol nem ismeri az alárendelésnek az indoeurópai nyelvekben szokásos formáját, nincsenek kötőszóval bevezetett módjelekkel ellátott verbum-finitum-os állítmánnyal szerkesztett mellékmondatai. Ez pedig annál sajtáságosabb, mert a mongol, főleg az irodalmi mongol nyelv nem szereti általában a rövid, zárt mondatokat. Az első pillanatra talán önállónak tűnő mondat váratlanul, valamilyen raggal, névutóval vagy

más módon mellékmondattá alakul, és szinte véget érni nem akaró hosszú sorban kapcsolódik-szövődik közönséges mondat-szakaszként a másikba, harmadikba, mint valami mondat-öserdő.

A nominalis mellékmondatok első csoportjába soroljuk a nominalis mellékmondatszerű szerkezeteket. Az ilyenfajta szerkezetek jól ismeretesek a törökségben is, DENY török nyelvtanában 'quasi-proposition' névvel jelölte meg ezt a csoportot. A mellékmondatszerű szerkezetek valósággal beleszövődnek a főmondatba, sokszor a főmondat és mellékmondat határát sem lehet pontosan kitapintani.

A mellékmondatszerű szerkezeteket nomen verbale-k segítségével képezik. A nomen verbale-kat ragtalan, ragos és névutós alakokban használják e célra, és a tőlük függő szerkezettel együtt alanyi, jelzői, tárgyi és határozói funkciót tölthetnek be.

Ragtalan nomen verbale-k (nominativus és casus absolutus): *iregsen činu masi sayin* 'nagyon jó, hogy eljöttél' (alanyi sz.); *qoyar nidün-dür inu örgüsün bükü üjged* 'látta, hogy két szemében tüske van' (tárgyas sz.); *ene youl uruşču yarqu nayur-tu kürbe bida* 'megérkeztünk a tóhoz, amelyből ez a folyó ered' (jelzős, ill. vonatkozói sz.); *burqan ese ögede boluysan yağar-tur törübei* 'olyan helyen született, ahol még nem jelentek meg Buddhák (vigasztalan helyen)' (jelzős sz.); *qoyar iregsen kümün ögüler-ün* 'a két ember, aki jött, így szólt' (jelzős sz.).

Ragos nomen verbale-k:

Genitivus. *Bi tan-u mordaysan yağar-tur kürbe* 'oda értem, ahonnan ti elindultatok' (jelzős sz.); *qajir sibayun-u čoyčalaysan ayulan-dür kürbe* 'a hegyhez ért, amelyet a keselyű hordott össze (Grđhaku!a)' (jelzős sz.).

Accusativus. *Bi köbegün-iyen öglige ögkü-yi tasulju üli čida-mui* 'én nem tudom meggátolni a fiamat abban, hogy alamizsnát ne osszon' (tárgy); *tegüni ükügsen esegsen-i bolyayan iregdeküi* 'eredj megtudni, hogy ő meghalt-e, nem-e' (tárgy).

Dativus—locativus. *Nigen tariyači tariyan-ıyan tarin büküi-e qayurčay üjeju* 'egy földműves, mikor a földjét művelte, egy dobozt látott meg'; *burqan jarlıy boluysan-dür tedeger ayay-qu tegimli-üd sesig-tü boluysan-dür ananda burqan-a eyin kemen öčibi* 'mikor Buddha így szólt, ezek a tisztelendő urak kételkedni kezdtek, mire Ananda e szavakkal fordult Buddhához'.

Ablativus—elativus. *Qur-a örgüljide oruysan-ača qujir-tu*

dalai neretü kijayatal ügei yeke dalai bolon 'abból, hogy szüntelenül esett, egy végtelen nagy Sós-tenger nevű tenger keletkezett'; *egüride joban ükügsen-eče edüge ödder ükügsen čü amur bui* 'békésebb dolog most azonnal meghalni, mintsem sokáig szenvedni és meghalni'.

Instrumentalis. *Tngri-yin qubilyan büküi-ber nasun anu toy-a tomsi ügei nasulamui* 'minthogy istennek az inkarnációja, kora határtalanul nagy'; *čüge eke-yin suryal-i abuysan-iyar egüri siduryu arad-luy-a nige* 'megfogadva szüleid tanítását, mindig derék embeerekkel barátkozz'.

Comitativus. *Ĵarim-ud burqan-u šasin naran uruyusan-metü-lüge ayulčaba* 'egyesekek úgy találkoztak Buddha tanításával, mint a felkelő nappal'. BOBRONIKOV e példa kapcsán megemlíti, hogy ez az eset igen ritka; a régiségben mindenesetre gyakoribb volt, vö. HAENISCH, Untersuchungen über das Yüan-ch'ao pi-shi 70.

A nomen verbalekhez a fenti egyszerű esetragokon kívül visszaható birtokos személyragokkal kombinált esetragok is járulhatnak. Ezt a csoportot megfelelően megvilágítja most már egyetlen példa is: *tede terekü tuturyan-i kejiye ideküi-degen abču iden* 'ezek mindig ezt a rizst ették, valahányszor étkeztek'. Az *ideküi-degen* a nomen futuri visszaható személyragos dativus—locativus-a, és a jelen esetben időhatározói 'quasi-proposition'-t szerkeszt.

Még egy harmadik típusú névragozás is használatos a nomen verbalekkel kapcsolatban, mely főleg a nyelvjárásokban fordul elő gyakran: a nomen imperfecti, perfecti, futuri alakjaihoz járuló esetragok egyszerű birtokos személyragokkal bővülnek. Itt is elegendő egy példa, mondjuk a dahúr nyelvből: *nég udar xábžursen-din badā šanrī'q* 'egyszer, mikor hazament, étel főtt (nála)'; a *xábžursen-din* nomen perfecti birtokos személyraggal ellátott dativus—locativus-a.

A mellékmondatszerű szerkezeteknek másik jelentős nagy csoportját a ragos nomen verbalek mellett a névutós nomen verbalek segítségével alkotják. Ilyenek: *qoyar nidün minu üli üjekü-yin tula yabuju üli čidayu* 'nem tudok elmenni, mivel két szemem nem lát'; *dalai-dur qariju irekü-yin jayur-a aq-a terigüten gamuy qudaldučin usun-dur odbai* 'miközben visszatértem a tengerre, bátyám és az összes többi kereskedők a vízbe veszték'; *ungsin baraysan-u qojina jarliy siregen-dür talbimui* 'miután az olvasást befejezte, a szent könyvet az asztalra tette'; *teyin sed-*

kigsen yosuyar činu boltuyai 'úgy legyen, amint kívántad'; *gamuy tngri-ner-i takiysan-u ači-bar törügsen yačča köbegün či bölüge* 'egyetlen gyermekünk vagy, aki abból a kegyelemből születél, hogy az összes isteneket tiszteltük'.

Figyelemreméltó, hogy hasonló névutós szerkesztésű mellékmondatszerű mondatszakaszokat közönséges nomenek segítségével is szokás képezni. Pl.: *bidan-dur ečige eke ba em-e köbegün uruy tariy ügei-yin tula eyin jobamui* 'mi azért szenvedünk így, mert nincsenek sem szüleink, nincs családunk, nincsenek rokonaink'; *qan köbegün sidurju ayali-tu-yin tula erdeni-yügen ülü niyun* 'mivel a királyfi derék természetű volt, drágakövét nem rejtette el'; *nasun minu bay-a tula olan-i ayiladqaŋu ülü čidamui* 'mivel én még kicsiny vagyok, sok mindenről nem tudok beszélni'.

A névutós mellékmondat-szerkezetek kapcsán rá kell mutatnunk az irodalmi mongol nyelv egy meglepő sajátására is. A *bü*- 'lenni' segédige praesens imperfecti-jének tartott *bui* is nomen ill. nomen verbale módjára viselkedik. Egészen közönségesek az irodalmi mongolban az ilyenféle mondatok: *bičiqan qoruqai bui-yin tula uyubasu ebedčin kürkü-dür kilbar* 'mivelhogy bacillusok vannak benne, ha iszunk belőle, könnyen megbetegszünk tőle'; *yačuma bui-ban edlegči noyan* 'előkelő úr, aki felhasználja azt, amije van'; *jobalang olan bui-yi nomlaba* 'azt tanította, hogy sok a szenvedés'. A *bui*-nak ezt az eligétlenedését újabb keletűnek kell tartanunk, s forrását alighanem a tibeti nyelv erős hatásában kell keresnünk.

4. A nominalis mellékmondatok másik nagy csoportját adverbium verbale¹⁾ segítségével szerkesztik. Morfológiailag világos a két csoport közt a különbség. A mellékmondatszerű szerkezetek középpontjában nomen verbale-k állnak ragtalan, ragos vagy névutós formában, ez utóbbi jelek azonban mindenki számára eleven járulékokként hatnak. Nem úgy az adverbium verbalekban.

¹⁾ Adverbium verbale-nak nevezem RAMSTEDT valódi és, nem valódi converbum-ait. A converbum elnevezése és meghatározása RAMSTEDTNél ugyanazon téves elgondolás alapján készült, mint a fentebb már említett nomen verbum-oké. A converbum-ok RAMSTEDT szerint (i. m. 55) "es sind halb verbale, halb nominale Formen des Verbums". Természetesen itt sem lehet egyébről szó, mint tiszta nominalis (alakjukat és funkciójukat tekintve adverbialis) alakokról, amelyek a mondatban (csakis a nominalis mellékmondatban!) predikatív szerepet tölthetnek be.

Ezeknek egy része elemezhetetlen (ragtalan) nomen verbale, nagyobbik csoportja azonban — ha nomen invariable is — ragos nomen (verbale) megkövesedett formájában is, épúgy amint ragos alakú a rendes névszói adverbiumok egy része is.

Az adverbium verbale-val szerkesztett mellékmondatok és a nomen verbale-s mellékmondatszerű szerkezetek közt azonban nem áthidalhatatlan a mondattani különbség. A mellékmondatszerű szerkezetek közt akadnak már olyanok is, amelyek teljesen mellékmondatként hatnak, külön alanyukkal világosan elhatárolhatók a főmondattól, az adverbium verbale-től függő mellékmondatok sorában pedig egész tömeg olyan esetet különböztethetünk, ahol mellékmondatról alig lehet beszélni, s az adverbium verbale a mondatban egyszerű determinatív szerepre szorítkozik. Vegyük csak pl. az új. n. adverbium modi-val és az adverbium imperfectivel szerkesztett igéket: *yabužu ire-* 'eljönni'; *abun üiled-* 'venni'; vagy pláne: *küttelžu abču od-* 'elvezetni'.

Az irodalmi mongolban több mint tíz adverbium verbale használatos, egyetlen mondaton belül rendszerint több is szokott közülük szerepelni. Pl.: *köbegün činu öglige öggügseger* (adverbium abtemporale) *qoyar qubı sang baražu* (adv. imperfecti) *nigen qubi ülebei* 'a fiad az által, hogy alamizsnát osztott, a kincs kétharmad részének végére járt, egy harmad rész maradt csak'; *γuyun* (adv. modi) *barkirabaču* (adv. concessivum) *küümün čöm-iyer ečiju* (adv. imperfecti) *üjekü anu ügei* (nomen futuri-s nominalis állítmány) 'noha könyörögve kiabált, az emberek közül senki sem jött megnézni'.

E rövid áttekintés keretében csak az irodalmi mongol nyelven belül próbáltuk vizsgálni a nominalis mondat főbb sajátosságait. Vizsgálódásunkban kizárólag a mai állapotot vettük figyelembe, tehát csak azokat az eseteket tárgyaltuk, amikor a nominalis mondat állítmányának nominalis jellege ma is teljesen világos. Kétségtelen a jobban ismert finnugor párhuzamos példákból, de kétségtelen néhány szemünk előtt végbe menő mongol nomen verbale-nak a verbum finitum kategória felé való eltolódásából is, hogy a mai verbum finitum-ok egy része is nominalis eredetű. Ehhez a még megvizsgálendő fontos kérdéshez elengedhetetlenül szükséges a nyelvemlékek és nyelvjárások nominalis mondatainak tüzetes ismerete.

LIGETI LAJOS.

A magyar *l* kiesés kezdete.

BUDENZ JÓZSEF volt az első, aki nyelvjárásaink egyik legjellemzőbb sajátosságának, az azonszótagú *l* hang kiesésének eredetére magyarázatot keresett. EBEL H. „Zur Lautgeschichte“ (Kuhns Zeitschrift f. vgl. Spr. XIII, 261 s. kk.) c. értekezését ismertetve rámutat arra, hogy EBEL kétféle *l* hangot különböztet meg: az egyik, amely *u*, *o* hangba szokott átmenni, a gutturalis *l*, a másik a palatalis *l*. „Ránk nézve is — írja BUDENZ — nagyon érdekes az *l* különböző természete; ... nem ez adja-e annak kulcsát, hogy különböző tájajjtéseinkben az *al* lesz *â*, *ô*, *ua*, az *ol*, *öl* — *uó*, *üő*, az *el* — *ê*, *ie* stb., hogy a ragok és képzők végéről az *l* el szokott maradni ...? Bizony a fentebbiek után legjobban úgy magyarázódnak meg e jelenségek, ha az eltűnt *l*-nek a vastag (gutturalis) *l*-féle jellemet tulajdonítjuk“ (l. NyK. III, 319—320).

A magyar nyelvhasználat nagyérdemű kutatója tehát már több mint hetven esztendővel ezelőtt fonétikai okban látta e változás kiindulópontját. Ugyancsak egy fonétikai folyamatra utal vagy három évtizeddel később BALASSA JÓZSEF is (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése, 127—129). Rámutat arra, hogy az *l* sok helyütt az előtte álló *s* vele egy szótagba tartozó magánhangzót megnyújtja. „Mihelyt hosszabbá válik a magánhangzó, képzésének időtartama magába foglalja az *l* képzésének idejét is, úgyhogy ez feleslegessé válik, elmarad.“

Új megállapítások vannak SIMONYI ZSIGMOND „Die ungarische Sprache“ c. munkájában (225—227). A magyar nyelvemlékek adatait is figyelembe véve arra az eredményre jut, hogy az *l* hang kiesése 1500 körül a magyar nyelvterület délnyugati részén indult meg, mégpedig *ol*, *öl* s még egy mássalhangzóra végződő tölszótagokban. Egy már itt is felvetett gondolatát (l. erről GOMBOCZ: MNy. V, 29) később SIMONYI bővebben kifejti („Történeti vagy elemi rokonság.“ Nyr. XLIV, 49—59). Abból, hogy e változás a szomszédos szláv nyelvekben is megvan, azt következteti, hogy kétnyelvű vidéken kezdődött. Figyelemreméltó, hogy

e tanulmány már a helynevekre is hivatkozik (vö. még SIMONYI: Nyr. XLIV, 42—44).

Hogy a régi nyelvünkben is gyakori *l* betoldás jelensége az *l* kieséssel hozható kapcsolatba, arra is már SIMONYI mutatott rá (Die ung. Sprache, 227; l. még GOMBOCZ: MNy. III, 17 s kk., VIII, 103, IX, 27—28; LOSONCZI: MNy. XIV, 129). Így ezt a körülményt is tekintetbe kell vennünk az *l* kiesés eredetének kutatásánál.

Legutóbb HORGER ANTAL foglalkozott kérdésünkkel (A magyar nyelvjárások, 45—46). Szerinte „az azonszótagú *l* kiesésének története valószínűleg azzal kezdődött, hogy eleinte csak az olyan *l* esett ki, amely állandóan magánhangzó és valamely foghang között állott“. Ezután az *l* oly szavakból is kezdett kiesni, amelyekben alkalmilag állott magánhangzó és foghang között (pl. *gondolok*, de *gondót*), majd e szócsaládnak olyan alakjaiból és származékaiból is, melyekben nem foghanggal kezdődő járulékok következtek utána. Ezt követte az azonszótagú *l* kiesése egyéb szavakban és alakokban, továbbá a hangsor végén is. Változásunkat „azonszótagú *l* kiesés“ néven is HORGER különítette el egyéb hasonló jelenségektől.

E magyarázatok, melyek elsősorban népi nyelvjárásaink adataira támaszkodnak, igen fontos megállapításokat nyújtanak a kérdés megfejtéséhez. A következőkben e változás kezdetét szórvány- és legrégibb szövegméleink alapján, főképp helyneveink tanúságainak tekintetbevételével tesszük megfigyelés tárgyává. Az egyes részletek tisztázása céljából azonban tekintettel leszünk az *l* hanggal kapcsolatos egyéb régi jelenségekre is, főképp a másodlagos *l* szerepére.

Elsősorban gyakran hiányzik az *l* a régi *olt*, *old* végű szavakban; az adatok rendszerint *ol* > *ou* > *ó* fejlődést mutatnak.

Példák: *both*, *bot* SchlSzj.; (vö. ó-ol. *bolta*, EtSz.); *Houthlaturcha* 1321, OklSz.; (vö. *Holutwag* s hasonló adatok, *Holthwag*, *Holotvag* XII.—XIII. sz., ORTVAY, Vízr. I. 378). Helynevek: *Kisbernoth* 1483; régibb *l*-es adatok: *Bernold*, *Bernolth*, *Kis Bernold*, *Nagbernoth*; Záránd-m., Cs. [= Csánki, Tört. Földr.] I. 727; (*l*-je valószínűleg elhasonulással fejlődött az egyh. lat. *Bernhardus* *r*-jéből; vö. EtSz.); *Bertoth* 1340; de: *Bertholdi* 1320; *Berthold* 1432; *Berthowld* 1427; Sáros-m., Cs. I. 290; (vö. lat. *Bertholdus*, EtSz.); *Gyroth* 1475; de; *Gyrolt* 1410; *Gyrolth* 1495;

Középszolnok-m., Cs. I. 555; *Gyrotthfalwa* 1479; de *Gyrolthfalwa* 1468; Pozsega-m., Cs. II. 486; *Zenthgyroth* 1474; *Zenth Grooth* 1493; de: *Scenthgerohlth* 1247, 1346; egyéb *l*-es adatok is; Zala-m., Cs. III. 25; (vö. ném. *Girald, Giroid, Gerold*; l. LUMTZER-MELICH, *Deutsche Lehnw.* 35; PAIS: MNy. IX, 32); *Hahowth* 1479; *Hahoth* 1508; régebben: *Hoholth, Haholth*; Zala-m., Cs. III. 58; (vö. ném. *Haholt*; PAIS: MNy. IX, 176); *Ipothfalwa* 1456; de: *Ipolthfalwa* 1457, 1483; Somogy-m., Cs. II. 614; (vö. *Hippolit*-; SIMONYI: Nyr. XLV. 43); *Kaboth* 1319; *l*-lel már 1280-tól; *Kabold, Kobold, Kabolth, Kaabold*; Sopron-m., Cs. III. 586; (MOÓR a *Kobula* patak nevével hozza kapcsolatba; l. Szegedi Füz. II, 151; l. u. itt: *Kobolt* 1277); *Lypothfalua* 1334; de: *Lypolthfalwa* 1471, 1496; Vas-m., Cs. II. 771; (vö. ném. *Leopold*; MELICH: NyK. XXXIII, 350); *Rathodfolua* 1428; de: *Ratholthfalwa, Ratholthfolua* XV. sz.; Vas-m., Cs. II. 788; (vö. ném. *Radoalt, Ratolt; Ratoldus* Kézai; l. MELICH: NyK. XXXIII, 350). Régi személyneveink közül a *Sarolt*-nak (< tör. **Saraldy*; l. *Saroltu* Anon. 27. §.) van *Soroth* alakja is (MHK. 503; l. MELICH, *HonfMagy.* 45—50).

Adatok, amelyekben *olt, old* hangcsoportból a szó belsejében esett ki az *l*: *Chakodalya* 1376; *Odalos* 1478. (l. OklSz.; u. itt régibb *l*-es adatok); *Thodalogh* 1442; *Thodalagh* 1472; *l*-lel 1268-tól: *Toldalag* s változatai; Torda-m., Cs. V. 741—742; (PAIS a *told*-al igéből származtatja; így egy közszavunk rejlik benne; l. MNy. VII, 412; meg kell jegyeznünk, hogv az *oldal* és *toldal* szavakban az *l* kiesés oka elhasonulás is lehet); a *Sótony* helynév régi adatai: *Shuton* 1273; *l*-lel: *Soltum* 1390; *Solthon, Zolthon* XV. sz.; Vas-m., Cs. II. 793; (személynévből; = *Solt* + *m* = *n* kics. képző; l. MELICH: MNy. XXI, 126).

Ritkábban *a*-féle jelek után is *l* kiesés figyelhető meg *t, d* előtt: *keaffatuk* HB.; (itt tkp. cs előtt esett ki az *l*; *l*-lel: *Solumkaialtho* 1357, OklSz.; az *l*-es alak eredetibb voltáról l. SZINNYEI: MNy. XVIII, 147). Helynév: *Barnad* 1301, stb.; de: *Bernald* 1492; Küküllő-m., Cs. V. 869; (vö. *Bernald* személynév; < *Bernardus*, EtSz.).

Olykor *t, d* előtt magas magánhangzó után is eltűnik az *l*. Adatok: *fewdwar* 1404*, OklSz.; (l. u. itt sok régibb *l*-es példát). A szó belsejében: *ltheben* 'éltében' XV. sz. közepe; (l. JAKUBOVICH: MNy. IX, 85—86); *Zeudes* 1332—7; de: *Zeldes* 1332—7; *Zewldes*

1456; Temes-m., Cs. II. 72; *Zewdesfalwa* 1441; de: *Zeldefalu*, *Felsew Zeldes* XV. sz.; Záránd-m., Cs. I. 748; a pozsega-m.-i *Bözöldeg* helynév (melyben SIMONYI szerint török igenévképző lappang, I. Nyr. XLIX, 90) 1389-ből való *Beuzeudegh* adata (I. Cs. II. 476; u. itt sok *l*-es adat 1296-tól s egy *Bezendugh* adat is).

Mind *t*, mind *d* előtt azonban másodlagos *l*-lel is találkozunk a szó végén és a szó belsejében egyaránt. Az *l* olykor az adatok szerint is *u* helyét foglalja el. Így másodlagos a *boldog* szó *l*-je (I. EtSz.); biztos adatok a kódexek előtti korból azonban csak *l* nélküli alakjaira vannak (I. OklSz.; továbbá: *Bovdug* HB.; *bodug* KTSz.; *bbodug* GyGl.); az abaújm.-i *Boldogkő* (régii *l*-es változatokat I. Cs. I. 197, 204) idetartozása kétséges. A *hold* szó (= *hó* + *d*, NyH.⁷ 48, 94) legrégibb adatai szintén *l* nélküliek (I. OklSz.); a régi *Holdus* félek idetartozása az OklSz. szerint is bizonytalan. De a SchlSzj.-ben az *vjhdod*, *fel hod*, *telyes hod* mellett megtalálható a *hold* is. Az EtSz. szerint szintén idetartozó *áld* szó (vö. *átkoz*) viszont egészen a kódexek koráig csakis *l*-lel fordul elő; I. *aldo cut* 1193, stb. OklSz. Az *u* > *l* fejlődés érdekes esetével találkozunk a *lantos* szó régi változataiban, mely a német *laut* továbbképzése; első példája: *Lalthus* 1427, OklSz.; ezután *u*-val, *l*-lel, *n*-nel egyaránt előfordul; (a fejlődés menete: *u* > *l* > *n*; I. MELICH: MNy. XI, 200—202). Amennyiben a csongrádmegyei *Bewd* (1453, Cs. I. 679) a *bő* szóval összefügg (I. EtSz.), *Bewld* (1464) változata szintén másodlagos *l*-t mutat.

Itt utalunk még néhány oly helynévre, amelyekben *t*, *d* előtt az *l* hol megvan, hol hiányzik vagy *u*-féle jel van helyette. L. ezeket CSÁNKINÁL a következő címszók alatt: *Bobáld*, Szatmár-m., I., 471; *Bo(l)dóc*, Kolozs-m., V., 695; *Borho(l)d*, Somogy-m., II., 595; *Gyirmo(l)t*, Győr-m., III. 549; *Herhá(l)d*-, Vas-m., II. 755; *Kornéltelke*, Küküllő-m., V. 885; *Kót*, Záránd-m., I. 737; *Kutos*, Zala-m., III. 75; *Lo(z)sád*, Hunyad-m., V. 107—108; *Po(l)tos*, Valkó-m., II. 275; *Radnoltfalva*, Gömör-m., I. 144; *Radnolt*, Küküllő-m., V. 891; *Solt*, Csanád-m., I. 702; I. még az *Azsalt* személynév adatait, WERTNER: Nyr. XLIII, 302—303.

Erős ingadozást látunk az *l* szempontjából a *c* végű helynevek egész hosszú sorában szintén főképp *o* után. A váltakozás itt is *ol* ∼ *oul* ∼ *ó* (olykor *oul* is). Végzetük alapján e helynevek különféleképp magyarázhatók. Bennük rejthetik a német *-holz*; (I. pl. a *Bukolc*, *Lipolc*-féle helynevekről: LUMTZER-MELICH, Deutsche Lehnw. 26—28). Más esetekben szláv végződésről lehet szó, s ilyenkor az *l* többnyire *u* folytatása (vö. *Ragpolc*; PAIS: MNy.

XXX, 292—293; *Dabolc*, *Grabolc*, *Roholc*, *Varsolc*; Moór, Zft. f. Ortsn.-forsch. VI, 18 s. kk.). Lehet végül az *oc* magyar képző is, s ilyenkor az *l* szintén másodlagos (*Miskolc*; *Csaholc*; talán a *Csahó* személynévből; l. EtSz.). E különféle magyarázati lehetőségek okozzák azt, hogy az e csoportba tartozó helyneveknél gyakran többféle megfejtési kísérlet is szerepelhet. Éppen erre való tekintettel itt nem választjuk külön az eredeti és másodlagos *l*-et mutató helyneveket annál is inkább, mivel tárgyunk szempontjából az ezekben található ingadozás a legfontosabb, legyen a fejlődés menete akár *olc* > *ouc* > *óc*, akár *ouc* > *óc* ~ *olc*.

Példák: *Bankouch* 1366, 1370, 1381; *Bankoch*, *Bankolch* 1422, 1425; (l. még *Bankowych*, *Bankouich* 1426); Szerém-m., Cs. II. 241; *Barathkolch* 1381; *Bradkolch* 1411; *Brathkouch* 1428; *Brathkowcz* 1481; Zala-m., Cs. III. 34; *Bukocz* 1449; *Bukolcz* 1484; Ung-m., Cs. I. 385, 389; *Bukolch* 1395; *Bowkowich* 1427; Abaúj-m., Cs. I. 205; *Chahowcz*, *Chaholcz*, *Chachoch* 1418, 1446, 1462; Szatmár-m., I. 472; *Donouch* 1269; *Danouch* 1296; *Danoch* 1339; *Danouch*, *Donoch* 1341, 1351; *Danouch* 1367, 1380, 1412; *Danolch* 1351, 1371; *Danoch* 1450; *Danocz* 1494; Baranya-m., Cs. II. 462; *Grabolch*, *Graboch* 1415, 1416; *Garbolch* 1352; Sáros-m., Cs. I. 295; *Ilholcz*, *Ilhoucz*, *Jolhoch* 1406, 1411, 1442; Máramaros-m., Cs. I. 448; *Stholch* 1327; *Vztolch* 1330; *Stolch*, *Zthoulch* 1341; *Oztolch* 1341; *Ozthoulch* 1375; *Oztholcz* 1433; *Stolcz* 1459, 1465; *Izthocz* 1493; *Itholcz* 1513; Zala-m., Cs. III. 113; *Laztoulch* 1370; *Lazthocz* 1449; Zemplén-m., Cs. I. 355; *Lypowch* 1362; *Lypouch* 1396; *Lypolch* 1402, 1429; *Lypouc* 1433; *Lypocz* 1496; Sáros-m., Cs. I. 282; (hasonló helynévváltozatokat l. még: Sáros-m., Cs. I. 282; Szerém-m., Cs. II. 249; Zala-m., Cs. III. 79; Valkó-m., Cs. II. 330; az utolsónál l. 1491-ből *Naghlypawcz* s 1427-ből *Kislipach*, *Naglipach* változatokat is); *Lukasolch* 1365; *Lukachouch* 1366; Vas-m., Cs. II. 772; *Myskouch* 1281; *Miskolcz* 1320; Borsód-m., Cs. I. 166; *Vrholcz* 1337; *Orboch* 1347; *Orbowcz* 1343; *Orbolch* 1386; *Orbocz* 1428; Somogy-m., Cs. II. 633; *Petrolch*, *Petrouch* 1365; *Petrocz*, *Petrolcz*, *Petrowcz*, *Petthrowcz* XV. sz.; Vas-m., Cs. II. 343; (hasonló helynévváltozatokat l. Zemplén-m., Cs. I. 359; Valkó-m., Cs. II. 343); *Rakoch* 1390; *Rakaucz* 1433; *Rakowcz* 1447; *Rakocz* 1453; *Rakolch* 1489; Zemplén-m., Cs. I. 360; *Radyolcz* 1347; *Raggyouch* 1418; *Redyolcz* 1439; Szepes-m., Cs. I. 265; (hasonló helynevet

I. Nógrád-m., Cs. I. 105; vö. még PAIS: MNy. XXX, 293); *Tarnoch* 1335; *Tarnulch* 1379; *Tarnouch* 1384; *Tharnocz* 1492; Nógrád-m., Cs. I. 109.

Hasonló ingadozást látunk CsÁNKINÁL még a következő címszavak alatt felsorolt (részben nem magyar) adatokban: *Bako(l)cz*, Szerém-m., II. 241; *Borenovcz*, Valkó-m., II. 296; *Csabócz* Zemplén-m., I. 344; *Dimitro(l)cz*, Pozsega-m., II. 395; *Dobo(v)cz*, Pozsega-m., II. 395; *Dócz*, Temes-m., II. 34; *Dormano(v)cz*, Szerém-m., II. 244; *Drezsko(l)cz*, Pozsega-m., II. 407; *Fa(l)ko(l)cz*, Vas-m., II. 747; *Filepusolcz*, Pozsega-m., II. 408; *Gradusolcz*, Pozsega-megy, II. 410; *Henczóc*, Zemplén-m., I. 349; *Hval(k)o(v)cz*, Pozsega-m., II., 412; *Ivano(l)cz*, Vas-m., II. 758; *Jalso(l)cz*, Zala-m., III. 65; *Koczano(l)cz*, Pozsega-m., II., 414; *Leszkócz*, Zemplén-m., I. 356; *Makócz*, Zemplén-m., I. 356; *Polibo(l)cz*, Valkó-m., II. 344; *Preko(l)cz*, Krassó-m., II. 106; *Rogov(a)cz*, Valkó-m., II. 347; *Rasztócz*, Zaránd-m., I. 743; *Ranko(l)cz*, Zala-m., III. 97; *Rohócz*, Pozsega-m., II. 424; *Ruso(l)cz*, Krassó-m., II. 106; *Sagro(l)cz*, Valkó-m., II. 347; *Sink* (*Sinkócz*), Zemplén-m., I. 362; *Szaszo(r)cz*, Szerém-m., II. 253; *Sztankócz*, Zemplén-m., I., 363; *Szu(l)ko(v)cz*, Pozsega-m., II. 428; *Vi(h)rolcz*, Valkó-m., II. 362; *Vrano(v)cz*, Pozsega-m. II. 431.

Az *l* kiesését *o* után *c* előtt a szó belsejében mutatja: *bocher* SchlSzj.; *Boczeer* 1478; (l. OklSz.; u. itt *l*-es adatok is; < kfn. *balzer*; vö. EtSz.); *Thopocha* 1484; *Thapocza* 1496; Bács-m., Cs. II. 165; (a *Tapolca* helynevek eredetéről l. MELICH, HonfMagy. 119; u. itt l. sok *l*-es változatot). Hasonló helyzetben másodlagos *l* látható a szláv eredetű *barkolca* szó (l. MELICH, HonfMagy., 97) régi adataiban; az *l* nélküliek közt a legrégibbek: *borchowcha* 1343; *Borkouchafa* 1325*; majd *o*-val: *Barkochafa* 1379, stb, de: l. *Burkolcha* 1257; *Borkolchafa* 1330, stb. (OklSz.).

Efféle ingadozás van még CsÁNKI következő adataiban: *Bako(l)cza*, Tolna-m., III. 415; *Dobócza*, Gömör-m., I. 133; *Turbócza*, Középszolnok-m., I. 565.

Ulca > *úca* változás eredményei: *chucha* SchlSzj.; *Zwchas* 1462; *Zuczas* 1469; *Zwchahegye* 1487; OklSz.; *Purusucha*, *Purhucha* 1337; több későbbi adatot is l. OklSz.; *vcha* SchlSzj.; (e két szláv eredetű szó régibb *l*-es adatait l. OklSz.).

Másodlagos *l* van *a*-féle jelek után *c* előtt *e* helynevekben: *Regialch*, *Rygyalch*, *Rygalch*, *Rygialch* XV. sz.; Zala-m., Cs. I. 98; (< szl. *Rdjac*; PAIS: MNy. XXX, 292); *Maraalch* 1297; *Maraulch* 1393; de: *Marouch* 1291, 1386; *Maurauch* 1291; *Marach* 1394; *Maracz* 1437; Vas-m., Cs. II. 773; (szláv eredetéről l. Moór: Nyr. LX, 114).

Néhány *c* végű magashangú helynév is ingadozást mutat az

l szempontjából: *Eburgheuch*, *Eburgeuch*, *Eburgeulch*, *Ebergeulch*, *Ebergewch*, *Ebergocz*, *Ebergewlcz*, *Ebergeelcz* XIV—XV. sz.; Sopron-m., Cs. III. 606; (WERTNER szerint: = ném. *Eber* + *Götz*; l. Nyr. XLIV, 299); *Kestelci* 1075/1224; *Kesztucz* 1393; *Kesztelecz* 1439; *Keszthelcz* 1439; Pilis-m., Cs. I. 14; MELICH: MNy. XXII, 132; (l. itt legrégibb *l*-es alakjáról); BÁTKY (FE. II. 63) a *geszt* „gesztenye” szóból származtatja.

L. még hasonló ingadozást CSÁNKI következő adataiban: *Petrölcz*, Tolna-m., III. 446; *Cserno(l)cz*, Krassó-m., II. 100.

A *cs* (részben: < *s*) előtt főképp másodlagos *l* gyakori. Példák *o* utáni ingadozásra: *Oucha* 1247 k., 1268*; *Olcha* 1360; egyéb *l*-es adatok a XV. sz.-ból; Komárom-m., Cs. III. 509; (< *Ócsa* személynév; PAIS, Magy. Anon. 129); *Zobolch*, *Zobloch* 1332—7; *Zabolch*, *Zaboch* XV. sz.; Szabolcs-m., Cs. I. 525; *Zabos*, *Zaboch*, *Zabolch* XV. sz.; Fehér-m., Cs. III. 345; *Zabowch*, *Zabolch* 1257; Bihar-m., Cs. I. 622; (vö. *Szabolcs* személynév; pl. *Zobolsu* Anon. 6. §., stb.; a hasonló török eredetű szavak analógiájára másodlagos *l* tehető fel; vö. SIMONYI: Nyr. XXXVI, 188—190; BÁTKY: FE. IX, 191).

Hasonló ingadozást l. még CSÁNKINÁL: *Babo(l)csa*, Baranya-m., II. 469; Somogy-m., II. 572, 576; *Mikolcsán*, Gömör-m., I. 141; *Olsva*, Abaúj-m., I. 214; *Po(l)cse*, Pozsega-m., II. 518; *Szo(l)csva*, Torda-m., V. 739.

Az *l* kiesését *u* (*u* ~ *o*) után *cs* előtt mutatják a SchlSzj. *cuch*, *kuchar* adatai (l. *kolch*, *kolchar* BesztSzj.; *kulcar* SchlSzj.). Az EtSz. is másodlagos *l*-et vesz fel a *bocsát* s a vele összefüggő *búcsú* szavakban. L. *bulscaffa*, *bulaffa* HB.; ó Βουλζοὺς Konst. Porph., stb. (vö. MELICH: MNy. IX, 323—327), az első *l* nélküli biztos adat *Bochozewlew* 1436, OklSz.; l. még *Bwchu* 1485; régebben *Bwlchu*, *Bwlchw*; Vas-m., Cs. II. 739.

Hasonló ingadozást l. még CSÁNKINÁL: *Bulcs*, *Bucs*, Arad-m., I. 768; *Bu(l)cs*, Torda-m., V. 696; *Kapo(l)cs* (*Kapucs*), Zala-m., III. 67; *Mucse*, Tolna-m., III. 442; *Szucsák*, Kolozs-m., V. 416—417.

Az *a* hangok jelei után is *cs* előtt rendszeren másodlagos *l*-lel találkozunk. Így az *ács* szó (< tör. *ayačy*, EtSz.) kódexeink koráig mindig *l*-lel fordul elő (l. *Alch*, 1233, stb. OklSz.); ezt mutatják az *Álcs*, *Álcsi* helynevek is (l. Komárom-m., Cs. III. 492; Krassó-m., Cs. II. 98; Bács-m., Cs. II. 142; utóbbi csak 1499-ben: *Naghach*). Valószínűleg ide tartozik a *tanács* szó is (vö. GOMBÓCZ: MNy. III, 360), melynek legrégibb adatai szintén *l*-esek

(*Tanalchu* 1229, Vár. Reg.; stb., l. OklSz.). Ingadozik az *l* még a hunyadmegyei *Sza(l)csva* helynévben (l. Cs. V. 135).

Sok magashangú szó is másodlagos *l*-et mutat cs előtt. Így a *bölcs*, *bölcső* szavak (l. EtSz.), melyek legrégibb adatai *l* hangzósak (l. *belch* 1211, stb., OklSz.; *Belchew*, 1413, OklSz.; *belchew* BesztSzj.; *belche* SchlSzj.). A hasonlóképp török eredetű s szintén másodlagos *l*-es *gyümölcs* szóban (vö. GOMBÓCZ: MNy. III, 215) is gyakrabban fordulnak elő az *l* hangzós adatok. L. *Gemelsen* 1200 k.; *Beseneugumulc* 1221; stb., OklSz.; *gimilcictul*, stb., HB.; *gemelches*, stb., BesztSzj.; *gimelch*, stb., SchlSzj.; de: *gemissen buqur* 1095/XII—XIII; *Gymuchenbukur* 1270/1280; *Gyumuch-kuzberke* 1353; OklSz.

Ingadozás van cs előtt még CSÁNKI következő helynévadataiban: *Bölcs*, Zemplén-m., I. 344; *Écse*, Hunyad-m., V. 87; *Ilmőcs*, Sopron-m., III. 612.

A többi mássalhangzó közül, főképp még *n* (*ny*) előtt látható régi emlékeinkben *l* kiesés vagy betoldás. Példák *l* kiesésre: *Fonagy* 1465; (egyébként rendszeren *l*-lel; l. OklSz.; vö. ZOLNAI: Nyr. XXVIII, 534); *mona* 1313; *Monar* 1469; OklSz. (l. u. itt: *Monos?*). Bizonytalan az *l* kiesés a BesztSzj. *tanyer* példájában (vö. WICHMANN: MNy. IV, 395). A hunyadm.-i *Csolnakos* is mutat régibb *l*-es adatok mellett *l* nélkülieket: *Cholnukus* 1360; *Cholnokws* 1475; stb.; de: *Chanokos*, *Chonokos* 1446; *Chonokos* 1453, 1465; *Chonok*, *Chonokos* 1494; l. Cs. V, 83. Példák másodlagos *l*-re: *Bokolnuk* 1341; *Bakolnak* 1455; de: *Bokonuk* 1325; *bakonok* 1372, 1401, stb; Zala-m., Cs. III. 32; (< szl. **Bukovnik*; vö. R. NAGY: MNy. XXIII, 568); a *Gorbolnok*-féle patak- és helynevek (legrégibb adatok: *Gorbounok*, *Gorbounuk*; vö. MOÓR, Szegedi Füz. II, 132); a *Szolnok*-féle hely- és személynevek (régében *n* előtt *au*, *ou*; csak később *ol*, *o*; pl. *Zolnuk* Vár. Reg. 6. §., l. MELICH, HonfMagy. 232—241).

Az *l* ingadozása *n* (*ny*) előtt még CSÁNKINÁL: *Dobro(l)nuk*, Zala-m., III. 19; *Katona*, Kolozs-m., V. 366—367; *Ku(l)n(y)i*, Tolna-m., III. 438; *Zo(l)na*, Somogy-m., II. 658.

Szórványosan jelentkezik *l* kiesés egyéb mássalhangzók előtt is. Példák: *thevgh* 1342, OklSz.; (u. itt régibb *l*-es adatok); ide tartozik e sárosm.-i helynév: *Teuchik* 1248; (= *Tölgyszék*, l. Cs. I. 313; u. itt sok *l*-es adat; vö. KARÁCSONYI: MNy. IV, 354); a *völgy* *l* nélküli alakja rejlik egy 1335. évi oklevél több *-wegh*,

-weg- utótagú adatában (vö. PAIS: MNy. XXXII, 108; *l*-es példákat l. OklSz.); az *Alpár* névnek (vö. tör. *alp*, *alyp*, EtSz.). Anon.-nál több *Olpár* mellett *Opar* változata is van (16. §.). A sopronm.-i *Goganfalwa* 1464. stb. (l. még *Aboganfalwa*, *Goganbazth* 1479; *l*-es adatai *Abulgan*-, *Abolgan*-, *Abalgan*- előrésszel, Cs. III, 600) *Abolgán* személynévvel függ össze (vö. PAIS: MNy. IX, 178).

Ingadozó az *l* szerepe még CSÁNKI következő helyneveiben: *Gacsalkfalva*, Gömör-m., I. 135; *Mahonfalwa*, Zala-m., III. 81; *Pa(l)konya*, Pozsega-m., II. 514; *Szülköz*, Valkó-m., II. 353.

Mielőtt mindezekből az adatokból a hangtörténeti következtetést levonnók, meg kell még jegyeznünk, hogy nem minden *l* kiesés tartozik az eddig említett esetek körébe. Így eltűnhetett az *l* hasonulás folytán is; pl. *Besseu sciget* EtSz. *Kisseu Zaar* 1216/1240; *Kysseukorua* 1297; (l. WERTNER: Nyr. XLII, 361—362); *parrag* SchlSzj., 'barlang'; *Cuechesporog* 1268, *Matheparraga* 1431; ('parlag', OklSz.). Kieshetett továbbá hangtorlódás következtében; pl. *Aianduc* 1152; stb., OklSz. (*ajándék* < **ajánl-dék*, EtSz.). Az *l* azután *egyéb* változásokon is mehetett át. Így régi példák vannak az *l* > (*x*) > -*j* (pl. *Ajtony*, EtSz., *Weimir* 1095; < szl. *Velimir*, *Velmir*, vö. MELICH, NyK. XXXIII. 332), *l* > *r* (l. pl. az *Erzsébet* név régi adatait, OklSz.; vö. MELICH: NyK. XXXIV, 368), *l* > *n* (l. *kápolna*, OklSz.; vö. MELICH: NyK. XXXIV, 292) változásra. Viszont a másodlagos *l* mint hézagöltő is felléphetett (pl. *Biwol*, *bilol* 1193; vö. MIKOS: MNy. XXXI, 159). S *l* keletkezhetett *r*, *n*, *t*-ből is (l. pl. a *lengyel* szót; vö. MELICH: MNy. V, 297—300; *r* > *l* leginkább elhasonulás következtében; vö. PETZ: MNy. XXIII, 142; a *borbély*, *erkély*, *kalmár*, *mordály*, *páncél*, *polgár* régi adatait l. OklSz.; a *zászló*, *Noszlop szavakról* l. MELICH, HonfMagy. 397—398).

E részleges változások mellett az azonszótagú *l* kiesés és az ezzel kapcsolatos *l* betoldás adatai azonban egy régi tágabbkörű magyar hangváltozás körvonalait mutatják. Főkép helyneveink tanúbizonysága szerint a változás kezdete az volt, hogy az *l* bizonyos hangtani helyzetben, így erősebb ajakkerekítéssel képzett mélyhangú magánhangzó (elsősorban *o*) s bizonyos mássalhangzók (*t*, *d*, *c*, *cs*, *n*) előtt először is *u*-ba ment át s így az előtte levő magánhangzóval kettőshangzót alkotott.

E folyamat következtében azonban e változás további ala-

kulásában annak a fejlődésnek részesévé lett, amelyen ómagyar kettőshangzóink mentek át. Ezek változása viszont kapcsolatos az ómagyar hangrendszernek azzal a nagyarányú megmozdulásával, amelynek végső oka a hangsúlyviszonyok bizonyos módosulásában rejlik. Mivel így időrendben az azonszótagú *l* megváltozásának kezdete e nagy átalakulás idejébe esik, valószínűnek tarthatjuk, hogy a többi idetartozó jelenséggel egyeredetű. Az a kérdés tehát, nem lehet-e az *l* kiesés kezdetét ómagyar hangváltozásaink keretébe illeszteni.

A hangsúlyviszonyok következtében ugyanis egykori szóvégi rövid magánhangzóink először kiegyenlítődték, majd lekoptak; a szó végén megindult *i* > *ü* változás nyelvjárásaink egy részében való továbbterjedése folytán keletkezett az *ü*-zés, illetőleg ennek folytatása, az *ö*-zés; a szóvégi változások következtében a tövégekben fellépő ingadozás rövid magánhangzóink egy fokkal való nyiltabbá válására vezetett; a szóvégi lekopással kapcsolatban megfelelő hangtani helyzetben bizonyos szóközépi magánhangzók is kiestek. De változáson mentek át a szóvégi hosszú magánhangzók is, amelyek megrövidültek, s régi kettőshangzóink, melyek hosszú magánhangzókká váltak (e változások kapcsolatáról l. LOSONCZI, Nyelvtud. Értek. I, 7—8).

Ezzel a legutolsó változással hozható kapcsolatba az azonszótagú *l* kiesése, mégpedig nemcsak attól a mozzanattól fogva, amikor már az *l* *u*-vá változva a kettőshangzók sorát növelte, hanem már maga a változás legeleje is. Amikor ugyanis kettőshangzóink hosszú magánhangzóvá való változása azzal kezdett megindulni, hogy a kettőshangzó első tagja egyre erősebben megnyúlt, e folyamat magával ragadta azokat az *l*-es szavakat is, amelyekben a fonétikai helyzet az *l* > *u* átmenetnek kedvezett, s ezekben az *l* az előtte levő magánhangzó fokozatos nyúlásával kapcsolatban legelőször is *u*-ba ment át. A további fejlődés ezután már a többi kettőshangzóéval egyirányú; az első magánhangzó még erősebb megnyúlása következtében az *u* legalább is a nyelvtérület nagy részén eltűnt.

Az *l* kiesés ilyforma megindulásának emlékét őrzi a népnyelvben esetleg megmaradt egyes kettőshangzós alakokon kívül nyelvünknek egy hangviszonya is, mely ily módon szintén bizonyító erejű. Ez a *vala* ~ *volt*, *volna*, *halott* ~ *holt*, *alszik* ~ *olt*-féle hangváltakozás (l. erről HORGER: MNy. XIII, 106—108).

Hogy e szavakban az eredetibb *o* éppen olyféle alakokban maradt meg (*l* után *t*, *n* következik), amilyenekben az *l* kiesés már kezdetben is mutatkozik s mai nyelvjárásainkban is a legáltalánosabb, arra mutat, hogy ily fonétikai helyzetben az *ol* hangcsoport más természetű lehetett, mint e szavak egyéb alakjaiban. Az *l* egyébként szemmel láthatólag (l. főkép helynévpéldáinkat) egyéb esetekben is megakadályozta a nyiltabbá válást.

Helyneveink tanúsága alapján a bizonyos fonétikai feltételek mellett végbemenő *ol* > *ou* > *ó* változás, amellyel tehát az *l* kiesés megindult, elég általános lehetett. Hiszen a legkülönbözőbb vidékekhez tartozó helynevekben jelentkezik. Ami mármost a változás további terjedését illeti, erre rendkívül fontos helyneveinknek az a vallomása, hogy az *l* kiesés kezdete a régi és új változatok erős ingadozásával (*ol* ~ *ou* ~ *ó*) járt.

Ennek az ingadozásnak egyik legfontosabb következményét szintén főképp helyneveink mutatják. Ezek bizonyossága szerint ugyanis a másodlagos *l* is elsősorban oly szavakban kezdett fellépni, amelyekben *ou* > *ó* után főképp *t*, *d*, *c*, *cs*, *n* következett. Világos tehát, hogy e szavakra az *ol* ~ *ou* ~ *ó* ingadozást mutató régi *l*-es szavak hatottak. Az ily módon létrejött *ou* ~ *ol* ingadozás vége később azután szintén sokszor *ó* volt, olykor azonban a másodlagos *l* maradt meg, amint egyébként az *l*-et elvesztő szóalakokba is visszakerülhetett az *l* az illető szavak olyan alakjaiból, amelyekben a fonétikai helyzet az *l* kiesésének nem kedvezett. Meg kell még jegyeznünk, hogy főképp egyes *cs* végű török jövevényszavakban (*bölcs*, *búcsú*, *bocsát*, *gyümölcs*) az *l* mindjárt kezdetben oly általánosan lép fel, hogy itt esetleg egy külön folyamattal van dolgunk, amelynek alapján PAASONEN pl. az átadó török nyelvben keresi (vö. NyK. XLII, 59).

Az *ol* ~ *ou* ~ *ó* ingadozás egy másik fontos következménye az volt, hogy az *l* elsősorban egyéb magánhangzók után is *t*, *d*, *c*, *cs*, *n* előtt, majd egyéb mássalhangzók előtt is kezdett *u*-ba átmenni, vagy pedig csak egyszerűen kiesni (l. adataink egyes csoportjait). Hogy ez az átterjedés is még az ómagyar korban indult meg, arra is főképp helyneveink vetnek világot. Talán még az átterjedés kezdő fokának emlékét őrizi az a körülmény, hogy pl. az efféle *ő*-ző szavak, mint *föld*, *tölt*, *zöld* (illetőleg *főd*, *tőt*, *ződ*) csaknem általánossá lettek az egész nyelvterületen. Lehet, hogy e szavakban az *l* helyét egykor esetleg elfoglaló *ű* ajak-

kerekítő hatása nyilvánulhatott, bár hasonló folyamat magából az *l*-ből is kiindulhat.

Általában adataink arra mutatnak, hogy az azonszótagú *l* kiesése a szó belsejében, valamint mássalhangzó előtt a szó utolsó szótagjában különféle fonétikai helyzetben is elég nagy terjedelmű volt már a kódexek kora előtt. A változással járó folytonos ingadozás következtében később az *l* kiesés a nyelvterület egyes részein egyre újabb esetekre terjedt át s így mai nyelvjárásaink egyik legjellemzőbb sajátága lett.

A változás csíráját tehát hangsúlyviszonyainkban s az *l* hang kiejtésének bizonyos fonétikai feltételek mellett való különleges alakulásában kell keresnünk. Hogy a fonétikai helyzetnek efféle változásokban milyen nagy szerepe van, azt érdekesen mutatja a holland nyelv, amelyben *d*, *t* előtt egészen hasonló hangváltozás ment végbe (l. pl. *houden* 'halten'; *out* 'alt'; magyarázatát l. JESPERSEN, *Lehrbuch der Phonetik*, 132). BUDENZ éles meglátó képességére vall, hogy az *l* kiesés eredetével kapcsolatban a fonétikai helyzet fontosságára rávilágított.

LOSONCZI ZOLTÁN.

A képzetkomplikációk kérdéséhez.

Az irodalmi expresszionizmus elsőszülötte, RIMBAUD *Voyelles* című verse, nemcsak a költészetben jelent új irányt, hanem a jelentésváltozások történetében is. A nyelvtörténet — akár a magyar, akár idegen irodalmak emlékeit vizsgáljuk — ismer ugyan sokszáz éves példákat az ú. n. komplikációs jelentésváltozásokra, Rimbaud verse azonban mintha új világot tárna fel az írók nyelvi képzelete előtt, melyben „les parfums, les couleurs et les sons se répondent“ (Baudelaire: *Correspondances*). Mintha a költői intuíció egyetlen villanása elég lenne arra, hogy új asszociációs lehetőségeket tárjon fel s megvilágítsa az érzékfeletti érzékelés birodalmát, hol a színeknek hangjai s a hangoknak színei vannak, hol az *i* hang vörös, mint „kiköpött vér“ (sang craché) és kék az *o*, mint „ibolyaszín sugár“ (rayon violet). E különös, „hangos“ költői látomásokból képek rajzanak ki, melyek világosan szólnak képzeletünkhöz s még inkább hangulatainkhoz, melyekről azonban a racionális értelem csak nehezen tudja lehántani a végső fátyolt. Azonban a legmerészebb költői képzelet is véges, mert újat alkotni csak úgy tud, ha már meglévő képzeletelemeket rak össze azelőtt nem ismert változatban. Az értelem tehát követheti a képzelet útjait, ellesheti alkotó munkájának titkait, ha sikerül megtalálnia azokat a reális, valóságban megadott képeket, összképzeteket, melyeknek felbontása útján a fantáziakép elemei létrejöttek. RIMBAUD kortársai — részint elkeseredett ellenségei, részint lelkes rajongói a költőnek — hiába igyekeztek áttörni azt a sejtelmes ködöt, melyet a vers hangulati elemei vontak a feltételezett racionális mag köré. Rimbaud maga sohasem adott határozott választ arra a kérdésre, hogy mit akart a „Voyelles“-al kifejezni. Rendesen azt felelte, hogy „játék“, „huncutság“ az egész. Az utókor nem keresett racionális magyarázatot, egyszerűen öncélul ismerte el a vers különös hangulati szépségeit, az ú. n. hermetikus költészet pedig elfogadta örök mintájául. A Nouvelle Revue Française 1934 októberi számában HENRI HÉRAUT cikke foglalkozik a *Voyelles*-el s

végre leleplezi Rimbaud költői képzeletének műhelytitkait. Megállapítja, hogy a vers merész hang — szín komplikációihoz valami régi francia ábécéskönyv képei adták a szemléleti alapot. Tehát az „a noir“ alapjában véve nem más, mint az ábécéskönyv fekete színnel festett A betűje s a hozzá asszociált költői képeket a betű mellé rajzolt méhről (A, Abeille) veszi a költő, ez a „tündöklő légy“, a „mouche éclatante“. Így, az ábécéskönyv képei nyomán sorban megfejtí HéRAUT az „I rouge, U vert, O bleu“ titkát is. Megállapításai oly természetesen, annyira önként adódnak, hogy feltevése helyességéről tökéletesen meggyőzők az olvasót. A pszichológus és a nyelvész szempontjából végtelenül érdekes és tanulságos ez a „leleplezés“, mivel bepillantást enged a költői képzelet műhelyébe s megvilágítja néhány nehezen hozzáférhető képzetkomplikáció, ill. komplikációs jelentésváltozás reális, szemléleti alapját. Természetesen az író — ki KÁLLAY MIKLÓS személyében egyúttal mint transcendentális szépségek iránt fogékony olvasóközönség szólalt meg (Napkelet, XII: 720) — úgy érzi, hogy HéRAUT magyarázata „kitépte egy drága, színes játékszernek szomorú kócbelét“. Szeretné, ha nem volna igaza, mert „mennyivel izgatóbb és költőibb az a tudat, hogy az ösztönös átérzések fogékony recehárttyájára a hangzóknak egy köznapi lelkek számára ismeretlen és megfoghatatlan rádióaktivitása sugározta rá a színeket és képeket és nem az ábécéskönyv vetítette oda gyermeteg színeit és ábráit ugyanazzal a köznapi rendszerrel, ahogyan a tömegfilmeket szokás“. KÁLLAY MIKLÓS álláspontja rokonszenves és érthető. Hiszen az analízis az író és a művészi érzékű olvasó szempontjából mindig kiábrándító, mert az élet egysége helyett holt preparátumot ad. Csak egyben téved KÁLLAY: ha helyesek is HéRAUT megállapításai, akkor sem vonnak le semmit Rimbaud teremítő képzeletének értékéből. Igaz, hogy a szemléletben, az ábécéskönyv képeiben, úgyszólván készen kapta a Voyelles-ben elénktárt képek minden elemét, a költő képzelete mégis óriás szakadékot hidalt át, midőn a hangok írásképeire vonatkozó, szemléletben adott színeket ugyanazon hangok hallásképeire vonatkoztatta. Még az is lehetséges, hogy a költő lelkében nem ment végbe tökéletesen a hangérzet — színérzet komplikációja — hiszen ha elfogadjuk HéRAUT véleményét, a színérzeteiket bizonyos mértékig az írásképekre is kellett vonatkoztatnia, mivel az ábécéskönyv képei a szemléletben kapcsolták őket —

az azonban bizonyos, hogy a vers olvasásakor mi tökéletesnek érezzük a komplikációt. Egy versben pedig mindig megvan az, amit a költő az olvasóval bele tud éreztetni.

Lélektani és jelentéstani szempontból tehát azt jelenti HÉRAUT „leleplezése“, hogy sikerült megoldania néhány képzet-komplikáció keletkezésének kérdését. A jelentéstan eddig úgy magyarázta minden képzetkomplikáció, ill. komplikációs jelentés-változás létrejöttét, hogy „a névátvitelt nem a két képzet tartalmi közössége — hiszen két különböző érzékterület érzetei és képzetei között tartalmi közösség nem képzelhető — hanem a hozzájuk fűződő hangulat rokonsága teszi lehetővé.“ (Gombocz: Jelentéstan 82). Ez a tétel minden képzetkomplikáció szempontjából helyes, mert akár úgy értelmezzük, hogy tényleg az érzetek ill. képzetek hangulati hasonlósága hozza létre a képzetkomplikációt, akár a már létrejött komplikáció képzetelemei sugározzák át egymásba utólag a saját hangulatukat, a hangulati rokonság mindig fennáll. Azonban ha nagyritkán sikerül tisztázni egy-egy képzetkomplikáció születésének lélektani körülményeit, akkor azt tapasztaljuk, hogy a kapcsolt képzetek között a hangulati rokonság mellett rendszeren valami sokkal realisabb összefüggés is fennáll. Ezt az összefüggést igen gyakran az adja meg, hogy az író a szemléletben már készen kapja mindazokat az érzet-, ill. képzetelemeket, amelyeket azután új, komplikációs kapcsolatokba állít.

Szeretném néhány közismert komplikáció elemzése által megvilágítani, miként jöhet létre a szemléletben adott kép, ill. összképzet elemeinek szokatlan és merész kapcsolása útján egy-egy jelentés-változás. A képzetkomplikáció már-már klasszikus példái, a „fehér csend“, „fekete csend“ kapcsolatok szinte kézzelfoghatóan igazolják ennek lehetőségét. Idegen és magyar költők munkáiból rengeteg olyan részletet idézhetünk, melyek világosan megjelölik azt az utat, mely a két említett kapcsolat kialakulásához, önállósulásához vezet. Pl.

Milyen *fehér csöndesség* ez!

Messze házunk téiben ül.

(Babits: Halavány téli rajz.)

Vagy:

Hallgatna böles *fehér csönd*, ha télre jár a naptár.

(Tóth Árpád: Egy régi ház előtt.)

Amint látjuk, a „fehér csend“ kapcsolatnak mind a két versrészletben hajszálnyira azonosak az alapjai. A költő lelkében mint összképzet él az elhagyott téli táj képe. A kép leglényegesebb jegyei a fehérség és a csendesség s így némi költői merészséggel ezek kapcsolódnak a ma már szinte konvencionálissá lett színérzet—hangérzet komplikációban. Valószínűleg csak véletlenül múltott, hogy az említett képből nem a fordított irányú, tehát hangérzet—színérzet komplikáció: a „csendes fehérség“ vált ki. A lélektani alap ugyanúgy megvolna erre is. A „fehér csend“ kapcsolat talán hangulatosabb, s amit először kellett volna említenem, a legtöbb ember képzelete erősen vizuális irányú, a szemléletben és képzetben rendszeren a látáselemek érvényesülnek a hallás, tapintás stb. rovására. Mint láttuk, a „fehér csend“ komplikációnak mindkét idézett versrészletben képszerű alapja van s bár a benne kapcsolt szín- és hangérzetnek egyetlen közös tartalmi eleme sincs, kapcsolatuk mégis jogosultnak látszik, mert a reális, ill. költői kép a szemléletben együtt adja őket. Ezen a fokon tehát még nem beszélhetünk lélektani szempontból valószínűságon végbement jelentésváltozásról, bár e folyamat megindítója csakis ilyenféle szemléleti egység nyelvi kifejezése lehet. A jelentésváltozás akkor lesz teljes, s mint költői kifejezés akkor lesz igazán szép és merész a tartalmilag nem rokon képzetek komplikációja, midőn a „fehér csend“-szerű kapcsolatok kiválnak abból a szemléleti egységből, mely kapcsolatukat lehetővé tette. Mint pl. Adynál:

Karollak, vonlak s mégsem érlek el

Itt a *fehér csönd*, a fehér lepel.

Nem volt ilyen nagy csönd még soha tán

Sikoltás belé, mert mindjárt elveszünk — stb.

(A fehér csönd.)

Tulajdonképen az egész verset kellene idéznem, mert csak így látjuk, hogy a kérdéses komplikációnak már semmi köze sincs ahhoz a szemléleti egységhez, a csendes, havas táj képéhez, mely létrejöttét lehetővé tette. A „fehér csend“ kapcsolatról itt már lefoszlott minden reális elem, de hangulati elemekben, szimbolikus kifejező értékben annál gazdagabb. Ady egész versével nem tudja úgy kifejezni azt, hogy:

„Megállt az élet, nincsen több sora,

Nincs kínja, csókja, könnye, mámore“ — mint e pár szóval: „itt a fehér csönd“.

A „fekete csend“ komplikáció kialakulása hajszálnyira ugyanígy ment végbe: pl.

Ces grands rameaux jamais appaisés comme l'onde
D'où tombe un *noir silence* avec une ombre encor plus noire
(Verlaine: Dans les bois.)

Vagy:

Lemegy a nap és úgy kell lenni
Elhűyni, elmerülni szépen,
Lemenő nap arany tavában
Elsüllyedni *fekete csendben*.

(Tóth Árpád: Arany tó az égen.)

A „fekete csend“ esetében tehát az éjszakai, sötét, csendes erdő, táj képe az a szemléleti egység, amelyben a képzetkomplikáció megindul.

Az imént tárgyalt jelentésváltozások egy sajátos tapadási folyamat eredményének tekinthetők, ez a tapadás azonban nem egyetlen mondat, hanem egy szemléleti egység keretein belül megy végbe. Természetes, hogy ennek a jelentéstani tapadásnak számtalan mozzanata van s a képzetkomplikációk keletkezésénél hol egy, hol más mozzanat érvényesül. Lássunk talán egy más típust:

A mennyből *kék pacsirtadal* záporoz

(Mécs László: Vendégeim jöttek.)

Főnt száz meg száz virág fakad

Lent *méregzölden zeng* a rét.

(Erik Axel Karlfeldt: Utak. Ford. Hajdu H.)

És zöld, nyugodt, tág és komoly szemedben

Békén sugárzik, édesen merengve

Az isteni mezők *zöld, tiszta csendje*.

(Carducci: Az ökör. Ford. Kosztolányi D.)

Mind a három idézett versrészletben azt látjuk, hogy a komplikációk: „kék pacsirtadal“ (szín—hang) „méregzölden zeng“ (szín—hang), „zöld csend“ (szín—hang) hasonló módon keletkeztek, még pedig látszólag úgy, hogy az egyik mondatrész jelzője ill. határozója mintegy metathesis útján egy olyan mondatrészszel került kapcsolatba, mellyel komplikációt alkot. Tehát „a mennyből kék pacsirtadal záporoz“ ebből lett: a kék mennyből pacsirtadal záporoz; „méregzölden zeng a rét“ ebből: zeng a méregzöld rét s végül „az isteni mezők zöld, tiszta csendje“ ebből: az isteni zöld mezők tiszta csendje. A komplikáció kialakulásának útja itt valószínűleg a következő: az író előtt egyetlen kép van, mely

színes, hangos, illatos, stb., szóval egyesíti magában a különböző érzékterületekhez tartozó képzeletelemeket. Ez a kép az író lelkében mint tagolatlan összképzet él. Midőn tudattartalmát szavakba önti, mondatokat alkot. Ekkor az összképzetet analizálja, elemeire bontja s az így nyert elemeket egymással logikai viszonylatba állítja. Tehát amikor ilyenfajta mondatok keletkeznek: „a mennyből kék pacsirtadal záporoz“, az összképzet analízise szükségszerűleg helyes volt ugyan, hiszen a mondat tanúsága szerint az összes képzeletelemek megvannak benne, a szintézis azonban hibás. Az író akár tudatosan, akár öntudatlanul tévedett, midőn az egyes képzeletelemeket egymással logikai viszonyokba állította. A képzeletelemek ilyen — látszólag hibás — szintézise a művészi, költői hatáskeltés egyik legkitűnőbb eszköze, mivel — érzésem szerint — sokkal szemléletesebben érzékelteti az író lelkében élő egységes, tagolatlan összképzetet, mint a megfelelő, logikailag kifogástalan mondat. Hiszen minden finom művészi analízis egyetlen és bevallott célja, hogy minél tökéletesebb képet adjon a tagolatlan és megbonthatatlan egésről. Egy ilyen tévedés a szintézis mozzanatában a költő érzéki és érzelmi benyomásainak csorbíthatatlan egységét jobban hangsúlyozza, tisztábban kiemeli a különböző érzékterületekhez tartozó képzeletelemek összeolvadását az összképzetben. Ez a mondat: „a mennyből kék pacsirtadal záporoz“ tagadhatatlanul egységesebb benyomást idéz elő az olvasóban, szervelesebben kapcsolja egy szemléletben az ég kékségét s a magasból zengő pacsirtadalt, mint logikailag helyes, de színtelenebb változata: a kék mennyből pacsirtadal záporoz.

Az eddig tárgyalt példák azt mutatják, hogy egy bizonyos szemléleti egységen belül létrejött s idővel esetleg önállóvá lett képzetkomplikációk leggyakoribb esete a szín-hang kapcsolat. Ez magától értetődik, hiszen a legtöbb ember lelkében a látás és hallásképzetek uralkodnak, ezek a legélénkebbek, leghatározottabbak és így a költői képzelet munkájában is ezeknek van a legnagyobb szerepük. Azonban arra is találunk példát, hogy egy bizonyos szemléleti egységen belül másirányú komplikációk jönnek létre. Baudelaire képzeletében pl. igen nagy szerepük van a szagképzeteknek. Az ő „Correspondances“-ában — mely már szinte jelentéstani példatárnak számít — találjuk a következő szín-szag kapcsolatot:

Il est des parfums... verts comme les prairies.

Ez a „zöld illat” komplikáció ugyanolyan szemléleti egységből válhatott ki, mint az imént tárgyalt „zöld csend”, t. i. az illatos, friss zöld mező képéből.

A képzetek komplikációjának van egy meglehetősen ritkán előforduló, azonban annál érdekesebb esete. T. i. midőn az író csak látási, ill. hallási, stb. szemléletében előforduló képzetek erősítésére, mintegy az összképzet gazdagítására, olyan képzet-elemeket is belevon leírásába, amelyek szemléletében nincsenek meg. Általam ismert legszebb irodalmi példája ennek nem expreszszionista versben, hanem a Debreceni-kódexben fordul elő: „— a mi lőlkongben nitua kelh Azert a mi ablakinkat tartanonk de čak az *vronk Jefuf kennianak latafara hallasarah annak nielddők-lefere illetefere ef illatozafara*” (184). Krisztus kínszenvedéséről főként látási, esetleg még hallási képzeteink lehetnek. A kódex-író azonban extázisában minden érzékével magába fogadja a fájdalmas képet, nemcsak látja és hallja, hanem ízleli, tapintja, szagolja is. Ösztönösen megérzi, hogy egy szemlélet annál eleve-nebb, minél több érzetből tevődik össze s így a lelkében élő össz-képzetből olyan mozzanatokat is kielemez leírásában, melyek nincsenek meg benne. Szemlélete annyira élénk, hogy bár csak egyetlen érzékszerve működik, a többi érzék belekapcsolódik ennek a munkájába, a szemléletben mintegy átváltódik s egyetlen irányban erősíti az érzékelést. A kép, mely így létrejön, erősen, szinte túlságosan reális, de feltétlen művészi hatású, mivel a túlfűtött érzéki képzeteknek megvan az ereje arra, hogy szoros egy-ségbe fogja össze.

A XX. század poeta doctus-a nem ilyen szerencsés:

Komoly, édes dombok muzsikája! Szerte *hang, szín, zamat, illat, simogatásverte muzsika!* Öt érzék ezer muzsikája.
(Babits: Free trade).

Nehéz pontosan megfogalmazni, miért él a Debreceni-kódex képe és miért halott emez. Hiszen ha az utóbbit elemezzük, kitéjük, hogy a képzetkomplikáció egy magasabb, kötöttebb formáját mutatja, az összképzetben előforduló képzetek közül legalább három: a hang, szín, illat az író szemléletében feltétlenül megvan s így csak két képzet: a zamat és simogatás nem valóságos eleme a szemléletnek, csak ez a kettő szolgál az össz-képzet költői kiegészítésére, gazdagítására. Amellett az író egy

mondattal össze is foglalja a képet (öt érzék ezer muzsikája). És mégis... A képzetkomplikációk szétesnek, pusztá felsorolásként hatnak. Csak furesák, de nem ingerlik az olvasó képzetét arra, hogy a költői képen előforduló valóságos és költői képzet-elemeket öt érzékkel érzékelhető s mégis főként hallásszemléletben fogja össze. Pedig minden megvan ebben a komplikációban, csak egy hiányzik belőle: az író képzetének túlfűtöttsége, mely egyedül képes plasztikus egységbe olvasztani az annyira különböző képzeletelemeket. Babits végtelenül finom intelligenciájának pompásan sikerült az összképzet analízise, a tökéletes szintézissel azonban adós maradt.

LOVÁS RÓZSA.

Néhány finnségi-mordvin szóhasonlítás.

1. Déli-észt *tsank*, mordvin *sango* stb.

WIEDEMANN Ehnstnisch-deutsches Wörterbuch-jában közöl egy *tsank*, gen. *tsango* ~ *tsänk*, gen. *tsängo* 'Haken (natürliches), krummer Schnabel' jelentésű déli nyelvjárási szót, mely ugyanezen nyelvjárásterületen a későbbi gyűjtésekben is megtalálható. Az Eesti Keele Arhiiv szógyűjteményei szerint Põlva *tsäyk*, -*cò*, nom. pl. -*γgo* 'kaelkookude konks', Karula *tsäyk*, -*ga* 'Haken', *ceelnõgläl om tsäyk* 'a horgolótűnek horga van', Vastseliina *sõrme tõmmaš tsäykkku* 'külm tõmbas sõrmed kõve-raks', *tsäy|k*, komitat. -*guga* 'väike puust haagikene kõie tegemiseks', szetu *tsäyk*, -*gu* 'konks, haak', *raita tsäyk* 'konks vankri tagumise telje ligi...' Alulírott följegyzései szerint is a *tsäyk* 'horog' szélteben használt szó a szetu nyelvterületen, pl. Järvesuu kerület Verska falujában a *tsäyk* és a *kurk's* 'horog' mint rokonértelmű szók szerepelnek: *kuq kuts kurk's*, *kuq tsäyk* 'ki "kunks"'-nak hívja, ki "tsank"-nak (t. i. a horgot)'; *adrä tšli manñom ga tsäyk ni haŷk* 'az eke nyelén is van "tsank" vagy "hank" (horog)', *säne tsäykkom*, *miš kapla hõrättedäš* 'van olyan horog, mely (é. mellyel) zsinórt sodornak'.

Ezen észti nyelvjárási szónak megfelelője a finnségi nyelvekben nem található. Lehetséges azonban, hogy összefügg a következő mordvin szókkal: *šurga*, *šargo*, *čarga*, *carga* 'gabel' (PAASONEN, MSFOu. XXII, 29), *čanga* 'heugabel' (i. h. 30), továbbá *сѣнго* 'вѣлы' (M. E. JEVSEVJEV, Osnovy mordovskoj grammatiki 3), nom. pl. *сѣнк* ~ *сѣнгот* ~ *сѣнкт* (i. h. 20). Ha ez egyeztetés helyes, akkor itt egy fgr. szókezdő palatális affrikátával (*tš*-, ? *tš*-) van dolgunk, melynek megfelelője a déli-észti ben szabályosan *ts*- ill. *tš*- (és *s*-), a mordvinban pedig *š*-, *č*- (vö. WICHMANN: FUF. XI, 269, 274, 285–6; PAASONEN, s-Laute 122, SZINNYEI NyH⁷ 28). A hangtanilag kissé szokatlan md. -*g*- ~ finnségi -*kk*- (~ észti -*k*-) megfeleléshez vö. mdM. *kšrga*; mdE. *k'irga*, *k'irga*, *korga* 'hals', f. *kurkku*, észt *kurk* (= *kurk*) 'torok', Jelentéstani párhuzamul szolgálhat a következő finnségi szó-

család: f. *hanko* 'furca bidens seu tridens', észt *hang*, gen. *hangu*, karj. *hango* stb., eredetileg valószínűleg szintén 'horog' jelentésben; vö. f. *hanka*, gen. *hangan* 'grepe, krok, hake' (LÖNNROT, Finskt-svenskt lexikon), de = *hanko* jelentésben is, déli észt (hangtanilag kissé elütő, de mégis kétségtelenül ide tartozó *hank*, gen. *hangu* 'Haken, Ruderhaken, hakenförmige Figur in Gurten, die Gabel zum Gurtmachen' (WIEDEMANN szótára). SETÄLÄ (ÄH. 266) és utána SAARESTE (Leksikaalseist vahekordadest 206) e *hang*, *hanko* stb. finnségi szócsaládot egyeztetette a mordvin *šarğa*, *šargo* stb. szóval. Valószínű azonban, hogy e kettőt el kell különíteni egymástól, mert a mordvin alakoknál szókezdő š-et nem lehet föltenni, mint SETÄLÄ gondolta. SETÄLÄ (i. h.) egyébként az észt *hang* stb. szót a cser. *šāńak* 'gabel', votj. *šanik* 'heugabel' szavakkal is egyeztetette, ez azonban nem fogadható el, mert ez utóbbiak csuvas jövevények: cser. *še'ńik*, *šan'ók*, *šan'ik* 'heugabel', votj. *šan'ík* *šan'ík*, stb. 'grosse gabel, heugabel, mistgabel' < csuv. *sāńak*, *seńak* stb. 'grosse gabel' WICHMANN, MSFOU. XXI, 92).

2. Finn *kääppätä* ~ mordvin *k'e'p'ed'ems*.

A legrégibb finn törvényfordításban, a Herra Marttitól fordított Kristoffer király föld-törvényeiben (1548) érdekes szóremetével találkozunk, '(fö)l)mászni' jelentésű *käppä-* (vagy *käppä-?*) igével. Az adatok következőleg jelentkeznek a mondatokban (vö. Monumenta Linguae Fennicae II, 1): *Sudhen werkon pitä oleman ivri wahuan, niñn ettei se repiä eli heltiä, cosca mies sen filmiä möäten käppä eli kijppiä ylöspäiten*... 'A farkashálónak igen erősnek kell lennie, úgy hogy ne szakadjon, se utána ne engedjen, mikor az ember a szemek mentén "kääppä-l", vagyis mászik (fölfelé)' (74. l.); *Kääppä eli kijppiä mies puhun omin tahdoin*... 'Kääppä-l' vagyis mászik az ember a fára önként... (154. l.); *Käppä mies puhun itze tahdoin*... '(Ha) a férfi önként mászik a fára...' (157. l.) *Käppä hän käfkyn iälkin*... '(Ha) parancsra mászik...' (u. o.), *Nytt sanouat sen cuollen perillifett käfkyn eli rucouxen tähden ylös käpämän* '(Ha) most a halott örökösei (öt) parancs vagy kérés miatt fölmászottnak mondják...' Megjegyzendő, hogy ugyanezen törvénynek mintegy 100 évvel későbbi fordításában, mely Kollanius Ábrahámától származik, nem fordul elő többé ezen bennünket itt érdeklő ige, hanem a megfelelő helyeken csupán a szó szinonímája, a mai finn irodalmi nyelv-

ben is általános *kiivetä*, *kiipeä*- (vö. Monum. L. Fennicae III, 1 105, 211), *kype* ~ *Kijpe* 'mászik' (= *kipe*), *ylös kijwennen* 'föl-mászott(nak mondják)' (= *kivennēn*) ige szerepel. A finn szótárak ez igét kissé eltérő formában ismerik, t. i. RENVALL, *Lexicon Linguae Finnicae*: *käpää*, *wätä* a. *käpeän*, *wetä* 'pedibus manibusque enitor, adscendere studeo e. c. in arborem', 'aufzuklettern suchen', ugyanígy LÖNNROT, *Finskt-svenskt lexikon*: *kävätä*, *käpään* ~ *kävetä*, *käpeän* 'sträffa med händer och fötter, klifva, söka klänga, klättra upp (*kiivetä*, *kavuta*)'. Az egész igecsalád *käppä*- (? *käppä*-) *käpä*-, *käpeä*- úgy látszik egyszerűen magyarázható, mégpedig mint denominális képzés *käppä*-, *käppä*-, *käpä*-töből, vö. RENVALLnál *käpälä*, -län v. *käpälö*, -lön v. *käpy*, -vyn 'pes l. planta pedis animalium . . . e. c. lupi, vulpis, leporis, felis', 'Pfote, Tatze', *käüppä*, -pän 'manus occulte arripiens', 'heimlich ergreifende Hand', LÖNNROTNál *käpälä* ~ *käpälö* ~ *käpäle* 'tass, ram, labb', *käppä* 'hand, tass', *käpy* 'klo, ram, tass', *käüppä* 'lönnligen gripande hand'. Legalábbis RENVALL és LÖNNROT fordításai ('pedibus manibusque enitor . . .', 'sträffa med händer och fötter') kétségtelenül megengedik ezt a magyarázatot. A *käppä*, *käpälä* szó etimológiai megfelelőire vonatkozólag egyéb finnugor nyelvekben vö. WICHMANN: FUF XI, 205, TOIVONEN: FUF, XXII, 141 (lapp, mordvin, osztj. megfelelők).

Mindehhez az itt említett, többé-kevésbé magától értetődő dologhoz járul mégis az az érdekesebb lehetőség, hogy a kérdéses finn igének megfelelője lenne a mordvinban: mdE. *k'ep'ed'ems*, mdM. *k'epäd'ems* 'heben aufheben; (ein fest) feiern; sich erheben, aufgehen (v. den himmelskörpern)' (PAASONEN példái, Mordw. Chrest. 76), *Кенетемс* 'поднятыся', *кенедемс* 'поднимать' (JEVSEVJEV, *Osnovy* 127). Természetesen ez is lehet önálló képzés a mdM. *k'ep'ē*, mdE. *k'ep'e* 'barfuss' névszóból (vö. f. *käppä*, PAASONENnél l. c.). A szóbanforgó névszó és ige jelentéstani viszonya azonban mégis meglehetősen távoli. Az alapjelentés körülbelül a főnévnél 'mancs, kéz', az igénél 'manccsal, kézzel megfogni, emelni' > 'kéz segítségével magát emelni, emelkedni'. Vö. fönt f. 'sträffa med händer och fötter', továbbá f. LÖNNROT *käüpätä*, *käüppään* 'gripa med handen, gripa, fatta uti, hemligen gripa l. fatta uti', észben WIEDEMANN szótára szerint *käppama*, *käppan*, *käpata* 'ergreifen, mit der Hand fassen, betasten, angreifen, stehlen, mit den Händen aufrichten (wie kleine

Kinder)'. A mordvin ige összetartozását a finnségi *käppä-* tövel talán azon tény is segíti megerősíteni, hogy ennek jelentése 'emelkedni' olyan, mellyel általában váltakozik a '(valamire) mászni', jelentés, mint jelen esetben a finn *k(ä)äpäätä* 'mászni' ~ md. *k'ep'ed'ems* 'heben, aufheben'. Erre vonatkozólag vö. f. *nousta* 'emelkedni' ~ *nousta puuhun* 'a fára mászni', dél-vepszen (KETTUNEN Lõunavepsa häälük-ajalugu I 6) (*koñd'i*) *käbälile libä* '(karu) käppade pääle tõusis', (op. cit. II 27) *libuda* 'tõusta' (vö. f. *lipua*), (op. cit. II 45) *koñd'i kuzhe libü* 'karu kuuse otsa ronis'. Ezen jelentési összhangot a kérdéses finn és mordvin ige közt figyelembe véve, azokat közvetlenül is lehetne egyeztetni, ha mindkettőnek közös *käppä* ill. *k'ep'e* névszóból való származtatása kételyt okozna. A finnségi-mordvin szóhasonlítás hangtani megerősítésére az *e* ~ *ä(ä)* viszonyra vonatkozólag vö. md. *p'ek'e* ~ f. *päkkä*; md. *šesk'e* ~ f. *sääski* (PAASONEN Mordw. Chrest. 107, 124); *a -p-* ~ *pp-* viszonyra md. *lep'e* ~ f. *lennä*; md. *sep'e* ~ f. *sappi* (op. cit. 89, 123). A mordvin és finnségi igeképző jelen esetben egy és ugyanaz: vö. md. *lemde-* 'benennen', *läzde-* 'hinzufügen' ~ f. *nimeä-*, *lisää-* stb. (BUDENZ, Alakt. 122).

A fönti sorok tehát a mordvin *k'ep'ed'ems* ige magyarázatát más úton járva kísérelték meg mint BUDENZ, MUSz. 27 (nr. 33), ki annak az észit *kebja* 'leicht', f. *keviä*, *kepiä*, *kepeä* 'könnyű (levis portatu)', m. *kevés* 'paucus, exiguus; parum, modicum' szókkal való összetartozását föltételezte. Az olvasóra hárul annak eldöntése, melyik magyarázat hihetőbb. Be kell ismerni, hogy az itt adott szófejtő kísérlet esetleg szintén nem a legkifogástalanabb.

3. Finnségi *jäme*, *jämeä* stb. ~ mordvin *jam*.

A finnségi nyelvekben van egy 'vastag, sűrű' jelentésben ill. ebből fejlődött későbbi jelentés-árnyalatokban általánosan ismert melléknév: lív *jamd*, *jamdä*. Salatsi nyjár. *jämde*, *jände* 'frech, grob, tölpisch, plump; dick (im Umfange)' (Sjögren—Wiedemann, Livisch-deutsches ... Wörterbuch), *ja'mdä* 'jáme' (KETTUNEN szótára, kézirat); észit *jäme* gen. *jämeda*, *jämme* 'dick, grob', fig. 'unhöflich, grob, ohne Umstände, sich spreizend', j. *heal* 'grobe, tiefe Stimme', nyelvjárásokból pl. (az Eesti Keele Arhiiv szógyűjteményeinek adatai) Kuusalu *jämlè*, *-ejä* 'jáme', Jämaja *jämè*, gen. *jämè*, Reigi, Torma *jämlè*, *-eda*, Tarvastu *jämè*, gen. *jämme*, Puhja *jämmè*, (alulírott gyűjtéseiben) szetu *jämmè*, nom. pl. *jämmè*;

vót *jäme* 'sakea', *j. suppi* 's. liemi' (O. A. F. MUSTONEN: Viritt. I, 169), *jämiä* (*savvu*) 'paksu (*savvu*)', *jämiä*^D 'sakeat', *jämmässig* 'paksuksi', *jämässä* 'sakeista' (KETTUNEN, Vatjan kielen äännehistoria² 69, 153, 157), krévin-vót *jämi*, *jemme* 'dick' (WIEDEMANN, Über die Nationalität und die Sprache der... Kreewinen 85), Jõepära-vót *jämiä* 'jāme', 'густой, толстый, основательный', *jämiä* *kisseli* 'vastag kışel', *jämiät* *pūd*, *jämiä* *mañ-velli* 'vastag rizspép' (Eesti Keele Arhiiv, D. ZVETKOV gyűjtése); finn *jämiä*, *än* 'stabilis l. firmus l. constans, haud facile loco movendus nec flectendus, inde crassus l. solidus... ', 'standhaft, feststehend, steif, fest, dick, beständig, gesetzt, wichtig, beharrlich, unbeweglich', *jämiäinen*, *jämyräinen* id. (RENVALL szótára), *jāmeä*, *jämiä* (*jämä*) 'styf, stadig...; tjock, bastant, vigtig', *j. puu* 'tjockt l. bastant träd', *j. piimä* 'tjock surmjölk', *jämäkkä* ~ *jämäkäs* 'styf, bastant' (LÖNNROT szótára), finn nyelvjárásokból pl. Alsó-Satakunta *jämiä* ~ *jämmē* (IKOLA, Ala-Satakunnan murteen äännehistoria I, 134, 135); karjala Suojärvi *jämiä* ~ *jämäkkä* ~ *jämiä* 'jāmeä', Rugajärvi *jämäkkäh* *päiväzen* *raški* 'vastag (felhő) eltakarta a napot', Tver *jämie* 'kankea, jäykkä, taipumaton' ~ *jämäk'k'ä* (a Finn Irodalmi Társaság szógyűjteményei); aunusi *jāmie*-, nom. sg. *-ei* (~ *jārie*-, *-ei*) 'paksu, vahva' (GENETZ Suomi II. folyam XVII, 53), Salmi *jāmei*, gen. *-ien* 'paksu', Njekkula-Riipuškala *jāmei*, *-ien* id. a (Finn Irod. Társ. szógyűjt.). A tárgyalt szó elején a finnségben váltakozik *jä-* (általánosabb) ~ *ja-* (lív *ja'mdš*, karj. Suojärvi *jämiä*), mint sok más esetben is pl. dél-vepsze *jāred* 'jāme' ~ *jāred*, észt és finn *järv*, *järvi* 'tó' ~ vót *jarvi*, lív *jōra* < *jarvi* (vö. KETTUNEN, Lõunavepsa häälik-ajalugu II 1—2, Vatjan kielen äännehist.² 125—6, Eestin kielen äännehist. 125). Valószínűleg *ja-* az eredeti; *a-* > *ä-* változás történt szórványosan a *j*-hang palatalizáló hatására. Az általános *ēda*-, *-edä*-ragos alak mellett (típus f. *jāmeä* stb.) ritkábban látunk *-kka*-, *-kkä*-képzést is (f. *jämäkkä*, Tveri karj. *jämäk'k'ä* stb.). Különösen a keleti-finnben és a karjalaiban gyakori e két melléknévképző párhuzamos föllépése, pl. (a Sanakirjasäätiö és a Finn Irod. Társ. adatai) keleti finn Kangasniemi *huqlakka* ~ *huqlē* 'haalea...', Ilomantsi *muhakka* ~ *muhee* 'murakka, pehmeä', *kähäkkä* ~ *kähee* 'käreä', Suoj. *murakka* ~ *murie* 'törekeny'.

A fõnt elõadott hangtani és képzési fejtegetést figyelembevéve, s szem elõtt tartva, hogy a kérdéses finnségi melléknevet 'vastag' alapjelentésében, mint láttuk, használják egyes folyékony

ételek sűrűségének (vastagságának) megjelölésére (f. *j[ämcä]* *piimä*, vót *j[äme]* *suppi*, *jämiä* *kisseli*), a kérdéses tőcsaládhoz kétségtelenül hozzákapsolható az észti-inkeri nyelvjárászó *jamakka* 'paks hapu-piim' (MÄGISTE, Acta et Commentationes Univ. Tartuensis VII,₃ 60), *jamak|kã*, -an 'постокваша', 'aludt-tej' (Eesti Keele Arhiiv, A. ANGERJA, szógyűjteménye). Ugyanide tartozik a délkeleti finn Sakkula *jamak|k(a)*, -a(n): *leppä o jamakul* 'leppä on „piimässä“', *päähenkeness ei* 'ò viel mittä ko jamakk'a' '... valkeata nestettä', *jamakkamalja* 'piimäkulho' (Sanakirjasäätiö tára, HAKULINEN gyűjtése). A *jama*-töből ugyanezen jelentéscsoportban ige is fejlődött: észti-inkeri *jamott|ü*, -ummä 'hapnema (piima kohta)', 'киснуть'. (Eesti Keele Arhiiv, Angerja) és Sakkula *jamma|lla*, -l'ò 'paksuta, saota, saeta' (Sanakirjasäätiö, HAKULINEN).

A tárgyalt finnségi *jam(a)*-, *jäm(ä)*-tövel nehéz össze nem kapcsolni a következő mordvin szót: *jam* 'suppe' mdE. 'grütze, grützbrei' mdM. (ks- képzővel továbbképzések) *jamks*, demin. mdE. *jamksk'e*, mdM. *jamksk'e* 'graupe, gries' (PAASONEN, Mordw. Chrest. 67), mdE. *ямс* 'крупa', 'крупинка (крупa)', *ям каша*, 'щи' (JEVSEVJEV, Osnovy 25, 55, 138). A szó véghangzójának szabályos eltűnéséhez a mordvinban I. RAVILA: FUF. XX, 85; különben a finnségi és mordvin szók törészenek hangtani megfelelése pontos: *ja*-ra vonatkozólag vö. f. *jalka* ~ md. *jalgo*, *jalqa* 'zu fuss'; *m*-re vonatkozólag f. *haamu* ~ md. *tšama*, *šama* 'gesicht, antlitz; abhang' (PAASONEN op. cit. 67, 133). Hogy a 'vastag, sűrű' jelentésű melléknév hogyan hatolt a sűrű étel elnevezésébe (vö. a md. jelentéseket 'leves', 'pép', 'főtt káposzta'), arra vonatkozólag a fönti *jamakka* stb. mellett jó párhuzamul szolgál még a liv *sandrok* 'Brei' < *sargd*, *sargdō* 'dicht, dick, trübe' + *rok* 'Suppe, Brei' (SJÖGREN-WIEDEMANN szótára), *sandrok* 'puder' (KETTUNEN szótára, kézirat). A md. *ks*-származék *jamks* 'graupe, gries' kezdetben tk. pép-anyagot jelentett, vö. JEVSEVJEV op. cit. 25 és f. *puuro* 'gröt' — *puurokset* 'gröttillbehör, grötmjöl'.

A md. *jam* 'Brei, gekochte Grütze; Suppe' szó már régebből egyeztetve van a szamTavgy *jam* 'Brei', szamJur. *jewaei* 'Fischsuppe' (PAASONEN, Beiträge 13, 291 lapalji jegyzet 1.) szóval. Az itt megkísérelt finnségi-mordvin egyeztetés helytállása esetén az eddigi mordvin-szamojéd rokon szó előfordulási területe átnyúlik a finnségi nyelvekig.

Tartu.

MÄGISTE GYULA.

A főnévi igenév képzőjéről.

(Alaktani fejtegetés.)

A főnévi igenévnek *-ni* a képzője. Ez a magas- és mélyhangú igékhez egyformán járul. Ha az igető csonka alakja egy mássalhangzóra végződik, akkor a *-ni* a csonka alakhoz, ha meg két mássalhangzóra vagy *-ít*-ba, akkor az igető teljes alakjához járul. Ez a megállapítás érvényes az *ad-ád-*, *kel-kél-*, az *érdemel-öriz-* és a *v*-tövék közül a tiszta *v*-tövé igékre (vö. *adni*, *kelni*; *érdemelni* ~ *érdemleni*, *örizni* ~ *örzeni*; *mosdani*, *fürdeni*; *tanítani*, *téríteni*; *híni* ~ *hívni*, *víni* ~ *vívni* stb.). — Az *sz-szel* bővülő *v*-töveknél a mai *enni*, *inni*, *lenni*, *tenni* stb. előbbi *e-ni*, *i-ni*, *le-ni*, *te-ni* stb.-ből (részben hasonlóan KRÄUTER: NyK. XLII, 323) lett szótaghatáreltolódással, ú. n. fonétikai nyúlással. Az *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-tövé igéknél ma a *d*-s, tehát csonka igetőalakból képezzük a főnévi igenevet (vö. *alud-ni*, *esküd-ni*; *cselekedni*; *bűnhődni*); a nyelvtörténeti korban itt más töből képződött az infinitivus, mégpedig az *alszik* és a *bűnhőszik* típushoz tartozóknál *aloni*, *bűnhēni* volt, s talán így volt a *cselekszik*-félénél is (l. TMNy. 263. sköv. I.; KRÄUTER: NyK. XLII, 335).

A *v*-tövé igéket nem számítva a mai állapot már a HB. nyelvében fellelhető; csonka igetöből van képezve a HB. *elnie*, *ketnie*, *iochtotnia*, teljes töből az *ovdonia* szava.

A nyelvjárásokban a képzőnek következő alakváltozatai vannak:

α) *-nyi*: *adnyi*, *kérnyi*;

β) *-nija*: *ēnija*, *dānolnija*, *keresnija*, *lātnija*, *lēnija*, *mēnija*, *szāntānija*, *tēnija*, *vēnija*, *vívāskónija* stb. (l. BALASSA J.: Nyr. XXIII, 263; másképp SZARVAS G.: Nyr. V, 62; szerinte a szlavóniai nyelvjárásban ilyenek vannak: *ēnniē*, *tēnniē*, *dānolniā*; ismét kissé másképp HORGER A.: A magyarság néprajza III, 466; szerinte „a szlavóniai nyelvjárásban még ma is használatos az igen régi *-nia*, *-nie* változata. Pl. *Ázok tudnák dālolniā*. *Ēnném, csāk volna mit ēnniē*.“

γ) *-nya, -nye: innya, ingyá, dógoznya, igérnye, kérnye* stb.

A régi nyelvben a főnévi igenévnek szintén *-ni* a képzője (vö. JókK. 67: zoktauala *varng ydeyet*; uo. 71: nem hagyauala [bewnbe] *esny* | BécsiK. 78: *megoltani*; uo. 77: *éltörlèni* stb. | MünchK. 141: *megasni ... megverni* stb., stb.). Alakváltozatok meg a következők:

α) *-nyi: VitkK.-ből: imatkozni, iutni, zelesólni, zenuedni* stb., stb. (l. NÉMET GÁBOR, A Vitkovics-kódex nyelvjárása 10, ZOLNAI, Nyelvm emlékeink 233) | MiskTör. 8: mire engedi a te menei *at'fad* ezeket raytad *teni*; uo. 10: es az több sidooc *oloni* mennec | SYLV. ÚJT. I, 88: el fognak *veszni*, uo. I, 103: *inna* és *enni* kezdende | Orth.Vng. A₄: szocot *lenni* | 1681-ből: *éllyi* (ZOLNAI, Nyelvm emlékeink 7 stb.).

β) *-nia, -nie: HB.: munda neki elnie, uo.: kinec odut hotolm ovdonia. es ketnie, uo.: iov felevl iochtotnia ilezie wt* | JókK. 66.: *latnya, uo. 66: lenye* stb.

γ) *-nyia, -nyie: BodK. 4: ammit akarna tennie* | Pázmány-ból TMNy. 509: *hínyia, irnyia*.

δ) *-nya, -nye: BécsiK. 48: tudnia mert inna* kézerei-tene = vidilicet cogeret ad bibendum, uo. 101: parančoltat neki *megirna* (így a régi Nyelvm emléktárban is; hiba lesz *megirna* h.) te törüenedet = praecepisti ei scribere legem tuam | MünchK. 68: adanac neki *inna* ... nem akara *inna*, uo. 69: aduala *inna* neki, uo. 141: enni es *inna* stb. | VitK. 2: ígekezenec ez irasokhoz eleteket *zóbna*; ugyane kódexben sokszor: *tudnia illic, tudnia illic* (l. NÉMET GÁBOR, A Vitkovics-kódex nyelvjárása 10) | SYLV. ÚJT. I, 103: *inna* es *enni* stb. — A kódexekben a *-nia, -nie* írott alakok mellett igen sokszor *-nya, -nye* írott alakokat találunk, s bizonyos, hogy igen sok kódexben az ejtett alak: *-nya, -nye*, vö. BodK. 3: *futnya, eltauoztatnya, uo. 4: keuelkednie, megalaznia, zeretnye* stb., stb.

ε) *-nye*. Ilyen alakban magas- és mélyhangú igékben a LányiK.-ben, vö. LányiK. 206, 211, 232, 233, 237 stb.: *Twdnye* kel, illic (de néha így is: 248 *twdnya* walo), uo. 65: nem kelly *Mondanye*, uo. 66: ywtenek wolth wrwng xpust *Megh lathnye*; uo. 243: Ezen napon kel *bee wenyé*, uo. 246: oth kel *tartanye*, uo. 272: nem kel el *hadnye* stb. — A TMNy. 510 szerint e mélyhangú igékhez járuló *-nye*-nek nyoma van Ilosvai-nál is (vö. *bántatnie vélnie, jónie*: idézve RMK. IV, 145-ről).

A felsoroltakon kívül a régi nyelvben még ezeket az alakváltozatokat találtam:

ζ) -*nî*: SYLV. ÚJT. I, 20: *nîznî* fogtok.

η) -*ně* ebben: 1675-ből egy moldvai dormánfalvi levélben: Azoknak utanna sem mertünk *menne* (MNY. XXVII, 75; vö. ezt is: DebrK. 255: Merezkődöm *mondanem*).

Minthogy mind a ζ), mind pedig az η) alatt felsorolt példák sajtó-, illetőleg íráshibák is lehetnek, azért reájuk nem építetek, bár hangtani tekintetben kifogástalan alakok. Téves az a régebbi megállapításom is (l. MNY. IX, 12), hogy a Jókk. 42 előforduló *megkeresne* főnévi igenév. Az illető alak feltételes módú egyes 3. személyű alak (vö. Jókk. 42: mene veternyere, *hogy* zent fferenczet: mykeppen zoktauala: *megkeresne*). Bár szerintem a -*nî* képzőnek magára állva is volt -*ně* alakváltozata, amiről lásd alább, ilyen változatára azonban a nyelvemlékekből nincsen példánk.

Két kérdés áll most elő. Az egyik, hogy a felsorolt alakváltozatok közül melyik az eredetibb, s ebből hogyan, miképen fejlődtek a felsorolt alakváltozatok. A másik kérdés, hogy az eredetibb alakváltozat milyen ős-, illetőleg elő-magyar kori alaknak a folytatója. E kérdésekre csakis a birtokos személyragos alakok felhasználásával tudunk felelni. A főnévi igenév ugyanis felveheti a birtokos személyragokat is.

Ki van mutatva, hogy a személyragos főnévi igenév elavulóban van. A régi nyelvben azonban sűrűen volt használatban. A mai előbeszédben „még rendesen mondjuk: *dolgoznom, dolgoznod, dolgoznunk, dolgoznotok kell*, de már a 3. személyt inkább rag nélkül mondjuk: *őneki dolgozni kell*, szegényeknek sokat *kell dolgozni*. Az irodalmi nyelvben más megszorítását tapasztalhatni a szabálynak: úgy látszik pl., hogy csak határozott főnév mellett használnak személyragos igenevet, pl. a hibának itt *kell lennie*, e h. itt hibának *kell lenni*; szokatlan ez: Itt hézagnak *kell lennie* (Dócziból)“ l. SIMONYI Zs.: Nyr. LIV, 93—94. — Vannak aztán nyelvjárások, amelyekben szokatlan a személyragos igenév; *dolgoznom kell* h. azt mondják: *nekem dolgozni kell* (l. Nyr. III, 511, idézve SIMONYI: Nyr. LIV, 93), sőt vannak olyan nyelvjárások is, amelyekben a főnévi igenévhez személyragok nem járulhatnak (l. VISKI K., A tordai nyelvjárás: NyF. XXXII, 35). A régi nyelvben azonban — nyelvemlékeink

tanúsága szerint sűrűen fordulnak elő személyragozott alakok. A sok adat közül minden előttem ismert alakváltozatra idézek az alábbiakban példákat.

A) Egyes szám.

1. személy.

α) ÓMS.: Tuled *ualmun* olv. *tüled válnum*.

β) JókK. 119: Akarok *tartoznom* | MünchK. 50: Akaroc *adnom* | Bécsi K. 7: sem tagadom *èn* magamat rokonsagnac *lennèm*, uo. 29: *mèllèkèt zèrzèttèm tennèm* | TihK. 22: *en erdòmlòttòm alamisnat uenòm* stb.

γ) DebrK. 255: *merezkòdòm mondanem* (l. erről fentebb).

2. személy.

α) MünchK. 40: Nem illic teneked *vallanod* | BécsiK. 7: ne akary *felnéd* | NádorK. 387: zerezyònc valamith *ennód* valoot stb.

β) GömörK. 76: Te Irgalmassagodnak kut feyebe. nem z. *nel lakoznad* (vö. a népnelyvből: „Nem kár volna . . . neked oda *innyad* adni“: Nyr. XV, 288).

3. személy.

α) *-ni*; — β) *-nyi*; — γ) *-nia, -nie*; — δ) *-nyia, -nyie*; — ε) *-nya, -nye*; — ζ) *-nyé*; — η) *-ní* (?); — θ) *-nē* (?) (l. a példákat fentebb).

B) Többes szám.

1. személy.

α) BécsiK. 86: *kèzèc vagonc* inkább *mèghalnonc* hogy nem istènc *tòruènèt mègtòrnònc* (a magashangúaknál *-èn*k változatra nincsen példám) stb.

β) DöbrK. 502: mikent *alkolmas hiíróðnk*.

γ) ÉrdyK. 487: *keel meglathwnk* | SzékelyudvK. 164: *tar-tozwnk gonast tennénk* stb.

δ) ÉrdyK. 487: *keel tanwllywnk*, uo. 558: *Idwessegés meg twdñwnk*, uo. 602: *keel varnywnk* | JordK. 646: *Hogy adhattya ez az hűv testeeth megh eennywnk mynekwnk?*

ε) Csúzy Zs., Ev. tromb. 504: kell *kivánnunk* (vö. Csúzynál gyakoriak az ilyenek: *vagyunk*: l. NyF. LIX, 7; *templomunkban* uo. LIX, 7; *szoktúk* mondani uo. 10; *tapasztaltjuk* uo. 5; más példákat l. *-ünk* ~ *ünk*, *-jük* ~ *júk*-re Pázmányból, Káldiból, Gyöngyösiből l. TMNy. 603, 611, 713).

2. személy.

α) JókK. 106: yob vrnak *zolgalnotok*, uo. 82: ynkab erewmesben es vygaban kel *mennetek* | BécsiK. 2: ne akariatoc èzt *tènnétéc* | TelekiK. 205: merezköttéc az en zolgalo leañomat *eluinndtéc* stb.

β) VirgK. 135: eg zeretwth sem akartok *esmernyetek*.

γ) DöbrK. 303: kellene *iarnatok* (van a BécsiK. 2 is ez „akarnatoc *varnatoc*“ expectare velitis, de itt talán íráshiba az *akarnatok* hatása alatt).

3. személy.

α) DöbrK. 515: kik kezdek leviatant *ebrezteneiek*.

β) JókK. 119: kel *tartanyok* (l. alább a δ) alatt mondottakat) | BécsiK. 18: megakarnac qkèt *fognioc* es q zolgalaffocba *meghionioc*, uo. 42: mèrèzkèttènec minkèt viadalra *rèzzèztènec*, uo. 84: Kicnec tartoziatoc *lenniec* sègèdèlmøl stb. (A magashangúaknál idevonatkozólag *-ők* végűre nincs példám, de l. alább a δ) alattiakat).

γ) DöbrK. 391: lata ket affafiakot *vetniiek* haloioikot tengerbe.

δ) BécsiK. 1: kezdènec *sirñoc*, uo. 2: kezdènec *sirñoc* | LányiK. 122: zabad *yunnyok* | SYLV. ÚJT. II, 151: *inñok* | MA.-ból TMNy. 510: juhainak *innyoc* ada | ÉrdyK. 621: volna myhðz *byznyok*, uo. 603: meg keel ennen magokban *ólnyðk*, uo. 662: Semynemew allatoknak nem yllyk gonozwl *zereztetnyðk* stb. Hogy a régi emlékekben a *-nyok*, *-nyðk* írott alakokat *-nyok*, *-nyðk*-nek vagy *-niok*, *-niðk*-nek kell-e olvasnunk, azt esetről-esetre kell eldönteni.

ε) BécsiK. 84: A sidoknac illèc *èlnic* ð tðruéneckèl | TelekiK. 346: kel *ertenyk* | ÉrsekK. 368: kel az wr ystent *dyczernik* | MargL. 18: mykoron nem volna myben *elhoznyk* az hust | CornK. 135: kel *lennyk* | LányiK. 122: zabad mynd *ennyk* mynd *yunnyok* stb. (Ezek az alakok a népnyelvben is ismeretesek. Halmágyon

azt mondják: *ënnik, nëznik*, ugyanott a többes 3. személy: *lovik, kezik*; l. NyK. XXXI, 389).

Az idézett régi nyelvi személyragozott alakok nézetem szerint a következők mellett vallanak:

1. Az *-n-* és *-ny-*nyel hangzó alakok a mellett szólnak, hogy az *-n-*nel hangzók az eredetibbek, az *ny-*nyel hangzók a magyar nyelv történeti korában fejlődtek. Az *-n > -ny* az egyes 3. személyben fejlődött, s innen terjedt át a többi személyre, de úgy látszik, nem mindegyikre. Egyes első személyű, *ny-*nyel hangzó adatom nincsen. Az egyes 3. személyben az *-n > -ny* változás többféleképpen keletkezhett s valószínűleg keletkezett is.

a) Keletkezhett és keletkezett is *-ni-*ből *-nyi*, s keletkezhett s keletkezett is **-nē-*ből *-nye*. Ilyen fejlődésre vö. a mai *enyém* régebbi *eném*-ből (l. MNy. VIII, 147), ilyen a *-nyi* (vö. *annyi, ennyi* stb., régebben *anne > annye* l. MNy. VIII, 148), régebbi *-nye*, s ezek *-ni, -ne-*ből.

b) Keletkezett az *-ny* a *-nia, -nie*, egykori ragbokros alakokban. Ez alakokban ugyanis idővel az *-a, -e* birtokost jelölő értéke elhomályosult s így történt, hogy a *-nia, -nie* egyes és többes első és második, s többes harmadik személyre is vonatkozhatott (vö. JókK. *kezdenek ygen czudalkodnya... fogattok neky adnya* stb. l. ZOLNAI, Nyelvemlékeink 105, 106). Az ilyen *-nia, -nie* (olv. *-nija, -nije*) szabályosan *-nya, -nye*-vé fejlődött (l. MÉSZÖLY G., A *-nyi* képző eredete 28; HORGER: A magyarság néprajza III, 466). Hasonló fejlődést látunk *-nia* végű latin jövevényszavainkban is (vö. lat. *venia, litania*: régi magy. *venya* BirkK. Magy. Könyvszemle XIV, 17, 20; *létánya* MELICH, Szl.Jöv. I. 2:341; FLUDOROVITS J., Lat. jöv. 48 stb.).

2. A személyragos alakokban az *-m, -d, -nk, -tok ~ -tök, -tők* előtti tövégi magánhangzó ma, — s ezt látjuk a XV. sz. óta keletkezett nyelvemlékeinkben —, általában *-o ~ -ő, -ē*. Ami eltérés itt a nyelvemlékekben és a népnyelvben vagy a köz- és irodalmi nyelvben van (*-a, -e; -u ~ -ü > -ű ~ -ű* l. fentebb), az mind az *-o ~ -ő, -ē* tövégi magánhangzóból fejlődött. A XV. sz. előtt a tövégi magánhangzó itt is egy fokkal zártabb, tehát *-u ~ *-ü, -i* volt. Ezt bizonyítja az ÓMS. *valmun* (olv. *válnum*) 'válnom' adata, s ezt az a tény, hogy amely tövekben bizonyos ragok, jelek és képzők előtt — s ide tartoznak a birtokos személyragok is — a tövégi magánhangzó a mai köz- és irodalmi nyelvben *-o*

~ -ő, -ē, azokban a XV. század előtt az ó-magyar korban a tövégi magánhangzó e ragok, jelek és képzők előtt -u ~ -ü, -i volt (l. erre sok példát az ŐMS.-ban, a HB.-ben; minderre vö. Gombocz Z.: MNy. XXIII, 124—127). E szerint az ó-magyar korban a birtokos személyraggal ellátott főnévi igenévnek ez volt a hangalakja:

Egyes szám: 1. személy: -*numu > -num ~ -*nümü > -*nüm ~ -*nimi > -*nim;

2. személy: -*nudu > -*nud ~ -*nüdü > -*nüd ~ -*nidi > -*nid;

Többes szám: 1. személy: -*numuku > -*numk > -*nunk ~ -*nümükü > -*nümk > -*nünk;

2. személy: -*nutuku > -*nutuk ~ -*nütükü > -*nütük ~ -*nitiki > -*nitik.

A kifejtettekből nézetem szerint kétségtelenül következik, hogy az ó-magyar kor elején s így egész a XIV. sz. közepe tájáig a főnévi igenévképző az első és a második személyben -nu ~ -nű (-ni) volt. Hogyan hangzott azonban e kor elején az egyes, és hogyan a többes 3. személyű birtokos raggal ellátott alak? Szerintem ugyanis nem -nia, -nie, -niuk (> -niok) ~ -niük (> -niök) volt, ahogy ezt általában az egyesre felvenni szokás, nem pedig azért, mert e felvétellel az első és a második személy teljesen érthetetlen a maga -nu ~ -nű-jével. Két lehetőséget látok. Az egyik ez: Az olyan névszóknak, mint *holum* 'halom', *szádu* 'szád', *szormu* a. m. 'szarv' (l. MNy. XXV, 142), *utu* 'út', *küzü* 'köz' (vö. Έρελκουζου), amelyek alanyul (és esetleg más ragtalan mondatrészül) szolgáló alakban a XI—XIII. sz.-ban tövégi rövid magánhangzóval hangzottak, egyes 3. személyű birtokos raggal ellátott alakjuk: *holma*, *száda*, *szorma*, *uta* (l. OklSz.), *küzi* (vö. 1246: Keth-youkyzi: SZINNYEI, NyH. 29) stb. Ebből az következik, hogy a főnévi igenév egyes 3. személyű birtokos alakja: -*na ~ -*ni (előbbi -nē-ből), a többes meg: -*nuku > -*nuk ~ -*nükü > -*uük ~ -*niki > -*nik (vö. HB.: *iv uimadsagukmia*, *cuzicun*). Ebből a többesben: -nok ~ -nök lett (vö. a fenti példák közt a *sirnoc*, *ólnyók* alakokat).

A másik lehetőség ez: Mai nyelvtudományunk azt vallja, hogy a tárgyas igeragozás eredetileg birtokos személyragozás volt. Azt is vallja mai nyelvtudományunk, hogy a jelentő mód jelen idő egyes 3. személyű tárgyas alakjának mind a mély-, mind pedig a magashangú igékben az ó-magyar korban -ē, majd ebből

fejlődött *-i* volt a ragja (vö. MELICH: MNy. IX, 4, 9 stb.; KRÄUTER FERENC: NyK. XLII, 332; HORGER, A magy. igeragozás 107, 135—138. §§.; GOMBOCZ, Über die Haupttypen 3 stb.). Az egyes számban tehát az ó-magyar korban ilyen ragozása volt a tárgyasaragozású jelenidőnek: *odumu* > *odum* 'adom'; *odudu* > *odud* 'adod', *odē* > *odi*, népnyelvi: *adi*, a. m. irodalmi: *adja* | *fürisztüm* > *-tüm* 'fürösztöm', *fürisztüd* > *-tüd* 'fürösztöd', *fürisztē* > *füriszi*, 'fürösztí' stb.

Az a meggyőződésem, hogy a két feltevés közül ez a második a valószínűbb. Az egyes 3. személyű birtokos raggal ellátott főnévi igenév az ó-magyar kor kezdetén *-nē* s ebből fejlődött *-ni* volt. Ezt a feltevést támogatja az is, hogy a legrégibb emlékekben a főnévi igenév képzője mind a mély-, mind pedig a magashangú igékben *-nē* s ebből fejlődött *-nye* (l. DebrK. 255: *mondanem*; 1675: mertünk *menne* MNy. XXVII, 75; DöbrK. 515: kezdek *leviatant ebrezteneiek* | LányiK.: *Tudnye, Megh lathnye*, *kel bee wenye* stb.), illetőleg *-ni* > *-nyi* (l. fentebb a Jókai, Bécsi, Münch., Vitk. stb. kódexekből vett példákat).

A *-nē* > *-ni*-nek az ó-magyar kor kezdetén főnévi igenévi és egyes 3. személyű birtokost jelölő jelentése volt. Ez utóbbi jelölő értékét az ó-magyar kor folyamán elvesztette, s így történt, hogy a ragozott 3. személyű birtokos alakban újból felvehette az *-ē* ~ *-a* ragot (vö. HB. *ovdonia* és *ketnie* stb.) Hasonló raghalmazás van szerintem a *nekie* (l. erről máskép ZOLNAI Gy.: MNy. V, 69—75; de máskép szintén SZINNYEI: MNy. XXII, 256), a *beléje*, *feléje*, *hozzája* stb. viszonyzókbán is.

A *-nē* > *-ni* egyes 3. személyű birtokos alak alapján a többes **-nēkü* > **-niki*, s ebből illeszkedéssel **-nükü* > *-nük* ~ **-nuku* > **-nuk*, majd ebből: *-nök* ~ *-nok* lett (l. fentebb).

Az eddigiek alapján azt állítom, hogy a főnévi igenév képzője az ó-magyar kor kezdetén *-nu* ~ *-nū* volt, s ezt az ó-magyar kor folyamán az egyes 3. személyű birtokost jelölő alak, a *-nē*-ből lett *-ni* kiszorította. Volt tehát *odunu* > *odnu*, *kelünū* > *kelnū* a. m. 'adni, kelní', s ezt az alakot a személyragozott *odunē* > *oduni* > *odnē* > *odni*-beli *-nē* > *-ni* kiszorította. Az eredeti *-nu* ~ *-nū* a személyragos egyes első és második s a többes második személyben *-no* ~ *-nō* (*-nē*) alakban, a többes első személyben meg *-no* ~ *-nō* (*-nē*)-ből a XVI. sz. folyamán vált *-nu* ~ *-nū* alakban ma is megvan (vö. *várnom*, *ülnöm* stb.).

Az a kérdés mármost, milyen elő- és ős-magyar kori képzőnek a folytatója, fejleménye ez az ó-magyar, s részben már ős-magyar kori *-nu ~ -nü (-ni)*.

Nem lehet benne kétség, hogy a mi főnévi igenévképzőnek is ugyanolyan az eredete, mint az egyes finnugor nyelvek főnévi igenévképzőjének. Nincsen a finnugor nyelvekben egy alapalakra visszamenő képző, ahogy nincsen az indogermán nyelvekben sem az indogermán alapnyelvre visszamenő egységes képző. Minthogy azonban a főnévi igenév a mondatban eredetileg cél- és véghatározó, azért alakulása mind a finnugor nyelvekben, mind az indogermán nyelvekben lényegileg azonos. Az idg. nyelvekben az infinitivus gyökérnévszónak vagy deverbális névszónak a locativusa (I. H. HIRT, Indogerm. Gram. IV, 90—93). A fgr. nyelvekben is a főnévi igenév határozói eset, mégpedig egy elvont nomen actionis értékű deverbális névszónak a határozói esete (I. SIMONYI, TMNy. 508). Képzője tehát deverbális névszóképzőből és határozói, mégpedig lativusi ragnál áll.

A finn főnévi igenév képzője egy *-ta ~ -tä* képzős nomen verbalének lativusi *-k*-ből gyengült véghehezetes alakja; ez a *-k* lativusi rag a személyragozott alakban ma is megvan (vö. *tuod-*: *tuoda'* 'hozni'; *näke-*: *nähdä'* 'nézni': *tuodakseni*, *-si*, *-nsa* 'höznom, -nod, -nia'; *nähdäkseni*, *-si*, *-nsä* 'néznem, -ned, -nie' stb.). — A mordvin infinitivusnak *-ms* a képzője, s ez *-m* képzős nomen verbalének *-s* ragos lativusa, illetőleg illativusa (vö. md. *íeje-ms* 'sehen, erblicken'; *íeje-ms* 'machen, tun' stb.). — A zürj. -votjában *-nĭ*, (változat: *-n*, *-nĭ*, *nĭs*) a főnévi igenév képzője. Az *-n* benne ugyanaz a deverbális névszóképző, amely megvan a magy. *-ni*-ben is (I. SZINNYEI, NyH.⁷ 88, FgrSpr.² 82). A zürj.-votj. *-nĭ* igenévképző végén eredetileg szintén ott volt a lativusi rag, mégpedig a lativusi *-k*, amely már a permi korban lekopott (vö. LAKÓ GYÖRGY, A permi nyelvek szóvégi magánhangzói 42, 43, 51, 62 és a lekopásra zürj. *ule* 'hinunter, unter' < **ulek*; alapszó: *ul* 'unteres, unterraum' stb. SZINNYEI, FgrSpr.² 58). A zürjén infinitivus szintén felveheti a birtokos személyragokat, s a 3. személyű alak szintén lehet pusztá infinitivus is (vö. zürj. *giznĭ*, 'írni': *giznĭm*, *giznĭd*, *giznĭs* 'írnom, -nod, -nia' I. Nyr. LIV, 94 és a *nĭs* az udorai nyelvj.-ban infinitivus is, vö. udorai zürj. *munnĭs* 'menní' tulajdonképpen 'mennie' I. SZINNYEI, NyH.⁷ 88, LAKÓ i. m. 42). — A cseremiszi infinitivusnak *-aš*, *-äš* a kép-

zője (vö. *βi·dāš* 'führen', *kō·laš* 'hören' stb.). Az *-š* lativusi rag (vö. *βūdeš* 'vízbe', *kīdeš* 'kézbe' stb.); az infinitívusban a képző egykor *-kš* volt, a *-k* igenévképző (l. NyK. III, 432, IV, 48, BEKE, Cser. nyelvt. 210., 409., 417. §§). — Az osztják főnévi igenévképző *-ta*, *-da* (alakváltozatok: *-tai*, *-dai*; *-taga*, *-daga* stb.), s benne az *-a* (illetőleg *-ga* stb.) lativusi rag (l. PATKANOV—FUCHS 203. §; SCHÜTZ JÓZSEF: NyK. XL, 47). — A vogulban *-urkwē* (alakváltozatok: *-uχ*, *-uχw*; *-uχ*; *-oχw*, *-oχ*, *-āχw*; *-uχ*, *-āχw*; *-oχ*, *-uχ*, *-āχ*) az infinitívus képzője, amely az egyesben birtokos személyragokat is felvehet (vö. *-urkwēm*, *-urkwēn*, *-urkwō*) l. LŐCSERI ANTAL: NyK. XLVII, 350—353. E képző nehezen magyarázható, azonban bizonyos, hogy ez is deverbális nomenképző + lativusi raggal alakult.

A magyar főnévi igenévképző *n*-je is deverbális névszóképző (vö. a *vagyon*, *haszon* névszókát és l. SZINNYEI, NyH.⁷ 88, FgrSpr.² 82). Micsoda azonban az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején a *-nu* ~ *-nū* (*-ni*)-ben az *-u*? Erre azt felelem, hogy egy előmagyarkori lativusi *-k*-nak a folytatója. Az én nézetem szerint az ugor kor végén s az előmagyar kor elején az akkori magyarban a főnévi igenévnek *-naks* ~ *-nēks* volt a képzője. A *-ns* ~ *-nš* benne deverbális névszóképző, *-ks* ~ *-kš* meg lativusi rag. Ahogyan f. *teke* 'machen', *nāke* 'sehen' igéknek, amelyek alakjukban szótagszámukat tekintve fgr. alapnyelvi teljes töveknek tekintendők, a magyarban *tē*- (vö. *tē-ni*, ebből *te-nni*, l. fentebb és vö. KRÄUTER: NyK. XLII, 323 is), *nē*- (vö. *nē-z*, előbbi *nē-z*, vö. székely nyelvj. *nēzi*, *nēsztem*, *nēzēget* HORGER: MNy. XXIII, 498) felel meg, azonképen megfelelhet egy *-naks* ~ *-nēks*-nek a magyarban *-ns* ~ *-nš*. Külön is ki kell emelnem, hogy nagyon hasonló fejlődést látok az olyan magyar igékben, amilyen az ómagy. *ē-ni*, *i-ni*, *vi-ni* (ebből *ē-nni*, *i-nni*, *vi-nni*), mert ezekben is az *ē*-nek, *i*-nek, *vi*-nek a finnugor alapnyelvben kéttagú teljes igető felel meg, (vö. f. *syō*- < **sō*- < < **sōrō*- ~ **sōrō*-, md. *seve*- | f. *juo*- < **jō*- < **joro*- ~ **joro*-, lp. *juka*- | f. *vie*- < **vē*- < **veye*- ~ **veye*-, lp. *vikke*-, md. *vija*- stb.). A mi szempontunkból az a fontos, hogy e fgr. alapnyelvi teljes igetőknek a vog.-ban és az osztj.-ban a magyarral egyezően egytagú a megfelelőjük (vö. vog. *te*-, *ti*-, osztj. *lī* ~ magy. *ē-ni* | vog. *vī*-, *vi*-, osztj. *uo*- ~ magy. *vē-ni* stb.). Van mármost a vogulban egy *-nē* igenévi képző, amelyet SZABÓ DEZSŐ „valószínűleg“

szóval a magy. infinitívusi *-ni*-vel kapcsol egybe (l. NyK. XXXIV, 423). Ennek a *-né* képzőnek *-n*-jét SZINNYEI, NyH.⁷ 88 is a magy. infinitívusi *-n*-nel azonosnak tartja. A vog. *-né* igenévi szerepei között ott van főnévi igenévi jelentése is, vö. vog. *ānem tēnē matēr totēn*: 'nekem enni (v. evésre) valamit hozz' (l. SZABÓ D.: NyK. XXXIV, 423). LŐCSEI ANTAL Északi-vogul mondattani kérdések c. dolgozatában (l. NyK. XLVII, 353) azt gyanítja, hogy „a vogulban eredetileg (még talán az ugor egység korában) ez a *-né* képzős igenév töltötte be az infinitívus szerepét“. SZABÓ DEZSŐ nem nyilatkozik arról, hogy ez a *-né* eredetileg egységes *rag-e* vagy pedig két elemnek: *-n* képzőnek + latívusi *-γ*, *-χ*-nak az összetétele-e. Mi úgy látjuk, hogy lehetséges, sőt szabályos fejlődés a *-né* az utóbbi feltevés mellett is.

Az elő-magyar *-nsk* \sim *nšk* tehát szabályosan fejlődött az ős-magyar korban *-ns* \sim *-nš*-vé.

Tudjuk, hogy a fgr. alapnyelvben a nyílt végszótagban magas-, közép- és alsó nyelvvállású magánhangzók egyformán állhattak. LAKÓ GYÖRGY igen értékes kutatásaiból tudjuk (l. MNy. XXIX, 175 és A permi nyelvek szóvégi magánhangzói: NyK. XLVIII, és XLIX.), hogy „*a, ä, e, ɛ, i, o* és *u* . . . azok a magánhangzók, melyek a fgr. alapnyelvben végmagánhangzók lehettek.“ Az elő-magyar korban tehát az *-n* utáni hangzó bármely rövid veláris, illetőleg palatális magánhangzó lehetett. Az elő-magyar kor folyamán azonban minden rövid végmagánhangzónk magas nyelvvállásúvá lett, s ekkor az abszolút szóvégen csak *ɨ, u* vagy *i, ü* állhatott. Ekkor tehát a magyar infinitívus képzője csakis *-nɨ, nu* \sim *-ni, -nü* lehetett. Ez az állapot maradt meg az ős-magyar korban is. Mivel azonban az átkerült bolgár-török szavakban a szóvégi *a, ɛ* megmaradt, nem vált magas nyelvvállásúvá, ekkor tehát az *ɨ, u* \sim *i, ü* mellett állhatott *-a, ɛ* is.

A mélyhangú *ɨ* a magyarból kiveszett: az infinitívus ekkor *-nu* \sim *-nü*-vé lett. Ezt az állapotot találjuk az ó-magyar kor elején, amikor is *odunu* \succ *odnu* 'adni', *kelünü* \succ *kelnü* 'kelni'-nek hangzik az infinitívus, ragozott alakok meg: *-numu* \succ *-num* \sim *-nümü* \succ *-nüm*; *-nudu* \succ *-nud* \sim *-nüdü* \succ *-nüd*; *-nē* \succ *-ni*; *-numuku* \succ *-numuk* \succ *-numk* \succ *-nunk* \sim *-nümükü* \succ *-nümük* \succ *-nüm̄k* \succ *-nünk*; *-nutuku* \succ *-nutuk* \sim *-nütükü* \succ *-nütük*; *-nēkü* \succ *-nēk* \sim *-nik* \sim *-nük*.

A mai *-ni* s a mai irodalmi s részben népnyelvi személy-

ragozott alakok közül az első és második személy a fentiek folytatói, a 3. személyű *-nie* \sim *-nia*, *-niĕk*, *-niők* \sim *-niok* a *-ni* személyragos értékének elhomályosulásával újabb alakulás.

Erős a hitem, hogy magyarázatom jobb az eddigieknél. Akik eddig a főnévi igenév képzőjével foglalkoztak, mind a *-ni* és *-nia* \sim *-nie* alakból indultak ki. SIMONYI ZSIGMOND kitűnő Magyar nyelvtaná-ban (Második kiadás. Bpest 1880: 136) azt tanította, hogy az *írnom*, *írnod*, *írnia*, *írunk*, *írnotok*, *írniok* valaha így hangzott: *írniom*, *írniod*, *írniója*, *írniönk* *írniotok*, *írniok*. (Így már A' m. nyelv' rendszere. Buda. 1846: 225). Később ezt a magyarázatot elhagyta, mert hiszen ilyen alakok nyelvünk egyetlen korszakából sem mutathatók ki. Utóbb eltért ettől a magyarázattól, de későbbi értelmezésében is az egyes 3. személyű birtokos ragból indult ki. A Határozók II. 291 és a TMNy. 510 ugyanis ezt mondja: „A harmadik személy *-nia*, *-nie* végét ebből származtathatjuk: **nyé-a*, **nyé-e*, de vajjon a *-nom*, *-nod* végeket lehet-e **nyéo-m*, *-nyéod*-ból magyarázni? (vagy **nyojom*, *-nyojod*-ból? mert az infinitívus *i*-jében a latívus *j*-jét fogjuk keresni).“ Azóta is minden kutató, aki az infinitívussal alaktanilag foglalkozott, a *-ni*-ből vagy pedig a *-nia* \sim *-nie*-ből indult ki.

Én megfejtésemben az első és második személyű birtokos rag előtti igenévképző-alakból indultam ki, ezt tartom réginek, ellenben a *-ni*, *-nia* \sim *-nie* 3. személyű birtokos alakokat újabb fejleményeknek. Innen az én magyarázatom és az eddigi magyarázatok közt a nagy ellentét. A mai személyragozott infinitívusban tehát régi és új alak együtt él. Sok hasonló eset van ilyen használatra nyelvünkben egy-egy paradigmán belül, így pl. *éremlek*, *éremlünk*, de újabb: *éremelsz*, *éremel*, *éremeltek*, *éremelnek* stb.

MELICH JÁNOS.

Van-e az Ó-magyar Mária-siralomnak más latin forrása, mint a Löweni Kódex Planctus-szövege?

(Részlet az ÓMS-ról írt nagyobb tanulmányból.)

Erre a kérdésre eddig minden hozzászóló igen-nel válaszolt, de az én feleletem más lesz.

GRAGGER RÓBERT, midőn az Ó-magyar Mária-siralmat közzétette a Magyar Nyelvben (1923, XIX, 1), a kézirat ismertetésében (4. l.) így nyilatkozott:

„A 199a lap második hasábján a latin szövegben ráakadunk a Sz. Bernátnak tulajdonított Mária-siralom: *Planctus ante nescia* latin eredetijére. Mint a magyarnak, ennek is csak fele van meg kódexünkben. Mindamellet nem lehetett a magyar szöveg közvetlen mintája, mert emez olyan verssorokat is tartalmaz, amelyeket kéziratunk latin szövegében hiába keresünk. A Mária-siralom latin szövegét ugyanez a kéz írta“ (mármint a Löweni Kódexbe), „amelyik a magyar verset.“ Később pedig az íróról beszélve ezt mondja (7. l.): „A Planctus egy szövegváltozatát kéziratunk 199a lapján olvashatjuk; e változat azonban, mint már kiemelttem, nem lehet a magyar szöveg közvetlen mintája, mert emennek olyan részletei is vannak, amelyek csak a latin költemény közismert teljes változatában találhatók meg (pl. *flos florum* = *viragnac uiraga*).“

JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ az Ó-magyar Olvasókönyvben szintén GRAGGER nyomán halad és vele tart (129. l.). Véleményük szó szerint ez: „A kódexből kimaradt itt“ (a Planctus 14. sora után, „Tam felix, quam misera“ után) „a teljesebb szövegnek e passusa:

Flos florum, dux morum,

Veniae vena,

Quam gravis in clavis

Est tibi poena! — A magyar utánköltés azonban e részt sem hagyta figyelmen kívül.“

Vajjon helyes-e ez a ma általánosan elfogadott megállapítás?

A Löweni Kódexbe ugyanaz a másoló írta bele a Planctus-nak mind latin szövegét, mind annak magyar verses átdolgozását, az Ó-magyar Mária-síralmat. Nyilvánvaló, hogy a másoló nem két külön kódexből vette a két testvér-szöveget, hanem egyből. Nyilvánvaló, hogy ugyanígy tettek e két szöveg előző másolói is, tehát nyilvánvaló, hogy maga a magyar szerző volt az, aki ugyanazon kéziratot latin Planctus-szövege mellé írta be az újonnan szerzette magyar átdolgozást.

Mármost föltehető-e, hogy annak a kódexnek, amelybe az Ó-magyar Mária-síralmat maga a szerző írta bele, annak a kódexnek latin Planctusában benne volt ugyan még a „Flos florum“ kezdetű versszak is, de a későbbi másoló elhagyta? Nem, mivel a magyar szövegben sincsen közbül semmi hézag, semmi kihagyás.

Hát az föltehető-e, hogy a szerző a maga átdolgozása alapjául nem csupán azt a latin szöveget használta, amely mellé odaírta a magyar átdolgozást, hanem még gondja volt a Planctus másutt lelhető szövegváltozataira is? Nem, mert ezzel a föltevessel olyan filológiai módszert tulajdonítunk az Árpád-kori magyar hymnus-átdolgozónak, aminőnek föltevése kortévesztés, hiszen mai műfordítói fölfogást vetítünk vissza hat-hétszáz év előtti időkhöz, hamis képet alkotunk a latin nyelvű vallásos irodalom középkori magyar fordítóinak, átdolgozóinak munkájáról. Az Ó-magyar Mária-síralom „virágnak virága“ kifejezésének a Planctus „flos florum“ kifejezéssel való kapcsolatba hozatala: tévedés. Érthető tévedés ugyan, de mégis csak tévedés. Amint látni fogjuk, stílustörténeti tévedés.

Annak a latin versszaknak, amely a „Flos florum“-mal kezdődik, magyar fordítása ez volna:

Virágok virága, jóerkölcs vezére (azaz: jóságra vezérlő),
 Kegyelemnek ere,
 A szegek között mily súlyos
 A te kínod!

Ez volna hát a Planctusnak az a része, mely nincsen meg a Löweni Kódex latin szövegében, de megvolna nyoma az Ó-magyar Mária-síralom magyar szövegében, mégpedig ebben a versszakban:

Világ világa,
 Virágnak virága,
 Keserűen kínzatul,
 Vos szégekkel veretül!

Igaz-e ez?

Látható, hogy a „dux morum, veniae vena“ gondolat éppen nincsen meg a magyar Siralomban, viszont a magyar „világ(nak) világa“ kifejezés latinját a „Flos florum“ versszakában nem találjuk meg.

Hát a „keserűen kízzatul“ kifejezésről állítható-e, hogy az a „quam gravis ... est tibi poena“ hatására keletkezett?

A 'keserű kín', 'keserőséges kín', 'keserőséges kínszenvedés', hogy Jézust keserűen arcúl csapják, verik, megostorozzák, megölik, kínozzák, ezek a kifejezések mind gyakoriak a régi magyar vallásos irodalom hagyományos stílusú kódexeiben.

... ki tüzet az felségös pap, Krisztus Jézus, éltesse és megörjessze ő *keserű kénnyának* emléközetire CzehK. 95—6 | Kérlek téged, kegyös és édös, szép Jézus Krisztus, ezbeli nagy *keserűségös kénodért* CzehK. 10 | Méltóltassad tenmagadat énnéköm megmutatnod azon sérel(m)ben és keserűségben, kit atte *keserűségös kénsszenvedésödnek* idején a nagy fájdá(l)mból viseltél NagyszK. 4 | Mikoron azért az édes Jézust ilyen *keserűen* az gonosz zsidó *arcúl csapta* volna, monda neki nagy kegyelmes szóval: miért *versz* engemet ily *keserűen*? ÉrsK. 92 | És én édes asszonyom, Mária, őtet oly *keserűen verék* ÉrsK. 93 | És tégedet miként gonoszúl tévőt, erőssen megkötozének, vesszőkvel és ostorokval igen *keserűen verének* ÉrsK. 49 | És ezképen ennek felette igen nagy *keserűen megostorozák* ÉrsK. 46 | keserves anya legottan hertelenkedék és ő szent fiának testére leesék és őtet megölelvén, nagy keserűségös sírással monda: Ó én szereté szívem, lelkem, mely dicsésséggel sziletél és mely *keserűen megöletél* WinklK. 100.

Sőt a 'keserűen kízzatni' alliterációs kifejezés is megvan a WinklK. „Emlékezzél, keresztyén“ kezdetű énekében, mely Krisztus kínszenvedéséről szól:

Te fogságodért ő megfogtalék,
Kegyetlen bűneidért megostoroztalék,
Mennyei koronádért tüvissel koronáztaték,
Te keserő kénodért *keserűen kízzaték*.

(WinklK. 122.)

Az Ó-magyar Mária-siralom „keserűen kízzatul“ kifejezése tehát éppen nem mutat egyetlen szöveg hatására, éppen nem hozható kapcsolatba a Löweni Kódexből hiányzó Planctus-versszakkal.

Éppen így e versszak „in clavis“ szavára sem fogható rá, hogy az fakasztotta volna az Ó-magyar Mária-siralom írójának lelkéből ezt a sort: „vos szégekkel veretül“. Középkori vallásos irodalmunk több műfajának közös stíluseleme ez a kifejezés:

Uram, Jézus Krisztus, ki miérettenk és minden keresztyénekért megkénztátál, hogy az te szent kezeid *vasszegekkel által-verettetének* GömK. 169 | Idvez legyetek mi uronk Jézus Krisztusnak imádandó kegyes lábai, kik a mi idvességünkért kemén *vas szegekkel által-verettettek* ThewrK. 85 | [Mária] nézi vala az ő teviskelt szentséges fejét és sírtába ezt mondja vala: ... ímé a szentséges kezek ... Látom, hogy a *vas szegekkel által-vervén* tartatnak WinklK. 84—87.

Tehát a „Flos florum“ versszaknak e két szón kívül minden szaváról behizonyúlt, hogy nem forrása a magyar Siralomnak. Most már csak a „flos florum“-ról kell ugyanezt kimutatnunk.

A „flos florum“ fordítása 'virágok virága' volna. A zsidó bibliai nyelvnek olyan szerkezete ez, mint az 'énekek éneke'. A 'virágok virága' tehát azt jelentené, amit a „flos florum“ is, tudniillik: 'legszebb virág'; az Ó-magyar Mária-siralomban azonban nem 'virágok virága' van, hanem 'virágnak virága', ez pedig nem jelenti azt, hogy 'legszebb virág', nem jelenti azt, hogy: „flos florum“.

Mit jelent hát egy Mária-siralomban a „virágnak virága“ és mi e kifejezés irodalmi, stílustörténeti eredete? És mi a „világ(nak) világa“ eredete?

Ézsaiás próféta jövődöléseiben van megírva, hogy a Messiás a népeknek világossága lesz: et dedi te... in *lucem gentium* (Isai. XLII: 6); az Erdy K. fordítása szerint (342): „ímé adtalak tégedet népeknek világosságokra“. Mikor e világon jár a Krisztus, maga nevezi magát e világ világosságának, e világ világának:

Quamdiu sum in mundo, *lux sum mundi* (Joh. IX: 5): Míg ez világba vagyok, ez *világnak világossága* vagyok WinklK. 304 | Mené ideiglen e világban vagyok, e *világnak* vagyok *világa* MünchK. 188—9 | Iterum ergo locutus est eis Jesus, dicens: Ego sum *lux mundi* (Joh. VIII: 12): Esmég azért beszéle önekik Jézus mondván: Én vagyok e *világnak világa* MünchK. 186.

„Isten teste felemelése-koron“ ezt az imádságot mondatja a Nádor-Kódex (681):

„Idvez légy ez *világnak világossága*, Atyának ígéje, bizon hostya, élő test, tellyes istenség, bizon embör.“

A legenda már Mária anyjáról, Anna asszonyról is úgy emlékezik meg, mint aki a *világnak világosságát* szüli.

„Te bizonába mától fogva magfogadó léssz és üdvözülendő: ez *világnak világosságát* szülöd, és telles emberi nemzetnek örömet, kitül támad emberi nemzetnek üdvössége és mennyország-nak dicsősége. Áldott vagy te, leányom, úrtul, mert fogadsz és szülsz leánzót, kinek neve leszön Mária, mellett a felségös ő hajlokává szentöl, mert ez leszön a támadandó csillag Jákóbból és a *vesszőszál Izráelből*, mel régtül fogva szereztetött, minekelőtte a föld lenne. Bizonába ő hozza az igazságnak napját, Istennek fiát, mű istenönket, ez világra“ (TelK. 28—9).

Nagyon elterjedt volt középkori vallásos énekeink között az *Ave regina coelorum*; ebben Máriától támad e *világnak világosság*:

Idvez légy, mennyeknek királné asszonya; idvez légy angyaloknak asszonya; idvez légy, szent gyökér, kiből támadott ez *világnak világosság* CornK. 99 | Idvöz légy, szent gyökér, kitül ez *világnak világosság* támadta KazK. 15 | Idvöz légy, szent gyökér, kitől ez *világnak világosság* támadta TihK. 377 (vö. HORVÁTH CYRILL: Középk. M. Vers. 198—9).

A biblia nyelvéből került tehát a középkori magyar vallásos irodalomnak és abban az Ó-magyar Mária-síralomnak nyelvébe Jézus megszólításául a „világ világa“, a bibliában pedig e gondolat Ézsaiás jövődöléséig nyomozható. Az *Ave regina coelorum* imént idézett sorában a 'lux gentium', 'lux mundi' gondolatával összefűzve jelenik meg a szent „gyökér“ = 'radix' fogalma, szent Anna imént idézett legendájában pedig a „vesszőszál“ = 'virga'; ezek meg Ézsaiásnak, Jézus legihletettebb prófétajának, más olyan soraihoz vezetnek bennünket, amelyekben megtaláljuk nemcsak a „világ(nak) világa“, hanem a „virágnak virága“ végső eredetét is:

„Etegre dietur virga de radice Jesse, et flos de radice eius ascendet (Isai. XI: 1); Jessének ü gyökeréből vessző támad, és úneki gyökeréből egy virág emelkedik DöbrK. 413.

Ezért nevezik imádságok és énekek Máriát vesszőszálnak, szent gyökérnek, Jézust pedig a szűz anya virágának:

Szűztől Isten születék,

Vesszőszál virágozék.

(KISDI: Cantus Cath. 16.)

Idvez légy, kegyelmességes Úr Jézus Krisztus, angyaloknak ereme, szenteknek dicsósége, békeségnek látása, tellyes istenség, bizon ember, szűz anyának *virága* és gyemölcese ThewrK. 241—2 | Óh, hatalmas királyné asszony, jéjj nagy hata(l)masságval én lelkemnek segítségére, és hozjad veled te drágalátos, szép tiszta *virágodat*, kit mi hívunk mi uronknak, Jézus Krisztusnak GömK. 214.

Mária ezért virágszülő:

Édes anya, bódog anya,

Verágszülő szíz Mária!

(WINKL. 117.)

Végre is a virágszülő Máriát nemcsak gyökérnek, vesszőnek, hanem magát is *virágnak* nevezik:

„Az Isten fiának embörré lételehöz szükség vala a város, ki Názáretnek hívattatnéjék, mert ő 'verág'-nak magyaráztatik; hogy ekképen mind a hely s mind az idő igénylő alkalmasságba lenne. Erre mondja szent Bernáld: *Verág születék verágtól verágba verágnak idején*“ DebrK. 228. (Virág születék virágtól = Jézus Máriától. Virágban = Názáretben. Virágnak idején, mivel az angyali látogatás tavaszra esett.)

Ó *Virág*, ki Isten fiát szüléd váltságunkra!

(KISDI: Cantus Cath. 20.)

A szűz szülé szent fiát,

Örvendezzünk.

Rózsá nemze liliomot,

Jer, vígadjunk.

(KISDI: Cantus Cath. 25.)

Az Ó-magyar Mária-siralomban tehát a „virágnak virága“ azt jelenti, hogy: a szép és tiszta virágtól, Máriától született szép és tiszta virág, Jézus. Megvan ugyan a „flos florum“ fordítása is Jézust sirató régi énekeinkben, de nem az Ó-magyar Mária-siralomban:

Üdvöz légy, gyönyörű orca,
 Virágoknak szép virága!
 Honnét orcád sárgasága,
 Kit imád menny sokasága?

(Szt. Bernát hymn., Kisbri: Cantus Cath. 63.)

Az Ó-magyar Mária-siralomnak azonban sem „világ világa“, sem „virágnak virága“ kifejezése nem a Planctusnak a Löweni Kódexből hiányzó részének utánköltése. Mind a két kifejezés a biblia hatására keletkezett közkinccse a középkor vallásos irodalma stílusának. Ama két gondolatnak a magyar versben való együttvoltát nemcsak az magyarázza meg, hogy egy a legvégső forrás, tudnillik Ézsaiás próféta, hanem megkönnyíti a gondolatnak kettős sorba való összeverődését ama két szónak: *világ*, *virág*, hasonló csengése is:

Ó te drágalátus, nemes *virág*,
 Ki oly vagy, mint fénes *világ*!

(ÉrsK. 499.)

A stílustörténeti vizsgálódás tanulságai után tehát megfelelhetünk már a címben fölített kérdésre:

Van-e az Ó-magyar Mária-siralomnak más latin forrása, mint a Löweni Kódex Planctus-szövege?

Nincs.

MÉSZÖLY GEDEON.

Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Porphyrogennetos magyar fejezeteihez.

Amidőn évekkel ezelőtt Konstantinos Porphyrogennetos császár „De administrando imperio” címen ismert munkájának kéziratait tanulmányozni kezdtem és a magyar fejezeteknek az eddigi kiadásokban található szövegét a kéziratokkal összehasonlítottam, kiderült, hogy a kiadások szövegébe sok hiba csúszott be. Már az első futólagos összevetés alapján is sikerült két magyar fejedelmi névnek eredeti görög alakjára rábukkanni.¹⁾ Később, amidőn hasonló szempontból a munka egész szövegét átdolgoztam, a kéziratokból még számtalan más, eredetibb variáns került elő, amelyek alapján meggyőződtem arról, hogy szükség van a munka új, kéziratokon alapuló, kritikai kiadására.²⁾ További tanulmányaim folyamán azonban az is kitűnt, hogy maga a ránk maradt kézirati hagyomány, amely a XI. századba nyúlik vissza, szintén nem hibátlan s hogy a műben több olyan hely akad, ahol a hagyományozott szöveg javításokra szorul. Éppen ezért szükségessé vált, hogy a konstantinosi munka nyelvhasználatát, mielőtt még készülő kiadásom szövegét véglegesen megállapítanám, beható tanulmány tárgyává tegyem. Ez irányban végzett vizsgálódásaim arra az eredményre vezettek, hogy a „De administrando imperio” nyelve és stílusa távolról sem egységes és egyöntetű. Így pl. azokban a részekben, amelyek korábbi ismert művekből vannak merítve, a császár oly szorosan ragaszkodott forrásai szövegéhez, hogy azon alig változtatott, ami már magában véve is tarkává teszi a mű nyelvét és stílusát. De ezt figyelmen kívül hagyva, azokban a fejezetekben is, melyek a császár korát közvetlenül megelőző kor eseményeire vonatkoznak s amelyek forrásait nem ismerjük, szintén különböző nyelvhasználat észlelhető, a szerint, amint a nyelv több-kevesebb vulgáris elemmel színező-

1) Levente és Almos, MNy. XXII, 82—4.

2) Ἡ χειρόγραφος παράδοσις τοῦ De administrando imperio, Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν VII, 138—52.

dik. E megállapítások nemcsak a munka keletkezésének kérdésére vetnek fényt, hanem a szöveg megállapításánál és magyarázatánál is figyelembe veendő. A több helyen jelentkező vulgáris (újgörög) nyelvhasználat fel nem ismerése volt az oka annak, hogy a „De administrando imperio” egyes helyeit korábbi kiadók és fordítók félreértették.

A következőkben a magyar fejezetek köréből három olyan részletet fogok tárgyalni, ahol szövegjavítás, vagy a nyelvhasználat újgörög elemeinek felismerése útján az eddiginél helyesebb értelmezéshez jutunk.

I.

A 38. fejezetben többek között arról van szó, hogy kevéssel a magyarok egyik részének Ἀτελκοῦζου-ben való letelepedése után a kazár kagán magához hivatta első βοέβοδος-ukat. A BEKKER-féle bonni kiadásban (169₁₄₋₁₇) a következő szöveget olvassuk: ὁλίγου δὲ χρόνου διαδραμόντος ὁ χαγάνος ἐκεῖνος ἄρχων Χαζαρίας τοῖς Τοῦρκοις ἐμήνυσε τοῦ πρὸς αὐτὸν ἀποσταλῆναι χελάνδια τὸν πρῶτον αὐτῶν βοέβοδον. A lényegtelen helyesírási eltérésekről nem szólva, ugyanezt a szöveget találjuk a három kéziratban, mégpedig a legjobb XI. századi párizsi kódexben is, továbbá az összes kiadásokban. Nyilvánvaló azonban, hogy a szöveg ebben az alakjában értelmetlen. A „De administrando imperio”-ban gyakran előforduló τοῦ-val kezdődő, célt kifejező szerkezetben ugyanis két accusativus van: a χελάνδια és a τὸν πρῶτον αὐτῶν βοέβοδον. Az utóbbi nélkül a szerkezet megállhatna, de a folytatásból kitűnik, hogy a kagán nem azt üzenete a magyaroknak, hogy hajókat (ezt jelenti a χελάνδια), hanem hogy Λεβεδίας-t küldjék hozzá. Ha pedig az ἀποσταλῆναι-hoz tartozó accusativus a τὸν πρῶτον αὐτῶν βοέβοδον, akkor a χελάνδια szó értelmetlen és sehogy sem illeszthető bele a mondatba.

Ezt a nehézséget már a korábbi kiadók és fordítók is észrevették. MEURSIUS editio princeps-e (1611) olyan latin fordítást ad, amely a görög szövegnek nem felel meg: „Paulo vero post Chazariae princeps Chaganus per legatos mitti sibi a primo Turcarum Boebodo chelandia petiit”. BANDURI más megoldást keresett. Kiadásában (1711) megjegyezte: „Chelandia urbs hic est circa Bosporum, non vero navigii genus, ut putavit Meursius”. A nélkül, hogy számot vetett volna azzal a kérdéssel, vajjon a χελάνδια jelent-

het-e annyit, mint 'Chelandia-ba', KUUN GÉZA is magáévá tette e magyarázatot, mert azt írja: „Nomen Χελάνδια in *Kalantchah* usque ad hoc tempus perdurat, quae urbs in mappa Crimeae (Krim) supra Perekop designata videtur“. ¹⁾ Őt követi MARQUART, aki azonban már szükségesnek tartotta a kérdéses szó elé egy <εις>-t be-toldani. ²⁾ A Konstantinos-fordítók és értelmezők egy másik csoportja úgy próbálta megoldani a nehézséget, hogy a χελάνδια-t „ladikon“ ³⁾ vagy „hajón“ ⁴⁾ szavakkal fordítja. Ez az értelmezés került bele HÓMAN magyar történetébe is, ahol azt olvassuk: „.....mikor ez (t. i. Előd) őt (t. i. a kazár kánt) Kazáriába hajózva felkereste....“ ⁵⁾ E magyarázat mellett emelt szót leg-újabbban C. A. MACARTNEY is, aki a χελάνδια-ban valami 'by boat' értelmű, adverbialis alakot keres, hogy a magyar vezért a Donon és Volgán át Itilbe hajóztathassa. ⁶⁾

Nézetünk szerint nyelvi szempontból mindkét megoldási kísérlet elfogadhatatlan. Ha ugyanis a χελάνδια-ban városnév rejle-nék, akkor a szövegben a „De administrando imperio“ nyelvhasz-nálatának megfelelőleg εις τὰ (τὸ, τὴν?) -nak kellene állania, arról nem is szólva, hogy a *Kalanča* név görög átírása aligha lenne Χελάνδια. Ez esetben tehát azt kellene feltenni, hogy a szövegből a χελάνδια előtt valami kiesett. Ami pedig a χελάνδια szónak adverbialis hasz-nálatát illeti, a munka nyelvhasználata teljesen kizárja e feltevést. A „De administrando imperio“-ban a χελάνδιον szó és egyéb más, hajófajokat jelölő szavak, mint pl. az ἀγρᾶριον, δρομῶνιον, καράβιον, κάραβος, πλοῖον számtalanszor fordulnak elő, de állítólagos adver-bialis használatukra egyetlen példa sincs. Ha az 53. fejezetben (259₁₂) előforduló διὰ κάραβου 'hajón' kifejezést nem is tekinthetjük döntőnek, mert ott Konstantinos korábbi irodalmi forrásból me-rített, több analóg eset alapján megállapíthatjuk, hogy a „De ad-ministrando imperio“ a járműveken való utazás kifejezésére διὰ + genitivust használ. Így pl. 150₁₃: διὰ τῶν τοιοῦτων πλοίων ἀπέρ-χοντα; 162₁: πάσας αὐτῶν τὰς δουλείας διὰ ἀμαξῶν ἐκτελοῦσιν.

Ha tehát ilyen módon a ránk hagyományozott χελάνδια szó

¹⁾ Relationes I. 208.

²⁾ Streifzüge 35.

³⁾ SZABÓ KÁROLY fordítása: Magyar Akadémiai Értesítő I. (1860) 117.

⁴⁾ MARCZALI fordítása: MHK. 121.

⁵⁾ HÓMAN(-SZEKŰ): Magyar Történet I². 70.

⁶⁾ The Magyars in the ninth century (Cambridge, 1930.) 102—3.

az idézett helyen teljesen értelmetlennek bizonyul, csak az az egy lehetőség marad, hogy szövegromlással állunk szemben. Ha a kérdéses mondatot és az azt megelőző és követő mondatokat alaposan szemügyre vesszük és azt is megfigyeljük, hogy Konstantinos kifejezéseiben a méltóságnevet rendszeren név előzi meg, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a τὸν πρῶτον αὐτῶν βοέβοδον szavak előtt a magyar vezér nevének kellett állania, vagyis a Λεβεδίας név accusativusi alakjának, Λεβεδία(v)-nak.¹⁾ Nézetünk szerint a χελάνδια nem más, mint e név romlott alakja, mint erre már G. MANOJLOVIĆ is gondolt.²⁾ A Λεβεδία névből könnyen lehetett χελάνδια, mert a X—XI. századi görög minuszcula írásban a λ és χ betűk nagyon hasonlóak és összetéveszthetők. Egyik korai másoló a Λεβεδία szót, amely előtte ismeretlen volt, tévesen az általa jól ismert χελάνδια szóval helyettesítette, éppen úgy, mint ahogy az 53. fejezet egyik helyén (257₁₈) a vatikáni kézirat másolója egy chersoni hercegnő Γυκίαν neve helyébe a görög γυναικα szót írta.

Javításunk szerint tehát a kérdéses mondat a következőképen hangzik: ὀλίγου δὲ χρόνου διαδραμόντος ὁ χαγάνος ἐκείνος ἄρχων Χαζαρίας τοῖς Τούρκοις ἐμήνυσε τοῦ πρὸς αὐτὸν ἀποσταλῆναι Λεβεδία τὸν πρῶτον αὐτῶν βοέβοδον, ami a „De administrando imperio“ nyelvhasználatára szempontjából kifogástalan. Magyar fordítása: „Kevés idő elmultával pedig az a kagán, Kazária fejedelem meüzenzte a magyaroknak, hogy küldjék el hozzá Λεβεδίας-t, az ő első βοέβοδος-ukat“.

II.

A 40. fejezet elején Konstantinos császár felsorolja a magyar törzseket. A XI. századi párisi és a XVI. századi vatikáni kézirat szövege itt némi eltéréseket mutat a BEKKER-féle kiadáshoz képest (172₁₀₋₁₃). Az eredeti szöveg így hangzik: Πρώτη ἢ παρὰ τῶν Χαζάρων ἀποσπασθεῖσα αὕτη ἢ προρρηθεῖσα τῶν Καβάρων γενεά, β' τοῦ Νέκη, γ' τοῦ Μεγέρη, δ' (τοῦ) Κουρτουγερμάτου, ε' τοῦ Ταριάνου, ζ' Γενάχ, ζ' Καρή, η' Κασή.³⁾

¹⁾ A Λεβεδία acc.-t is feltehetjük az ugyanazon fejezetben előforduló Ἀρπαδή és [Σ]αλμούτζη (170₁₁) analógiájára.

²⁾ Rad Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti 187 (1911) 97.

³⁾ A zárójelben tett (τοῦ) a vatikáni kézirat betoldása. A párisi kéz-

Ha ezt a jegyzéket összehasonlítjuk a besenyő törzseknek a 37. fejezetben olvasható felsorolásával, lényeges különbséget találunk. Amott forrásunk a törzseket $\theta\epsilon\mu\alpha$ -knak nevezi, vagyis a bizánci birodalom tartományainak megjelölésére szolgáló közismert terminus technicust használja. Az első lejegyző szemei előtt, akinek tudósítását a császár felhasználta, nyilván az egyes besenyő törzsek által elfoglalt területek lebegtek. A $\tau\theta\theta\epsilon\mu\alpha$ szó után egy-egy semleges nemben álló név következik, amely — amint NÉMETH GYULA megfigyeltéséből tudjuk — valóban egy-egy törzsnevet tartalmaz. A besenyő törzsnevek görögös végződés nélkül vannak átírva s csak az előttük álló semleges nemű névelő ($\tau\theta$) fejezi ki a különböző eseteket. Ezzel szemben a magyar törzsek jegyzékében a $\gamma\epsilon\upsilon\epsilon\acute{\alpha}$ szóval találkozunk, amely ugyan inkább a magyar 'nemzetség' szónak felel meg, de amelyet forrásunk a besenyőkre vonatkozólag a 37. fejezet egyik helyén (165²²⁻²³) azonosít a $\theta\epsilon\mu\alpha$ -val. A $\gamma\epsilon\upsilon\epsilon\acute{\alpha}$ szó a felsorolásban az első (kabar) törzs említése után többet nem ismétlődik ugyan, de a számok továbbra is visszautalnak rá. E számok után $\tau\theta\theta$ -val kapcsolva következik a név, de az utolsó három törzsnél ez a $\tau\theta\theta$ is elmarad s a számot közvetlenül követi a név. Nyilvánvaló azonban, hogy itt is mindenütt odaértendő ez az egyszerűség kedvéért elhagyott $\tau\theta\theta$. A kiegészítendő, nemzetséget, illetve törzset jelentő $\gamma\epsilon\upsilon\epsilon\acute{\alpha}$ szó és a név tehát minden egyes esetben birtokos viszonyban áll, éppen úgy, mint az első törzsnél a $\eta\ldots \tau\omega\nu$ Καβαρίων $\gamma\epsilon\upsilon\epsilon\acute{\alpha}$ 'a kabarok törzse' szavakban látjuk, amint ezt a különböző fordítók — amennyire lehetett — igyekeztek is éreztetni fordításukban. MEURSIUS pl. a görög η -ra végződő neveket változatlanul átírja latin betűkkel, de a 4. és 5. törzs nevét *Curtugermati* és *Tariani* alakban adja, vagyis latin genitivusi végződéssel látja el. Ugyanígy jár el az orosz G. LASKIN (1899) és V. V. LATYŠEV (1934), akiknek a fordításában Куртигермата és Тарияна alakot látunk. A magyar fordítók közül SZABÓ KÁROLY a következő szöveget adja: „... második a *Nyéék*, harmadik a *Megyer*, negyedik a *Kürtgyermat* (gyarmat), ötödik a *Tarján* nemzetsége, hatodik *Gyenáh* (Gyenő, Jenő), hetedik *Kara*, nyolczadik *Kaza*“.¹⁾ MARCZALI ógörög hang-

irat szövegének minden helyesírási eltéréssel való betűhív átírását I. JAKUBOVICH-PAIS: Ó-magyar olvasókönyv 8.

¹⁾ Id. h. 134.

érték szerint való latinbetűs átírást alkalmaz, de a 4. és 5. törzs nevét így adja: „...Kurtugermat..., Tarján...“, vagyis ezeknél az eredeti utolsó ου betűjét elhagyja, de a birtokos viszonyra sehol sem utal.¹⁾ Végül NÉMETH GYULA az eredeti alakok újjörög kiejtés szerint való átírását adja s az első öt törzsnévnél a beleszúrt „nemzetsége“ szóval az eredeti kifejezési módot is érezteti.²⁾ A különböző fordítóknak e különböző állásfoglalásában már homályosan ott dereng az a kérdés, amelyet az idézett szöveg olvasása a görög filológusokban felvet. Szövegünkben az összes törzsnevek genitívusi alakban vannak megadva. Meg lehet-e hát állapítani azt, hogy e görög genitívusok mögött milyen nominatívusi alakok rejlenek, illetve, még tovább menve, hogy e rekonstruált görög nominatívusokból milyen eredeti magyar névalakokra lehet következtetni?

A τοῦ genitívusi névelőből kell kiindulnunk. Ez hímnemű és semlegesnemű név előtt egyaránt állhat. A τοῦ után következő nevek egy része (a 2., 3., 7. és 8. törzs. neve) -η-ra végződik, kettő közülük (a 4. és 5. törzse) -ου-ra, egy pedig (a 6.) -χ-re. Ha tehát itt semleges nemű nevekről van szó, akkor azok görögös végződés nélküli alakban fordulnak elő, mert -η-re nem végződhetik semleges nemű görög főnév genitívusa. Ez esetben forrásunk első lejegyzője hasonlóan járt el, mint a besenyő fejezet írója, akinél pl. τοῦ Ἰαβδιηρι και τοῦ Κουαρτζιζοῦρ και τοῦ Χαβοου-ἔγγυαλ (167₁₇₋₁₈) alakokat találunk. Így az egyes törzsnevek nominatívusi alakjai teljesen egybeesnének a szövegben hagyományozott genitívusi alakokkal, vagyis a középgörög kiejtés szerinti olvasásuk a következő lenne: *Neki, Mejeri, Kurtuermatu, Tarianu, Jenach, Kari, Kaszi*. Ne felejtjük el azonban, hogy a besenyő törzsek jegyzékének összeállítója előtt a geográfiai elhelyezkedés, tehát területi tagolódás lebegett s így a törzsneveket mintegy helyneveknek fogta fel. Az idegen helyneveket pedig a konstantinosi nyelvhasználat rendesen megtartja eredeti alakjukban, vagyis nem görögösíti el.

A τοῦ azonban hímnemű görög nevek előtt is állhat. Ha mármost tekintetbe vesszük, hogy a törzsnevek, az egy Γενάχ kivételével, mind -η-re és -ου-ra végződnek, akkor görög nyelvr-

¹⁾ MHK. 124—5.

²⁾ A honfoglaló magyarság kialakulása 221.

zékünk azt mondja, hogy ezek szabályos hímnemű genitívusi végzések. Az *-ου*-ról, amely az ógörögben is megvan, nem kell külön szólunk. Az *-η* genitívus azonban már speciális középgörög vulgáris jelenség, de a „De administrando imperio“-ban nagyon közönséges. Az *-ης* végű hímnemű főnevek a genitívusban szabályosan *-η*-re végződnek. Így pl. az *Ἀρπαδής* nom.-nak a ragozása a következő: acc. *Ἀρπαδῆ(ν)*, gen. *Ἀρπαδῆ*. Ha most még azt is meggondoljuk, hogy azokat a török eredetű személyneveket, melyek görög átírásban *χ*-re végződnek, a bizánci vulgáris források és így a „De administrando imperio“ is változatlanul meghagyja, tehát nem látja el görögös végződéssel — ilyen pl. az *Ἰέλεχ* (175.) —, akkor a *Γενάχ* is beleillik a sorba. Görög alaktani szempontból tehát nemcsak hogy semmi akadálya sincs annak, hogy a magyar törzsneveket hímnemű főnevek genitívusainak tekintsük, hanem a konstantinosi nyelvhasználat szerinti szabályos végzések egyenesen e mellett szólnak. Bár nem tartom kizártnak azt, hogy az író görögös végződés nélküli semleges alakoknak tekintette ezeket, mégis azt hiszem, hogy a Konstantinos forrásául szolgáló feljegyzés összeállítója a törzsek neveit hímnemű személyneveknek fogta fel és mint ilyeneket jegyezte le. Természetesen ma már NÉMETH GYULA kutatásai után biztosan állíthatjuk, hogy e nevekben valóban magyar törzsnevek maradtak ránk, de az ezek elgörögösítésében mutatkozó félreértés is teljesen érthető, ha meggondoljuk, hogy amidőn a magyar tudósító pl. a hatodik törzset, „Jenach törzse“-ként nevezte meg, a bizánci görög tudatában olyan képzetet kelthetett, hogy ez egy Jenach nevű vezér törzse. Egyébként a *γενεά* szó használata is ilyen felfogásra vall.

Ha a kérdéses alakokat a bizánci feljegyző személynevek, tehát hímnemű főnevek genitívusainak tekintette, akkor a nominatívusi alakokat könnyű rekonstruálni. Ezek a következők: *Νέκης*, *Μεγέρης*, *Κουρτουγερμάτος*¹⁾, *Ταριάνος*, *Γενάχ*, *Καρίς*, *Κασής*. Ezek középgörög kiejtése: *Nekisz*, *Mejerisz*, *Kurtujermatosz*, *Tarianosz*, *Jenach*, *Karisz*, *Kaszisz*. Kérdés, hogy ezek mögött milyen magyar alakok rejtőzhetnek? Erre csak azt

¹⁾ Minthogy NÉMETH GYULA megfigyelése szerint e törzsnév két részből van összetéve, nem lehetetlen, hogy erről a feljegyzőnek is tudomása volt és hogy ez esetben a két rész két külön genitívusi alakot képezett a görögben: *Κούρτου Γερμάτου*, amelynek a nominatívusa *Κούρτος Γερμάτος* lenne.

felelhetjük, hogy a bizánciak átírási szabályait figyelembe véve, a Κουρτουγερμάτος és Ταμιάνος-ban az -ος bizonyára teljesen görög végződés, a Νέκης, Μεγέρης, Καρής, Κασής mögött azonban éppen úgy kereshetünk *Nek*, *Mejer*, *Kar* (illetve *Ker*), *Kasz* (illetve *Kesz*), mint *Neki*, *Mejeri*, *Kari* (illetve *Keri*), *Kaszi* (illetve *Keszi*) alakokat, mert e mássalhangzóra és magánhangzóra végződő alakok elgörögösített formája egyaránt -ης végződésű lesz, mint ahogy a görög Ἀρπαδής alak is éppen úgy lehetett magyar *Arpad*-ból, mint *Arpadi*-ből.

III.

A 40. fejezet vége felé Konstantinos császár mégegyszer visszatér a magyar törzsekre és azok egymáshoz való viszonyáról szól. A XI. századi párizsi kézirat alapján javított szöveg (= BEKKER-féle kiad. 174₁₂₋₁₆) így hangzik: αἱ δὲ ἡ' γενεαὶ τῶν Τοῦρκων αὐταὶ πρὸς τοὺς οἰκείους ἄρχοντας οὐκ ὁδεύουσιν, ἀλλ' ὁμόνοιαν ἔχουσιν εἰς τοὺς ποταμούς, εἰς οἷον μέρος προβάλλει πόλεμος, συναγωνίζεσθαι μετὰ πάσης φροντίδος τε καὶ σπουδῆς. E hely értelmezése az eddigi kiadóknak és fordítóknak sok gondot okozott. A MEURSIUS-féle editio princeps fordítása, amely szószerint átkerült BEKKER kiadásába is, a következőképpen írja körül: „....pro fluminibus, quibus distinguuntur, mutuo inter se contractu statuerunt...“ K. DIETRICH maga is érezve, hogy a szöveget nem értette meg, megkérdőjelezi s a következő fordítást adja: „....sondern die Flüsse bilden ein einigendes Band (?)...“¹⁾ MARCZALI sem tudott rájönni a helyes értelmére s ezért kiadásában javításhoz folyamodott. A görög szövegben a ποταμούς helyébe, „mivel annak nincs értelme“, πολέμους-t illesztett s így fordította le: „....hanem szövetségök van a háborúkra nézve...“²⁾

Az eddigi magyarázók számára az okozta a nehézséget, hogy a „De administrando imperio“-ban számtalan olyan vulgárizmus található, melyek csak az újjörög nyelv ismerete alapján érthetők meg. Ilyen a jelen esetben az εἰς használata is, amelynek az újjörögben és természetesen jóval korábban már a bizánci népies görögségben is nemcsak '-ba, -be, -ra, -re', hanem '-ban,

¹⁾ Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkercunde II. (Leipzig, 1912.) 60.

²⁾ MHK. 127.

-ben, -on, -en, -ön, -nál, -nél', stb. jelentése is van. Idézzük a következő példákat:¹⁾ 119₄: συνέβη δὲ πολέμους γενέσθαι εἰς τὰ τῆς Παπίας μέρη 'történt, hogy Papia vidékein harcok támadtak'; 120₇₋₈: ὤκησαν δὲ ἔξωθεν τοῦ κάστρου πλησίον τοῦ τείχους εἰς τὸν ποταμὸν 'hanem az erődön kívül, a fal közelében a folyónál telepedtek le'; 141₁₈: καὶ ἐφύλαττον εἰς τὸν Δανοῦβιν ποταμὸν ἔνεκα τῶν Ἀβάρων 'és őrködtek a Duna folyónál az avarok miatt'; 167₆₋₇: εἰς τὰ περάματα τοῦ αὐτοῦ ποταμοῦ εἰσὶν ἐρημικάστρα 'ugyanezen folyó átkelőinél puszta erődök vannak'; 172₃₋₄: διὰ δὲ τὸ εἰς τοὺς πολέμους ἰσχυροτέρους καὶ ἀνδρειότερους δεῖκνυσθαι 'minthogy pedig a harcokban erősebbeknek és bátrabbaknak mutatkoznak'. Ha tehát az εἰς τοὺς ποταμούς szavakat a felsorolt példák által megvilágított konstantinosi nyelvhasználat szerint 'a folyóknál' értelemben vesszük,²⁾ akkor az idézett szöveg teljesen érthetővé válik. Magyar fordítása a következő: „A türkök (= magyarok) eme nyolc törzse pedig saját fejedelmeinek nem engedelmeskedik, de megegyezésük van, hogy a folyóknál, amely részen háború üt ki, teljes gonddal és buzgalommal együtt harcolnak“. Ha most még tekintetbe vesszük azt, hogy a honfoglaló magyarság egyes törzsei a folyók két partján telepedtek le és ellenséges támadás esetén a veszélyeztetett partról visszahúzódván a folyó túlsó oldalán védekeztek,³⁾ akkor a konstantinosi hely tárgyi szempontból is teljesen világossá válik. Arról van itt szó, hogy a magyar törzsek háború esetén megegyezésük értelmében a veszélyeztetett pontokon és pedig a folyóknál együttes erővel veszik fel a harcot az ellenséggel szemben.

MORAVCSIK GYULA.

¹⁾ A BEKKER-féle kiadást idézem, de ahol szükséges, készülő új kiadásom szerint javítom a szöveget.

²⁾ Így értelmezte már G. LASKIN orosz (1899) és N. Tomašić horvát (1928) fordítása is.

³⁾ HOMAN(-SZERFÜ): Magyar Történet I^o. 125.

Nyelvi és tárgyi magyarázatok

a Vogul Népköltési Gyűjtemény III. kötetében kiadott
medveénekekhez. *)

Első szakasz.

Az égből való leszállás énekei (I—V).

I.

A „Réti állat *Tārəm* leányának“ nevezett medve „felülről való leszállásának“ középszoszvai énekét (*numəl vaʹjlam ērʹä* III, 1—33) a Szoszva középtáján fekvő *An-jä paul*-ban *Ánšim Kiritš* *Sontin* közlése nyomán jegyeztem fel 1889. január 17-én.

Cím: *ñurəm-uj* helyes fordítása: 'réti állat' = 'medve', az *unt uj* 'erdei állat' = 'medve' költői kifejezés párhuzamosa (I. I, 240; II, 761).¹⁾ A 'hatalmas állat' fordítás itt s az ének szövegében népetimológiai magyarázatból eredt tévedés, mint ezt már régóta megállapítottam²⁾ (I. NyK. XXVI, 13). KANNISTO szerint (FUF.

*) Egykori vogul tanulmányútam gyűjtéseiből mindeddig feldolgozatlan és kiadatlan az összehasonlító nyelvkutatás szempontjából oly nagyfontosságú *vogul szókincs*. Ennek előmunkálatai során elkészültek az utóbbi évek folyamán a felső-lozvai (északi), alsó-lozvai, pelymi, kondai és tadvai lexikális anyagnak lapszeletekre való átirásai s betű szerint való rendezése; s folyamatban van ugyane munka az immár kiveszett közép-lozvai nyelvjárást illetőleg. Igen jelentős tartozéka e szótári munkálatoknak a szövegekhez fűződő s maguktól a közlőktől származó *tárgyi és nyelvi magyarázatok*, melyeken a szöveg értelmezése és fordítása alapul. A Vogul Népköltési Gyűjtemény I. és II. köteteinek immár megjelent ily jegyzetei után e közleménnyel a további kötetek magyarázó anyaga következik: remélvén, hogy az élet alkonyán sikerül befejezéshez juttatnom a feladatot, melynek munkájára a megdicsőült Mester már az ifjúkor reggeli verőfényében lelkes szeretettel buzdított.

¹⁾ Ahol az idézet helyének jelzésében a kötetszámra vonatkozó római szám előtt a forrásmunka nincs megnevezve, a Vogul Népköltési Gyűjtemény illető kötete értendő.

²⁾ Újabbán rábukkantam jegyzeteim közt az *unt-uj*-nak is egy felső-lozvai közlőtől eredő, hasonló népetimológiai magyarázatára: «A medve télen barlangban „ül“ (*ünti*), azért *unt-uj*; midőn játékkal ünneplik, őt az asztalra „ültetik“ (медведь зимою в берлоге „сидится“, за то *ū-uj*; когда его обигрывают, его на стол „сидят“).».

VII, 185; VIII, 176) a *nuram-uj* 'réti állat' fordítása is népetimológia, amennyiben e költői kifejezés (éppúgy, mint az *unt-uj* 'erdei állat' = 'medve') az osztjákból van átvéve, itt pedig a megfelelő szó értelme: 'mocsári állat' ('sumpf-tier'; vö. ÉO. *nūrim* 'morast' AHLQ., Ni. *nūrām*, Kaz. *nūrām* 'spärlich mit wald bewachsener sumpf' KARJ. Ost. Lautgesch. 148). De PÁPAY JÓZSEF osztják medvénekeiben is *nōrām-udā* 'réti állat', *nō-igī* 'réti öreg' = 'medve' (ÉOM., 129) s a vogulban *nūrām*, *nurām* 'rét' jelentésben közismert szó (vö. AHLQ. vogul szótárában is: *nurum* 'Wiese'), meg a medve életmódjához sem illik jól a föltett 'mocsaras állat' nevezet.

3. s. *supir* a közlő magyarázata szerint: *sēməl uīnəl aku sup*, *vijir uīnəl aku sup āli pītūtāt* 'fekete állatból (hódból) egy darab, vörös állatból (nyusztból) egy darab van fészkében', vagyis fekvőhelye drága prémekkel ékes és puha. — 5. s. *vorir kātpā* a közlő sz. *kantir* 'haragos'; tkp. 'erőszakos kezű' (I. II, 724). — 8. s. *sārni sa'ipā* 'arany sugaras' (nap) a *sarī* 'hajfonat' (koca) szó képes alkalmazásával (*χātāl-s°* 'napsugár'; I. II, 691).

18. s. *xumlō* 'hogyan, miképpen?' kérdő határozó a költői nyelvben, mint erről már szó volt (I, 274), gyakran bevezetője a hős vagy istenség szavainak, miért is rendes fordítása: 'im miképpen'. Voltakép az előadónak önmagához, illetve közönségéhez intézett kérdése ez, mellyel a mondandókra különösen fölhívja a figyelmet. Így értendő a kérdő szónak alkalmazása a hősi énekek bevezetésében is (pl. „minő neves fejedelemnek neveztetik az én nevem?” II, 1), midőn a következő részek a választ adják.

46. s. *naulak* a közlő sz. *mān lātir* 'kicsiny [értelmű] szó', *nō nir* мелкая вица (apró vessző). R. *naulax punn* 'Flaum (an Enten u. Hasen)', FLV. *naulāk-pun*: *alpi-χar pun* (пых) 'a testen levő szőr, pehely'. A ház mögött az apró vessző és fű hegye (csúcsa, vége; *nir tal'χä*, *pum t°*) tavasz felé már kilátszik a hóból, honnan a vadász hótalpais elörszedi. — 60. s. *šorriy* 'csicsergő, zajgó, csevegő' (hangutánzó; vö. ÉV. *šar'ji*, LV. *šārri* 'zajong' II, 601); alább (95. s.) *šorring* lúdra s récére alkalmazva: 'lúdpipegő'. — *jontir* a közlő sz. *joryānā lātir* 'játszó [értelmű] szó'; *jontir χar* a. m. *joryānā mā* 'játszó hely'.

68. s. *kātlil*: a medve előlábainak jelzése *kāt* h. *kātlä* (I, 240), mely valószínűleg az ÉO. *kātl-* 'fogni, megragadni' ige képzésének átvétele. Ennek jelzőjében a közlő sz. *sūχ* osztják szó (*lā*

lätir) = vog. *supj*' (ocerp) 'tokhal' (vö. osztj. Ni. *сух*, O. *сòх* 'Stör'; KARJ. Ostj. Lautg. 97). — *ūmpəl* = *paŋt-nāul* 'pofahús': *kätlä-pattäyü supj*'-*ūmpəl xäitəl äle'j* 'előlábainak talpai tokhal pofája (szája öble, álla) módjára vannak (alkotva)'. Vö. *sūx-ūmpäy xīram vāxīn* '(a medvének) tokhal szája öble (alakjára kanyarított) három gáncsvetése' (III, 449). — *vintäy*: *nasanä väykəriy mā'əs vintäy'j* *lämauə* 'mivel a csákyái (karmai) horgosak (kampósak), azért mondják *vintäy*-nek'. Vö. or. *винт* 'csavar' (Schraube) s az *-äy* képzőre nézve II, 492.

81. s. *šukəm*, más medvénekekben (III, 68, 73, 74, 110, 113. l.) *šukəm-päləm* és *šukəm-pälä* (III, 113) a medve hátsólábainak jelzése (медвежья задняя нога), ezért itt *jūlə älnə* 'hátról levő', a többi helyeken *jūlə xultəm* 'hátramaradt' (mert amint rohan s a „fél“ lába lesüpped, ez a lába „hátramarad“). A fordításban tehát „medvetalpam” erre javítandó: „medvelábam” (pusztán a medve „talpáról” nem mondhatni, hogy „alásüppedt”, hanem csak a „lábáról”). A középszoszvai közlő szerint eredeti értelmű a *šukəm* szónak: башмак, vagyis 'cipő' s ehhez jól illik a *kəriy* 'vasas', é. 'patkós' jelző, bár egyébként a szónak ily jelentésére nincs megerősítő adatom. Magának a vog. *šukəm* szónak mását megtaláljuk egy REGULTÓL följegyzett osztják medvének köv. helyén (PÁPAY, EOM. 103. l. 72—3. s.): *nyorom iki kätt schukam konti tîmel, uont iki kätt kotlem kuonti etmell* = (PÁPAY átírása és fordítása szerint; uo. 110. l.) *nörəm-igē kät šügām xontī tîymel, xont-igē kät kätlām xontī etmel* 'réti öreg (é. medve) két medvetalpam (tk. cipőm) támadt immár, erdei öreg (é. medve) két első lábam már kinőtt'. E szövegnek tanulsága, hogy a vog. *šukəm*, épúgy, mint az osztj. *šügām* voltaképp már az 1. sz. birtokosraggal van bővítve (vö. párhuzamát: *kütlām* és vog. *kätlä* 'a medve előlába'). E szerint az ugyane vogul énekekben (295. s.) jegyzett *šukaməm* (e h. *šukəm*) s az id. *šukəm-päləm* (e h. *šuk-päləm*, mint *aku päl kätlä-päləm* III, 151 v. *kät-pälkən* III, 85), úgy látszik, az osztjából átvett medveműszó alkatának félreértésén alapúl. — *latkati* 'alácsúszik, lesüllyed, lesüpped' (FLV. *la'yl-päləm tär-latkats v. jol-l'* моя нога проскочила к низу); 1. ui. alább II. ének, 103. s. jegyz.

83. s. *ērj'-jis xum* 'az ének korabeli ember', épúgy, mint *mōjt-jis xum* az ősi idők embere (l. tárgyalásának helyeit II, 636—7). — 84. s. *šopər voχ* a közlő sz. = *šäli äln* 'tisza (finom)

ezüst', *kami vox* (86. s.) = *arvin āln* 'réz [vegyületű] ezüst, silány e'. Tárgy. helyeit I. II, 702. — *totma* 'földbe rejtett kincs' (клад).

90. s. *ḡāḡām vāram* 'kicsodám készítette' a kérdő névmáshoz illesztett 1. sz. -m birtokosraggal a rendes beszédben inkább használt -n rag helyett. — 93. s. *ālāt* 'szín' (*kasm ā.* 'sárga sz.', *viḡḡr ā.* 'vörös sz.' ui. és III, 69; *lilīḡ ā.* 'eleven sz.' II, 319), képzésbeli változata az *ālḡ*, *ālḡp* és KV. *oāḡem* 'festék' szóknak.

124. s. *āḡi* a közlő sz. *puḡk lātīḡ* 'főt [jelentő] szó'; vogul ejtése az ÉO. *oḡi* 'fő' szónak. L. II, 0600, 0697.

130. s. *sālēm*: R. *salom* 'ein od. zwei Finger breiter Spalten, dolgoi razkutok', *in s.*, *part-s*. Saját jegyzéseim szerint *sālēm*: *āt-s* 'hajszál' (*akū āt-sālmēm* 'egy hajszálam, один волос', *kit āt-sālēm ḡāt-nīrāsēm* 'két hajszálat kiteptem'), *nāḡuāl-sālēm* 'a hús rostja, rétege; слой мяса'. Más közlés szerint *sālēm* 'szalag (ленточка)': *sāu-s.* 'szíj', *sās-s.* 'nyírhéj-szalag (лента из бересты)'.

132. s. *mīsi* a közlő sz. e mondásban: *sēmāl uḡ m° kuol a. m. s° uḡ ta'ḡilīḡ ku°* 'fekete állattal teli (bőséges) ház'; I. tárgy. helyeit II, 669. A fordításban 'fekete nyuszt, vörös ny.' ekkép javítandó: 'f. állat, v. á.' s ez hódra meg nyusztra értendő (I. II, 697), mely állatok prémei az Égatya házában bőviben (halommal) vannak s övén' is függnék (ui. 134. s.).

170. s. *ārt* e költői szólásban: *takūsi-pāl ārtēmna patsēm* a közlő sz. a. m. *tārēm* (время) 'idő, évszakasz': 'őszí táj időmbe estem [jutottam]'; I. II, 631.

192. s. *luḡmās* 'jégtörő vasrúd' (пешня), R. *luimas* (*luḡmes*) 'aus Eisen, mit welchem das Eis aufgehackt u. aufgestossen wird', Hf. fordítása szerint: 'fejsze'. — *kum*, *luḡmās-k°* 'nyelére ék módjára erősített egyenes fejsze, mellyel a jég távozása után a halászsövény (*ārpi*) vízben maradt, feje törött karóit felülről sulyokkal verve széthasogatják (a víz medrét ily módon kitararítják s alkalmassá teszik a varsa kellő elhelyezésére)' *kum-pāl*, úgy mint *mārḡḡu-pāl* azt jelenti, hogy a fejsze éle lekopva 'fokafele', olyan mint a fejsze életlen oldala.

198. s. *sitīḡ āpū*: a bölcsőt nyírhéjből készítik kis teknő alakjára s ennek hajlatait abroncsszerűen hajlékony fával (pl. rekettyefűzzel) erősítik (I. I, 269 s ui. II. ének 230. s.). Az Égatya házában a bölcső abroncsa ezüst.

212. s. *ālī vōt* 'felvidéki szél', vagyis 'északi'; mert a Szigva és Szoszva északról dél felé folynak. Ennek megfelelőleg *luḡ nār*

'alvidéki', vagyis 'déli Uralbérc'. Az ég és föld között való himbálózás, mint az Égatyától rendelt bűnhődés, gyakori a régi vogul énekekben (I. I, 246).

218. s. *jāmas āul* fordítása erre javítandó: 'jó végzetére' (I. I, 271).

226. s. *χālil* a közlő magyarázata sz. a. m. *tēp: vornə-ke mineūu, tajim jot-vijūu*; *ti sāpaslēm* (запасной) *tēp „χālilj”* „*lāuaua* „eledel: ha az erdőbe megyünk, eledelt viszünk magunkkal; ezt a félretett eledelt *χālil*-nak mondják“, melynek értelme tehát: 'útravaló, úti élelem'. FL. *χālil-nan* 'útravaló kenyér' (IV, 82), АНЛ. *qōl* 'Reisekost', ЁО. *χal* (R. *kall*) 'útravaló' (PÁPAY); (I. még alább VIII. ének, 14. s. jegyz.). — 244. s. *ērχ-āul, mōjt-āul* 'ének végi, rege végi nagy inség', vagyis aminőt csak az ének és rege ismer (I. VogNGy. I, 030).

258. s. *Ās-tēp, tūr-tēp* 'obi táplálék, tavi t.' a. m. folyóvízi hal (aminőt leginkább az Obban fognak) s tavi hal. — 262. s. *ūrtəm*: 'két, három (erdei) fától szétosztott mögnyire', vagyis ekkora kerülővel járja körül s távolodjék az embertől cölöpökre épített élésdúctól; vö. *ūrt-*, *urt-* 'osztani' (II, 719). Megfelelő osztják költői szólás: *χōlmən iux űrdəy sājən χāililjē!* 'három fa szétválasztó köze mögül hagyogasd el!' (Pápay, ЁОМ. 31).

272. s. *χasir χālā* 'mohos tetem' (ugyanígy alább 390, 405. és 463. s.), míg a Regulytól jegyzett szigvai énekekben az eredeti *kāzing kalā* írás (I. HUNF. Vog. föld 205. I. XLVI. és 206. I. LI.) átírása: *χassir χ°* (III, 49, 52) a *χāssij* 'penész' szótól (vö. *χasli* 'moh', I. II, 576). Itt is, valamint a többi egyező helyeken megfelelőbb fordítás: 'penészes tetem'. Vö. *taŕkuəv χālā* 'moszatos tetem' (ui. II. ének, 258. s. jegyz.). — 279. s. *sāuətkən* dim. képzés a *sāuət*, *saut* 'kisebb nyírhéj-bödöny' szóból (KANNISTO, Tatar. Lw. im Wog. 179, KV. *səβ't*, *sōt* 'flaches körbchen aus birkenrinde', KLV. *soyt*, FLV. *sōβ't* 'kleiner ranzen aus birkenrinde'), a medvére alkalmazva az állat 'hasa' (melybe az eledelt gyűjtögeti telhetetlenül, ezért: *ta'jntetall* 'meg nem telő'). Ugyanily dim. képzés *paipkən* (281. s.) a *paip* 'nyírhéj-puttony' szótól (KANNISTO, Wog. Vok. 22. PV. *paip* 'ränzel aus birkenrinde'), a medvére alkalmazva ugyancsak a 'hasa'.

287. s. *sēuamən* a közlő magyarázata sz. *pał vōr sēuamij* *lāuaua* 'a sűrű erdőt *sēuam*-nak mondják'. E helyt s alább is (307—9. s.) látjuk, hogy a *sēuam*-ban csipkerózsa és zelnice-fák

tenyésznek, a felsőlozvai medvének egyező helyéhez (*inŷ'-jiu sēuam*, *lām-jü s°* III, 117) pedig ez a magyarázat fűződik: *sēuam* чаша, *jiu-sēuamij mā* = *pal mā* чашоватое место, густой лес; ezért fordításom: 'bozót'. — 293. s. *sāyk osmāy*, amennyiben *purkū jol-ke pinitū*, *osmatū rē'iy* 'ha fejét lehelyezi, fejealja (vánkosa) meleg'; *sāyk* 'forró, hőséges' (I. II, 613, 692); *osmā*, *āsmā* 'vánkös, párna' (подушка; Reg. *ossmāte šāhiti* golovu tudi lađit spat' = 'fejét [é. vánkösát] oda rendezi az alváshoz'). Vö. osztj. O. *vzəm*, V. Vj. *vsmā* stb. 'kissen' (KARJ. Ostj. Lautg. 48). — 340. s. *kitŷ' sāu* 'két csillag' (a medve szeme; I. II, 696); vö. ÉO. *χòs* 'csillag' és 'medveszem' (PÁPAY ÉOM. 131). A *kitŷ'* képzés jelzői használatára a költői nyelvben más példa a *kitŷ' sam* 'két szem' (I. II, 658). — 367. s. *potil* a *vārjilām* ige mellett -l raggal szerkesztve a *poti* 'zsákmányrakás' medveműszóból; vö. *potaxti* 'ül a zsákmányán (a medve)' III, 431. Reg. magyarázata: '*poti voarém* (*unlān matā* des hären)', vagyis: a medve ülőhelye. R. *paul jānit*, *uos jānit jāni poti untilem* (= 'falunagyságú, város n°, nagy zsákmányrakáson ülök'). Az osztjákban is *poti* id. (PÁPAY ONGy. 232).

382. s. *tōxi uŷ*: E homályos értelmű költői kifejezésre nézve I. II, 443, 527. Itt a *tōxi*-állat 'hátoldali, háttal fordult' *sis-pāl ālnā t° uŷ*), mert elhagyja a megénekelt cselekményeket, míg egy hősének hasonló jelzése 'egy vállas *tōxi*-állatnak' (*aku vāyon t° uŷ* II, 34) minősíti az egymás mellett ülő mátkapárt, kiemelve ezzel, hogy 'egy szívvel-elmével' (*aku simkual*, *aku nāmtkual* II, 443) vannak egymás iránt. Úgy látszik, hogy e költői jelző nem egyéb, mint az osztj. *tox* 'énekszakasz, siralom szakasza' szó (pl. *ješ xōlom tox toxlem* 'a sírás három siralomszakaszával siratom' PÁPAY ONGy. 37; *xūdem toxpe toxex* *ješ* 'klagelied mit drei abschnitten' ПАТК. IOSzj. 169) melléknévi -i képzős származéka; vagyis *tōxi uŷ* a. m. 'énekszakaszos', illetve ének és siralom szakaszaival dicsőített 'állat (lény)'.

390. s. *sampelte'am*; I. II. 486. — 413—15. s. *kāńšəm lu jāməs āuləm kāńšilāli*, *k° nāul* etc. a közlő szerint azt jelenti, hogy *luuā*, *nāulā xālī* 'csontja, húsa elfogy (sorvadoz)'. A *kāńši*, *kāńšlī* értelmére nézve I. II, 557; *jāməs āuləm*, mint fentebb (218. s.), itt is közbevetett óhajtáskép értendő: 'jó végre' (t. i. legyen). A -m személyrag a *luu* és *nāul* szókra vonatkozik. — 426. s. *kal tūlmax*; I. alább III. ének, 422. s. jegyz. — *ūšikəm* < *ūšikua*

‘nénécske, nénike’, mely az *ūši* ‘idősb nővér, néne’ (старшая сестра) dim. képzése. Az utóbbinak ‘húg’ fordítása (II, 0305, 720) tévedés; vö. ÉV. *ās*, KV. *īs* ‘ifjabb nővér, húg’ (младшая сестра). „Nénének“ szólítja a medve a rozomákot az *ūp*, *ūpukya* szóval egy másik medvénekben is (I. alább III. ének, 422. s. jegyz.) valószínűleg azért, mivel hasonló állat (ursus gulo).

447. s. *rēyir vōt rēyin jūyūa* ‘meleg szél melege’, t. i. réület szállja meg a samán szerepét vivő rozomákot (I. II, 0381). — 459. s. *kūritāslən* a közlő magyarázata sz. *xoṭ-lāsʹastā*, *palij ma-ništāstā*: *kūritāslən lātir ti* ‘összetörte, szét tépte (lerombolta): ez a *kūriti* szó [értelme]’. Más értelmezés (I, 178) e szó jelentésében a nagy zajt emeli ki, mely az élésdúcok lerombolását is kíséri. — 485. s. *ser vōr*, *mor vōr*; I. I. 240. — 509. s. *ñurəm kyossipā* adott fordítása (‘hatalmas karmú’) tévedés; I. ui. a címhez tartozó jegyzetet. Bár a ‘réti karmú’ jelzés különösnek tetszik, annak hitelességét mégis kétségtelenné teszi a medvének alább (92. l.) is található *naṣ xuripən ñurəm kyossipā kyonsir uṣ*, *unt-kyō kyō uṣ* ‘magadféle réti karmú karmos állat, erdei k. k. á.’ nevezete. — 517—9. s. *āl-til* a közlő sz. a. m. *āl-taʹij* ‘teli öllel’; az összetétel utórésze tehát afféle osszerántás volna, mint a közhasználatú *-tal* (I. Vogul Nyelvj. 9—10).

524. s. *sipā jāktim* ‘nyaka vágott (levágható) gyökeres álom’ a hősénekekből átvett költői szólás (I. II, 0526), mely jól illik a küzdelmeiben kimerült, mélyen alvó hősre; de nem a félébren szundikáló medvéhez. Ehhez t. i. a vadász észrevétlenül nem közeledhetik; mert „a fagyos gallynak töredezését“ is hallja s „érett ribiszke két csillagával“ (szemével) mindjárt ki is néz barlangjából (I. III, 97, 143). — Az ének itt véget ér, mivel a közlő szerint a nőstény medve az Égatya intelmére „megjavul“ s nem ad okot többé büntetésre; míg a hím medvét az Aranyfejedelem halálig üldözi (I. alább IV. ének, 250. s. jegyz.). A köv. szigvai énekben sem üldözik a nőstény medvét a végsőig, hanem az ember lakában való megjelenését, mint boldog jövőjét s megdicsőülését magasztalják, mely elé „mint csendes szél, oly jó elmével szálljon; mint meleg szél, oly jó kebellet üljön“ (III, 55).

II.

A medve "felülről való leszállásának" szigvavidéki énekét (III, 34—58) REGULY jegyezte föl 1844. november havában s HUNFALVY adta ki először "Vogul föld és nép" c. művében (200—7. l.) fordítással s kevés jegyzettel. Felsőlozvai nyelvre *Tatjana Alekszejevna Szotyínova* hangejtése s magyarázatai alapján írtam át.

4—6. s. *aj*: HUNF. jegyzésében *áj*, mely szót mindenütt 'leány' értelemben fordít ez énekben (R. *ái* = ÉV. *āyi*, KLV. *od̄i* 'leány'). Helyénvaló is ez a fordítás, ahol R. *ái* a *pi* szóval párhuzamos (mint H. *áj kasing*, *pi k° jomas janil* az itt adott átirásban: *āyi kasing*, *pī' k° jāmas jorjil* 'leánynak vigasságos, fiúnak v° jeles játék' 81—7. s.; vagy H. *ájing kvol*, *püing k°*, itt: *āyij kvol*, *pīyij k°* 'leányos ház, fias h° 387. s.); ámde e mondatban: *jünjmanə kätam-nak aj jänjmi* az *aj* szót *āyi*-val azonosítva nem nyerünk világos értelmet, s HUNF. eljárása, mellyel e szót hátravetett jelzőnek veszi ("növekedő lányi kezem tagja női vala"), semmikép nem igazolható. Nyilván az *aj* 'ej, haj, óh!' indulatszóval van itt dolgunk, mint alább is az *aj, xöläln!* 'óh, hallgasd, (szűz csecses mellű magzatom!}' 31—3, 178—9, 243—5. s.) ének-szókban. Vö. R. *eijä!* (interj.) 'ejha, enyje!' II, 86 ~ FLV. *axja!* — 8. s. *sa'ipä*: R. *säup*; 1. fent I. ének, 8. s. jegyz. — 11. s. *püsnätü* a *pünsi* 'nyit' igéből, mint ez világosan kitetszik az alább (67. s.) következő *āsəm pünsəm ... xätäl* énekrészletből, melynek jelentése: 'az én atyám (Égatya) kinyitotta (földerítette) napon' (1. még I, 0285). HUNF. fordításában *posnetä*: 'fénylése', nyilván tekintettel a *pos* 'fény' szóra (melynek igei származéka azonban: *postjli* 'fénylik, virrad'); R. *punsem* (67. s.) is 'fényes' nála. — 13—15. s. *šēns-voxi*, *säpər äln* az ezüst finom és silány fajtái; 1. tárgy. II, 0173—5. A medvének ezüsttel bővelkedő fészke s ezüstjátékai (1. 46—48. s.) a medveünnepi szertartásokból vett képzetek, mely alkalommal t. i. a ravatalra helyezett medvét körülrakják s földíszítik az áldozatoknál használt ezüst ékességekkel. Mint az éneknek vége is említi, midőn a medvét az ünneplés helyéről kikísérik, a dísztárgyakat nyírhéj-puttonyba rakva ráhelyezik, hogy ezeket fölvigye az Égatya lakóházába. — *xöläy*; 1. tárgyalása helyeit II, 641—2. — 17. s. *kəriy xansäp*: R. kérem kannzä, H.

kérem kanzep. Az előbbi szó átírásában s fordításában irányadó volt a női sorsénekek *kēriy jarmak* [sāmīy] *tār* 'hímzett (szegélyezett) selyemből való [szögletes] kendő' kifejezése (IV, 42, 74, 79), melyben a *kēriy* szót egy magyarázat a *kēr* 'мишюра (Goldflitter)', egy másik a *kēri* 'tűz, fűz, befog (pl. lovat), szegélyez' ige képzésének (мишурою обшитый платок) tart. Az utóbbi nézet igazolhatja R. *kérem* írását, melynek végzete e szerint ugyanaz volna, mint a párhuzamos *juontom* (= *jūntom*) szóé, vagyis a part. praet. -am képzője. Így R. *kannzü* (= *χansä* 'hímzés') jegyzésének változtatása (H. *kanzep*) is elkerülhető; különben is R. *kázeng* (= *kāsiy* 'vigasságos' < *kās* 'vígtság, kedv') szava nem azonos az előbbivel, mint ezt H. véli.

30—33. s. *āñstal*: a 'birtoklást' és 'szülést' kifejező *āñsi* igéből, mi szerint pontosabb értelme ('szűz') helyett: 'szüléstelen, aki még nem szült'; I. II, 633, 764. — *śisam*; I. II, 704. — *ēsmāy*: R. *esminy* az *ēsam* 'emlő, csecs (титьки)' szóból. — *mokam*: R. *mokem*, a 179. sorban R. *mogām* a *mok*, *māxi* szóból; I. II, 668. — 36. s. *lēsiy*: a Középzovza vidékén nyert magyarázat szerint a *lēs* 'réce és fajd fogására használt hurok' (петля на утки и глукхапей); de itt, mint több más helyütt (I. II, 663), a *lēs* 'nyusztfogó, vadf.' szerszám (*ñoxs sāt*, *uī sāt saū lēs*). A madárhurok két alacsony ágásra keresztbe fektetett gerenda, melyre hurkok vannak erősítve, a szerszám alá pedig csalétkül magvakat szórnak, hogy az odajövő madár szedegetés közben hurokra kerüljön. HUNF. R. *lezīng* jegyzését a *laḥs* (R. *lahs*, L. *läxs*) 'gomba' szóra értve 'gombatermő'-nek magyarázza. — *lāyḥ*: R. *lang*, míg H. *langn*; de a -nə lat. raggal való bővítés itt nem föltétlenül szükséges; mert *lāyḥ mini* is szabályos szerkezet; vö. alább is (53. s.) R. *lang minemü juipoált* (H. *langn*, nálam is *lāyḥnə*).

60. s. *kāñsaue*: *tāsaue* 'kiszárad' párhuzamosa; *vit jol-kāñsi* = *tāsi* 'a víz lepad (упадеть)'; R. *kāñsi* 'sohnitsa' (kiszárad), *turr kansaue* = *tāsaui* 'gorlo sochnitsa' (a torok kiszárad); vö. *kañši* II, 557. — 65. s. *surmīy*; I. *suram* II, 701. — 71—2. s. *poštānū*: R. *poschtane* (s a szótári jegyzetek közt is: *poštāning kvoll poštane*, de fordítás nélkül), H. *postanä*, s fordítása: 'reteszt', mely értelmezésre nincs biztos adatom. Egy R. jegyezte osztják medvéékben (ONGy. 224) is előfordul e szó köv. szöveg során: *ma tōḥram tumanəy ḫāt tumanem ney al puñḫi*; *ma pentəm poštānəy ḫāt poštānem* (R. *poschtāning kāt poschtānem*) *ney al šukāḫi*! 'a

magam zárta lakatos házam lakatját te ki ne nyisd; a magam rátolta reteszkes házam reteszét te föl ne törd! (PÁPAY). Valószínű, hogy itt a 'retesz' fordítás nem önálló értesülésen, hanem csak a vogul adaton alapul, mely viszont megkérdőjelezve H. közlését követi. Tekintetbe véve, hogy a vogul-osztják *tuman* zürjén jövevényyszó (I. KARJ. Ostj. Lautg. 217; < zürjWIED. *toman* 'Schloss'; vö. *tomlal*- 'verschliessen, zuschliessen'), sejthető, hogy a *poštan* is a zürjénből került. Vö. zürjWIED. *poš* (*poš*) 'dünne Stange, Zaunstange', melyből képezve zürj. **poštan* ugyanaz lehet, mint az ÉV. *närəp* 'az erdei éléskamrákban zár gyanánt alkalmazott rúd' (II, 537).

80. s. *ayitän*: R. *avitén*; mint alább kitetszik, helyes átírása: *ayitän*; I. u. i. 113. s. — 81. s. *ayi käsir*: itt HUNF. betoldja a 89. sor *py'käsir jāməs joryyl* szövegét, mely R. jegyzésében s nálam hiányzik; de megérthető e párhuzamos sor elmaradása abból, hogy itt kifejezetten a "magamféle zsenge kezű kis nő" (79–80. s.) „leány na k vigasságos jeles játékaról“ van szó, míg a „fiúnak vigasságos“ játékaról nem mondhatja, hogy „magamféle“ nő játéka. — 96. s. *jiter*; I. *jüter* II, 653.

101. s. *sāt* [*luypä luypä jiter*] *aykyänl*: R. *sat lu angvänl*, míg a párhuzamos sor: *kat lupe luing jiter angvänl*; HUNF. tehát itt jó okkal javította ki az eredeti följegyzés csonka szövegét. — 103. s. *latkätənə*: amint a csikók az égbolt felső felületén rohannak, az erősebb és súlyosabb anyaló lába (mintha hó, vagy jég volna alatta) besüpped, csúszva benyomúl; *la'ilä järk-tärä latkäts* 'lába a jégen átcúszott (belesüppedt; сквоз льду нога проскочила); I. II, 557. A 104. sorbeli *latkätəm* R. eredeti kézírata szerint való jegyzés H. *lätkätene* változtatása helyett. — 107. s. *jätəl mā* *милая земля*; I. II, 627. — 108. *näryke'en*: a 2. szem. a megpillantott „aranyszínű kedves földtől“ való elragadtatásnak kifejezése, mintha beszélgetne vele s megszólítaná. Talán ez az oka annak is, hogy R. eredeti följegyzésében a *käsem al'pe játəl mā nangeén* (H.) szöveg ismételve van, amint ez után is hangzik az örvendő felkiáltás: „Ah, minő aranypázsítos földecske volt!“

113. s. *ayitän*: R. *avitén* (így a 119. sorban is), mi a jelző *mān nē* 'kis nő' szavak után nem lehet más, mint az adott átírás. H. fordítása „az ajtaján kifelé“ (vö. ÉV. *ayi* 'ajtó') azért sem lehet helyes, mert az előadás helyén az égi medveleány már rég ott hagyta az Égatyá házáat s a méneseket kergeti. Úgy látszik, hogy R. *avitén* írása fent a 80. sorban szintén nem *ayitän*, hanem

āyilān; mert már ott is kiment az „ajtós házból” (*āyiy kyol*), s egyébként a szöveg ugyanaz, mint emitt („magamféle zsenge kezű kis leányasszonynak”). Látjuk R. e jegyzéséből, hogy a 'leány' északi vogul szavát ő is kéttagúnak (*āyi*) hallotta s nem egytagúnak, mint az *āi* (H. *áj*) írásból vélhető.

120. s. *atəm*: R. *ätəm* az ÉV. *at-*, KLV. *ät-* 'gyűjteni, (bogyót) szedni' igéből (I. KANN. Vok. Wog. 31). — 122. s. *lāmü*: R. *lümä*; vö. ÉV. *lām*, KLV. *lām* 'Ahlkirsche' (черемуха). L. KANN. Vok. Wog. 98; SKALOZUBOV, Botaničeskij Slovarj 58: vog. *lām-jiv*, osztj. *lēm-jux*, *jum-jux* 'Prunus padus' (черемуха). — 126. s. *mā-xar pil* 'földi eper' (земляника), tkp. 'földszíni bogyó' (azaz: nem ágon termő: *jū-taləx pil* u. i. 124. s.). Sk. szójegyzékében a 'Fragaria vesca' vogul neve: *aparx* (Vagilszk, 31. l.); ez a LV. *āpəreḥ*, AHLQ. *āpreḥ* 'Erdbeere'.

152. s. *kyolnə*: R. *kvoll* a *jūy joxti* állítmány mellett szabályszerű *-nə*, *-n* lativusrag elhagyásával (vö. a párhuzamos énekrészben: R. *kvol keuren ju šälti* 156. s.). H. jegyzése *kvoln'*, s ezt követi átírásom is; bár hasonló esetek, valószínűleg mint a költői nyelv sajátosságai, másutt is előfordúlnak (pl. ugyanez énekben alább a 228. és 361. sorokban, továbbá a VIII. ének 292—4. és 296—302. soraiban). A határozói viszonynak alaki (rag vagy névutó) jelölés nélkül való kifejezésére nézve I. még II, 746.

160. s. *aryän-ke*: R. *är rung pi*, a szótári jegyzetek közt (ugyanez énekhelyre való utalással): *ärriṛpi* s ez alapon H. *eringpi* 'talán' (vö. *ēriṛ* id). Az átírás felsőlozvai közlőjének ez a szigvai képzés ismeretlen, ezért más alkalmas kifejezéssel helyettesíti; bár igazolható ez is. Vö. *aryänpi kitj'et* (ui. alább 391—3. s.), *aryänpi xūrem xətal* 'legfeljebb három nap alatt' (II, 421; III, 332) az *arj'* 'föls, több' (*aryän* 'fölösen'; I. II, 631) szóból. — 164. s. *lärkyi* középzozvai ejtés, helyesen FLV. *lärkyi* 'tomba, életlen vágó szerszám, pl. fejsze, kés' (тупица; тупой топор, нож). R. *lengvi* (vö. Szig. *lärkyi* III, 469), e helyt *längvi* 'ein schlechtes topor (mit welchem man im Winter Stufen hackt im Eise u. so den Berg aufwärts geht)'. R. „Ein gutes topor wird *sairäp* genannt, weil es schneidet, *sairi*“. — 163—5. s. *say ati*: 'sokat szedeget (gyűjt) össze'. R. *äti* (az *ati* 'gyűjt, szed' középzozvai alakja) H. fordításában: 'igazítja' s alább (220—2. s.) is: 'javítja' előttem ismeretlen alapon.

166—8. s. *kər-səriṛ*, *āl-n-s°* (R. *schering*), alább (223—5. s.)

következetesség nélkül szigvai ejtéssel: *kēr-sērāy* (R. *schäring*). A *sēr* szó köznyelvi értelme: 'drót' (проволочка; R. LV. *kér sér* 'Draht', *sér* 'Saite auf tarnopoi aus Messing' = *kēr-sēr* 'vasdrót', *sēr* 'rézhúr a daru-hárfán'); de az énekekben az égből alábocsátott *kēr-sēr* (I. alább 192—3. s.) a *kēr-kyālī* 'vaslánc (vaskötél)' változata (pl. *kēr-kyālī* taləxt jolä-joxtsi 'vaslánc végén alá jöttek' I, 135; *xūrəm sāt täl kēr-kyō* 'háromszáz ölnyi vasl.' III, 13; egy osztják éneken: *kārdəy ləspi ləzəy kəl* 'vaskarikájú karikás kötél', é. lánc; ÉOM. 32). Szintígy van az égből aláeresztett *suriñ sēr* (KV.) 'aranylánc' (II, 237; III, 127) s *āln-sēr* (alább 194. s.) mellett *sāt pispā āln-kyālī*, *sorri-kyō* 'hétszeres ezüstitlánc, aranyl.' (III, 78), osztj. *sārñəy ləkpi ləkəy jem kəl* 'aranykarikájú karikás jeles kötél' ('lánc'; ÉOM. 30). A vog. *kēr-sēr*-hez hasonló kifejezés osztják énekekben: *kart-sir*, *voχ-sir* (pl. *k°-sir jem āləy ēsləm*, *v°-sir* stb. 'vaslánc jeles végén bocsátott alá, ezüstl°' stb. ONGy. 167, 227; *k° sir jem ālyem nōmən taltal*, *v°-sir* stb. 'a vaslánc jeles végét fölvonja, az ezüstl°' stb. uo. 228), melyben R. *siir*, *sir*, *sir*, *sir* jegyzése bizonyára ugyanazt a szót jelzi, melyet KARJ. Ostj. Lautg. művében (166) DN. *sēyar*, Trj. *sī'ar*, Ni. *sēyar*, Kaz. *seurī* ('eiserne kette') alakkal találunk. Figyelemreméltó, hogy úgy mint itt a vog. *kēr-sērīy* R. jegyzésében *kēr-schäring*, a R. jegyezte osztják énekekben is: R. *kartilä uon schereng kät āmestal*, *och-schärpi schereng kät ā* (PÁPAY átírásában: *kartila ön sérəy xət āmestal*, *ox serpi sérəy xət ā* 'vasláncos jeles házat, ezüst láncú láncos h° üt fel', é. kovácsmunkákhoz fog) ONGy. 147, 182; *kart schäräng jem kät āmestal*, *vuoch schäräng j° k° ā* (PÁPAY átír. *kart-sérəy jem xət āmestal*, *voχ-s° j° x° ā* 'vasláncos jeles házat, ezüst l° j° h° ül' uo. 220, 226—7) = vog. *kēr-sērāy jāməs kyol ūntti*, *āln-sērāy j° kyō ūnli* III, 47). H. szerint *kér särəng* a. m. 'szärjen vas' és *aln s°* 'szärjen ezüst' (a *sarün*, *saran* 'zürjén' népnévvvel), holott ez szórendileg sem helytálló (e. h. s. k.) — 169. s. *ūnli* az előző *untti* párhuzamosa, mint alább is (226. s.) *ūnli* az előző *untti* után.

170—1. s. *nāulīy sāt* 'húsos hét' s utána a *huyīy sāt* 'csontos hét' arra célozva, hogy midőn a vadász zsákmányával házába tér, előbb egy ideig (itt kerek hétig) a húsát fogyasztja, utóbb azonban a csontos maradékkal is be kell érnie. Alább (227. s.) 'húsos hónapról' is szól az ének. — 181. s. *kyālāsən*: R. *kualessen* írása szerint, mely alak szintén járja; miért is H. *kuālsən* javítására nincs szükség. — 182. s. *kanəmna*: R. *känemnä*; H. *känéne*, meg-

változtatva az eredeti jegyzést, hogy az előző (180. s.) alakkal egyező legyen; holott párhuzamos sorokban efféle apró ragozás-vagy képzésbeli eltérés gyakori s bizonyára tudatos.

192—3. s. *kēr-sēr*, *āl̄n-sēr*: bár R. itt *kēr sir* és *aln seir* alakokat jegyez (valamint alább a 200. és 214—6. sorokban is), nem lehet abban kétség, hogy az a vas- s ezüstkötélféle, melyet az Égatya itt összetold s vele a bölcsőbe helyezett medvét az égből alábocsátja, nem lehet más, mint a fent (166. s.) magyarázott *sēr*, melynek jegyzése R. osztják énekeiben is *sir* (*siir*, *sîr*). H. szerint e szónak 'fonal' értelme volna, nyilván tekintettel R. *sér* 'drót, húr' adatára. — 195. s. *nēyitā* 'összeköti': R. *nēitā*; H. az előző (193.) sor *āl̄titā* kifejezését ismétli. Fordításomban 'egybecsatolta' (193. s.) sajtóhiba (°-ja h.) s a 195. s. fordítása is e szerint javítandó.

166. s. *sāyung mǎn* 'réteges földre'; l. e költői jelzés tárgyalásának helyeit II, 696. — 198. s. *pāykir mǎn* 'a szurtos földre' a *pāyk* 'pizok, szemét, szenny, szurtosság' szó képzésével (l. I, 0388). R. *pangung mǎn* jegyzését H. a *pāyχuir* 'széles' szóval magyarázza (alább a 248. sorban: H. *pangung mǎn* 'vastag földjére'); de ez a jelző nem igazolható. — 201. s. *āuləm*: R. *aulem*, H. *aulā*, amint a köv. (202.) sorban R. is közli. De az eredeti jegyzés is jó értelmet ad: *kēr-sēr āuləm pūyitā* 'vas láncom végét visszafogja' s az eltérés a köv. sor *āulā* alakjától szándékos (l. ui. a 182. s. jegyzetét).

206. s. *mortī mā-χum* 'a madárköltöző táj embere (népe)'; l. tárgyalásának helyeit II, 670. Az 'alvidéki tenger' az Ob s egyéb folyók alvidékén van, tehát az északi Jegestengerrel azonos. Érthető, hogy az e tájról eredt erős szél az ég és föld között lengő medvét, illetve bölcsőjét a madárjáró délvidékre hordja. A *χumiy vit* 'férfias (é. férfi lakta) víz' jelzőjét R. *kumi*-nak írja, mi oly képzés lehet, mint *mort-i*, *al-i*, *lu-i* (HUNF.), de az átírás közlőjének ez az osztják melléknévi végzet ismeretlen. — 212. s. *ēry-āul sāyən* stb. helyesebb fordítása: 'ének végbeli inségbe jutok, rege végbeli nyomorúság ér engem' (l. II, 626¹; 51. s. jegyz.). — 212. s. *vōsən*: helyesen *vōsən* a *vōs* 'inség, nyomorúság' szóból, mely a *say* 'inség' párhuzamosa egy imádságban is (II, 425; l. II, 626). R. *vuaškén* jegyzése talán a *-kén* = R. *keurn* '-be' névutót tartalmazza, úgy hogy *vuaškén kajäum* ezt jelentené: *vōs-kijärnə χājajəm* 'nyomorúságba jutok (kerülök)'.

227. s. *nāuḥij jāyḥap pālā* 'a húsos hónap fele'; l. ui. a 170. s. jegyzetét. R. itt is *nāuli*-t ír (l. 206. s. jegyz.). — 228. s. *kuolnə*: R. *kvoll*, noha a közbeszédben itt a *jūy joxli* mellett *-nə* lat. rag kell; l. ugyanez esetet fent a 152. s. jegyzetében. — 230—2. s. *āpān* 'bölcsőbe': R. *āpe* (mindkét esetben rag nélkül), noha az állítmány *ūnttaṣəm*, ill. *ḥujiptaṣəm*. Szintígy alább is (234—6. s.) ugyanez állítmányok mellett R. *piti* e h. *pifin* 'fészekbe'. — *sitiy* a *sit* szóból, mely a bölcsőnek és szánnak elől levő abroncsszerű hajlatát (гиб, загиб) jelenti (l. ui. I. ének 198. s. jegyz.). H. itt is 'fonalnak' fordítja e szót.

234—6. s. *ñoxs normāy, uḥ n°*: R. *nyālmeng*, (236. s.) *nyār-mem*, melyek közül az utóbbi jegyzés látszik helyesebbnek. A *nōri* 'csúszik, mászik, kúszik' igével (pl. *nōrp jāyk* 'sikamlós, csúszós jég'); *ñoxs normāy* a. m. 'ahol nyuszt kúszik (mászik'; где собо́ль пользет). H. fordítása: 'alju' (nyusztos a.), melynek alapja előttem ismeretlen. — 252—3. s. *ñoxsāy, uḥāy*: R. *nyohseng, uḥeng* a szigvai *-ūy* (= *iy*) melléknévi képzővel; l. fent 166. s. jegyz. — 257. s. *jālnən ḫaltə* 'a közben, hogy jární fogsz': R. *jālnen kaltü*, de H. (úgy mint a 255. sorban) *lu'nen k'*. Az adott fordításban sajtóhibából a 257. vogul sor magy. mása a 255. sorba s a 255. vog. soré a 257. magy. sorba került. — 258. s. *taḥkəy ḫālā*: R. *tāhung kalā* a *taḥkə* '(tűzgyújtó) moszat' (огневка) szó képzésével (l. II, 707). Magyarázata: '(ha) rothadt, fekete fűvel (é. moszattal) benőtt halottnak tetemét találod' (гнилой, черной травой оброслый труп найдешь). V. ö. *jol-ūsi* 'meghal' (II, 720) és *ḫālā* 'holttest, tetem' (II, 639). Hasonló költői szólás fent (I. ének, 272. s.) *ḫassin ḫālā* 'penészes tetem' s itt is alább (262. és 298. s.), mint a *taḥkəy ḫ°* párhuzama. H. fordítása: 'az elveszés bokros közét' (a *ḫal* 'köz' szóra értve).

260. s. *sim joli-pāl ərən pūl* 'szív alá (é. gyomorba) kellő (kívánt) falat': R. *sim joli poal ərən pūl*, H.-nál eltérő szöveg: *simn' ərən āting pūl* (a párhuzamos sorral való nagyobb egyezés kedvéért). — 264. s. *maḥtə rāṣnə* 'májnak kellemes' (falat) a *rāṣi* 'érint, hozzányúl' igéből (II, 690), melyből *rāṣnə* 'ami kellemesen érint, megfelelő, tetsző'. — 267—9. s. *pumən lape'ən, nīrən l°*: R. (mindkét helyen) *läpen*, szintígy 'alább a 281. és 291. sorokban; ellenben a 279. és 293. sorokban: *läpé*. Mindkét igei végzet jól érthető: R. *pumne ke kangén, pumen läpen* = *pumən-ke ḫārye'ən, pumən lape'ən* 'ha fűre fogsz hágni, a fűtől (fű által,

-*n* ablat. raggal) fogsz felemelkedni' (*lapi* 'emelkedik, fölemelkedik' II, 661) és R. *pumen läpé* = *pumən lapi* 'a füved (veled együtt, *-n* második sz. raggal) fölemelkedik' (annyira lesóványkodik bűnhödésedben). Az átírás közlőjének magyarázata: 'Ha ama tetemet megmozgatod (bántod), úgy elsorvadsz, hogy a fű és a vessző téged fölemel' (если пошевелиш тот труп, так высохнеш, что трава и вища тебя поднимать будет). Mert ha a medve a halottat bántja, utóbb az élő embert is megeszi (если он труп пошевелит, людей будет есть). H. fordítása R. *läpé* jegyzését a *lēpi* 'beföd, belep' igével értelmezi.

270. s. *mostal kaḡrəp*: R. *mostal kehrep* 'kórtalan, hibátlan', vagyis 'bűntelen keblű' (НЕВИНОВНОЇ), ki t. i. nem adott okot arra gonosz cselekedettel (különösen hamis esküvel, vagy esküszegéssel), hogy a medve széttépje. H. fordítása: 'éperejű'. — A *ḡumilā* s (274. s.) *nēlā* 3. sz. birtokosragjának különös használatára nézve I. I, 247. — 276. s. *ñārā*: H. szerint s utána nálam is: 'bocskor' (ui. I, 16 s többször a III. énekben); de helyesen fordítva: 'cipő, saru'. R. *ñare*, *ñārā* 'Schuhe aus Leder', L. *ñāri* 'Topanken'. FLV. *ñārā*, KLV. *ñārā* 'cipő' (обути), KLV. *ḡāt-ñ°*, *māñs ñ°* 'a rén lábfejének bőréből készült „vogul“ cipő (обути из кисов), *ruš ñ°* 'cserzett bőrből való „orosz“ cipő, bakancs'. AHLQ. *ñāre vāi* 'Fussbekleidung von ungegerbtem Leder' (Wog. Wv.). OsztjÉ. *ñir* 'Sommerschuhe ohne Schäfte' (AHLQ.), Demj. *ñir*, Vj. *ñir* stb. 'Stiefel, Schuh' (KARJ. Ostj. Lautg. 218), Kond. *ñir*, Jug. *ñēr* 'Halbstiefel' (PAAS.). — 283. s *sūmjəḡ* = *sumləḡ* 'élésdúc' (I. II, 700); AHLQ. *šuməḡ*, *šumijəḡ*, *sumjəḡ*, *sumləḡ* 'kleiner Speicher auf hohen Ständern stehend' (Wog. Wv.).

294. s. *ness ālnə* 'csak úgy üresen (csupaszon) levő' (I. II, 674); *sālt-ñāyəl* *sūrīlēm* 'hársfaháncs (vékonyságú) hússá szárítalak' a *sūrī* 'szárit' igével (a *sūri* 'szárad' causat. képzésével; I. II, 701). — 296. s. *palāl* 'gyökérből, vagy zelniceszárból való kötő fonál' (сапра), *p°-ñāyəl* *tāslīlēm* 'gyökérfonál (vékonyságú) hússá aszallak' (если у человека амбары похитишь, я тебя как мочало и сапру высушу). Az adott fordítás ezek szerint módosítandó. H. fordítása: 'a jövőre eltett hússzeleteket szárítom, a j° e° húsdarabokat aszalom'.

302—9. s. *sisj°-ke ḡūlīlən* 'ha hátra (t. i. magad mögött) elhagyod', vagyis nem bántod a halott embert s az erdőben talált élésdúcot; *sisj°* (a *sis* 'hát' szóból) 'hátra, mögé' (a fordításban

sajtóhibából 'mögött' h. 'mellett'). H. szerint: 's vissza fekszel', de R. írásában (ötször is következetesen) *kulīn* = *χulīn* 'el-hagyod' (l-vel), s csak így van értelme a tárgyas ragozásnak. — 312. s. *kātlāp* 'medvetalp' fordítása itt H.-tól eredt tévedés. Figyelembe veendő ugyanis, hogy e helyt *k°* vastagságú mell-zsírról van szó (*sis-vōi* h. *ma'yl-vōi* olvasandó az eredeti szöveg szerint) s ennek párhuzama: *tārās*, vagyis 'arasnyi vastagságú hátzsír': *kātlāp* tehát olyféle mérték, mint *tārās*. Idevágó adata REGULYNak: *kātlep* 'ladoń, Handbreite (tenyér, 4 Fingerbreite)'; *katlep pangvit* (= FLV. *kātlāp pāyχūt* 'egy tenyér szélességű'). E szerint itt *kātlāp* a. m. 'tenyényi', úgy mint alább (III, 93. l.) *tāl χōltā kātlāp āsit sis-vōi* 'téli fogyasztásra (való) tenyényi vastagságú hátzsír'. Más R.-féle adatok: *kātlā* 'Vorderfüsse des Bären; lapi', Szig. *katlepi*, (dual.) *katlepage* (= FLV. *kātlāpāyā*), *kotlempal* (= FLV. *kā'lām-pāl*; l. fent I. ének, 68. s. jegyz. és VI. ének, 132. s. jegyz.). Északi osztják neve a medve előlábainak: *kātlāp-pāderālāl* (= *kālll*- 'fogni, megragadni'), a medve 'talpai': *kātlāp-pāderālāl* (ΠΑΡΑΥ, ÉOM. 130).

324—8. s. *mosiy kaχap* 'kóros keblű', t. i. 'bűnös' (ВИНОВАТЫЙ); l. fent 270. s. jegyz. — 332. s. *nājiy māt ūltū*: R. *naing māt uolta*, H. *néing māt* 'asszonyok helyén'. R. *naing* szavának *néing* (= ÉV. *nēiy*)-re való változtatása szükségtelen; mert a költői nyelvben *nājiy* 'úrasszonyos' gyakori jelzés (pl. *nājiy sāt mā* II, 0507). Pontosabb fordítás: 'úrasszonyos vidékeken át' s szintígy a párhuzam kiegészítése céljából betoldott *χumiy māt ūltū* szavaké: 'férfias vidékeken át'. A medve főhivatása a vogul-osztják néphit szerint az eskü szentségén való örökös; ezért ő minden esküt hall s a hamis esküt, valamint az esküszegést megtorolja (l. erről bővebben: „A medveeskü népszokása a voguloknál“. Hunf. alb. 113—32).

344—6. s. A 'fej(e) leüthető, nyak(a) levágható erős álom' a bálványhősök sajátsága (II, 0526), de jól alkalmazható e jelzés a téli álmát mélyen alvó medvére is. Ugyane jelzést a medveköltő énekekben is megtaláljuk (III, 204, 213). — 348. s. *nāmatna patam χumitūn* 'a kedve kerekedett férfiától' (vö. *nāmtāmnā pats* 'eszembe jutott, kedvem kerekedett vmire'). — 355. s. *va'ylūn*: a medve, midőn a vadásznak zsákmánya lesz, hozzá 'leszáll' (*va'ylū*) s a vadász őt 'leszállítja' (*va'ylti* II. 720 s alább VI. ének, címsor jegyz. meg XVI. ének, 3. s. jegyz.). Az az intés, hogy a medve

támadója elé 'csendes, meleg szél (módjára) üljön', azt jelenti, hogy ne dühösködjék (viharos szél módjára) s ne törekedjék ártani emberének. Vö. *maltip vōt jāmas nāmtal nēss va'jlnūm, tauänt vōt j° kaḡrāl n° ūntnum* Reg. egy másik medveénekében (III. 511). A *tauänt* szót magyarázó adatok: FLV. *tauänt vōt* 'csendes szél' (тихий ветер), ABLQ. *tāvet, tauvet* 'still, ruhig; Ruhe, Stille', *taventam, tauventam* 'still werden' (Wog. Wv.). R. *vuūt tauī* = FLV. *vōt tauī* 'a szél csendesedik' (ветер стихнет), R. *tāuānti (lašēlag, po tihonko), vuūt tauenten mās unlem* = FLV. *tauänti (lāšēlāy)* 'csendesedik (lassacskán)', *vōt tauäntənə mos ūnlə'am* 'a szél lecsendesültéig ülök'; továbbá *vōt tauäntami* (порода стихат), *rottī* *tauäntaps* 'hirtelen elcsendesedett'. A *maltip* szóra vonatkozó jegyzések: R. *māltip* 'warm'; ABLQ. *māltip* 'warmes Wetter, Tauwetter' (Wog. Wv.); FLV. *māltip ḡätəl vārs* 'meleg nap lett' (теплой день сделался).

360. s. *totauən*: R. *totauen* szava H. átírásából kimaradt, de a szövegbe jól illik. — 361—3. s. *norman*: R. (mindkét helyen) *norme*, a -n lat. rag elhagyásával (l. fent 152. s. jegyz.). A szó alakjára s értelmére nézve: R. *nārmā* 'Fussgestell', LV. *šun nārme* 'Schlittenstellage' = FLV. *normā* 'polc' (полка); *tāram āsnə n°* 'szentkép tartó p.' (божница), *sun ūnlənə n°* 'szánállvány', melyen nyáron tartják, hogy fája el ne rothadjon (лабаз саней), *nāuol-n°* 'hústartó állvány' (лабаз для мяса). ABLQ. *nārim* 'Pritsche; breite wandfeste Bank', *normān* 'Wandbrett' (bizonyára -n raggal megtoldva). Osztják megfelelő: ABLQ. *nōrim* 'Gestell, worauf Fische getrocknet werden'; ÉO. *nōrām, nvrām, nōrma* 'Gestell' (Pápay—Beke, ONGy.); IO. *nōrām* 'deszkaállvány, széles pad' (ПАТК.), KO. *ngrām* 'Pritsche, Bett, Gestell' (PAAS.).

365—82. s. Az 'ünnepelt medvét a házi s erdei bálványok ezüst dísz tárgyai közé helyezik: ez az énekben említett „finom ezüsttel, silány ezüsttel bőséges (boldog) fészek“ (l. II, 0173—7). Ezeken kívül kirakják a medveülő polcra a bálványok részére áldozott s mellettük tartogatott selyem- és posztógöngyölékeket: erre céloz az ének „vékony (finom) selyemmel, vékony posztóval dús (boldog) fészek“ jelzése (l. II, 0475). Ízletes ételeket is tesznek a vendég „állat“ elé, ezért ülőhelye "tavi táplálékkal, obi táplálékkal bőséges fészek", s természetes, hogy a ház, melyben a medvét ünneplik s tiszteletére medveünnepi színjátékokot is rendeznek, „leányvigadó, fiúvigadó jeles ház.“ A medveünnep

hasonló osztják szertartásaira nézve I. PÁPAY ÉOM. 126—8, 135—6. — 375—7. s. *vouta jarmak*. = ÉO. *ὄγδα ἱερμᾶκ*; *v° nuḷ* = ÉO. *o° noḷ* PÁPAY uo. 137—8.

383. s. *uḷ morsin at et* 'állatot megillető (H. medvének kimért) öt éj' a *mors* 'mérték, minőség' szóból (pl. *ta mors lū* 'olyan minőségű ló' I, 6; *manā mors mākuḷ jāmuriḷkuḷ* 'minő alkalmas minőségű földcske, hogy rajta jár hassanak' III, 74). Vö. *morsin sāt* 'a (vmely célra) kiszabott hét' I, 35; R. *morsin* 'etliche' (*m° ertn* 'redko', opp. *sau ertn*; *m° magam* 'malo narodu' = FLV. *morsin māxum* 'kevés', tkp. 'mérsékelt, kis számú nép'). A medvét, ha hím, öt napig, ha nőstény, négy napig ünneplik. Aztán „kikísérik“ (*sāxuḷ-sauḷ*), reárakva egy nyírhéjputtonyban a dísz tárgyakat s a neki szánt eleséget, hogy ezeket vigye magával égi atyja házába.

386. s. *ta'iltənə*: R. *tāaltenə*, H. (úgy, mint a 384. sorban) *taulene*; de az eredeti szöveg változtatás nélkül is jól érthető. A fordítás ekkép helyesbítendő: 'eltöltése után'. — 397. s. *xūnt* 'hátí batyú' (I. II, 446): R. *kōnt* 'Ränzel', *siss-k°* 'Rückenränzel', KLV. *kut* id.; osztj. ÉO. *xint* 'nyírhéjputtony' (PÁPAY-BEKE), IO. *xaint*, *xānt*, (poet.) *xainet* 'nyírhéjkosár' (РҮБОБ; ПАТК.); Kaz. *xīn't*, V. Vj. *kīn't* stb. 'Korb aus Birkenrinde' (KARJ. Ostj. Lautg. 175). — 392—402. s. A *xoltilən* s *ālmilən* tárgyas ragozású állítmányok helyett, tekintettel R. *koltilən* s *almilən* jegyzéseire, helyesebb volna ez az átírás: *xoltile'an* s *ālmile'an*, amint ezt H.-nál találjuk, s amelynek az adott fordítás is inkább megfelel.

391. s. *kiti' et*: R. *kiti et* 'kettő éjt' (e h. *kit et*), mint a hősénekekben *kiti' sam* 'kettő szem' *kit s°* helyett (szintígy *kiti' xum*, *kiti' sis* I, 2 49, 254) valószínűleg a ritmus kedvéért, egytagú szók jelzője szerepében (itt pl. *kiti' et* három szótag, mint párhuzama *xūram et*). — 410. s. *tūlilən* helyes fordítása: 'behozod' (t. i. *kuol-kuyromnə* 'házamba' 403. s.). — 413. s. *kaja-juḷ!*: R. *kājā juḷ* (szótári jegyzetei közt: „interj.; vége valaminek“). Különösen medvénekek végén találjuk, így III, 108, 265, 282, 322, 333, 367, 380, 519. Változatai: *kajā-juḷ!* III, 453, *kaja-juḷin!* III, 238, 253, *kaja-juḷin-juḷin!* III, 377, 479. L. a *kaj!* felkiáltó szócska tárgyalásának helyeit II, 653. Reg. osztják medvénekeinek végén is *kāje juḷ!* (ONGy. 238, ÉOM. 116) = *kājājuḷ* (PÁPAY).

Hangváltó igetövek.

Tudományos nyelvtanaink alaktani részükben bőven tárgyalják azokat a névszótöveket, amelyekben hosszú magánhangzó váltakozik a megfelelő röviddel. Két csoportot különböztetnek meg köztük: 1. az egyikben a váltóhangpárok ezek: $\acute{a} \sim a$, $\acute{e} \sim \bar{e}$, $\acute{e} \sim e$, pl.: *nyár* \sim *nyarat*, *élég* \sim *éléget*, *kéz* \sim *kezet*; 2. a másik csoportban pedig \acute{i} , $\acute{ü}$, $\acute{ú}$ váltakozik i -vel, $\bar{ü}$ -vel, u -val, pl.: *víz* \sim *vízet*, *tűz* \sim *tüzet*, *úr* \sim *urat* (I. SIMONYI, TMNy. 292—307. I. és GOMBOCZ, MTörtNy. III. Alaktan 5—24. §.). Ugyanezek a nyelvtanok a többalakú igetövek csoportjainak felsorolásában a hosszú és a rövid magánhangzók váltakozásának csupán arról az egy esetről szólnak, amelyben ilyen hangváltás fordul elő: $a \sim \acute{a}$, $e \sim \acute{e}$, $\bar{e} \sim \acute{e}$, pl.: *adok* \sim *ád*, *kelék* \sim *kél*, *tészék* \sim *téssz* (I. SIMONYI, i. m. 243—6. I. és GOMBOCZ, i. m. 70—71. §.). Már a névszótövek tárgyalásában is összehasonlíthatatlanul kevesebb szó esik az említett második csoportról, mint az elsőről, az igetövek között pedig egyáltalában nem is szerepel ez a második csoport. Megvan ennek az oka; az t. i., hogy az „ \acute{i} , $\acute{ü}$, $\acute{ú} \sim i$, $\bar{ü}$, u hangváltásnak inkább csak nyomai vannak“ (GOMBOCZ, i. m. 15. §.). Kis dolgozatomban a magyar nyelvtannak a hangváltó igetövekről szóló fejezetét próbáltam némiképp kiegészíteni az eddig mellőzött második igetőcsoportnak természetesen korántsem kimerítő, sőt inkább nagyon is hézagos taglalásával. Azt igyekeztem vizsgálgatni, hogy az igetövekben milyen nyomai vannak az \acute{i} , $\acute{ü}$, $\acute{ú} \sim i$, $\bar{ü}$, u hangváltásnak. Megfigyeléseim nem terjednek ki rendszeres módon sem a régi nyelvre, sem a nyelvjárásokra, hanem csak a mai irodalmi nyelvhasználatra korlátozódnak, s a helyesírásunk ingadozásaival való foglalkozás adta meg hozzájuk az első ösztönzést.

A megvizsgált igetövek mind egytagúak és hangalakjuk szerint csoportosítva a következők:

hí, hív; nyí; rí; sí; szí, szív; ví, vív;

bú, bújik, búvik; fú, fúj;

búg; rúg; súp, súp-búg; zúg, zúg-búg;

nyílik, nyúl, nyúlik; dül, dül, dül-fúl; fűlik, fúl;

gyűl, gyűlik, gyúl; hűl, hül-fül; múlik; sýnylik;
szűnik, tűnik, ún; húny; csíp;
bír, ír, nyír, sír; gyűr, gyúr; szűr, szúr; tűr, túr; fúr;
csúszik, kúszik, úszik; dívik, ívik;
bíz, bízik, hízik; fűz, tűz, űz, űz-fűz; húz, nyúz, zúz.

A sorozatból talán el is maradhatna egy-két ige, s az elterjedtebbnek látszó kiejtés szerint rövid magánhangzóval lehetne írni például ezeket: *hül, un, huny, bír*. Igaz ugyan, hogy nemcsak a nyomtatás nem mutatja mindig híven az író kiejtését, hanem sokszor maga a kézirat sem, de azért latba lehet vetni a rövidhangzós írás javára efféle adatokat: „A sok kincsnek a tél csak *hült* helyét leli“ (PETŐFI: A pusztá, télen). „*Elhülnétek*, látva rettenetes pajzsát“ (ARANY: Toldi, Előhang). *Hül!* (SZINNYEI: MNyHas.⁷ 71. l.). „Mikor *unod* már meg örökös munkádat“ (PETŐFI: János vitéz XIX, 3). „Csupán magát vitte a *megunt* életet“ (uo. XIX, 6). „S nem *megunt* előtte Isten szép világa“ (ARANY: Toldi I, 12). „Mert ha nem *birhatom* kedves Iluskámat: Nem is fogok *birni* senkit e világon“ (PETŐFI: János vitéz XIV, utolsó versszak). „Lehányta volna ám, ha *birt* volna véle“ (uo. XVII, 11). „Hárman sem *birnátok* súlyos buzogányát“ (ARANY: Toldi, Előhang). „Hajnalig, se *birtam*“ a szemem *lehunyni*“ (uo. IV, 14). *Huny* (SZINNYEI: MNyHas.⁷ 47, 150).

Hogyan oszlanak meg a különféle nyelvtani alakokban a váltóhangok?

Hosszú magánhangzó van az egész igeragozáson végig minden módban és minden időben, tehát: *múlnak, múlának, múltának, múljanak; nyílnak, nyílának, nyílnának, nyíljanak* stb.; *dült, fült, gyúlt, nyúlt; dült, fült, gyült*; e szerint következetesebb volna helyesírásunk, ha hosszú váltóhangot írnánk ezekben is: „*elmúlt* az idő“, „*kinyúlt* a szeme“, mert ugyanazon egyén beszédében nincs ilyen hangváltás: „*múlnak* a napok ~ *multak* a na-

¹) Figyelembe vehetjük azt is, hogy az -ás, -és képző előtt (l. ott) mindig meg szokott maradni a hosszú váltóhang, mégsem igen mondják és írják így: *kihülés, lehülés, meghülés*, hanem inkább a rövidhangzós alakok a közkeletűek: *kihülés, lehülés, meghülés*. A ritkábban előforduló és népies *hül-fül* ikerszóban nyilván a *fül* hatása miatt az első tagban is hosszú az *ű*: „Toldi György e szóra csakugy *hüle-füle*“ (ARANY: Toldi XII, 3).

²) De hosszú a magánhangzó az alapszótól a nyelvi köztudatban már teljesen elszigetelődött következő származékokban: *bíró, bírál, bírság*.

pok“, „*nyílnak* a virágok \approx *nyíltak* a virágok“. Régebben írták is ezeket hosszú magánhangzóval, pl.: „Igy *múlt* ki ő kelme ebből a világból“ (PETŐFI: János vitéz XII, 14). „*Megnyílt* akkőzben az ajtó“ (PETŐFI: A helység kalapácsa II.). „S nem rajtam *múlt*“ (SZINNYEI, MTsz. Bevezetés X. 1.).

Hosszú váltóhang van az igenevekben is: *múlni*, *nyílni* stb.; *múló*, *nyíló*, *hívó*, *síró-rívó*, *sívó* homok, *dűlő*, *megszűnő*, *feltűnő*, *kitűnő*, *szűrő*, *gondűző* stb.; kézzel *írt* könyv, *írott* malaszt, *összegyűrt* levél, *gyűrött* ábrázat, a *meghívottak*, *hízott* liba, *megbízott* egyén, *űzött* vad, *zúzott* seb, *múlt*¹⁾ idő, *nyílt* titok, *nyíltan* beszél, *dült* betű, *dülten* van szedve, *megszűnt* cég, *eltűnt* milliók stb.; *megbízandó*, *behívandó*, *megírandó*, *hozzáfűzendő*, *kitűzendő*, *áthúzandó*, *összezúzandó* stb., de rövid magánhangzóval: *mulandó*, *mulandóság*; *dúlva-fúlva*, *elnyúlva*, haragra *gyúlva*, *múlva*, *múlván*, *kinyúlva*, *kingylván*, *bízva*, *bízáván*, *bízást* stb.

Megmarad a hosszú váltóhang az igeneveknek továbbképzésében is: *fúvóka* 'Mundstück, Düse' (KELB.³⁾), *űszóka* 'űszójelző, bója' (KELB.³⁾); *űzőke* (vegytani műszó) 'Kapelle, Test, Probiertegel' (KELB.³⁾); *bűjőcska*; *csűszós*, *nyúlós*, *szűrós*, *sírós*, *szívós*, *csípős*, *fűzős*.

Az elszigetelődés, a gyökérszóval való kapcsolat meglazulása, az eredeti jelentéstől való eltávolodás kivételeket teremthet: „a hámból *kirúgó* ló“ mellett a 'Feder, Sprungfeder, Spirale, Triebfeder' jelentésben (KELB.³⁾) lehet: *rugó*, mert ebben már nem érezzük a *rúg* igét („órának, cselekedetnek *rugója*“, „*rugóra* jár“); *rúgós* ló, de: *rugós* ágybetét; a *megbízottak*, de: *bizottság* és *bizottmány*, mert a köztudatban ezek is többé-kevésbé elszakadtak már a *megbíz* igétől; *elcsipett* tolvaj, ellenben: *csipetke* (tkp. *csipettke*) 'csipkedett galuska' (EtSz.); az ajtó *kingylván*, de: *nyilván* 'gewiß, offenbar, wahrscheinlich' (KELB.³), *nyilvánvaló*, *nyilván-tart*, *nyilvános*, *nyilvánít*, *nyilvánul*. Ilyen elszigetelődött származékok ezek is: *biz* („nem megyek *biz* én“), *bizony*, *bizonyít*, *bizonyos*, *bizton*, *biztonság*, *biztos*.

¹⁾ VERSEGHYnek a „Magyar Nemzeti Oskolák“ számára írt Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány című nyelvtanában ilyen igeidőnevek vannak: *félmultt* v. *alligmultt*, *elmultt* (perfectum), *régenmultt* (XLI–XLII). Más példák: „A *múltat* s jövendőit“ (KÖLCSEY: Hymnus). „*Múltadban* nincs öröm“ (BAJZA: Sohajtás).

Hosszú továbbá a magánhangzó a következő képzők előtt: *-hat, -het: írhat, csíphet, fűzhet, gyűrhet, dúlhat-fúlhat* stb., a továbbképzésben szintén: *megbízhatóság, tűrhető, múlhatatlan* stb.

-t (műveltető képző): *dűt* (az irodalmi nyelvben inkább: *dönt*), *fűt, hűt* (a *dül, fül, hül* műveltetője, a *nyílik-é* azonban: *nyít*); *j*-vel társulva: *gyűjt, gyújt, nyújt* (a *gyül, gyúl, nyúlik* műveltetője) s a hasonló hangalakú, de mai nyelvérzékünkkel nem elemezhető *sújt*; ezeket a *j*-vel bővült alakokat ugyan rövid magánhangzóval írja mostani hivatalos helyesírásunk, de a Helyesírási Bizottságnak 1900-i javaslatában s a Magyar Helyesírás Szabályainak 1901-i és 1902-i kiadásában a szójegyzék még fölveszi a hosszúhangzós változatokat is, igaz, hogy zárójelbe téve. Irodalmi példák: „*Nyújts* feléje védő kart...” „*S elsújtád* villámidat...” (KÖLCSEY: Hymnus). „Vitte, *odanyújtá* Etele királynak” (ARANY: Buda halála XII, hátulról a 3. versszak); *gyújtó* (Jegyzetek Buda halálához, VIII. ének); *gyűjt* (sokszor; ARANY: A magyar népdal az irodalomban). Hosszúhangzósak a NySz. megfelelő címszavai is. L. még: *összegyűjt* (SZILY, NyÚSz. I. Előszó VI. l.) *gyűjt* (SZINNYEI: MNyHas.⁷ 11), *nyújt* (uo. 152), *sújtól* (uo. 62). A hosszú magánhangzóval való írás mellett szólna az, hogy hasonló hangtani helyzetben hosszú váltóhanggal mondjuk és írjuk ezeket is: „*Bújt* az üldözött.” „*Fújt* a szél.” Elszigetelődés miatt rövid a magánhangzó a következőkben: *bujt*¹⁾ 'homlít, ablegen, absenken' (KELB.³⁾), *bujtás, bujtvány; sujtás*²⁾ 'Borte, Verschnürung, Soutache' (KELB.³⁾).

-at, -et és *-atik, -etik: búgat, feldúlat, kifúrat, behúzat; összefűzet, átszűret, kitűzet; becsípet, írat, nyírat, elhivat, kiszívat, várat vívat, megbízat, megelőző -k képzővel: ríkat; feldúlatik, kitűzetik, megbízatík* stb. Megmarad a hosszú váltóhang az egész ragozásban: *íratok, íratam, íratnék, írassak* stb.; *hívatom, hívassa; húzassa ki; megbízatnak, megbízattak, megbízatnának, bizassanak meg* stb. Továbbképzésben szintén: *beíratás, megbízatás; búgattyú* (l. EtSz. 1. *búg*), *zúgattyú* („Vasa, mint zúgattyú, a levegőt szelte;” ARANY: Buda halála IX, 34); de rövid magánhangzóval járatos a *szivattyú*, valamint a *-kozik* visszaható

¹⁾ Más eredetűek ezek a szavak: *felbujt, felbujtó, bujtogat* (l. EtSz. 1. *bojt* ∞ *bolt*).

²⁾ A NySz.-ban a *sújt* főcímszó alatt.

képzővel¹⁾ megtoldott alakok: *beiratkozik, feliratkozik, nyíratkozik, unatkozik, hívatozik, nyilatkozik*; az utóbbi kettő már el is szigetelődött gyökérszavától (*hí, hív; nyílik*). A *sírat* szóban sem érezzük a *sír* műveltető alakját (aki *sírat* valakit, az maga *sír*, nem mást *ríkat*); a *mulat*²⁾ is cselekvő ige mai nyelvérzékünknek, bár eredete szerint a. m. 'múlatja az időt'. Elhomályosodott a *hívás* képzete is ezekben a szavakban: *hívadás, hívatra van, hívatottság*; a *hívatott* egyén az, 'akinek *hívása van*', a *hívatott* egyén pedig az, 'akit *hívtak*'. A *megunat* váltóhangjának rövidségét eléggé megokolja az alapszó magánhangzójának rövidsége (l. előbb).

-*tat, -tet* és származékai: *csíptet, csíptető, bújthat, fújthat, fújtható, csúszthat, csúszthatás, úszthat, úsztható, rúgthat* („De én is paripámat utána *rúgtatom*...“ GARAY: Az obsitos I.), *megszűntet, eltűntet, feltűntető, kitűntetés* (a régi nyelvben: *várat vítat, túrteti magát*; l. NySz.). A helyesírás nagy ingadozásokat mutat. Az Akadémia szerint: *csíptet* v. *csíptet*, BALASSA és KELB.³⁾ szerint: *csíptet*, a NySz. címszava szerint: *csíptet*; Ak., BAL., KELB.³⁾: *bujthat, NySz.: bújthat*; Ak., BAL.: *fújthat, KELB.³⁾, NySz.: fujthat*; Ak., KELB.³⁾, NySz.: *úszthat, BAL.: usztat*; Ak.: *rúgthat, BAL., KELB.³⁾: rugthat*. Ha ebben az írásmódban állapodunk meg: *szűnik* ~ *szűntet, tűnik* ~ *tűntet*, akkor abba a következtetésbe esünk, hogy kétféleképp kell írunk a következő alakokat: *ti megszűntetek, én megszűntetek, ti eltűntetek, én eltűntetek*; pedig itt a hangtani helyzet teljesen azonos, elszigetelődés meg nincs, mert élénken érezzük, hogy a *szűntet* és a *tűntet* a *szűnik*-nek és a *tűnik*-nek műveltető alakja. Az *untat*-ra nézve l. az -*at, -et* képzőről szóló előbbi bekezdés végét.

Mai nyelvérzékünknek cselekvő értelmű a rövidhangzós *biztat* és *vitat* ige; nem úgy fogjuk fel őket, mint a *bíz* és a *ví(v)* műveltetőjét. Itt tehát meg van okolva ez a különbségtétel: *ti biztatok, én biztatok*. Származékaikban is rövid a váltóhang: *biztatgat, biztatás, vitatkozik stb.*

-*gat, -get* és származékai³⁾: *csípeget, hívogat, hívogatás,*

¹⁾ L. hátrább a -*kozik, -këzik, -köz* képzőt.

²⁾ Származékai természetesek mind rövidhangzósak: *mulatság, mulatóságos, mulattat, mulattató, mulatozik stb.*

³⁾ Ezt a hozzáadást („és származékai“) a többi, ezután következő képzőhöz is oda kell érteni.

írogat, írogató, fűzőget, tűzőget, gyűrőget, gyúrogat, húzogat, szúrogat (így közli a Címszójegyzék BARÓTI SZABÓ DÁVID-ból). Helyesírási szótáraink csak néhányat vesznek föl a sorozatból, azokat is rövid váltóhanggal: *huzogat* (Ak.), *csipeget, hivogat, irogat, tűzőget* (BAL.); ellenben KELB.³ szerint: *csipeget, hivogat, irogat, fűzőget*.

-gál, -dogál: *húzgál, húzigál; sírdogál, fújdogál, úszdogál* (NySz.); a TMNy. rövidhangzósna írja valamennyit (401—3. l., de az *úszdogál*-t nem említi).

-ódik, -ődik: *íródik, vívódik, beszívódik, odacsipődik, összefűződik, gyűrődik, átszűrődik, tűnődik, feltűrődik* a kabát gal-lérja, *befűrődik, felfűvődik, felfújódik, elhúzódik, összezúzódik*; megelőző gyakorító -l képzővel: *sínylődik, zúgolódik*. Kivétel volna: szeme *lehunyódik*, de ennek rövid magánhangzójára nézve l. a *hunyt* alakról szóló megjegyzést.

-ódozik, -ódzkodik: *húzódodik, húzódkodik*; a *rugódodik* magánhangzójának rövidségére talán hatással van a rokon-értelmű s az irodalmi nyelvben közkeletűbb *rugdalódik* igének rövid váltóhangja. A NySz. szerint vannak hosszúhangzós változatai is, KELB.³ is így írja: *rúgódozik*.

-ás, -és: *írás, hívás, szívás, megbízás, csípés, megszűnés, átszűrés, eltűnés, fényűzés, elmúlás, rúgás, szúrás* stb.

-t (főnévképző): *megnyíltta őta, nagy magabíztában, megszűntekor, eltűnte alkalmával, idő múltán, múltával*.

-nok: *írnok, írnostság, írnostkodik* (NyÚSz. 145 és 636: *írnok*, 314 és 400: *írnok*; BAL.: *írnok, írnostkodik*; KELB.³: *írnok, írnostkodik, írnostság*).

-vány: *nyúlvány*.

-ánk: *nyúlánk* (Ak. és BAL. így; TMNy. 522 és KELB.³: *nyulánk*). A 'fúr' jelentésű régi *fúl* idetartozó származékának ma szokásos írásmódja: *fulánk* (l. TMNy. 522), de a mostani kiejtésnek jobban megfelelne, ha így írónk: *fullánk*. Már a NySz. is idéz II-es alakokat, pl. FALUDIBÓL; MÓRA FERENC is *fullánk*os humorról beszél (Napok, holdak, elmúlt csillagok 42).

-atlan, -etlen: *íratlan, nyíratlan, kiszívatlan, hívatlan* („*Hívatlan* vendégnek az ajtó megett a' helye.“ VERSEGHY, i. m. 504. l.), *megbízatlan, gyűretlen, szűretlen, fűzetlen, kitűzetlen, fúratlan, gyúratlan, húzatlan* („A mēnyei harang *húzatlan* szóla-lék...“ NÉGYESY, Magyar olvasókönyv I. 31: Júlia szép leány).

Ezeket a mellékneveket az *írt, írott, nyírt, nyírott* stb. igenév ellenkező értelmű párjának érezzük, a *szünetlen-t* ellenben inkább a *szünet* főnévvel kapcsoljuk össze, nem a *szűnt* igenévvel („szünetlen panaszkodás“ a. m. 'szünetnélküli', *szünetlenül* a. m. 'szünet nélkül'), ebből érthető váltóhangjának rövidsége. A „*hívatlan* egyén“ a *hívott-nak* az ellentéte, a *hívatlan* pedig (azaz: 'hívatatlan, hívatásnélküli') a *hivatott-nak* (l. a *hivatott* és a *hivatott* igenév különbségét az *-at, -et* képzőről szóló bekezdés végén). A helyesírásban itt is nagy a bizonytalanság: van *nyíratlan* (Ak.) és *nyíratlan* (KELB.³), *iratlan* (KELB.³) és *íratlan* (BAL.), *füzetlen* (KELB.³) és *füzetlen* (BAL.), *hívatlan* (BAL. és KELB.³) és *fúratlan* (BAL.).

-talan, -telen: *szűntelen*, de: *untalan*, mert emennek alapszavát is írhatjuk *un-nak* (l. előbb). Mai helyesírásunk *szűntelen-t* ír ugyan, KELB.³ szerint pedig az *untalan* is *úntalan* és *mindúntalan*.

Rövid váltóhang van ezek előtt a képzők előtt:

-aszt, -eszt: *mulaszt, riaszt; dülleszt, fullaszt, gyullaszt* (az utóbbi kettő a régi nyelvben hosszú magánhangzóval is előfordul a NySz. tanúsága szerint: *júlaszt, gyúlaszt*). Továbbképezve: *dülleszkedik, rugaszkodik*.

-lal: *bírlal, hízlal*, de a *bír* alapszó maga is lehet rövidhangzós (l. előbb).

-árog: *szivárogo, szivárvány*.

-bál: *nyírbál*.

-d, -ad, -ed: *kidülled, fülledt, fullad, gyullad* (régebben *fúlad, gyúlad* is, l. NySz.); *csipedett* a. m. 'csipkedett galuska' (EtSz.), *riad, viadal, tündér, ivadék, düledék, nyiladék* ('nyílás'), *nyíradék* ('Abschnitzel' KELB.³), *szüredék* ('Filtrat' KELB.³), *turadék* ('vaddisznótúrás' KELB.³), *zúzadék* ('Gestampfe' KELB.³, az utóbbi kettő nincs meg a Címszójegyzékben), de a *zuzadék*-ot is lehetne rövid váltóhanggal írni.

-dal, -del: *csipdel, furdal, rugdal, rugdalózik, szurdal, tűzdel* (Ak., BAL.; KELB.³ szerint: *tűzdel*). Vö.: *vág ~ vagdal*.

-dos, -dēs: *csipdes, bujdosik, Bujdosó* (vezetéknév), *rugdos, sugdos*. Vö.: *vág ~ vagdos*.

-doz, -dēz: *nyiladozik, düledszik, hüledszik* (alapszava is lehet rövidhangzós), *tünedszik*, valamint az irodalmi nyelvben nem igen járatos *csipdez, sugdoz*.

-dokol, -dököl: *bujdokol, fuldokol, fuldoklik, tündököl, tündöklík.*

-csol, -csöl: *szürcsöl* és (megelőző -k képzővel) *rikácsol.*

-k a következő továbbképzésekben: *rikolt, síkolt; ríkit, síkít; sikongat.*

-kál; -kél: *irkál, nyirkál, furkál, gyurkál, szurkál, turkál; csipkelődik.* Ingadoznak ezek: *bújkál, fújkál, nyúlkál, úszkál, csúszkál; BAL. és KELB.³: bujkál, Címszójegyzék: fujkálni, MTsz.: nyulkál, KELB.³: nyúlkál; Ak.: úszkál, csuszkál, BAL. és KELB.³: uszkál, csuszkál.*

-kod, -kéd, -kőd: *csipked (EtSz.), tűzköd (BAL.), huzkod (BAL.), húzkod (KELB.³).* Csak a *csipked* közkeletű; a másik kettő népnyelvi szó, az irodalomban nem igen járatosak, talán ezért is van bennük ingadozás. A *tűzköd* nincs is meg a Címszójegyzékben, a *húzkod* megvan CzF. alapján.

-ng: *dülöng, dülöngél, dülöngérez; ritkábbak: gyülöng, nyilong.*

-all; -alkodik; -alg: *fuval, sugall, rivall, fuvalat, sugallat; rárivalkodik, sívalkodik, felfuvalkodott; rivalg.*

-m; -amlik, -emlik; -amodik; -emkédik; -emkézik: *csuszamós (EtSz.); megcsuszamlik, felgyülemlik, gyüremlik (a. m. 'gyűrődik' KELB.³), szüremlik (a. m. 'szűrődik' uo.), türemlik (a. m. 'tűrődik, gyűrődik' NySz.); megcsuszamodik; szüremkedik (Címszójegyzék: szürenkedik), türemkedik; beszüremkezik.*

-an, -ant, -ent: *csusszan, csippent (EtSz.);* eléje toldott *kk*-al: *nyikkan, rikkant, sikkant.*

-kodik, -kédik: *bizakodik, üzekedik, dulakodik, furakodik, huzakodik.*

-kozik, -kézik, -közik: *birkozik (alapszava is lehet rövidhangzós), gyülekezik, felgyürközik, feltürközik (Címszójegyzék);* előtte más képzővel: *síránkozik.*

-alom, -elēm; -dalom: *bizalom, siralom, türelem, üzelmek, fuvalom, unalom (alapszava is lehet: un), továbbképezve: bizalmas, rugalmas, sugalmaz; birodalom (alapszava is lehet bir), irodalom, bizodalom.*

-mány, -mény: *bizomány, iromány, tünemény, bizományos, tüneményes.*

-at, -et: *divat, irat, csipet, füzet (a. m. 'irka'), szünet, tünet,*

szüretkor, egy türet vászon ('eine Webe Leinwand' KELB.³), huzat, csőfurat; továbbképezve: csipetnyi, huzatos,¹⁾ tüneti stb. -atal; -atag: hivatal; sivatag, fuvatag.

Rövid váltóhang van ezekben a nyelvújítási vagy még későbbi keltű szavakban is: szivacs, gyutacs; huzal; huzam, huzamos, üzem; ruganyos, uszony, szurony; ivar, szivar; csipesz; irány, uszály; zugirász (NyÚSz. 145: írász, 636: írász), zugirászat, irkász ('Scribler' KELB.³); dülény, dülényded; fényirda, távirda, csuzda ('széncsúsztató a vasúti állomáson' EtSz.), KELB.³ szerint azonban: csúzda és szintén hosszú magánhangzóval: zúzda (NyÚSz., Címszójegyzék és KELB.³); fuvola; gyurma; üzlet (van ilyen kiejtése is: üzlet).

Igetőves összetételek: írón (NyÚSz. 267: írón, 636: irón; újabban az összetétel elhomályosodása miatt még az ón-t is megrovidítik: „Ez az ön ironja“, mondja a hirdetés!); szünidő, szünnap, szünóra; dülmirigy (KELB.³: dülmirígy a. m. 'Vorsteherdrüse'); ruggyanta.

Ingadozó a váltóhang a következő két képzőpár előtt:

-ár, -ér: sivar (NyÚSz., Ak., BAL., KELB.³), üzér (NyÚSz., KELB.³), üzérkedik (NyÚSz., Ak., BAL., KELB.³); Ak.: füzér, NyÚSz. és KELB.³: füzér, BAL.: füzér, de: rózsafüzér; bűvár (NyÚSz. címszó, Ak., BAL., KELB.³).

-ékony, ékény: gyulékony, mulékony, nyulékony (NyÚSz.), gyulékony, mulékony, nyulékony (BAL.), gyulékony, mulékony, nyulékony, nyulékony (KELB.³); rugékony (NyÚSz., Ak., BAL., KELB.³); tünékeny (NyÚSz., BAL., KELB.³); dülékeny (Címszójegyzék, KELB.³). Az első hármat mint egészen hasonló egységesen lehetne írni ú-val: gyulékony, mulékony, nyulékony, a másik hármat pedig rövid váltóhanggal: rugékony, tünékeny, dülékeny (a rugékony-ban már elhalványodott a 'rúgás' képze). Hosszú magánhangzó van a hízekony szóban is (Címszójegyzék, BAL.).

Az adatoknak ez a csoportosítása eléggé szemlélteti köznyelvi kiejtésünknek az í, ü, ú ~ i, ü, u hangváltás dolgában mutatkozó számos ingadozását, de kitűnnek belőle azok az esetek is, amelyekben általánosnak mondhatjuk ezt a hangváltást irodalmi nyelvünk szempontjából.

NAGY J. BÉLA.

¹⁾ Tüzetes a NyÚSz. szerint „nem a tüzet főnévből származik (hiszen ilyen főnév nincs és nem is volt), hanem a tűzött mn.-ből“ (353).

Keleti eredetű magyar ruhanemek.

Három vándorszóról akarok beszélni, három ruhanévről, melyek keletről való vagy ott is átvezető hosszú útjukon nyelvünkbe is eljutottak. Az ilyenféle szavak történetének tisztázását igen megnehezíti egyrészt vándorútjuk szeszélyes vonala, másrészt a megfelelő kutatási eszközök (nyelvtörténeti szótárak) hiánya. Munkámban KNIEZSA ISTVÁN, MELICH JÁNOS, TAGLIAVINI KÁROLY és TAMÁS LAJOS voltak segítségemre. Fogadják hálás köszönetemet.

I. *faraszja*.

A Magyar Leveles Tár 1861-ben megjelent első kötetében a 27. lapon a következő mondatot találjuk: „Gomboth irtham wala wörösseth, selem gomboth kilenczeth, faraszjara valoth hog' weg'.” A *faraszja* szó, mely ebben az 1544-i levélben előfordul, azóta többször foglalkoztatta nyelvészeinket. Először a Nyelvőr szerkesztősége tett kérdést 1888-ban, a folyóirat XVII. kötetében (462. l.) a szó magyarozatát illetőleg. A kérdésre NAGYSZIGETHI KÁLMÁN válaszolt, ugyanazon kötet 557. lapján, azt vélvén, hogy az adat helyes olvasata: *far-aszalya* s utalva a NySz. *aszaly* címszavára, melynek jelentése: 'ala vestis; Schweif oder Zipfel am Kleid' (a Tsz. szerint: *aszaly* 'szoknya s egyéb hosszú köntös alja vagy szegélye; a hosszú szűr bőségét meghatározó darab, mely egész az aljáig lenyúlik').

A *faraszja* szót az EtSz. is megemlíti; eredetét, értelmezését ismeretlennek tartja.

Újabban BEKE ÖDÖN írt a szóról a Nyr. LXIII. kötetében (131. l.) „Rejtélyes szó egy régi magyar levélben” címen. „Véleményem szerint a szó egészen világos — írja BEKE —, s ha jól olvassuk, rögtön megérthető. Az *y*-t t. i. nem *j*-nek, hanem *i*-nek kell olvasni, s kétségtelen, hogy összetett szóval van dolgunk: *fara-szíjára*...” Majd azt fejtegeti BEKE, hogy a *szíj* szó *j*-je későbbi fejlemény, tehát a *fara-szíjára* kifejezés régi alakja *farasziára*, s hogy van a magyarban *farszíz* (CzF.), *farhámszíz*

(1552: *Farham zy OklSz.*), *farmatring* (1490: *Farmentring OklSz.*), melyek a ló felszerelésének egy darabját jelentik.

Sem NAGYSZIGETHI, sem BEKE magyarázata nem fogadható el.

Az első magyarázata szerint nem is kapunk értelmes jelentést. *Far-aszalya* e szerint annyit jelentene mint 'far köntösszéle'.

BEKE magyarázatának az a főbaja, hogy a *faraszija* alak itt lehetetlen, e helyett — ha valóban arról volna szó a levélben, amire BEKE gondol — *farszúj* alakot várnánk. Ha vannak is ilyenféle kifejezések, mint *lába szára*, s ha lehetséges is bizonyos esetekben azt mondani, hogy *fara szija*, a szóbanforgó mondat a feltett esetben csak így lehetne: „selyem gombot kilencet, farszújra valót“. Hogy azután a farszújat selyem gombokkal díszítették-e, azt nem tudom, de ez már lényegtelen is. Egyébként a levél többi részéből is azt lehet következtetni, hogy ruhára való gombokról van itt szó és nem lószerszámmra valókról. A levél ugyanis így folytatódik: „de [a gomb] hamar kellene ha lehetne; touaba az en zöld subyczames [subicám is] ot az ber malhaban [bőr málhában] wag'on, kerlek hog' kuld megh“.

A MNy. XXXI. évfolyamában (59. l.) is találunk egy kisebb közleményt a *faraszjáról* K. P.-től, melyben röviden el van mondva, hogy mit írtak eddig a szóról.

Szerintem a *faraszja* ruhadarabot jelent és idegen nyelvi eredetű. Vele való egyeztetésre két szó kínálkozik:

1. görög (BAILLY) *φορεσία* 'ce qu'on porte sur soi, vêtement'. A szó a *φορέω* igéből származik s megvan már a Kr. előtti időben, de él ma is. CONTOPOULOS szótárában (1889) így találom: *φορεσία* 'mise, habillement; costume; un complet d'une même étoffe'. RHOUOPOULOS-nál 'Kleid, Kleidung, Tracht, Anzug, Kostüm, Toilette'. Ma csak a társalgási nyelvben használatos, az irodalomban nem.

2. lengyel *ferezja*, *ferezyja* 'övnélküli [női] felsőruha, női felsőöltöny, női felsőruhaféle ujjak nélkül'. (Varsói szótár.)

Hogy a kettő közül melyikkel függ össze a magyar szó, azt el lehet dönteni, még pedig elsősorban a jelentések alapján: a magyar szó — ez világos abból a mondatból, melyben előfordul — egy különleges ruhadarabot jelent, éppúgy mint a lengyel szó, míg a görög szónak — legalább is úgy látom — általánosabb jelentése van. Az is valószínű, hogy ha a magyar szó görög eredetű volna, megvolna más keleteurópai vagy balkáni nyelvben is.

Ami mármost a magyar és lengyel szó hangtani viszonyát illeti, erről a következőket mondhatjuk.

A magánhangzók megfelelése kissé szokatlan, de szabályos. Szokatlan, mert hasonló esetekben szláv jövevényszavainkban rendszeren előreható illeszkedést találunk: *szērēncse* (alakváltózata *szerencsa*, vö. szlovén *srenča*), *lēncse* (vö. szlovén *lenča*), *mēgye* (régii alak *megya*, vö. szerb-horvát, što-nyelvjárás *měd'a*). De van példa arra is, hogy hasonló esetben a szlovégi *a* megmarad; ezt látjuk a *dēbēlla* szóban, mely egy szláv *debela* átvétele. Sőt arra is vannak példáink, hogy ilyen esetekben hátraható illeszkedés történik. Így lesz a szerb *delija* alakból a magyarban *daliya*, a szláv *večera*-ból a magyarban *vacsora* (vö. ó-egyhszl. *večerja*, tót *večera*, horvát *večera*), a szláv *cel'ad*-ból a magyarban *család* stb. Ezek szerint — ha, mondom, kissé szokatlan is — de egészen szabályos a magánhangzók megfelelése szempontjából a magyar *faraszjá*-nak a lengyel *ferezja*-hoz való viszonya.

Ami a mássalhangzókat illeti, tisztáznunk kell a lengyel $z \sim$ magyar *sz* megfelelést. Ez az első tekintetre nehézségbe ütközik: az idegen *z* a magyarban nem szokott *sz*-szé válni. De eloszlik ez a nehézség, ha meggondoljuk, hogy a magyar a *-zj*-, *-szj*- hangkapcsolatot kerüli, ezt részint *-zz*-, *-dz*-, *-ssz*-re változtatta, részint hangátvetéssel *-jz*-, *-jsz*-re. Így lett a régi magyar *hosszjú* stb. alakból részint *hosszú*, részint *hojszú*, az *aszjú*-ból *asszú* és *ajszú*, a *veszjēn*-ből *vesszēn*, a *hozjám*-ból *hozám*, a *bozjá*-ból *bozza*, *bodza* és *bojza*, a *helhezie*-ből *helyezze* stb. (GOMBÓCZ, Hangtan II, 1925, 91. l.). A *bozja* szóban a *-zj*-a XVI. században is megvolt, de általában mintha gyakoribb lett volna az *-szj*- mint a *-zj*-, vö.: *aszjú*, *hoszjú*, *iszja*.

A lengyel *ferezja* megfelelői megvannak más szláv nyelvekben is.

BERNEKER etimológiai szótárában (I², 280) a következő aia-
kokat látjuk:

bolgár *fěredža* fem. és *fěredže* neutr. 'Obergewand, welches Bräute tragen und mit welchem sie sich verhüllen'; szerb-horvát *fěredža*, *věredža* („vom XVI—XVIII. Jh. begegnet *fěreža*“) 'türkisches Obergewand, Gewand überhaupt'; szlovén *farēja* 'Art Mantel', *ferēja* 'ein Gewand'; orosz фѣряжь, фѣрежь (többese rendszeren фѣрязи) 'im alten Russland ein von Frauen u. Männern

unter dem Oberrock getragener langer Rock'; kisorosz *ferézyja* 'weiter offener Oberrock, Art Livree'; lengyel (a régi nyelvben és a nyelvjárásokban) *ferezja* (*ferezyjá*) 'ungegürtetes Oberge- wand; Art Frauenkleid'. [Megjegyzem, hogy a lengyelben *feredze*-féle alakok is vannak. KARŁOWICZ, Słownik wyrazów...]

A szó a szláv nyelvekben török eredetű. Az oszmánliban *färädzä* egy bő felsőruhát jelent, melyet nők és ulemák viseltek. Az ulemák *färädzä*-jéről azt mondja SÄMİ BEY QÄMÜS-i Türkî című szótárában, hogy hasított ujjú (mindjárt meglátjuk, hogy miért van szükség ennek a kiemelésére). Az oszmánliban általában *färädzä* alakban használatos a szó, az új írás is *ferace* alakot ad, azonban némely szótár (ZENKER, BIANCHI-KIEFFER) megjegyzi, hogy a szó vulgáris alakja *färädzä*. Ez utóbbi alak RADLOFF szótára szerint Krimben is él. A görögbe is második szótagbeli *ä* magánhangzóval — *φερεδζέ* alakban — került át a szó s hasonló alak van az oláhban: *feregeä*. Ennek a vulgáris *färädzä* alaknak a megfelelői az idézett szláv alakok s ezek között a kérdéses magyar szó eredetije, a lengyel *ferezja* is.

Ha mármost tovább kutatunk az oszmánli szó eredete iránt, akkor meglehetősen nehézségekre bukkanunk. Többen azt tartják, hogy ez az oszmánli ruhanév a fentemlített görög *φερεδζία*-ból származik. Ez a magyarázat teljesen valószínűtlen.

A török szótárírók egymástól eltérő véleményen vannak. REDHOUSE török eredetűnek jelzi a szót, SÄMİ BEY pedig (a QÄMÜS-i Türkî-ben) arab eredetűnek, s meg is mondja, hogy a szó az arab *ferdzijje* szóból származik. Ezt az arab szót BIBERSTEIN KAZIMIRSKI arab szótárában a következő alakban és jelentésben találom: *ferdzijje* és *ferdzî* 'robe très-ample sans taille et qui se met par dessus toutes les autres.' Az arab szó jelentése feltűnően egyezik a török szóéval, azonban a török szó ebből az arab alakból nem származhatik. Megjegyzem még, hogy az arab *feredze* 'hasítani' igének, melynek összefüggése a fenti arab ruhanévvel azonban nem világos, vannak olyan származékai, amelyek figyelembe veendőek. Ilyenek: *ferdze*, *firdze* (többese *firedz*) 'fente, fissure ou crevé (d'un habit)', *ferrüdž*, *furrüdž* 'chemise très-courte ouverte par derrière'. Meg kell azt is említenem, hogy az arab *ferdzijje* szó többese *ferädzî*. (KRAELITZ-GREIFENHORST: SBWienAW. PhHCl. 166:4, 20.)

A kérdéses szó különben a magyarban *ferrädzse* (*ferradsse*

négyszer, *ferradsseh* egyszer, *feredsse* egyszer) alakban is előfordul 1604-ben. (Nyr. XLII, 25, 26.) Ez közvetlenül a törökből való átvétel, de megjegyzendő, hogy inkább a vendégszó benyomását teszi.

A valószínűleg arab eredetű török *fārādžā* tehát elkerült a lengyelbe — többek közt talán magyar közvetítéssel is — s innen különleges lengyel alakjában átjött a magyarba. Emellett a szó — mint most mondtam — eredeti török alakjában is ismeretes volt Magyarországon.

II. *festán*.

A Nyr. V. kötetében (206. l.) DEÁK FARKAS egy XVII. századi magyar okiratból a következő kifejezést közli: „Veres atlasz festan Dolmany“. Az itt előforduló *festán* szót szótáraink nem ismerik, más munkákban sem találtam.

Kétségtelen azonban, hogy hozzátartozik *fosztán* ~ *foszlán* szavunk, mely már 1519-ben előfordul (OkI Sz.). A fenti kifejezéssel csaknem azonos a következő régi adat (NySz.): „Vettem fel egy veres foszlán atlaclz dolmánt.“

A szó alakja 1519-ben *fozthyan*, későbbi XVI. századi adatokban: *foztan(y)* (gyakran), *ffozlan* (egyszer). Később többször előfordul *fosztán(y)* mellett a *foszlán(y)* alak is.

A szó jelentése általában 'ujjatlan köntös'. A NySz. szerint 'selyemanyagot' is jelent, éppen a NySz. fent idézett mondatában, ez azonban nekem nem világos. De van egy másik nagyon fontos adatunk, mégpedig LYCZEI JÁNOS 1707-i Szójegyzékében, mely az 'anyag' jelentésre vonatkozólag világosan beszél: *foszlyár* 'xilinus pannus — Barchet' (MELEGDI JÁNOS: MNy. VIII, 127). De még mindig vannak kétségeim a szó egy-egy előfordulásának értelmezésében.

A *fosztán* szó a magyarban balkáni eredetű s vele egy eredetű a *festán*, mint a megfelelőkből mingyárt látni fogjuk.

E ruhanévről BERNEKER-nél (SlavEtWb.) a következőket olvassuk:

bolgár *fustán*, *fistán* 'Weiberrock'; szerb-horvát *fùštan*, *fistán* ua. ~ az oszmánli *festan*, *fistan* [RADLOFF: *fistan*]-ból [jelentése: 'az albán férfiak szoknyája; női szoknya']; vö. még úgörög *φουστάνι*, albán *fustán* masc. *fustáne* fem. ua.; olasz *fustagno* (*frustagno*) 'Barchentleinwand'; ófrancia *fustaigne*, francia *fu-*

taine; spanyol *fustar*, *fustal* ua. — Rövidebb alak: albán *fuste*, oláh *fustă*, ebből bolgár *fústa* 'Unterrock' — Vö. még perzsa *fistān* 'latior tunica muliebris' (VULLERS; a törökből).

Hogy a szó honnan és mikor került nyelvünkbe, azt nem egészen könnyű eldönteni. Azt mondhatnánk, hogy a délszlávból, de a délszláv alak szoknyát jelent és nem köntöst s nincs meg a 'barket' jelentése sem. Talán olasz eredetre gondolhatnánk, de viszont a *festān* alakváltozat délszlávnak látszik. Érdekes, hogy a szó csak a magyarban és a perzsában jelent köntös-félét. A két jelentés-fejlődés természetesen önálló.

TOLNAI VILMOS a MNy. XVII. kötetében (116—17. l.) idevonja még azt a *foszlány* szót is, mely a kalpag kúpalakú felső nyűlványát jelenti. Ez — azt hiszem — nem tartozik ide, ez a magyar *foszlány* szó. Sőt még az a gondolat is felvetődhetik, hogy a köntös jelentésű *fosztány* ~ *foszlány* nem eredeti magyar szó-e, de ez nem lehetséges, először a fent ismertetett *festān* alakváltozat miatt, másodszor pedig azért, mert a magyarban van *szt* > *szl* változás: *zászló*, *porosztó* > *zászló*, *poroszló*. (Vö. HALÁSZ: Nyr. VIII, 409—10.)

A szó eredetére vonatkozólag MEYER az albán nyelv etimológiai szótárában azt mondja, hogy török, SĀMĪ BEY a Qāmūs-i Türki-ben azt állítja, hogy albán, BERNEKERNÉL pedig a következőket olvassuk:

„Man denkt (DIEZ EW. 150 [MIKLOSICH, EtWb. 59 ugyanígy]) an Herleitung aus arab. *foštāt*, dem älteren Namen von Kairo, als Verfertigungsort des Stoffes. Dieses ist (Grünert brieflich) das mgr. *φουσάτον* (= lat. *fossātum*) 'Lager'."

Mindez tévedés; a szó román eredetű, l. W. MEYER-LÜBKE, Romanisches Etymologisches Wörterbuch,³ s. v. *fūstis* 'dorong': középlatin *fustaneum*, a *xylinum* fordítása, olasz *f(r)ustagno*, ófrancia *futaine*, prov. *fustani*, katalán *fustany*, spanyol *fustán*, óportugál *fustã*, újportugál *fustão*, 'barket'; BAIST: Ztschr. f. rom. Phil. XVIII, 280.

A szó története tehát röviden az, hogy a középlatin *fustaneum* egy származéka átment a balkáni nyelvekbe s innen, illetőleg a szerbből két alakban is belekerült a magyarba.

III. *ssubé*.

A MTsz-ban találjuk a következő adatot: *zsubika* '(most már nem viselt) női ruhadarab (téli, kurta, sötétebb színű karton- v. moldonból)' (Aranyosszék, Torda). E szónak egy hozzátartozója is él: Nagyenyedről ismerem a *zsubé* szót, mely valami testhezálló rövid női kabátot jelent, melyet falusi asszonyok viseltek.

A *zsubé*, *zsubika* arab ruhanév, mely az arabból — esetleg a perzsán és — a törökön keresztül a balkáni nyelvek közvetítésével jutott hozzánk. Megjegyzendő, hogy az arab szót jövevénytábornak is magyarázzák. (L. KRAELITZ-GREIFENHORST, i. h. 19.)

Arab alakja a *džebbe* 'vágni' igéből *džu(ü)bba(ä)* 'férfi-ruha, bélelt vagy vattázott felsőköpeny; Egyiptomban és Szíriában ez ma hosszú köpeny, rendesen szövethől, bő ujjal, mely nem ér a csuklóig; a *bānīs* felett viselik' (BIBERSTEIN KAZIMIRSKI). A török alak *džübbä*, jelentése 'rövid bunda vagy más ruha, ujj nélkül vagy rövid ujjal, melyet a nagy bunda vagy a *biniš*-nek nevezett köpeny alatt viselnek' (BIANCHI-KIEFFER).

Balkáni alakok: albán *džube*; *džubé*, *džübé* (fem.), *džup* (masc.) 'Pelzrock, Regenmantel' (G. MEYER, EtWbAlbSpr.), bolgár (vö. BERNEKER, EtWb. I, 459—60) *džubé* 'Obergewand', szerb-horvát (IVEKOVIĆ-BROZ) *džübe* 'langes Oberkleid ohne Aermel', oláh *giubeà* 'langes Oberkleid des gegenwärtig fast verschwundenen orientalischen Kostüms, wird jetzt noch von den Geistlichen und in gewissen Gegenden von den Bauern getragen', *giubeică* 'kurze giubeà' (TIKTIN, RDWb.).

Az arab *džübbä* szónak egy másik származéka is él a magyarban, ez: a *zubbony*. (Első adat: 1570, OklSz.; R.: *zub(b)on(y)*, ZRINYI: *suppony* I. NySz.; N.: *ubbon(y)*, *ubony*, *zabun*, *zabuny*, *zëbun(y)*, *zobony*, *zubbon(y)*, *zubony* 'hátagombolós gyermekköntös'; *ubony* 'szoknya' is, Tsz.) A *zubbony* szó délről került hozzánk; déli megfelelői: török *zibun*, *zibün*, *zipun* (RADLOFF, Wb. IV, 906), szerb-horvát (IVEKOVIĆ-BROZ) *zübün* 'eine Art Jacke (jupon), tunicae genus', bolgár (BERNEKER) *zabün* 'ein Gewand', oláh *zăbun*; megvan az oroszban is *zipún* alakban, hol a régi nyelvben 'Prunkgewand', újabban 'bäuerlicher Arbeitsrock' a jelentése (BERNEKER). A szerb és az oláh szó a törökből származik (GOMBÓCZ: MNY. VII, 28), de a török szó

sem eredeti, mint a szókezdő *z* mutatja. A török szó az olasz *giubbone* velencei *zipón* (BORRIO, Diz. del dial. venez.) alakjának az átvétele. A velencei *zipón* pontosan megfelel a török alaknak; a második szótag *o*-ja a törökben, melyben eredetileg csak az első szótagban fordul elő *o*, *u*-vá változott; a velencei *-p-* a törökben megmaradt, de mellette egy *b-s* alak is keletkezett. A török szó velencei eredete annál is inkább valószínű, mert — mint GUSTAV MEYER kimutatta — a török nyelv olasz elemei gyakran mutatnak velencei sajátságokat, pl. médiát az eredeti olasz tenuis helyén: török *qadena* 'a gályarabok lánc' ~ olasz *catena*, vel. *cadena*; török *siyorta* 'biztosítás' ~ olasz *sicurtà*, vel. *sigurta*.

Az arab szó tehát a *zsubé* esetében török közvetítéssel eljutott a balkáni nyelvekbe s innen a magyarba, a *zubbony* esetében pedig — közvetlenül vagy közvetítéssel — átkerült az olaszba — melyben augmentatív képzővel bővült —, innen visszakerült egy keleti nyelvbe, a törökbe, a törökből átment a balkáni nyelvekbe és a magyarba.

Érdekes, hogy e szónak egy török képzővel ellátott származéka is megvan a magyarban. Ez a CzF-nál található *zubbonycsi*, mely zubbony- és paplankészítő mesterembert jelent. A *-çi* képző a törökben a foglalkozást jelentő nevek képzője, megvan *csizmadia* (török *çizmâdži*) szavunkban is. L. GOMBOCZ, i. h.

Idetartozik talán még a magyar *suba* szó is, de erről, valamint a *džubba* szónak a szláv, román és germán nyelvekben való bonyolult vándorlásáról (l. BERNEKER EtWb. I, 459—60) nincsen mondanivalóm.

NÉMETH GYULA.

A lapp nyelvben előforduló aránylag hosszú tömássalhangzók kérdéséhez.

Régóta ismert dolog, hogy bizonyos lapp szavakban az "aránylag hosszú" tömássalhangzók nem eredetiek, hanem az eredeti tömássalhangzó és egy következő mássalhangzó között lévő magánhangzó kiesése folytán keletkeztek.

QVIGSTAD *Beiträge zur Vergleichung des verwandten Wortvorrathes der lappischen und der finnischen Sprache* című munkájában (42—43. l.) arra hívja fel a figyelmet, hogy az alapszó végén lévő magánhangzó néha kiesett azok előtt az igeképzők előtt, amelyek a norvég-lapp könyvnyelvben mint *-det* szerepelnek. A felsorolt példák között van két ige, amely eredetileg bizonyosan műveltető ige volt: *bál'det* 'schrecken' (alapszó: *bállát* 'fürchten') és *boal'det* 'brennen', trans. (alapszó: *buollet* 'brennen', intrans.) A műveltető *-ta* igeképző (infinitivus: *-tet*) tárgyalása során ugyancsak említ QVIGSTAD az alapszó végén lévő magánhangzónak kiesésére néhány példát (*Beiträge* 46. l.), többek között ezeket: *bik'tet* (*bivvát*-ból és *bæs'tet* (*bæssát*-ból).

WIKLUND (UL. 99. l.) azt mondja, hogy önkénytelen ugyanazon kapcsolatba hozhatjuk a *bik'tet -vt* 'wärmen' igét a *bivvát* 'warm sein' igével, mint pl. a *bál'det* igét a *ballát* igével.

Szótári előmunkálataimnak már korai időpontján figyelmessé lettem több olyan esetre, amelyben úgy látszott, mintha *k't ~ vt* éppenségyen módon keletkezett volna, mint *bik'tet*-ben. Majdnem 30 évvel ezelőtt írtam egy cikket a *k't ~ vt* váltakozást magukban foglaló lapp műveltető igeokről. Ebben a cikkben igyekeztem kimutatni, hogy a norvég-lapp nyelvjárásokban előforduló kétszótagú tárgyas igeik, amelyek a *k't ~ vt* váltakozást mutatják, csaknem valamennyien eredetileg műveltető igeik (illetőleg ilyen igeeknek megfelelő denominális igeik) lehettek, úgyhogy a bennük szereplő *t*-elem azonos volna a műveltető *t*-vel (illetőleg az annak megfelelő denominális képzővel): az előtte állott magánhangzó kiesése folytán a *t* összekerült azzal az egyszerű mássalhangzóval,

amely eredetileg a szó tömássalhangzója volt, és az ezáltal keletkezett mássalhangzókapcsolat került azután egyikébe azoknak a váltakozási viszonyoknak, amelyek most a norvég-lapp nyelvjáráásokban mint *k't ~ vt* fordulnak elő. Úgy véltem, hogy az illető szó tömássalhangzója eredetileg azonos volt a következő négy „aránylag rövid” tömássalhangzó egyikével, még pedig annak a gyönggefokú alakjában: *vv ~ v*, *pp ~ b[v]*, *tt-ä*, *kk ~ g*.

A cikket nem hoztam nyilvánosságra. Beláttam, hogy a szóban forgó kérdés nem alkalmas csupán lapp szempontból való szemléletre, és reméltem, hogy azt egyszer tágabb kapcsolatban tárgyalhatom. A kéziratot félretettem és megfeledkeztem róla egészen addig, míg lapp szótáram nyomtatásában a II. kötet feléig nem értem.

Az említett cikkben tárgyalt igék a következők: *bik'tet*, *bqk'tet*, (?) *buk'tet*, *bæk'tet*, (?) *čik'tet*, *dik'tet*, *giek'tât*, *gik'tet*, *hoak'tet*, *ik'tet*, *lâk'tet*, *loak'tet*, *loktet*, (?) *sæk'tet*. Mindezeket — a legutolsónak említett *sæk'tet* kivételével — fel kellett volna vennem a szótár I.—II. kötetébe, de *bæk'tet*, alapszava a *bæk'tel* melléknévnek (amelynek értelme: 'erős ízű, tápláló, erős', átvitt érteleme: 'tartalmas, hathatós', pl. prédikációról szólva), sajnos ki-maradt.

Be kell vallanom, hogy most nemcsak azon három ige mellé, amely az említett cikkel megegyezőleg a fenti jegyzékben kérdőjellel van ellátva, hanem mások mellé is kérdőjelet tennék. Néha az esetleges alapszó nem is a lapp nyelvben, hanem csak a finnben fordul elő. A biztos esetek között mégis a fentemlített négy alapszótípus mind képviselve van: *bik'tet* (*bivvât*-ból, v. ö. a fentebb mondottakat), *giek'tât* (a *gieppâ* főnévből), *ik'tet* (*ittet*-ből), *hoak'tet* (*hoakkât*-ból; jelentésre nézve v. ö. szótáramban a viszonyt *jærât* 2. és *jærrât* között). A *loak'tet* ige nem származik valamely a *pp ~ b[v]* váltakozást mutató alapszóból, hanem olyan alapszóból, amelyben a megfelelő "aránylag hosszú" tömássalhangzó, *p'p ~ pp* fordul elő: *loap'pâ* vagy *loap'pât* (lásd szótáramat).

Lapp szótáram szerkesztése közben elég gyakran akadtam olyan esetre, amelyben valamely a r á n y l a g h o s s z ú t ö m á s s a l h a n g z ó s szó, (főként olyan szó, amelynek mássalhangzókapcsolatában az utolsó tag zárhang), jelentésre nézve közel áll egy aránylag rövid tömássalhangzó szóhoz. Ilyen

esetekben minden okunk megvan arra, hogy közelebbről megvizsgáljuk, nincs-e valamely régi szóképzés a háttérben és az illető aránylag hosszú tömássalhangzó nem valamely magánhangzó kiesése folytán jött-e létre.

Itt különösen azoknak a kétszótagú igéknek a csoportjára akarom felhívni a figyelmet, amelyek különféle hangfajtaikat, többek között különleges állati hangokat is jelentenek.

Lapp szótáram szerint (a III. kötetnek részben már ki-nyomtatott, részben kefelevonatos ívei, részben kézirata szerint) összeállítottam ilyen igék sorozatát. Jegyzékem azonban nem tarthat igényt teljességre, mert nagyon is sebtiben kellett összeállítanom. Nem szerepelnek benne a határozottan finn kölcsön-szavak (mint pl. *bāffát*), mellőztem azokat az igéket is, amelyek csupán beszédet, illetőleg sóhajtást, nyöszörgést, bőföggést stb. jelentenek, szóval amelyekben a fiziológiai vagy a lélektani mozzanat domborodik ki.

Ha ezt a sorozatot közelebbről megtekintem, szembeötlik az a mód, amelyen ezek az igék a kétszótagú igék három csoportjára: az *á*-igék, az *e*-igék és az *o*-igék csoportjára oszlanak.

Az itt előforduló *o*-igék — az egyetlen *bar'got* kivételével, amely általános kifejezés kiabáló hangokra és ezenkívül különösen erős bőgő és bégető állati hangra vonatkozik — mind határozottan állati hangokat jelentenek: *ho'vot*, *mukkot*, *muollot* (= *muollát*), *mækkot*, *njaw'got* (= *njaw'get*), *njikkot*, *šnjir'got*. Beleszámítva a *bar'got* szót, itt 4 aránylag rövid és 4 aránylag hosszú tömássalhangzós igével van dolgunk. Ezzel szemben a sorozat *e*-igéinek aránylag hosszú, *á*-igéinek pedig aránylag rövid tömássalhangzói vannak; mindegyik csoportban csupán egy-egy kivételt találunk, még pedig az állati hangot jelentő *ballet* és *ruow'gât* igéket. Ezek mindegyikére nézve jellemző, hogy mellettük (ugyanazon vagy szomszédos nyelvjá-rásban) olyan igealakok is használatosak, amelyek a fent említett szabályt követik: *bállát*, *ruow'get*.

Megjegyzendő továbbá, hogy az *á*-igék között az aránylag hosszú tömássalhangzóknak mind a négy csoportját képviselve találjuk: a) *skoappât*, *rättât*; b) *juccât*, *roáččât* stb.; c) *goassât*, *šāvvât*, *jállât*, *jurrât*, *skährrát* stb.; d) *jābmât*, *jubmât*, *njimmât* (l. *Læreboek i lappisk* című tankönyvem I, 28. §), míg az aránylag hosszú tömássalhangzók számos csoportja közül (l. az emlí-

tett tankönyv I, 30. §) aránylag kevés van képviselve, még pedig egészen különös módon: a sorozatban előforduló 38 aránylag hosszú tömássalhangzós *e*-ige közül 28-nak csakis olyan mássalhangzó-kapcsolata van, amelynek utolsó tagja *k*, 4-nek csakis olyan mássalhangzó-kapcsolata, amelynek utolsó tagja *g*, 2-nek mindkétféle mássalhangzó-kapcsolata lehet, 1-nek olyan mássalhangzó-kapcsolata, amelynek utolsó tagja *č*, és 3-nak a tömássalhangzója *k'k*.

Az említett sorozatban a következő 43 *á*-ige van: *bállát* (~ *ballet*), *ciellát*, *cihrrát*, *čáhrrát*, *čoahtát*, *giččát*, *gihrrát*, *goassát*, *hàrrát*, *hurrát*, *jábmát*, *jállát*, *jàrrát*, *joaccát*, *jubmát*, *juccát*, *jullát*, *jurrát*, *lâccát*, *màrrát*, *muollát* (~ *muollot*), *njimmát*, *njurrát*, *rättát*, *roáččát*, *ruoččát*, *ruow'gát*, *skāggját*, *skàhrrát*, *skállát*, *skillát*, *skoaččát*, *skoallát*, *skoappát*, *skoarrát*, *skuhrrát*, *skuuvát*, *smieccát*, *snuhrrát*, *stuččát*, *šāvvát*, *šnjiuvát*, *šuvvát*.

A sorozat 39 *e*-igéje a következő: *ballet* (~ *bállát*), *baw'ket*, *bəŋ'ket*, *bæš'ket*, *ciel'ket*, *ciw'ket*, *coak'ket*, *cus'ket*, *čoał'ket*, *goal'ket*, *jál'ket*, *juł'ket*, *jus'ket*, *lieš'ket*, *loaš'ket*, *læš'ket*, *mieš'ket*, *njaw'get* (~ *njaw'got*), *njiw'ket*, *nqs'ket*, *roaš'ket*, *ruoš'ket*, *ruow'get* (~ *ruow'gát*), *ræš'ket*, *skaı'get* (~ *skaı'ket*), *skâr'ket*, *skil'ket*, *skiŋ'get*, *skał'ket*, *skuł'čet*, *skuŋ'ket*, *skæı'ket*, *smier'get*, *snur'ket*, *spai'get*, (~ *spai'ket*), *spoak'ket*, *šai'ket*, *šloak'ket*, *šloay'ket*.

Közelebbi vizsgálat alapján azt találjuk, hogy annak a 31 *e*-igének, amelynek mássalhangzó-kapcsolatában utolsó tagul *k* van, több mint harmadrésze — még pedig 12 — szembetűnő hasonlóságot mutat, mind alak, mind jelentés tekintetében a sorozat *á*-igéinek egyikével:

1. *ciellát* a) 'ugatni'; átvitt értelemben: 'tisztességtelenül beszélni (nem oly erős kifejezés mint *snoallát*)'; b) (trans.), 'megugatni'; átvitt ért.: 'kiszidni, szájaskodni vlkivel' (nem oly erős, mint *cielátit*); essivussal: 'becsmérlő értelemben valaminek nevezni';
2. *jállát* 'dörögni (pl. mikor az ég dörög, mikor a jég a vízen erős hidegben recseg, mikor

ciel'ket (= *cielkestit*) 'vacogni (fogakra vonatkozólag)';

jál'ket 'erősen kopogni (mondják pl. nehéz csizmákról)';

egy nagy rénszarvascsorda megijed és szalad, vagy mikor a szél a faház falait erősen rázza)';

3. *juccát* 'erősen zúgni v. búgni (pl. tűzről, amikor erősen ég, a nélkül, hogy ropogna; a tengerről, amikor nem háborog, hanem morajlik; amikor nagyobb rénszarvascsorda halad és legel, vagy amikor embertömeg van mozgásban, zibong)';

4. *jullát a)* P(olmak) K(arasjok) 'zajlani (pl. jégtömegekről, mikor tavasszal megindul a jég a folyón); lármázni, zajongni (pl. gyermekekről)'; *b)* K(autokeino) 'lármázni, hogy ételhez jusson, vagy engedély nélkül ellátni magát étellel (gyermekekről)';

5. *roáččát* 'olyan hangot okozni v. adni, mint amilyen keletkezik, ha az eső száraz bőrre vagy vastag papírra esik (a mondat alanya ez esetben lehet az eső, lehet a bőr v. papír); zörögni valamivel (pl. papírral)';

6. *ruoččát* 'recsegni stb. (valamiről, ami széttörőfélben van; fatörzsről, amely ledőlőfélben van; több ujjról, amelyet gyorsan egymásután húz v. csavar valaki); egyenletesen ropogni (égő boróka-gallyról; a tűzről is)';

7. *skāggjät* 'visszhangot adni, visszhangzani valamiben v. valahonnan (pl. üres házban, sziklafalról)';

jus'ket 'döngetni (pl. erős ütésekkel a falon; nem, mint szótáram I. kötetének 450. oldalán áll, egy erős ütéssel a falon)';

juł'ket a) 'arra a hangra vonatkozik, amely akkor keletkezik, amikor egy tárgy többször (ez a 'többször' szó hiányzik a szótáramban lévő fordításból) ütdök egy másik tárgyhöz (a hang nem érinti a fület egyenesen a levegőn át); többször döngve ütdödni valamihez, ami azután a hangot vezeti'; *b)* P, Kr. 'igen erősen dobogni (szívről)';

roaš'ket 'olyan hangot okozni, mint mikor egy-egy esőcsepp száraz bőrre vagy vastag papírra esik (a mondat alanya ez esetben az esőcsepp)';

ruoš'ket 'recsegni stb. (száraz gallyról, amely széttörik, mikor rálép valaki; ujjról, amelyet húz v. csavar valaki; rénszarvas v. szarvasmarha patájáról, járás közben; egyenlőtlenül ropogni (égő boróka-gallyról; a tűzről is)';

skai'get ~ (Kr. QVIGSTADT szerint; úgyszintén FRIS-nél) *skai'ket* 'a távolból kiáltani vagy más módon erős hangot adni, úgy, hogy a kiáltás v. hang visszhanggal hallatszik';

8. *skährrát* 'egyenletes hörgő hangot adni (mint valaki, akinek a légcsővében sok nyálka van; úgyszintén gépről, amely hasonló hangot ad)';

9. *skillát* 'csengeni (több csengőről, több kolompról), csörögni, csilingelni';

10. *skaallát* 'egyenletesen és huzamosan csörögni, csörömpölni (cserépedényről, üvegholmiról); valamivel (komitativus) egyenletesen és huzamosan csörögni, csörömpölni';

11. *skuhrrát* P, Kr. 'horkolni'; Kt. 'korogni, (gyomorról)'; Kt. 'benne zúgni, zümmögni valamiben (pl. rovar a fülben)';

12. *snuhrrát* Kt. 'horkolni'.

skár'ket 'ismételten, lökésszerűen hörgő hangot adni (emberről v. állatról, amely közel áll a megfojtáshoz v. megfulladáshoz; sokszor az ember halálhörgéséről használják)';

skil'ket = *gil'ket* 'csengeni, hangzani (kis csengőről, kis kolompról)';

skaal'ket 'ismételten csapódó, horgoló vagy csörgő hangot létrehozni (pl. evezőről vagy hajócsáklyáról, amely ismételten hozzáütődik v. hozzáhorzsolódik a csónak széléhez; cserépedényről v. üvegholmiról, amely egymáshoz ütődik, csörren); valamivel (komitativus) egyenlőtlenül csörögni, csörömpölni';

skur'ket P, Kr. (nomádok), Kt. (nomádok) = *snur'ket*;

snur'ket 'röfögni (mint a disznó; különösen a hím rénszarvasról, párosodás idején)';

Hogy e hasonlóság létrejöttét megmagyarázhassuk, szükséges, hogy e szavak jelentését közelebbről vegyük szemügyre, részint összehasonlítva minden egyes *e*-igét a neki megfelelő *â*-igével, részint pedig összehasonlítva az egyes *e*-igéket egymással és az egyes *â*-igéket egymással.

Ha jelentésüket illetőleg összehasonlítjuk egymással az *â*-csoport igéit és ugyancsak egymással az *e*-csoport igéit, megállapíthatjuk, hogy mindkét csoport olyan igéket tartalmaz, amelyek a legkülönbébb fajta hangokat: erőseket és gyengéket, durvákat és finomakat, tisztán mechanikus eredetűeket és többé-kevésbébbé érzelmi vonatkozásúakat egyaránt jelölnek. Ezt látjuk akkor is, ha összehasonlításunk a két csoport azon 12 igéjére szorítkozik, amely itt is, ott is képviselve van, egyúttal azt is látjuk, hogy az egy csoportba tartozó igék mindegyike a hangok létrejötte módjának azonos árnyalatát fejezi ki. Így a szóbanforgó 12 *e*-ige olyan hangokat jelent, amelyek határozott megszokítá-

sokkal, esetleg lökésszerűen hangzanak, úgy hogy a fül a hang-elemek mindegyikét külön-külön könnyen fogja fel. A megfelelő *â*-igék azonban olyan hangokat jelentenek, amelyek vagy az egész idő alatt egyformák, folyamatosak (pl. *juccât*), vagy pedig — és ez áll a legtöbbszörre nézve — megszakítottak ugyan, de sokkal kevésbé kifejezett módon, mint az *e*-igék. Mindkét csoportra nézve közös, hogy ha a szónak az illető hang egyetlen nekikezdését kell kifejeznie, akkor az *-etit* (illetőleg *-adit*) mozzanatos igeképzőt kell használni: *juzetit*, *jusketit* stb. — Az *e*-igék között azok, amelyeknek nincs megfelelő *â*-igéjük, olyan hangokat jelentenek, amelyek a hang keletkezésének módja tekintetében egyformák az említett 12 *e*-igével kifejezett hangfajtákkal. Mutatis mutandis ez áll a sorozat *â*-igéire nézve is.

Mint már előbb rámutattam, ezen *e*-igék nagy többsége olyan tömássalhangzó-kapcsolatot tartalmaz, amelynek utolsó tagja *k*. Az itt előforduló többi tömássalhangzó — mássalhangzó-kapcsolat, amelynek utolsó tagja *g*, az "aránylag hosszú" kettősmássalhangzó *k'k~kk* és az *l'č* kapcsolat — fonetikailag tekintve a mássalhangzó-kapcsolatok azon típusához áll közel, amely ezen *e*-igék nagy többségében előfordul. Ami azokat a mássalhangzó-kapcsolatokat illeti, melyeknek utolsó tagja *g*, a sorozatban felvett váltakozó alakok: *skai'get ~ skai'ket*, *spai'get ~ spai'ket* arra látszanak mutatni, hogy a *g* azonos az ezen *e*-igék nagy többségében előforduló *k*-elemmel. Az is lehetséges, hogy itt egy másik képzővel való összecserélés forog fenn, ugyanis azzal a képzővel, amely előfordul mozgást festő igékben, mint pl. *šaw'get*, *šnjiw'get*, *šuw'get* (a huzamosan zúgó hangot jelentő *šāvvât*, *šnjiwvât*, *šuvvât* igékből).

Ezek után jogosnak látszik az a következtetés, hogy az említett 12 *e*-ige a megfelelő *â*-igékből származik, hogy tehát az aránylag hosszú tömássalhangzók ezen *e*-igékben úgy keletkeztek, hogy egy magánhangzó kiesett az illető *â*-igében előforduló aránylag rövid tömássalhangzó és a képző közül.

Hogy a sorozat többi *e*-igéje közül mennyi keletkezett valamely most már nem létező aránylag rövid tömássalhangzós *â*-igéből való képzés útján, és hogy hány ige nyerte jelenlegi alakját egyenes csoportbefolyás következtében, erről nem lehet semmit

sem mondani. Egy ilyen csoport hangfestő ige esetleg könnyen hathatott kész minta gyanánt. Itt megemlíthető a *hai'ket* ige is, amelynek jelentése 'hai-t kiáltani' (a *hai* felkiáltásban az *i*-t rendszeren zöngétlen befejezéssel ejtik ki).

Vizsgálódásunk eredményét, hogy t. i. ezek a hangokat jelentő *á*-igék alapigék, míg a hangokat jelentő *e*-igék képzés vagy pedig analógia útján jöttek létre, megerősíti az a körülmény, hogy a megfelelő hangot jelentő főnév az első esetben *-á*-végű kéttagú szó, tehát alapszó, a másik esetben pedig *-ás*-végű képzés: pl. *jállá*, *juccá*, *roáččá* stb. (a *ciellát* igének nincsen megfelelő főneve), ellenben: *jáilkás*, *juskás*, *roaškás* stb.

Vettakollen ved Oslo.

NIELSEN KONRÁD.

Szilánk, szalú, szál.

1. BUDENZ (MUSz. 297—8) a magyar *szilánk*, *szilány*, *szilács*, *szilag* ~ *szilak*, *szilony*, *szivó*, *szivács*, *szilács*, *sziat* szócsoporthoz finnugor megfelelőiként a következő szavakat sorolja fel: f. *salehe-* (nom. *sale*) 'lignum fissum, segmen ligni longius' (vö. *salet*. -*een* 'lignum fissum vel segmen ligni longius, ex quo taedae pineae finduntur vel pix coquitur, inde assula longa, Kienholzspleisse' RENVALL¹⁾) | f. *salí-* 'spleissen' | f. *sílu*, *sílo* 'assula parva (ligni), frustulum, scrobs (ferri)' | f. *halko* 'lignum fissum, assula diffissa' stb. | észt *halg* 'Holzscheit' | cser. *šul-* 'secare, scindere' | cser. *šuldoš* 'szelet, frustum' | vogB. *sal-* : *salom* 'lange Holz-spleisse (1 od. 2 Finger breit)'. Mint a *szil* 'secare, findere, scindere' változatára mutat rá a *szalu* (a. m. *szaló*) 'váluzó, hornyoló görbe fejsze' szóra, igei *szalul*, *szalval* származékára, s a magyar *szil*, *szal* igével még a finn *salve-*, *salva-* 'castrare (equum, taurum), verschneiden' szót veti össze. — MUNKÁCSI: NyK. XXV, 270 a magyar *szalú* ~ osztjD. *sōgot* 'Hobel' megfelelésre hívja fel a figyelmet.

SETÄLÄ „Zur finnisch-ugrischen Lautlehre“ című dolgozatában (1903.) a következő két családositást találjuk: a) f. *salvaa* 1. 'schneiden, zimmern'; 2. 'kastrieren' | mdM., E. *šalgan* 'stechen' | mdE. *šalg* 'Stachel der Insekten' | cser. *šulam* 'secare'²⁾ | cser. *šuluktem* 'castrare' | osztjI. *sōgot* 'Hobel' | m. *szalu* 'Spundhobel' (FUF. II, 259); — b) f. *sale*, gen. *saleen* 'Kienholzspleisse' | lp. *čuollat* 'caedere, concidere' | ? cser. *šulam* 'secare' (azzal a megjegyzéssel, hogy *šulam* talán inkább a f. *salvan*-hoz kapcsolandó) | ? votj. *šul* 'Schlittensohle, Kufe' | vog. *sālēm* 'Span, lange Holz-spleisse' | osztjS. *sglē* 'abgeschnittenes Stück' | m. *szilánk* 'Span, Spleisse' (FUF. II, 260). — PAASONEN pedig „Die finnisch-ugrischen s-laute“ című tanulmányában (MSFOu. XLI, 57) egy ilyen

¹⁾ Amelyik finn adatnál forrást nem jelzünk, az a RENVALL-féle szótárból való.

²⁾ Vö. WICHMANN, Tscher. Texte 99.

rokonságot tüntet fel: mdE. *šalgo*, *šalgä* ~ mdM. *šalgä* 1. 'Stöckchen' (f. *pwikko*); 2. (Pšen.) 'Stöckchen, womit die Lindenrinde abgerissen wird'; 3. 'Stachel (der Insekten)'; 4. (Jurtk.) 'Nadel (der Nadelbäume)'; 5. *kal-š*. 'Fischgräte'; 6. *k'ej-š*. 'ein Werkzeug mit eiserner Spitze, womit die Färberröte aus der Erde ausgegraben wird' | mdE. *šalgo*-, *šalgu*- ~ M. *šalgä*- 'stechen' | osztjk. *sōyāt* ~ J. *sūyāl* 'Hohlbeil, Werkzeug zum Aushöhlen von Trögen und Kähnen' ~ PATK., CASTR. *sōgot* 'Deichsel, Hobel (der z. B. beim Bootzimmern angewandt wird)' | m. *szalú*, *szulu* : *szalúl*, *szalul*, *szalval* | f. *salvaa* 1. 'schneiden, zimmern'; 2. 'verschneiden' | észt *salvama* 1. 'beissen, stechen (von Insekten und Schlangen)'; 2. 'ein Haus aufbauen, zimmern'. — GOMBocz „A magyar *a*-hangok történetéhez“ című dolgozatában (1909—1910. NYK. XXXIX, 245, 248) a *szalú* megfelelőit a KARJALAINEN közölte osztjÉD). *sōyāt* ~ Trj. *sūyāla* ~ V., Vj. *sūyāl'* 'Hohlbeil' adatokkal (MSFOu. XXIII, 100) gyarapítja, egyébként a PAASONEN-féle mordvin és finn, illetőleg észt összevetéseket nyújtja.

SIMONYI (1909. Nyr. XXXVIII, 298) a *szilánk* : *szalu*-ra mint BUDENZ szerint közös eredetű szópárra hivatkozik. — MELICH (MNY. XI, 413—4) a BUDENZénál teljesebb összeállítását adja a magyar *szil*—*szilánk* szócsaládnak és a SETÄLÄ—GOMBocz-féle felfogás ellenében azt a nézetét nyilvánítja, hogy a *szalu* a *szil* ige igenévi származéka, s hogy a *szil* finnugor megfelelői: vog. *sälum* 'szilánk' | cser. *šulam* 'vág, vagdal, farag, szab' | lp. *ššüöllat* ~ *ššüöllät* 'vág'. MELICH (i. h. és EtSz. I, 773 *culák* al.) szerint a *szal* ~ *szil* igének *szol* változatából való -*t* képzős igenevet tartott fenn a SchlSzőj. *zollot caro* olv. *szollot* a. m. *szilt* 'hasított, vágott, faragott, gyalult' *karó* adata, továbbá ugyanezen *szol* ige -*ák*, illetőleg -*áp* képzős **szolák*, **szoláp* származékából fejlődött a BesztSzőj.-ben az előbbi megfelelőjeként feltűnő 'hasított, vágott, faragott, gyalult karó, faoszlop' értelmű *szulák* > *culák*, *szuláp* > *culáp* szó.¹⁾ — GOMBocz (MNY. XVI, 8—9) korábbi véleményét módosítva a MELICHre való utalással *szalu* ~ *szil*-, *sziv*- (vö. *szilánk*, *szilony*, *szilács* stb.) ~ *szol*-, illetőleg m. *szilni* : *szalu* | f. *salvaa* 'schneiden, zimmern' | md. *šalgo* 'Stöckchen' kapcsolatot vesz fel. — A *szolu* — *szollot* — *szulák* — *szil* összefüggés mellett foglalt állást MUNKÁCSI is (Nyr. LXII, 65—6). — HORGER (MNY.

¹⁾ Vö. BEKE: Nyr. LXIII, 87.

XXII, 207—8) mint a *szalval* igének szókezdő *sz* > *s* változással és *l*—*l* > *r*—*l* elhasonulással keletkezett változatát iktatja bele a rokonságba a székelyföldi *sarval* 'gyalul (káposztát)' és 'rézsutosan összeereszt (két deszkaszélt)' igét.

SZINNYEI még legújabbán is (NyH.⁷ 146, 153) elkülönített tételnek veszi fel ezeket: a) *szalu* (*szalval*) | osztj. *sūyāl* [cser. *šul*- 'vág, kiherél' | f. *salva*- 'vág, ácsol, kiherél'; — b) *szil* (*szilánk*) | vog. *sāl'm* 'szilánk' | lpS. *tšūōlla*- ~ lpN. *tšūōlla*- 'vág'.

2. Az ismertetett magyarázatokkal és felfogásokkal kapcsolatban óhajtók néhány helyreigazítást és kiegészítést nyújtani.

Mindenekelőtt sem finnugor, sem magyar szempontból, sem a hangtan, sem a jelentés tan területén nem látok okot arra, hogy a *szalú*-csoportot meg a *szilánk*-csoportot el kellene egymástól különíteni.

Ami a *sziló*: *szijó* ~ *szijjó*, *szió*, *szüü* ~ *szüü*, *szívó* ~ *szivó* -kés 'vonó-kés', -szék, -pad meg a *szílat* (*szílet*): *szíjat*, *szíat*, *szívat* viszonyt illeti, lehetséges, hogy *sziló* > **szilyó* > *szijó* > *szío* > *szívó* fejlődéssel van dolgunk (vö. MUSZ. 297 és GOMBÓCZ: MNy. XVI, 8), de az is lehetséges — és szerintem ez a valószínű —, hogy a *sziló*, *szílat* a *szil* igének, a *szío*, *szüü* ~ *szüü*, *szijó*, *szívó* pedig a 'húz, von' és 'szí' értelmű *szí* igének a származékai.

A zürjén *salid* 'schneidend, durchdringend' (WIEDEMANN 280) a zürjénből ki nem mutatható finnugor *sals*- 'vág' igei alapszónak -*id* (-*yd*) képzős származéka (a képzőre nézve vö. WIEDEMANN, GramSyrj. 67—8).

3. Az eddig idevont finn nyelvi elemeken kívül a következő tagokkal bővíthetjük ki a BUDENZ idézte *salin*, -*ia* 'findo in segmina minora vel assulas longas, spleissen' ige családját: *saleinen* 'fissus in segmina, gespleisst' | *salkko* 'bos castratus, verschnittener Ochs' (vö. *salvia*—*salvio*—*salvo* 'animal castratum' és *salvuri* 'castrator, Verschneider') | *salme*, -*mi* 'fretum, max. inter terram continentem et insulam, Meerenge, tengerszoros' (SZINNYEI) | *salmekkee* 'keskeny csík, hosszú keskeny tengerszoros' (SZINNYEI). — Valószínűleg a gerendák, deszkák láthatatlan bevágással, eresztéssel, ékkel való összeillesztésének, összefoglalásának műveletét tükröztetik a következő finn kifejezések: *salakka*, -*kan* 'clavus clandestinus, impages occulta, verborgener Nagel' | *salaus*, -*uksen* l. 'ua.'; 2. 'occultatio' | *sala-vaarna* 'clavus vel fibula non visibilis' (RENVALL *vaarna* al.) | *salakoitsen*, -*ita* 'eiusmodi clavis

vel impagibus coniungo, c. c. asses, dergl. Nägel einsetzen'. — Lehetséges talán, hogy a *sala* 'absconditum quid, locus clandestinus, etwas Geheimes oder Verborgenes' szó, amely főként összetételekben fordul elő, idézett jelentésével vagy az 'impages vel clavus invisibilis' értelmű előzményből fejlődött, vagy pedig — és ez a valószínűbb — valami olyanféle, esetleg a vallás világából származó mozzanat lappang mögötte, amilyenhez az eredetileg 'Abschnitt, abgegrenzter Raum' értelmű latin *templum* szó kapcsolódik.¹⁾ Hasonló jelentéstani indíték felvételével iktathatjuk bele a szócsaládba a *salo* szót, amelynek a jelentései: 1. 'insula maris silvosa et remotior, waldige Insel'; 2. 'locus silvossus in palude, lucus consaeptus, silva densa remotior, waldiger Ort, Einöde'.

A 'vág' értelmű finn *sal-* igének *sil-* változatához²⁾ tartoznak: *silpaista* és *silpahuttaa* 'csap, suhint, legyint' (SZINNYEI és KOSKINEN) | *silppu* 'pabulum equi et pecudis ex stramine conciso et cum aqua farinaque macerato, Häckerling' (vö. *sirppu*, *syrrpy* 'ua.': svéd *sörpa* 'Brühfutter') | *silpa*, -*van* 1. 'cortex pini laevis, haud rugosus, esui pauperum inserviens, glatte Tannenrinde'; 2. 'vékony fahéj (fenyő- és nyírfa-héj)' (SZINNYEI) | *silpu*, -*vun* 1. 'pinus talis corticis, glattrindene Tanne'; 2. 'arbor ramis carens, astloser Baum' | *silve*, -*lpee* 'lehántolt finom fenyőfahéj' (SZINNYEI) | *silvin*, -*piä* ~ *silvon*, -*poa* 1. 'decortico pinum, detraho corticem, Rinde abziehen'; 2. inde: *silvon herneitä* 'siliquas pisi detraho, decerpo, necnon pisa ex siliquis evolvo, abrupfen, aushülsen, spleissen'; 3. *silvin lintuja* 'plumas avium decerpo' | *silpaan*, -*vata* ~ *silpoan*, -*vota* 1. 'tactu seco vel saucio, furtim attingo, wenig einschneiden oder berühren'; 2. 'longa segmina deseco, lange Stücke ausschneiden' | *silpaan*, -*vata* ~ *silpuan*, -*vuta* ~ *silvon*, -*poa* 'sursum erepo, enitor, scando, aufklettern' | *silpare*, -*ecn* 1. 'Spleisse'; 2. 'Flocke' (LÖNNROT, ERWAST) | *siliä* 1. 'laevis, planus, glatt, eben'; 2. *siliä puu* 'arbor ramis carens' | *silevä* 1. a. m. *siliä*; 2. a. m. *solia* (l. alább) | *sili* a. m. *siliä*, leginkább összetételekben | *sileys*, -*yden* 'laevis, laevis, planities, Glätte, Ebenheit' | *silo* 'laevis, planum quid, locus planus et lubricus, etwas

¹⁾ Más magyarázatára nézve vö. BUDENZ, MUSz. 223—4 és PAASONEN 48—9. L. GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 251.

²⁾ Hangtani szempontból vö. f. *valo* 'világ, világosság, fény': *vilkkuvillog*, csillámlík' és *vilahla* 'villan, csillan' (NyH.⁷ 141).

Glattes, Ebenes, Schlüpfriges' | *sila-joki* 'síma vagy lassú folyó' (SZINNYEI) | *silkka* 1. a. m. *siliä*; 2. *silkka puu* 'arbor frondibus et ramis carens'; 3. 'purus, putus, merus, lauter, rein, bloss'; 4. *silkka vesi* 'aqua plana glacie carens' | *silkko* 'panis ex mero cortice pini, Brot aus lauterer Baumrinde' | *soleikko* vagy *solehikko* 'silva arborum ramis carentium, flexibilium, Wald von geraden astlosen Bäumen' | *solia*, -*an* 1. 'rectus, oblongus, extensus, lang und gerade'; 2. inde: 'gracilis, flexibilis, dünn und biegsam, schlank' | *soleva* vagy *solo* vagy *soloja* 1. a. m. *solia*; 2. 'egregius, e. c. equus, hübschgewachsen'.

4. BUDENZ (MUSz. 270—1) a magyar *szál* szót ezekkel a finnugor szavakkal veti össze: f. *salko*, *salvon*, *salon* 'pertica longior, antenna veli, vallus humuli' | észt *sale*, *saleta* 'dünn, schlank' | lp. *čuolgo* 'contus, pertica' ~ *čuolgo* 'Stange' | zürj. *šoľ* 'zugespitzter Pfahl, Spiess' | osztjB. *sogol* és osztjI. *sāgat* 'Brett'.¹⁾

SETÄLÄ (FUF. II, 260) egy ilyen összefüggést lát: f. *salko* 'pertica longior' | lp. *čuolgo* 'Stange, womit man Netze unter dem Eise hinschiebt' | votj. *šul* 'Schlittensohle, Kufe' | vog. *sgilē* vagy *sa'ilä* 'Latte, Stäbchen, Stange' | osztjÉ. *sogoľ* 'Brett' ~ I. *sāgat* 'Brett'. — GOMBOCZ (NyK. XXXIX, 250) ezeket a szavakat szerepelteti együtt: f. *salki* 'pertica longior' | votj. *šul* 'szántalp' | ? zürj. *šoľ* 'nyárs'.

Szerintem PAASONEN és utána GOMBOCZ helyesen állította oda a finn *salava* 'schneiden' — magyar *szalú* társaságába a 338. lapon idézett mordvin *šalgo*, *šalgū* 'Stöckchen' stb. szavakat.

De úgy vélem, tovább mehetünk és ehhez a rokonsághoz számíthatjuk a f. *salko*, -*lvon* ~ *šalgo* (PAASONEN 58) 'pertica longior, antenna veli, vallus humuli, pertica, qua rete promove-tur, lange Stange' szót és lpN. *čuolgo* ~ lpL. *čuol'kuhe-* (PAASONEN 58) 'pertica, qua lina piscatoria sub glaciem deferuntur' megfelelőjét. Amint a mordvin 'botocska', hasonlóképen a finn és lapp 'bot, dorong, rúd'-féle jelentések mind a 'levágott ág',²⁾ mind pedig az 'ágaitól és kergétől vágással, illetőleg hántással megfosztott

¹⁾ Már GYARMATHINÁL megvan a magyar *szál*: finn *salko* összevetés (vö. MUNKÁCSI: Nyr. XI, 439).

²⁾ Vö. német *Stock* 'Pfahl, Knüttel, Stock': 'Stück, Zerhauenes, Abgehauenes': 'Rind' (KLUGE⁹ 447) és török *čybyq* 'ág': *čap* ~ *čab* ~ *čyb* 'csap, üt, lecsap'.

farész' érteleméből kifejlődhettek, esetleg a 'vágó, ütő, csapó' érteleméből is. A lp. *čuolgo*, f. *salko*, md. *šalgo*, osztj. *səxət* stb. < **solox* vagy **sology*, m. *szalú* alaktanilag megfelelhetnek egymásnak mint finnugor *-k ~ -γ* képzős igenevek vagy kicsinyítők.

Az a) osztj. *səxət* 'Brett', *pon-s*. 'Latte oder Spleisse von Kiefernholz, als Material zu Fischreusen gebraucht' ~ *sāgat* vagy *sāgət* 'Brett, Bohle, Leuchtspar' ~ *sāyēi* (első személyű birtokos személyraggal *sūwđəm*) a. m. *pon-s*. ~ *sōyol* 'Brett' ~ *saxəl* 'gyujtószáлка' (SETÄLÄ: FUF. II, 260, PAASONEN 57—8, MUNKÁCSI, ÁKE. 555) meg a b) vog. *sailü* ~ *sailü* ~ *saila* 'hasított botocskák, amelyekből a folyót elzáró cégét készítik' (vö. ÁKE. 556, SETÄLÄ: FUF. II, 260, PAASONEN 58) szócsoportoknak egymáshoz való viszonya és eredete nem világos (vö. ÁKE. 556, PAASONEN 13, 58). Nem tartom lehetetlennek, hogy a *szalú*-val rokonértelmű osztj. *səxət* ~ *sūwl* ~ *sōgot* szavak alak- és jelentésváltozatai.

Azt hiszem, a finn *salko* 'pertica' szóval kapcsolatban magyarázható ugyancsak a finnből: *salpa*, *-lvan* l. 'obex, repagulum, pessulus, quo portae vel januae obserantur, hölzerner Riegel'; 2. 'Schlag-, Sperrbaum, Barriere, Schranke' (KATARA) | *salpaan*, *-lwata* l. 'verriegeln, verrammeln, zuriegeln'; 2. 'zumachen, zuschliessen, schliessen, verschliessen'; 3. 'hemmen, hindern, verstopfen' (KATARA) | *salpau* 'Verriegelung'. A *salpa* tulajdonképeni jelentése 'dorong, rúd' lehetett és ebből válhatott 'az ajtó elzárásánál alkalmazott keresztfa, Querholz' jelölőjévé.

5. A m. *szilánk*, *szalú*, a f. *salava*, *silpa*, *salko*, a md. *šalgo* stb. rokonságába tartozik a magyar *szál* szó. A *szál* egy finnugor *šale-*nomenverbum névi mozzanatának a folytatója. Világos bizonyosság erre az a jelentése a *szál* szónak, amit CSÜRY BALINT Szamosháti Szótárában (II, 315) 3. alatt közöl: 'valaminek (fának, kőnek) a hasadása, hasadási iránya'. A szóhoz kapcsolódó meglehetősen tarka és szövevényes jelentéskör különböző árnyalatai ilyen származtatás mellett egészen természetes magyarázatot kapnak.

A) *Szál* l. 'trabs, tignum'; 2. 'stilus, columna' (Oklsz., NySz.) | *szál-fa* (NySz., MTsz., CsÜRY) | *tölgy-szál* (NySz.) | *karó-szál* (NySz.) | *szál-karó* (MTsz.) | *kő-szál*; első adat a *szál-ra*: 1411: „lapis wlgo *Kewzal*” (Oklsz., NySz.) | *szál-kő* (NySz. *szál* 2. al.) | *szikla-szál* (Nyr. XL, 215). A jelentéselágazás kiinduló mozzanata: 'ágától és kergétől megfosztott, meg-

faragott fatörzs, gerenda' (vö. finn *silpa* 'arbor ramis carens'); ebből: 'faoszlop', majd 'más anyagból való oszlop'. — A 'gerenda' értelem fejleménye lehet a 'trabica, ratis, rates, Floss' (Oklsz., NySz., MTsz.); vö.: MA. 1611.: „*Szalgerenda hajó: trabica*” | MAL. 1611.: „*Trabica: gerendakból rott Hajó, Szal, Szaal*”. Mindamellet nem teljesen lehetetlen, hogy ez a *szál* 'tutaj' külön szó, amelynek eredetije a török *sal* 'Flösse, Holzflösse' (vö. MUNKÁCSI: Nyr. XIII, 263, ÁKE. 555). — A 'nagy, magas egyenes fatörzs, oszlop' jelentéshez csatlakozik a *szál, szálas* szónak emberi és állati termetre vonatkoztatott használata (NySz., MTsz., Oklsz., Csűry).

B) *Szál* 'dorong, rúd': *szál-vas* 'rúdvas' (Oklsz.; NySz. *szál* 2. al. hibásan). Az 'ágaitól, kergétől megfosztott, símára faragott farész, dorong, rúd, bot' jelentés fellépését már előbb számbavettük a tárgyalt finnugor szócsaláddal összefüggésben. Amint a 'mesterségesen kimunkált gerenda, oszlop stb.' jelentés átment a 'nagy, magas egyenes élőfa' értelembbe, hasonlóképpen történt a 'mesterségesen alakított dorong, rúd, bot' → 'élőfaág, vessző' jelentésváltozás is. Így 'élőfaág' az *ág-szál* (NySz.), amely két rokonértelmű szó mellérendelése útján alakult. Hasonló értelemben szerepel a *szál* a *vessző-szál* (NySz.) kifejezésben is, ami alárendelő összetételnek fogható fel.

C) *Szál* 'culmus, scapus'¹⁾, Halm, Stangel'²⁾ | SchlSzój. 968—9: „*spica: buza few — arista: eg zal*” van a BesztSzój. 444—5: „*epita [o: spica]: edfel*³⁾ — *Arista: ed zar*” adatával szemben (vö. EtSz. I, 1477—8) | *buza-szál* (GyöngyTör. 3469) | *szalma-szál* (NySz., Csűry) | *nád-szál* (GyöngyTör. 3469, NySz.) | *kóró-szál* (NySz., Csűry). Mint a 'bot, rúd' jelentés kifejezőjét a *szál* szót átvitték a növények hosszú, egyenes alsó részének, szárának a megjelölésére, amint a németben is összetartoznak a *Stange* meg a *Stengel* szavak, továbbá a *Stock* szónak is van 'Grundschoß eines Gewächses' értelme (WEIGAND—HIRT⁵ II, 975).

D) *Szál* 'darab, számszerint': *egy, hat, száz* stb. *szál* (NySz., Csűry) | *egy szál sem* 'egy sem, semmi sem'⁴⁾ | *egy szálat sem*,

¹⁾ MA. 1708. — Nb. MAL. 1708.: *scapus*.

²⁾ A NySz. 5. tévesen 'filum' értelmezésű példák elé teszi az egy Com: Jan. 26: „*Veteményes magoc azoc, amellyec száiban avagy szárban kelne*”.

³⁾ A *fel* lehet a *fél* szó 'felsőrész, fej' jelentéssel (vö. *tej-fél*).

⁴⁾ A NySz. *szál* 6. al. 'bolus, frustulum, gutta, exilitas, bischen, Win-

egy szálnyi sem, egy szálnyira sem (NySz.). A kiinduló mozzanatot: 'vágással, faragással, hántással stb. keletkezett darab'. — A CAL., MAL.: *levél-szál* 'pagina' kifejezésben a *szál* — úgy látszik — a. m. 'az írat, nyomtatvány hasábjai' vagy 'a levél elő- és hátlapja'.

E) *Szál* 'filum' (CsÖRY) | *fonal-szál* (NySz.) | *cérna-szál* 'filum lineum duplicatum' (NySz.). A *szál*-nak ilyen értelme úgy fejlődhetett ki, hogy a szó a kezdetleges kötő- és szövő-fonó munkában alkalmazott hánccs- vagy hársrészek, illetőleg vesszőhasítványok: „szilánkok, szilácsok, szilatok” nevéül szolgált. — A *haj-szál* (első adat SchlSzój. 284; NySz.) és *szőr-szál* kifejezések keletkezettek alaki hasonlóság felidézte átvitelével, de keletkezettek a haj és szőr fonásának indítékából is. Lehetséges továbbá, hogy 'darab'-féle jelentésben tették a gyűjtő értelmű *haj* és *szőr* szóhoz a *szál* szót, s így a kollektivumban foglalt egyest jelölték meg. — Az egyesnek a kollektivumtól való megkülönböztetésére támadhatott a *fű-szál* kifejezés (NySz.), amennyiben némely esetekben nem bizonyos fűfajták szárára vonatkoztatták. — A *virág-szál* (NySz.) ugyancsak az egyes jelentésben szerepel. — A *toll-szál*-nak a NySz.-ban idézett két adat közül az egyikben (BodK. 8, NySz. tévesen 1) bizonyára 'tollpihe', a másikban (MargL. 193) 'tollszár' a jelentése.

6. A *szál*-ból való *-ka* képzős kicsinyítő származék *szálka*.¹⁾ Az alakulatnak a *pálcá*-val rokon értelme (PPBL. 1767.) a *szál* B) jelentéséhez, a 'festuca, *καρπός* (alles Gedörnte), Strohalm' (NémGl., CAL., MA. 1611., 1708., PPBL. 1767.) a C), a 'Splitter, Spreusel' (MA. 1708., PPB. 1767., NySz., MTsz.) a D), a 'fibra, Fäserlein' (MA. 1708., PPB. 1767.²⁾) részben a D), részben az E), a székelyföldi *szálkás*, *karcsú* 'magas növéssű' (MTsz.) az A) jelentéshez csatlakozik. — A *hal-szálka* kifejezéssel kapcsolatban vö.

zigkeit, Nichtigkeitek' jelentést vesz fel, de az idézetek tüzetes megvizsgálása alapján ezt nem fogadhatjuk el, ahogy a szócsoporthoz vonatkozó anyag jelentéstani rendszerezése ellen egyébként is számos kifogásunk lehet.

¹⁾ A *szál* tartozékai közé osztja be a NySz. is. — CAL. 416: *Szálk*, amit MAL. 1611.: „Festuca: *καρπός*, *Szálk*, *Szálka*” megismétel, a rákövetkező CAL. *Szálkához* alaknál fogva sajtóhibának tekinthető (MELICH, Cal.-kiadás).

²⁾ Nb. PPBL. 1767.: „Fibratus: *Szö/zös*, *Róftos*, *Kanafós*, *Szálkás*. *Radix fibrata: Szálkás fa-gyökér*”.

mordvin *kal-salgo* 'Fischgräte'. — A *szálka* 'rost' jelentésének fejlődését olyanféle irányban is elgondolhatjuk, amilyenben Háromszéken *ki-szilánkodik* a 'kirojtosodik (a ruha alja)' értelmet kapta (MTsz.). — A háromszéki *szálka* (*test, ember*) 'vékony' kifejezés (MTsz.) olyanformán támadt, ahogy a szócsalád *szil*: *szilánk* ágában lett a székelyföldi *szilányodik* 'soványodik' és *szilímák* 1. 'vékony, sovány, vézna, cingár, gyenge': 2. 'élhetetlen' (MTsz.).

7. A vogulból: É. *söl* ~ B. *sol* ~ KL. P. *šal* ~ AL. K. *šql* 'zugespitzter Stock, Spiess': *šal-ju* 1. 'ua.'; 2. P. 'ék, Keil'; 3. 'tüske, Dorn' (SZILASI 122) | É. *sölt-* ~ AL. *šqlit-* 'aufspiessen' és *šqlwēs* 'wurde auf Spiess gesteckt', a zürjénből: *šol* 'Pflock, Spiess, Speer, Lanze', a votjából: (Jel.) *šali* 'Stab, Stock' szavakat a magyar *szál* szóval együtt MUNKÁCSI, ÁKE. 555 árja eredetűeknek magyarázza. PAASONEN a szócsoporthoz, amelyet a vogALQ. *sol* 'Stange, Fische darauf zu trocknen' szóval bővít ki, elválasztja a tőle feltett md. *salgo* — osztj. *sōxēt* — m. *szalú* — f. *salvaa* együttestől. Én a vogKL. *šol-pun* 'szőrszálka' (TRÓCSÁNYI: NyK. XXXIX, 459; vö. PAIS: NyK. XLVIII, 274), tulajdonképpen a. m. 'szálkaszőr' szót csatolom hozzájuk, s az itt összeállított rokonságon belül a magyar *szál* szó pontos megfelelőjét, a finnugor *šale-* nomenverbum névszói mozzanatának a fenntartóját keresem bennük, amelynek a votják *šali* -i képzős kicsinyítő származéka lehet (vö. finnugor -i kicsinyítő NyH.⁷ 96).

A vogÉ. *šilä* ~ K. *šällä* 'Spänchen, Splitterchen' (MUNKÁCSI, ÁKE. 555, PAASONEN 58) a magyar *szel* igének megfelelő vogP. *šil* ~ É., KL. *šil* 'Spahn' (i. h., SZILASI 120): *šil-* 'szel' (: > *silt-* 'szel, hasít') (vö. MUSz. 288—9, NyH.⁷ 153, 70) nomenverbum tartozéka.

Van a vogulban: É. *šali pun* 'finom szőr, feines Haar' | É. *š. tur* 'vékony hang, dünne Stimme' | KL. *šqli kalēn* 'éles hang' (SZILASI 112). Finnugor szókezdő *š* helyén a vogulban ugyan *s* és *š* szokott jelentkezni, de előfordul *š* megfelelés is, mégpedig PAASONEN anyagában két példa: K. *šälyi* 'spucken' (33) és É. *šul* 'Lehm' (41). A finnugor hangtan keretében tehát lehetséges a finnugor *šale-* 'vág, hasít': vogÉ. *šali* ~ KL. *šqli* összefüggés. Alaktani szempontból a végső -i-t a vogul deverbális -i névszóképzőnek tekinthetjük (vö. SZABÓ D., Vogul szóképzés: NyK. XXXIV, 418—20). Talán idetartozik vogÉ. *šälin* 'híg étel, Suppe'

(SZILASI 112) is, amivel összevethető a magyar *vékony eledel* (NySz.), *vékony bor* (MTsz).

8. MA. 1611.: „*Szálak*: Rates, Trabicae” ~ MA. 1708.: „*Szalak*: Rates, Trabicae. Floss, Blockschiff” ~ PP. 1708.: „*Szalak*: Rates, Trabicae” | PPB. 1767.: „*Szalak*: Schedia, orum. Unnütze Gedichte. It. Brücke über einen Fluss”. Nb. PPB. 1767.: „Schedia: *Szál, Tutoly. Ratis*”. A görög *σχῆδια* a. m. 1. 'Floss, Not-, Blockschiff'; 2. 'leichte Schiffbrücke, fliegende Brücke': *σχῆδη* 'Scheit, Brett': *σχῆδάννυμι* 'spalten' (MENGE). — A *szalak*, illetőleg — ha nem téves elváltotatás¹⁾ — *szálak* szó bizonyára mint *-k* képzős deverbális névszó függ össze a 'vág, hasít' értelmű *szalab-* igével, és a *szál* rokonértelmű kifejezéseként élt némely nyelvi körzetekben.

A *szalag* szó első adatai: BesztSzój. 711: „liga: *zalacziw*” — 712: „subliga: *cacerziw*” | SchlSzój. 1271: „liga: *zalak siw*” és 1275: „subliga: *zalog ziw*” (vö. BesztSzój. 986: „subliga: *heg meriziw*” és SchlSzój. 1274: „liripipium: *hegy*” [? *hagymán* NySz.]). A korai adatok a *szalag* szót mind a *sziu* a. m. *szij* szóval való 'ligula, ligula coriacea, ligula ferro praefixa, ferro armata, Nestel, eine lederne Nestel' jelentésű összetételekben mutatják (OkISz., MAm., I. 1611.²⁾ 1708., PPB. 1767., NySz.). PP. 1708., illetőleg PPB. 1767. közli: „*Szalag-fziijat metzeni valaki hátából*: De cute alicujus ligulas detrahare. Aus eines Rücken Riemen schneiden.“ A *szalag* magában így jelenik meg: MA. 1708., PP. 1708., PPB. 1767.: „*Szalag*: Vimen, Vinculum. Weiden-Band. Band. (Wied, Wied-Band.)”³⁾

BUDENZ (MUSz. 271) a magyar *szalag* szóhoz ezt a finnugor rokonságot jelzi: f. *sito-*, *sidon* 'ligare, vincere' | f. *sithe-*, nom. *side* 'ligamen, vinculum, fascia vulnerum' | észt *sidu-* 'binden' | észt *sideme* 'Band' | md. *sodli-* vagy *sotli-* ~ mdE. *sodo-* 'binden' | md. *sotks* 'Band, Binde, Strumpfband'. Ilyen finnugor rokonságot vesznek fel a magyar *szalag* szóval kapcsolatban SETÄLÄ: JSFOu. XVI/2: 6, NyK. XXVI, 383, FUF. II, 250 és GOMBÓCZ:

¹⁾ PPB. nyilvánvaló hibával teszi oda a *szalak* címszó után: „*Szálak, tutajok*: Rates, Trabicae, Flösse, Block-Schiffe”.

²⁾ „Ligula: *Kötőző szivoczka, Szalag/ziv*” és „*Szalag/ziv*: ligula”.

³⁾ A GyöngyTör. 1579: „Antibibulum: pignus pro codice: mütuato datum: az kölchön adattatott könynek *szalagha*” adatban olv. *szálaga* a. m. *zálaga*!

MNy. XVI, 9. — PAASONEN (45—6) a magyar *szalay* szónak az előbbi csoporttal és a cser. *šūdāš* 'Reif (eines Fasses), Kranz' stb. szóval való összetartozását kétségesnek véli és ezekkel foglalja azt közösségbe: osztjJ. *sāḍ'a* : *ḵon-s*. 'Magenbindel'; *ṭāḵ-ḵon-s*. 'Bauchgurt der Pferde' | votj. *šōltā*, *šōlt* 'Fessel, Spansel (für Pferde)' stb. | zürj. *šōlt*, *šōvt* 'Fussfessel der Pferde an drei Füßen' stb. PAASONENhez csatlakozik — úgy látszik — SZINNYEI (NyH.⁷ 160). — Én a BUDENZ-féle meg a PAASONEN-féle magyar nyelven kívüli szócsoporthoz összefoglalásában nem látok nehézséget.

A *szalay* szó ez irányból való származtatásának — elismerem — nincs akadálya. Azonban nincs akadálya szerintem annak sem, hogy a fejtegetett *szale-* (*szál-*) igenévszóval rokonítsuk a szót. Alaktani tekintetben felfoghatjuk mint denominális *-k ~ -g* képzős kicsinyítőt, vagy inkább mint deverbális *-k ~ -g* képzős névszót, s így mint az imént tárgyalt *szalak* alakváltozatát. Jelentéstani tekintetben meg olyanformán világíthatjuk meg erről az oldalról, ahogyan előbb a *szál*-nak 'fonal' jelentését a 'kötésre használt hánacs, hárs' értelemről magyaráztuk. Ekképen valószínűleg kettős eredetű nyelvelemmel állunk szemben.

Sőt különböző eredetű nyelvelemek jelenségével számolhatunk a 'fonal' jelentésű *szál* szóval kapcsolatban is, amennyiben ez 'hánacs' és 'kötélék' jelentésű előzményből egyaránt megmagyarázható. A mi *szál* 'fonal' szavunkhoz 'kötélék' értelmű megfelelőiül, egyszersmind a BUDENZ és PAASONEN felvette szócsoporthoz további tartozékaiul ezeket jelölném meg: md. *sud* 'Baumrinde (an der Birke die untere Rinde)': E. *sudodo* ~ M. *sudōdō* 'einen Baum abschälen, (eine junge Linde) abschälen' (denominális *-do ~ -de* igeképzővel, vö. NyH.⁷ 80) | votj. *sul* 'Baumrinde': *sul-* ~ *suḵ-* 'einen Baum abschälen' (denominális igei származék, amilyen *pus* 'jel, jegy': > *pusj* 'megjelöl, megjegyez', vö. NyH.⁷ 79) | vogAHLQ. *sul*, *sula* 'Baumrinde, Lindenbast': *jiv-sul* 'Baumrinde' (PAASONEN 14 után idézve; e vogul adat PAASONEN szerint: „?Lehnwort“) | vogÉ. *sol-kwālyi* 'hasló szíjak, Bauchriemen' (SZILASI 122).

PAIS DEZSŐ.

Adalékok Budenz József életrajzához.

I.

Németországnak az a szűkebb területe, melyről nagynevű mesterünk, BUDENZ JÓZSEF származott, Fulda és vidéke, már több mint egy évezreddel ezelőtt a keresztény művelődésnek nagyjelentőségű őrhelye volt. A fuldai kolostor, melyben a németek apostolának, Bonifaciusnak földi maradványai nyugsznak, már Jám-bor Lajos frank király uralkodása korában (814—840), főleg pedig Hrabanus Maurus apátsága idejében (822—842) nagy hírre tett szert, és ezt a hírnevét a fuldai *Stift* a későbbi századokban is megőrizte és öregbítette. Azoknak a nyelvemlékeknek, melyek e területen már korai időben keletkeztek, tanúsága szerint itt a 9. század első felében a keleti frank nyelvjárás dívott, később, e század második felében, az első névszerint ismeretes német költőnek, Otfridnek idejében — aki a fuldai kolostorban ép Hrabanus Maurusnak volt tanítványa — a rajnai frank dialektus lett uralkodóvá. Ezen a vidéken telepedtek le később, több évszázad múlva a Budenz-család ősei is. A család legidősebb tagjától, Budenz Lajostól (Budenz József unokaöccsétől) származó adatok szerint¹⁾ ezek az ősök körülbelül 300 évvel ezelőtt vándoroltak ki Kelet felől az Eichsfeld nevű területéről (melynek az Erfurt közelében levő Heiligenstadt a főhelye), — vándorlásuknak végpontja pedig a hünfeldi kerületben, Fulda városához közel fekvő *Rasdorf* helység (régében *monasterium Radesdorf*, v. ö. *Fuldaer Geschichtsblätter* IV. 1905. 130. l.) volt, mely Fuldához tartozott. E helységben már régóta egy Fuldától független szerzet állott fenn, egy ú. n. *Kollegiatstift*, melynek ott nagy birtokai voltak; ezek közül egy ilyen nagyobb

¹⁾ Ezeket az adatokat, valamint a Budenz József középiskolai tanulmányaira vonatkozókat és a képmelléleteket Hack János petersbergi konrektor úr (akinek neje — mint egy Fuldával szomszédos *Elters* helységben élő Budenz-ág sarja — Budenz József rokona volt) szíveskedett rendelkezésemre bocsátani.

jószágot, *Stiftgut*-ot szerzett idővel a Budenz-család is, és az említett Budenz Lajos, aki nemrég — f. évi ápr. 11-én — halt meg, mindaddig tulajdonosa volt e régi *Stiftshof* vagy *Siegerhof* megmaradt felerészének.

Az anyakönyvi adatok tanúsága szerint a XVIII. század végén és a XIX-iknek elején Budenz Gáspáré volt az említett birtok. Míg a családnak az előzőekben említett derék, tisztességes tagjai mindannyian gazdálkodással foglalkoztak, addig Budenz Gáspár három fia közül a legidősebb, Boldizsár János (1797—1875), már inkább a szellemi téren való munkássághoz vonzódott és a pa-

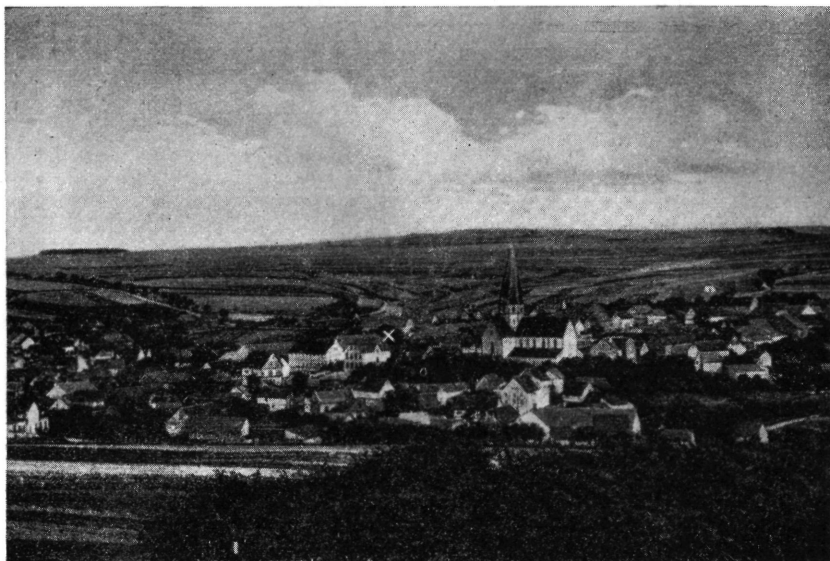

Budenz Boldizsár
(Budenz József atyja)

raszti sorból kiemelkedve a néptanítói pályára lépett. Ebben a minőségben több helyen működött, végül szülőhelyén, Rasdorfban bízták rá a főtanítói állást. E minőségben való mintaszerű tevékenységénél fogva nejével, Évával (1798—1866) együtt köztiszteletben részesült.

Budenz Boldizsárnak két fia volt: Lajos és József. Az idősebbik, Lajos, 1828. jan. 6-án született, elvégezte a fuldai tanítóképzőt, több helyen tanítóskodott, 1862 óta a fuldai városi iskolában működött mint tanító s az 1889. év elején nyugalomba lépett. Arról értesülvén, hogy öccse, József nemrég a budai Naphegyen házat építtetett, elhatározta, hogy élete hátralevő részét itt fogja nála tölteni Budapesten. El is jött ide öccséhez, azonban rövid tartózkodás után ismét visszatért hazájába. Később azonban, amikor hírért vette, hogy József megnősült, ismét Budapestre költözött, Józsefnek naphegyi házában lakott és itt volt

öccsének, Józsefnek 1892-ben bekövetkezett elhúnytakor is. Budenz Lajost ismerte Szinnyei József kortársunk is, s őtőle hallottam, hogy — miután a naphegyi Budenz-házat Király Pál paedagogiumi tanár vette meg — Lajos öccsének, Józsefnek özvegyével egy budavári lakásban lakott együtt, úgy hogy Lajos a lakás utcára néző részét, az özvegy pedig az udvari részt bírta.

Rasdorf község.

(A x-gal megjelölt épület a népiskola, Budenz J. szülőháza.)

Lajos később egy a Soroksári-úton levő szerzetféle intézményben lakott, ahol mint orgonás működött. Hack János közlése szerint itt látogatta meg őt 1904-ben a Fuldáról való Dr. Vonderau tanár is. Ugyancsak Hack adatai szerint Lajos — aki az 1912-i újév alkalmából még jókívánságait fejezte ki régi fuldai barátainak — Budapesten halt meg a világháború után, több mint 90 éves korában.

Budenz Boldizsárnak ifjabb fia, J ó z s e f Rasdorf község iskolaépületében, ahol atyjának mint a község főtanítójának lakása volt, 1836. június 13-án született, azon a napon, amelynek századik évfordulóját legközelebb megünnepelni készülünk. Szülei akkor bizonyára nem álmodták, hogy e fiuk életét valamikor a távol Magyarországon mint a budapesti egyetemen külön az ő

számára felállított altaji tan-
széknek nyilv. rendes tanára,
és mint európai hírű tudós
fogja befejezni!¹⁾

II.

A serdülő Budenz Józsefnek
kiváló tehetsége és magasabb
dolgokra való hivatottsága már
kora ifjúságában kezdett je-
lentkezni. Az elemi iskolát
szülőfalujában látogatta; itt
atyjának, Boldizsárnak veze-
tése alatt tanult 1848 húsvét-
jáig. A latin és görög nyelv
ismeretébe a rasdorfi plébános,
Goerge Henrik (1813—
1867) vezette be oly sikerrel,

hogy mikor atyja a fuldai gimnáziumba való felvétel végett jelent-
kezett vele, mindjárt a III. osztályba vették fel. A gimnázium élén
akkor — az 1853—54-i értesítő adatai szerint — Dronke
igazgató, 1850—1854-ig pedig Schwarz igazgató állott. Az
ifjú Budenz az 1853. szept. 21-én tartott félévi ünnepségen is
szerepelt és latin nyelvű előadást tartott a következő tárgyról:
Nestoris ingenium quale in Homeri Iliade sit descriptum. Majd
1854-ben húsvétkor — 18 éves korában — sikeresen megállotta
az érettségi vizsgálatot „mit der Note sehr gut.“ Ez adatok-
ból kitűnik, hogy a törekvő ifjúnak különösen a nyelvekből akkor
már jeles készülsége lehetett, s így érthető, hogy mikor 1854-
től kezdve előbb a marburgi, később pedig a göttingai egyetem

Budenz József szülőháza.

¹⁾ *Irodalom: Budenz Album.* B. J. 25 éves nyelvészeti működése em-
lékére kiadják tanítványai. Budapest, 1884. — SIMONYI ZSIGMOND, Josef
Budenz, Ungarische Revue. Budapest, 1884. — ASBÓTH ÖSZKÁR, Ein deutscher
Gelehrter in Ungarn. Deutsche Rundschau. Berlin, 1885. — SZINNYEI JÓZSEF,
Budenz József. Egyet. Philol. Közlöny 16. köt. (1892), 441. l. — MUNKÁCSI
BERNÁT, Budenz József emlékezete. Budapest, M. T. Akadémia 1896.

hallgatója volt, különösen nyelvekkel és tüzetesebben az indogermán összehasonlító nyelvészettel foglalkozott.

A Lahn folyó partján festőien emelkedő Marburg városa, melyben főképp a magyar utazót sok mindenféle emlékezteti Árpádházi Szent Erzsébetre, s amelyben ma a Wenker-féle Sprachatlas intézményében minden nyelvész bőséges tanulságot méríthet, akkor, úgy látszik, nem dicsekedhetett minden tekintetben kifogástalanul ellátott egyetemmel, s az ifjú Budenz nem találta ott azt, amit remélt és keresett. Ezért már a következő évben, 1855-ben, a göttingai egyetemen iratkozott be, amelynek hírnevét márelőbb, a harmincas években, oly kiváló tanárok alapozták meg, mint a Grimm testvérek, Gervinus és Herbart, és mint-hogy itt jóval otthonosabban érezte magát, három évet töltött e városban. Különösen nagy és tartós hatással volt rá BENFEY TIVADAR (1809—1881), a szanszkrit nyelv és az indogermán összehasonlító nyelvtudomány r. tanára, — ő iránta érzett mélységes ragaszkodása megható kifejezésre jut abban az emlékbeszédben, melyet Budenz több mint 30 év múlva a M. T. Akadémiában tartott felette (Budapest, 1887). Azonban kétségtelen, hogy Budenz az ő nyelvtudományi ismereteit és szigorú módszerét — ha nem is személyes érintkezés alapján — mégis sokkal inkább az indogermán nyelvtudomány megalapítójának és nagymesterének, BOPP FERENCNEK köszönhette, akihez természeténél fogva is közelebb állott. Hisz Budenz nyelvészeti munkásságára is ráillik az, amit Raumer Rudolf Boppról mondott: „in der Erforschung des Tatsächlichen geht Bopp mit grösster Besonnenheit und streng wissenschaftlicher Nüchternheit zu Werke“ (Geschichte der germanischen Philologie, 1870. 463. l.).

Figyelemreméltó, hogy Budenz a Benfeyről szóló emlékbeszédjében rámutat arra, hogy a tudomány művelőjének, ha nem örökítené is meg írott művekben szellemi munkája eredményeit, még egy eszköze lehet az üdvös hatásra, s ez a tanítás élő szava. A tanításnak e hatalmával, úgymond, Benfey is bírta, „az ötvenes években (1855—58) én is tanítványaihoz tartoztam, akik őt tiszteltük és szerettük... Későbbben is kísért engem az ő szíves figyelme, midőn a nyelvtudománynak egy újonnan nyíló mezején iparkodtam meghonosodni“.

Ezen az „új mezőn való meghonosodásnak“ első mozzanatai még Göttingában jelentkeztek. Budenz 1856-ban egy ott ta-

nuló fiatal magyar teológussal, Nagy Lajossal ismerkedett meg, rövid idő alatt elsajátította a magyar nyelv elemeit, s első olvasmánya Arany Toldija volt. Nemsokára Nagy Lajos Pesten felkereste Hunfalvy Pált, aki már régóta hangoztatta, hogy az altaji nyelvészeti terén nekünk kell megragadnunk a vezerséget, s lelkesen beszélt neki Budenzről. Az eredmény az lett, hogy Budenz 1858. május 16-án megjelent Pesten, majd egy ideig a székesfehérvári cisztercita gimnáziumban tanárkodott, 1861-ben a M. T. Akadémiához könyvtársegéddé nevezték ki, 1868-ban az egyetemen magántanárrá képesítették, 1872-ben pedig a számára felállított altaji összehasonlító tanszékre rendes tanárrá nevezték ki. Ezen a téren való nagyértékű, ernyedetlen tanári és irodalmi munkásságával azután igen nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy magyar nyelvtudományunk idővel arra a színvonalra emelkedett, amelyet elért.

III.

Amikor Budenz József 1858-ban Magyarország földjére lépett, bizonyára nem volt előtte egészen ismeretlen az, hogy ezen a földön már az Árpád-házi királyok korában — főleg az ország északi részein és Erdélyben —, nagy számmal telepedtek le németajkú lakosok, és hogy magában a fővárosban, valamint nyugaton, az Ausztriával határos területen is elég gyakori a német szó. Azt azonban mégsem igen tudta, hogy a dunántúli területeken, melyek a hosszadalmas török háborúk következtében elnéptelenedtek, már a 18. században új telepítések váltak szükségessékké és hogy e dunántúli telepések közül igen sokan — úgy mint ő maga is — középnémet, tüzetesebben *rajnai frank* eredetűek voltak, sőt ép az ő szűkebb hazájából, *Fuldáról és vidékéről* származtak. Míg azonban az erdélyi szászok a maguk nyelvterületén már régóta tudományos színvonalú nyelvjáráskutatást végeztek, Schröer Károly Gyula pedig az északmagyarországi német nyelvjárásokat módszeresen vizsgálgatta, addig az egyéb magyarországi német nyelvjárásokra vonatkozó kutatás sokáig nem indult meg. Ez csak akkor vált lehetővé, mikor a M. T. Akadémia 1903-ban elhatározta a hazai német nyelvjárások tudományos feldolgozását és 1905-ben megindította a *Magyaror-*

szági német nyelvjárások c. gyűjteményt (vö. *Akadémiai Értesítő* 1905. 472 s. köv. l.). Néhány év múlva, 1912-ben *Német philológiai dolgozatok* címen egy szélesebb tárgykörű germanisztikai gyűjtemény is indult meg a budapesti és a szegedi egyetem német philologus tanárainak szerkesztésében. E két gyűjteményben csakhamar helyet foglaltak a rajnai frank nyelvjárásra vonatkozó tanulmányok is: az akadémiai sorozat 6. sz. füzetéül a tolnamegyei Kalaznó német nyelvjárásának hangtana SCHÄFER ILLÉSTÓL, a Német philol. dolgozatok c. sorozatban pedig az amazzal rokon murgai német nyelvjárás alaktana WEIDLEIN JÁNOSTÓL.

Ily dolgozatok még nagyobb számmal jelentek meg nálunk akkor, amikor Bleyer Jakab szerkesztésében a *Deutsch-ungarische Heimatsblätter* c. folyóirat megindult (1929-ben). E folyóiratnak mindjárt II. évfolyamában (1930., 217. s. köv. l.) mutatta ki Herman Egyed a baranyamegyei Himesháza község német nyelvjárásának *fuldai* eredetét: magukból az anyakönyvi adatokból is kitűnik, hogy a bevándorlók nagy része Fuldából költözött Magyarországra. E folyóirat III. kötetében (1931., 303. s. köv. l.) Budenz József többször említett rokona, Hack János konrektor foglalkozott a *fuldai* fejedelemségből a XVIII. században Magyarországra vándorolt alattvalókkal, — a róluk szóló hivatalos iratok a Lahn melletti Marburg irattárában őriztetnek. Már a passzarovici béke (1718) előtt 50 *fuldai* család vándorolt Magyarországra s e kivándorlások a XVIII. század végéig kisebb-nagyobb mértékben tovább folytak. Ezek a Magyarországon letelepedett *fuldaiak* egészbenvéve híven megőrizték nyelvüket és szokásaikat és e hazánkbeli *fuldaiakat* jelenleg is a *Stifoller* (azaz *Stiftsfuldaer*) néven nevezik (magának Fuldának nyelvjárási neve *Foll*). Ugyancsak a hazánkba bevándorolt *fuldaiaknak* nyelvi sajátságait tárgyalta WEIDLEIN JÁNOS e folyóirat 4. kötetében (*Fuldaer Mundarten in Ungarn* 318—326. l.) és e fejtegetéseiben a Tolna- és Baranyamegyének mintegy 20 községében letelepedett *fuldaiak* számát 22.000-re becsüli. Valóban, ha hazai germanisztikánk még Budenz József életében jutott volna ezekre a megállapításokra, ő valószínűleg örömet le is utazott volna Tolnába-Baranyába, hogy *Stifoller* földieivel közös nyelvjárásukon elbeszélgessen!

Budenz József régen elszakadt ugyan eredeti rajnai-frank hazájától, Fuldától és vidékétől, de e vidék nyelvhasználata bizo-

nyára tovább is élt emlékezetében és új magyar hazájában is hatott nemcsak az ő német, hanem magyar nyelvhasználatára is mind hangképzés, mind szófűzés dolgában. Azt hiszem, bizonyos tekintetben ebből a fuldai nyelvhasználatból magyarázhatjuk beszédjének egy sajátos elemét, a tőle mind társalgás közben, mind előadásaiban igen sűrűn használt *hadén* alakot, amelyen mi, Budenz tanítványai, eleinte mosolyogtunk, amit később megszoktunk és végül jóságos mesterünknek ezt a sajátosságát kedélyesnek és kedvesnek találtuk. Abban körülbelül megegyeztünk, hogy ez az alak egy eredetibb *hát igen* összevonásából és gyengüléséből keletkezett. (Erre a *hát igen*-re vezeti azt vissza MUNKÁCSI BERNÁT is Budenz felett 1895. dec. 16-án mondott szép emlékbeszédében, 50. l.). E feltevést megerősíti az, hogy ilyen közbeszúrt partikulák, amelyeknek rendszerint nyomatékosító értelmük van, a német nyelvjárásokban elég gyakran előfordulnak; ha összetettek, rendszeren *ja* az összetétel második eleme. Így pl. az egerlandi német nyelvjárásban, melynek mondattanát SCHIEPEK J. írta meg [Prága 1899.]: *no ja* [= nun ja, 100 l.], főleg igenlő vagy nyomatékosító jelentésben; az altenburgi nyelvjárás mondattanában WEISE OSZKÁR *na, nu* interjectiókat említ (25. l.), a bajor nyelvjárásban ilyenkor *halt ja* szokásos (SCHMELLER, Bayerisches Wörterbuch I, 1097.) stb. Így eleve is lehetőnek véltem, hogy talán a fuldai németségben is szokásos ilyesféle nyomatékosító partikulák közbeszúrása, s erre nézve felvilágosítást kértem Budenz többször említett rokonától, Hack Jánostól, akit a fuldai nyelvszókásra nézve illetékes szakembernek ismerünk. Kérdésemre f. é. ápr. 28-án kelt levelében azt válaszolta, hogy ott mind az irodalmi nyelvet, mind pedig a nyelvjárást beszélőknél minduntalan előfordul a *na ja* kifejezés: „der Ausdruck *na ja* kehrt im Hochdeutschen wie auch im Dialekt bei uns immer wieder.“ Feltehető tehát, hogy Budenz József fuldai anyanyelvén szintén sűrűn élt ezzel a nyomatékosító szerkezettel, s mikor később a magyar nyelvet elsajátította, a német *na ja* kifejezés helyén s ennek mintájára *hát igen*-t mondott, az pedig idővel *hadén*-né vonódott össze. (Megjegyzem, hogy értesülésem szerint egy bécsi egyetemi tanár az említett közbeszúrt *na ja* nyomatékosító alakot ugyancsak sűrűn szokta alkalmazni előadásaiban.) Ami pedig a *hadén* alakban mutatkozó *t > d* hangváltozást, tehát

zöngétlen mássalhangzónak zöngéssé válását illeti, ez is a rajnai frank nyelvjárás sajátosságai közé tartozik: WEIDLEIN JÁNOSnak *Fuldaer Mundarten in Ungarn* c. említett dolgozatában a tolna-megyei Mucsi község nyelvjárásmutatványában (a Wenker-féle ismeretes 40 mondatban) a következő adatokat találjuk: *pľedr* (Blätter), *vādr* (Wetter), *tsaide* (Zeiten), *fəštēdr* (versteht er; 335. s. köv. l.), — tehát magánhangzók közötti *t* helyett *d*-vel. Valószínűleg Budenznek ilyféle kiejtésére emlékezett Munkácsi B. is, mikor az említett emlékbeszédben azt mondta, hogy Budenz „a zöngétlen mássalhangzókat kissé zöngésen, lágyabban ejtette“ (50. l.).

IV.

Tudományos köreinknek Budenz József iránt érzett nagybecsülése, valamint tanítványainak hálája és szeretete megkapó módon jutott kifejezésre azon az ünnepségen, melyet tudományos működésének 25 éves jubileuma alkalmából 1884. március 17-én rendeztek, — a nap déli óráiban az egyetem aulájában, este pedig a Hungária-szálló nagytermében.¹⁾ A nagyszámú közönség sorai-ban ott volt Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter, Szász Károly (akkor a minisztérium egyetemi ügyosztályának vezetője), az Akadémia részéről Hunfalvy Pál, Gyulai Pál és mások, az egyetem bölcsészeti karának tanárai Lengyel Béla dékán vezetésével stb. Az ünneplő közönséget Lengyel Béla üdvözölte és kifejezte azon érzett örömét, hogy alkalmunk van megtisztelni azt a férfit, aki egy negyedszázad óta nagy sikerrel működik tudományos életünk körében, s aki bár nem hazánknak szülötte, mégis minden idejét, erejét és tehetségét hazánknak szentelte, melynek 25 esztendő óta hűséges polgára. A tanítványok nevében Vikár Béla üdvözölte szeretett mesterünket, vázolvá tudományos munkásságát, amelynek főmozzanatai Reguly hagyatékának feldolgozása — ebben Budenz Hunfalvy Pállal együtt vett részt —, a Magyar-ugor összehasonlító szótár, a finnugor nyelvek grammatikai egyezéseinek megállapítása, a Nyelvtudományi Közlemé-

¹⁾ Ezen ünnepség leírása a *Nemzet* c. napilap, — melynek akkor Jókai Mór volt a főszerkesztője — 1884 március 17-i reggeli számában megjelent tudósítás és részben a magam feljegyzései alapján készült.

nyeknek 1878 óta való szerkesztése, s végül kiemelte a tanítványaira gyakorolt mély hatását. Ezután Simonyi Zsigmond nyújtotta át ünnepelt tanárunknak az ez alkalomból készült *Budenz-Albumot*. Majd Hunfalvy Pál mondott üdvözlő beszédet a M. T. Akadémia nevében, melynek az ünnepelt egyik legrégebb munkás tagja, végül pedig Szabó József Rector Magnificus a Tudományegyetem nevében köszöntötte Budenzet, mint aki a hazai felsőoktatás terén működő tanároknak igazi mintaképe.

Az üdvözlő beszédekre Budenz József látható meghatottsággal válaszolt. A mai ünnepélyes megtiszteltetés — úgy mond — megszerezte neki jutalmul azt a bizonyosságot, hogy élete munkája nem volt hiábavaló. Hálával emlékezik meg arról a támogatásról, melyben munkája közben Hunfalvy Pál részesítette. Munkásságára nézve kiváló szerencse volt, hogy a kormány az altaji összehasonlító nyelvészetnek az egyetemen külön tanszéket állított, s hogy az egész idő alatt, melyet az új hazában töltött, mindenfelől szíves előzékenységgel találkozott. Legnagyobb öröme és jutalma az a tudat, hogy az összehasonlító nyelvészet terén megindult mozgalomhoz ő is hozzájárult. Végül meghatott hangon köszönetet mondott a mai örömnepért. A zajos éljenzéssel fogadott beszéd után az ünnepség első része befejeződött.

Este nyolc órakor a Hungária-szálló nagytermében az ünnepelt tudós kartársai, tisztelői és tanítványai — közel százötvenen — közös lakomára gyültek egybe. Budenz Szász Károly és Szabó József egyetemi rektor között foglalt helyet. Ott voltak egyebek közt Hunfalvy Pál, Stoczek József, Gyulaí Pál, Than Károly, Kondor Gusztáv, P. Thewrewk Emil, Heinrich Gusztáv, Hunfalvy János, Lengyel Béla, Vécsey Tamás, Török Aurél, Medveczky Frigyes, Szinnyei József, Simonyi Zsigmond, Hampel József, Asbóth Oszkár, Fejérpataky László, Ábel Jenő, Goldziher Ignác, Czobor Béla, Riedl Frigyes, Bartal Antal, Pesty Frigyes, Klamarik János, Császársz Károly, Szarvas Gábor, Bánóczi József, Barna Ferdinánd, Kassai Gusztáv, s ott voltunk többben Budenz akkori egyetemi tanítványai sorából. Megilletődéssel olvassuk e jól ismert neveknek hosszú sorát, mert e nevek egykori viselei — csekély kivétellel — most már örök álmukat alusszák!

Az első felköszöntőt Szabó József rektor a tudomány legmagasabb pártfogójára, a király ő felségére mondotta, a

másodikat Lengyel Béla dékán Trefort Ágoston miniszterre. Ezután Gyulai Pál szólott következőképen: „Engedjék, hogy poharamat Budenz barátunkra emeljem. Ünnepezték őt ma mindenféleképen: az egyetemi rektor mint kiváló tanárt, az Akadémia I. osztályának elnöke mint az összehasonlító nyelvészet legkitűnőbb bajnokát, tanítványai mint baráti vezetőt a tudományos pályán. Megkísérelem őt új címen ünnepelni: mint magyar hazafit, mint azon magyar tudósok és írók egyikeit, kik az elnyomatás napjaiban küzdöttek a nemzetért. Ő akkor szerette meg nyelvünket, mikor azt üldözték, akkor csatlakozott hozzánk, mikor ellenségeink, de még egyes honfitársaink sem igen hittek jövőnkben. Magyar hazafi lett, élő bizonyossága annak, hogy nem a közös eredet, nem a faj teszi a nemzetet, hanem a nyelv, az eszmék, érzések és törekvések közössége!... Azóta Magyarország ügye jobbra fordult. Ő is célt ért törekvéseiben. És ezzel nagy szolgálatot tett hazánknak, mert a nemzeti nyelv vizsgálatában legélénkebben nyilvánul a nemzeti szellem. Üdvözlöm őt mint magyar hazafit, hű frigyestársunkat a szomorú napokban!”

A zajos helyesléssel fogadott beszéd után P. Thewrewk Emil a következő, distichonokban írt versezettel emelte poharát Budenzre:

„A tudomány vezetett Magyarország édes ölébe,
A tudomány szerzé néked e drága hazát.
Így lettél te miénk: nem földi, de honfi, de testvér,
S altaji nyelvbányánk nagy kutatója te vagy.
Rád emelem poharam, s aki tégedet éltet, oh mester,
Élteti azzal e hon szellemi kincseit is!”

Élénk derűtséget keltett Takács Lajos jogtanár, aki humoros felköszöntőjében azt fejtegette, hogy Budenz ugyan tagadja a török atyafiságot, de hogy mégis csak vonzódik a törökséghez, annak bizonyossága az, hogy minduntalan a *kádi*-t emlegeti. A felszólaló ezzel a Budenzről annyira kedvelt *hadén* kifejezésre célzott, melyről fentebb szó volt. Budenz jelenlevő fiatal tanítványai, a III-ad- és IV-edéves bölcsészethallgatók nevében Erdélyi Pál társunk köszöntötte fel szeretett mesterünket. Végül Budenz őszinte meghatottsággal mondott köszönetet a jelenlevőknek a neki oly jóleső kedves ünneplésért.

Ez ünnepléskor úgy látszott, hogy Budenz még teljes birtokában van erejének, egészségének, és valóban nem hittük volna, hogy már csak nyolc évet tölthet családjá és tisztelői körében! Továbbra is odaadással művelte tudományát és vezette, nevelte az ifjú nemzedéket, nem igen gondolva arra, hogy munkássága egyhamar megszakadhat. Míg eddig szerényebb lakásban, a budai Mozdony-utca 9. számú házában lakott, 1886-ban a Naphegyen emeletes házat építtetett (Liszniai-utca 17. sz. a.), mely sokáig egymagában álló, messzire kimagasló épülete volt a Naphegynek. Itt töltötte élete utolsó éveit, bejárva a budai hegyvidéket s az esti órákat gyakran együtt töltve meghitt barátainak körében a „Kruzsok“-ban, a Hess-féle budai vendéglőben. Szívjósága szélesebb körökben is ismeretes volt: mint a Budapest-krisztinavárosi iskolaszék tagja 1885-ben Budenz J.-asztaltársaságot alapított, amelynek szegény gyermekek felruházását tűzte ki feladatául, — de nem feledkezett meg távoli szülőhelyének, a Fulda melletti Rasdorf községnek gyermekeiről sem: ott is Budenz-alapítványt létesített, amelynek kamataiból — rendelkezése értelmében — az évnek egy meghatározott napján süteményt kellett osztogatni az ottani iskolásgyermekek között. (A háború után beállott infláció következtében az erre szánt összeg elérték-telenedett.)

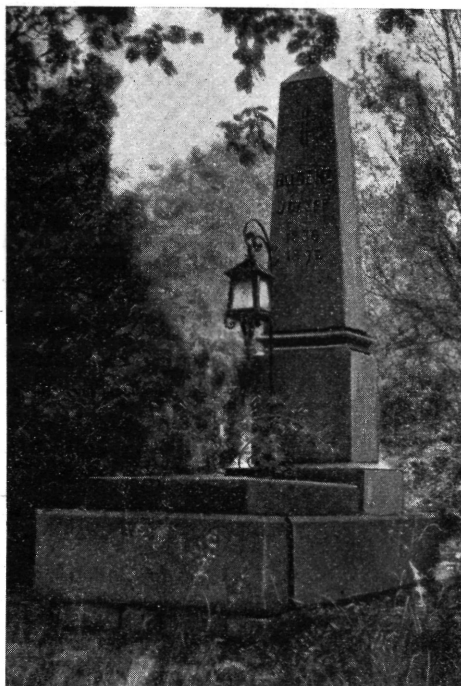
A 90-es évek elején Budenz betegeskedni kezdett: mélyen megrendítette őt Hunfalvy Pálnak — aki kezdettől fogva hűséges barátsággal állott mellette — 1891. november 30-án bekövetkezett váratlan halála. Lelkiismeretes kötelességtudással tovább is megtartotta egyetemi előadásait, de egy influenza-féle betegség mindinkább aláásta erejét. 1892. ápr. 15-én, nagypénteken agyvérzés következtében elhunyt 56 éves korában. Husvét vasárnapján, ápr. 17-én kísértük el utolsó útjára, a budai németvölgyi temetőbe.

Arról a pótolhatatlan veszteségről, mely egyetemünket és egész hazai tudományosságunkat Budenz halálával érte, az ő hozzá méltó tudós társa, Eötvös Loránd báró, az egyetem akkori Rektora emlékezett meg az 1892/93. tanév megnyitó közgyűlésén (1892. szept. 15-én). Miután a lefolyt tanévben elhunyt tanárok nevét felolvasta és érdemeiket méltatta, így szólt: „Őket követte Budenz József, a szerény tudós, aki külföldről származva

hozzánk, nemcsak nyelvünket sajátította el, hanem megalapítója és lelkes tanár-művelője volt az ugor és altaji összehasonlító nyelvészetnek.“ (Acta reg. scient. Universitatis Hung. Budapestinensis anni 1892—93. Fasc. I. pag. 9.).

Nyugodjék békében, áldott legyen emlékezete!

PETZ GEDEON.

Budenz József síremléke a budapesti németvölgyi temetőben.

Budenz József, Göttinga és a magyar nyelvhasználat.

BUDENZ JÓZSEF életről¹⁾ szerint Göttingában barátja, NAGY LAJOS és más magyar ismerősei útján véletlenül ismerkedett meg nyelvünkkel. „Mikor 1856-ban először hangzék magyar szó fülemben — írja maga is akadémiai székhelyi értekezésének bevezetésében — még álomban sem képzelhettem vala, hogy valaha itt Magyarországon, a magyar nemzet első tudománymívelő intézeti tudós férfiak fényes gyülekezetében magyar nyelvtudományról értekezéssel szólhatni szerencsém lesz. Történet szerint lett vala akkor a magyar nyelv mivoltával első megismerkedésem; de ez ellenállhatatlanul ragadá kedvemet egy olyan nyelv megtanulására, mellyel a nyelvtudásnak egy addig nem sejtett, annyi különös jelenségekkel meglepő világa tárul vala ki előttem, ezer változatos virányain a nyomozónak akár holtig való gyönyörködést ígérgetve.”²⁾ A véletlen ismeretség tehát nem hagyta nyugton a fiatal tudóst, egyre jobban elmélyedt nyelvünk tanulmányozásába, és ezek a tanulmányok a fényes pálya előtt álló klasszika-filológus tudományos fejlődését merőben új irányba terelték. Valószínű, hogy Budenz finnugor és magyar nyelvészeti tanulmányai csakugyan a véletlen játékból keletkeztek; de másfelől kétségtelen, hogy ezeknek a tanulmányoknak éppen Göttingában és Göttingából kiindulón erős gyökerei voltak. Budenz csodálatos elindulása történelmi gondolkodásunkat önkénytelenül arra a korszakra irányítja, amikor a göttingai egyetem és intézményei néhány évig a magyar nyelvhasználat tudományának középpontjában állottak. Ha ennek a korszaknak hatását Budenz szaktudományának megválasztásában nem is látjuk érvé-

¹⁾ Budenz-Album. Budenz József XXV éves nyelvészeti működése emlékére kiadják tanítványai. Budapest, 1884. 1—12. l. — SZINNYEI JÓZSEF: Budenz József. Budapest, 1891.

²⁾ Idézve MUNKÁCSI BERNÁT: Budenz József emlékezete (Bp. Sz. 1896. 87. k. 168. l.)

nyesülni, a belőle kiinduló hagyomány rejtett szálait kutatva és felfedve mégis másképen látjuk, jobban megértjük az idegenből hozzánk szakadt tudós korszakos eredményű munkásságát.

„Göttinga, ó dicső tudományok kormányja,
Melytől elválását szívem most is bánja.“

Ezeket a sorokat 1786-ban írta RÁTH MÁTYÁS,¹⁾ a göttingai egyetemnek 1773-tól közel négy éven át hűséges diákja, aki 1787-ben Schlözer folyóiratában²⁾ a magyar nyelv kiirtásáról írt szenvedélyes hangú cikkével³⁾ és egy magyar-latin-német szótár tervezetével felel II. József germanizáló nyelvrendeletére. Ráth Mátyás visszaemlékezése nem egyéni: az előtte és utána Göttingában járt több magyar nemzedék háláját és örök sóvárgását fejezi ki. Az 1734-ben alapított „Georgia Augusta“-n már az alapítást követő esztendőben ott találjuk SEGNER JÁNOS ANDRÁST, a pozsonyi kereskedőfiúból lett világhírű fizikust, aki húsz éven át irányította és támogatta Göttingában járt honfitársait. Segner működése Göttingában mintegy jelképe annak az ösztönző erőnek, mellyel a „legmodernebb és leguniverzálisabb“ német egyetem a magyar tudományt kezdettől fogva megtermékenyítette. BARCZAFALVI SZABÓ DÁVID, merész képzeletű nyelvújítónk 1791—92-ben legfőképp matematikát tanult Göttingában, hogy hazatérése után megfelelően hivatásának a sárospataki kollégiumban.⁴⁾ Göttingában hallgatta KÄSTNER ABRAHAM GOTTHELF, a matematikus-költő előadásait 1794-ben SIPOS PÁL, új logaritmus- és trigonometriai táblák megszerkesztője, Kant egyik első magyar követője.⁵⁾ A göttingai bástyasétányon melegegett össze a legnagyobb magyar matematikai lángelme, BOLYAI FARKAS GAUSS KÁROLY FRIGYESSSEL, itt beszélte meg fiatal barátjával gondolatait a geometria új megalapozásáról,⁶⁾ és itt találjuk 1810—13 között KÉZY MÓZEST, a sárospataki kollé-

¹⁾ Búcsúztató versek, melyeket néhai Fötisztelendő és N. Perlaky Gábor úrnak halálakor mondott. Győr, 1786. (V. ö. Kis János emlékezései. Budapest, 1890. 137.)

²⁾ Staatsanzeigen: XII, 339.

³⁾ Über die Ausrottung der ungarischen Sprache.

⁴⁾ Kis János emlékezései 130. l.

⁵⁾ WOYCIECHOWSKY JÓZSEF, Sipos Pál élete és mathematikai munkássága. Budapest, 1932. 18. l.

⁶⁾ DÁVID LAJOS, A két Bolyai élete és munkássága. Budapest, 1923. 12. l.

gium jeles fizikusát, az ékesszavú újlatin költőt, akit HEYNE KERESZTÉLY, a *Georgia Augusta* nagytekintélyű „summus Heynius“-a egyik költeménye alapján mint ismert költőt fogad.¹⁾ A matematikusokkal és fizikusokkal pedig az öncélú tudásnak és korlátlan polihisztorizmusnak ebben a korában elválaszthatatlanul egybeolvad a történetírók, nyelvészek, teológusok és pedagógusok hosszú sora. SCHWARTNER MÁRTON,²⁾ KIS JÁNOS,³⁾ ASBÓTH JÁNOS,⁴⁾ a pedagógus GENERSIK KERESZTÉLY, LIEDEMANN MÁRTON, TEKUSCH MIHÁLY, az első irodalmi zsebkönyv kiadója, a kultúrpolitikus és esztétikus SCHEDIUS LAJOS,⁵⁾ a sokoldalúságban szétforgácsoló RUMY KÁROLY GYÖRGY,⁶⁾ SZILÁGYI FERENC, Szilágyi Sándor nagyatyja, aki mint a kolozsvári ref. főiskola tanára először adott elő magyar nyelven egyetemes történelmet,⁷⁾ és a nyelvész-polihisztor NITSCH KÁROLY DÁNIEL⁸⁾ jelzik a göttingai egyetem és a magyar szellemi élet egyes jellegzetes érintkezési pontjait a XVIII. század utolsó negyedében, amikor ez az egyetem a legtöbbet jelentette számunkra. Az erdélyi szászokat az egyetem tanári karában a nagyszebeni születésű HISSMANN MIHÁLY, Leibniz-Wolff gondolatrendszerének egyik ügyes népszerűsítője képviseli,⁹⁾ aki szépszámú hallgatóságot vonz szűkebb hazájából, még mielőtt Schlözer sajátos kapcsolatokat teremt a százsággal.¹⁰⁾ A papi és tanári pályára készülő magyar polgári réteg fiain kívül a ma-

¹⁾ Kazinczy Ferenc levelezése: IV, 617.

²⁾ LUKSICS PÁL: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém, 1914. 10. l.

³⁾ Kis János emlékezései. 124—135. l.

⁴⁾ SZINYEI J.: Magyar írók I, 268.

⁵⁾ DOROMBY KÁROLY: Schedius Lajos mint német-magyar kultúrközvetítő. NPhD. LVI. Budapest, 1933.

⁶⁾ SZÖGI FERENC, Rummy Károly György, a magyar irodalom ismertetője. Budapest, 1934. 14. l.

⁷⁾ Kazinczy levelezése VII, 569.

⁸⁾ U. o. VI, 328.

⁹⁾ PUKÁNSZKY BÉLA, A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. 408. l.

¹⁰⁾ I. Verzeichnis derjenigen Siebenbürger Sachsen, welche an der Universität Krakau, Strassburg und Göttingen studirt haben. Mitgeteilt vom Vereins Vorsteher. Archiv des Vereins f. Siebenb. Landeskunde. N. F. VI. k. — FR. TEUTSCH: Die Sachsen und die deutschen Universitäten. Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen. Hermannstadt, 1928. I. k. 245—62. l.

gyar főúri osztály is szép számmal szerepel az angol király előkelő egyetemének hallgatóságában: báró PRÓNAY SÁNDOR, MIKSA és JÁNOS, gróf TELEKI JÓZSEF, gróf BETHLEN ELEK, báró KEMÉNY SIMON, ifj. PODMANICZKY SÁNDOR báró göttingai látogatásai és tanulóévei nemcsak a weimari klasszicizmussal teremtenek kapcsolatokat,¹⁾ hanem a magyar anglofil-mozgalom útját is egyengetik. Végül jelentős szerep jut Göttinga és a magyar tudomány érintkezésének történetében az egyetemmel szorosan együttműködő tudós társaság („Kön. Societät der Wissenschaften“) magyar tagjainak: a társaság egyik első levelező tagja HELL MIKSA, a selmeci születésű hírneves csillagász, akinek kíséretében SAJNOVICS JÁNOS északi útjára indul, a tiszteleti tagok sorában pedig többek között TELEKI SÁMUEL gróf erdélyi kancellárt, FESTETICS GYÖRGY és SZÉCHENYI FERENC grófot találjuk, akik szívesen leveleztek a göttingai professzorokkal.²⁾

Mindezek csak egyes, kiragadott mozzanatok Göttinga és szellemi életünk kapcsolatainak történetéből.³⁾ A kapcsolatok teljes feltárása külön monografia feladata; sokfelé ágazó szálaiból most csak néhányat próbálunk kiszedni, hogy megvilágítsuk Göttinga szerepét annak a tudománynak a történetében, melynek művelésére itt Budenz József a véletlen csodálatos játéka folytán elkötelezte magát.

Göttinga jelentősége a magyar nyelvhasználat kialakulásában kiváltképpen a racionalista történetírás egyik legnagyobb mesterének, SCHLÖZER ÁGOST LAJOSNAK tanári és tudós munkásságához fűződik.⁴⁾ Az ő érdeme, hogy a történelem a göttingai egye-

¹⁾ I. TH. THIENEMANN: Weimar, Wien und die ungarische Literatur. Festschrift f. Gideon Petz, Budapest, 1933. 40. és 45. l.

²⁾ I. L. v. THALLÓCZY, Joh. Christian von Engel und seine Korrespondenz Wien u. Leipzig, 1915. 101. és 107. l.

³⁾ V. ö. még DAXER GYÖRGY, A külföldi iskolalátogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére 1520—1790. Békéscsaba, 1909. 73., 75. és 89. l., különösen pedig KORNIS GYULA, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Budapest.

⁴⁾ Friederike Fürst: Aug. Ludw. Schlözer. Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte H. 36. Heidelberg, 1928. — A. BERNEY: August Ludwig Schlözers Staatsauffassung. Historische Zeitschrift, 1925. 64. l. CONCHA GYÖZÖ: A 90-es évek reformeszméi. Budapest, 1885. — HOMAN-SZEKFI: Magyar Történet VI. k. 377. l. — FRITZ VALJAVEC: Ungarische Geschichte des 18. Jahrhunderts. Ung. Jahrbücher 1932. 171. l.

temen elfoglalta méltó helyét a tudományok hierarchiájában. Munkásságának magyar vonatkozásai ismeretesek: *Allgemeine Nordische Geschichte* c. főművében (1771—72) szinte először alapítja meg pontosan a magyar nyelv rokonsági körét és ismerteti a finn-ugor nyelvcsaládhoz tartozó népeket,¹⁾ az erdélyi szokorról írt munkájában²⁾ honfoglaláskori és árpádkori történetünk néhány fontos részletének egyoldalú beállításával eredményes vitát indít el, *Nestor*-kiadásában³⁾ pedig a magyarság őshazáját „szorosan az Urál mellett” állapítja meg. Folyóiratában,⁴⁾ mellyel Németországban a politikai hírlapírást megindította — államelméleti és kritikai fejtegetéseire II. József is felfigyelt — szintén ismételten foglalkozott a magyar kérdéssel, főképen az 1790—91-ik országgyűlésről közöl részletes és meglepő elfogultságra valló megjegyzésekkel kísért kritikát.⁵⁾ Irodalmi munkásságánál magyar szempontból nem kevésbé jelentős tanári működése: annyi magyar tanítványa van, hogy 1798-ban a nyári félévben külön világtörténeti kollégiumot tart számukra különös tekintettel a magyar történetre, ugyanazon év telén pedig tanulmányi kirándulást tervez a magyar hallgatók sajátos érdeklődésének kielégítésére;⁶⁾ tanítványaitól szorgalmasan tanul magyarul és folyton azon van, hogy magyar nyelvismereteit gyarapítsa.⁷⁾ Ösztönző hatását a magyar nyelvhasználat és általában a magyar történettudomány fejlődésére főképen történetsszemléletének két jellegzetes vonása teszi érthetővé. Az egyik — s ez pozitív irányban termékenyítette meg a magyar kutatást — az a körülmény,

¹⁾ PÁPAY JÓZSEF: A magyar nyelvhasználat története. Budapest, 1922. 16—25. l.

²⁾ Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen 1—3 Stück. Göttingen, 1795—97. V. ö. FR. TEUTSCH: A. L. Schlözers Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Archiv des Vereins f. Siebenb. Landeskunde N. F. XXVII. k. 263. l. — G. PETZ: Zur Geschichte der Erforschung des ungarländischen Deutschtums IV. Das XVIII. Jahrhundert. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 1931. 198—205. l.

³⁾ 5 kötet, Göttinga, 1802—3.

⁴⁾ Staatsanzeigen, Göttingen 1782—94. I—XVIII. k.

⁵⁾ l. Staatsanzeigen XIV. k. 180., 434—450. l.

⁶⁾ I. F. FRENSDORF: Von und über Schlözer. Abhandlungen der Kön. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. 1909. 91. l.

⁷⁾ l. Aug. L. Schlözers Recensionen und Originalkorrespondenz. Magy. Nemz. Múzeum, Quart. Germ. 343.

hogy Schlözer a nyelv alapján rendszerezi a népeket. Meggyőződése az volt ugyan, hogy a népek politikai és egyéb okoknál fogva könnyen változtathatják nyelvüket, de mégis úgy vélte, hogy legjobban a nyelvek alapján osztályozhatja a népeket. Innen van erős érzése a nyelvtudomány iránt; ezért állapítja meg tüzetesen a finn és lapp nyelv különbségeit, ezért ad levélbeli hozzászólásaiban is folyton új anyagot a magyar nyelveredet és nyelvrokonság kérdéséhez. A „játékos etimologizálásnak” azonban esküdt ellensége volt, mert a nyelvrokonság megállapításában nem az esetleges szóegyezéseket, hanem a nyelvek szerkezeti hasonlóságát és az eltérések törvényszerűségét tartotta döntő tényezőnek. Schlözer történet szemléletének egy másik jellegzetes vonása racionalista józanságából adódó túlzott forráskritikája; ez nálunk ellentmondást és ellenszenvet keltett, de éppen ez az ellentmondás és ellenszenv adott lendületet a kutatásnak. Schlözer szemében *Anonymus* mint történeti forrás éppen olyan hasznavehetetlen, mint pl. a Tell-monda vagy az Eddadalok, mert csupán „nemzeti ábrándok” kifejezője, de az igazsághoz kevés köze van. *Anonymus*nak ez a ma már alig menthető megítélése talán nem keltett volna nálunk olyan erőteljes visszhangot, ha Schlözer egyébként is nem ad bizonyosságot arról, hogy a magyarságot lenézi és megveti. Jellemző pl. hogy a „Staats-anzeigen”-ben kivonatokat közöl HOFFMANN LIPÓT ALAJOS tanárnak, a bécsi kormány titkos bizalmi emberének névtelenül megjelent magyarfaló röpirataiból¹⁾ és országgyűlési tudósításaihoz fűzött megjegyzéseiben az alkotmány helyreállítására irányuló törekvéseket a nemesség egyéni mozgalmának, a nemességet pedig a haladás kerékkötőjének, a nemzet igazi elnyomójának tartja.

Schlözer magyar érdekű munkássága főképp a nyelveredet és nyelvrokonság kérdésének Göttingában időző kutatóiban keltett visszhangot és termékenyítő izgalmat. Ezt az izgalmat a fáradhatatlan professzor mint szerkesztő és szervező állandóan táplálja. Már 1770-ben kiadja FISCHER JÁNOS EBERHARD szentpétervári akadémikusnak *De origine Ungrorum* című művét,²⁾ 1779 nyarán a finn filológia megalapítóját, PORTHAN HENRIK GABRIELT összehozza egyik magyar tanítványával, PERLAKI DÁVIDDAL, aki anyagot

¹⁾ XV. k. 350. l.

²⁾ Quaestiones Petropolitanae (v. ö. PÁPAY J.: i. m. 10).

ád a finn tudós magyar-finn szóegyeztetéseihez,¹⁾ 1785 szeptemberében pedig az ő ösztönzésére mutatja be CORNIDES DÁNIEL a göttingai tudós társaságban a magyarok régi vallásáról szóló tanulmányát.²⁾ A magyar nyelveredetre és nyelvrokonságra vonatkozó kérdések egész sorát veti fel egyik legkedvesebb, később engesztelhetetlenül gyűlött tanítványának, ENGEL JÁNOS KERESZTÉLY történetírónak adott útmutatásaiban és a hozzá írt levelekben. Engelt is főleg a magyarság eredetére vonatkozó források kiadására és kritikai méltatására biztatja,³⁾ és Engel főműve, *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*⁴⁾ (1797—1804) I. kötetéről adott bizalmas, baráti bírálatában különösen behatóan foglalkozik a magyar nyelvrokonság problémájával. Óva inti tanítványát attól, hogy a tudománytalan etimologizálásban BEREGSZÁSZI NAGY PÁL példáját kövesse. Beregszászi Nagy Pál ugyanis Schlözer minden érvelése ellenére kitartott felfogása mellett, hogy a magyar nyelv a keleti nyelvekkel rokon,⁵⁾ s ezért a göttingai iskola felfogása szerint egyre inkább elveszti tudományos hitelét; a tudománytalanság forrása pedig az ábrándos etimologizálás, ezért írja Engelnek: „Wie unendlich viel haben... Ihr Otrokócsi sich und der Wissenschaft dadurch geschadet! Beregszászi, der eben auf dem Wege ist, bedaur ich nicht; der macht sich nur ridicul. Aber Sie, mein schon so berühmter Freund, stehen in Gefahr, einen Teil Ihres wolerworbenen Renoméé wieder zu verlieren, und die Aufmerksamkeit unserer Zeitgenossen auf Ihre reell wichtige Recherches zu schwächen!“⁶⁾

A magyar-keleti nyelvrokonság elméletével felfegyverkezve érkezett Göttingába 1795 végén mint gróf Bethlen Elek kísérője és mentora GYARMATHI SÁMUEL is, akinek irányításával és támogatásával Schlözer leghatékonyabban kapcsolódott bele a magyar

¹⁾ U. o. 20—21.

²⁾ *Commentatio de religione veterum Hungarorum*. Edidit suamque de origine gentis hungaricae dissertationem adjecit CHRIST. ENGEL. Viennae, 1791.

³⁾ V. Ö. THALLÓCZY: i. m. 41. l.

⁴⁾ Engel művét báró Prónay Sándornak ajánlotta, aki az ajánlás szerint szintén Göttingában kapott ösztönzést arra, hogy a magyarság eredetével és nyelvünk rokonságának kérdésével foglalkozzék. l. THALLÓCZY: i. m. és SZINNYEI: Magyar írók XI. k. 189.

⁵⁾ I. PAPAY J.: i. m. 18—19. l.

⁶⁾ THALLÓCZY: i. m. 41. l.

nyelvhasználat tudományának további fejlődésébe. Schlözerben kezdetben csak az erős ellenfelet látja s az általa képviselt irányban eleinte inkább azért dolgozik tovább, hogy saját felfogását a göttingai professzor érvelésével szemben is érvényesítse.¹⁾ Meggyőződésében azonban nemsokára meginog. A magyar tudományos világ ítéletének akarja alávetni Schlözer felfogását, hogy az ítélet világánál a maga igazát tisztábban lássa. Rábírja Schlözert, hogy külön munkában foglalja össze a magyar nyelveredetről és nyelvrokonságról vallott felfogását, és Schlözer valóban hajlandóságot mutatott a munka megírására.²⁾ Gyarmathi azt tervezte, hogy kiadja elhalt nagyenyedi barátjának, KÖRÖSI GYÖRGY kollégiumi tanárnak³⁾ hátrahagyott terjedelmes kéziratát *Magyar- és Erdélyország históriája* címen; minthogy pedig Körösi a magyarság bölcsőjét Délázsában véli megtalálni, Gyarmathi vele együtt akarta megszólaltani Schlözert, aki „északról hozza ki“ a magyarokat. A két szembenálló felfogás együttes közzétételétől nagy termékenyítő hatást vár a magyarság eredetének és nyelvünk rokonságának további kutatására. „Melly gyönyörű dolog leszsz — írja 1797 május 25-én Aranka Györgynek⁴⁾ — illy két tudós vélekedését egy könyvbe mellesleg olvasni és fontolgatni.“ Gyarmathi tehát már elismeri Schlözer tekintélyét a nyelvrokonság kérdésében, sőt attól tart, hogy „ha egyszer Schlözer meghal, ilyen Iróra többre nem könnyen kapunk, mert lehet más egyéb Históriákba tudós, de az Északiakba Schlözert senki fel nem éri.“⁵⁾ A terv azonban „füstbe ment“:⁶⁾ Körösi kézírata nem jelent meg nyomtatásban, s Schlözer tervezett tanulmánya a magyarok eredetéről sem készült el soha.

Gyarmathi terve kétségkívül azt mutatja, hogy felfogása erősen közeledett Schlözeréhez. Még inkább e mellett bizonyít az a körülmény, hogy a készülő *Affinitas* kéziratát Schlözer bírálata alá bocsátja. A göttingai professzor Gyarmathinak a kéziratot ter-

¹⁾ I. PÁPAY J.: i. m. 21. és 25. l.

²⁾ I. CHRISTIAN V. SCHLÖZER A. L. Schlözers öffentliches und Privatleben. Leipzig, 1828. 401. l.

³⁾ I. SZINNYEI: Magyar írók, VII. k. 105. h.

⁴⁾ Magy. Tud. Akad. Magy. irod. levelezés 4. 2. sz.

⁵⁾ U. ott.

⁶⁾ Gyarmathi levele Aranka Györgyhez 1798. júl. 14-én Magy. Tud. Akad. i. h

jedelmes levél kíséretében juttatta vissza,¹⁾ amely ismét fényes bizonyossága annak, hogy akadályt nem ismerő szorgalommal mélyedt el a magyar nyelveredet és nyelvrokonság kérdésének tanulmányozásába. Nyoma sincs itt már a kettőjük felfogása között fennállott éles ellentétnek, Schlözer csupán azt tanácsolja Gyarmathinak, hogy kutatásait terjessze ki a finnen és lapon kívül a többi finnugor nyelvre is. Rendkívül meleg hangon sürgeti a munka közzétételét, hogy Gyarmathi köszörülje ki a csorbát, melyet a magyar tudományosság Beregszászi Nagy Pálnak, az „etimologizáló rajongónak ... a maga nemében monstruózus produktumával“²⁾ szenvedett. Tekintettel azonban a magyar nemzeti érzékenységre azt ajánlja, hogy a magyar nyelvrokonság megállapításában a finnségre, ne pedig a lappokra essék a hangsúly.

Schlözer és Gyarmathi teljes felfogásbeli megegyezése ellenére az elismerő bírálat és az *Affinitas* megjelenése között eltelt időben mégis csaknem összeütközésre került a sor kettőjük között. Az újabb ellentétet a Schlözer által nem ok nélkül hangoztatott „magyar nemzeti érzékenység“ váltotta ki, mely viharos felháborodással fogadta a göttingai professzornak az erdélyi szászokról írt munkáját. A munkát politikai szándék hozta létre. Schlözer egyik cikke alapján³⁾ az erdélyi szász köröktől, főképen BRUKENTHAL SÁMUEL bárótól nyert megbízásból írta meg történelmi köntösbe öltöztetett politikai védőiratát, s természetes, hogy a szászok kultúrateremtő érdemeinek méltatásával kapcsolatban fokozottabb mértékben érvényesült a „barbár“ magyarsággal szemben érzett elfogultsága. A munkával magyar szempontból legkomolyabban, rendkívüli tárgyi készültséggel a jenai *Allgemeine Literatur Zeitung*⁴⁾ névtelen bírálója foglalkozott, rámutatva a munkának Schlözer egyoldalú forrásmagyarázatából és a magyar történelem részleteiben való tájékozatlanságából adódó hiányaira. Schlö-

¹⁾ Kelt 1797. nov. 19-én; változtatásokkal és kihagyásokkal közölve az *Affinitas* függelékében 381—87. l.; pontosabban, a kézirathoz híven FRIZ VALJAVEC: Ein Brief Schlózers an Gyarmathi über die ungarische Sprachvergleichung. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 1931. 333—37. l.

²⁾ Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den Morgenländischen. Leipzig, 1796.

³⁾ Die Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Staatsanzeigen 1792. 64. sz.

⁴⁾ 1798. I. k. 417. I. v. ö. Göttingische Gelehrte Anzeigen 1797. 1505. l.

zert a szigorú hangú bírálóat rendkívül bántotta, annál inkább, mert szerzőjének kedvelt tanítványát, Engel János Keresztélyt hitte. Nem válaszolt rá a nyilvánosság előtt,¹⁾ de elküldte levélben terjedelmes, a hálátlan tanítvány ellen szenvedélyes kifakadásokkal kísért válaszát mindazoknak, akiknek szaktudását a magyar történelem terén nagyrabecsülte. Így került Schlözer válasza Gyarmathi kezébe is.²⁾ Gyarmathi nem csekély elégtétellel olvashatta a hiúságában mélyen sértett göttingai professzor elkeseredett védekezését, hiszen a névtelen bírálathoz igen közel állott, mindenestre többet tudott róla, mint maga Schlözer. A bírálatot ugyanis, melyet a köztudat Engel nekikészülődése alapján bizonyos joggal tulajdonított neki,³⁾ Gyarmathi Sámuel sugallta, tervezte és ARANKA GYÖRGY írta meg. Kétségtelenül kitűnik ez Gyarmathinak Göttingából Arankához írt leveleiből.⁴⁾ „Bezzeg most van dolog a Schlözer Szász könyvinek Engel által (képzelt) Recenziójával! — írja Gyarmathi 1798 június 14-én. — Bezzeg ő is szegény jól megfizet érte, hogy gesztenye kikaparó matskává engedte magát tétetni. — Előre ki kukorékolja, hogy ő akarja recensálni a Szász könyvet, már most Schlözer is, más is azt hiszi, hogy igazán ő is recenseálta, pedig tsak az ő lelke tudja (s meg a Gyarmathijé). Ám lássa, tartsa a hátát, hogy kopogassák meg minden fellől. Maga hozta magára.“ Aranka György egyébként önálló „diplomaticus munkában“ akarta megcáfolni Schlözer fejtegetéseit,⁵⁾ de ez nem készült el teljesen és sohasem került a nyilvánosság elé. Nem tudjuk, hogy Gyarmathi a maga tervezte bírálóat megírását miért bízta Aranka Györgyre. Alig hisszük, hogy a bátorság hiánya vagy a gyengeség érzete tartotta vissza. Valószínűbb, hogy nem akart összeütközésbe kerülni a nagy hírű professzorral, akinek a magyar nyelvhasználatra vonatkozó nézeteivel lényegében egyetértett és aki tanácsaival és támogatásával — Schlözer köz-

¹⁾ Nyomtatásban Eder Károly József abbé válaszolt a névtelen bíráló „támadására Schlözer és a szászok ellen“: *Gebührliche Notwehr gegen die Ausfälle des Recensenten in der Jenaer Allgem. Litt. Z. Nr. 53. 54. 55. Siebenbürgische Quartalschrift VI. k. 1798. 359. l.*

²⁾ THALLÓCZY: i. m. 52. l.

³⁾ I. még THALLÓCZY: i. m. 61. l.; ezzel szemben JAKAB ELEK: Aranka György és az erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó Társaság. Figyelő, 1884. 170. l.

⁴⁾ Magy. Tud. Akad. Magy. irod. levelezés 4. 2. sz.

⁵⁾ Kazinczy levelezése: VII. k. 513. l.

vetítésével Gyarmathi Porthan finn filológussal is érintkezésbe lépett¹⁾ — mélyen lekötölte őt. Mindenesetre tény, hogy az *Affinitas*-ban semmi nyomát nem találjuk ennek a tudományos nézeteltérésnek; itt Gyarmathi valóban mint Schlözer hűséges tanítványa áll előttünk.

A hazai tudományos közvéleményt Schlözer felfogása a nyelvrokonságról kevésbé érdekelte. Tudósaink figyelmét kizárólag a szászokról szóló könyv fejtegetései és a nyomában támadt felháborodás foglalta le. A magyar írók közül egyedül KAZINCZY ŐRZI meg változatlan hódolatát a „nagy historikus“ iránt; 1809 február 25-én hozzá írt levelét a következő sorokkal zárja: „Nehmen Sie mein H. Hofrath diese Anzeige als ein Merkmal meiner innigsten Verehrung und des Dankes für die Wohlthat, auch auf die Geschichte meines Vaterlandes sehr viel Licht verbreitet, auch auf uns viel gewirkt zu haben. Es war mein lang genährter Wunsch dieses Ihnen sagen zu können und ich freue mich, dass mir dieses Geschäft Gelegenheit gab, ihn endlich erfüllt zu sehn.“²⁾ Néhány hónap múlva pedig arról ábrándozik Rumynak, hogy kézcsókkal szeretne hódolni Schlözernak, akinek munkássága magyar szempontból egyedül a RÉVAI MIKLÓSÉVAL mérhető össze.³⁾ Ebben a meggyőződésében senki és semmi nem ingatja meg. Hiába vádolja az irodalompártoló KENDERESSY MIHÁLY kormányiszéki tanácsos hazugsággal a „deutsche Falschheit“ képviselőjét,⁴⁾ hiába tárja fel előtte HORVÁTH ISTVÁN a szégyent, hogy Schlözer csak „barbarusokat“ lát bennünk.⁵⁾ Különösen élénk ellentmondást keltett a magyar tudományos közvéleményben a göttingai professzor útján elterjedt, sértőnek érzett „Magyaren“ elnevezés. JANKOVICS MIKLÓS nagy készültséggel bizonyítgatja a névadás jogosulatlanságát,⁶⁾ és kíméletlenül támadja a magyarok rágalmazó ellenségét, aki tagadta a magyarság hún származását. MAJLÁTH JÁNOS gróf védelmébe veszi ugyan Schlözert,⁷⁾ de

¹⁾ FR. VALJAVEC: i. h. 333. I.

²⁾ Kazinczy levelezése: VI, 328.

³⁾ U. o. VII, 45.

⁴⁾ U. o. XIV, 490.

⁵⁾ U. o. XIX, 235.

⁶⁾ A Magyaroknak nem *die Ungarn*, hanem *die Magyaren* új elnevezése a Németek által, valóságos Philologiai tévedés. Tud. Gyűjt. 1820. III, 1—9.

⁷⁾ U. o. VI, 110—115.

eredménytelenül: a göttingai történeti iskola nagytekintélyű megalapítója a köztudatban elsősorban mint magyargyűlölő, mint az ellenünk ezerszer kihasznált „Magyaren“-név megteremtője élt tovább. Nagyon jellemző, hogy Schlözer származás-elméletét egyedül egy tót író, a SCHAFARIK és PALACKY köréhez tartozó PALKOVITS GYÖRGY¹⁾ próbálja életben tartani,²⁾ s ez a magyarság ellen irányuló nemzetiségi irodalmon belül sikerül is.

* * *

A göttingai magyar kapcsolatok többi részlete távolabb esik a magyar nyelvhasználat történetétől, de bizonyosága annak, hogy a *Georgia Augusta* tanárai és tudományos intézményei továbbra is meleg érdeklődéssel kísérték népünk és nyelvünk fejlődését. Tudjuk, hogy Blumenbach, a modern anthropológia megalapítója irányította a Göttingában tanuló Kőrösi Csoma Sándor figyelmét az újúrokra.³⁾ A klasszika-filológus HEYNE KERESZTÉLY, a magyarok szemében Schlözer mellett a göttingai egyetem legnagyobb tekintélye, a magyar neohumanizmus példátlan hatású ösztönzője maga ismerteti „mihi familiarissimus“-nak nevezett kedves tanítványának, Schedius Lajosnak folyóiratát („Zeitschrift von und für Ungarn“), rámutatva a magyarság csodálatos szellemi aktivitására: „Bewunderungswürdig ist das Bestreben dieser edlen Nation bey allem, was ihre Betriebsamkeit und ihren Mut niederhält, sich dennoch in der gelehrten Cultur empor zu arbeiten“.⁴⁾ Heyne az, aki a Schlözer halála után ellanyhuló érdeklődést a magyar művelődés iránt továbbra is ébren igyekszik tartani,⁵⁾ bár sajnálattal kénytelen közölni Rummyval, hogy nyelvünknek és irodalmunknak nincs már igazi ismerője Németországban, s magyar tárgyú könyv vagy cikk alig talál számottévó olvasóközönségre.⁶⁾ Heynenél tovább megy a matematikus és fizikus MAYER JÁNOS

¹⁾ I. SZINNYEI: Magyar írók X, 189.

²⁾ Abkunft der Magyaren. Dargethan von Schlözer in seinem Nestor. Pressburg, 1827.

³⁾ I. Németh Gyula: Kőrösi Csoma Sándor célja. Budapest, 1935. 4. l.

⁴⁾ Göttingische Gelehrte Anzeigen 1805. 127. és 2044. l.

⁵⁾ I. erre vonatkozólag levelét Engelhez (THALLÓCZY i. m. 109).

⁶⁾ Levele Rummyhoz 1812 január 2-án (Magy. Tud. Akad. Magy. irod. levelezés 4. 25. sz.).

TÓBIÁS,¹⁾ aki megtanulja nyelvünket és minden igyekezetével azon van, hogy az egyetemi könyvtár magyar anyagát főként göttingai tanítványai útján állandóan gyarapítsa.²⁾ Magyarul tanul NAGY GYÖRGY JÁNOS soproni subrektor grammatikájából³⁾ az esztétikus és filozófus BOUTERWECK FRIGYES, hogy egyetemes irodalomtörténetének szemléleti körébe a magyar költészetet is belevonja.⁴⁾ Schlözer halála után őt tartották a göttingai egyetem magyar „szakértőjének“, aki minden magyar érdekű könyvet és cikket elolvasott és kivonatolt.⁵⁾ Végül a magyar nyelv és irodalom őszinte szeretete hatja át EICHHORN JÁNOS GOTTFRIED keleti nyelvész levelezését magyar tanítványaival, különösen Schedius Lajossal. Eichhorn nagyszabású irodalomtörténeti munkát tervezett s a magyar rész megírására Schedius közreműködését szerette volna megnyerni. E tárgyban írt levelei jellemzően szólaltatják meg a magyarság iránt érzett rokonszenvét és törhetetlen hitét művelődésünk jövőjében: „Ich nehme nahen Anteil an dem literarischen Aufblühen des lieben Ungarn, — írja 1808. szeptember 1-én — die Wissenschaften, die sich nächstens auf der Flucht befinden werden, müssen doch ein Asyl haben: vielleicht sollen sie es dort finden. Könnte ich doch von Deutschland sagen, dass nicht alles rückwärts geht! Wie glücklich war unser literarischer Zustand vor 20 Jahren und wie bedauernswert ist er jetzt! und wer weiss, was nach 10 Jahren aus ihm geworden ist? Glück und Segen Ihnen, dass Sie für Ihr Vaterland nicht ermüden.“⁶⁾ Schedius azonban — valószínűleg politikai okokból — megszakította a levelezést; Eichhorn műve Schedius közreműködése nélkül jelent meg.⁷⁾ Levelezésük figyelemreméltó azért is, mert a „historia literaria“-nak azt a szellemét tükrözi, melynek legerősebb hagyományai éppen a göttingai egyetemen voltak, s amely lénye-

¹⁾ PÜTTER: Versuch einer academischen Gelehrten-Geschichte von der Georg Augustus-Universität zu Göttingen. II. Th. Göttingen, 1788. 112. l.

²⁾ I. Kazinczy levelezése VIII, 192. és 196.

³⁾ Einleitung in die ungarisch-philosophische Sprachlehre. Wien, 1793. V. ö. Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten 1812. 389—92.

⁴⁾ Geschichte der neuern Poesie und Beredsamkeit. Göttingen, 1801—19.

⁵⁾ I. Heyne levelét Rumyhoz 1812. jan. 2-án (Magy. Tud. Akad. Magy. irod. levelezés 4. 25. sz.).

⁶⁾ U. o. 4. 154. sz.

⁷⁾ Geschichte der Literatur von ihrem Anfange bis auf die neuesten Zeiten. 7 kötet, Göttinga, 1805—13. V. ö. DOROMBY K.: i. m. 70. l.

gében az önálló szaktudománnyá alakuló magyar irodalomtörténetírás fejlődését is megszabta.¹⁾ A kapcsolatok részleteit ebben az irányban még nem ismerjük, de meggyőződésünk, hogy Göttinga ösztönző szerepe a további kutatások világában éppúgy előttünk fog állni, mint a nyelvhasználat történetében.

Schedius a magyar szellemtudományok képviselői közül az utolsó, aki többé-kevésbé állandó kapcsolatot tart fenn a göttingai tudományos körökkel. Ezek a kapcsolatok a XIX. század második évtizedétől kezdve egyre inkább lazulnak, illetőleg a protestáns teológia és a természettudományok körére korlátozódnak. Schedius utoljára 1841-ben Bonnban találkozott göttingai ismerőseivel. Erre a találkozásra tér vissza a filológus HERMANN KÁROLY FRIGYES göttingai egyetemi tanár,²⁾ aki felvilágosítást kér Schediustól a göttingai tudós társaság elfelejtett magyar tagjainak sorsáról. Hermann Károly Frigyes már a fiatal Budenz József tanára; Schedius kapcsolatai ily módon — legalább a kapcsolatok személyi vonatkozásaiban — a *Georgia Augusta* két korszakát fogják össze: azt a korszakot, amelyben Schedius maga is közvetlen szemlélője lehetett a magyar nyelvhasználat tudomány kezdeti vajúdasainak, és azt a korszakot, melyben ennek a tudománynak legnagyobb képviselője hivatásának tudatára ébredt. Schlözer, Heyne, Mayer és Eichhorn korára visszatekintve Budenz József göttingai magyar tanulótársai és barátai — NAGY LAJOS kolozsvári tanár, FERENC JÓZSEF, a későbbi unitárius püspök, BUZOGÁNY ÁKOS, SZABÓ JÁNOS, NAGY FERENC, MOLNÁR LÁSZLÓ és MAROSI GERGELY — sem mint egy csodálatosan termékeny „véletlen” előidézői állnak előttünk, hanem mint egy gazdag hagyomány öntudatlan őrzői és ápolói.

Göttinga és a magyar nyelvhasználat kapcsolatainak utolsó, immár merőben külsőleges mozzanatát Budenz József elágazási elméletének megjelenése jelzi.³⁾ A magyar nyelvrokonság kutatása ekkor már régen különvált az ösztönző erőktől, melyek első eredményeit ihlették, de önálló, modern szaktudománnyá is Göttingában nevelődött úttörője érdeméből izmosodott.

PUKÁNSZKY BÉLA.

¹⁾ I. THIENEMANN TIVADAR: Irodalomtörténet. A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, 1931. 56. l.

²⁾ Levele Schediushoz 1845 márc. 14-én (Magy. Tud. Akad. Magy. irod. levelezés 4. 154. sz.).

³⁾ Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen. Göttingen, 1879.

Finnisch *erä*.

In seinem Artikel „Magyar. *ér*- (*elér*)“, der 1930 in der Festschrift für Munkácsi erschien, hat E. N. SETÄLÄ als etymologische Entsprechung des Verbs *ér* 'erreichen' im Ungarischen das finnische Wort *erä* dargestellt. Die Nebeneinanderstellung gründete sich auf die Auffassung, dass das finnische Wort ursprünglich 'Fang, Beute' bedeutete, welcher Sinn noch erhalten ist u. a. in den Komposita *erämaa*, u. a. 'statio piscatoria l. venatoria remota', *erämies* 'venator l. piscator l. phocarum captator' und *erävene* 'cimba maior pro capiendis phocis' (vgl. auch *eräretki* 'Jagdfahrt'). SETÄLÄS Zusammenstellung ist jedoch unhaltbar im Lichte eines reichlicheren aus dem Finnischen und verwandten Sprachen zu Gebote stehenden Materials, das erweist, dass die Bedeutung des Wortes *erä* eine andere gewesen sein muss. Im Folgenden stelle ich die verschiedenen Bedeutungen in der Weise gruppiert dar, dass die Bedeutungselemente, die am ursprünglichsten erscheinen, zunächst zur Sprache kommen.

1. *erä* 'gesonderter Teil, Stück'. Z. B. finn. dial.: (Pornainen) *jos toi karikas olis ühres palas ni sät kül tulis, muk ko se om moness eräs* 'wenn jenes Gewebe in einem Stück wäre, so würde etwas (ein Kleidungsstück) daraus, aber es ist in vielen Stücken', (Kittilä) *leivästä ei sä errä* 'vom harten Brot lässt sich kein Stück brechen', (Isojoki) *toin ne kahres eräs* 'ich brachte es (= das Heu von der Wiese) in zwei Teilen'.

Die gleiche konkrete Bedeutung schimmert auch durch mehrere im Folgenden darzustellende, zu Adverbien entwickelte Lokativbeispiele hindurch.

2. *erään* 'los, weg, fort, ab', *eränänsä* 'abseits', *erälleen* 'los, getrennt', *erässä* 'abgesondert' usw.

Z. B. Agricola 1548: *coska se Norembi poica oli caiki coonut, lexi hen erehen caucaisel makunnalle* 'als der jüngere Sohn alle seine Sachen zusammengepackt hatte, zog er in ein fernes Land' (Luk. 15, 13), *Ja quin Petari otti henen eränens, rupesi hen nuchteleman hende* 'und als Petrus ihn von den

übrigen beiseite nahm . . .' (Matth. 16. 22). Finn. dial.: (Artjärvi) *nūt se elävā men, miškā mie e r ä h ä n otin tost kuorest* 'jetzt ging das Insekt, das ich aus jener Puppe befreit habe'. Estnisch: *ära* 'ab, weg, fort' (vgl. *pära* = finn. *perä*, *äratada* = finn. *herättää*), *ärale minema* 'seine eigene Wirtschaft anfangen' wörtlich: 'ab-seits von den anderen gehen'. Finn. dial.: (Jaala) *pekolav vanha isäntä asū jo e r ä s* 'der alte Bauer des Hofes Pekola wohnt schon für sich' (d. h. hat schon auf die Hofherrschaft verzichtet und wohnt in seiner eigenen Wirtschaft).

3. *erä* 'Quantität, Menge, Partie'. In den finnischen Dialekten ganz gewöhnlich sind Ausdrücke wie *pieni erä* 'ein bisschen, ein wenig', *pienissä erissä*, *vähissä erissä*, *vähin erin* 'in kleinen Quantitäten'.

4. *erä* 'gesonderter, persönlicher Anteil'. Aufschlussreich ist in Wiedemanns Wörterbuch die Erklärung für die Bedeutung von estn. *ära*: 'Besonderes, Getrenntes, Eigenthümliches, Privat', sowie der Beleg *ilma ärata* 'ohne besonderes eigenes Vermögen'. Beachte die Komposita *äravili* 'besonderes, nicht dem Wirthe gehöriges Getreide, Lohnkorn für den Knecht', *ärahobune* 'ein Pferd, das der Knecht für sich erziehen darf'. Nach Renvalls Wörterbuch bedeutet finn. *ota eräsi* 'portionem tuam accipe', nach Lönnrot *ottaa eränsä* 'seinen Anteil bezw. sein Los nehmen'.

Das in einer finnischen Rune vorkommende Verspaar *eriähän muut lukoo, saalihitan sanoovi* (Gananders handschriftliches Wörterbuch 1787) ist übersetzt mit 'andere erzählen ihre Fänge, preisen ihre Beuten', nach gewissen Anzeichen brauchte diese Stelle ursprünglich nichts anderes als 'andere zählen ihren Anteil, preisen ihre Beuten' zu bedeuten. In einer anderen Rune (von A. Genetz 1872 in Russisch-Karelien aufgezeichnet) gibt es eine Stelle, wo der Jäger Mielikki, die Herrin des Waldes, bittet, ihn an eine Stelle zu führen, *Kussa juotahe jakoja, E r ä n päitā pantanehe*. In derselben Rune gibt es zwar Verse, in denen *erä* 'Beute' bedeutet, doch verhält es sich mit dem angeführten Verspaar anders, wie aus einer bereits 1836 aufgezeichneten Variante zu ersehen ist: *Joss' on joatahan jakuo, O s i n päitā pantanehe* 'wo Teile verteilt werden, legt man die Köpfe (der erlegten Tiere) zu den Anteilen' (Suomen Kansan Vanhat Runot I 4: 1104, 1130). Es sei nur kurz hingewiesen auf die Beuteverteilung nach dem alten Jagd-Gewohnheitsrecht

(s. z. B. SIRELIUS, Die Volkskultur Finnlands I 17—19). Wenn sich im finnischen Dialektmaterial der Beleg *eipä niitä suurta erää tullut* findet, bedeutet dies, 'keine grosse Menge (Fische) hat es gegeben', doch hat es in einem kritischen Augenblicke auch als 'keine grosse Beute hat es gegeben' aufgefasst werden können. Im Lichte derartiger Belege ist zu verstehen, wie von den unter 1—4 angeführten Bedeutungen Brücken zu den folgenden geschlagen worden sind.

5. *erä* 'Fang, Beute, Ertrag, Erzeugung, Frucht, Ernte'. Diese Bedeutungen, die SETÄLÄ für die ursprünglichsten hielt, treten hauptsächlich in alten ostfinnischen Runen (u. a. im Kalevala und im Kanteletar) sowie in Sprichwörtern auf. Z. B.

Viikon hiihän Hiien maita, Lang durchschie ich Hiisis Fluren,
Maita Lemmon löhyhtelen Sause über Lempos Lande.
Etsiessäni erää, Suche ich nach Beute,
Antia anellessani. Strebe ich nach Gaben.

Kanteletar II 343.

Erä kädessä, perä veneessä 'die Beute ist im Besitz des Fischenden, sobald das Ende des Zugnetzes im Boote ist' (Sprichw.),
Viipyen erä parempi, lyöden lapset rakkaimmat 'die Beute ist umso willkommener, je länger sie auf sich warten lässt; die Kinder sind am liebsten, wenn sie gezüchtigt werden' (Sprichw.).

Finn. Lönnrots Wb.: *pelto antaa viljaisen erän* 'das Feld trägt eine gute Ernte', *akka tuopi eränsä* 'das Weib gebiert sein Kind', finn. dial.: (Maaninka) *mäh emät ja erät* 'die Mutter und das Ungeborene gingen verloren (d. h. starben)'.

LpN *ørre* 'tantum lactis, quantum singulae rhenones singulis mulgendi vicibus edunt', *øraš, -ča* 'et lidet Maal Mælk'. Hier spiegelt sich einerseits deutlich die Bedeutung 'Quantität', anderseits 'Produkt' wider, ebenso wie sich hier ein Hinweis auf die im Folgenden darzustellende Bedeutung 'Mal' findet.

6. *erä* 'Mal', *tällä erää* 'dieses Mal, diesmal'. In den jetzigen finnischen Dialekten gibt es ganz allgemeine Redewendungen wie *vähän eräänsä, vähän erältänsä* bzw. *erästänsä*, das sich entweder mit 'in kleinen Quantitäten' oder 'jedemal ein wenig, ein bisschen' übersetzen lässt. Der Sprechende kann 'gesonderte Teile' meinen, auf die sich eine Handlung bezieht, der Zuhörende kann verstehen, dass es sich um wiederholte 'Male' einer Tätig-

keit handle. Auf dieser Grundlage haben sich Anwendungsweisen entwickelt, bei denen *erä* nur 'die Wiederholungsstufe eines Geschehens oder Tuns' d. h. 'Mal' bedeutet. Z. B. Lönnrots Wb.: *käyt meillä erän joka kolmantena vuotena* 'du besuchst uns jedes dritte Jahr einmal'. Eine Kirchenordnung aus dem 17. Jahrhundert: *Joka ei eräkän ole ollut H:n Ehtolisell eläisäns, eij sen pidhä myösz saaman cunnialist hautamist* 'wer kein einziges Mal das Abendmahl genommen hat, soll auch nicht in Ehren begraben werden' (Acta historica fennica 140: 31).

7. *erä* 'Reise in die Ferne'. Nach Renvalls Wb. *erä* 'iter in loca remota venatus l. piscatus gratia, ferne Reise, Jagdreise'. Dieser Gebrauch ist im Neufinnischen unbekannt, dagegen ist er in alten literarischen Quellen und einigen stehenden Redensarten anzutreffen. Z. B. Rucous Kirja 1669: *Lähetä myös sinun pyhät Engelis meitä wartioitzeman --- meidän matkoisam ja erisäm* 'schicke die heiligen Engel, uns auf unseren Reisen und Fahrten zu schützen' (S. 119), in der 1702 erschienenen Sprichwörter-sammlung von Florinus: *Ei persoja erijn (matcoin) panna* 'Gierige schickt man nicht auf Reisen', Lönnrots Wb.: *laita lapsi erään, lähde itse perään* 'schick' ein Kind, etwas zu besorgen (< auf Reisen), geh' selbst hinterher' (Sprichw.). Es gibt keine Stütze für die Auffassung, dass *erä* zunächst Jagdfahrt (vgl. Renvall), dann erst eine andere weite Reise bedeutet hätte. Die Anfangsstufe zu der Bedeutung 'Reise' stammt offenbar aus Redewendungen wie *lähteä eriin* (Lönnrot: 'sich auf weite Reisen begeben'), urspr. 'weggehen, von dieser Stelle weiter weg gehen', oder *tulla erästä* (Lönnrot: 'von einer solchen Fahrt kommen'), urspr. 'nach dem Getrenntsein zurückkommen'. In früheren Zeiten war die gewöhnlichste weite Reise eine Jagdreise, doch konnte auch jede beliebige andere Reise als *erä* bezeichnet werden. Sogar metaphorisch: *Tästä surkjast eräst, Taaen elämän peräst, ijäesen iloon meit vie* 'geleite uns nach dieser elenden „Fahrt“, nach diesem Leben zur ewigen Freude' (Hemminki, Piae cantiones 1616, S. 85).

8. *erä* 'entlegene unbewohnte Stelle'. Diese Bedeutung dürfte Lönnrot abgeleitet haben von dem Kompositum *erämaa* 'entlegene unbewohnte Gegend', das ich weiter unten erörtern werde, sowie von Redewendungen, bei denen *erään* oder *eriin* 'weg' mit 'an eine entlegene Stelle' wiedergegeben werden kann

(vgl. mit der oben dargestellten Übersetzung Agricolas ins Finnische, Luk. 15, 13).

9. *erä* 'Stadium, Zustand, Glück'. Solche Bedeutungen kommen in einigen wenigen Beispielen vor, wie Lönnsrots Wb. *vilja on huonossa erässä* 'das Korn wächst schlecht', *sünä oli erää* 'Glück war dabei'. Denkbar wäre 'Teil' > 'Glück' > 'Mal' > 'Stadium' > 'Zustand'.

Das wichtigste Kompositum, das *SETÄLÄ* in seinem Artikel erwähnt, ist *erämaa*. In den finnischen Dialekten sind mit diesem Wort drei verschiedene Bedeutungen verbunden, die in mancherlei Weise miteinander verflochten auftreten können: *erämaa* 1. 'unbewohnte öde Gegend', 2. 'waldige Gegend, Bruchwald', 3. 'entfernte, von der Besiedlung entlegene Gegend'. Die Bedeutung 'entlegene Gegend' ist von diesen offenbar die ursprünglichste; ihr vorausgegangen ist 4. 'gesondert gelegene Gegend'. In Finnland gehörte zu der Wirtschaftsform des Mittelalters ausserhalb des besiedelten Ackergebietes ein oft viele Tagereisen weit gelegenes Nutzungsgebiet, *erämaa*, in das man sich zum Fischen, auf die Jagd und in geringem Umfange auch zur Bebauung von Schwendboden begab. Die finnische Bezeichnung dieser in Privat- oder Gemeinbesitz stehenden Nutzungsgebiete wurde als Kameralterminus auch in die schwedischen Urkunden entlehnt: *erämarck*, *æremarck* usw. (s. JAAKKOLA, Pirkkalaisliikkeen synty, S. 64—89). Ebenso kannten auch die ältesten finnischsprachigen Autoren dieses Wort, z. B. Agricola: *Teme sija ambi eremaa, ia aica ombi io culunut, laske heite menemähen ymberins Kylihin ia maiohin ostaman heidens leipe* 'es ist Wüste hier und der Tag ist nun dahin, lass sie von dir, dass sie hingehen umher in die Dörfer und Märkte, und kaufen sich Brot' (Mark. 6, 35—36); Gesetzesübertrager Martti (1548): *Kuningan erimaatt ouat, kuningan erinomaiset omistoxett* 'die Ödemark des Königs ist der Privatnutzung des Königs vorbehalten' (Bestimmungen über Königsrechte und -pflichten im Schwedischen Bodengesetz 34). Die häufig auftretende Parallelförm *erimaa* ist von demselben Typus wie *lehmitarha* 'Kuhhürde' (vgl. *lehmä* 'Kuh'), s. RAPOLA Suomi IV 17: 83—86 und FUF XXI Anz. 56—57. Die ältesten finnischen Wörterbücher, von Florinus (1683) und Juslenius (1745), kennen das Wort *erämaa* in der Bedeutung 'desertum, Wüste, Einöde'. Im Lichte dieser

Tatsachen kann unmöglich erklärt werden, dass *erämaa* zunächst 'Jagdgebiet, Beutegegend' und erst später etwas Entleerung, Unbewohntes zu bedeuten begonnen hätte. Im Gegenteil.

Die reichen Stoffsammlungen erweisen, dass die finnischen Dialekte eine Menge anderer Komposita und Ableitungen enthalten, die weitere Stützen für die hier dargestellte Auffassung bieten. Wen die Frage interessiert, kann einige weitere Fälle im Virit-täjä dieses Jahres, in meinem Artikel „Suomen sanat *erä* ja *erämaa*“ kennenlernen, wo ich auch darauf hingewiesen habe, dass die finnischen Wörter *eri* 'verschieden' und *ero* 'Unterschied, Abschied', die *SETÄLÄ* nicht mit dem Stamm *erä* zu verknüpfen geneigt war, aller Wahrscheinlichkeit nach doch dazu gehören. Diese Feststellung ist darum wichtig, weil die Geschichtsforschung der letzten Jahrzehnte in die finnische Schriftsprache eine grosse Menge neuer Komposita mit dem Bestimmungswort *erä* eingeführt hat, das dazu dient, den mittelalterlichen Kulturbereich zu bezeichnen, auf den oben hingewiesen worden ist, z. B. *erämkäynti*, *eräomistus*, *eräreitti*, *erähauki*, *erähenki*, *eräasutus*, *eräkeskus*, *eräkulttuuri*, *eräluetelo*, *eränauto* usw., und aus dessen Zusammenhang heraus das von uns betrachtete finnische Wort dem Leser finnischer Literatur durchaus vertraut zu sein beginnt.

Obgleich es also nicht möglich erscheint, die von *SETÄLÄ* für das finnische Wort *erä* dargestellte finnisch-ugrische Etymologie anzuerkennen, kann dieses Wort doch als zum Gemeinerbe unseres Sprachstammes gehörig gelten. Mein Kollege Prof. Y. H. TOIVONEN hat mich freundlicherweise auf folgende dem Ostjakischen angehörige Wörter aufmerksam gemacht: (Páp.-Munk.) S *ērex*, *ērex* на два (kettesen), *ērex mensēmen* на два ушли (kettesen, *külön mentünk el*); (Karj.) V. Vj. *ārax*, Trj. *ārax* 'erilleen | getrennt, auseinander', Ni. *ārā* Kaz. *ārā* O *ārā* 'erilleen, hajalleen — getrennt, nach verschiedenen Seiten'. Zu beachten ist die lative Anwendung, die auch in den ostseefinnischen Sprachen für bestimmte Fälle fest geworden ist: finn. *erään*, *erikseen*, *erälleen*, *erilleen*, karel. *erälläh* oder *erallah* 'getrennt, los', estn. *ära*, *äräle*, *äränis*. Vgl. weiterhin lp. *eris*, *erit*, *erin* 'weg, fort'.

Helsinki.

MARTTI RAPOLA.

Ein Beitrag zur Geschichte der Vokalharmonie im Mordwinischen.

Eine der charakteristischen Eigentümlichkeiten der finnisch-ugrischen sowie der altaischen Sprachen ist die Vokalharmonie, die man oft als einen Beweis auch für die gegenseitige Verwandtschaft dieser Sprachgruppen hat gelten lassen. Um diese Sache steht es indes so, dass man bis jetzt bindende Beweise nicht einmal dafür beigebracht hat, dass die Vokalharmonie in den verschiedenen finnisch-ugrischen Sprachen ein gemeinsames Erbe wäre. Ein beredtes Zeugnis dafür, wie wenig die Forschung zu diesem Punkt noch ermittelt hat, ist, dass man ganz allgemein erklärt hat, die Vokalharmonie fehle im Ostjakischen, bis WOLFGANG STEINITZ neulich festgestellt hat, dass sie sich auch in dieser Sprache vorfindet (s. Nyr. LXV, 14—15). Gewiss gibt es einige Umstände, die die urfinnisch-ugrische Herkunft der Vokalharmonie in hohem Grade wahrscheinlich machen, z. B. die sehr genaue Entsprechung der vorder- und hintervokalischen Wörter in den verschiedenen Sprachen, aber einen besonders guten Beweis würden wir erhalten, wenn wir nachweisen könnten, dass die Vokalharmonie in jeder der fraglichen Sprachen uralt ist.

Auch die im Mordwinischen vorkommende Vokalharmonie hält man allgemein für alt, doch hat man keine vollkommen bindenden Beweise zur Stütze dieser Ansicht beigebracht. Die Vokalharmonie im Mordwinischen ist ein dermassen verwickeltes Problem, dass es sich im Rahmen eines kleinen Aufsatzes endgültig keineswegs erklären lässt. Diese Sache verdient wohl, gründlich für sich erforscht zu werden, ich möchte aber im Folgenden doch ein paar Umstände berühren, die m. E. sehr deutlich für das hohe Alter der Vokalharmonie im Mordwinischen sprechen.

Das auf Grund der ostseefinnischen Sprachen und des Lappischen als ursprünglich anzunehmende *a* (und, wenn es eine Vokalharmonie gegeben hat, auch *ä*) hat sich in den mei-

sten Fällen in einer Position weiter als in der ersten Silbe sowohl im Erzänischen als im Mokschanischen zu einem engen Vokal gewandelt, der im Urmordwinischen wahrscheinlich durch einen reduzierten Vokal vertreten war. In einigen Fällen können wir jedoch nachweisen, dass sich *a* lautgesetzlich erhalten hat, nämlich in der zweiten Silbe, wenn in der ersten Silbe in der urfinnisch-wolgaischen Periode ein **u*, **i*, **e* vorkam, und in der dritten Silbe, wenn heute in der zweiten Silbe ein enger Vokal erscheint (s. FUF. XX, 83—120). Es ist gut möglich, dass das ursprüngliche *a*, dessen Erhaltung und Wandlung ich auf Akzentverhältnisse zurückgeführt habe, auch in einigen anderen Fällen als in den obenerwähnten erhalten geblieben ist. Sicher ist jedenfalls, dass dieses in einer oder der anderen Position erhaltene *a* sich als sehr lebenskräftig erwiesen hat, es bildet in vielen Fällen ein wichtiges suffixales Element und als solches hat es sich sehr weit ausserhalb der Positionen ausgebreitet, in denen es ursprünglich auftrat. Dieses *a* bietet der Vokalharmonie allen Trotz, es erscheint ebenso gut nach einer vordervokalischen wie nach einer hintervokalischen Silbe, z. B. *piŕa* 'Kopf, Haupt, Gipfel usw.', *ila* 'nicht (Imper.)', *vedams* 'führen, leiten', *pedams* 'sich anschliessen, ankleben, sich anheften', *seja* 'Ziege', *keras* 'Honigscheibe', *tšemetdams* 'pressen, drücken, stossen', *ekšelams* 'baden, sich begiessen' usw.

In den heutigen mordwinischen Mundarten sowie wohl auch im Späturmordwinischen betrifft die Vokalharmonie nur die engen Vokale, die, wie ich schon erwähnt habe, die Entsprechungen u. a. auch des finnischen *a* wie des *ä* sind, z. B. *kudo* 'Haus, Wohnstube' (fi. *kota*), *kalmo* 'Grab' (fi. *kalma*), *šado* 'hundert' (fi. *sata*), *makso* 'Leber' (fi. *maksa*), *iŕe* 'Jahr' (fi. *ikä*), *kire* 'Knäuel' (fi. *kerä*), *nile* 'vier' (fi. *neljä*), *lepe* 'Erle' (fi. *leppä*) usw. Bei der Schätzung des Alters der mordwinischen Vokalharmonie sollen natürlich in erster Linie eben diese engen Vokale berücksichtigt werden, bei denen die Vokalharmonie heute erscheint. Wenn die Vokalharmonie im Urmordwinischen nicht existiert hätte, so bedeutet es, dass z. B. im Worte *kire* 'Knäuel' in der zweiten Silbe ein Hintervokal vorgekommen wäre. Dass wir hier heute sowohl im Erzänischen wie im Mokschanischen einen Vordervokal haben, könnte in mehrfacher Weise erklärt werden. Man könnte behaupten, dass der Vordervokal durch die Einwirkung

des vorangehenden mouillierten Konsonanten entstanden sei, ganz wie in *ure* 'Sklave' (fi. *orja*), *užere* 'Axt' (fi. *vasara*) und anderen Fällen, in welchen ursprünglich ein Intervokal vorgekommen ist. In einem solchen Fall wie z. B. *kize* 'Sommer' (fi. *kesä*) trifft diese Erklärung nicht zu, weil *z* nicht mouilliert ist, aber auch in diesem Falle besteht noch die Möglichkeit, auf die assimilatorische Wirkung des Vordervokals der ersten Silbe hinzuweisen. Beachtenswert ist, dass im Mokschanischen hinter einem nicht mouillierten *z* ein deutlicher Intervokal erscheint: *kizə*. Es ist natürlich ohne weiteres klar, dass die Vokalharmonie ihrem Wesen nach eine Art progressiver Assimilation ist, es handelt sich aber darum, für wie alt die assimilatorische Wirkung des Vokals der ersten Silbe zu halten ist. Wenn wir annehmen, dass diese Wirkung der eigenen internen Entwicklung der mordwinischen Sprache angehört, so müssen wir jedenfalls feststellen, dass diese Erscheinung sehr alt ist. Wenn wir unsere Aufmerksamkeit auf solche Fälle wie *tši* 'Sonne, Tag' (fi. *kehä*), *kši* 'Brot' (fi. *kyrsä*) richten, in welchen nach Ausweis des Finnischen in der ersten Silbe ein Vordervokal aufgetreten ist, der aber sowohl im Erzänischen wie im Mokschanischen als verschollen erscheint, so müssen wir selbstverständlich den Vordervokal der zweiten Silbe für älter halten als die Elision des Vokals der ersten Silbe, weil in diesen Fällen kein mouillierter Konsonant vorkommt. Dies ist natürlich ein sehr guter Beweis für das hohe Alter der Vokalharmonie im Mordwinischen, einen deutlichen chronologischen Anhaltspunkt aber bekommen wir hierdurch jedoch nicht, da wir nicht wissen, für wie alt die Elision des Vokals der ersten Silbe zu halten ist. Sie kann sehr gut urmordwinisch sein, da der Vokal in keiner einzigen Mundart erhalten ist; es braucht sie aber nicht unbedingt zu sein, da man sich ja immer auf die Parallelentwicklung berufen kann.

Ein noch bindenderer Beweis kann aber angeführt werden. Dem intervokalischen *k* des Finnischen entspricht im Mordwinischen sowohl *v* als *j*, das erstere in den hintervokalischen, das letztere in den vordervokalischen Wörtern z. B. *javo* 'trennen, scheiden, teilen' (fi. *jaka*-), *teje* 'machen, tun' (fi. *teke*-). Wo es sich um Fälle hinter dem Vokal der ersten Silbe handelt, kann man natürlich keine Schlussfolgerungen auf die

frühere Qualität des Vokals der zweiten Silbe ziehen, denn der vorkommende Unterschied dürfte ausschliesslich auf dem Einfluss des vorangehenden Vokals beruhen. In den Zahlwörtern 11—19 und 21—29 kommt ein Suffix vor, das einen früheren Palatal enthält. Dieses Suffix erscheint nie hinter der ersten Silbe und man trifft es auch nicht in anderen Fällen als in den oben-erwähnten Zahlwörtern, so dass es keine externe Quelle der Analogie gibt. Im Folgenden einige Belege für dieses Suffix sowohl aus dem Erzänischen als aus dem Mokschanischen.

Erz. (WIED.) *käveikeje* (*käveikeve*, *käveikiä*), *kämgavtovo*, *kämgolmovo*, *kämnileje* (*kämnileve*, *kämniliä*), *käväteje* (*käväteve*, *kävätiä*), *kämgotovo*, *kämsisemga* (*kämsismeve*, *kämsismiä*), *kämgavksovo*, *kämveikseje* (*kämveikseve*, *kämveiksiä*).

erz. Isakly (PAAS.) *kevi·jkeje*, *kemga·vtovo*, *kemgo·lmovo*, *kemni·leje*, *keve·teje*, *kemgo·tovo*, *kemzi·šneje*, *kemga·vksovo*, *kevi·jksseje*.

erz. Šokša (PAAS.) *ke·ve·žkijä*, *kemga·ftuva*, *kemgo·lmuva*, *ke·ni·i·lījā*, *ke·ve·tījā*, *kemgo·tuva*, *kemzi·šin·gā*, *kemga·fksuva*, *ke·ve·žksijä*.

erz. Maly Tolkai (RAV.) *keveikeje*, *kemgavtovo*, *kemgolmovo*, *kemni·leje*, *ke·ve·teje*, *kemgotovo*, *kemzi·še·m·ge*, *kemga·vksovo*, *keveikseje*.

moksch. (AHLQV.) *kefkü*, *kemgaftuva*, *kemgolmuva*, *kemni·liä*, *kevetiä*, *kemgotuva*, *kemsisemgä*, *kemgafksuva*, *kevehksiä* (*kevehksuva*).

moksch. Jurtkuli (PAAS.) *kefke·jä*, *kemga·ftäva*, *kemgo·lmäva*, *kemni·lājä*, *ke·ve·tājä*, *kemgo·tāva*, *kemzi·šamga*, *kemga·vksäva*, *ke·ve·jksäjä*.

Wie aus diesen Beispielen hervorgeht, erscheint das Suffix mit einem *v* in den hintervokalischen Wörtern, aber regelmässig mit einem *j* in den vordervokalischen. Analogiewirkung der hintervokalischen Formen ist hie und da zu beobachten, die Analogiefälle sind aber so spärlich, dass die lautgesetzliche Vertretung deutlich durchschimmert. Unter den Beispielen zeigt das Zahlwort siebzehn deutlich, dass in diesem Suffix in allen Fällen früher ein Palatal vorgekommen ist. Wenn in der Silbe, die dem Suffix vorangeht, zur Zeit des Wandels des Palatals in den heutigen vordervokalischen Wörtern ein Hintervokal vorgekommen wäre, so sollte auch in diesen ein *v* erscheinen, weil die mordwinische Sprache den Wandel *v* > *j* nicht kennt, vgl. *kadovo*- 'bleiben' (*kado*- 'lassen'), *teje·ve*- 'entstehen' (*teje*- 'machen') usw., in welchen ein ursprüngliches *v* (*β)- Suffix vorkommt (s.

SZINNYEI Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft² S. 119, Magyar Nyelvhasználat⁷ S. 76). Ebenso sprechen solche von den hintervokalischen Formen hervorgerufenen Analogiebildungen wie *kämnileve* gegen den Wandel $v > j$. Wenn aber trotz allem von dem Wandel $v > j$ gesprochen werden sollte, so wäre er selbstverständlich urmordwinisch, weil er sowohl im Erzänischen als im Mokschanischen vorkommt und es in einem solchen Fall sinnlos wäre, von einer Parallelentwicklung zu sprechen. Und auf diese Weise würde die urmordwinische Herkunft der Vokalharmonie trotz allem bewiesen, weil auch der Wandel $v > j$ nur in vordervokalischer Umgebung vollzogen wäre.

In FUF. XX, 100 habe ich erklärt, dass der im Erzänischen vorkommende mittlere Vokal und der ihm im Mokschanischen entsprechende Hintervokal in solchen Fällen wie erz. *k'ize*, moks. *k'izä* 'Sommer; (moks. auch) Jahr' (fi. *kesä*), erz. *p'ize*, moks. *p'izä* '(Vogel)nest' (fi. *pesä*) durch die Einwirkung des vorangehenden nicht mouillierten *z* entstanden sind. An dem Zahlwort, das neunzehn bedeutet, erhalten wir einen vollkommen sicheren Beweis dafür, dass hinter einem nicht mouillierten *z* und *s* eine solche Entwicklung stattgefunden hat. Auch im Mokschanischen erscheint allgemein in allen Mundarten (C *k'imvexsijä*, Ur. *-vejksijä*, Su. *k'evjksijä*, Prol. *k'evjksijä*, P *k'evjksijä*) ein *j*, was ein deutliches Zeichen davon ist, dass in der zweiten Silbe ein Vordervokal vorgekommen ist. Die velarisierende Wirkung der nicht palatalisierten Dentale auf den folgenden Vokal ist eine sehr bekannte Erscheinung in der russischen Phonetik. Auf russ. Einfluss sind ähnliche Erscheinungen auch in einigen ostseefinnischen Sprachen zurückzuführen, wie LAURI POSTI in seinem interessanten Aufsatz über die Vokalharmonie im Wepsischen, Virittäjä 1935, gezeigt hat.

Turku.

PAAVO RAVILA.

Tscher. *jamdar* 'klar; Flasche' und etwas von der Geschichte des Glases und des Bernsteins.

Zufällig habe ich im „Etymologischen Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs“ von KARL LOKOTSCH, Heidelberg 1927,¹⁾ (s. v. *kährubā* 'Bernstein', S. 80) erwähnt gefunden, dass „russ. *jantar*‘ aus dem Uralaltaischen, vgl. ung. *gyánta* 'Harz', *gyántár* 'Bernstein'“ herzuleiten sei. Diese Ansicht LOKOTSCH geht auf den Aufsatz „Neue Beiträge zum Studium des kaspisch-baltischen Handels im Mittelalter“ von K. G. JAKOB ZDMG. 43, Leipzig 1889 zurück, wo der Verfasser S. 387 über die Gruppe lit. *jentáras*, *gentáras*, *gintáras*, lett. *dʹintars*, *dʹinters*, deutsch *kentner* (?), grossruss. *янтáрь* spricht: „Doch ist diese Gruppe zweifellos mit einer ural-altaischen verwandt, welche das Magyarische in *gyánta* Harz, *gyántár* Bernstein, Harz, trockner Firnis, *gyantakő* Bernstein und das Tscheremissische in *jamdar* Glas aufweist.“

Zuerst will ich hervorheben, dass, was die lit.-lett. und russ. Wörter betrifft, es natürlich ganz unmöglich ist, von einem „ural-altaischen“ Ursprung zu sprechen. Vielmehr halte ich das ung. *gyántár* für ein slavisches (= lit.) Lehnwort, wie man allgemein angenommen hat (z. B. B. MUNKÁCSI in *Ethnographia* VIII, S. 19), in welcher Beziehung das ung. Wort auch zu dem Worte *gyánta* stehen mag. Dafür sprechen schon der Fundort des Bernsteins und die Richtung des Handels mit demselben.

Hier will ich eingehender über das erwähnte tscheremissische Wort sprechen. Dies lautet K. B. РАМ. *jam"dar* 'Flasche', U. УИЧМ. *jamdar* 'rein, klar, hell', WAS. „Marij Muter“ (Kozm.) *jamdar* 'склянка', *jamdar*, *jamdar* 'ясный, чистый, прозрачный'.

¹⁾ Was dieses sehr lehrreiche Wörterbuch anbelangt, will ich beiläufig, dem Wunsch des Verfassers (im Nachwort) entsprechend, als Turkolog vorschlagen, dass in eventuellen neuen Ausgaben des Wörterbuches die ganz verfehlten und veralteten Etymologien von VÁMBÉRY, die den Wert des Buches nur vermindern, ganz weggelassen werden.

Die semantische Entwicklung könnte im Tscheremissischen sein: 'gläsern' > 1.) 'durchsichtig, rein', 2.) 'Glasflasche'.

Die in der nächsten Nachbarschaft der Bergtscheremissen wohnenden Tschuwassen kennen auch das Wort. Das jetzt erscheinende tschuwassische Wörterbuch „Thesaurus linguae tschuvaschorum“ von N. J. ASCHMARIN IV, S. 199 hat folgende Angaben: *jamdar* 'стекло, стеклянная посуда', unklare Angaben 'янтарь', vgl. auch *jandal* 'назв. дорогих бус; по словам одного человека 'янтарь'. — Da diese tschuw. Mundarten (bezeichnet Pškr̥t, V. Olg.) viele andere bergtscheremissische Lehnwörter haben und wegen der geringen Verbreitung des tschuw. Wortes *jamdar* sehe ich das Wort als eine bergtscher. Entlehnung an.

Wie gesagt, wird das tscher. Wort gewöhnlich (so z. B. bei SZILASI) vom russischen янтарь hergeleitet und dieses seinerseits aus dem Litauischen (durch Anlehnung an das russische Wort können auch die unsicheren Angaben im Tschuwassischen die Bedeutung 'Bernstein' gehabt haben). Semasiologisch ist diese an und für sich nicht unmöglich, — die Wortsippe deutsch. *Glas* usw. soll ja auch ursprünglich 'Bernstein' bedeutet haben (KLUGE, Etym. Wörterb. der deutschen Spr. 11, S. 208). Auch sachlich ist das Vorhandensein des Wortes für 'Bernstein' und zwar baltischen Ursprungs in den Sprachen an der Wolga nicht wunderbar. Wir wissen ja von arabischen Historikern, dass vom Baltikum durch Wolga-Bulgarien, zu welchem Reiche sicherlich wenigstens ein Teil der Tscheremissen gehörte, nach Osten ein reger Handelsverkehr stattfand, der u. a. auch Bernstein beförderte (ASCHMARIN, „Болгары и Чуваши“, S. 12). Dasselbe bestätigen auch die archäologischen Funde.

Jedoch aus zwei Gründen bin ich geneigt, den Ursprung des tscheremissischen Wortes anderswo zu suchen. Erstens aus einem sprachlichen Grund, und zwar wegen des Lautkomplexes -*md*-, der gewöhnlich das ursprüngliche Verhältnis vertritt, — wie bekannt, ist das Tscheremissische, sowie einige lappische Mundarten in dieser Hinsicht unter den finnisch-ugrischen Sprachen konservativ. — Zweitens aus einem sachlichen Grund. Die meisten Wolga-Völker scheinen das Glas und die Glaskultur aus südlicher Richtung und namentlich von den Persern erhalten zu haben. Dafür sprechen z. B. folgende Wortvergleiche:

1. wotj. MUNK. *piala, pijala* 'Glas, Glasscheibe, Trinkglas' <

kas. Woskr. *pijala*, baschk. KATAR. *pijala* 'стекло'; osm. krm. RADL. *pijalä* 'Flasche, Weinkrug' < pers.

2. tscher. *törz'a* usw. 'Fenster' < tschuw. *törätšä*, *tšüreD'žē* < kas. *tārazā* < pers. Vgl. Verf. Tschuw. lehnw. S. 224.

3. kir. usw. RADL. *aina* 'Glasscheibe, Spiegel', kir. *ainak*, *ainäk* 'Fenster' < pers.

Sonst ist die Verwendung des Glases als Fensterscheibe bei dortigen Völkern nicht alt. Es ist nicht so lange her, als man statt dessen Ochsenblase oder Magenhaut anwandte. S. Verf. Tschuw. lehnw. S. 140—141 *kandək*.

Aus den obenangeführten Gründen erkläre ich das tscher. *jamdar* folgendermassen. Das Persische hat das Wort *žām*, das nach BERGÉ, „Dict. persan-français“ S. 123 'coupe à boire, miroir' bedeutet, aber die Bedeutung 'Glas' hat oder gehabt hat, wie z. B. das ins Osmanische eingedrungene *žam* 'Glasscheibe, Trinkglas' bedeutet. Das Persische besitzt eine Menge von Adjektiven auf -*dār* (vom Verb *dāšten* 'haben') wie z. B. *nāmdār* 'berühmt', *dīndār* 'religiös' von *nām* 'Name', *dīn* 'Religion'. So kann man auch ein persisches **žāmdār* in der Bedeutung 'Glas habend, gläsern' > hell, durchsichtig; Glasgeschirr' konstruieren.

Wenn man im Tscheremissischen eine ältere tschuwassische Vermittlung vermutet, würde man den Anlaut *s* (*s'*) im Tschere-missischen erwarten (neutschuw. **s'undar*). Man kann jedoch annehmen, dass es eine vermittelnde Sprache gab, die seinerzeit kein *ž* besass und das persische *ž* durch *j* substituierte (vgl. MUNKÁCSI ÁKE. S. 312—313), wie z. B. dsch. tob. *jan* 'Seele' < pers. *žān* id. und vielleicht von dem betr. pers. Wort *žām* 'Glas' > dsch. tar. *jam* 'ein hoher Topf, ein irdener Krug', neuuig. (Sin-Dzien) BOROWKOW, „Уйгурско-русский словарь“ *jam* 'глиняная корчага для квашения кожи' > uig. BUDAĞ. *žam*. Der Bedeutungswandel 'gläsernes Gefäss' > 'Gefäss überhaupt' ist bei diesem persischen Wort auch anderswo zu finden: kas. RADL. *žam-ajak* 'hölzernes Gefäss', özb. JUDACHIN „Узбекско-русский словарь“ S. 219 *žam* 'чаша, кубок, сосуд для стека воды при умываньи'. — Diese vermittelnde Sprache könnte das ältere Tatarische sein, einige Mundarten haben ja noch das alte *j* (RADL. Phonetik S. 160). Von einer Vertretung des tscher. *j-* < alttschuw. *j-* < *j* haben wir keine Belege, ausser vielleicht im Worte *jul*, *jšt* 'Wolga' (MIKKOLA: FUF. XXI, 162—3). — Anderseits kann man

auch vermuten, dass die Entlehnung aus einer Zeit stammt, wo das Persische noch das *j* bewahrte, vgl. PAUL HORN, „Grundriss der neupers. Etym.“ S. 92 No 411 *šām* 'Glas, Becher' = phlv. *šām*, bzw. *jām*, aw. *jāma-* 'Glas'.

Wie sich das Wort *jamdar* zu dem wiesentscher. Wort für 'Glas (als Stoff)': WAs. „Marij Muter“ *janda, jandava, jamdava, jandau*, „Русско-марийский словарь“ auch *jandayu* 'стекло', U. WICHM. *jānda* 'Glas, Fensterglas', Bud. *jandapka* verhält, kann ich bisher nicht entscheiden. Nach dem *m* in *jamdava* zu urteilen, steckt auch in diesem Worte das pers. *šām*, falls sich diese zwei ursprünglich verschiedenen Wörter nicht gegenseitig beeinflusst haben (bemerke wiesentscher. *a* gegen bergtscher. *a'*). Was ist dann ung. *gyánta* 'Harz', SZAMOTA-ZOLNAI, „Magyar oklevélszótár“ auch *gēnta, gyēnta*, SZINNYEI, „Magyar Tájszótár“ auch *gyenta*?

Das lautlich nahestehende tschuw. АСНМ. Thes. IV. 198 (mit Bild) *jandav* 'посуда в роде дойника, из красной меди, на коротких ножках и с продолговатым трубкообразным рыльцем, сверху открыто' [und *jandal*, 'жестян. посуда для жидк. меда'] gehört wohl nicht hierher, sondern ist von russ. ДАЛ 'яндова, ендова, 'низкая, большая, мѣдная, лужоная братина, съ рыльцемъ, (кубокъ) для пива, браги, меду' hergeleitet, das seinerseits auch als eines von den seltenen litauischen Wörtern im Russischen angesehen wird (BERNEKER, „Slav. etym. Wörterb.“ S. 445).

Helsinki.

MARTTI RÄSÄNEN.

Le recueil des matériaux dialectologiques en Estonie.

L'oeuvre si abondante de JOSEF BUDENZ, fruit d'un grand pouvoir d'intuition et d'une compréhension synthétique hardie, appuierait maintenant ses résultats sur des bases encore plus solides, si le maître que nous célébrons avait pu en son temps utiliser le matériel linguistique des diverses langues parentes d'une manière plus étendue et plus complète: se procurer ce matériel linguistique et le développer a été dans la suite la préoccupation centrale de toutes les nations finno-ougriennes de civilisation. A l'occasion du centième anniversaire du pionnier de notre science il serait peut-être à propos de jeter un bref coup d'oeil sur les acquisitions que la plus petite des trois nations soeurs, l'Estonie, a réussi à mettre à son actif en une courte période de son indépendance (depuis 1918).

Jusqu'à cette date la linguistique estonienne a eu la chance de s'appuyer de bonne heure sur des recueils de matériaux assez vastes et bien dignes de foi: le grand dictionnaire de F. J. WIEDEMANN (1869) et sa grammaire descriptive des dialectes (1875). Il faut déplorer qu'après lui le chercheur qui approcha de beaucoup plus près la langue nationale estonienne MIKKEL VESKE, disciple de Budenz, ne nous ait laissé de ses abondantes collections dialectologiques que des données fragmentaires, sous forme de comptes-rendus de voyages (parus de 1876 à 1884). A la période suivante le grand folkloriste JAKOB HURT a réussi, à la fin du siècle dernier et au début de ce siècle, à organiser le relevé par écrit des matériaux linguistiques. Dans les dernières années avant l'indépendance estonienne la langue nationale a été un objet d'étude pour toute une série de chercheurs finnois comme E. N. SETÄLÄ, H. OJANSUU et particulièrement L. KETTUNEN, ainsi que du côté estonien pour l'auteur de ces lignes (à partir de 1915).

Il apparaît que le travail, effectué par un petit nombre de chercheurs et avec des ressources matérielles peu abondantes, bien que lent et même lacunaire, n'a pas su se mettre au pas avec le

nivellement de la langue populaire qui s'effectuait d'une manière accélérée, c'est-à-dire avec la disparition des différences des dialectes, qui fut favorisée par la croissance d'une culture estonienne d'expression nationale et l'indépendance de l'état estonien. C'est pour combler cette lacune que fut fondée en 1920, près l'université estonienne de Tartu, l'Association Universitaire pour la Langue Nationale, qui par son organe, la Commission Dialectologique, entreprit à partir de 1922 de recueillir les dialectes estoniens sur une plus grande échelle et d'après un plan préétabli, en utilisant pour cette fin les personnes étudiant la langue estonienne à l'université ou celles qui avaient terminé leurs études dans ce domaine; l'organisation et la direction du travail furent confiées à l'auteur de ces lignes. Avec cette fondation et la complétant, dans le même domaine ont travaillé une série de travailleurs isolés, ainsi que la jeunesse universitaire étudiant la langue nationale (les matériaux étant réservés aux Archives de la Langue Estonienne, fondées en 1931).

Les résultats de ces quatorze années peuvent être résumés comme suit:

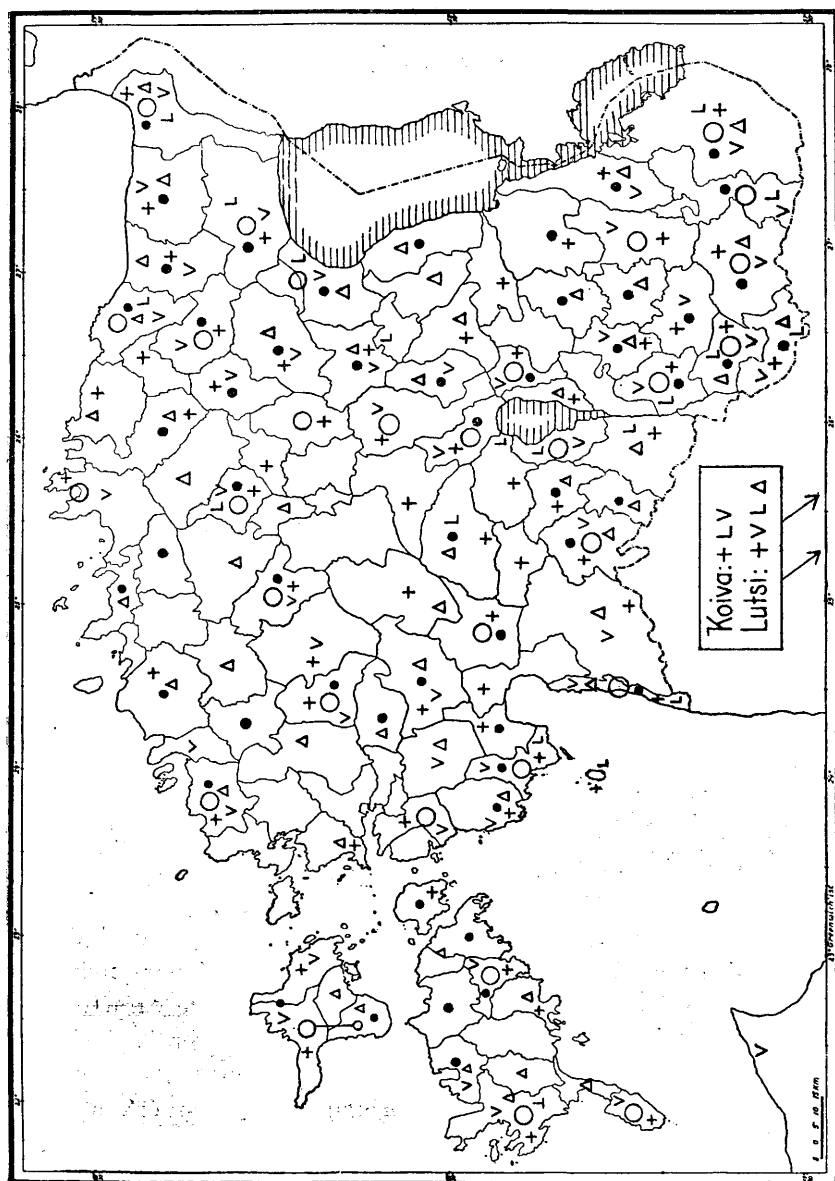
1. Le travail des dix premières années s'est concentré principalement sur ce point: relever le vocabulaire estonien dans trente endroits du pays à l'aide du grand dictionnaire estonien-allemand de F. J. WIEDEMANN (in-folio, 1406 colonnes) en guise de questionnaire. A l'heure actuelle ce travail est presque complètement terminé et il est représenté par 330.000 fiches environ (de 10 cm $\frac{1}{2}$ sur 8 cm.), contenues dans une cartothèque. Chaque fiche comprend: les formes dialectales principales présentées d'après la rubrique de la langue littéraire, explication de la signification du mot et phrases-exemples, indication précise sur l'endroit (village) où le mot a été entendu, données sur la fréquence de l'emploi du mot, son archaïsme et ses valeurs stylistiques. Tous les échantillons linguistiques sont notés selon une transcription scientifique précise.

2. Pour compléter le précédent travail on a encore utilisé comme questionnaire dans 53 endroits le *Supplément Lexical*, que le signataire de ces lignes, avec ses élèves, a composé et publié (au multigraphe) en 5 parties de 1930 à 1935 et qui en 450 pages donnent environ 9.300 mots dont la plus grande partie manque chez WIEDEMANN (c. à d. qu'ils ont été recueillis plus tard) ou

dont les données sont incomplètes. Cette publication sert aussi de catalogue dans les collections de dialectes estoniens pour les mots les plus rares. Par ce Supplément Lexical, de 1930 à 1935, ont été rassemblées environ 37.500 fiches (sur les dimensions des fiches et les données qui y figurent, comme ci-dessous, cf. les précisions du par. 1.).

3. L'enquête et le recueil des éléments de la langue populaire faits sur des bases purement formelles d'après les mots déjà connus, c'est-à-dire alphabétiquement, montrent bien clairement que cette méthode ne permet pas suffisamment de saisir les mots inconnus jusqu'à présent, ni d'éclaircir la signification des mots, en particulier leurs rapports avec leurs synonymes et les mots du même domaine sémantique. Mais pour le relevé du vocabulaire par la méthode idéologique les moyens firent d'abord défaut. Ce ne fut que lorsque le signataire de ces lignes eut mené assez loin le manuscrit de son *"Dictionnaire idéologique estonien"*, qu'on put s'en servir, se mettre aux plans d'enquête qui y correspondaient et, à partir de 1929 (quelques essais avaient déjà été faits en 1922—23), à relever le vocabulaire d'après l'ordre idéologique. Jusqu'à 1935 on a enquêté avec cette méthode dans 5 à 8 points d'après les rubriques idéologiques suivantes:

1. Agriculture	20. Jour et nuit
2. Apiculture	21. Marine
3. Alimentation	22. Mer
4. Ciel	23. Moyens de navigation
5. Constructions	24. Paysage
6. Corps et fonctions du corps	25. Pêche
7. Couleurs	26. Phénomènes atmosphériques
8. Eaux continentales	27. Poids et mesures
9. Elevage	27. Récipients
10. Esprits et revenants	28. Religion
11. Etre humain, Tribus, Nation	29. Santé, Maladie, Mort
12. Famille	30. Signe, Expression, Langage
13. Faune	31. Sorcellerie
14. Fenaïson	32. Sylviculture
15. Feu	33. Temps
16. Industrie linière	34. Vêtements
17. Instruments de trait et de locomotion	35. Vie affective
18. Intelligence	36. Vie amoureuse et sexuelle
19. Jeux	37. Volonté

○ Points où l'on a enquêté à l'aide de Wiedemann.
 ● du Supplément Lexical.
 Δ des questionnaires idéologiques.

+ Points où l'on a relevé des caractéristiques phonétiques.
 L morphologiques.
 V recueils de textes assez étendus.

Les matériaux rassemblés au cours de sept années constituent environ 88.500 fiches de mots.

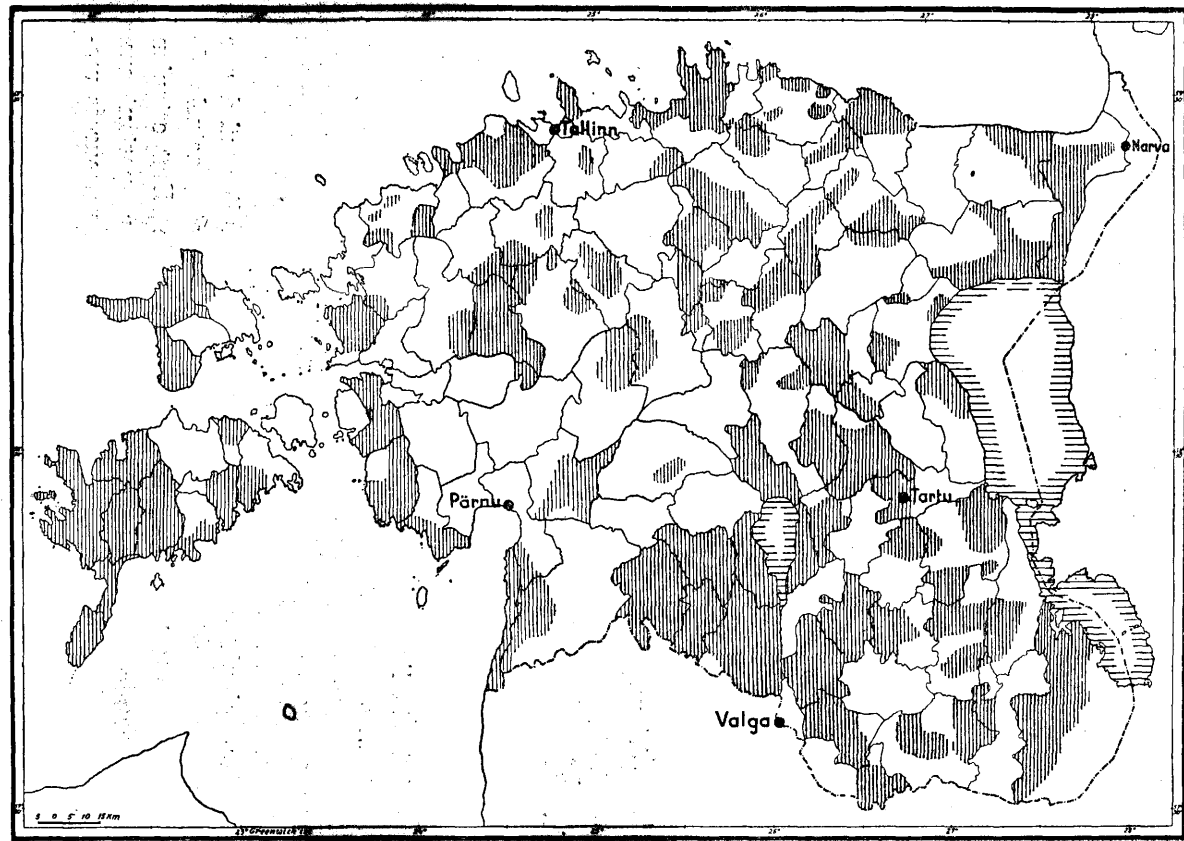
4. Dès le début on a porté également l'attention sur le relevé des noms de lieux estoniens. Le résultat en est à présent une cartothèque d'environ 50.000 fiches. Pourtant en ce qui touche les noms de lieux, trois cinquièmes du domaine estonien n'ont pas encore été étudiés dans le détail.

5. Il est clair que limiter le relevé des matériaux d'une langue au questionnaire lexical ou à l'audition donne de la langue une image incomplète, car ce serait accorder trop peu d'importance à la syntaxe et au système général du langage. Pour obtenir des résultats dans ces domaines également, on a rassemblé dès le début, soit par l'oreille soit par les instruments (à l'aide des phonographes) des textes dialectaux (principalement des récits: légendes, biographies de conteurs, vieux souvenirs, anecdotes, etc.; en quantité moindre aussi des chansons). Les recueils de textes se composent maintenant d'un peu plus de 3.700 pages in-4° et de 223 rouleaux phonographiques.

6. Pour finir il faut signaler que des matériaux ont été rassemblés encore d'après des questionnaires composés de points de vue particuliers. Ainsi pour beaucoup de dialectes on s'est procuré des caractéristiques phonétiques et morphologiques. De même une partie des boursiers de l'Association Universitaire pour la Langue nationale ont rassemblé des matériaux pour *"l'Atlas de la langue estoniennne"* que prépare l'auteur de ces lignes. Tous ces matériaux constituent environ 12.000 pages in-4° et environ 15.000 fiches de mots.

En résumé le résultat du travail qu'a dirigé l'Association Universitaire pour la langue nationale est représenté par environ 521.000 fiches de mots et, 15.700 pages de textes et de caractéristiques phonétiques et morphologiques. Pour le réaliser la Société a dépensé 36.021 couronnes (environ 30.000 francs-or). Le temps qu'y ont consacré les enquêteurs, principalement en été, a été de 312 mois, ou 26 ans.

Aux collections de la Société s'ajoutent encore en Estonie les collections dialectales des Archives de la Langue Estonienne, environ 30.000 fiches de mots et 13.500 pages. De leur côté les collections de la langue écrite dans cette institution se montent à 85.000 cartes.

||||| Noms de lieux recueillis.

En dehors de ces deux institutions divers savants ont rassemblé des matériaux dialectaux estoniens; de ces collections particulières citons: de M. le professeur J. MÄGISTE sur les dialectes setu (frontière sud-est de l'Estonie), environ 9.000 fiches de mots et des textes linguistiques se montant environ à 500 pages d'imprimé; de M. P. ARISTE sur les dialectes du nord-ouest de l'Estonie environ 12.000 fiches; de M. M. TOOMSE sur les dialectes du nord-est de l'Estonie environ 15.000 fiches.

Enfin l'auteur de ces lignes a personnellement rassemblé, de 1915 à 1935, sur 300 points environ 110.000 fiches de mots (dont environ 12.000 noms de lieux). Avec ces matériaux et à l'aide des collections indiquées ci-dessus l'auteur a en préparation le manuscrit d'un atlas de la langue estonienne, de 500 à 600 cartes (dont on projette de publier 300), présentant les rapports phonétiques, morphologiques et lexicologiques des dialectes estoniens, principalement à l'aide de "mots-types" choisis. Cet atlas présenterait des matériaux du domaine linguistique estonien pour 500 points, chaque carte embrassant en moyenne de 75 à 150 points.

Les collections de l'Association universitaire pour la langue nationale et des Archives de la Langue Estonienne, ainsi que les collections particulières susmentionnées¹⁾ présentent maintenant la somme suivante de matériaux dialectaux estoniens:

697.000 fiches

4.700 pages de textes

223 rouleaux phonographiques

25.700 pages de caractéristiques phonétiques et morphologiques.

Pour réunir une collection de matériaux complète qui donne une vue d'ensemble satisfaisante sur les dialectes actuels de l'Estonie (compte tenu des possibilités limitées de l'Etat estonien et d'un peuple d'un million), il faudrait, en se rapportant aux directives présentées plus haut et avec les mêmes ressources matérielles, travailler encore au moins six ans.

Tartu.

ANDRUS SAARESTE.

¹⁾ Notons que ces institutions et ces savants possèdent encore des matériaux sur des langues apparentées à l'estonien: live, vote, ingrien.

A Zsélyi szójegyzékről.

LUKCSICS PÁL a gróf Zichy család zsélyi levéltárából kiadott egy 15 lapra terjedő kéziratos latin-magyar szójegyzéket (MNY. XXVI, 227—232). A kiadáshoz írt bevezetésben a szójegyzéket magyar szavainak írása alapján a XVI. század 60-as vagy 70-es éveiből valónak mondja, s fölteszi, hogy Melyth Pál tanult belőle Bártfán 1572-ben. A tárgyi csoportok szerint szerkesztett szójegyzék hét szócsoportha összesen 307 latin-magyar cikket foglal magában. Latin címmel megjelölt szócsoporthai: I. Nomina Celorum Cum pertinenciis (1—50), II. Nomina mundi annum mensium et dierum cum pertinenciis (51—95), III. Dies hebdomadales (96—102), IV. Nomina hominum etatumque eorundem et consanguinitatis (103—159), V. Nomina Nuptiis accomodata (160—183), VI. Nomina membrorum (184—280), VII. Nomina Armorum ad militiam pertinentia (281—307).

Ha a szójegyzéknek mint szótörténeti forrásnak és mint szótártörténeti emléknek az értékét meg akarjuk állapítani, meg kell vizsgálnunk, hogy önállóan szerkesztett munka-e vagy pedig valamely régibb szójegyzékünk másolata, esetleg átdolgozása. Hogy másolat, azt láthatjuk abból, hogy latin szavaiban is meg magyar értelmezéseiben is elég nagy számmal vannak olyan íráshibák, amelyek csakis másolásból eredhetnek. Hibásan leírt latin szavai pl. 9. *Socliacus* (helyesen = zodiacus), 37. *Pluina* (= pluvia), 122. *Leuiter* (= levir), 163. *Gubaracio* (= subarrhacio, vö. Schl. 248; Márt. 1818 glossarium), 173. *Cenina* (= femina), 248. *pupula* (= pustula), 273. *Gura* (= sura) stb. Ugyanígyen másolási hibák a magyar értelmezések között pl. 192. *Lentico* — *chepew* (helyesen = lentigo — szeplő, vö. Schl. 323; MELICH, Cal.), 242. *Talaris* — *Bakfjg walo* (= bokáig való, vö. MELICH, Cal.), 304. *Gleta* — *Borda* (= pelta — bolda, vö. EtSz. bóda). Tehát aki ezt a szójegyzéket ránk maradt alakjában leírta, nem maga szerkesztette, hanem másolta.

Régibb szójegyzékeinkkel való összehasonlításból az is kiderül, hogy a Zsélyi szójegyzék nem önállóan szerkesztett munka másolata, hanem ugyanabba a nomenclatura-családba tartozik, amelynek ismert képviselői a Besztercei, a Schlagli és a Soproni szójegyzék. Ezek közül is legjobban megegyezik a Schl. szójegyzékkel, úgyhogy a Zsélyi szójegyzéket a Schl. vagy a Schl.-hez igen közel álló, ma már ismeretlen szójegyzék leszármazottjának kell tekintenünk. Ennek a legfontosabb bizonyítéka, hogy a Zs.-ben ugyanazok a szócsoporthoz ugyanabban a sorrendben vannak meg, mint a Schl.-ben.¹⁾ Világosan kitűnik ez a következő összehasonlításból:

Zs.	I.	1—50 = Schl.	I.	(Deus)	44—113.
Zs.	II.	51—83 = Schl.	II.	(Mondus)	114—144.
Zs.	III.	96—102 = Schl.	II.	„	145—161.
Zs.	IV.	103—159 = Schl.	IV.	(Homo)	182—246.
Zs.	V.	160—174 = Schl.	IV.	„	247—277.
Zs.	VI.	184—280 = Schl.	V.	(Caput)	278—467.
Zs.	VII.	281—307 = Schl.	VIII.	(Miles)	555—629.

Az összehasonlításhoz megjegyzem, hogy a Zs. V. 175—183 egyes szavai a Schl. XV. 1174—1194 között találhatók. A szócsoporthoz ugyanilyen sorrendjét más szójegyzékünkben hiába keressük. Nincsen meg ugyanez a sorrend a Besztercei szójegyzékben sem, nemcsak azért, mert a Beszt. az elején csonka, s ezért a Zs. I—III. csoportjának megfelelő cikkek hiányzanak belőle, hanem azért sem, mert a Zs. VI. csoportjának megfelelő szócsoporthoz szintén hiányzik a Beszt.-ből. Csak a Zs. IV., V. és VII. csoportja található meg a Beszt.-ben (1—150). A Soproni szójegyzékben (1—62) pedig csak a Zs. VI. csoportjának második része (238—280) van meg. Nyomtatásban megjelent XVI. századi szójegyzékeinkben: Murmellius Lexiconában, Pesthy Gábor meg Szikszai Fabricius Nomenclaturájában más szócsoporthoz vannak.

A szócsoporthoz sorrendjén kívül a két szójegyzék egyes szavai között is találunk olyan feltűnő egyezéseket, amelyek arra mutatnak, hogy a Zs. szójegyzék a Schl.-ből származik.

¹⁾ A Schl.-ben a szócsoporthoz nincsen fejezetcímük, hanem minden csoport külön sorban kezdődik. Összeállításukat l. MELICH, A magyar szótár-irod. 19.

Ilyen egyezések: Schl. 1174 (és Beszt. 609) *aucupeta* a latin *acupicta* eltorzult alakja (l. SZAMOTA jegyzetét a Schl. kiadásában), Zs. 175 alatt ugyanígy *aucupeta* olvasható; Schl. 132 a latin *zodiacus* magyar megfelelője: *nap haza* (= nap háza), ugyanígy Zs. 9 alatt, más forrásban ezt az értelmezést nem talál-
tam; Schl. 588 (és Beszt. 118) a latin *pelta* magyarul *bolda*, a Zs. szójegyzékben (304) a magyar értelmezés a *bolda* szó félreértéséből: *borda*.

A Zs. szójegyzék latin szavainak kétharmad része megvan a Schl.-ben, VII. szócsoportjának 27 szava közül csak 2 hiányzik a Schl.-ből. Ez is bizonyítéka a két szójegyzék közös származásának. A Zs. szójegyzék azonban nem egyszerű másolata, kivonata a Schl. egy részének, hanem részben rövidített, részben más forrásokból bővített átdolgozása. A Schl. szójegyzéknek azokban a szócsoportjaiban, amelyek a Zs.-ben is megvannak, 500 latin szó van. Ezekből csak 200 maradt meg a Zs.-ben. Ezenkívül a Zs. elhagyta a Schl. I. csoportjának 1—43 szavát, továbbá egészen mellőzte a Schl. III. Decem (162—181), VI. Rex (468—516) és VII. Hvngarus (517—554) csoportját. Viszont a Zs. írója egyes szavakon kívül beiktatott a maga szójegyzékébe rokonértelmű szavakból álló kisebb egységeket, így a II. csoportjába a négy elem, a négy évszak és a tizenkét hónap nevét. Ezek nincsenek meg a Schl.-ben, de megtalálhatók pl. Murmelliusbán. Hogy a Zs. XVI. századi átdolgozója ismerhette Murmelliust, valószínűnek látszik abból is, hogy a latin *stillicidium* magyar értelmezése mind a két szójegyzékben (Zs. 41, Murm. 234): *hul-ladék*. A magyar szónak ez a jelentése ezenkívül csak a DöbrK.-ből ismeretes (NySz.). A Zs. szój. a Schl.-vel közös latin szavak magyar értelmezését is több helyen megváltoztatta. E változtatások egy része annak a következménye, hogy a két szójegyzéket egymástól elválasztó másfél század alatt egyes szavak elavultak, másoknak meg a jelentése változott. Ilyen szótörténeti szempontból is tanulságos adatok pl. a következők. A Schl. szój.-ben a latin *stella* magyar neve *húgy* (pl. 61. *Stella* — hug, 65. *astro-nomus* — hugbaneze, 67. *lucifer* — fenes hug). A Zs. szój.-ben a *húgy* nem fordul elő, helyette a mai *csillag* szót találjuk (20. *Stella* — chýllagh, 23. *Lucifer* — Haýnal chýllagh). A Schl.-ben (70) a latin *plastrum* magyarul *zeker hug*, a Zs. szój.-ben (25) pedig *kenchql zekere*. Más források szerint is a *húgy* 'stella' a

kódexek korán túl csak a *kaszahúgy* összetételben fordul elő, a népnyelvből is csak ebben az összetételben vannak rá biztos adatok (NySz., MTsz.). — A Schl. szój. (375) szerint a latin *armus* magyarul *mely kalan* (= mellkanál vagy SIMONYI Zs.-nak a Schl. kiadásában levő jegyzete szerint talán *mell-kalács*). A Zs. szój. a más forrásokból is csak a XVI. század óta ismert *sódar*-ral fordítja a latin szót (227. *Armus*—*Soldor*). — A fegyvernevek közül a latin *galea* a Schl.-ben (559) és a Beszt.-ben (90) *helm*, a Zs.-ben (286) *Síjfa*; a *femorale* a Schl.-ben (568) és a Beszt.-ben (98) *hohmer*, a Zs.-ben (290) *zorejtho*; a *claua* a Schl.-ben (595) *mochk*, a Beszt.-ben (123) *math*, a Zs.-ben (302) *Bwzoganij*; a *hasta* a Schl.-ben (597) *chucha*, a Beszt.-ben (125) *zucha*, a Zs.-ben (305) *kopija*. — A *köd* szónak a Schl. szój.-ben 'felhő' jelentése van (106. *nubs*—*ked*), ugyanígy *Murmelliusban* (220. *Nubes*—*Köd*) és az *AporK.*-ben is (*köddökiglen* — *usque ad nubes* NySz.). A Zs. szój. átdolgozója nem ismerte a *köd*-nek ezt a jelentését, a latin *nubes*-t *felleg*-nek értelmezte (34. *Nubus*—*fellyegh*). Ugyanígy a *dér* szónak a Schl.-ben (88) 'serenum' a jelentése (vö. MELICH: MNy. XXIII, 8—10), a Zs. szój.-ben (48) a latin *serenum* magyarul: *Thjztha Ydew*. — Szójegyzékünknek a Schl.-vel egyező vonásai ez utóbbiból való leszármazás bizonyítékai, a Schl.-től eltérő értelmezései és betoldásai pedig arra mutatnak, hogy a Zs. szój. ránk maradt alakja többszöri átdolgozás eredménye.

A Zsélyi szójegyzék korából, a XVI. század második feléből már gazdag magyar szókincset magukban foglaló szótári munkáink vannak. Ennek az aránylag kis terjedelmű szójegyzéknek forrásértékénél jóval nagyobb a szótártörténeti fontossága. MELICH JÁNOS a Besztercei és a Schlägli szójegyzék összehasonlításából (A magy. szótáriród. 22) azt következtette, hogy hazánkban több ilyen tankönyvnek kellett lenni. Következtetését igazolja, hogy azóta ennek a szójegyzék-családnak két előbb ismeretlen tagja került elő: a Soproni és a Zsélyi szójegyzék. Az utóbbi egyúttal bizonyítéka annak is, hogy ez a szójegyzék-család másolatokban, átdolgozásokban a XIV. század utolsó negyedétől kezdve mintegy kétszáz esztendőn keresztül használt tankönyv volt iskoláinkban.

SÁGI ISTVÁN.

Le rôle extra-syntaxique du mot en finno-ougrien.

A plusieurs reprises, les théoriciens du finno-ougrien ont insisté sur le fait que le mot pris isolément apparaît en fonction de prédicat.

C'est ainsi que CASTRÉN écrit (*Grammatik der samojedischen Sprachen*, p. 105 et suivantes) que le mot *sawà* articulé tout seul, avec généralement un accent assez fort sur la finale, doit se traduire par "es ist gut". Il ajoute que la forme "prédicative" du nom doit être considérée comme la troisième personne du présent de l'indicatif, puisque l'une des particularités du samoyède est que le nom s'y conjugue aussi bien qu'il se décline.

Nous savons que cette "conjugaison" est obtenue à l'aide de suffixes que l'on attache au mot. Nous savons aussi que le mordve, par exemple, présente une "conjugaison" semblable des noms et des adjectifs. Rappelons enfin que le turk et le mongol connaissent les mêmes procédés.

Ce n'est pas ce qui va retenir ici notre attention. Ce qui nous paraît plus important que tout le reste pour l'histoire de la morphologie finno-ougrienne, c'est le fait que n'importe quel mot pris isolément et articulé avec force joue le rôle d'un prédicat.

C'est ce que nous observons encore aujourd'hui en hongrois, langue éminemment conservatrice. Ainsi quand on entend prononcer *szép* tout seul, le Français ne sait pas a priori s'il doit traduire par "c'est beau", "il est beau" ou "elle est belle". Le contexte vivant décide de cette interprétation. La relation de sujet à prédicat impliquée dans l'emploi du mot *szép* figurant tout seul est fournie par les conditions extérieures dans lesquelles est proféré le mot en question. Il n'y a pas fait de syntaxe si l'on admet avec Gombocz que la syntaxe étudie la liaison des mots entre eux.

Nous dirons donc que *szép* est employé dans ce cas avec une relation subjective "extra-syntaxique" ou pour s'exprimer selon la terminologie de logiciens modernes comme Carnap, le mot *szép* reconnaît ici une "dépendance" extra-syntaxique. Cette

"dépendance" s'applique soit à un sujet neutre, soit à un sujet d'un genre défini: masculin ou féminin. Mais il est essentiel de remarquer que ce sujet est de la troisième personne du singulier (en hongrois moderne).

Il importe peu que la formule employée soit complexe, son rôle demeure le même. Ainsi *kitűnő előadó* voudra dire "c'est un excellent conférencier" ou "il est un excellent conférencier". Rien dans cette expression n'indique l'existence d'un sujet. C'est le contexte qui se charge de le fournir.

Dans le hongrois de nos jours, la pluralité du sujet de troisième personne est signalée par le pluriel du mot employé isolément comme prédicat. Si l'on dit *szépek*, cela se traduira par: "ce sont des choses belles", "ils sont beaux", "elles sont belles". Il en est naturellement de même pour les locutions complexes: *olyan jókedűek* "ils sont si gais, elles sont si gaies".

Le regretté Gombocz avait signalé que le rôle du verbe hongrois de la troisième personne n'est en réalité pas différent de celui de n'importe quel mot pris isolément et utilisé en fonction de prédicat à dépendance extra-syntaxique. Si nous disons *olvas*, cela voudra dire "il lit, elle lit" mais rien dans cette forme n'exprime le sujet. On se sert d'un thème verbal nu, non pas à désinence zéro mais sans aucune désinence.

L'histoire des langues finno-ougriennes nous enseigne que le verbe finno-ougrien nous apparaît sous la forme d'un thème nu à la troisième personne du singulier et d'un thème de pluriel à la troisième personne du pluriel. La marque du pluriel est alors la même que celle affectée aux mots dits "substantifs" ou "adjectifs". Nous faisons ici abstraction de certaines formes de conjugaison comme la conjugaison objective de certains dialectes et aussi certains développements pris par la troisième personne du singulier dans d'autres cas.

Il y a lieu de se demander si à une époque ancienne, le rôle extra-syntaxique du mot isolé n'a pas connu des dépendances plus nombreuses. Bien des témoignages semblent indiquer que le mot isolé fonctionnant comme prédicat a admis anciennement des dépendances extra-syntaxiques de première et de deuxième personne.

C'est ainsi que GOMBOCZ a pu montrer (*Ungarische Jahrbücher* X, 1) que les formes subjectives de deuxième personne

du singulier en *-sz* (*ad-sz*, *kér-sz*, etc.) ne sont pas autre chose que des thèmes nus de verbes en *-sz* du type de *met-sz*, *le-sz*, *te-sz*, etc. Or dans ces dernières formes, nous voyons aujourd'hui une troisième personne du singulier. Il est même significatif de constater que *ad-sz* s'oppose à *tesz*, *lesz*, *vesz*, *visz*, *hisz*, etc. quant à sa dépendance extra-syntaxique. De même, *mégy* est un thème de structure identique à celle de *ád*, *hággy*, *kél*, etc. Or que voyons-nous? Tandis que *mégy* reconnaît une dépendance extra-syntaxique de deuxième personne du singulier, *ád*, *hággy*, *kél* jouent dans la langue actuelle le rôle de troisièmes personnes du singulier.

Ces vestiges d'un ancien état de chose nous suggèrent que le hongrois (et d'une manière plus générale le finno-ougrien) a connu une période où le mot employé prädicativement pouvait s'appliquer à un sujet de n'importe quelle personne.

De nos jours, le mongol nous présente une situation analogue. Alors que le bouriate a développé un commencement de conjugaison personnelle en agglutinant les pronoms de première et de deuxième personne au thème du mot-prédicat, le khalkha maintient l'emploi du mot-prédicat sans désinence personnelle aucune. C'est seulement quand on veut expliciter le sujet qu'on fait précéder le mot-prédicat par le pronom personnel. Le mongol classique et le mandjou écrit emploient régulièrement le prédicat en dépendance extra-syntaxique.

La relation de sujet à prédicat n'est pas la seule dont l'expression soit laissée au contexte. Il en est de même dans certains cas en ce qui concerne la relation de verbe à objet.

Lorsque l'objet est de la première personne, il n'est pas exprimé en hongrois moderne. On a des constructions comme *nem érdekel (a dolog)* "la chose ne m'intéresse pas, cela ne m'intéresse pas". Et je relève dans une comédie récente l'exclamation d'une héroïne *nem szeretsz* qu'il faut traduire par "tu ne m'aimes pas". Mais une expression comme *nem érdekel* peut aussi bien s'appliquer à une première personne du pluriel et vouloir dire "cela ne nous intéresse pas, il (ou elle) ne nous intéresse pas". Seul le contexte en décide et c'est seulement quand le contexte n'est plus assez suggestif ou lorsqu'on veut mettre l'objet en relief qu'on a recours aux pronoms personnels pour marquer l'objet.

L'objet de deuxième personne n'est pas non plus exprimé en hongrois quand le verbe a pour sujet une deuxième ou une troisième

personne et même une première personne du pluriel. Le seul cas où l'objet de deuxième personne est marqué dans la langue actuelle est celui où le verbe a pour sujet une première personne du singulier. On a *kérlek* "je te prie". Mais on s'est avisé que cette forme ne contient aucun élément désinentiel marquant la deuxième personne. On a émis l'hypothèse que cette forme en *-lek/-lak* n'est autre qu'une ancienne forme de verbe en *-l* où *-l* serait un suffixe déverbatif de sens fréquentatif (cp.: KLEMM: MNy. XXI, 256). Le cas de la première personne du singulier rentrerait donc dans la règle qui veut que l'objet de deuxième personne ne soit pas exprimé autrement que par dépendance extra-syntaxique.

Il en est de même de l'objet de troisième personne qui est employé en combinaison avec la conjugaison dite "objective". Cette conjugaison est caractérisée par le fait que ces désinences ont comme origine des suffixations possessives. Lorsque l'on dit *látja* "il le voit, il les voit", on se borne en réalité à énoncer "son voir" et sur ce point il n'y a rien à ajouter à ce qui a été enseigné par KLEMM (*Magyar történeti mondattan*, p 119 et suivantes). Pour ce qui est de la forme des désinences de la conjugaison "objective", la magistrale étude de MELICH en a fixé définitivement la théorie. Ceux qui ont voulu voir dans ces formes des éléments pronominaux représentant l'objet de troisième personne ont été victimes d'une erreur de méthode: ils ont considéré les formes des mots sans s'être préalablement renseignés sur la fonction du mot en finno-ougrien ancien.

Les formes de la conjugaison objectives sont employées constamment en dépendance extra-syntaxique. L'objet n'est pas exprimé. Il est censé défini par le contexte. Si je dis *köszönöm*, j'exprime le fait de mon remerciement et c'est seulement la considération des circonstances dans lesquelles j'énonce le mot qui détermine l'objet à quoi ce remerciement, qui est mon fait, s'applique. Toute l'extraordinaire fortune de la conjugaison objective en hongrois vient de cet emploi prédicatif à dépendance objectale extra-syntaxique.

D'autres relations peuvent également dépendre du contexte et rester inexplicites. C'est ainsi que dans la tournure *Jöjjön csak be, mutatok valamit* "entrez donc, je vous montrerai quelque chose", la relation d'attribution (autrement dit le datif) n'est pas

exprimée syntaxiquement. Ici encore, il y a dépendance extra-syntaxique.

L'une des fonctions essentielles du mot finno-ougrien a donc été son emploi en dépendance extra-syntaxique. Le prédicat employé dans ces conditions a fini par fournir des formes verbales qui, selon les circonstances, désignent aujourd'hui la troisième ou la deuxième personne (cas de *ad* et de *adsz*). Le prédicat employé avec une suffixation possessive mais sans objet explicite a abouti à constituer le verbe "objectif".

La conjugaison finno-ougrienne est sortie toute entière de ces emplois où certains mots se sont peu à peu spécialisés pour constituer une nouvelle catégorie de formes qui ont fini par désigner la personne et le nombre du sujet ou qui se sont appliquées à des objets définis d'une certaine personne.

Ce développement est allé si loin que le sujet parlant hongrois conçoit *-sz* comme une désinence personnelle de la deuxième personne du singulier et ce malgré la coexistence des formes en *-sz* à valeur de troisième personne comme *tesz*, *lesz*, *hisz*, etc. Il en est de même des formes *-lek/-lak* désormais appliquées exclusivement à l'objet de deuxième personne des verbes de la première personne du singulier.

Ces exemples nous prouvent que la fonction d'un mot dans la phrase est génératrice de la forme. Comme en finno-ougrien, c'est la finale du mot qui caractérise au suprême l'entité verbale, il est naturel que la spécialisation fonctionnelle ait retenti sur la signification attribuée à la finale par le sujet parlant. La force de l'analogie est alors intervenue et a fait construire d'autres formes avec les mêmes terminaisons. La terminaison étant devenue le siège de la fonction, elle s'est détachée du thème du mot pour acquérir une valeur autonome. On l'a alors librement transportée sur d'autres thèmes pour l'y greffer afin d'employer ces thèmes dans les mêmes fonctions. L'*-sz* des thèmes en *-sz* ayant acquis l'allure d'une désinence marquant la deuxième personne du singulier du verbe subjectif, on a détaché l'*-sz* de ces thèmes chaque fois qu'on a voulu employer un thème quelconque en fonction de deuxième personne du singulier du présent subjectif. C'est l'*-sz* qui a désormais incarné la fonction de désinence de deuxième personne du singulier. La nouvelle désinence a relégué *-l*, qu'on a comparé avec le *-t* de la deuxième personne du sin-

gulier du finnois, hors de l'indicatif et hors du présent, sauf pour certains verbes où l'-sz ne pouvait pas s'introduire pour des raisons phonétiques et les verbes en -ik où le processus d'introduction de l'-sz se poursuit encore de nos jours.

Un phénomène en tout point analogue s'est accompli en finnois où la terminaison -vat/-vât des noms verbaux employés en fonction de prédicat de la troisième personne du pluriel a fini par acquérir la signification de désinence de la troisième personne du pluriel et figure désormais partout au long du paradigme de la conjugaison. À côté de *sanovat*, on a *sanovait*, *sanoisivat*, *sano-nevat*. Il est vrai qu'un pluriel de thème de prétérit en *sanoit* était rendu ambigu par suite de l'emploi de *sanoit* en deuxième personne du singulier. Mais les formes hongroises de deuxième personne du singulier du présent en -l n'ont-elles pas été gênées de leur côté par la présence d'un grand nombre de verbes dérivés en -l du type de *hatol*, *képzél*, etc?

Mais la concurrence entre -l désinence et -l suffixe verbal n'aurait pas abouti au choix de -sz comme désinence si les formes en -sz n'avaient pas été préalablement spécialisées dans la fonction de mot-prédicat à dépendance extra-syntaxique de deuxième personne du singulier.

Ce qu'il importe donc de retenir de ces exemples, c'est que la fonction est le facteur déterminant dans la production des formes linguistiques. La morphologie ne s'explique que si l'on a au préalable pris connaissance des fonctions dans lesquelles les mots sont employés. Définir des morphèmes en dehors de toute considération des cas d'emploi où ils figurent, c'est une aberration où il est regrettable que soient tombés tant d'excellents linguistes depuis presque un siècle.

Si l'on ignore la syntaxe et la sémantique d'une langue donnée, il est inutile de chercher à décrire sa morphologie ou sa phonétique. On est condamné à ne rien saisir des liens entre les faits. Chaque langue, a-t-on dit, forme un tout où les parties se commandent les unes les autres. Mais le système qui supporte ce tout et qui en assure la cohésion est un système de fonctions.

Une structure linguistique se définit donc par un ensemble de fonctions et de formes conditionnées les unes par les autres. C'est ce sur quoi notre regretté Zoltán Gombocz avait voulu at-

tirer l'attention des linguistes et c'était ce qu'il s'était promis de mettre en relief dans la description qu'il voulait donner de sa langue maternelle: le hongrois.

Les réflexions qu'on vient de lire ne sont qu'un modeste essai pour appliquer l'enseignement du maître qui nous a été ravi trop tôt.

Paris.

AURÉLIEN SAUVAGEOT.

Krampusz.

1935 novemberében Győrött 'Hadüzenet a Krampusznak' címen mozgalmat indítottak¹⁾ és ebben arra kérték a magyar keresztény társadalmat, hogy Szent Miklós püspök napjával kapcsolatban ne tűrje és ne pártfogolja az egyre elhatalmasodó krampusz-kultuszt, s ne is emlegesse, még kevésbbé ajándékozza e napon az ördög képét gyermekeinek, hanem térjen vissza Szent Miklós püspök tiszteletére s tegye ismét a tiszta öröm, nem pedig az ijesztés árán szerzett boldogság ünnepévé december hatodikát.²⁾ A mozgalom indítóokát nem tudományos kutatások, hanem vallási és nevelési szempontok szolgáltatták, s talán éppen ez utóbbiak hangoztatásának tulajdonítható, hogy Budapesten s több nagyobb városban a mult év adventjében alig akadt kirakat, amelynek a sarkában Krampusz meghúzózkodhatott volna. Így a győri mozgalom sikerrel járt, a keresztény közönség ismét Szent Miklós püspököt fogadta kegyébe, aki a Jézuska előhírnökeként körüljár, hogy a jó gyermekeket megjutalmazza, a csintalanokat pedig figyelmeztesse, hogy jók legyenek és ki ne érdemeljék a virgács-csal járó büntetést.³⁾

* * *

Szent Miklós, aki a negyedik században mint Myra (Lykia) püspöke szentség hírében halt meg, Kis-Ázsia népeinél már a VI. században nagy tiszteletnek örvendett.⁴⁾ Életrényaeit csakhamar a legenda is bearanyozta, ami által a Szent tisztelete még nagyobb s még bensőbb lett. S a keleti egyház nem fáradt bele a magasztalásba, sőt már igen korán hivatalosan is ἁγῆλος (angyalhoz hasonló), ἐπίγειος ἄγγελος (földi angyal), οὐράνιος ἄνθρωπος (menynyei, isteni ember) néven emlegette s hamarosan ὑπερ-ἄγιος

¹⁾ Kísérletet régebben is tettek erre. Főképen a győri karmeliták szorgalmazták a krampusz-tisztelet elleni küzdelmet.

²⁾ V. ö. Győri Katolikus Tudósító, 1935. évf. 7. sz.

³⁾ L. az 1935. év dec. 6. körüli napisajtót.

⁴⁾ V. ö. ANRICH GUSTAV, Hagios Nikolaos — Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche, 2. köt., 1913 és 1917.

'nagy szent'-nek is nevezte.¹⁾ Ezáltal, majd pedig az élenkebb bizanci és római érintkezések következtében is tisztelete a VIII. században már Itália földjén is gyökeret vert, s 1087-ben, amikor reliquiáit Bariba vitték, oly nagy arányokat öltött, hogy az Alpeseiken is túlterjedt s egy-kettőre nemcsak Közép-, hanem Észak-Európát meghódította. A Szent tiszteletét legendái is követték, s ezek közül jelesül azok virágoztak Európában, amelyek jószívűségét, jótékonyosságát és bőkezűségét magasztalták. Ez utóbbi erényéből kelt életre emléknapjának előestéjén (dec. 5.) az a szokás, hogy valaki Szent Miklósnak öltözött s ellátogatott gyermekes családokhoz, hogy ott a gyermekeket megjutalmazza.²⁾ De rossz pedagógia lett volna jó és rossz gyermeket egyaránt megjutalmazni, morális kárral is járhatott volna a jónak és a rossznak a meg nem különböztetése, mivel ez bűnrevelés lett volna. Ezért a Püspök esti körútján csak a jó gyermekeket jutalmazza, a rosszakat pedig „a középkori paedagogia latin nevű büntető eszköze(vel), a virgác(csal)“³⁾ megfenyegeti, sőt meg is bünteti. Azonban bármekkora legyen is az igazságszolgáltatás tekintélye, szent emberhez mégsem illő a virgáccsal való verés! Viszont az igazságból engedni nem szabad! Hogy tehát ennek is eleget tehessen Szent Miklós, a középkor a büntetés kiosztása céljából kíséret adott melléje s ezt a mennyei szent mellé nem az iskolából, hanem onnan hívta, ahol vallása tanítása szerint a gonoszokat, a rosszakat büntetik, a pokolból.⁴⁾ Ezért ördögi alak a Szent kísérlője, s ezért utal neve is — hol kézzelfoghatóan, hol leplezetten — pokoli származására.

* * *

¹⁾ V. Ö. MEISEN, KARL, Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande, 1931, 51. l.

²⁾ A legendákat ugyancsak MEISEN tette alapos tanulmány tárgyává (u. o., 296—307) és ugyanő világította meg legbővebben a Szent Miklós-nappal kapcsolatos népszokásokat is (u. o., 390—527).

³⁾ KATONA LAJOS, Irodalmi tanulmányai, 1912, 2, 320. l.

⁴⁾ Sokféleleképen magyarázzák e szokás keletkezését. Régebben arra gondoltak, hogy a germán mitológiából szakadt ki az ördög (démon) alakja. MEISEN ezt cáfolja s inkább a középkori misztériumjátékokban szereplő ördög alakjára, a középkor ördöghitére, stb. utal. Nem utolsó szempont a pedagógiai sem, amint azt WREDE St. Nikolaus cikkében is helyeslőleg olvashatjuk: „Hierbei (bei der Einkehr des Heiligen) handelt es sich um einen aus kirchlich-religiöser Pädagogik erwachsenen Brauch und Gegenstand.“ (Hwb. des dt. Aberglaubens, St. Nikolaus, 1093. l.)

MEISEN nagy Szent Miklós-tanulmányához kérdőívek kibocsátásával fogott s a visszaérkezett válaszlapok alapján megállapította, hogy a dec. hatodiki népszokásban szereplő fenyegető alaknak általában s legnagyobbbrészt „Ördög” a neve, jóllehet sok más név is szolgál megnevezésére. Így jelzésére szolgál „*Düvel*, auch *Mann-Düvel* (= Teufel, Mann-Teufel) ... in einem groszen Teile der nördlichen Rheinprovinz...; daneben begegnen hier: *der Schwarze*, *der schwarze Mann*, *der schwarze Peter*, *schwarz Käspeschen* (= schwarzer Kaspar), *Pluto*, *Namen*, die ebenfalls den *Teufel* bezeichnen ... Innerhalb des belgisch-niederländischen Gebietes heisst der Begleiter nach seinem schwarzen Aussehen in Belgisch-Flandern „*Le More*“, in den Niederlanden allgemein '*swarte Pitt*' oder '*Pietermann*'. Und wie in den westlichen Teilen, so führt der Begleiter auch im Süden und Südosten den Namen des Teufels. In Schwaben droht man den Kindern mit dem '*Klos*' und seinem Begleiter, dem '*Teufel*'. Weiter heisst der Begleiter '*Cert*', d. i. Teufel, in den tschechischen Teilen Böhmens... (418 l.) '*De ohle Knecht*' (Mogk ezt Knecht Rubbert vagy Rupprechte vonatkoztatja) ... (420 l.) *Beelzebub* heisst der Begleiter des Nikolaus in einem groszen Teile der mittleren Rheinprovinz... Der Name '*Pelzebub*' ist dann auch aus Baden und Hohenzollern belegt. (422. l.) ... Auf die Teufelsgestalt, die der Begleiter verkörpern soll, weisen weiter auch mehr oder weniger noch die folgenden Namen hin: *Bartel*, *Parl*, auch *Spitzpartl* ... *Semper* (... Zemper und Zember ... 423. l.) ... *Hans Muff* ... *Stämpes*. *Dollochs* ... *Grampus* wird der mit dem gabenspenden Nikolaus erscheinende Knecht in Bayern und Österreich genannt.¹⁾ Je nach der Gegend begegnet der Name in verschiedener Lautgestalt: *Grampos* oder *Krampes* ... (424. l.)²⁾

WREDE Szent Miklós püspök emléknapijával kapcsolatban s MEISEN munkájának bírálataiban azt mondja: „Die landschaftlich wechselnden Namen und Gestalten des schreckhaften Begleiters

¹⁾ MEISEN, u. o., 416—445. II.

²⁾ SCHMELLER (Bayerisches Wörterbuch, FROMMANN átdolgozásában 1872) *Grampus*, *Grampes*, LEXER (Kärntisches Wörterbuch, 1862) *Grampos* oder *Krampes*, SANDERS (Ergänzungswörterbuch der deutschen Sprache, 1885) *Krámpus* (-es), UNGER-KHULL (Steirischer Wortschatz, 1903) *Krampus*, s a modernebb lexikális művek is általában *Krampus* néven ismerik Szent Miklós kísérőjét.

verdienten ... eine erschöpfendere Erfassung und noch genauere Abgrenzung als bisher versucht worden ist.“¹⁾ E sorok, valamint VISKI KÁROLY e mondata „A Miklós-napi mikulásnak semmi hagyományos tárgyi alakja nincs (csupán a legnyugatibb határ-szélen kezd újabban láncos Miklós-ként jelentkezni“²⁾ kérdőívek kibocsátására készítették. A beérkezett válaszok³⁾ tényleg arra mutatnak, hogy a magyar nép december hatodikát általában alig ünnepli s ahol mégis megemlékezik róla, ott az intelligencia s az iskola (főképen óvoda) révén jutott a Mikulás-nap birtokába.⁴⁾ A hazai németajkú nép és bármilyen nyelvű szomszédsága azonban ismeri Szent Miklós napját, de érdekes, hogy e helyeken ritkán a jóságos Püspök szokott a gyerekeknek megjelenni, hanem *Ördög, Miklós, Miklau, Niklā, Niglau, Nikklā, Mikolaus* és *Mikulás-bácsi* néven inkább a *Krampusz*, aki nem annyira ajándékot, mint inkább virgácsot, láncot és botot osztogat a vele találkozókna.⁵⁾

Az eddigi tudományos kutatásokból és saját kérdőíveink vá-

¹⁾ Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, St. Nikolaus, 1097. l.

²⁾ A Magyarország Néprajza 2, 407. l.

³⁾ 97 válasz érkezett mai napig kezemhez. Ezek között Csonka-Magyarország majdnem valamennyi vármegyéje szerepel. A tiszta magyar községek közül a legtöbb nem ismeri Szent Miklós napját; amelyik ismeri, Mikulás-napról beszél s a láthatatlan vagy látható Mikulás-bácsitól vár és kap ajándékot. A látható Mikulás-bácsival legtöbbször együtt jár a Krampusz. A német községek Teufel stb. néven ismerik Szentünk kísérőjét és csak nagyritkán nevezik *Krampus* néven a láncos gyermekijesztgetőt. Érdekes, hogy Bogyoszlón (Sopron m.) a Mikulás-bácsi ördög, és még érdekesebb talán, hogy a borsodmegyei Kistályán (tisza magyar község!) angyal és teveháton járó *Kriszkindli* Mikulás püspök kísérője.

⁴⁾ E helyeken, ha Szent Miklósnak (Mikulás, Mikulás-bácsi) van kísérője, akkor *Krampusz* a neve.

⁵⁾ Ez a szerepcsere sok vidéken tapasztalható. Ebből magyarázható a névcsere is. Érdekes, amit KATONA LAJOS (i. m., 316. l.) mond: „... a ficzkót minden kétséget kizáróan Krampusznak vallja egész felszerelése. És mégis mérget mernék rá venni, hogy Mikulásnak mondaná a legtöbb fővárosi gyermek, a mint a szeme elé kerülne. Viszont nem egyszer hallottam, hogy a tisztas, hófehér szakállú, teljes püspöki díszben álló Mikulásokat meg Krampuszoknak mondták az apróságok.“ Ma a Krampuszt sokan Mikulásnak mondják!

Érdekes ezzel kapcsolatban KATONA e megjegyzése még: „Pedig a jó Miklós püspök, a kit — nem is tudom, miért kell nekünk magyaroknak a tótos „Mikulás“ néven emlegetnünk — annyit mindenesetre megérdemelve, hogy ne tévesszék egészen össze a kíséretében járó ... Krampusz-szal.“ (U. i.)

laszaiból valószínűnek látszik, hogy a nép ott, ahol a Krampusz nevet ismeri,¹⁾ csak másodsorban hívja az ördögi maszkban megjelenő Szent Miklós-napi 'Ijesztgető'-t e néven.²⁾ Ez a kétnevűség aztán arra mutat, hogy a nép e nevet csak később és másoktól tanulta el. De nemcsak ez, hanem még az is következik e megállapításból, hogy a nálunk is egyre terjedő *Krampusz* név, amely hozzánk minden bizonnyal Ausztriából származott,³⁾ nemcsak nálunk, hanem osztrák területen is újabb keletű és idegen is, mert a latin *-us* képző legalább is azt mondja, hogy a szóbanforgó név a német néphez is idegen, vagy mindenesetre felsőbb rétegből, illetőleg deákös környezetből jutott el.

* * *

Ha ezekután most már a Krampusz név eredete és jelentése iránt érdeklődünk, megszólaltatjuk előbb azokat a tudósokat, akik e kérdéssel már foglalkoztak. Így elsősorban SCHMELLERT hallgatjuk meg, aki híres szótárában ezeket mondja: „Der Grampus, Grampes (östr.) Popanz, Poltergeist; (der krainerische Krampus; Kopitar.) CASTELLI, Wbch. 148. Vielleicht das corrumpierte Hieronymus.⁴⁾ SANDERS röviden csak ennyit mond: „Krämp-us (-es) m.: (östr.) 1. Wadenkrampf, Hügel, 95. 2. Knecht Ruprecht (s. d.) ...“⁵⁾ SCHNELL Donin munkája alapján⁶⁾ a névről ezt írja: „Im Jahre 1112 soll der Benedictiner Abt Rupprecht von Cöln angefangen haben in der Christnacht die

¹⁾ Azt a népréteget, amely csak az iskola vagy az árusított ördögfigurák révén jutott a Krampusz fogalmához, itt nem vesszük figyelembe

²⁾ GERAMB (Deutsches Brauchtum in Österreich, 1924, 103. l.) a Püspök kíséretéről ezeket mondja: „Allein im Volksglauben ist seine (St. Nikolaus) Gestalt mit alten heidnischen Götter- und Mythengestalten verwoben, die heute als Schimmelreiter, Bartl, ... Klaubauf, Berchtl, Pudlmutter und Klaubauf den „heiligen Mann“ begleiten.“ S csak azután, amikor elmondta, hogy a falu és város ma lényegében egy gondolatot ünnepel december 6-án, írja: „St. Nikolaus im Bischofsgewand erscheint am Abend mit dem pelzigen, kettenrasselnden, gehörnten und rotzungigen „Krampus“ ...“ Ebből is az következtethető, hogy a Krampusz alakja és neve csak később került a nép képzelet- és szókincsébe.

³⁾ Luca a „Krampusz női mása és vele együtt idegen eredetű nálunk“. (Révai Nagy Lexikónja.)

⁴⁾ SCHMELLER S. A., Bayerisches Wörterbuch, 1872².

⁵⁾ SANDERS D., Ergänzungs-Wörterbuch der deutschen Sprache, 1885.

⁶⁾ DONIN, LUDWIG, Leben und Thaten der Heiligen Gottes, 2, 51. l.

erste hl. Messe zu lesen, als mehrere Ortsbewohner beiderlei Geschlechtes auf dem nahe gelegenen Kirchhofe erschienen, daselbst tanzten, weltliche Lieder sangen und allerlei Unfug trieben. Der Ermahnung des Abtes leisteten sie keine Folge, weshalb er sie verfluchte, ein ganzes Jahr lang ohne aufhören bei Tag und bei Nacht fortzutanzten. Erst nach einem Jahre sprach sie der Erzbischof von Cöln von dem Fluche los. In Folge des langen Tanzens sollen mehrere Männer und Frauen den *Wadenkrampf* bekommen haben und von diesem Krampf soll der in Wien übliche Ausdruck *Krampus* für den Knecht Rupprecht stammen.“¹⁾ Újabb etimologiai szótárak, lekszikonok s egyéb szótárak e szót általában nem fejtegetik,²⁾ csak MEISEN igyekszik fényt deríteni rá, amikor ezeket írja. „Etymologisch gehört das Wort wohl zu mhd. krammen = „mit den Klauen packen“, eine Bedeutung, die zu der Rolle als Teufelsfigur, die der Begleiter auch hier spielt, vorzüglich passt.“³⁾

SCHMELLER szómagyarázata téves.. A többi három fejtegetés, ha DONIN elbeszélése naivnak is látszik, alapján egymással összefügg, mert a kfn. *krammen*, továbbá kfn. *kramme* (*krampf*); egy közös germán **krampa*-tőre megy vissza, amellyel megint az angol *cramp*, ószász *kramp* és ófn., kfn. *krampf* is összefüggésben áll.⁴⁾ Sőt még az úfn. *krümm* is rokon ez alakokkal!⁵⁾ ⁶⁾

¹⁾ SCHNELL, EUGEN, Sanct Nicolaus der hl. Bischof und Kinderfreund, sein Fest und seine Gaben, 1883, 69. l. (Bonomi Jenő jegyzeteiből.)

²⁾ Erdemes talán felemlíteni, hogy Meyers Konversations Lexikonja (1888) nem tesz róla említést, a WETZER-WELTE-féle Kirchenlexikon (1895) ismeri Krampust („ist wohl eine thatsächliche Verspottung des alten heidnischen Wodan.“ 4, 1437. l.), a Grosser Herder (1933) megemlíti („öst. Name für den Begleiter des hl-Nikolaus“), a Sprach-Brockhaus (1935) *Krampus* címszó alatt „Begleiter des heil. Nikolaus in der Gestalt eines Teufels“-nek mondja, DUDEN pedig az 1930-as kiadásban így ír: „*Krampus*, öst. St. Nikolaus“, az 1934-esben pedig már hozzászeli: „*Knecht des Sankt Nikolaus*“.

³⁾ MEISEN i. m., 424. l.

⁴⁾ Der germ. Wurzel eignete die Bedeutung des „krampfhaft Zusammengezogenen, Gekrümmten“. (KLUGE, Etym. Wb., 1915⁵, 264. l.)

⁵⁾ KLUGE, Fr. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 1915⁵, 258. l. és 1934¹¹, 326. és 333. l. (krumm).

⁶⁾ HEINTZE-CASCORBINÁL (Die deutschen Familiennamen, 1925⁶, 213. l.) *Hieronymus* keresztnévnek egy származéka a *Grommes*, *Grummes*, *Krummes* név!

Érdekes azután, hogy ugyanebbe a szócsaládba tartozik a közép- vagy alnémetből a felnémetbe jött úfn. *Krampe* szó is, amely GRIMM¹⁾ és SCHMELLER,²⁾ valamint PAUL³⁾ és KLUGE⁴⁾ s minden újabb német szótár szerint⁵⁾ '*Haken*' vagy '*Klammer*', sőt '*Kralle*' jelentéssel is bír s magyarra '*horog*, *kampó* s *karom*' szóval fordítható. A bajor nyelvjárásterületen (jelesen osztrák területen s Nyugat-Magyarországon) pedig *krampen*, *krampm*, *kraumpm* alakban ismeretes a *Krampe* szó, s *mistkraumpm* alakban két nagy kampóval ellátott csákyaszerű eszközt jelent. De jelzik e szóval durvább beszédben a tehén körmét, a ló patáját is, míg a kutya s macska körmét a kicsinyített *kramp!* szóval *nevezik meg*. *De nemcsak az állatok*, hanem az ember körmét is így hívják, ha azok nagyságát vagy éktelen alakját akarják kifejezésre juttatni. Kedveskedésből a *kramp!* szót használják az emberi körmök jelzésére, s a szóból aztán a körmökkel való karmolást is *kramp!n*-nak mondják. Már GRIMM is említi szótárában, hogy BERTOLD teutsche theol.-nak 6 előszavában ezt mondja: „dieselben laszt deufel nimmer aus seinen krämpeln...“⁶⁾ nálunk⁷⁾ pedig tréfás megjegyzésként mondják csintalan gyerekekre, ha valaki angyalnak mondja; „*jo an eigl, owə mit kramp!n*“, „igen, angyal, de *karmos* angyal“. A *krampe* szó karom-jelentésével függ össze a kfn. *krammen* szó „mit den Klauen packen“ s a nyugat-magyarországi *Kraumpm* csúfnév is, amellyel egyrészt esetlen, öreg vagy ügyetlenül járó állatot, másrészt formátlan, esetleg nagykezü, vagy pedig öreg embert is (*oldə kraumpm*) jelölnek. Ilyen résztjelölő szónak az egészre való jelentésátvitelével a felsőbb réteg, de az alsóbb is, a hite szerint éktelen, éles és nagy karmú ördögöt is *krampm*-nak, azaz „*Karmos*“-nak mondhatta volna. De nem *Kraumpm*/*Krampm* hanem *Krampus* a Szent Miklós nap-

1) GRIMM, J. u. W., Deutsches Wörterbuch, 1854-től.

2) SCHMELLER, i. m.

3) PAUL, H., Deutsches Wörterbuch, 1897 és 1908².

4) KLUGE, i. m.

5) MATTHIAS, Das neue deutsche Wörterbuch, 1931.

DUDEN, Rechtschreibung, 1934¹¹.

Sprach-Brockhaus, 1935. (Kramme és Krampe alatt!)

6) K-betűs kötet, 2008. I.

7) Szentgotthárd környékén.

ján szereplő ördögi alak neve! Hogyan került tehát a 'karmos'-t jelentő kangsúlyos német *kramp*-töszóhoz a hímnemű főnevet alkotó latin eredetű *-us* képző?

A névfejtegetést megelőző sorokban már előre jeleztük, hogy az idegen *-us* képző vagy idegen, vagy legalább is deákos műveltségű környezetből való származásra mutat. Az azt követő sorokban pedig kimutattuk, hogy a *Krampusz* név az úfn. *Krampe* szó hangsúlyos 'kramp' tövéből és latin *-us* képzőből alakult. A szóalkotás e formája a németésnél nem ismeretlen. A családnév képzésénél is találunk példákat (*Schuster-Schustehrus*, *Krätzel-Crecelius*, *Klaus-Clausius*, *Kloss-Clossius*) rá,¹⁾ és a deákos műveltségű osztály köznyelvében is látjuk e gyakorlatot, amely különösképen a főiskolai bajtársi környezetben fejlődött ki. Főjellemvonása e nyelvnek, hogy erősen humanisztikus befolyás alatt áll, „(der sich) in einer Fülle übermütiger Mischbildungen (äusert), in denen deutsche Worte lateinische oder gar griechische Endungen annehmen.“²⁾ Ennek a nyelvnek, amely a főiskolás közönségénél az abszolutorium után is tovább él, köszönjük az ily felemás szavakat, mint *Fidibus*, *Buckelorum*, *Hallorum*, *gassatum-gassatim*, *Grobianus*, *Pffifikus*, *Luftikus*, *Schwachmatikus*³⁾ és ugyanennek a főiskolás műveltségű körben megszokott szóalkotásnak köszönjük a mi krampuszunkat is, amely jóhangzásánál, érdekességénél és kifejező erejénél fogva hamarosan a műveltebb közönség kedvence lett s ezen keresztül a néphez is gyorsan utat talált.

¹⁾ KLEINPAUL, R., Die deutschen Personennamen, 1909, 121. l.
HEINTZE CASCORBI, Die deutschen Familiennamen, 1925⁶, 71. ll.
BAHLOW, HANS, Deutsches Namenbuch, 1933, 72. l.

²⁾ KLUGE, FR., Unser Deutsch, 1914³, 92. l.

³⁾ U. i.

⁴⁾ V. Ö. WILLMANN (Deutsche Grammatik, 1899², 382. l.) az ily képzéseket „Bastardbildung“ néven, WASSERZIEHER (Woher? 1920^a) *Fremde Endung* (und *Betonung*) *deutscher Wörter* címszó alatt tárgyalja az ily képzéseket. WAAG (Bedeutungsentwicklung unseres Wortschatzes, 1915³, 148. l.) a Grobian- és Grobianus-féle szóképzésnél tréfás szóalkotásra gondol: „Worin scherzhafte Ableitung mit lateinischer Endung vorzuliigen scheint: darauf weist die Form Grobianus des 15. Jahrhunderts hin.“

Hogy a *Karmos-Krampus* szülőhelye Bécs, mint SCHNELL gondolja s hogy a bécsi vásár krampuszai révén terjedt el az osztrák nyelvterületen, az valószínű; az pedig, hogy a *Krampusz* név hozzánk Ausztriából jött, még pedig a vörösnyelvű szarvas krampuszfigurákkal,¹⁾ szinte biztosra vehető.²⁾

SCHWARTZ ELEMÉR.

¹⁾ „Der Wiener Weihnachtsmarkt stellt seine schreckhaften Weihnachtsteufel, die ‚Krampusse‘ in feuerroten Gewändern zur Schau.“ (SPAMER, Die deutsche Volkskunde, 1935, 2, 174. l.)

²⁾ A ‚Krampusz‘ név keletkezésének ideje és hozzánk való útja újabb kutatás tárgya lehetne.

Pereputty.

Ezt a sajátságos, a rokonsági terminológia körébe tartozó szavunkat többen igyekeztek megfejteni. SZARVAS GÁBOR (Nyr. XIX, 97—100) szerint a „már külsejénél fogva idegennek fölismerhető szó” az oláh *prepaš* 'fetus, fetura' „képmása”. ALEXICS GYÖRGY (Nyr. XX, 133—134) viszont az oláh-szláv *porobok* 'Kind' szóból származtatja. SZINNYEI JÓZSEF (Nyr. XXIV, 484—485) elveti az idegen eredet gondolatát s számbavéve azt is, hogy a szónak a népnyelvben helyenként 'cókmók' jelentése van, olyanféle ikerszónak tartja, mint *reze-ruza*, *retye-rutya*, *retye-mutya*, *retye-putya* 'mindenféle rokonság, atyafiság, pereputty'.

Pereputty szavunk mai nyelvérzékünk szerint a CZUCZOR-FOGARASI-SZÓTÁR szavaival élve „alsóbb beszéd- és írásmódba való kifejezés”. SZARVAS GÁBOR hasonló értelmű megállapításához hozzáfűzi még, hogy „bezzeg másként volt ez hajdanában, a mikor még ős apánknak Ádámnak és az isten kedvelte Ábrahámnak ivadékait is pereputtynak nevezték a szent könyvek írói” (vö. Nyr. XIX, 97).

A *pereputty* szó — amint a NySz. adataiból kitűnik — nyelvünk régi szókészletéhez tartozik.

A NySz. szerint „*përëputty*: familia, progenies, cognatio, posterī, proles, soboles MA. geschlecht, stamm, hausgenossen PPB. Adamnak mindõn pereputtia az az teljes embõri nemzete (TihC. 207). Lattatyk vala az Abraham maradekynak peret-pwtyanak lenny (Komj: SzPál. 21). Mind niaian az vrakra támadánac es hatuan niolczat ottan le vágának, kiknec minden pereputtiokat leuelessé teuék (Szék: Krón. 174). Saulnac isten azt paranczolya, hogy az amalekitákat mind pereputtiostúl le vággia (Mel: Sám. 29). Ha csak haszontalan herék az luther-calvangelikus kiáltók, meg menekednek a fizetéstúl sokan, kik pereputtyostúl tarttyák az praedikátorokat (Pázm: Kal. 135). Sivnac rivnac az istenteleneknec minden nemzetségei, pereputtyoc (MA: Scult. 1046). Ebben az egyben nem vétkeznek a tanítók,

hogy valami magoknak és pereputtyoknak szükséges, azt mind el veszik (Pós: Igazs. I. 728). A napnak világosságot nem szenvedheti el az őrdög, mint a bagoly, a vakundok s ama pereputtyok, szárnyas egerek (Tof: Zsolt. 655). Tegnap érkezett oda a Bertsényi ur minden pereputyostól (Mik: TörL. 40).“

CZUCZOR-FOGARASI szótára a *pereputty* mellett a *pereputy* alakot is ismeri: „Ezekután csak azt nézem, mikor fog ked ide érkezni, de minden pereputyástól kell ide jönni“. (Mikes XXXII. levelében). CZUCZOR-FOGARASI értelmezése szerint a *pereputty* vagy *-puty* „gyűnév, mely jelenti bizonyos családnak összes sarjadékait, minden ivadékait, öregét, apraját, szóval az egész családot, legszélesb értelemben, ide tartozván a *sógor*, *ángy*, *koma* is.“ Ugyanott azt is olvassuk, hogy „a ‘*pereputty*’ családot jelent, melyet a sarjadzó ivadékok, gyermekek, kisdedek alkotnak, honnan a család nem egyéb, mint a családapa és anya szülöttei együtt véve, miért a pereputtyot megkülönböztetjük amazoktól, midőn így szólunk: *nincs pereputtya, pereputtyostul elment* stb. Ez értelemben e szónak első részével megegyezik a szuomi finn *perhet* v. *peret*.“ A CZUCZOR-FOGARASI szótár különben a szót, mely beletartozik szerinte a *gyimgyom*, *ringyrongy* stb., stb. összetételek családjába, a magyarból igyekszik megfejteni.

Az én felfogásom szerint a *pereputty* vagy *pereputy* szó a magyar nyelv szókincsének legősibb rétegébe tartozó elhomályosult összetétel. Az összetétel első tagja a *pere* szó, mely uráli eredetre megy vissza s melynek a következő megfelelői vannak: f. *perhe* (< *pereh*), Agr. *pereh*, part. *perechtes*, Renv. *perhet*, szavói *peret*; karj.-aun. *pereh*; vepszá *pefeh*; vót. *pere*, part. *perestä*; észtD. *pereh*, észtÉ. *pere*; [lív *peri'miez* 'isäntä'] 'familia' (vö. SETÄLÄ, ÄH. 312). A finn *perhe* < *pereh* szó eredetibb **peres* alakra megy vissza, melynek pontosan megfelel lp. *bæraš*, gen. *bæraša* (vö. u. ott 320, WIKLUND, UL. 170). A szóvégi *š* képzőnek fogható fel. A szó CASTRÉN szótára szerint megvan a jurákszamojédban is: *përeña* 'Verwandter'. A *-ña* minden valószínűség szerint képzőelem. Az uráli- és a fgr. szókezdő **p*-hangnak a magyarban — mint tudjuk — általában *f*-a folytatója, de ismerünk olyan biztos eseteket is, melyekben az eredeti **p*-szókezdő hang megmaradt. A *para*, *paraj*, *por* szavak csoportjába belesorolható a *pereputty* v. *-puty* szavunkban meg-

örződött 'család, háznép' jelentésű *pere* szó is, sőt — amint mindjárt látni fogjuk — a *putty*, *púty* is.

Az összetétel második tagja *putty* vagy *púty*. A két alak közül *púty* az eredetibb, melynek pontos mását megtaláljuk a tavdai vogulban a 'fiútestvérek (= atyafiak)' jelentésű *jū-pūt* összetétel második tagjában.

A vogT. *jū-pūt* 'fiútestvérek (= atyafiak)' kifejezés egészen világos. Az első tag azonos az alsótavdai *jū* 'apa; vater' jelentésű szóval (vö. SZILASI vogÉ. *jā'i*, K. *jā*, KL., P. *jāi*, T. *jāu*, AT. *jū*). A második tag szintén nem szorul magyarázatra: nem más, mint az alsótavdai *pū* 'fiú; söhn' szónak (vö. SZILASI vogÉ. *pī*, K. *pou*, *pōu*, K., KL., P. *pū*, T. *pōu*, AT. *pū*) -*t* többes jellel ellátott alakja. A tavdai vogulban ugyanis — mint MUNKÁCSI megjegyzi (vö. VogNyj. 260) — egyes rokonsági kifejezéseken a többes jel a szabályos -*t* alak mellett néha -*l* alakban jelenik meg.

Példák: *jū-pūt!* 'testvérek!' (MUNKÁCSI, VogNyj. IV, 354); *jū-pūt! khot lāx-sei miniu in?! jū-pūt amálllēt: numās-pāl lāx-sei miniu!* 'testvérek, melyik út mentén menjünk most? — A testvérek felelnek: menjünk a jobboldali út mentén!' (u. ott 352); *jiwānā-pūt muš khult hhōjēt* 'testvérei a kis házban fekszenek' (u. ott 353); *jiwāni-pūt nōñ-roxtàst* 'testvérei fölijedtek' (u. o. 355); *jiwāni-pūt vōnēt* 'testvérei ülnek' (u. ott); — *āwit kun-kālst tōnāl* 'a leányok kijöttek a tóból' (u. o. 363—364); *āwit jinālt tux kōtkēts kālūn* 'a leányok után magát kötötte a kötéltre' (u. o. 359); *nāl-sōpnāt pil-sōp vāitēñ āwit-mās vāxxā'tlēt* 'az orratlan és a fületlen a szép leányok miatt verekednek' (u. o. 360); *nāl-sōp jālōx māt ālni vāitēñ āwit ērū-sōjān khālāntil* 'az orratlan az alvilágban (alsó földön) lakó szép leányok énekszavát hallja' (u. o. 358); *tārēn-pū āwit-pāxēn jis* 'a medvefiú a leányokhoz jött' (u. o. 359); — *jānū pōwī khārāulātāl mārš, tūl minānt mišākitlēt* 'nagyobbik fia örködik egy keveset, azután elmegy a leányokhoz' (u. o. 344); *jēt pōwī jānū jāwī-pōu khaitēl tuxšā' mišākitlēt ilkālel* 'középső fia nagyobb testvére módjára szintén a leányokhoz mendégél' (u. o. 344).¹⁾

¹⁾ Hasonló összetételek nemcsak a vogulban vannak, hanem az osztjákban is; SZILASI vogÉ. *jā'i-pī* 'bátya, öcs, atyafi; älterer, jüngerer bruder, anverwandter', *jā'-āyi* 'nőtestvér; schwester'; K. *jā-pōu* 'bátya', *jā-pōyiñs* 'testvérek; gebrüder', P. *jāi-ā* 'testvér', AL. *jāum-pū* 'bátyám', T.

Érdekes szókinszbeli egyezésekre is hivatkozik MUNKÁCSI. A m. *tó* szónak hangalakban, jelentésben tökéletes mása a vogT. *tō* szó. Az 'epe' fogalmának jelölésére csak a tavidai vogul nyelv használja a *tēp* szót, mely hangtanilag is pontos megfelelője *epe* szavunknak. A többi vogul nyelvjárásban a vogT. *tēp* szónak megfelelő *tāp*, *toāp* szó csupán 'medveepe' jelentésben él a medveműnyelvben, az 'epe' fogalmát a vogul nyelvjárások általában *vošrēm*, *vašrēm*, *kwasérēm* szóval fejezik ki, melynek 'sárga' jelentése is van.

A magyar *púty* ~ vogT. *pūt* nem csupán a magyar—tavidai vogul szókinszbeli egyezések számát gyarapítja, hanem — mint már említettem is — fontos alaktani egyezést is bizonyít: *pereputty*, *perepúty* szavunkban az uráli *-t többes jelnek ugyanazon -t folytatója maradt meg, mint a tavidai vogulban a rokonsági terminológia fentemlített gyér eseteiben.

N. SEBESTYÉN IRÉN.

A matriarchátus nyomai a magyar népi családnevekben.

A patriarchális kultúrán kívül, amelyben a nőt rablás, vásárlás vagy szerződés útján szerzik, és a gyermekek a férfi családjába tartoznak, nevüket s vagyonukat apjuk után öröklik, volt egy ú. n. matriarchális kultúra is, amelyben a le származás az anya vonalán történik; az apa kevés szerepet játszik, sokszor ismeretlen is marad, a genealógiában nem számítják. A vagyont is az anya oldalán öröklik, s itt is néhol a leánygyermek részesül előnyben. A gyermek apja után nem örököl. A matriarchátusra jellemző a matrilocális forma. A nő szülei házában marad, a maga törzsén belül él tovább is; a férj is vagy követi feleségét s ennek családjával szolgálati viszonyba lép, vagy a maga törzsében maradva csak látogatja feleségét. Természetesen a későbbi fejlődésben az apa is beleszól felesége vagyonának kezelésébe és gyermekei nevelésébe. Ez a kultúra nemcsak a primitíveknél található meg, hanem maradványai, emlékei kimutathatók a művelt népek népi hagyományai közt is.

A matriarchátus a vőnek a feleség családjába való befogadásával, az ú. n. a m b i l - a n a k házassággal kezdődik. Erre az első magyarországi adatot WLISLOCKI említette a sátoros cigányokról. E szerint, mihelyt a cigány megnősül, a feleség törzséhez köteles csatlakozni, vezetéknévét pedig felesége törzsének nevét veszi fel, s mind ő, mind utódai a feleség törzséhez számítnak és onnan is örökölnék. De ugyanez időből említik ezt a szokást erdélyi oláh községekből is. MOLDOVÁN írja a mőcokról, hogy amikor valamely családban a fiág kihalt, s az örökség a leányé lesz, az, aki őt feleségül veszi, odaköltözik a leány családjához s ennek nevét veszi fel a magáé helyett. Helytelenül hozták azonban ezzel kapcsolatba a székely fiúleány-intézményt, mert a székely fiúleány nevét a férj csak örökbefogadás útján vehette fel.

A szokást Oroszország területén is sok helyt megtaláljuk.

A votjakoknál, jakutoknál és burjátoknál az egyes nemzetségek egy-egy nemzetség-anya leszármazottainak vallják magukat, sőt a votjakok régen nem is az apjuk, hanem az anyjuk családi nevét viselték; de ez a beházasodás a mordvinoknál és permiek-nél is előfordul s itt is mindig az anya családnevének felvételével jár.

A feleség családjába való beházasodás a magyar népnél is szokásos. Kalotaszegen *rászállás*-nak vagy *odaszállás*-nak nevezik a beházasodást, az após házában dolgozó vőt pedig *idegennek* hívják. TAGÁNYI ugyan azt mondja; „arról azután, hogy az ilyen beházasodó felesége nevét venné fel, eddig nincsen tudomásunk“, de JANKÓ Kalotaszeg c. munkájában (139.) azt írja: „ha a szegénysorsú legény a leány családi vagyonára költözik, vagyis kalotaszegiesen „a leányhoz elmegy fiúnak“, ilyenkor a telek nevét veszi fel“. BAKSAY az Osztrák-Magyar monarchiában (VII, 2 : 75) azt írja: „az egyetlen lány nem *eladó*; az egyetlen lányra *vőt szállítanak*, s ilyen célra kikeresik a legkülönb legényt; delit, munkásat, becsületest, ki régebben nevét is felvette felesége családjának s a névvel együtt a gazdaságnak is tulajdonosává lett.“ Kassa vidékén (Nyr. XXV, 384) is ismerik ezt a szokást; és ha a vőlegény a menyasszonyosháznál marad, azt mondják, hogy: „vőt vettek a házhoz.“ A befogadásnak azonban semmiféle szertartásos emlékét nem ismerjük.

Természetesen itt nem törvényes és a hivatalos eljárásban is elismert névfelvételről van szó, de a nép ragaszkodik hozzá, s bizony a személyazonosság kétségtelen megállapítása végett a hatóság is kénytelen e megkülönböztető nevek használatát elfogadni. Ezen az alapon keletkezett népi ragadványneveink jó nagy része; nem csúf- vagy gúnynevek tehát ezek, hanem megkülönböztető nevek, amelyek egy messzenyúló népszokásban, a matriarchátus csökevényében (survival) gyökereznek.

A férj neve mellé tehát odasimul az anya család-, sőt család- és keresztneve: néha első, máskor második, de olykor a harmadik helyre, és így vidékenként különböző csoportosulások állanak elő.

I. A feleség családneve az első helyen: *Szarka* Kis, *Zsivora* Varga, *Cseh* Kráncz, *Jeszenák* Kráncz (Sárszentlőrinc, Nyr. VII, 142), *Berkes* Varga, *Bodri* Belevári (Csurgó, Nyr. XXXVIII, 44), *Csapó* Krúchió, *Vas* Kovács (Gyoma, Nyr. XL,

189). *Ábel* Ijjés, *Béles* Varga, *Boros* Boncos. (Szalonta, Nyr. XLIV, 75).

II. A feleség családneve a második helyen: *Nedevics Német* (Sárszentlőrinc, Nyr. VII, 94). Varga *Dezső*, *Tobak Simon* (JANKÓ, Balaton 397).

III. A feleség családneve a harmadik helyen, azaz a férj család- és keresztnéve után: *Szabó József Józsa* (JANKÓ, Balaton 397).

IV. A feleség család- és keresztnéve egyszóban a második helyen: *Szó Kisboris* Andris (Söreg, Földr. Közl. XIII, 200).

V. A feleség családneve apja keresztnévével első helyen: *Kirájpál* Kenéz (Szalonta, Nyr. XLIV. 75.)

VI. A feleség családneve apja ragadványnevével első helyen: *Paszujosszél* Balog (Szalonta, Nyr. XLIV, 75).

VII. Ha a férj nem befogadott vő, ritkábban kapja meg felesége családnevét, de a fiatalasszonyt legalább első gyermeke megszületéséig leánynevéen hívják; *Iványi* Lajosné tehát pl. továbbra is *Csók Fáni* (JANKÓ, Balaton 398), *Csapóné* meg *Sarkadi Szidi* (Ágya, SOMOGYI: Arad m. magyar népe 273). Gyermekeik azonban már megkapják anyjuk családnevét; a *Berkó* István fia pl. anyja családneve után *Pitu Berkó*, a *Pető* Jánosé pedig *Bendó Pető* lesz, *Pilinyben* meg, ha a gyermek nevét kérdik, ez nem az apja, hanem az anyja nevét mondja (Népr. Ért. X, 151).

Az anya családneve tehát átmehet a gyermekekre, de az unokákra és dédunokákra is, mégpedig éppoly szőrenddel, ahogy azt a férj neve előtt láttuk.

VIII. A nagy- vagy dédanya családneve az unokák apai neve előtt áll: *Domán* Szabó, *Tuller* Szabó, *Tuller* Szűcs (Sárszentlőrinc, Nyr. VII, 94), *Paizs* Belevári (Csurgó, Nyr. XXXVIII, 44), *Farkas* Tót, *Dezső* Varga (JANKÓ, Balaton 397).

IX. A nagy- vagy dédanya családneve az unokák apai neve után áll: *Horvát* *Böröcz*. (Sárszentlőrinc, Nyr. VII, 94).

X. A nagyanya család- és keresztnéve egy szóvá összeolvadva az unoka apai neve előtt áll: *Kispannis* *Kruchió* (Gyoma, Nyr. XL, 190).

XI. Legutoljára hagytuk a figyelemre legméltóbb eseteket, amikor t. i. a férj vagy a gyerekek, s továbbmenőleg az unokák apai családneve elvész és (ismételjük, nem hivatalosan, de főleg a hozzátartozók, rokonok, komák, szomszédok és jó ismerősök között) az anya, nagy- vagy dédanya leány-családneve öröködik meg rajtuk. Sándor Mihály pl. Szűcs-lányt vett el; egyideig Sándor *Szűcs* Mihály volt a neve, de nemsokára csak *Szűcs* Mihály néven emlegette a falu. (JANKÓ, Balaton 397). Így lett Kovács Ferencből *Sinkó* Ferenc (JANKÓ, Kalotaszeg 127), Krecz Ádamból *Szele* Ádám, Horvát Péterből *Csuncsik* Péter (SOMOGYI, Arad m. magyar népe 273) s végül Vági Tera urából *Vágitera* Pista (Gyöngyös, Nyr. XXXII, 464).

A feleség, anya s nagyanya még más vonatkozásban is nevet adhat a férjnek, gyermekeknek és unokáknak: származási helyük s foglalkozásuk szerint is, pl. *Csabai* Balog, *Bába* Czégé, stb. Ezeknél az eseteknél azonban sokkal jelentősebbek azok, amikor a férjet vagy gyermekeket a feleség vagy anya, sőt a nagy- vagy dédanya keresztnévvel, vagy ennek éppen becéző alakjával nevezik meg, pl. Julis Jámbor, Julis Kenéz, Marcsa Bagosi, Örszi Olá, Rákhél Bagosi, Zsófi Balog, Zsófi Szakmári [Nagyszalonta, Nyr. XLIV.], Örzse Baráth József [Felsőszakony, Sopron m., Nyr. XLIII, 238], és még inkább: Lina Pali [Homoródsztemárton, Nyr. III, 566] és Lina Laji [Erdővidék, Kisbacon, Nyr. XXVI, 48], ahol a férj családi neve a feleség keresztnéve mellől el is maradt. Különösen e két utóbbi példa után önkénytelenül felmerül a kérdés, nem áll-e vajjon ez a szokás kérdésünkkel, a nő családjába való befogadással valami régi vonatkozásban, különösen, amikor népmondai adatunk is van rá a szabad-szentkirályi Éva- és Kata-családnevek eredetében. A menekülő Zsigmond királyt u. i. két ilyen nevű asszony mentette meg üldözői elől, s mikor a király urakat nemességre emelte, hálából az *Éva* és *Kata* neveket adta nekik (Vasárnapi Ujság 1888, 562). De érdekes ez a kérdés azért is, mert míg a családnevek között oly gyakori a férjkeresztnev, a női igen ritka. Nem számítva a kétes *Ágota*, *Sári*, *Rút* családneveket, alig akadunk többre a következőknél: *Berta*, *Borcsa*, *Erse*, *Éva*, *Janka*, *Józsa*, *Jutka*, *Kata*, *Kati*, *Kató*, *Klára*, *Magda*, *Marcsa*, *Mariska*, *Márta*, *Panna*, *Piroska*, *Sára*, *Tercsi*.

Kétségtelenül igaza van HÓMAN BÁLINTnak a társadalom-

történeti terminológiáról írt értekezésében (Társadalomtudomány I. évf.), hogy a szorosan vett magyar társadalomtörténet szempontjából a matrilineáris szervezetnek nincs jelentősége. A magyarság, élettörténetének belátható idején belül, patriarchátusban él. Az ősi matriarchátusnak emlékei azonban bármilyen töredékesen, de még máig is élnek a néphagyományban; néha a gazdasági élet szükségletei is kényszerűvé tették a matriarchátus egyes ősi szokásainak fenntartását. E dolgozat célja is csak az volt, hogy — mint SOLYMOSY SÁNDOR egy népmesebeli szólás alapján — a matriarchátus egy ősi emlékére rámutasson s ezzel a magyarság ősi életének egy kis részletére rávilágítson.

SZENDREY ÁKOS.

Budenz József

indogermán összehasonlító nyelvtudományi munkássága.

BUDENZ JÓZSEF a német származású nyelvtudós, indogermán összehasonlító nyelvésznek készült a múlt század derekán, 1858-ig, a göttingai egyetemen. Ott ismerkedett meg kora sokoldalú tudományos áramlataival, az alapvetők munkásságával, s ott kapott ösztönzést BENFEY TIVADARTÓL, e tudománykörnek nem a legnagyobb, de mindenesetre egyik kimagasló tekintélyétől, aki iránt való szeretetét holtáig megőrizte, halálját Magyar Tudományos Akadémiánkban tartott emlékbeszédében róva le (Emlékbeszédek, IV/2.). Ha tudományos munkásságában BUDENZ nem csatlakozott is tanítómesteréhez egyoldalúan, mégis neki köszönhetette biztos módszerét az összehasonlítás terén, mellyel a magyar nyelvrokonság kutatásának is egészen új irányt tudott szabni. Tőle sajátított el általános elveket, hangfiziológiai alapismereteket, s tőle tanulhatta meg, hogy számos nyelvtudós azért lett rendkívül nagy tévedések áldozata, mert nem rendelkezett megfelelő filológiai képzettséggel. BENFEY tanította ugyanis, hogy „a classica philologia szigorú pontosságra néző iskolájában készült férfiak szereztek maguknak az újabb nyelvtudomány terén érdemet... s mindazoknak, akik annak további megépítéséhez magukban kedvet éreznek, váltig azt kell ajánlani, hogy a kritika és exegesis mestereivel, amilyeneket a classica philologia teremtett, a nyelvi jelenségek gondos szemléletébe és megfontolásába magukat beleavattassák; mert főleg ezáltal válnak képesekké, hogy a nyelvtudomány külön terén is sikeresen működhessenek.” Ez a filológiai iskolázottság, ez a pontosság és kritika jellemzi BUDENZnek már legelső, még az indogermán összehasonlító nyelvtudomány terére szorítkozó eredeti tanulmányait, amelyekben a maga korához képest meglepő gondossággal kutatja fel és rendezi az anyagot, nagy kritikával mérlegeli adatait és mások fellevéseit, s ez teszi becsessé ugyanide vonatkozó bírálatait és ismeretterjesztő dolgozatait is.

De bizonyára van része BENFEYnek abban is, hogy BUDENZ indogermán nyelvtudományi tanulmányai során szükségét érezte, hogy az indogermán nyelvcsaládon kívül is szerezzon ismereteket, mert a más nyelvcsaládokkal való összehasonlítás számos nyelvi jelenség értelmezésében igen jó útmutatásul szolgálhat. Olyan igazság ez, amelyet ma is gyakran hallunk azoktól az indogermánistáktól, akik a mondattan terén fáradoznak, mert azt a körülményt, hogy ezen a területen nem sikerült olyan eredményeket elérni, mint a hang- és alaktanban, annak tulajdonítják, hogy csak indogermán nyelveket ismernek. BENFEY zsidó származású lévén, sémi nyelvekkel is foglalkozott, BUDENZben magyar ifjak barátsága keltett érdeklődést a magyar nyelv iránt, és ebben óhajtván magát kiképezni, rándult le hazánkba, nem is gondolva arra, hogy eredeti tudománykörével csak lazább kapcsolatot fog fenntartani és egész erejét egy új tudomány megalapozásának és kiépítésének fogja szentelni.

Magyarnyelvi ismereteit BUDENZ már legelső művében, a doktori értekezésében is hasznosította. Ebben egy görög képző eredetét és használatát akarta tisztázni, s talán nem tévedünk, ha a tárgy megválasztásában is BENFEY befolyását látjuk. BENFEY maga is szeretettel foglalkozván a tőképző suffixumok megmagyarázásával, bizonyára felhívta a figyelmét a különnyelvi, majd az indogermán eredetű suffixumok összegyűjtésének és megfejtésének fontosságára. Ebben az időben, mikor már megjelent BOPP FERENC tollából az első rendszeres, a szanszkrit—zend—görög—latin—litván—gót és német nyelvre kiterjeszkedő összehasonlító nyelvtan (1833), amikor már POTT FRIGYES ÁGOST kétkötetes alapvető munkájában (*Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen*, 1833—36) a szanszkrit, görög, latin, gót és litván nyelvre támaszkodva hanghasznalító táblázatot is adott és ezzel, valamint pontos hangmegfelelési szabályok egybeállításával nemcsak az etimológiai kutatásnak, hanem a hangtörténetnek is megjelölte az útját, még teljesen elhanyagolták a tőképző-suffixumokat, még az előmunkálatok, az anyag megfelelő összegyűjtése és rendezése sem történtek meg. BUDENZ tehát egészen természetesen érezhette feladatának, hogy tudományos pályáját egy tőképző-suffixum megfejtésével kezdje meg. Doktori értekezését, *Das suffix ΚΟΣ* (ΙΚΟΣ, ΑΚΟΣ, ΥΚΟΣ) *im griechischen* (90 lap) kedves tanárának ajánlva Göttingában

német nyelven adta ki, de egy másik tanulmánya ugyanebből a tárgykörből *A görög ΔΑΝΟ képzőrül* magyarul jelent meg a MNyszet-ben (IV, 132—141). Ahogy doktori értekezésében és az indogermán nyelvtudomány körébe tartozó további tanulmányaiban felhasználta a magyar és a török nyelvtudomány terén szerzett ismereteit, épen úgy viszont a magyar, az urál-altaji nyelvtudományi munkásságát nemcsak az indogermán összehasonlító nyelvtudományban elsajátított módszer óvta meg nagy tévedésektől, hanem gyakori indogermán nyelvi megfelelők is támogatták. Hogy csak néhány példát említsek, az indogermán igepraefixumokat egyneműeknek tartja és egy kategóriába sorozza a magyar igeekötőkkel (NyK. V, 1—18.), az indogermán számnevek vezethetők rá, hogy a *tíz* alapjául *takan* alakot, a *húsz*-ban *két tíz*-et keresen (MNyszet V, 23—39), a *mindéltig* határozószó megfejtésében segítségére szolgált a görög *ἀλέξ* és *ἀλίσ* egymásmellettisége (uo. 450—52), a német *weichbild* eredetével akarja valószínűvé tenni, hogy a magyar *megye*, *vármegye* eredetileg csak a határát jelentette (NyK. II, 307—308), a szanszkrit *hṛdaya* 'tudás' és 'hozzáértés' jelentéseivel bizonyítgatja, hogy a *szív* szó több nyelvben az emberi lélek és elme tulajdonságainak a kifejezésére szolgál (MNyszet VI, 315), s amikor a *kakas* szót hangutánzóknak magyarázza, nem mulasztja el, hogy a görög *ἀλεκτροων* és *ἀλέκτωρ* a latin *gallus*, valamint az ó-felnémet *hano*, német *hahn* akkor legjobbnak tartott s részben ma is helytálló megfejtését vele párhuzamba ne állítsa (uo. 62).

A görög képzőket megvilágító két dolgozatában a lehetőségig összegyűjtötte az anyagot, ami a másodiknál — csak néhány adatról lévén szó — nem jelent nagy érdemet, de annál inkább a -κος képzőnél. Jellemzi módszerét az anyagnak jelentés és alapszó szerint való gondos rendezése, a rokon képzőkkel való kapcsolat keresése, nemcsak indogermán, hanem magyar és török analógiákkal való bizonyítás, végül kora tudományos felfogásának megfelelően a szanszkrit nyelv túlbecsülése. A -κος képző hang- és jelentésbeli értelmezésében magyar és török adatok alapján vitatja, hogy a βασιλικός-félék a βασιλεύς (βασιλε) és *ka* (így jelentkezik a szanszkritban!) elemből származva jelentésüket nem az eredetileg kérdő (szerinte egyúttal vonatkozó) *ka* névmásnak köszönhetik, mert ebből csak „király aki” jelentést kaphattak volna, nem pedig ezt: „királyhoz illő, megfelelő, ha-

sonló“. A magyarban ugyanis a főnévhez csatlakozó postpositió-hoz járul az *i* melléknévképző, mint „*városbani*, in der stadt befindlich, *istentőli*, von gott herkommend, *tréfábóli*, aus herz geschehend“, és ez az *i* azonos a törökben ugyanilyen szerepet játszó *ki* vonatkozó névmással, mint „*elimdeki*, in meiner hand befindlich, *dildeki*, im herzen, *benimki*, der meinige, *anyñki*, der seinige“. E nyelvekben „das ableitungsverhältniss wird nicht sowohl durch das pronomen, als durch die schon vorher angefügte postposition bezeichnet, in *városbani* durch *ban*...“, amiből következik, hogy a görögben is helytelenül magyarázzák a képzőt a vonatkozó névmásból. S minthogy a *-ος* képzőt mindig megelőzi az *α*, *ι*, vagy *υ* magánhangzó, ezt a képző lényeges részének tartja, s az egészet két elemre osztva *-ακ-ός*, *-ικ-ός*, *-υκ-ός* képzőbokrokat vesz fel, első tagjukat pedig az *-αδ*, *-ιδ*, *-υδ* abstractum-képzővel nemcsak összeveti, hanem azonosítja is, úgy hogy *τοπαυνικός* annyi mint „art und weise des *τόπαυνος*“. Ezt ma egészen másképpen látjuk, mert a *-ος* tényleg indogermán eredetű képző, ha nem is azonos a kérdő-határozatlan névmással, a *κ* és *δ* hang sem függhet össze, de ezek a tévedések egészen természetesen és logikusan folynak az ötvenes évek fonetikai ismereteiből. Az értekezéstől az az érdem nem vitatható el, hogy elválasztotta a képzőt a névmástól — ami aban a korban, amikor az agglutinatio egyedül uralkodó elv, egészen meglepő jelenség — hogy a legkifogástalanabb módszerességgel akar a görögből kiindulva fényt vetni más nyelveknek ugyane képzőjére, hogy különbséget tesz ugyanannál a képzőnél a denominális és deverbális képzés között, hogy az eredet mellett gondosan vizsgálja és számításba veszi a jelentést is.

A *-δανο* képzőről LUGOSSY JÓZSEFnek, a nyelvésznek és archaeologusnak a felkérésére értekezett. Itt is csak a jelentés tisztázása után tér rá a képző alakjára és hangtani értelmezésére. Eljárása tehát ugyanaz, mint a doktori értekezésében. Megállapítja, hogy másodlagos képző, s az általa „kifejezett viszony főképpen a hasonlóság és az eszközlés viszonya, melly két viszonyt, ha egy fogalom alá akarjuk összefoglalni, legegyszerűbben a szoros hozzátartozótság vagy közelállás viszonyának nevezhetnők“. Alakjáról azt tartotta, hogy a görög nem őrizte meg eredetiségében, mert *-ουδανο* és *-ειδανο* alakokon keresztül egy régiebb *-ιδανο* képzőre megy vissza. E magyarázatokkal szemben ma a *-δων*,

-δονος képzővel kapcsolják össze a -δανό-t, de ha hangtani tévedésekkel helytelen útra tért is ez értekezésében BUDENZ, tárgyalásmódja itt is mintaszerű, a jelentésbeli értelmezés pedig kifogástalan.

BUDENZ eredeti munkássága az indogermán nyelvtudomány terén, leszámítva egyetlenegy szófejtő cikkét, melyben a görög ἄρπαρος-t a szanszkrit *ram* 'nyugodni' igével és a német *Rast* főnévvel kapcsolja (MNyszet VI, 178—80), csupán két esztendőre, 1858-ra és 1859-re szorítkozik, mindazonáltal e rövid idő alatt a fentebbi két értekezésen kívül néhány etimológiai dolgozat is jelent meg a tollából, nem is szólva arról, hogy már ekkor iparkodott megismertetni hazai közönségünket a német tudomány egyik-másik eredményével. Szófejtései közül egy a KUHN-féle *Zeitschrift* VIII. kötetében (287—293.) látott napvilágot, a többi hazai folyóiratainkban magyar nyelven. A KUHN-féle *Zeitschrift*-ben a latin *facētus* és a gót *frauja*-val összefüggő latin *prōvincia* értelmezését adja. A *facētus* képzőjét elválasztja a *quercētum*-, *rubētum*-étől s **faceo*, **facēre* alapalaktól származtatja, ami nem lehetetlen, ha kétkedéssel fogadják is a mai nyelvtudósok, s mindenestre jobb, mint CURTIUSÉ, aki a latin *fāre*-, *fāma*-féllel kapcsolja. Hibát itt is hangtani tekintetben követ el, mert a *k* hangot *v*-pótlónak véli s a *facētus*-t a *favilla*, *faveo* szócsoporthal közös eredetűnek tartja. Ez ma képtelenség, de amikor még a fonétika és hangtörténet csecsemőkorát élte, amikor csak azt látták, hogy a szanszkrit *gacchati* igével szemben a latinban *venio* áll, a latin *vīvo* perfectuma *vixī*, participiuma *victūrus*, de az összefüggést nem értették, nincs semmi csodálnivaló azon a feltevésen, hogy a *k* hang *v* helyére lépett. A *prōvincia* értelmezésében az eredeti jelentés ('herrschaft, vorsteherschaft') megállapítása után analogiául a magyart említi, amelyben a *Russland* összetételnek második tagja a. m. ország, régi *uruszág* „nichts weiter als herrschaft von *ur* 'herr'." Tehát szerinte nem is összetétel (*prō*—*vincere*), mint mások gondolják, hanem miként a *nūncius* = eredetibb **novincius* a *novus* melléknévből, ezt is **prōvincius* melléknévre kell visszavezetni egy elveszett **prōvus* vagy **provius* alapalakból. Ezt az alapalakot a gót *frauja* 'herr' szóval egyeztetni, amely a gót *fra* = szanszkrit *pra* praepositio továbbképzése, s jelentése 'über etwas schaltet, vorgesetzt ist'. Ezt igen sikerült szószármaztatásnak mondhatjuk, mivel a gót *frauja*

csakugyan összefügg egy indogermán **pro-yos* alapalakkal s nem lehetetlen, hogy a latin *prōvincia-t* is ebből kell származtatni.

BUDENZ két hazai tanulmányában is fejt meg indogermán nyelvi etimológiát. Az egyik még a *Tanodai Lapok* 1858-i évfolyamában *Tithonos mythologiai jellemzéséről* szól, a másik a MNy-szet IV. kötetében (64—75), 1859-ben *Az indh (andh) igegyők görög tulajdonnevekben* címen jelent meg. Mindkettő mitológiai neveket magyaráz, s az akkor még igen kezdetleges összehasonlító mitológiának a hatását mutatja. Ezt az új tudományt KUHN ADALBERT alapította meg, ő magyarázta meglehetősen önkényesen és túlzóan természeti jelenségekből a mítoszokat, de BUDENZRE bizonyára nemcsak ő hatott a folyóiratával, hanem része van benne CURTIUS ERNŐNEK, a kiváló régésznek és történetírónak is, aki tanár volt Göttingában, s ha nem volt is mitológus, okvetlenül felhívta előadásai során figyelmét erre a nyelvi archaeológiával szoros kapcsolatot tartó új tudományágra. Valószínűvé teszi ezt az a körülmény, hogy BUDENZ eljárása CURTIUSNAK az összehasonlító mitológiára sok tekintetben emlékeztető módszerrel írt *Anecdota Delphica-jára* (1843) is vall, mert névelemzésében a mondai elemet kutatja s ezt hozza összhangba hangtörténeti eredményeivel. E névelemzésekkel BUDENZ a mitológiai nyomozásnak óhajtott szolgálatot tenni. Hogy görög mitológiai neveket elemez, bizonyára CURTIUSNAK tulajdonítható; hogy az ó-ind hagyományok jelentőségét túlságosan sokra becsüli, BENFEY hatása, aki nemcsak az ó-ind szókincs gyűjtésével és nyelvtan szerkesztésével szerzett érdemeket, hanem maradandót alkotott a *Pañcatantra* fordításával és hozzáírt kötetnyi, a mese keletkezését és elterjedését tárgyaló bevezetésével is.

Első értekezése *Tithonos* mondai ismertetésével indul, s igen helyesen csak a legrégebb, a homerosi hagyományra támaszkodik és kikapcsolja a későbbi mondai elemeket. Mint leglényegesebbet azt ragadja ki, hogy „f é n y e s” *Tithonos* ágyát neje, Eos, a hajnalpír istennője, reggelenként elhagyja, kiemelkedvén az Oceanusból, hogy világot hozzon isteneknek és embereknek. Ebben a fényes valamiben PRELLERREL szemben nem a nap allegoriáját látja, mert a nap sohasem hímnemű, hanem a kevés homerosi hagyomány és a névelemzés alapján *Tithonost*, az égőt, a fénylőt, egy napisten elnevezésének tartja. Szerinte a név alapszava *Tiθ-* s ez a szanszkrit *dīdh-*, *dīdhi-* 'égni, fényleni' igével

függ össze. Azonban a *Tithonos* nem egyeztethető a τῖτῶ 'nap' főnévvel, mint BUDENZ hiszi, s a szanszkrit *dīdhi-* alapjelentése sem 'égni, fényleni', hanem 'észrevesz, szemlél, tűnődik, kíván'.

Az *indh* (*andh*) igegyőkről szóló értekezése is mitológiai névfejtegető kísérlet. Ebben a szanszkrit *indhē*, pass. *idhyate* és a görög αἰθω igét **aidh-* alapalakra vezeti vissza, s először a jelentést vizsgálva ismerteti ez indogermán alapalak egész szócsaladját, elágazását. A 'fénylés, égés' jelentésből a KUHN-féle eljárásnak megfelelően már eleve feltételezi, hogy mitológiai lények, kivált istenek elnevezésére szolgálhatott. A mondai elem figyelembe vételével eljut 'Αθήνη-hez, a „fénylő istenség“-hez s participiumi alakot lát benne a szanszkrit *-āna* képzővel, továbbá Ἰσμηγρός- és Ἰσμηγή-hez, melyben szerinte a szanszkrit *-māna* képző jelentkezik. Ide vonja végül a fentebb is tárgyalt Τιθωνός nevet, mint az *indh-* kettőzését, a Τιτάν, Τιτάνης vagy Τιτῆνης alakokkal együtt. Ha ezeket ma másként értelmezzük is (Ἰσμηγρός < **ais-*, Τιτάν pedig a sistergést, pattogást, sercegést utánzó különnyelvi **τιτ* alapalakból), a magyarázat logikussága és szellemessége nem tagadható meg.

1860-tól kezdve Budenz egész erejét a magyar nyelvrokonság kérdésének szentelte, az indogermán nyelvek körébe vágó eredeti értekezést többet nem írt. Azonban ez nem jelenti azt, hogy teljesen szakított az indogermán összehasonlító nyelvtudománnyal. Sőt továbbra is fenntartotta vele kapcsolatát, nemcsak figyelemmel kísérte és lehetőleg hasznosította is további eredményeit a magyar nyelvtudományban, hanem mint addig is, megfelelő bírálat keretében még majd egy évtizedig meg is ismertette hazai nyelvészközönségünket néhány különösebb érdeklődésre számot tartó munka lényegével. Nemcsak első, még 1859-ben közzétett, hanem későbbi bírálati, mások szófejtéseihez való hozzászólásai, azok kiigazításai is mutatják, mennyire otthonos maradt széleskörű urál-altaji nyelvtudományi munkássága mellett az indogermán összehasonlító nyelvtudomány területén is. Éles szemmel választja szét a helyes szómagyarázatokat a helytelenektől már 1859-ben az INGERSLEV latin szótárán alapuló, de FREUND, KLOTZ, GEORGES és SCHELLER szótárát is szemmel tartó FINÁLY—REGÉNYI-szótár ismertetésében (MNyszet IV, 161—174, 241—258), majd CURTIUS GYÖRGY *Grundzüge der griechischen Etymologie* című művének kissé erős, bizonyos mértékben nem

is igazságos bírálatában (uo. 351—368), végül MIKLOSICH FERENC-nek, a kiváló szláv nyelvtudósnak *Lexicon palaeoslovenico Latini* (NyK. I. 306—316), *Die slavischen Elemente im Rumänischen* (uo. II, 468—476.) és *Die fremdwörter in den slavischen Sprachen* (uo. VI, 299—318.) címen megjelent nagy munkáiról szóló, egész tanulmányt kitevő ismertetéseiben. CURTIUSnak még nem ismerte fel nagy jelentőségét, csak gyengéit tette bírálat tárgyává. Tagadhatatlan, hogy ismertetett műve nehézkes, nem áttekinthető, nincs szótárilag szerkesztve, méltán kifogásolható, hogy etimológiai rendszere „nem a szavak lényeges alapjából, a' határozott értelmű gyökből, hanem egyes, magában még nem értelemmel bíró, de azokban előforduló hangzókból indul ki“, ellenben hangtani rendszeréről csak a szeretett tanára *Griech. Wurzellexicon*-jának a tekintélyét féltő elfogultság állíthatja, hogy „igen silány“, mert ha elvei miatt később méltán érték is támadások, a görög hangtannak már ebben az első kiadásában is értékes szolgálatot tett CURTIUS, mikor egyes szavak és szócsaládok alapján a görög hangok viszonyát vizsgálta más rokon nyelvek és az alapnyelv hangjaihoz. MIKLOSICH műveit már a magyar nyelvtudós szemével vizsgálta sokkal nagyobb elfogultlansággal, azonban hozzászólásait a mai nyelvtudomány sok esetben nem igazolná, egyebek között azért sem, mivel a magyar nyelv hatását a szlávra MIKLOSICH-csal szemben lényegesen kevesebbre becsüli, viszont a szláv befolyást túlozza, s ezzel bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy egy több mint félszázadig uralkodó irány sokat megtagadott eredeti szókincsünkől, valamint képzőinkből is, és szláv eredetűnek magyarázott egészen más nyelvterrületről származott jövevényszavakat.

Rendkívül tanulságos az a mód, ahogy a CZUCZOR—FOGARASI-szótár és MÁTYÁS FLÓRIÁN nyelvhasználati módszerét és törekvéseit kárhoztatva 1867-ben a NyK. II. kötetében (51—57) *A magas—magnus-féle magyar—árja hasonlat* képtelenségét bizonyította. Rámutatott arra, hogy az indogermán nyelvekben a nagy és magas fogalmakat mindenütt különbözőképen fejezik ki (szanszkrit *mahat* — *ūrdhva*!, görög μέγας — ὕψηλος, latin *magnus* — *altus*), az altaji nyelvekben pedig a nagy és sok „úgyszólván eredeti synonymusok“.

Hangtörténeti és fonétikai kérdésekkel eredeti dolgozatban nem foglalkozott, azonban van néhány idevágó ismertetése is.

A Tanodai Lapokban már 1859-ben megbírált két szorosán összefüggő értekezést. Az egyik RAUMER RUDOLF tollából *Die sprachgeschichtliche umwandlung und die naturgeschichtliche bestimmung der laute*, a másik BRÜCKE ERNŐ tanulmánya *Über die aspiraten des altgriechischen und des sanskrit*. Mindkét értekezés a *Zeitschrift für österreich. Gymnasien* 1858-i évfolyamában jelent meg. BUDENZ először RAUMERnek e folyóiratban és BRÜCKENEK még a *Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute* c. művében közzétett hangfiziológiai rendszerét ismerteti, azután a szanszkrit és a görög aspiraták kiejtésével foglalkozik. RAUMER már helyes irányba terelte ennek a kérdésnek a megoldását, de BUDENZ még vele szemben is a leglogikusabban a mai álláspontot képviseli. Tagadja, hogy az aspiraták a görögben és a szanszkritban zárhangból és hozzájuk kapcsolódó „a spiranshangúság körébe” átmert mássalhangzóból állanak. Szerinte a szanszkritban mindig, a görögben pedig egy ideig zárhang és *h* kapcsolata volt az aspirata, és ezt a kétségtelenül helyes álláspontját egyrészt azzal bizonyítja, hogy a kettőzések a kettőző szótagban zárhangot tartalmaznak az aspiratio elveszése után: szanszkrit *dadhāu*, *bibharmi*, görög *πέπευγα*, másrészt hogy a szanszkrit participium, a *hita* nem lehetne *dhā-* gyökekből, ha ennek a szókezdő aspiratája *d* és foghangú spirans kapcsolatából állt volna. Ebből az ismertetésből BUDENZnek igen józan elveit is megismerhetjük, ha ezek nem eredeti elgondolásai is. Tudjuk, hogy BOPP úgy beszél a nyelvről, mintha élő lény volna, szellemében, még egyes szavakban is szándékot lát, GRIMM és a romantikusok szerint a nyelvszellem titokzatos ösztönéből fakad a hangváltozás, s ha HUMBOLDT azt tanítja is, hogy a nyelvek voltaképeni megteremtői a nemzetek, valamennyi egyén összesége, de azért a nyelvek mégis egyének alkotásai, mert a nyelvek csak az egyéneken keletkeznek, mindazonáltal RAUMER vallja először, hogy a nyelvszellem nem független az embertől, a nyelvi változásokat az emberek viszik keresztül. Ugyanerre az álláspontra helyezkedik BUDENZ is, mivel „alaptalan eljárás... a nyelvszellem rejtélyes, mysticus működéséből magyaráztatni a nyelvhangok átídomulását. Mert utoljára mégis az emberek azok, kik a változásokat véghez vitték, kik nélkül a nyelvszellem semmit sem tehet.” BUDENZ az élő nyelvjárások fontosságát is érzi a nyelvtörténeti kutatásban, mert „a most élő nyelvjárások alapos tanul-

mányozása általi hangváltozásokat is tekintve — a mostani egymás mellett a történeti egymásutánra is következtethetni. Ez az elv bizonyára nem csupán RAUMERnek, hanem GRIMMnek is tulajdonítható, akit az élő nyelvek és nyelvjárások megfigyelése vezetett a germán hangmozdulás megmagyarázására. E bírálata után két évre, 1861-ben a MNyszet VI. kötetében (157—162. és 163—165) MEYER LEONAK, majd 1864- és 1865-ben a NyK. III. (311—320) és IV. (472—478 l.) kötetében EBEL HERMANN VILMOSNAK, a *Grammatica Celtica*-járól nálunk is ismert nyelvtudósunk két-két hangtörténeti dolgozatával foglalkozik. Meyer egyik tanulmánya *Die griechisch-lateinische vocale* címen a görög-latin magánhangzó-rendszer egyezéséből a század végéig uralkodó elméletet állít fel a görög-latin nyelvegységről, másik értekezése, *Vocalvorschlagn, vocalzerdehnung, distraction, ὀρᾶω* és ὀρῶ között ὀρῶω közvetítő alak felvételével óhajtja megoldani a görög epikus szétvonás kérdését. EBELnek *Zur Lautgeschichte* címen megjelent két dolgozata közül az első a szanszkrit, görög, latin és német „alap-mássalhangzók“ rendszerét, a második a *kt, pt* és *ks, ps* mássalhangzó-csoportot tárgyalja. Az utóbbi szerzőről írt bírálatok nagyszámú magyar, azaz finnugor megfelelően kívül BUDENZnek a hangváltozásokról vallott elvénél fogva is számot tarthatnak érdeklődésre: „a nyelvhangok változásai nem a nyelvek oktan szeszélyéből, hanem alaktani szerkezetükben rejlő némely tényezőkön kívül főleg általános physiologiai viszonyokból erednek, melyek lényegesen azonosak lévén különböző családbeli nyelvekre nézve is, nem lehet, hogy sokszor e különböző nyelvtéren hasonló okból támadt hasonló hangváltozások ne mutatkozzanak.“ Ez egyrészt RAUMERre utal, aki felismerte a hangfiziológia jelentőségét a hangkutatásban, másrészt — ha kissé módosulva is — SCHLEICHER ÁGOSTNAK fiatalkori tanítására emlékeztet, hogy a hangtörvények minden nyelvben azonosak.

BUDENZ ezeken kívül még egy alkalommal, ugyancsak a NyK. IV. kötetében (478) szentel néhány sort az indogermán nyelvek körébe tartozó hangváltozásoknak, mikor KUHN ADALBERTnek a saját folyóiratában (XIV.) megjelent kis cikkét ismerteti arról, hogy a latin *br* (*ruber, cribrum*) a *-bro* képzőben *tr*-ből (helyesebben *dhr*-ből) ered és a *-bro* képzővel rokon a *-bulo*.

Elsősorban oktatás célját szolgálja a Tanodai Lapok 1859-i évfolyamában *A görög accentus elnevezései s azok magyarázása*

ról szóló kis dolgozata. Ha a BUDENZ ajánlotta elnevezések — *éles* (acutus), *közép* (gravis), *leszálló* (circumflexus) — nem mentek is át a magyar nyelvtudományi terminológiába, a magyar művelt közönség számára igen értékes volt, amit a görög hangsúly mibenlétéről, a magyar hangsúlytól való különbözőségéről és a szótaghangsúly fajairól adott elő.

Van BUDENZnek a mondattan körébe vágó értekezése is, mégpedig a MNyszet V. kötetében (486—515): *A szanszkrit igeidők a magyarhoz viszonyítva*. A kérdéshez ösztönzést a HUNFALVY és FOGARASI közt lefolyó vita adott „a magyar igeidőknek régibb irodalom nyomán helyesebb és szabályhoz ragaszkodóbb” használata tekintetében. BUDENZ HUNFALVY felfogását támogatva a görög igeidőket a magyar nyelv szempontjából tárgyalja, hogy elkerültesse az idegenszerűséget és pontosságra sarkalja a görög és latin írók fordítóit. De mielőtt rátér erre, keresi az ősnyelvnek tulajdonítható egyezéseket a görög és más indogermán nyelvek közt, ezért a legfőbb tekintélyhez, a szanszkrit nyelvhez fordul, s az igeidők megfigyelésével eredetiben és bőséges megjegyzésekkel kísért fordításban a Pañcatantra egy meséjét közli, mivel a praeteritumok itt fordulnak elő leggyakrabban. A szanszkrit igeidők vizsgálatában nagyjából, a megfelelő magyar fordításban pedig teljesen magára volt utalva, mivel a szanszkrit mondattan abban az időben még nem volt kellőképpen feldolgozva. A szanszkrit kettőzött perfectumról azt vallja, hogy alakilag megfelel ugyan a görög kettőzött perfectumnak, de jelentésben nem vele, hanem inkább a görög aoristossal egyezik meg. Ebből természetesen azt következteti, hogy a görög nyelv az igeidők használatában nem őrzi az indogermán állapotot.

Befejezésül még egy bírálatáról, egy nagyobb értekezéséről és néhány kis cikkéről kell megemlékeznünk, amelyekben megvédte az altaji nyelveket az indogermán nyelvtudósok elfogultságával és ebből folyó következtetéseivel szemben. A bírálat GRASSMANNnak a KUHN-féle *Zeitschrift* XII. kötetében *Über die casusbildung im indogermanischen* címen megjelent tanulmányáról a NyK. II. kötetében (319—320), a nagyobb értekezés *A magyar meg igeikötőről* ugyanott (161—188) jelent meg. A bírálatban azok ellen a német nyelvészek ellen, köztük STEINTHAL ellen fordul, akik „az árja (=indogermán) nyelvcsoport flexios voltá-

ban magasraemelő előnyt látnak az altaji nyelvek agglutinatíója fölött.“ Alkalmat ad erre, hogy GRASSMANN az agglutinatiós elmélet szellemében a casusvégzeteket névmásokból és praepositiókból származtatja, tehát az „árja casus végzetek nem valami névtől eredő dynamicus kinövések, hanem eredetileg csak olyan a szótó végéhez tapadó viszonyító ragok, mint akármely altaji nyelv tisztán elválasztható casusragjai vagy postpositioi“. A magyar *meg* igekötőről szóló értekezése ŽAHOUREKnek *Die Fremdwörter im Magyarischen* című tanulmányával száll vitába, aki indogermán nyelvek hatásának tartja, hogy a magyarban a névelő a mutatónévmásból keletkezett, hogy a felsőfokot a középfok elé tett *leg-* szócskával képezzük, hogy a jövőidő összetétel *fog* segédigével, s hogy az igék elválasztható praefixumokkal vannak összekapcsolva. BUDENZ ebben a nagy tanulmányon alapuló és mélyen járó értekezésében éppen a magyarral legtöbbet érintkező nyelvekkel, a latinnal és a szláv nyelvekkel bizonyítja ŽAHOUREK állításainak a képtelenségét. A kis cikkek közül egy a NyK. VI. kötetében (318—320) *Árja nyelvészek elfogultsága* címen SCHLEICHERnek 1865-ben megjelent tanulmánya, *Die Unterscheidung von nomen und verbum in der lautlichen Form* ellen szól, aki szerint csak az indogermán nyelvekben „fejlődött ki a névszó és ige megkülönböztetett categoriainak öntudatos és tiszta felfogása“, három, mégpedig a MNyszet VI. (391), a Tanügyi Lapok 1867-ben megjelent I. és a NyK. XVI. kötetében (322—323) rámutat arra, hogy semmi szégyelnivaló sincs abban, ha egy nyelv nem különbözteti meg a grammatikai nemeket. A Tanügyi Lapokban OSWALDnak *Das grammatische Geschlecht und seine sprachliche Bedeutung* című tanulmányát, a NyK. XVI. kötetében pedig ugyanennek SCHLEICHERTől a *Gesammelte kleine Schriften*ben megjelent ismertetését teszi bírálat tárgyává és saját fegyverüket fordítván ellenük példákkal bizonyítja, hogy az indogermán nyelvek sem különböztetik meg mindig alak szerint a különböző nemű szavakat, sőt ugyanaz a szó hím- és nőnemű egyaránt lehet (ὁ és ἡ θεός).

SZIDAROVSKY JÁNOS.

Az idegen szavak Csokonai nyelvében.

A nyelvújításról, művelődéstörténetünk e fontos és érdekes mozgalmáról TOLNAI VILMOS hasznos és áttekinthető összefoglalása óta (A nyelvújítás, Bp., 1929.) kevés szó esett a tudományos irodalomban. A harc lényeges mozzanatai tisztán állanak előttünk; az pedig nem túlságosan fontos sem az irodalomtörténet, sem a nyelvtudomány szempontjából, hogy egy-egy nyelvújítási szavunk nem keletkezett-e néhány évvel előbb, mint az eddig ismert adatok nyomán gondoltuk. Mégis van a stílusfejlődésnek egy-két részletkérdése, mely a nyelvészt is, irodalomtörténészt is joggal érdekelheti, s melyre csak a nyelvújítás mozgalmának egységes szemlélete alapján kaphatunk feleletet. Nézetem szerint csakis így, a szerves fejlődés menetébe állítva vizsgálhatjuk, hogy milyen álláspontot képvisel a nyelvújítás korának legtehetségesebb, legszínesebb költője, Csokonai Vitéz Mihály, az új szellemi áramlatokkal szükségszerűen nagy tömegben feltűnő idegen szavakkal szemben.

Csokonait a nyelvújítással kapcsolatban sok vád, sok támadás érte. Kazinczy és — bizonyára az ő hatására — Kölcsény népi szavai miatt a Debreceni grammatika szűk látókörű orthológus köréhez számítja. A debreceniek új szavai miatt neológus számba veszik, idegenkednek tőle, s inkább csak halála után kezdik védelmükbe venni Kazinczy támadásaival szemben. Ma már nem kétséges, hogy elvben is, gyakorlatban is a józan újítók közé tartozott, aminthogy ő is ezek közé számította magát. (Lásd TOLNAI, i. m. 96—9; GESZTESI GYULA, Csokonai és a nyelvújítás, Bp., 1910, 3 kk., stb.)

A történelmi távlat új megvilágításba helyezte ezeket a kérdéseket. Kora személyeskedő harcainak értékmérő szempontjai részben idejüket múlták, részben új jelentőséget kaptak. Csokonai költői nyelvében ma már csak azt keressük, hogy saját korának irodalmához viszonyítva mi benne az újszerűen művészi, s ezt egyaránt megbecsüljük benne, akár a népnyelv, akár a nyelvújítás kincsházából vette. Érdekes azonban, hogy ma

is megrovás éri idegen szavai miatt. PINTÉR JENŐ írja: „Kár, hogy költeményeinek jelentékeny részét teleszórta görög-római mitológiai nevekkal: a Múzsák, Tritonok, Nimfák, Gráciák, Kalliope, Klio, Ámor, Venus, Mars, Bacchus emlegetésével... Görög—latin vonatkozásaival itt-ott elhomályosította világos költői stílusát... Hasonló idegenszerűséggel hat a korabeli társalgó nyelvben használatos német és francia szók sűrű alkalmazása. Ha valami, ez a ma már nehezen érthető görög, latin, német, francia szódíszítés teszi a modern olvasó előtt kevésbé élvezhetővé költészetét.” (Magyar irodalomtörténet V, 332—3). GESZTESI GYULA szerint is „túlön túl használ idegen szót akkor is, midőn a korabeli purista kerülve kerüli“ (i. m. 24).

Kétségtelen, hogy az idegen szavak kérdése nem választható el azoktól az elvektől, melyeket Csokonai a nyelvújítással kapcsolatban vallott. Itt három mozzanatot kell figyelembe vennünk: 1. Kinek (kiknek) a hatását mutatja e téren *elméleti* felfogásában? 2. Kiket követ *költői eljárásában*? 3. Melyek azok a *művészi* célok, amelyeket idegenből vett szavaival szolgálni akar?

Csokonai legönzetlenebb pártfogója és mestere FÖLDI JÁNOS volt, kire hálás kegyelettel gondol akkor is, midőn a tudós orvos már régen a hadházi temetőben pihen. Hatása erősen érezhető a tanítvány költői nyelvén, de meglátszik a nyelvújításról vallott felfogásán is. Földi 1790-ben készült Magyar Nyelvkönyvében a nyelv bővítésére négy utat jelöl meg. A mi szempontunkból az utolsó fontos: „Itt nyílik egy ajtó a' bévett idegen szókról való elmélkedésre is. Ez ifmét egy, és már negyedik forrás a' Nyelvbővítésre.“ Hivatkozik a klasszikus és a nyugati nyelvek példáira. Helyteleníti, hogy néhány író ott is ragaszkodik az idegen szavakhoz „a' hol tífzta Magyar szókkal és világos kifejezésekkel élhetne. Sőt a' köznép is néminémű tudományt 's Deáklágot akar ezekkel mutatni.“ De azt is hibáztatja, ha valaki „olly buzgó vízfönt, és féltő fzerelmű önnön Nyelve eránt, hogy kézzeb minden következés ellen formált esmeretlen 's érthetetlen szókkal kortfofitani, 's homályosítani íráfait, mintfem valamelly idegent eltűrni. Így téveftzi-el az ember a közép utat... Éljük okofon és mértékletesen azon szabadfággal, a' mellyel éltenek eleink is. A' melly szókat alkalmas eredeti egyes, vagy jó és rövid öfzvetett szókkal is helyesen ki nem tehetünk: tūrjük el ideig azokban az idegen búzt... De kövefsük abban is Eleinket,

[hogy] lágyítfuk 's egyenlítőfuk azokat a' lágy, könnyű és kényes Magyar fzőejtéshez." (L. RMKtár XXVIII, 85—6).

Csokonai Kleist-fordításának Előbeszédében foglalkozik a legrendszeresebben a nyelvújítás jogosságával és helyes módjaival. Mint mestere, ő is négy eljárást ajánl, melyek közül az utolsó teljesen egyezik Földi fent ismertetett negyedik elvével: „Vagynak végzetre olyanok, a melyek eredet szerént ugyan nem magyarok, de vagy a nyelv királyától, az usustól pecsétet levelet kaptak, vagy a magyar tudósok diétáján hungarizáltattak... ezekben, ha polgári just kívánnak szerezeni, megkívánhatja a nemzet, hogy a tősgyökeres magyar szók felett, se nyilván, se titkon, sem szép szín alatt, elsőségre ne hējazzanak, hogy külföldi ruhájokat levetkezzeék, idegen hangejtéseket megszelidítsék és még a legutolsó magyar jobbágy füleinek is botránkozást ne csináljanak, s annak száját elviselhetetlen rabotával ne nyomorgassák.” (Harsányi—Gulyás kiad. I. 629—30; v. ö. TOLNAI i. m. 75, 97. Nagyjában hasonló elveket vall Csokonaival egy időben, de tőle függetlenül Sándor István is; l. TOLNAI 85—6).

Hogy itt valóban Földi hatásával állunk szemben, azt nemcsak az idézett párhuzamos szövegrészek igazolják. Csokonainak a nyelv gazdagítására ajánlott másik három módja szintén Földire utal. Földi a saját elvét, hogy t. i. az idegen szavakat ritkán és magyaros hangalakban használjuk, a gyakorlatban is követi. Magyarra fordít csaknem minden nyelvtani és verstani műszót, magyar növény- és állatneveket alkot, hogy az idegeneket nélkülözni tudja. Így az *aranka*, *boglárka* mintájára a latin *asperula*-ból érdeské-t, a *hesperis*-ből *estvelké*-t csinál¹⁾ (Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról, Béts 1793, 27) stb. Ha pedig nagy ritkán magyar tőszóból nem tud megfelelő nevet alkotni, ösztönösen megtalálja a módot, hogy az idegen szó hangalakját könnyen megmagyarosítsa. Így a *monas* nemi nevet *parány*-nak fordítja, a *Monas Termo* fajtát azonban „Termő Parány”-nak nevezi (Természeti história, Pozsony, 1801, 428). A divattal átvett német, francia, olasz szavaknak pedig nyomát sem látjuk Földi könyveiben.

Mint láttuk, elméletben Csokonai is átveszi Földi itt ismer-

¹⁾ Az EtSz. a *borzonkát* is (I, 497), meg az *estvelké*-t is (II, 54) csak 1807-ből idézi.

tetett elveit, azonban a gyakorlatban egyáltalán nem követi őket. Vannak munkái, melyekben szinte halmozza az idegen szavakat, s különösen a magyaros hangzást nemcsak, hogy nem kívánja meg tőlük, hanem helyenként szinte tudatosan keresi az idegenszerűt. Kinek a példája lebeghetett itt a szeme előtt? Bizonyára az ifjú Kazinczyé. Gondoljunk csak arra, amit TOLNAI VILMOS (i. m. 102) Kazinczy első munkáiról ír: „Minthogy sok idegen szóra nincs még magyar szó, megtartja az idegent; néhol magyaros végzettel, néhol magyarosan továbbképezve, de igen sokszor teljesen a maga alakjában (*assemblée, concert, sklav, tour*).“ Valóban, szinte védi ezeket Gessner-fordításának vagy Bácsmegyeyének bevezető soraiban, s különösen utóbbi munkájában hemzsegnek az új német—francia, műveltséggel kapcsolatos kölcsönszók. Hiszen természetes, hogy a bécsies műveltségű emberek tudatában rengeteg ilyen szó él. A kor levelezése meg azt mutatja, hogy kivált a felvilágosodás hívei éltek ezekkel szívesen, mintha így kozmopolita voltukat akarták volna igazolni. Egyes írók — ilyen volt nézetem szerint Kazinczy és legalább bizonyos vonatkozásokban Csokonai — az idegen szavak használatával valahogy magasabb műveltségüket is fitogtatni kívánták. Igazolja ezt egyrészt az, hogy az ilyen írók nagyrészt idegen helyesírással írják a kölcsönszavakat (vö. MNy. VII, 161 kk.); de igazolja — egy konkrét esetet véve — az is, hogy Kazinczy *elvileg* ugyan azért ragaszkodik az idegen kifejezésekhez, mert azok ismeretesebbek, mint a helyettük készíthető magyar megfelelők, (l. Bácsm.: Jelentés); e művéhez csatolt szómutatójában mégsem a ritkább új, magyar szavakat magyarázza, hanem éppen az *idegeneket: accompagnirozni, accompagnement, artista, assemblée* stb. Tehát ő maga is tisztában van azzal, hogy az *idegen* szavak a kevésbbé ismertek; mégis ezeket használja, mert izlésének jobban megfelelnek. Csoda-e, ha a TOLNAI idézte négy példaszó közül három (*assemblée, concert, skláv*) számtalanszor megtalálható Csokonainál is, s ezeket egész sereg hasonló követi: *ária, accord, accompagniroz, duetto, tercetto, pause, piano, brács, flauta, klavíroz, orchestra* mint zenei műszavak, *pictura, pittoresco, contrasto, chiaroscuro, kupferstikk* és mások, mint a festészet szavai stb. Érdekes példája ennek a kölcsönszavaktól hemzsegő stílusnak Kazinczy Csokonaihoz írt levele, melyben Dayka egyik

versét küldi: „Az ily *Gelegenheitsgedicht* minden olvasót *interesszál*; a *Wüntschowálás*, Magasztalás pedig úntató“ (Lev. II, 390). Egész természetes, hogy ennek példájára később Csokonai levelei is tele vannak ilyenféle részletekkel: „Kár, hogy azokba a lágy *jünffüssigekbe* van öntve“ (Dayka egy verséről Kazinczy-nak; II, 743); „falu vagy mezőváros, ahol egy *pfarrer*i könyvpolcon kívül alig találni egyebet“ (Gr. Széchenyi Ferenchez; II, 721) stb.

Csokonai idegen szavainak egy másik csoportját azok a költői szólamok alkotják, amelyeknek nálunk már megvolt a hagyományuk a humanista, barokk s végül a deákos költészetben. Ilyenek a klasszikus helynevek: *Helicon*, *Tempe*, *Olympus*, *Paphus*; mythologikus alakok, mint *Venus*, *Cupido*, *Mars* (*Mavors*), *Bellona*, *Atlas*, *Triton*, a *cyclopsok*, *gigászok*, *nymphák* és mások.¹⁾ A leoninusairól hírhedt Gvöngyösi János, kit költőnk szintén jól ismert (I. I, 92 stb.), írja: „a' Pogány ifteneknek költeményes Tudománnya (*Mythologiája*) volt eleitől fogva a' Vers-fzerzésnek fzoptató-dajkája. Ha a' Kerefztyén Vers írók-is ottan ottan ezeket az emlíket fzojpák, éppen olly fzabadoson és kegyefségek' meg-fértése nélkül meg-eshetik, mint mikor a' barmoknak tejével jó-ízűen és hafznoson élünk, de termézetünket azokkal meg-nem elegyítjük . . mi-is a' mesés *Héliconnak*, *Parnafsusnak*, *Cyrrhának*, *Nisának* erdeiből vágott fákat kedvünk és tzélunk fzerint faraghatjuk fzükséges épületeinkre. Mint, p. o. a' *Vénuson és Cupidón* ki-fejezhetjük a' Nemnek a' Nemhez tífztán gerjedező indulatját, és az házaftsági tífzta Szerelmet.“ (Gy. J.-nak magyar versei, kiad. Szatsvai Sándor, Bétsben, 1790; Elöl-járó Beszéd.)

Idetartoznak azok a költött női nevek is, melyeket a már szentesített klasszikus hagyományok alapján a költők kedveiknek adni szoktak: *Chloe*, *Phyllis*, *Laura*, stb. Ez az ízlés dik-tálja Csokonainak is azt, hogy Júliát a poétikusabb *Lilla* néven emlegesse; de persze ez sem új az akkori költői nyelvben. Kazinczy 1789-ben, tehát jóval Csokonai fellépése előtt írja a verseiben gyakran előforduló, maga alkotta *Czencki* névről²⁾: „*Czencki* nomen factum, prouti Lyda, vel Laura. Klopstock

¹⁾ Vö.: Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete V. köt. (Bp., 1932) 332—3.

²⁾ A „Mondolat“ hatása alatt tudvalevően Kazinczy gúnyneve lett.

a' maga Kedvesét Csidli-nek nevezi. Én ezen szó szerzése alatt a' kedves *cz, cz* hangra figyelmeztem. Más helyyeken *Lili*, vagy *Lilla* névvel élek." (Aranka Györgyhöz, Lev. I, 423). Íme, e név is határozottan irodalmi hatásra mutat, bár az a mai köztudatban természetszerűleg már mindig Csokonai szerelmi költészetéhez kapcsolódik.

Van azonban Csokonai idegen szavainak még egy más, sokkal értékesebb tanulsága is. Ő volt t. i. drámai-irodalmunkban az első, aki igazán tudatosan látta, hogy a színpadi hős mennyire élő alakká, reális egyéniséggé válik, ha beszédében van valami következetesen visszatérő jellegzetesség. Az iskoladramák már adtak valami kis indítékot e téren, de csak annyiban, hogy a komikus hatás kedvéért egy-egy durvább beszédű parasztot is szerepeltetnek. Ezek nyomán haladva írja Kazinczy egy bírálatában: „Az ilyen populáris fzlásokkal való éleést egy átaljában illetlennek nem tarthatni; sőt inkább a' comicus munkákban a' millyen például Prof. Simay Kristófnak a' Ravafzsága, tüzet ad és életet az egézf munkának..." (Kassai M. Mus. I, 52). Mindamellett Csokonai az első, aki alakjait nemesak paraszti vagy zsidós beszéddel teszi komikusabbá, hanem a jellemeknek megfelelően a külföldieskedő ficsurok beszédét német-francia szavakkal („Bravó, cherlich, sármánt, gyönyörű" — mondja Szászlaki, III, 350), a latinos műveltségű iskolamestert vagy gvardiánt latinos beszéddel teszi egyénivé („...leveledet ez előtt circiter félórával vettük, olvastuk, és attentissime percurrálván, belőle megértettük, qualiter... te, minekutána a seculárisoknál, vagy az úgynevezett laicusoknál, ut Ecclesia loquitur, minden subsidiumot hiába kerestél volna..." ; III, 214).¹⁾ Így lesz a „Tempefői" báró Sertepertije, a „Cultura vagy Pofók" Szászlakija Kisfaludy Károly Széllházyjának őse, a „Gerson du

¹⁾ A beszéd is csakúgy a jellemrajz egyik eszköze, mint a külső: „Több tudomány van a bodros tászliban, mint a magyar ingbe, a kurta magyar haj tők fejet mutat, de ha exotica parókat teszünk rá, az együgyűek káptalannak gondolják, a kis magyar mente alig repraesental egyebet egy kis Verbőczinél és Husztinál, hanem a frak involválja a Historiai Tudományt mind, a francia caput az természetnek egész buvári esméretét. Az anglus Iberokk, ha szárközépig ér, minden kigondolható philosophiát, ha földig ér, a leghomályosabb régiségek esméretét; és kivált ha nem a szélire vannak rakva a gombok, Newton, Helvetius, sőt maga Kant látszik az ember előtt állani." (III, 341).

Malheureux“ iskolamestere s a „Tempefői“ gvérdiánja Perföldy. És hogy ez Csokonainál valóban a reális jellemzés s az egyénítés eszköze, azt igazolja az is, hogy jóformán minden komikus alakjának van a beszédében valami ilyen jellegzetesség, vagy legalább is egy-egy mindvégig ismételtetett, furcsa szólas. Ilyen a „Culturá“-ban Conrad inas: „Sist var, asz ikhasz“-a, vagy Firkász secretarius stereotyp szólasai: „No ez már cultura“; „pro primo, pro secundo, etc.“; „úgy szólván“ stb. S ahol még ez sincs, ott az utasítás bizonyítja költőnk eljárásának tudatosságát: „Ez mindég rácosan fog beszélni“ (III, 267; III, 342).

Érdekes, hogy Csokonai eljárása még bírálójának, Kölcsey Ferencnek sem tűnt fel, pedig ez néhány évtized múlva ugyan-ezeket az elveket vallja: „Minden nyelvben vannak mind a komolynak, mind a nevetségességnek tulajdon szavai, szórakásai és szólasformái... A legnagyobb kincsek erre nézve bizonyosan a köznépi nyelvben fekszenek. *Egyetlenegy példabeszéd, egyetlenegy saját szójárás, sőt gyakran egyetlen szó vagy accent* a közember nyersen tréfás vagy egyszerűen naiv beszédében is ellentállhatatlan behatást csinál... A vígjátékban gyakran kétféle nyelvre van szükség; s a felsőbb osztályú mellett bizonyos alsóbb osztályúnak, bizonyos pórnyelvnek is fel kell tűnnie.“ (1824: A komikumról; vö. HORVÁTH J.: A magy. irod. népiesség 225—6). — Csokonai ennél még messzebb is ment; gondoljunk csak a „Tempefői“ alakjaira, az úri szereplőktől le egész Szuszmirig és a pandurokig: ahány szereplő, annyi külön nyelv. S ha ez egyéni nyelvek egyikét-másikát Csokonai helyenként túlságosan meg is tűzdeli idegen (másutt meg népi) szavakkal, ezt a *művészi* eljárást nem szabad a purizmus szempontjából bírálnunk (l. GESZTESI megállapítását Csokonai idegen szavairól).

A komikus hatás kedvéért festi a „Békaegérharc“ vagy a „Dorottya“ nevetségesség küzdelmeit az akkori háborúk franciás szókészletével¹⁾, ezért van tele, különösen a „Dorottya“, az idegen divatszavak garmadáival. Hogy e téren Gvadányi hatott-e költőnkre és mennyiben hatott, azt nehéz volna eldöntenünk; legalábbis *öntudatlan* hatásról mindenesetre lehet szó.

Említettük már Csokonainak és Földinek azt az elvét, amely szerint az átvett idegen szavaknak hangalakban nyelv-

¹⁾ Idetartozik a „Milítat omnis amans“ s néhány más kisebb költemény is.

vünkhöz kell símulniok. Az ilyen átformált idegen szavak közül — mint korának legtöbb művelt költője — Csokonai is használja a *purgoma* 'epigramma' szót, vagy Dugonics *szittyá* 'scytha' szavát (l. NyUSz.), ő maga azonban egyetlen kölcsönszót sem alakított [át] magyarosabb hangzásúvá.

Általános szokásuk volt a nyelvújításkori költőknek, hogy német és francia mintára elhagyogatták a latin eredetű szavaknak, főleg a tulajdonneveknek az *-us* (*-ius*), *-a* (*-ia*), *-um* (*-cum*) stb. végzeteit. A NyUSz. idézi Sándor Istvánnak egy idevonatkozó megjegyzését: „Vessük el azt a sok *ia-t* az országok s városok nevéből s az *us-t* a nemzetek nevezetéből, mert mind kettő felettébb deákos, ú. m. Dánus, Svékus, Russzus, Prusszus s mondjuk inkább Dán, Svéd, Porosz, Orosz“ (Sokf. IV, 234). E felfogásnak Csokonai költői nyelvében is határozott nyomai vannak. Már az is a nyelvújítók hatására vall, hogy inkább él a szabályosabb, de újabb *Athenae*, *Athene* névalakkal, mint a hagyományos *Athénás*-sal (l. MNy. XXIX, 305)¹⁾. Még inkább áll ez a *Bált tengere* kifejezésre (Kleist „Tavaszi“-ában), melyet maga is szükségesnek tart megmagyarázni a jegyzetekben: „*Bálticum tener*“ (I, 689); ez utóbbi a korabeli szokásos alak. Itt sem halad azért töretlen csapáson költőnk. Földi 1799-ben készült Term. Hist.-jában már a mai alakot használja: „*Bálti tener*“ (367)²⁾, sőt ugyanez már 1780-ban is felbukkan: „a' *Balti* (*Mare Balticum*) *tengerenn* való hajózás“ (Magy. Hirmondó 136). Csokonai kifejezése egész pontosan előkerül egy 1790-es, általa is ismert forrásból: „*Bált Tenger*“ (Hadi és más nevezetes történetek³⁾, 1790: II, 359). Használja költőnk versben (de

¹⁾ De nem oly merész e téren, mint ÁNYOS PÁL, aki nem is ezt az újabb alakot használja, hanem már a mai *Athén*-t (Á. P. Munkáji, Bétsben, 1798: 24, 32, 139).

²⁾ Úgy látszik, FÖLDI-től származik a mai *Atlanti-tenger* is. Az EtSz. az *Atlánti T.* alakot először Márton 1800-as szótárából idézi s ezt mondja: „a mai *atlanti* alak a XIX. sz. közepe óta.“ *Földinél* azonban mindig *Atlanti Tenger* áll (Term. H, 248, 251); s minthogy Márton József 1800-as szótára számára feldolgozta Földi könyvét, még a hangalak eltérése mellett sem lehetetlen, hogy Földi volt a forrása.

³⁾ Ennek a szerkesztői, Görög Demeter és Kerekes Sámuel hirdették azt a pályázatot, melyre Földi Nyelvkönyv-e készült; Görög Demeterhez fordul később Csokonai is, hogy újságírói állást kaphasson (II, 675) s 1802-ben alkalmi verset is ír tiszteletére (I, 326).

csak versben!) a megszokott *Kárpátus* mellett az újabb *Kárpát* alakot is („...hangzatid... Már a *Kárpátokat* verdesik“; I, 409), amelyet alighanem Ányos terjesztett el a költői nyelvben (i. m. 10); Virág Benedek 1799-es versgyűjteményében már következetesen ez fordul elő (53, 73, 77 stb). Bessenyei Sándor Milton-fordításában találtam az első adatot a *Parnassz* rövidítésre (Kassán, 1796; I, a₂); talán így jutott Csokonai költeményeibe: „*Parnassz* vadon hegyénél...“ (I, 169; a jegyzetek közt ezt is a hosszabb alakban találjuk: „A *Parnasszus* hegye, mely Phocisban volt“ (u. o. 201). Ezek mintájára alkothatta a *Korint* alakot: „Mint a *korinti* szőlő — A cúkoros kalácson...“ (I, 496; de prózában *Corinthusi*, II, 661). Az *Olymp* alakra is van régebbi adatom: „Mint *Olimp'* hegyére Tesszáli mezőben...“ (Szilágy: Henriás, 162); vö. Csokonainál: „*Olymp* figyelmezve ül“ (I, 651).

Úgy látszik, a népneveket akkoriban még inkább teljesebb alakjukban használták; Csokonainál mindössze egy újszerű adat kerül elő. „Marosvásárhelyi gondolatok“ c. versében (készült 1794-ben) olvassuk: „[A szél]... Arról jó, a melyről a *dákok* földére — A scythák bajuszos tábora betére“ (II, 38; vö. GESZTESI 25, 28). Láthatólag maga is túl merésznek tartotta ezt az alakot (az EtSz. csak CzF. óta idéz rá példát!), mert jegyzetben külön megmagyarázza: „azaz: *Dácusok*“. Későbbi leveleiben sohasem jut eszébe, hogy prózában is ezt a rövidített alakot használja; ott mindig a komolyabb hangzású, hagyományos *dacus* alak áll (II, 675, 731). Nem meglepő azonban, hogy prózában is él a rövidebb *avar* alakkal (az EtSz. az első szótári adatot Ballagi: Telj. Szót.-ból idézi), mert ez abban az időben már valóban inkább így volt használatos (vö. 1783-ban: „Hunnus, és *Avar* nemzetnek“: Molnár János; Magyar Könyv-ház, II, 32). Még fokozottabb mértékben áll ugyanez a *mór* névre (Csokonai: III, 372 stb.), amelynél a hosszabb (*Maurus*) alakra Csokonai idejéből jóformán példát is alig találhatnánk.

Még általánosabb szokásuk volt azidőtájt a költőknek, hogy — főleg a legismertebb — latin és görög személynevekből elhagyták az *-us*, *-es* végzetet. E törekvést először Révai öltöztette határozott formába 1784-ben: „Virgyil névnek idegen hangzásán meg nem kell ütközni. Sőt az a' kérdés: ha valylyon nem volna e jobb még egyéb ilylyen nevekben is mindenütt azo-

kat a' sok *kus, tus, fus*, úgy mint *Marcus, Torquatus, Rufus* ki meneteleket el mellőzni; egy szóval mindegyikét Magyarosabban ejteni. Én nem magamtól szollok; hanem azután [t. i. MOLNÁR JÁNOS után] a' ki már Szokrates nevét is így ejtette *Szokrát*. Vajmi nagy tudos Férfiú pedig az! Hiszem lám így igen a 'Magyarság' Tulajdonához közelítnénk. Nem szereti ám az a' nyers tisztán ejtetett Deák neveket. Mi régóta vagy az is, hogy *Antonius* Antal? *Petrus* Péter? *Stephanus* István? Nem győzöm mind elő hozni. Azért *Virgilius* is Virgil lehetne talán, *Horatius* Horátz, *Torquatus* Torkvát.“ (Magy. Hirm. 1784, 72; vö. M. Ny. VII, 90). Ez a divat hamarosan prózai szövegekben, sőt magánlevelekben is mindinkább érvényesül. Így Földi Kazinczyhoz írt leveleiben *Homér*-t, *Virgil*-t emlegeti (Kaz. Lev. II, 306); Kazinczy pedig anyjának írja, hogy fogságában *Horác*-ot, *Virgil*-t olvasa, de kér még *Szalluszt*-ot, *Szvetón*-t, *Homér*-t is (u. o. 399). Csokonai e téren is igen mérsékelt álláspontot foglal el, midőn csak verseiben használja a rövidebb alakokat: „... a királyok estét — Nem kürtölöm *Homérral*“ (I, 165; de u. o. 207, a jegyzetekben: „Azt írja *Homerus*, hogy...“); „Hallá *Elysium* berkeiben *Horác*...“ (I, 409); „... a' *Virgil* hazája“ (I, 258; de prózában: „... *Virgilius*, *Horatius* és más déli poéták“ I, 198); „*Achill* és maga *Hannibal*“ (I, 682; de „A vitézi epopoeáról“ c. tanulmányában: „Ebben a heros, ama *Peleusfi Achilles*...“ II, 541).

Semmi esetre sem állítható azonban Csokonairól, hogy latin eredetű *közzavaink* végzetét is elhagyja. Ami példát t. i. GESZTESI erre felhoz (i. m. 25): *paradíz, interesz, magnifik*, az bizonyos nem régibb latin jövevényt, hanem újabb átvétel a művelt bécsi németből, esetleg ezen át a franciából. Ilyen példát még többet is említhetnénk: az újabb költők a nyugati költészetből kölcsönzött *zephyr*-je már kiszorította a *zephyrus*-t; a *tyrann* (*tirann*) sem a régibb *tyrannus* megrövidítése, hanem újabb nyugati kölcsönzés (*Szilágy* Henriásában majdnem laponként előfordul). S míg az idegen tulajdonneveknél — különösen verses szövegben — CSOKONAI szívesen elhagyja a végzetet, a közneveknél következetesen megtartja, úgyhogy eljárásának adott esetben bizonyító ereje is van. Az EtSz. a Kúnoss „Gyalulat“-a (1835) óta ismert *barbár* szóalakot úgy magyarázza, hogy az esetleg a régebbi *barbarus*-ból (= lat. *bārbārus*) alakult, de

inkább a német *barbar* újabbkori átvétele. A mai alak már Csokonainál (tehát igen korán!) előfordul: „Óh ölj meg bár egészen, — Ha már, *Barbár!* érzésed nincs.“ („A varázsfuvola“; III, 426 jegyz.) Prózában itt is a régebbi (latinos) alakot találjuk: „a *barbarus* nemzeteknél“ (II, 519) stb. De a szó hangalakja (t. i. az *-ár* szóvég, l. EtSz.), jelentése (az első kidolgozásban „kegyetlen“ van a *barbár* helyén: III, 425) és az a fentebb ismertetett körülmény, hogy Csokonai maga a latin eredetű közszavaknál nem hagyja el az *-us* végzetet, egyaránt az újabb német átvétel mellett tanúskodik.

Tévedés volna azonban, ha mindezek alapján azt hinnők, hogy Csokonai általában szívesebben használja az idegen szavakat, mint magyar megfelelőiket. Bizonyosra vehetjük például, hogy a debreceni kollégium klasszikus légkörében sohasem hallotta a *trónus* szó helyett a *királyi szék*-et, mégis meggondolás nélkül használja (III, 379; vö. Kaz. Lev. II, 79), s ugyanígy a *regia* helyett a *királyház*-at (III, 384). Leveleiben a régebben használatos *secretarius* helyett következetesen *titoknok*-ot találunk, *microscopium* helyett *nagyító üveg*-et, *comedia* helyett *vígjáték*-ot, *epopoea* helyett *versezet*-et ír, stb. Még a *sklav*-ot is gyakran váltogatja a *rabszolgá*-val, *martalék*-kal, pedig ennek a használatára elég példát talált Kazinczy, Szentjóni Szabó és más költők munkáiban. Ismeretes, hogy Csokonai új alkotásai közé tartozik a *világpolgár*, a *hangszer*; az előző a régibb *cosmopolita*, az utóbbi a *muzsika-szerszám* újszerűbb magyar neve (l. Tolnai 98). Az idevonatkozó példák számát természetesen tetszés szerint szaporíthatnánk.

Végeredményben tehát Csokonait idegen szavai alapján sem lehet *egyetlen* költői csoport követőjének tekinteni. Elvi fejtegetései Földi tanítványának mutatják; őt követi abban is, hogy sokszor használ újabban keletkezett, magyar szavakat a régebbi, elterjedtebb kölcsönszavak helyett is, sőt maga is tevékeny részt vesz az újítók nyelvtisztító munkájában. Persze Kölcsey durva tévedést követ el, mikor ismert bírálatában azzal vádolja Csokonait, hogy teljesen annak a „míveletlen izlésű“ Földinek a nyelvi hatása alatt áll, ki „úgy jelent meg a philológiában, mint purista... a köznépé az igaz magyarság, az idegennel nem egyveleges magyarság, ezt mondogatta Földi...“ Láttuk, hogy — mégha Földi valóban ezt „mondogatta“ volna is — Csokonai

igazán nem kereste az „idegennel nem egyveleges magyarság“-ot. Sőt Kazinczyék nyomán bőven használ újabb átvételű, divatos kölcsönszavakat levelezésében is, költői munkáiban is, ha művészi ízlése így parancsolja. A műköltői hagyományoknak megfelelően szerepelteti verseiben a klasszikus költők mitológikus hőseit, kedvelt helyeit. Ami az idegen szavak hangalakját illeti, mérsékeltebb ugyan a legmerészebb nyelvújítóknál, de — főleg költői műveiben — ő is él a rövidebb alakú személy- és helynevekkel (*Virgil, Horác, Ovid* \approx *Parnassz, Olimp*); maga is megrövidít egy-egy szót (*korinti* = korinthusi, *dák* = dacus), amint az egykorú műköltői ízlés kívánta. Ami végül a Csokonai-nál előforduló idegen szók számát illeti, ezt sem fogjuk olyan rendkívül nagynak találni, ha teljes szó és kifejezőképességéhez viszonyítjuk. Hiszen az egy Arany Jánoson kívül nincs magyar költő, aki olyan mérhetetlen tömegű szót használt volna fel műveiben, mint Csokonai. A hagyományos költői szókincs egybeolvadt nála az újabban alkotott szavak százaival, s ehhez járult még a népnyelvből vett hatalmas csoport, mely kortársainak a leginkább feltűnt.

TECHERT JÓZSEF.

Zur Geschichte einiger ungarischen Wörter.

1. *alom*.

Ung. *alom* (Ballagi) 'die Streu, der Streuling, das Stroh-lager', (Kelemen) 'die Streu; das Bett (des Rotwildes)', Czucz.—Fog.) 'a négylábu házi állatok alá ágyul vetett szalma, gazféle alyazat', ält. Spr. *alom*, *alam* 'substramentum; Unterstreu' gehört wahrscheinlich zu *al-* 'unter-, nieder-' (s. z. B. SZINNYEI NyH⁷ 97), nicht zu *al-* 'dormire' (MESz. I 81), aber es scheint eine recht alte Ableitung zu sein, eine genaue Entsprechung im Ostjakischen zu haben: (Paas.—Donn.) K *itəm*: *n̄r̄ itəm*, J *ōləm*: *n̄r̄-ōləm* 'Fussheu' (*n̄r̄*, *n̄r̄* 'Halbstiefel'), (Karj.) DN (Salym) *īḍəm*, *n̄r̄ ī*. 'kengän pohjallinen (heinistä) | Einlage im Schuh (aus Heu)' Kam. *itəm* 'kengän pohjallinen | Einlage im Schuh', Trj. *ʔāḍm̄*, *n̄r̄ ʔāḍm̄*, *n̄r̄ r̄iḍm̄* 'kengän pohjallinen (kovasta heinästä), стелька | Einlage im Schuh (aus festem Heu), Brandsohle', Ni. *itəm̄*, Kaz. *ḷāḍm̄*, 'kengän pohjallinen (heinistä, huovasta) | Einlage im Schuh (aus Heu, Filz)'. Das ostjakische Wort kann natürlich auch mit ostjDN *it̄*, Kr. *it̄*, Trj. *ʔāḍ*, Ni. *it̄s̄*, Kaz. *ḷā* 'unter, hinunter' usw. verbunden werden.

2. *csillag*.

Zu den etymologischen Entsprechungen von ung. *csillag* 'Stern', *csillámlík* 'schimmern, blinken, flimmern', *csillog* 'schimmern, glitzern, funkeln' usw. (≈ ostjNi. *šül̄pātā*, Kaz. *šūḷAB̄t̄i* 'glimmern, glänzen', wotj. *ts̄il̄ān̄i* 'leuchten, glänzen', tscher. *tsolye* 'Blitz', *ts̄olyem̄* 'glühend brennen', ? mord. *ts̄ildor* *molems* 'schimmern, glimmern, glänzen', kar. *ts̄ilkettöä* 'glänzen, schimmern' etc., s. z. B. MESz. I 1050—1053) stellt sich wohl vor allem das wogulische Verb (KANNISTO Zur gesch. des vok. 64) KU *šūly-*, KM *šöly-*, KO *söly-*, P (von versch. Spr.) *süll-*, *säll-*, VS, LU *süll-*, So *šuly-* 'funkeln'. Die mundartliche Proportion im Anlaut des wogulischen Wortes, KU, KM, So *š* ≈ KO, P, VS, LU *s* ist zwar unerwartet: *š* weist auf ein urwog. **tš* (= fiugr. **tš* = ung. *cs*), *s* auf urwog. **s* (= fiugr. **ś*) hin (s. Liber semi-aecula-

ris 377—384), aber deswegen kann das wogulische Wort nicht von dieser Wortsippe ferngehalten werden. Eher ist es einigermaßen zweifelhaft, ob das erwähnte nordostjakische Wort mit seinem inlautenden unregelmässigen Ni. *-lp-* ~ Kaz. *-AB-* (s. FUF XX 76) etwa zu dieser Wortfamilie gehört. Ung. *-ll-* < fiugr. *-*lk-* wie z. B. in *kell* 'müssen, sollen' ~ lp. *gálgát* 'shall; must, have to'; ought' od. *toll* 'Feder' ~ wog. *toβl*, ostj. *tōγəl'*, mord. *tolga*, lp. *dolge* id.

3. *egri*.

Nach MESz. ist die Etymologie von ung. *egri* 'Erythrinus, Rutilus, Rothauge; Cyprinus phoxinus, Elritze; Phoxinus laevis', *egri-ponty* 'Cyprinus phoxinus, Elritze; Phoxinus laevis', *egri-hal* 'Phoxinus laevis' unbekannt. Sowohl lautlich als semasiologisch scheinen jedoch folgende ostjakische und wogulische fischnamen ihm recht nahe zu kommen:

Ostj. (Castr.) *āgerna* 'Flötze (Cyprinus rutilus)', (Patk.) *āgerna*, *āgerne* id., (Páp.-Munk.) *eghērne*, *ēgerney* 'язь (jászkeszeg)', (Ahlqv.) *avir-nē* 'Cyprinus idus', (Karj.) DN, Fil., Ts., Sogom, Tš., Kr. *āγarnə*, V *āγrən'* 'Alant', Vj. *āγarnəy'* 'Alant; Rotfeder', Vart., Likr. *āγarni*, Mj. *ā'vərnə*, Trj. *ā'vərnə*, Ni. *āuərne'*, Kaz. *āuərne* 'Alant'; wog. (Ahlqv.) *ārgeñ* 'leuciscus idus', (Kannisto nach Irene Sebestyén-Németh NyK XLIX 58) KU *ā'oryən*, KM *ā'dryən* id.

Ostj. *-na*, *-nə* usw., wog. *-n* sind offenbar Ableitungselemente.

4. *éj*.

In MESz. wird ung. *éj* 'Nacht' u. a. mit ostj. (Paas.) K *īə'vən*, *īəwən*, J *īəwəwən*, *īəwən* 'nachts, in der Nacht' verbunden. Dies ist aber ein Irrtum. Die richtige ostjakische Entsprechung ist nur das nebenbei erwähnte ostj. (Páp.-Munk.) *éj* 'Nacht', *éjne* 'nachts', welches nach Karjalainen in V *īəi:īəiγən* *kōtl γən'* (Dual von *īəi* 'Nacht' und *kōtll* 'Tag') 'ein Tag und eine Nacht', in Vj. *əi'*, VK, Vart. *īəi'* 'Nacht' lautet. K *īə'wən*, J *īəwən* usw. ist ein ganz anderes Wort, nach Karjalainen: Kam. *īəwən* 'in der Nacht, vor Tagesanbruch', V, Vj. *īəγən'* 'Nacht, in der Nacht' VK *īəγən'*, Vart., Likr. *īəγən'*, Mj. *īə'γən'* 'in der Nacht', Trj. *īəγən'*, *īə'γən'* 'Nacht; in der Nacht, nachts', Kaz. *īūwən'*.

5. *fed, főd*.

Zu den etymologischen Pendants von ung. *fed, főd* 'decken, bedecken, zudecken; bedachen', *fedél* 'Dach; Deckel' usw. (~ wog. *pent-, pänt-, pant-* 'zumachen', *päntil* 'Dach', syrj. *pödney* 'zumachen, zuschliessen, bedecken', wotj. *podini, podni* 'zumachen', s. z. B. BUDENZ MUSz. 498—499, SZINNYEI NyH⁷ 149, 158) gehört auch ein ostjakisches Wort, obgleich seine Bedeutung beim ersten Anblick etwas abweichend erscheinen kann: (Patk.) I *pendem, pentem* 'versinken, untertauchen, in der Masse verschwinden', Paas.-Donn.) K *pěntam, pěnttā'm* 'sinken', *χāt pətərā' pěntō't* 'die Sonne überzog sich mit Wolken', (Pápay-Beke) N *pěnt-* '(die Türe) zumachen', (Karj.) DN *pěnt-* 'einsinken, versinken (z. B. in den Sumpf, ins Wasser), stecken bleiben (z. B. der Fuss im Schmutz)', *χāt pətərā' pěntō't* 'die Sonne bewölkte sich', Kr. *pent-* 'einsinken, versinken (nicht ins Wasser), stecken bleiben; untergehen, hinter etw. gehen (die Sonne)', *χattimə pətərā tə pěntot* 'die Sonne bewölkte sich', V *pěnt-* 'bedecken; schliessen (die Tür), (selt.) zuschlagen', Vj. *pěnt-, il p.* 'bedecken, zudecken (z. B. mit einem Zeugstück); schliessen, verriegeln, verstopfen (die Tür, den Schornstein)', Trj. *pěnt-* 'sich überziehen (die Sonne mit Wolken)', Kaz. *pěnt-, lap p.* 'schliessen, zumachen (Kiste, Tür, Stube, Speicher); aus dem Gesichtskreis entschwinden', O *pěnd-* (Sonne, Mond). — Die ursprüngliche Bedeutung ist am besten in den östlichen und nördlichen Mundarten bewahrt.

6. *Hadlaur*.

Wie bekannt hat ung. (HB) *Hadlaur* 'audivit' Entsprechungen wenigstens im Wogulischen und Finnischen, wog. (Kann.) TJ *kβanta* π-, TC *kāntā* π-, KU *χōntl-*, KM *kōnta-* KO *kōntl-*, P *kōnta-*, VN *kōntl-*, LU *kōntl-*, LO *χōntl-*, So *χūntl-* 'hören (fi. kuunnella)', fi. *kuunnella, kuuntele-* 'hören, durch hören nachforschen, nachfragen, auskundschaften, gehorchen' (s. zuletzt SETÄLÄ Virittäjä 1928 251—255). Zu dieser Sippe gesellt sich noch ostj. (Paas.-Donn.) K *χūnttə'm, χūnttə'tə'm* 'hören', (Karj.) Trj. *kūnt'əχəš'āvz* 'услыхать', V *k'ūnχəltā, k'ūnyəltā* (< **k'ūntəχəltā*) v. tr. 'hören, vernehmen'.

7. *igen*.

SZINNYEI hat ung. *ig-* in *igen* 'sehr' mit wogT *tâyiš* 'erö-sen', tscher. U *ššy* 'dicht, fest', J *šay* 'sehr', lpN *sagga* 'valide, fortiter, valde' und fi. *sangen* 'sehr' verbunden, s. NyK XLI 112, FUF XII 27—29, NyH⁷ 158. Dieser Deutungsversuch ist natürlich beachtenswert, nur gehört wog. *tâyiš* sicher nicht hierher: sein Grundwort *tây* 'starr, steif (Krummholz)' ist von KANNISTO FUF XVII 201—202 ohne Zweifel richtig aus dem Tatarischen erklärt worden. Aber auch andere Erklärungsmöglichkeiten scheinen zur Hand zu sein.

Wie Szinnyei a. a. O. bemerkt, kann die Bedeutung 'sehr' sich auch aus anderen ursprünglichen Bedeutungen entwickelt haben, vgl. z. B. fi. *kova* 'hart': *kovasti*, *kovin* 'sehr' od. *hyvâ* 'gut': *hyvin* 'sehr' usw. Von der letzterwähnten Möglichkeit ausgehend, kann folgende Verknüpfung vorgelegt werden:

Ung. *igen* 'sehr';

syrj. *šań* 'gut, angenehm, vorteilhaft, schön, wohlgebildet'. *šańa* 'genug, ziemlich, wohl';

? wotj. *šońer* 'gerade, wahrlich';

mord. (Paasonen nach Ravila) E *čiv* 'gut, tüchtig, vortrefflich, brav; prunkend', M *tšiva*, *-ań* 'gastfreundlich' usw.;

lpT (Gen.) *šuvva* 'gut, vortrefflich', *šuvvałt* 'wohl, tüchtig', (Itk.) Kld., T *šuvva* 'gut' (= urfi. *šüvä?);

fi. *hyvâ* 'gut', *hyvin* 'gut, sehr'.

Betreffs der permischen, mordwinischen, lappischen und finnischen Wörter vgl. zuletzt UOTILA Zur gesch. des konson. in den perm. spr. 241 und die daselbst erwähnte Literatur sowie RAVILA Virittäjä 1932 374.

Als fiugr. Urform kann *ššjš vorausgesetzt werden. Die Anlautsverhältnisse sind hier dieselben wie z. B. bei ung. *egér* 'Maus' ~ syrj.-wotj. *šyr*. mord. *tšejér*, *šejär*, fi. *hiiri* id., und wegen des Inlauts kann auf solche Fälle wie z. B. ung. *ég* 'brennen' ~ syrj. *yń* 'Flamme, Lohe', ung. *fog* 'Zahn' ~ syrj.-wotj. *piń* id., syrj. *veń*, *voń* 'Gürtel, Band' ~ lp. *avve* id. hingewiesen werden.

Natürlich bleibt auch dieser Deutungsversuch unsicher, aber er kann wohl mit gleich gutem Grunde wie der frühere hervorgehoben werden. Hinsichtlich des Vokalismus scheint ung. *igen* sogar besser zu fi. *hyvin* als zu fi. *sangen* zu passen.

8. *könyök*.

KARJALAINEN verbindet in seiner Untersuchung „Beiträge zur geschichte der finnisch-ugrischen dentalen nasale“ (JSFOu. XXX₂₄ 15) ung. *könyök*, dial. *könyék* 'Ellbogen; Kniestück' mit ostjKaz., Ni. *kēuən* 'die innere Biegung des Armes, einer Bucht'. Die Verbindung kommt schon in BUDENZ' MUSz. 43 vor, wo daneben noch ostj. *kynaj*, *kunxi* 'Ellbogen' erwähnt wird. In Wirklichkeit scheint nur das letzterwähnte ostj. Wort die Entsprechung von ung. *könyök* zu sein. Es lautet z. b. nach Castrén J *kynai*, S *kunxi* 'Ellbogen' (in der zweiten, von Schiefner herausgegebenen Auflage von Castréns Ostjakischer Sprachlehre wird das Wort mit ung. *könyök* verglichen), Páp.-Munk. *kungi* 'könyök', Paas.-Donn. K *kōynāi*, J *kōnyi* 'Ellbogen'. Von diesen ist K *kynai*, *kōynāi* metathetisch und geht auf ein früheres **kōynāi* zurück, welche Form ein genaues Pendant von J *kōnyi* ist. Das Ende -*yāi*, -*yi* besteht augenscheinlich aus Suffixelementen, vgl. ostj. DT *pāšyāi* 'Nacken' (~ Vj. *pə'tš* id.), *qōtyāi* 'Ferse' (~ DN *qāttāy* usw.), DN *uāsyaī*, K *wāk'yāi*, J *wāk'āyi* 'der kleine Finger', DN *uāryāi*, K *waryāi*, J *wūryi* 'Krähe', DN *uāšyāi*, K *uāšyāi*, J *qāšyi*, Trj. *kāšyi*, V, Vj. *kō'tšyāi* usw. 'Ameise', aus denselben, die im Wogulischen als -*kai*, -*yi* usw. erscheinen: T *künškaškai*, KM *xōnšxō'syi* usw. 'Ameise' (s. FUF XIX 134). Der ursprüngliche Stamm des ostjakischen Wortes ist also nur *kōn*.

In PAASONENS Ostjakischem Wörterbuch wird das erwähnte ostjakische Wort mit wog. (Ahlqv.) *konil-oul* 'Ellbogen' verglichen, welches nach KANNISTO (Zur gesch. des vok. 65) KU *kβānyəl*, LO *kōnlōβl*, So *kōnlōβl* id. lautet. Wenigstens die LO und So Formen sind augenscheinlich Komposita, deren zweiter Teil das Wort LO *ōβl*, So *āβl* 'Anfang, Ende', (Ahlqv.) *oul*, *oule*, *ōl* id. ist (vgl. fi. *kyynär-pää*, 'Ellbogen', wotj. *gür-pum* id. in welchen fi. *pää* 'Kopf, Haupt; Ende, Spitze' = wotj. *pum* 'Ende, Spitze'), und das -*l*- sowie KU -*yəl* sind zweifelsohne Suffixelemente.

Weil auch das auslautende -*k* in ung. *könyök* das bekannte Deminutivsuffix ist, passt der Anfang *köny-* zu ostj. *kōn-* und wog. *kβān-*, *kōn* ganz wie z. B. ung. *mony* 'Ei, Hode' zu ostj.

mu'n, mō'n 'Hode, das männliche Glied' und wog. *mən, mōn* 'Ei, Hode'.

Ferner können ung. *könyök*, wog. *kpänyäl* usw. und ostj. *kōynāi, kōnyäi* mit den gleichbedeutenden syrj. *gjr-d'za*, wotj. *gir-pum*, tscher. *kəner*, mord. *k'eñeř*, fi. *kynärä* (und lp. *gär'dnjel, gä'grer*?) zusammengehören, denn in diesen kann das auslau-
tende *-r* ein Ableitungssuffix sein.

9. *láb*.

Ung. *láb* 'Fuss, Bein' scheint sehr natürlich mit folgendem ostjakischen Worte zu verbinden zu sein: (Paas.-Donn.) J *lāmp*: *pāyay-kōt-lāmp* = *mūrās* 'Abstand zwischen dem unteren Rand der flachen Hand und der Spitze des erhobenen Daumens' (*pāy* 'Finger, Daumen', *kōt* 'Hand'), (Karj.) Vj. *lāmp'* 'Blatt (des Ruders, der Schaufel, der Spindel)', Kaz. *lām'p', lām'p'* 'Breite des Handtellers', O *lām'p*, -β 'Breite (des Handtellers, des Fussblattes)', Ni. *ip̄lām'p'*, Kaz. *ip̄lām'p* 'Breite des Handtellers' (*ip̄š* 'Hand'), V *kōrlām'p'*, Vj. *kōro'γlām'p'* 'Fussblatt' (*kōr* 'Fuss', *o'γ* 'Haupt; Fuss des Strumpfes'), Kr. *kettāmp*, -*tomp*, Kam. *kettāmp* 'Breite des Handtellers', V *pāyay kōtlām'p'* 'Breite des Handtellers + Daumen (als Mass)', Vj. *kōtlām'p'*, Trj. *kōtlām'p'* 'Breite des Handtellers (als Mass)'. Aber wie die unregelmässigen interdialektischen Lautentsprechungen beweisen (Kr. *t-*, V, Vj. *l-*, Trj. *l-* ~ Ni. *l-*, Kaz. *l-*, nicht Ni. *t-*, Kaz. *l-* wie gewöhnlich), ist das ostjakische Wort kaum einheimisch, sondern vielmehr ein Lehnwort, und zwar aus dem Samojedischen, vgl. (Castr.) samO (N) *lāmb* 'Vorderteil des Stiefels', (B, Tas., Kar.) *lāmb* 'Fussblatt', (K, NP) *lāmba*.

Dieses ostjak-samojedische Wort kann aber mit ung. *láb* verknüpft werden; zu ung. *b* = samO *mb* vgl. z. B. ung. *hab* 'Welle; Schaum' ~ samO *komb, kómba* usw. 'Welle'.

10. *öreg*.

GOMBOCZ hat (Die bulg.-türk. lehnw. 112) ung. *öreg* 'gross; alt, bejahrt' aus einem vorauszusetzenden altschuw. **irik* (vgl. osm., krim., kirg. *iri* 'gross, dick, grob, grobkörnig', kas. *irə* 'dick, grob, halmig', dsch. *irik, ärik* 'alt, gross', bar. *äri* 'gross-

körnig') erklärt (vgl. auch VÁMBÉRY NyK VIII 168), und gegen diese Erklärung lassen sich kaum entscheidende Einwände machen. Sowohl die lautliche als die semasiologische Seite scheinen nach Gombocz' Erläuterungen in guter Ordnung zu sein. Der einzige Umstand, der diese Erklärung vielleicht einigermaßen zweifelhaft machen kann, ist der, dass es in einigen uralischen Sprachen Wörter gibt, die dem ung. *őreg* entsprechen können.

Erstens kann mord. (Paas.) E *síře*, M *sířě*, *sířě* 'alt' in Frage kommen. Zwischen ung. *őreg* und mord. *síře*, *sířě* können dieselben bekannten lautlichen Verhältnisse obwalten wie z. B. zwischen ung. *epe* 'Galle' und mord. *seṗ'e*, M *seṗ'ě* id., ung. *ín* 'Sehne' ~ mord. *san* 'Ader; Sehne' od. ung. *kéreg* 'Rinde, Kruste' ~ mord. *k'ér* 'Lindenrinde' usw., m. a. W. kann das anlautende *fiugr.* *s- im Ungarischen lautgesetzlich geschwunden sein und das auslautende *g* als Suffixelement erklärt werden (vgl. SZINNYEI NyH⁷ 92—93).

Zweitens kann samO (Castr.) *ärá*, (K) *irá*, (B, Tas.) *ira*, (Kar.) *erá*, (Tsch., OO) *irä*, (NP) *irrá* 'Greis', *ärál*, *ärai*, (Tschl.) *iräi*, (NP) *irräi*, (B) *irál*, (Tas.) *irael* 'alt' in Erwägung gezogen werden, eine Wortsippe, die auch sowohl lautlich als semasiologisch mit ung. *őreg* vortrefflich zusammenzupassen scheint.

Hier sind also wenigstens drei Möglichkeiten vorhanden, von denen höchstens nur eine richtig sein kann, aber welche, das scheint jetzt unmöglich zu bestimmen.

Wir haben hier auch ein gutes Beispiel von den Schwierigkeiten der etymologischen Forschung vor uns. Das, was sowohl lautlich als semasiologisch recht wahrscheinlich und möglich erscheinen kann, ist keineswegs immer richtig, selbst wenn keine anderen Erklärungsmöglichkeiten geltend gemacht werden könnten. Dieses Axioms scheinen die Etymologen nicht immer eingedenk zu sein.

Helsinki.

Y. H. TOIVONEN.

A magyar betűrendről.

A M. T. Akadémia helyesírási bizottsága nem régiben levelet kapott, melynek írója szinte szenvedélyesen kikelt a Helyesírási Szabályok 4. pontja ellen, mely szerint: „Szótárak, név- és tárgyjegyzékek és hasonlóknak betűrendjében az *a-á, e-é, i-í, o-ó, ő-ő, u-ú, ü-ű* betűket egybefoglaljuk.“ Ezt a rendelkezést a levélíró tudománytalannak, sőt hazafiatlannak bélyegezte. Mint a H. Bizottság előadójának, nekem volt kötelességem megnyugtatót és fölvilágosítani a fölshóvalót, hogy aggodalma tárgyitalan. Ezzel azonban nem tekintettem a kérdést elintézettnak és tüzetesebben foglalkoztam vele. Mindenekelőtt kiderült, hogy a kérdés körül fölmerülő mozzanatoknak száma roppant nagy, s hogy csupán a lényeges eredményeket közölhetem egy rövid cikk keretében.

A betűrendet magát a következőképpen határozom meg: *Betűrend* (ábéce, ábécé, ábécérend, betűlajstrom, betűsor, alfabétum) a beszédhangok látható jeleinek (írásjel, betű) hagyományos és állandó egymásutánja; ez lehetővé teszi, hogy a szavakat az első, második stb. betű szerint rendezve könnyen és gyorsan megtaláljuk. A betűrend célja ennél fogva gyakorlati; nyelvi és tárgyi szótárak (lexikon, enciklopédia), névtárak, cédulajegyzékek (kartoték) rendezésére és szerkesztésére való.

Nevét a sor első betűitől kapta; a görögben a két első betű nevére *alphabetum*, a latinban a sillabizált első háromról *abece*, innen *abecedarium*: ábécés könyv, *abecedarius*: ábécé-tanuló. A latinból kapta a magyar betűrend a maga nevét: *ábéce, ábécé*. A nyelvújítástól kapta a *betűlajstrom* elnevezést (BENYÁK BERNÁT 1780), majd meggyökeresedett a *betűrend* (SÁNDOR ISTVÁN 1801); előfordul még a *betűsor* nevezet is.

A mai magyar betűk a latin írásjelek átvétele, vagy ahogy MELICH JÁNOS nyomatékosabban mondja: „A magyarok más európai betűsort, mint a latint, nem használtak“. (Szláv jövevényszavak 1905, 425. l.) Ez annak a tényállásnak kifejezése, hogy sem görög, sem cirill vagy glagolita betűkhöz a mi írásunk-

nak semmi köze sincs. Minthogy az ó-törökkel rokon székelv rovásírásnak a latin eredetű betűrendünkkel semmi kapcsolata sincsen, e helyt nem is foglalkozom vele, bár a fennmaradt emlékek nagyjában a latin betűsor rendjéhez alkalmazkodnak, de ezt a latinos műveltségű leíróknak tulajdonítom.

A latin betűk a görögből származtak, ezek pedig a semita főníciai ábécéből (v. ö. Herodotos. V. 58—59.). Míg ma az olvasni kezdő gyerek lehetőleg pusztán tanulja, legfőljebb egy határozatlan kihangzás kíséretében: *m^o, n^o, p^o*; a régibb betűtanulás Európa-szerte hol eléje, hol mögéje tett egy ejtést-segítő magánhangzót: *bé, ef, há, ká, el, pé*... s ezekből a *sillabákból* kellett a főlöszleges segédhangzók elhagyásával a szót megalkotni: *kisillabizálni* (ezeknek a sillabás betűknek eredete homályos). Ebből a sillabizáló időből még ma is maradt egy-két gyerek-versike: „á, bé: ab, vaskalap, ha megütöd megharap!” vagy: „r, á: rá - - hagyd rá“.

A görög betűknek kevés kivétellel semíta (főníciai-héber) eredetű nevük volt *alpha: aleph, béta: beth, gamma: gimel* stb. (így vannak, valószínűleg számjelentéssel a 118/119. zsoltár szakaszai is megjelölve). Csupán néhány hangnak volt görög neve, mely hiányzott a semíta betűrendből: e-pszilon (puszta e), ü-pszilon (puszta ü), o-mikron (kis, azaz rövid o), o-mega (nagy, azaz hosszú o).

A többi betű *nevének* jelentéséről nagyon sok föltevést kozkázttattak meg, de sem a görögben, sem a főníciaiban, sem az előző ó-semíta nyelvben nem találtak kielégítő magyarázatot. Az egyiptomi képírással (pictographia), fogalomírással (ideographia) és papi (hierati) hangírással való kapcsolatok épp oly kevésbé biztosak, mint a ninivei ék-jelekkel való összefüggés. (V. ö. FAULMANN, Geschichte der Schrift, 1880, sok jó anyaggal, fejtegetései azonban elavultak; a legújabbak, az Enciclopedia Italiana [alfabeto, epigrafia] és az Enciclopaedia Britannica igen alapos tanulmányai, bő irodalommal.)

A betűk számértékeit, nagyjában egyező módon, megtaláljuk a főníciaiban, héberben és görögben; de sem a betűk egymásutánjára, sem a számértékekkel való összefüggésre a források nem adnak kielégítő feleletet.

Az ó-latin betűrend:

ABCDE FGHIK LMNOP QRSTV X: 21 betű. A V-t hely-

zete szerint magán- vagy mássalhangzónak olvasták. Ezekhez már az első században, a görög miatt, járult az U, Y, Z, s így a latin betűrendnek ugyancsak 24 betűje volt, mint a görögnek. Ez arra bírta FAULMANN-t, hogy a betűk száma s a nap órái közt bizonyos belső kapcsolatot tegyen fel. A latin I, V, X, L, C, D, M számértékek úgy látszik, külön fejlődtek.

Mármost valamennyi latinul író európai nyelv ezt a betűrendet fogadta el, rendszerint a latin műveltségű térítők útján, s a mintájukban meg nem lévő hangjaiknak betűösszetétellel (sch, sc, ch, gn, stb.), vagy megkülönböztető (diacriticus) jelekkel teremtettek betűjeleket. Különösen a mély (veláris) *a*, *o*, *u*, magas (palatalis) párjául *á*, *ő*, *ű* szolgált, melyeknek felső kis *e*-je a folyamatos írásban csakhamar kettős ékezetté és ponttá zsugorodott: *ä*, *ö*, *ü*. Tettek azután a betűk mellé ékezetet, alájuk kis kampót, föléjük előre, visszahajló és csúcsos ékezetet, hajlott vonalkát stb., úgy hogy valamennyi közép- és nyugat-európai nyelv megalkotta a latinból több-kevesebb hangértékbeli eltéréssel a maga betűrendjét.

A magyar *ábécék* legelseje, mivel SYLVESTER-é latin volt, DÉVAI BIRÓ MÁTYÁS-é (Orthographia Ungarica Craccoviensis 1549). A nagy betűk azonosak a latin 24 jelű betűrenddel, de már a kis betűk száma 41-re rúg. Ez a szám ettől kezdve folyton ingadozik a latin 24 s a magyar 41 közt, a szerint, hogy mit vett a szótár- vagy nyelvtaníró külön hangnak. CzF. az irodalmi nyelvben 40 hangot s ugyanennyi hangjelet számlál; ennyit állapít meg az irodalmi és a köznyelv írásában a M. T. Akadémia 1922 május 29-i ülése is, mely a mai egységes helyesírás szabályzatát alkotta. Az írásjelek a következők:

<i>a</i>	<i>á</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>d</i>	<i>dz</i>	<i>dzs</i>	<i>e</i>	<i>é</i>
<i>f</i>	<i>g</i>	<i>gy</i>	<i>h</i>	<i>i</i>	<i>í</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>ly</i>
<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>ö</i>	<i>ő</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>s</i>
<i>sz</i>	<i>t</i>	<i>ty</i>	<i>u</i>	<i>ú</i>	<i>ü</i>	<i>ű</i>	<i>v</i>	<i>z</i>	<i>zs</i>

De nagyon csalódnánk, ha ebben a betűrendben — a nyelvjárásokat teljesen mellőzve — beszédünk teljes hangkészletét és szabatos jelölését akarnók látni. Benne van a *ly* jel, mely csak tájszólásban van meg, a köznyelv pedig a Dunántúl nagy részében *l*-nek, a magyar nyelvterület többije pedig *j*-nek ejt, pl.

ollan: ojan, illen: ijen. De ejtünk olyan hangot is, melyet írásban nem jelölünk; pl. a *y*: *n, g* és *k* előtt, mint *enged, hangos, nekünk, alattunk*; vagy az alanyi ragozás felszólító módjában, a *p*-végű igék második személyű alakjában, a szó végén álló zöngés *j* előreható hasonulással zöngétlenné válik, mint a német *(i)ch*, vagy a görög *χ(ι)* pl. *harapχ, csapχ, lépχ, tépχ* stb.; *gy-t, ty-t* írunk, holott *dj, tx*-féle hangot ejtünk. A zár- és réshangból alakult ú. n. affrikátákról éppen most folyik újra a vita, egyszerű vagy összetett mássalhangzóknak vegyük-e; írásuk pedig szinte annyiféle, ahány van: *c, cs, dz, dzs* stb. Ennyi és még több az eltérés ejtés és írás közt. Ennélfogva kis toldással meg kell ismételnem a cikkem elején írt meghatározást: a betűrend gyakorlati célú egymásutánja az *átlagosan* érzékelt beszédhangok jeleinek. Amint a beszéd nem eléggé finom eszköz arra, hogy a maga teljességében kifejezze lelki életünk minden mozzanatát, úgy az írás is szinte durva eszköz, hogy az élő beszéd minden sajátosságát megrögzítse: a hangszínt, hanglejtést, hangsúlyt, a hangok érintkezésének átmeneteit, az egyéni beszéd minden különlegességét, nem is szólva a beszédet kísérő kifejező mozgások sokféleségéről. Teljes és tökéletes beszéd-rögzítő betűrendszer nincsen. Helyette szükség esetén a műszaki hangrögzítő-találmányokat kell segítségül vennünk, ilyenek a fonográf, grammofon, diktafon stb.

Mindebből következik, hogy a betűrendet gyakorlati célokra nem lehet a maga merev egymásutánjában alkalmazni. A biztos és gyors használatra némely rokon hang betűinek összevont és együttes alkalmazása szolgál, ha mindjárt hangszínből és időtartamból kissé eltérnek is. Régi szótárainkban az *ö, ő, ü, ű* betűket a *z, zs* mögé vetették, pl. Szabó D. Kisded Szótárában, Sándor István Toldalékában stb. Ezeket a német betűrend még ma is a rokon mély (velaris) hangok közé keveri: *ahnen, ähnlich—Ode, öde, Odem—über, Ufer, Ülk* stb. (Duden). Ezt a német rendszert követte, ki tudja mért, az Athenaeum 1892-i kitűnő kézi lexikona: *bogár-bögő-bogos—Huba-Hübelé-hübér-Hubert* stb. s ezzel a magyar olvasó számára szokatlan renddel akárhányszor megzavarja a könyv használatját.

Más, nem célszerű eljárás a betűknek a végletekig pontos szétválasztása. Ezt látjuk pl. Pórá Ferenc, A rokonértelmű szókézikönyvében (1907), melynek pusztá szójegyzékében nemcsak

a-á, e-é, hanem i-i, o-ó, ö-ő, u-ú, ü-ü is teljesen el vannak különítve a gyors tájékozás rovására. Még furcsább ERDÉLYI JÁNOS, Népdalok és mondák című gyűjteményében a II. kötet (1847) tartalommutatója, melyben a nóták előbb a magánhangzók, azután a mássalhangzók sorrendjében következnek. — Mikor SZILY KÁLMÁN a NySz-t bírálta, méltán tett szemrehányást a szavak nem következetes sorrendje ellen, holott az utasítások 22. pontja szerint: „... fődolog, hogy mind az, amit a használó keres, könnyen és gyorsan föl legyen található s hogy e célnak alá kell rendelni minden egyéb tekintetet.“ Épp a NySz. tanulsága bírta rá a MTsz. s az OklSz. szerkesztőit arra, hogy a legcélszerűbb betűrendet válasszák. A sok száz közül legyen szabad még egy-kettőt említenem. A külföldiek közül külön tanulmányt kíván és sok idővesztést okoz SCHMELLER, Bairisches Wörterbuch című tájszótára, olyan bonyolult a rendszere. CZUCZOR-FOGARASI az első betűben különválasztja és egymásután sorakoztatja az *a : á, e : é* stb. betűket, de már a másodikban tarkán következnek egymásután: *bab, báb, baba, bába, babácska, bábaifánk* stb., mintegy önkénytelenül is igazolva e rokon magánhangzók szótári elválasztásának célszerűtlenségét.

A Helyesírási Bizottság megtartotta a már a Magyar Nyelv Rendszerében felsorolt 40 hangjelet; a mű írói voltak: Czuczor, Fogarasi János, Fábíán Gábor, Nagy János és Vörösmarty. Ugyanezt a 40 hangjelet sorolja föl CzF. I. 34. A Helyesírási Bizottság csak abban tért el ettől a hagyománytól, hogy *cz* helyett *c*-t ír, melléje besorolja zöngés párját, a *dz*-t, mely csak szó belsejében és végén kerül elő: *edz, bodza, lopódzik*; a zöngétlen *cs*-nek *ds*-sel jelölt zöngés párját hangtanilag szabatosabban *dzs*-sel fejezi ki; elhagyja az *é* betűt, mivel hangja csak kis területen él mint valóságos tájéjtés, az ország egy részében ő szorította ki, s a magyarság többségének beszédéből, sajnos, elenyészett. Így a Hely. Szabályok gyakorlati betűrendje a következő:

<i>a-á</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>d</i>	<i>dz</i>	<i>dzs</i>	<i>e-é</i>
<i>f</i>	<i>g</i>	<i>h</i>	<i>i-i</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>ly</i>
<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ny</i>	<i>o-ó</i>	<i>ö-ő</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>s</i>
<i>sz</i>	<i>t</i>	<i>ty</i>	<i>u-ú</i>	<i>ü-ü</i>	<i>v</i>	<i>z</i>	<i>zs</i>

A kötőjellel kapcsolt betűk a betűrendben összetartoznak; ezt már a betűrendi szakasz fején álló: *A, Á... E, É* is mutatja (l. Hely. Szabályok; Kelemen, Magyar-Német; Yolland, Magyar-Angol szótára stb.), A szakaszon belül a sorrend az, hogy az ékezetes (hosszú) betű mindíg — akár mint első, akár mint második vagy harmadik betű — követi az ékezetlen vagy pontos (rövid) betűt. Pl. *ablak, ábra, Ábrahám, abrak... ad,ád, adag, adalék, Ádám, adás, adat... arany, arány, aranyos, arányos, aranyoz, arányoz* stb. Ez a sorrend nem hogy megnehezítené, vagy éppen összezavarná a betűsort, hanem nagyon is megkönnyíti és meggyorsítja a szavak megtalálását. Nem egészen idetartozó érv, de némelyeket talán megnyugtat, hogy a rövid és hosszú (hangszínben és képzésmódban némileg eltérő, de rokon) hangzók egy sorozatba való foglalása nem tépi szét sok szócsalád összetartozó tagjait, pl. *él-élet-eleven; ér-eres-erezet; fa-fás; fél-feles-felez; nyár-nyaral; vér-veres-véres* stb.

Midőn remélhetőleg már nincs messze az idő, hogy a Szótári Bizottság szekrényeiben összegyűlt milliónyi szóanyag rendezésére is lehet gondolni, nem tartottam fölöslegesnek elvileg hozzászólni ehhez a nagyon egyszerűnek látszó, de végtelen fontos dologhoz; mert alig van nehezebb valami, mint az *á-bé-cé*. Csak az tudja igazán, aki tapasztalta, mikor sok ezer adat rendbeszedésére került a sor.

TOLNAI VILMOS.

Zur Deklination der Personalpronomina in den permischen Sprachen.

Die Deklination der Pronomina der 1. und 2. Person in den permischen Sprachen weicht in einigen Hinsichten von der possessiven und absoluten Deklination der übrigen Nomina ab. Unten werden die Hauptzüge der Flexion der erstgenannten betrachtet. (Zu den Formen s. z. B. CASTRÉN, *Elementa Grammatices Syrjaenae* § 57, WIEDEMANN, *Gramm. der wotj. Sprache* §§ 69, 70, *Gramm. der syrj. Sprache* § 102, AMINOFF, JSFOu. XIV/2 §§ 72, 73, GENETZ, JSFOu. XV/1 p. 52, JEMELJANOV, *Грамм. воляцкого языка* § 179, ЛУТКИН, *Материалы по коми грамматике* § 42, Verf. MSFOu. LXV, 215, 232 f., 280. Weiter sind unten die wotj. und syrj. Texte und die syrj. handschriftl. Aufzeichnungen von WICHMANN berücksichtigt worden.)

Wotj. *mon* 'ich', Adess. *myjam*, Allat. *minym*, Ablat. *myneštym*, *myņištym*, MU *myneškym*, (MUNK. Wb.) K *mēniškēm*, S, M *moneštym*, *moštym*, Instr. *monen*, *monenym*, Akk. *mone*; *ton* 'du', Adess. *tyjad*, Allat. *tyjyd*, (AMIN.) S *tōnyd*, *tōyd*, Ablat. *tyneštjd*, (MUNK. Wb.) K *tēniškēd*, S, M *toneštjd*, *toštjd*, Instr. *tonen*, *tonenjd*, Akk. *tone*. Gewöhnlich werden nur die erwähnten Kasus gebraucht und die übrigen durch Postpositionen ersetzt.

Syrj. *me* 'ich', Adess. *menam*, *meam*, *mejām*, *mejām*, Allat. *menym*, *mejym*, *mem*, *men*, Ablat. *mensym*, *mentšym*, (WICHM.) U *mešym*, Konsek. *mela*, Appr. *melañ*, Iness. *mejn*, Illat. *meē*, Elat. *mejš*, Präkl. *meša*, Egress. *mešqñ*, Instr. *meqn*, Prosek. *meqd*, Term. *meqd'ž*, Komit. *meked*, Karit. *meteg*, Akk. *menē*; *te* 'du', Adess. *tenad*, *tead*, *tejad*, *tejad*, P *tenat*, *teat*, *tejat*, *tejat* usw. (analog mit *me*). Eine Ausnahme macht der Dialekt (WICHM.) L, wo Konsek., Appr., Iness., Illat., Elat., Präkl., Egress., Instr., Prosek., Term., Komit. und Karit. von den Stämmen *mejām*-, *menam*-, *tejad*-, *tenad*- (vor stimmlosem Kons. *tejat*-, *tenat*-) (= Adess.) — Komit. jedoch auch vom Stamm *me*- bzw. *te*- gebildet werden.

Wotj. *mi* 'wir', Adess. *milam*, Allat. *milemly*, *milem*, Ablat. *mileštym*, *mileškym*, Instr. *milemyn*, Akk. *milemez*, *milemiz*,

miľemes, miľemďi, miľemesti; ti 'ihr', Adess. *tiľad*, Allat. *tiľedľi, tiľed*, Ablat. *tiľešťiď, tiľeškōd*, (AMIN.) S *tiľešťydy*, Instr. *tiľedyn*, (AMIN.) S auch *tiľedyny*, Akk. *tiľeddź, tiľedź, tiľeddy*, (WIED. Gramm. der wotj. Spr. § 70 auch) *tiľeddä*, (AMIN.) S auch: Adess. *tiad*, Allat. *tiedľy*, Ablat. *tiestyď, tiestydy*, Instr. *tienyď, tienydy*. Weitere Kasus sind gew. nicht im Gebrauch; nach AMIN. jedoch in K und S Karit. *mitek, titek*.

Syrj. *mi*, P (WICHM.) *miġe*, (ROGOV, Gramm. 30) *mie 'wir'*, Adess. *mijan, miġan, mian*, Allat. *mijanľi, miġanľi, mianľi*, (FOKOS, Zürj. szövegek 66, 82) VU *miġan*, (CASTR.) I *miġan*, Ablat. *mijanľis, miġanľis, mianľis*, (CASTR.) I *mijanćunum* usw., gew. vom Stamm *mijan-*, *miġan-*, *mian-* (= Adess., vgl. Sg. in L), seltener (dial.) vom Stamm *mi-*, z. B. Konsek. (WIED.) *milanym*, (CASTR.) I *milanum*, Appr. (WIED.) *milańnym*, (CASTR.) I *milańnum*, (CASTR.) I Prosek. *miednum*, Term. *miedznum; ti*, S auch (FOKOS, Zürj. népkölt. mutatv. 100, 110, 115, Zürj. szövegek 110) *tije, tie*, P (WICHM.) *tiġe*, (ROG. Gramm. 31) *tyje 'ihr'*, Adess. *tijan, tiġan, tian*, usw. (analog mit *mi*).

Die sg. Pronomina des Wotj. haben gewöhnlich *n* im Stamm. Die Nebenformen *mošťim, tošťiď, tōyď* sind natürlich spät entstanden (s. MSFOu. LXV, 233). Im Syrj. begegnet *n* nur im Adess., Allat., Ablat. und Akk. Nebenformen ohne *n* kommen in allen Dialekten im Adess. und Allat. und in U im Ablat. vor (die FOKOSSCHEN Texte zeigen in U im Ablat. immer *n*, s. Zürj. szövegek p. 157, 162, 171, 172, 223). Das Fehlen des *n* in den erwähnten Kasus ist offenbar sekundär — wie im Wotj. —, und zwar infolge von schnellem Tempo und Satzunbetonheit (z. B. *menim > meim > mem*). Das *ġ* bzw. *j* in *meġam, mejam, teġad, tejad* ist ein Übergangslaut (s. Verf. MSFOu. LXV, 232, 280; anders TUNKELO: MSFOu. LXVII, 394, s. auch unten). Allerdings ist das fragliche *n* ursprünglich wahrscheinlich ein Suffix, wie oft bemerkt worden ist (s. Verf. MSFOu. LXV, 232 f.), und es wäre möglich, den syrj. Nom. *me, te* (immer ohne *n*) so aufzufassen, dass er suffixlos ist (so MUNKÁCSI: KSz. XVIII, 126 und Verf. l. c.). Mit JOSEF BUDENZ Ugrische sprachstudien II 43 Note können wir jedoch vielleicht eher annehmen, dass das *n* hier eingebüsst worden ist (vgl. einen ähnlichen Vorgang im Wortinnern — der späteren Datums ist — und z. B. das unregelmässige Verschwinden des *n* in den entsprechenden Personalpronomina in

den ostseefinnischen Sprachen, vgl. OJANSUU, Itämerensuomalais-ten kielten pronominioppia 56 ff.). Aber das Fehlen des *n* in den übrigen syrj. Kasus, Konsek. *mela*, Appr. *melañ*, Iness. *mejn*, Illat. *meg*, Elat. *mejš* usw., beruht offenbar darauf, dass sie späte Bildungen sind, die den Nom. als Stamm haben (vgl. auch unten). Schon oben ist bemerkt worden, dass dieselben Kasus in syrjL den Adessiv als Stamm zeigen.

Es ist angenommen worden, dass wotj.-syrj. *mi* 'wir', *ti* 'ihr' den Pluralcharakter **i*, der z. B. im Fi. begegnet (u. a. in den Stämmen der entsprechenden Personalpronomina *mei-*, *tei-*), enthalten haben (s. BUDENZ, UA 311, MUNKÁCSI: Budenz-Album 268, KSz. XVIII, 126—7 Note, SETÄLÄ, TuM 68, SZINNYEI, Sprw.² 52, NyH⁷ 107) und dass wotj. *mil-*, *tił-*, syrj. *mij-*, *tij-* nach dem **i* einen anderen Pluralcharakter, wotj. *l* und syrj. *j* < **d*, zeigen (dasselbe *d* z. B. in fi. *meidün*, *teidün*) (s. BUDENZ, UA 310, MUNKÁCSI: Budenz-Album 265). Nach RAVILA FUF. XXIII, 53 ist in wotj.-syrj. *mi*, *ti* das Plural-*i* nicht anzusetzen; der Vokalwechsel (vgl. Sg. wotj. *mon*, *ton*, syrj. *me*, *te*) entspricht s. E. dem Wechsel in den fi. Pronomina *minä* ~ *me*, *sinä* ~ *te*, der nicht mit dem *i* des Plurals zusammenhängt. Dies kann auch der Fall sein; es ist zweifelhaft, ob dieser Pluralcharakter in den perm. Sprachen überhaupt nachzuweisen ist (nach SETÄLÄ TuM 67 f., 83, 139 f. hätten wir es in einigen pl. Verbalformen mit dem Plural-*i* zu tun). Den fluor. Pluralcharakter **t* (ð) können wir keineswegs in den fraglichen perm. Pronomina ansetzen. — Nur als entfernte Möglichkeit erwähnt BUDENZ Ugrische sprachstudien II, 56, dass syrj. *mijan(-)*, *tijan(-)* mit einem pluralischen Determinativ *n* (identisch mit dem *nj* in *nja* 'sie') gebildet seien. (Auf diese Weise erklärt er op. cit. 54 f. syrj. *pijan* 'Söhne, Kinder': < **pijannj* < **pijatnj*; *nj* sei verwendet zur Determination des Pluralnomens ähnlich wie *ñä*, *ñe* im Mordwinischen. Kaum wahrscheinlich.) — Es sei nebenbei bemerkt, dass ein Pluralcharakter, ausser in den eben erwähnten fi. Stämmen *mei-*, *tei-*, auch z. B. in den syrjP pl. Personalpronomina (GENETZ, JSFOu. XV/1 p. 52) *méjöz* 'wir', *téjöz* 'ihr' (*me* 'ich', *te* 'du' *jöz* Pluralcharakter) vorkommt. Allerdings sind 'wir' nicht mehrere 'ich' und 'ihr' nicht mehrere 'du', aber, wie MUNKÁCSI KSz. XVIII, 126—7 Note in Bezug auf fi. *mei-*, *tei-* u. a. anführt, ist der Plural,

begriff hier kollektivisch: 'wir' = 'ich mit anderen (wie) ich' (vgl. LEWY: KSz. XVII, 210).

OJANSUU Itämerensuom, kielten pronominioppia 16 hat den nicht annehmbaren Vergleich von wotj. *л* (= *δ'*?) in *mil-* mit lpL *ä'* in *miä'a* 'wir' usw. und osfi. *δ* in **medüt*, **medet* usw. nur zweifelnd gemacht.

WASSILI LUTKIN Magyar Nyelvőr LIX, 76 f. und Ученые Записки научно-исследовательского института народов Сов. Востока при ЦИК СССР II = На удмуртские темы 110 f. hat darzutun versucht, dass der Ausgang *jan* in syrj. *mijan*, *tijan* usw. ein Pluralzeichen sei. Es sei hier nur bemerkt, dass nach dieser Erklärung im Adess. *mijan*, *tijan* keine Kasusendung vorliegen würde.

TUNKELO MSFOu. LXVII, 385 ff. betrachtet das *n* in den syrj. Adessiven *mijan*, *tijan* als die alte Lokativendung, die auch in der Adessivendung *len* vorliegt, und die Lautgruppe *ja* als ein Suffix, das er mit einem urfinnischen Lokalnamentensuffix *ja*, *jä* vergleicht. Dieses urfi. Suffix (s. darüber TUNKELO: Virittäjä XXXVI, 389 ff., XXXVII, 9 ff.) begegnet u. a. in den urfi. pronominalen "Heimnamen" **mejä*, **tejä*, die im Fi. z. B. durch die Genitive der pl. Personalpronomina (im Dial. von Unter-Satakunta) *meijä(n)*, *teijä(n)* und durch die Nominative (in den südwestlichen Dialekten) *meijä*, *teijä*, welche die Familie oder den Wohnort der durch das Grundwort angegebenen Kollektivperson bezeichnen (*me* 'wir', *te* 'ihr'), (im Dial. von Tyrvää) *meijä* 'unser Gehöft, unsere Hütte oder andere Wohnung (oder unser Hausvolk, unsere Familie)', *teijä* 'euer Gehöft usw.' vertreten sind. Syrj. *mija-*, *tija-* würden mithin mit urfi. **mejä*, **tejä* identisch sein. Was die Bedeutung anbelangt, wären die syrj. Adessive *mijan*, *tijan* also ursprünglich Lokative oder Essive eines Lokalnamentens. "Aber ein Heimname konnte, ebenso wie ostseefinnischerseits, auch die Bewohner des Heimes bezeichnen." Von dieser Stufe aus habe sich die Bedeutung ostseefinnischerseits, besonders im Genitiv, weiter entwickelt, und zwar so, dass der Heimname die Funktion eines pl. Pronomens übernommen habe. Der Verf. deutet auch auf solche lappische Pluralgenitive der Personalpronomina, wie z. B. südlp. *mijjen*, *dijjen*, *sijjen* hin, die seines Erachtens den fi. pronominalen Heimnamen näher als dem Paradigma der Personalpronomina gestanden zu haben scheinen.

Auch bei den syrj. Adessiven *mijan*, *tijan* sei also eine Bedeutungs-entwicklung der Art erfolgt, dass sie aus kollektivistischen Personennamen zu Personalpronomina wurden. Auf der Basis dieser Formen habe sich dann ein neues Pluralparadigma entwickelt. TUNKELO sieht das fragliche Suffix *ja* weiter in solchen wotj. Dorf- und Geschlechtsnamen wie *Nörja*, *Veñja* (ebenso wie in fi. Namen wie *Kalaja*, *Villiä*). Der Iness., Elat. und Illat. der wotj. Ortsnamen auf *ja* werden von einem mit dem Suffix *la* erweiterten Stamm gebildet, z. B. *Nörjalan*, *Nörjalaš*, *Nörjala* (die Endung geschwunden). Mit diesem Stamm vergleicht TUNKELO den fi. Ortsnamentypus von *Kalliala*, *Leiniälä*; also auch wotj. *la* = fi. *la*, *lä*. Dasselbe *la* erscheine weiter in mehreren Ortsadverbien in den beiden perm. Sprachen (z. B. syrj. *kužala*, wotj. *kuzala* 'in der Länge usw.'). Im Adessiv der wotj. pl. Personalpronomina (*mitam*, *tiład*), im Konsekutiv und Approximativ der syrj. sg. und pl. Personalpronomina (nach WIED. Konsek. z. B. *melaym*, *telayd*, *milanym*, Appr. z. B. *melañ*, *telañ*, *milañnym*). Er findet das Suffix *ja* noch in dem Adessiv der syrj. sg. Pronomina der 1. und 2. P. *mejam*, *tejad*, deren Nebenformen *meam*, *tead* später entstanden seien.

Mit TUNKELO bin ich darin einverstanden, dass das *n* in syrj. *mijan*, *tijan* möglicherweise dasselbe *n* wie in der Adessivendung *len* und in der Inessivendung *in* ist und dass im Allat. *mijanlĭ*, *tijanlĭ*, Ablat. *mijanlĭš*, *tijanlĭš* usw. der Adessiv als Stamm auftritt (ähnlich wie z. B. der Adessiv in den syrjL sg. Kasus, Konsek. *mejamla*, *tejadla* usw., und der Allat. *milem*, *tiled* in wotj. Instr. *milemyn*, *tiledyn* usw. als Stämme auftreten). Es ist nur noch die Möglichkeit in Betracht zu ziehen, dass z. B. der Allat. *mijanlĭ*, *tijanlĭ* so entstanden ist, dass an den Allativ *mijan*, *tijan* (der Allat. dial. so) die Allativendung *lĭ* pleonastisch angetreten ist. Die Erklärung des *ja* bzw. *a* in syrj. *mijan*, *mian*, *tijan*, *tian* hat mich aber nicht überzeugt. Die angenommene Bedeutungs-entwicklung von einem Lokalnamen zu einem kollektivistischen Personennamen und weiter zu einem Personalpronomen in dem syrj. Adessiv *mijan*, *tijan* ist ja nur für möglich zu halten. Und ich glaube, dass diese Formen eine vom Standpunkt der Morphologie der perm. Sprachen bündigere Erklärung erhalten können, wobei man wegen der Bedeutung keine Hypothese aufzustellen braucht. Dass die Mouillierung des *l* in wotj. *mitam*, *tiład* se-

kundär ist, wie nach der Erklärung TUNKELOS vorzusetzen ist, ist auch meine Auffassung. Schon oben habe ich den Stamm in syrj. *mejam*, *meam*, *tejad*, *tead* behandelt.

In den pl. Pronomina im Wotj. haben wir *mił-*, *tił-* in Adess. *miłam*, *tiład*, Allat. *miłem*, *tiłed* und Ablat. *miłeštjm*, *tiłeštjd* usw. Im Allat. *miłemlj*, *tiłedlj*, Instr. *miłemyn*, *tiłedyn*, *tiłedyny* und Akk. *miłemez*, *miłemjz*, *miłemes*, *miłemdi*, *miłemestj*, *tiłeddz*, *tiłedjz*, *tiłeddy*, *tiłeddi* ist der Stamm *miłem-*, *tiłed-* identisch mit dem Allat. Was für ein Element ist das *ł*? Der Umstand, dass es im Adess., Allat. und Ablat. vorkommt, deutet darauf hin, dass es dasselbe Element wie das *l* in den Endungen derselben Kasus der Substantive in den perm. Sprachen (Adess. *len*, *len*, Allat. *lj*, Ablat. *leś*, *liś*, *ljś*) ist. Die Mouillierung des *ł* kann gut auf Einfluss des *i* und dazu auf dem des *e* im Allat. und auf dem des *e* ($\rightarrow \varnothing$) und *ś* im Ablat. beruhen, vgl. z. B. wotj. *piłem* 'Wolke' ~ syrj. *pił*, *piv* id. (s. MSFOu. LXV, 428 f.). Dasselbe *l* haben wir weiter in der Approximativendung *lań* (im Syrj. Kasusendung, im Wotj. nur in Adverbien) und möglicherweise auch in der syrj. Konsekutivendung *la* (anders über die Konsekutivendung WICHMANN, JSFOu. XXX/6 p. 18 f.). Das *l* ist ja ursprünglich ein Ableitungssuffix, das in den Lokalkasus gewisser Wörter als zu der Kasusendung gehörig aufgefasst wurde (s. MSFOu. LXV, 199 mit Lit.). Aber in Formen wie wotj. Adess. *miłam*, Allat. *miłem*, Ablat. *miłeštjm* ist das *ł* natürlich zunächst als ein Kasusendungselement zu betrachten. Infolge von Systemzwang ist das *l* aus anderen Adessiv-, Allativ- und Ablativformen hierher eingedrungen. Es kann keine Rede davon sein, dass *la* in wotj. Adess. *miłam*, *tiład* ein Derivationssuffix wäre (über das *a* später). Die S nebenformen Adess. *tiad*, Allat. *tiedly*, Ablat. *tieštjd*, *tieštjdy* scheinen alte Formen darzustellen, auf die der Systemzwang nicht eingewirkt hat. An *tiedly* ist die gewöhnliche Allativendung *ly* ganz spät angetreten (vgl. *tiłed* neben *tiłedlj*). In Formen wie Nom. *mi*, *ti*, Instr. *tienyd*, *tienydy*, Karit. *mitek*, *titek* ist das *ł* (bzw. *l*) natürlich nie vorgekommen.

Zu dem Verhalten, dass der Kasusendungsbestandteil *l* in der Flexion der perm. Personalpronomina nur im Plural der wotj. Pronomina Eingang gefunden hat, bietet einen Vergleichungspunkt die Deklination des Reflexivpronomens *as-*: Sg. Adess. wotj.-syrj. *aslam*, *aslad*, wotj. *aslaz*, syrj. *aslas*, Allat.

wotj.-syryj. *aslim*, *aslid*, wotj. *asliz*, syryj. *asliš*, Ablat. wotj. *asleštīm*, *asleštīd*, *asleštīz*, syryj. *asšīm*, *asšīd*, *asšīz*; Pl. syryj. Adess. *aslanīm*, *aslanīd*, *aslanīs*, Allat. *aslinīm*, *aslinīd*, *aslinīs*, Ablat. *asšīnīm*, *asšīnīd*, *asšīnīs*. Hier vertritt also nur der Ablat. im Syryj. den alten Stand ohne *l*.

Zur Beleuchtung des fraglichen *l* sei hier auf folgende Postpositionsformen mit und ohne *l* hingewiesen: (WICHM. MSFOu. XXXVIII.) Peč (p. 121) *aski keže* 'bis zum folgenden Tag', Le (289) *nemanej keže pe*, *vekanj keže* usw. 'für das ganze Leben, für die Ewigkeit', (GEN.) *Pkižō* 'auf, zu, für (eine Zeit)', (Fokos, Zürj. népkölt. mutatv. 96) V *ta-lun keže*, (Fokos, Zürj. szövegek) V (47) *ta-vo keže* 'erre az évre', (56) *pir keže* 'a lakomára', U (160) *kvaīt sutki keže* 'hat napra', (Fokos: NyK. XLV.) Le (416) *das vo keže* 'tíz évre', (415, 417) *negeš-lun kežas* 'vasárnapra' ~ (MSFOu. XXXVIII.) V (55) *med voī kežle* 'für die folgende Nacht', (109) *voī kežle* 'für die Nacht', VU (203) *ne dīr kežle*, *ēli lun kežle* usw. 'für kurze Zeit [nur], für einen Tag', (52) V *kañ laktīg kežas* 'bis zur Ankunft der Katze', (Zürj. népkölt. mutatv.) V (96) *ta-lun kežle* 'mára', S (101, 109) *mediš kežle* 'máskorra (másodszorra)', КЪ дpyгoмy пазy', V (80, 83) *asiv kežas* 'reggelre, КЪ yтpy', S (102, 109) *kulig kežas* 'halála idejéig, на погpeбeнъe'. *keže*, *kīžo*, *keže* und *kežas* sind Illativformen, die letztgenannte mit dem Possessivsuffix der 3. P. Sg. Wenigstens vom Standpunkt der heutigen Sprache aus ist das *l* in *kežle*, *kežle*, *kežas*, das offenbar das in Frage stehende Element darstellt, eher als ein Derivationssuffix (das nunmehr keine Funktion hat) und sind auch diese Formen also als Illative anzusehen, obgleich der Ausgang *le* ursprünglich dieselben Elemente wie die Allativendung *lī* (*lē*) enthält (und zwar *l* und einen Vokal, wonach die alte Lativendung **k* eingebüsst ist). Zu beachten die Funktion dieser Postpositionen und die Form der syryj. Allativendung *lī*, nur in L und Le *le* und P *ve* (< *lē*). Vgl. weiter syryj. U *bera* ~ *berla* 'wieder, aufs neue', *bera-ñ* id. ~ *berla-ñ* 'aufs neue', V, S, L *berlañ* 'zurück' (*ber* 'Hinter-raum') (s. WICHMANN, JSFOu. XXX/6 14 f.). Aus Fällen wie *berlañ* dürfte die Approximativendung *lañ* abstrahiert worden sein.

Im Nom. Pl. P *mije*, *mie* (o: *mije*), *tije*, *tyje* (o: *tije*), S *tije*, *tie* im Syryj., stellt der Ausgang *iē*, *jē*, *e* usw. ein Suffix dar.

Hiermit ist wohl zu verbinden das Suffix *je, ja, ja, a*, das in einigen anderen Pronomina vorkommt, z. B. (WICHM.) S, V *sije*, V *sije*, V, VU, Peč, L, Le, U *sija*, I *sja*, P *sija*, (Rog. Gramm. 32) P *syja* 'er, sie, es', (WICHM.) S *nije*, Peč, U *nija*, I *nja*, P *nija*, *nija*, (Fokos, Zürj. szövegek) S *nije* (133, 134, 141), *nija* (108), *nia* (133), (Rog. I. c.) P *nyja* 'sie (Pl.)', (WICHM.) V *naje*, *naja* id. (in den obliquen Kasus gew. die Stämme *sij-*, *nij-*, *na-*). Allerdings kann man bemerken, dass in P *miije*, *mie*, *tiije*, *tyje* *ę* bzw. *e* vorkommt, in *sija*, *syja*, *nija*, *nyja* aber *a*. Diese Verschiedenheit dürfte sich aber durch die Lautgeschichte erklären: *ę* (> *e* durch Einfluss des *i* bzw. *j*) und *a* ursprünglich in verschiedenen Stellungen (vgl. unten). Zu beachten, dass *ę* und *a* in den als Beispiele erwähnten Pronomina auch in einem und demselben Dialekt wechseln: V *sije*, *sije* ~ *sija*, *naje* ~ *naja*, S *nije* ~ *nija*, *nia*.

Die Kasusbildung der fraglichen perm. Personalpronomina bedarf noch einiger Erklärungen.

Dass diese Pronomina im Wotj. nur in gewissen Kasus dekliniert werden, ist offenbar ein alter Zug. Diese Kasus (Adess., Allat., Ablat., Instr., Akk. und natürlich Nom.) sind altererbt. Und auch die syrj. sg. Pronomina stimmen mit den wotjakischen darin überein, dass sie im Stamm *n* eben im Adess., Allat., Ablat. und Akk. zeigen (Adess. syrj. *menam*, *tenad* = wotj. *mīnam*, *tīnad*, Allat. syrj. *menim*, *tenid* = wotj. *mīnim*, *tīnid* usw.; die anderen Kasus haben aber den Nom. *me*, *te* als Stamm). Der Instrumental, der auch im Wotj. vorkommt und ein alter Kasus ist, ist im Syrj. eine Neubildung ohne *n* (*megn*, *teen*) möglicherweise darum, weil die frühere Form mit dem Adessiv gleich wurde. Vor einem Possessivsuffix lautet die Instrumentalendung im Syrj. jetzt *na*, z. B. *purnam* 'mit meinem Messer' (*purt* 'Messer'); vom Stamm *men-* wäre also etwa **mennam* (mit dem jetzigen Vokalismus) vorauszusetzen. Die urspr. Geminaten sind in den perm. Sprachen zu einfachen Konsonanten gekürzt worden; und somit wäre ein Instr. *menam* anzusetzen, aber so lautet der Adessiv (CASTRÉN, Elem. Gramm. Syrj. § 57 erwähnt aus I den Instr. *menam*, *tenad*, der jedoch auch eine sekundäre Bildung und zwar der Instr. der poss. Deklination vom Stamm *me-*, *te-* sein kann). Im Wotj. kommt der Instr. auch ohne das Possessivsuffix vor (*monen*, *tonen*). Eine entsprechende syrj.

Form wäre **menen*, **tengen*; und es ist gar nicht unmöglich, dass eine solche Bildung der Form *megn*, *tegn* (mit dem Nom. als Stamm) Platz gemacht hätte, der Stamm der Nomina ist ja meistens dem Nom. gleich. Auch in Anbetracht dessen, dass der Adessiv, Allativ und Ablativ der sg. Personalpronomina im Syrj. und Wotj. ursprünglich mit dem Inessiv, Illativ und Elativ der possessiven Deklination identisch sind, sind diese Kasus in der Deklination der genannten Pronomina im Syrj. (*mejn*, *tejn*; *meg*, *teg*; *mejš*, *tejš*) natürlich für späte Bildungen zu halten.

Die sg. Pronomina im Wotj. und Syrj. und die pl. Pronomina im Wotj. haben im Auslaut die Possessivsuffixe der betreffenden Personen: *m* der 1. P. Sg. und Pl., *d* bzw. syrjP *t* der 2. P. Sg. und *d* bzw. (<) *dy* der 2. P. Pl. im Wotj. Der Instr. Sg. kommt im Wotj., wie schon bemerkt, ohne das Possessivsuffix und mit demselben vor; im Instr. Pl. *tienyd*, *tienydy* begegnet das Possessivsuffix der 2. P. Pl. Die pl. Pronomina im Syrj. zeigen das Possessivsuffix (*nym*, *num* der 1. P., *nyd* der 2. P.) selten. Eine solche seltene Nebenform wie syrj. Allat. *men* 'mir' dürfte eine späte Kürzung von *menim* sein: der Ausgang *im* als Possessivsuffix aufgefasst weggeblieben (vgl. z. B. folgende Kasus ohne Possessivsuffix und mit demselben der 1. P.: Appr. *karlañ* ~ *karlañym*, Egress. *karšañ* ~ *karšañym*, Term. *karödž* ~ *karödžym*, s. WIED. Gramm. 136). Das Auftreten der Possessivsuffixe in den perm. Personalpronomina kann keine junge Erscheinung sein; es ist anzunehmen, dass sie schon früh im Urperm. in diesen Pronomina vorkamen. Doch ist vorauszusetzen, dass die absolute Deklination hier älter als die possessive ist, die Possessivsuffixe sind ja in den Personalpronomina pleonastische Elemente. Könnte der Adessiv Pl. im Syrjänischen (*mijan*, *tijan*) ohne Possessivsuffix altererbt sein (vgl. unten)?

In den Adessivformen wotj. *mīnam*, *tīnad*, *mīlam*, *tīlad*, syrj. *menam* (> *meam* usw.), *tenad* (> *tead* usw.), *mijan* usw., *tijan* usw. ist *a* ein gemeinsames Element. Oben wurde auch der Adessiv des Reflexivpronomens wotj.-syrj. *aslam*, *aslad* usw. mit demselben *a* erwähnt. Weiter ist mit dem fraglichen *a* zu verbinden das *a* im Inessiv der possessiven Deklination im Wotj. und Syrj., z. B. wotj. *karam*, *-d*, *-z*, *-mī*, *-dī*, *-zī*, syrj. *karam*, *-d*, *-s*, *-nīm*, *-nīd*, *-nīs* (*kar* 'Stadt'; s. z. B. WIED. Gramm. der syrj. Sprache § 99), der Adessiv der sg. Personalpronomina ist ja

ursprünglich identisch mit dem Inessiv der possessiven Deklination, und Formen wie *mitam*, *aslam* sind ebenso ursprünglich Inessive, an welche *l* (> *l̥*) angetreten ist, wie oben angeführt (vgl. auch die Postpositionen *kežas*, *kežlas* oben). In syrj. *mijan*, *mijan*, *tijan*, *tijan* ist *j* bzw. *ĵ* wahrscheinlich nur ein Übergangslaut. Und wie schon erwähnt, ist es m. E. möglich, dass das *n* in diesen Formen dasselbe Element wie das *n* der syrj.-wotj. Inessivendung (*ĵ*)*n* und der syrj.-wotj. Adessivendung *len*, *len* usw. ist. In wotj. *minam*, *tinad*, *mitam*, *tilad*, syrj. *menam*, *tenad*, wotj.-syrj. *aslam*, *aslad* usw., *karam*, *karad* usw. ist *n* also vor dem Possessivsuffix verschwunden, z. B. **mənən̄m̄* » wotj. *minam*, syrj. *menam*, **tən̄nt̄* » wotj. *tinad*, syrj. *tenad*, P *tenat* (= beliebiger Vokal).

Das *a* in den vorliegenden Formen entspricht mithin dem *e* bzw. *ĕ* in der Adessivendung wotj. *len*, syrj. *len* und dem *ĵ* in der wotj.-syrj. Inessivendung der absoluten Deklination (z. B. wotj.-syrj. *karĵn* 'in einer Stadt') und stellt ursprünglich einen stammauslautenden Vokal dar (so auch in der Adessivendung *len*, *len*, da ja hier das *l* urspr. ein Derivationsuffix ist). Das *a* erscheint gewöhnlich vor einem Possessivsuffix, aber auch ohne dies, so — ausser in syrj. *mijan*, *tijan* — in der syrjP (Verch-Jazva) Adessivendung *lan* (s. GENETZ, JSFOu. XV/1 p. 51). Ein Wechsel *a* ~ *e* (*ĕ*), *ĕ* ~ *ĵ* in nichterster Silbe kommt in den perm. Sprachen auch anderswo vor. So in den Illativ- bzw. Allativformen: z. B. wotj.-syrj. *karam* 'in meine Stadt', *karad* 'in deine Stadt' usw. ~ wotj. *kare*, syrj. *kareĵ* 'in eine Stadt', wotj. *mil̄em* 'uns', *til̄ed* 'euch', syrj. Allativendung *L*, *Le* *l̄e*, P *ve* ~ wotj. *min̄im*, syrj. *men̄im* 'mir', wotj. *tin̄id*, syrj. *ten̄id* 'dir', wotj.-syrj. Allativendung *l̄j*. Ein Wechsel *a* ~ *ĕ* begegnet z. B. in dem syrj. Pronominalsuffix *ja*, *je*, z. B. in *sija* ~ *sije*, *naja* ~ *naje*, *nija* ~ *nije* (s. oben). Einen Wechsel *a* ~ *ĵ* haben wir z. B. im Instr. syrj. *karnam* ~ wotj. *karen̄im*; Term. wotj. *karožam*, syrjP *karödžam* ~ syrj. (auch P) *karödžym* (s. WIED. Gramm. der syrj. Sprache § 99). Usw. (Siehe auch BEKE: Magyar Nyelvőr LV, 78 f.; ob es sich in allen hier angeführten Fällen nur um Lautwechsel handelt, ist m. E. nicht sicher.) — Da die Pronomina der 1. und 2. P. Pl. in den perm. Sprachen ursprünglich einsilbig gewesen zu sein scheinen (vgl. z. B. fi. *me* 'wir', *te* 'ihr'), kann das *a* bzw. *e* in Formen wie

syrj. Adess. *mian*, *tian*, wotj. Adess. *miłam*, *tiład*, *tiad*, Ablat. *miłeštym*, *tieštýd* usw. natürlich nicht den stammausl. Vokal dieser Wörter vertreten, sondern beruht auf Systemzwang, auf Verallgemeinerung eines stammausl. Vokals in gewissen Wörtern, der als Kasusendungselement aufgefasst worden war (vgl. z. B. syrj. Adess. *menam*, *tenad*, wotj. Adess. *miñam*, *tiñad*, Ablat. *miñeštým*, *tiñeštýd*).

Im Allativ wotj. *miñim*, *tiñid*, *miłem*, *tiłed*, syrj. *menim*, *tenid* ist die Kasusendung **k* bzw. **γ* ebenso verschwunden, wie im Illativ, z. B. wotj. *kare*, syrj. *kare* 'in eine Stadt', wotj.-syrj. *karam* 'in meine Stadt' usw., und in der Allativendung *li* im wotj. und Syrj. (s. MSFOu. LXV, 130 mit Lit.). Die dialektischen Allativformen *mijan*, *tijan* im Syrj., die dem Adessiv gleich sind, scheinen gegen die Erklärung, dass das *n* im Adessiv *mijan*, *tijan* eine Lokativendung ist, zu sprechen. Es ist jedoch möglich, dass der Allativ *mijan*, *tijan* auf Vermischung mit dem Adessiv beruht oder der Adessiv auch die Funktion des Allativs übernommen hat. Zu vergleichen, dass der Adessiv und Allativ im Karelischen und Olonetzischen und teilweise auch anderswo in den ostseefinnischen Sprachen durch Vermischung gleichlautend geworden sind, z. B. kar. *moalla* 'maalla, maalle', olon. *moal* od. *moale* 'maalla, maalle, maalta' (s. SETÄLÄ ÄH 414 ff.). In der possessiven Deklination der perm. Sprachen sind der Inessiv und Illativ gleichlautend, z. B. syrj.-wotj. *karam* 'in meiner Stadt, in meine Stadt' (*kar* 'Stadt'). Wie aber schon hervorgehoben, sind hier die Kasusendungen durch Lautübergänge verschwunden, und das *a* ist urspr. ein Stammvokal, der wohl in den beiden Kasus ohne Vermischung der gleiche sein kann. Zum Vokalwechsel *i* ~ *e*, *ε*, *e* ~ *a* s. oben.

Oben wurde angeführt, dass syrj. *mijan*, *tijan* ohne Possessivsuffix altererbt sein können. Würde der Adessiv bzw. der Allativ dieser Pronomina es enthalten, hätten wir etwa **mijanim*, **tijanid* (*nim*, *nid* die Possessivsuffixe der 1. u. 2. P. Pl.) (zu vergleichen syrj. Iness. u. Illat. *mianum*, *tianyd*, s. CASTRÉN, Elem. Gramm. Syrj. § 57). Wäre es möglich, dass *mijan*, *tijan* auf **mijanim*, **tijanid* zurückgehen? Z. B. **mijanim purtnim* > *mijan purtnim* 'unser Messer' in Anlehnung an Ausdrücke wie *niñen purtnis* 'ihr Messer'? Zu vergleichen syrj. Ablat. *mijańćin*, *tijańćin* (s. GENETZ, JSFOu. XV/1 p. 52) < **mijańćinim*, **tijańćinim*? (Vgl.

syrj. Ablat. *mijanćunum*, *tijanćynyd*, s. CASTRÉN I. c.) Vgl. auch syrj. *men* < *menim*, *ten* < *tenid*. Wie schon aus dem oben Angeführten hervorgeht, können folgende Umstände für die hier erwähnte Alternative sprechen: der Adessiv und der Allativ auch der anderen in Frage stehenden Personalpronomina haben das Possessivsuffix; der Endungsvokal *a* im Adessiv tritt gewöhnlich vor einem Possessivsuffix auf; der Allativ lautet dialektisch *mijan*, *tijan*.

Zur Elativ- bzw. Ablativendung wotj. *št*, *šk* in *mineštjm*, *mineškim* usw. und syrj. *š* in *mensim* usw. s. WICHMANN: FUF XVI, 162 f., Verf. MSFOu. LXV, 313 ff., RAVILA: Vir. XXXVIII, 227 ff. Das *t* in syrj. *mentsim*, *tentsid*, *mijanćunum* ist ein Übergangslaut (s. MSFOu. LXV, 371).

In der wotj. Nebenform des Instr. *tiledyny* beruht das ausl. *y* wohl auf Kontamination: *tiledyn* + *tenydy*.

Der Akkusativ in den perm. Sprachen, auch der der Personalpronomina, ist in seinen Hauptzügen schon von BUDENZ Ugrische sprachstudien II 38 ff. erklärt worden — auf seine geistreiche und grundlegende Forschungsarbeit wird man sich immer wieder berufen — (s. auch WICHMANN: FUF. XVI, 159 ff., Verf. MSFOu. LXV, 176 ff., 220 f.). Die ursprüngliche Akkusativendung ist **m* gewesen, die in Formen wie wotj. *mone*, *tone*, syrj. *mene*, *tene* im Auslaut eingebüßt worden ist. Wie schon oben bemerkt, ist der Stamm *milem-*, *tiled-* in den pl. Akkusativformen im Wotj. identisch mit dem Allativ. Die Ausgänge *ez*, *üz*, *iz*, *es*, *dē*, *dy*, *tē*, *dä* treten als Akkusativendungen in diesen Formen auf (*tē* in *milemestē* pleonastisch, vgl. den Akk. *milemes*) und haben diese Funktion schon früher anderswo erhalten. *z* bzw. *s* ist ursprünglich das Possessivsuffix der 3. P. Sg., das determinierend gebraucht worden ist und an den Akkusativ wohl erst nach dem Schwund der Akkusativendung **m* angetreten ist. *d(?)*, *t(?)* bzw. *d(ä)* ist ursprünglich das Possessivsuffix der 2. P. (Pl. oder auch Sg.?), das ebenso determinierend gewesen ist (vgl. FUCHS: FUF. XIII, 8 ff., KSz. XVI, 264 f.).

Schliesslich nur noch eine Bemerkung zu der gegenseitigen Reihenfolge der Kasusendung und des Possessivsuffixes. In der possessiven Deklination der Nomina begegnet gewöhnlich die Reihenfolge Kasusendung + Possessivsuffix im Iness., Illat., Elat., Instr., Prosek. (bzw. Transit.) und Term. im Wotj. und Syrj. und im Egress. (und im Kasus Adv.) im Syrj., die Reihenfolge Pos-

sessivsuffix + Kasusendung im Adess., Allat., Ablat., Karit. und Akk. im Wotj. und Syrj., im Kasus Adv. im Wotj. und im Konsek., Appr., Präkl. und Komit. im Syrj. (im Syrj. jedoch heute kein Possessivsuffix der 1. P. Sg. im Akk., s. unten). Von den dialektischen Abweichungen sei erwähnt, dass im Karit., Appr. und Komit. im Syrj. auch die umgekehrte Reihenfolge vorkommt. Die oben angeführte Zweiteilung ist mit Hinsicht auf die meisten Kasus urpermisch (s. WICHMANN: FUF. XVI, 148 f., Verf. MSFOu. LXV, 225). MARK MSFOu. LIV, 251 hat aber hervorgehoben, dass die Reihenfolge der Possessivsuffixe und Kasusendungen wie in den ostseefinnischen Sprachen und im Lappischen (Kasusendung + Possessivsuffix) die ursprüngliche zu sein scheint, „wie die Übereinstimmung mit den sam. Sprachen zeigt“. Auch die Vertretung im Wotj. und Syrj. deutet darauf hin, dass diese Reihenfolge im Frühurperm., abgesehen vom Akk. (z. B. wotj. *pime*, *pide*, *pize*, syrj. *pięs*, *pite*, *pię* usw. 'meinen Sohn usw.') obwaltete. Die meisten Kasus mit Possessivsuffix vor der Kasusendung sind ja verhältnismässig jungen Ursprungs. Z. B. sind der Adess., Allat. und Ablat. auf der Basis des Iness., Illat. und Elat. entstanden; und es wäre zu erwarten, dass auch jene das Possessivsuffix nach der Kasusendung hätten. Instrukтив ist die Flexion der Personal- und Reflexivpronomina: Adess. wotj. *milam*, *tilad*, wotj.-syrj. *aslam*, *aslad* usw., Allat. wotj. *milēm*, *tilēd*, wotj.-syrj. *aslīm*, *aslīd* usw., Ablat. wotj. *milēstīm*, *tilēstīd*, *aslēstīm*, *aslēstīd* usw. Das Possessivsuffix hier also im Auslaut wie im Iness., Illat. und Elat. der possessiven Deklination der Substantive.

Helsinki.

T. E. UOTILA.

Arad.

Arad városának nevét már többen és többféleképpen próbálták magyarázni. Az eddigi magyarázó kísérletek (az *árad* igéből, *várad*-ból, *orrod*-ból vagy a szláv eredetű *hrad*-ból) nemcsak jelentéstani, de hangtani akadályok miatt is teljességgel elfogadhatatlanok. A helyes származtatásra azok az adatok vezetnek reá bennünket, amelyek GOMBÓCZ-MELICH Magy. Etym. Szótárában találhatók. E szótár szerint a 'nomen locorum et personarum, Orts- u. personennamen' *Arad*: 1. nemcsak a közsémségi város neve, hanem ezen kívül több más helység is viselte ezt a nevet s viseli egy része még ma is; 2. nemcsak helynévként, hanem személynévként is előfordul; 3. régibb alakja *Orod*. Érdekes, hogy a város mellett fekvő *Glogovac* nevű német község román neve *Orod* volt. (LIPSZKY, Rep. szerint; ma erről ott nem tudnak semmit). De megjegyzésre érdemes, hogy a *Glogovac* határában emelkedő öt halom alatt nyugszanak, a hagyomány szerint, az orodi gyűlés lemeszárolt résztvevői.

Az első helynévi adat a XII. századból való (CSÁNKI, I. 765). Martyrius esztergomi érsek 1156 évi, Esztergomban eredetiben fennmaradt adománylevelében tanúként szerepel *Primo-genitus aradi prépost (urodiensis prepositus; I. KNAUZ, Mon. Eccl. Strig. I. 108, valamint SZENTPÉTERY, Kritikai jegyzék, I. 30. [84. sz.])*. Mint személynév először 1211-ben (OKLSZ.) és 1214-ben fordul elő (JERNEY). Az EtSz. szerint a szó eredete ismeretlen. MÁRKI SÁNDOR hozzávetése szerint (Aradmegye és Arad sz. kir. város tört. I, 59—61) a város és a megye nevét *Arad*, illetve *Orod* úrtól kapta, aki Csanád egyik alvezére lehetett. Ezek az egyébként értékes megállapítások nem felelnek arra a kérdésre, rejlik-e valami konkrét jelentés is az *Arad* szóban? A város nevének mai alakja-e az eredeti, vagy van-e (az *Orod* alakon kívül), más régi alakja is?

Régi okiratok és nem is nagyon régi térképek tanúsítják, hogy a város nevének ősi alakja kétségtelenül *Orod* volt. Vizsgálódásaink során tehát ebből kell kiindulnunk. Vegyes lakos-

ságú vidéken a magyar helynevek magyarázatában sokszor lehet segítségünkre valamilyen más nemzetiségű népcsoport nyelvében megőrzött helynévi alak. Jelen esetben ilyen nem áll rendelkezésünkre. *Arad* város nevét mind a környező németiség, mind a románság mai alakjában vette át. Ez részükről késői betelepülésre mutat, ami abban az időben történhetett, amidőn a város neve magyar ajkon is *Aradnak* hangzott már. *Arad* jelentését tehát csak úgy tisztázhatjuk, ha a régibb *Orod* alakot vetjük vizsgálat alá.

Helyneveink eredetének kutatása közben szűrődött le az a tapasztalat, hogy ha valamilyen magyar szó személynévként is, helynévként is előfordul, akkor rendesen a személynévként való használat az eredetibb. A helyet (és a rajta keletkezett falut, várost, várat) ősi magyar szokás szerint birtokosáról nevezték el. Ebben az esetben is bátran feltehetjük, hogy *Arad*, régebben *Orod* város neve nem egyéb, mint e terület első magyar birtokosának, egy *Orod* nevű embernek a neve, aki minden bizonynyal a helység első telepítője és várának építtetője volt.

Tovább vizsgálva mármost nem az *Orod* (= *Arad*) helynév, hanem az *Orod* személynév eredetét, első tényként azt említhetjük meg, hogy e névnek még régebben, egy 1211. évi oklevélbeli adat szerint *Urod* alakja volt (OkI Sz. 1032, mint az *úr* szó megkérdőjelezett származéka: 'Isti sunt aratores Morodech Moncat Vreh Dudor Vrod Zica [Pannh. Tih. $\frac{1}{5}$]). Hogy milyen eredetű ez az *Urod* személynév, azt megvilágítja a GRAGGER RÓBERT felfedezte (1300 körül leírt) Ó-magyar Mária-siralom. Ebben a 'fiacskám' jelentésű *fyodum* mellett kétszer is előfordul az 'uracskám' jelentésű *urodum*. Az ó-magyar *Urod* (= *Orod*) személynév tehát nem más, mint az 'uracska' jelentésű ó-magyar *urod* köznévnél tulajdonnévi használata. Képzésére nézve pedig ez az ó-magyar *urod* köznév = *Urod* személynév nem egyéb, mint az *úr* szónak ó-magyar korbéli -d kicsinyítő-becező képzős származéka. Amint ma legkedveltebb kicsinyítő-becező képzőnk a -cska, -cske, pl. *leányocska*, *fiacska*, *tyúkocska*, *galambocska*, *árvácska*, *erdőcske*, *halmocska*, *falucska*, stb., éppen úgy volt az ó-magyar kornak legkedveltebb ilyen képzője a -d. Régi hely- és személynéveink vizsgálata kiderítette, hogy e nevek alakulásában nagy szerepet játszik ez a részint kicsinyítő, részint birtokost, valamivel bírót jelentő képző, a -d. A vele képzett köz-

névi származékok ma már szinte mind elavultak ugyan (v. ö. pl. *apród*, vagy a kicsinyítő értelemből továbbfejlődve, becéző jelentéssel *gyöngéd*, *édesded*), de százával megőrződtek napjainkig az egykori *-d* képzős köznevekből lett helynevekben, pl. *Borsod*, *Szekszárd*, *Érd*, *Simánd*, *Zaránd*, *Leánd*, *Fiad*, *Tyukod*, *Galambod*, *Árvád*, *Erdőd*, *Halmód*, *Kisfalud*, stb. Az *Arad* = *Orod* = *Urod* városnév nem lehet egyéb, következtetésünk szerint, mint az *úr* főnév egykori kicsinyítő-becéző *urod* származékának *Urod* személynévként, majd helynévként való megőrzése. Hogy e terület első birtokosát (esetleg a rajta levő község telepítőjét, vagy várának alapítóját) hozzátartozói és alattvalói becézve *Urod*-nak vagyis *Uracská*-nak nevezték, az olyan jelenség, amely primitív műveltségű népeknél igen gyakran észlelhető. Ezen az alapon minden okunk megvan arra, hogy MÁRKI SÁNDOR fent közölt feltevését elfogadjuk.

Az *Arad* városnév történetének teljes megértése céljából még csak arra a kérdésre kell válaszolnunk, mi az oka annak, hogy az egykori *Urod* *u* hangjából ebben az esetben előbb *o*, majd *a* lett, holott az *úr* szó többi alakjában és származékában még ma is változatlanul *u* hangzik, pl. *urat*, *urak*, *uram*, *uras*, *uralkodik* stb. Itt azonban tulajdonképpen nem is az *Urod* = *Orod* = *Arad*-beli *u* > *o* > *a* változás szorul magyarázatra, mert hiszen a magyar hangtörténet ismerete alapján tudjuk, hogy ó-magyar korbeli *u*-nak egy fokkal nyiltabb *o*-vá való válása egészen közönséges jelenség, sőt ennek egy további fokkal *a*-vá való nyiltabbá válása sem ritkaság (v. ö. pl. *Turszol* > *Torszol* > *Tarcal*, *Murszol* > *Morszol* > *Marcal*, *Bursza* > *Borsza* > *Barca*, *Bukon* > *Bokon* > *Bakony*, *Sunád* > *Csonád* > *Csanád*, *ruvosz* > *rovosz* > *ra-vasz*, *csolnuk* > *csolnok* > *csolnak*, *golomb* > *golomb* > *galamb*, *urum* > *urom* > *uram* stb.), hanem inkább az a kérdés, hogy miért nem vált nyiltabbá az *u* az *úr* szó családjának többi tagjában is, pl. *urat*, *urak* stb.?

Hogy az *úr* alakból fejlődhetett-e *or*- illetve *oro*- hangalak, erre nézve arra a teljesen analog és nyelvészetileg bebizonyított hangfejlődésre hivatkozunk, amely az *ország* szóban történt. Tudjuk, hogy e szó rokon, sőt ugyanaz a mai *uraság* szóval. Legrégibb alakja, melyből mindkét alak keletkezett jelentés-, illetve alakváltozás útján, *uruság* lehetett. Az első írott alak tudvalevőleg *uruszág* (v. ö. *uruzag* HB.), melyből a fent idézett hangtani

fejlődés következtében szabályosan *urszág* majd *ország* lett. E szóval kapcsolatban derült ki, hogy a mai *úr* szó *uru* alakra megy vissza s végső *-u*-ja 1200 táján vész el. Az elveszés következtében viszont az első *u*- meghosszabbodott a nominativusban. A szó ragos alakjai azonban (*urat*, *urak* stb.) megőrizték a rövid *u*-t s annak jelét, hogy e szó tövében valamikor végső magánhangzó (*-u*-, illetve *-o*-, ma pedig kötőhangzós *-a*-) volt.

Az *uruszág*-ból fejlődött *ország* szó keletkezéséhez hasonlóan származott *Arad* neve is, *Orod* közvetítéssel az *uru*- tőszóhoz járult *-d* képzővel, s így a város nevének legrégebb alakja **Urud* alakban rekonstruálható. Jelentése egyrészt 'uracska', az alapító vezér, *Ur*, az első várispán nevének vagy hivatali méltóságának kedveskedő, kicsinyítő alakjából. Az **Urud* alakból könnyen válhatott *Urod*, majd ebből *Orod* s idők folyamán szabályos hangfejlődéssel *Arad*. Szent István korában kapta a helység a maga *Urud* > *Orod* ispánjától a nevét, amely a XVIII. században már föltétlenül *Arad*-nak hangzott, amit az is bizonyít, hogy az akkoriban betelepedett németek *Árad*-nak ejtik (v. ö. *Nájárad* = Neu-Arad). Az *u*-ból lett *o*-, illetve e két, a kiejtésben igen közelálló magánhangzó váltakozása nyelvünkben nem ritka: *Urbán* és *Orbán*, *unoka* és *onoka*, *unszol* és *onszol* bizonyítják ezt.

Az *urat*, *urak* stb. esetben az a körülmény akadályozta meg az *u* nyiltabbá válását, hogy a szócsalád alapszavának, az egykori **uru* > *ur*-nak rövid *u*-ja már korán (még a szabályos *u* > *o* változás kora előtt) megnyúlt. Mivel e nyúlás következtében az alapszónak hosszú *u* volt a magánhangzója, azért ennek hatása miatt a szócsalád többi tagjaiban is megmaradt az *u*, bár később megrövidült. De a szócsaládnak *Urod*, *Uros* és *urszág* tagjaiban, melyek jelentésük miatt már korán elszigetelődtek a családtól, s e miatt nem voltak alávetve az *úr* alapszóbeli hosszú *u* lélektani hatásának, nem volt semmi akadálya a szabályos *u* > *o* változás megtörténtének. *Urod*-ból, *Uros*-ból és *urszág*-ból tehát szabályosan *Orod*, *Oros*-(háza) és *ország* lett, sőt a legelső esetben utóbb még az *o* is egy fokkal nyiltabbá vált, s így lett a régebbi *Orod*-ból a mai *Arad*. A városnév a XII. század végéig, a XIII. század elejéig, midőn már írásban is előfordul, átesett azon a hangtani fejlődésen, amely belőle *Orod*-ot formált. Hogy mikor lett *Orod*-ból *Arad*, arra közelebbi adatot nem ismerünk,

annyi azonban kétségtelennek látszik, hogy a török uralom megszűnte után, a nemzetiségi telepítések korában a város nevét *Aradnak* ejtik. A térképrajzolók konzervativizmusa azonban még ennél a kornál is tovább őrzi az *Orod* alakot, szinte egészen a XIX. század első feléig.

Hasonló hangfejlődésen eshetett át néhány más magyar helységnév is, melyekben szintén az *úr* szó rejtőzik. Ilyenek *Orosháza* (*Uros*, illetve *Urasháza*), *Orospuszta* (Nagyszalonta mellett), képzőrárétegződéssel *Orosd* stb. *Gádos*, *Kondoros* valószínűleg *Gád*, illetve *Kund*, *Kond* úr birtokát jelentik (v. ö. okmányokban előforduló neveiket, OklSz.). Az *Arad* helynév *Orosházával* más jelentéstani párhuzamba is állítható. Az említett *-d* kicsinyítő képzőn kívül van egy oly *-d* képző is, amely egy *-s* képzővel jelentésitanilag azonos szerepet tölt be. Mindketten valamivel bíró névszót képeznek, a birtokost jelölik meg. Ez a *-d* a kicsinyítő *-d*-vel azonos, úgyhogy a kettős szerep folytán a kettős jelentés néha egybeolvadt. A *-d* képzős hely- vagy személynév jelenthetett olyan szót is, melyben a kicsinyítés és olyant is, melyben a birtoklás fogalma is benne rejtett. Így keletkeztek az olyan helynévpárok, mint *Mogyoród* és *Mogyorós*, *Magyaród* (ebből: *Magyarád*, Aradhegyalján) és *Magyarós*, *Füzed* és *Füzes*, *Havad* és *Havas*. Ebbe a csoportba tartozik *Orod-Arad* és *Oros* is.

Végző megállapításunk, hogy az *Arad* városnévben a magyar *úr* szó rejlik, a kicsinyítő és birtoklást jelentő *-d* képzővel ellátva. Szent István országszervező munkájában egyik megbízható, derék emberét — MÁRKI szerint pontosabban a Tiszántúl kormányzásában fontos szerepet betöltő Csanád vezér környezetének egyik tagját — a megalapított marosmenti új várispánság vezetőjévé, urává nevezte ki. Ezt a vezetőt aztán, akár kis termeténél fogva, akár hódoló tiszteletből, alárendeltjei *urod*-nak, azaz *uracská*-nak nevezték. Arra is gondolhatunk, hogy e név István király udvarában a német Hermann hatására keletkezett, a magyarban azonban nem vált általánosan használt keresztnévvé, mint német megfelelője, amely kezdetben szintén állást, hivatali méltóságot jelentett. Mindenesetre sokkal fontosabb *Arad* város alapítója és első ura személyiségének és nevének értelmezésében a magyar oklevélben amaz adata, mely szerint az Árpádok korában az *úr* szó okleveleinkben kizárólag a latin *dux* 'herceg, vezér' jelentésben fordul elő (JAKUBOVICH EMIL közlése). V. ö.: Margit sziget <

Nyulak szigete = Urak szigete 'insula ducum'. Végeredményül mondhatjuk, hogy *Arad*, illetve *Urod* = *Orod* jelentése a Szent Istvántól várispánul kiküldött személy méltóságának, uraságának megjelölése, kicsinyítő formában, aki valószínűleg már előzőleg is vezető állásban volt, tehát valóban Csanád egyik alvezére lehetett. Hogy ki volt, közelebbről talán soha sem fogjuk megtudni. Talán Szent István egyik rokona lehetett, amit az *urod* szó 'dux' jelentése alapján föltehetünk.

Minthogy az említett *-d* képzőnek birtokost megjelölő jelentésbeli funkcióját az akkori nyelvérzék még tisztán érezte, az *Urod-Orod* szó jelentette a birtokló úron kívül az úrral, mint adminisztráló közeggel ellátott dominiumot, uralmi területet, a várost, a maga primitív formájában és a hozzá tartozó vidéket, a megyét. A személynévből tehát helynév lett, mint *Borsod-ból*, *Szekszárd-ból* és számtalan rokonukból.

VIRÁNYI ELEMÉR.

Trágyom és uzsora.

Ez a két szó a nép hagyományában — s itt-ott még gyakorlatában is — élő jogszokást jelent, abból a csoportból, amelyet a felsőbb rendből való alászállása miatt néprajzi szállomány-nak nevezünk. E jogszokás *uzsora* néven és címmel egy adattal a MTsz.-ban is szerepel a következőképen:

„*Uzsora*. Ha valaki több hold szántóföldet feles használatra kiad, rendesen kiköti, hogy a terület nagyságához képest magaválasztotta helyen két, három vagy több holdnak a termése felezetlenül az övé legyen, s ebbe a vetőmagot néha maga adja; ez az *uzsora*. Pl. *Én is birtam ott 20 holdat felibű, de ebből két hold uzsora volt. Hát jól van, gyepért nem fizetsz semmit, hanem adsz két hold uzorát.* (Csongrád m. Szentés, Czakó Ferenc.)“

Magam az *uzsoráról* és vele egyet jelentő *trágyomról* Tiszán túl, a Sárrét vidékén a következő élő adatokat szereztem:

A tiszántúli Sárrét területén és közeli környékén a vízszabályozások után a művelhető területek olyan mértékben sokasodtak meg, hogy ez a gyarapodás nem volt arányban a birtoklók élő és élettelen fölszerelésével, azaz a tulajdonos a maga földszaporulatát is megművelni nem tudta. A tiszántúli gazda tehát — nemcsak a Sárrét táján, hanem a Tizaszabályozás vidékén is — fölös földterületeit néha tisztán *trágyom* (*trágyiom*), azaz *uzsora* ellenében mások használatára bocsátotta. Egyes, a vízből kiszabadult füzes, cserjés, zsombokos s a helyenként hamarosan meginduló szikesedéssel jelentkező szíkes területek (kötött szíkek) csak *veremvágóval* (= csákánnyal) voltak feltörhetők, s ennek megfelelően — ha művelését másra bízták — a *trágyom* is igen csekély volt. Az így megmunkált területek neve általában *gyep-törés* volt. Mondhatnók: úttörés is a mezőgazdasági művelődés felé. Szokás szerint a „gyep“ az első évben dinnyefölddé lett s munkása azzal fizetett, amit termelt, tehát terménnyel, azonosan az ó-magyar földbérjellegű szolgáltatások regulájával. Egy holdért, vagy ahogy mondani szokták: „egy hold után“ 8 dinnye volt a *trágyom*. Egy dinnye értékét (a népi *trágyom* fő divatja idején,

a mult század 70-es, 80-as éveiben) drágán, azaz 4—6 aranyfillérrel számítva, az első, nehéz év földbérjellegű szolgáltatása 32—48 aranyfillér volt, tehát körülbelül annyi, amennyit az Árpádok korában fizettek egy kat. hold földbéreként (v. ö. Hóman, Magyar pénztörténet 539). Kenderföldért holdanként két új kenderzsák, némely más termelvény után holdanként 3 pár csirke járt a föld gazdájának. Ahogy a dinnyét érésekor, azonképen a zsákot a szövés évadja után, tavasszal, a csirkét megnövekedtével, ősszel „adták be”. De fizettek fias-kotlóval tavasszal is: holdanként egy kotlót 25 csibéjével.¹⁾

A dinnyeföld utáni esztendőben rendszerint tengeri következett *trágyom* nélkül, felesben, azután a szerint, hogy a föld tulajdonosa mit adott hozzá a termeléshez, trágyommal állapodtak meg a részesség mértékében.

További tudakozódásomra HOLLÓSY ISTVÁN komádi főszolgabíró úr azt írja, hogy „Komádi községben és vidékén a háború kitöréséig a *trágyom* nevű földbérjellegű szolgáltatás megvolt. Ugyanezt Sarkad vidékén *uzsorának* nevezték. Például egy kataszteri hold feles föld után köteles volt a feles ember aratáskor 20—25 keresztet behordani. Ha a feles kaszálót kapott, 10—12 keresztet kellett díjmentesen behordania, 2—3 hold feles föld után egy napig szántani, esetleg darálni kellett a malomban vagy homokot hordani a gazda udvarába... Egyszóval a szolgáltatások megállapítása mindig szabad egyezkedés tárgya volt és minden bérbeadó feles gazda *trágyomként* vagy *uzsoraként* azt kötötte ki magának, amire éppen szüksége volt”. — Id. HADHÁZY KÁLMÁN szalontai ügyvéd úr 77 éves korában azt írja, hogy emlékezete szerint ifjú korában egy öreg gazdálkodónál laktában hallotta házigazdájától, hogy azok a szalontaiak, akik a váradi püspökség birtokában lévő Barmód pusztán „tanyabirtokot tar-

¹⁾ A nyári és őszi termelés végéhez igazodó két határidő a századok folyamán — természetesen már a középkorban — Szent György (ápr. 24) és Szent Mihály (szept. 29) napjában állapodott meg. Ezekhez az őszi szokás szerinti fizetőnapokhoz akkor is ragaszkodtak, amikor a földbér már nem termény, hanem — mint a felvidéki vagy erdélyi szászság középkori gyakorlatában — megállapított súlyú ezüst volt. L. pl. *Repp*: Kásmark und seine Nachbarn im ausgehenden 13. Jahrhundert, Karpathen-Land. VIII. 112. Itt ugyancsak e két napon fizetik a 20 márkányi ezüst földbért: egy harmadát dénárban, kétharmadát finom ezüstben.

tottak', szintén fizettek 'trágyom'ot. — Dr. KOSDY JÁNOS ref. lelkész úr szíves értesítése szerint Körösszegapátiban a *trágyom* (*uzsora*) szó „1904-ig volt Körösszegapátiban általánosan használatos, amikor is a gr. CSÁKY-féle birtok felparcellázásával megszűnt mind a kettő“ — s ottani lelkészkedése 17 esztendeje alatt, — írja a lelkész úr — sohasem hallott róla s értesülését a falu öregjeitől most szerezte.

Ez adatokból a *trágyom* (*trágyiom*) és *uzsora* szó mai jelentése elég világos: a földbérjellegű szolgáltatás valamely neme, esetenként nagyobb értékű földbér járuléka, amit terménnyel vagy munkával rónak le.

Hogy az *uzsora* a latin *usura* szóval azonos, — közzismert. De hogy a *trágyom* — alak szerint — egy a középkorban első-sorban földbért jelentő *terragium*mal, mint ahogy itt állítjuk, az némi megokolást kíván. Nem azért, hogy a *gi* hangkapcsolatból *gyi*, *gy* lett, amire nem egy példánk van, — köztük a legismertebb erdélyi *kolégyom*, — hanem inkább a mássalhangzótorlódásos szókezdet miatt s még hozzá a Tiszántúlról eredőleg, ahol szabályszerű a mássalhangzótorlódás föloldása. — A *tr*, *pr*, (*dr*, *br*) hangkapcsolat e különös előbukkanását már 1874-ben észrevette BAYER JÓZSEF (Nyr. III, 48.), írván a pestmegyei bogysiszlaiakról, hogy „*parancsolat*, *teremtés* helyett *prancsolatot*, *tremtést*“ mondanak, holott „*krajczár*, *Krisztus* helyett *karajczárt*, *Kirisztust* ejtenek“. Olvasunk hasonlót korábban is (1823) MÁTYÁSI JÓZSEF Pásztori Dalljában, ahol meg a *parádé* szót *prádé*-nak:

Jobban nyugszom bokrok árnyékában,

Mint beteg Ur a' *prádé szobában*. (Nép. Ny. III, 93.)

Sokkal régibb idetartozó adatunk a GUARY-kódexből való: „*égh őppenet veret drecaba nem hága*.“ (Nytár. XV, 137.) — Mai példa a szalontai *dráltsó* = 'darált só'. (Nyr. XLIV, 354.)

Manap talán a legelterjedtebb az efféle formák között — legalább az Alföldön — a *prádéskocsi*, *prádéskocsis*, *prádésló*, stb.; ezt talán ott nem is ejtik másként, csak így. Magam Tiszán túl hallottam akárhányszor; így ejtik Nagyszalontán is. (Nyr. XLIV, 364.) De van példa rá a székelységből is:

az én ludam nagy hekre,

azt a *prádét* megtette stb. (KRIZA, Vadr.² 204. — L. még: MTsz.)

Ugyancsak a *pr* kapcsolatra idézhetem a magam gyűjtéséből

az udvarhelymegyei *Parajd* falu *Prajd* nevét, amit különben az oláhok is így könyveltek el. Rekon kezdő-hangkapcsolatra ide szólíthatunk még egy földrajzi nevet; ez a *Berettyónak* Biharban hallható *Brettyó* alakja, amely összetett szó etimológikus első tagjában — mai közmeggyőződés szerint — a *berek* szó lappang. (*berek* + *jó*.)

Hogy egyazon nyelvterületen mindkét alak élhet, arra jó példa — bár idegen eredetű szó — a *prém*, *perém*, *pereni*. A KOLOZSVÁRI GLOSSÁRban, a XVI. században, a szó alakja: *perem*: (fimbria, extremitas vestis'); PÁRIZ PÁPAI-BOD szótárában hol *prém*, hol *perém*, anélkül, hogy jelentésben úgy válnék kétfelé, mint ahogy a mai köznyelvbeli gyakorlat szerint gondolnók. A székely lakodalmi süteménynek inkább *prémes*, mint *péremés* a neve, holott a kalácsnak *pereme* van, mint az alföldi karimás kása'-nak. A székely szépíró, NYÍRÓ JÓZSEF is azt írja, hogy „Kevés sós nedv nyomult fel a torkába és kiszívargott az ajka *prémjére*.” (Kopjafák. Bpest, 1934. 113.) De így ingadozik a *prém* az Alföldön is, éppen a (békési) Sárrét táján, ahol GUNDA BÉLA tudósítása szerint a tűzhely bizonyos kiugró részét nevezik *prém*, *perém* (*párkány*) szóval. (Nép. Ny. VII, 21.)

A fenti példák után nyilvánvalónak látszik, hogy olyan szókban is előbukkan a szókezdő *tr*, *dr*, *pr*, *br* mássalhangzótorlódás, amelyek eredetileg nem voltak ilyen kezdetűek; s ami még érdekesebb, olyan nyelvjárasterületeken, ahol egyébként szabály e hangtorlódás föloldása (*karajczár*, *Kirisztus*.)

A fenti zöngétlen és zöngés labiális, illetőleg dentális explosíva + r kapcsolaton kívül a magam gyűjtéséből hasonló viselkedésű élő példát csak egyet tudok idézni; ez a tordai *Blényesi* családnév, amely nyilván nem egyéb ennél: *Belényesi*; itt ugyanis a zárhangot követő egykori *e* (tk. *ě* < *ō*) a szónak szintén szerves része volt. Rokonsága az előbbiekkal az, hogy emitt is liquida következik labiális explosívára.

Ha a *trágyom* szónak a *terrágiummal* való alakí egyeztetését az olvasó is elfogadja, visszatérhetünk a jogszokásra, ha ez talán kevésbé érdekli is a nyelvkatatót, mint a néprajzi embert. — Kezdetül hangsúlyoztuk, hogy ha egyebet nem is, de valami szerény trágyomot még a gyepért s ennél is vadabb területért is kellett fizetni. A föld meghódításának erről a kezdetéről azért beszélünk több szóval, mert jogtörténészek szerint Nyugaton —

ahonnan a terragium hozzánk is eljutott — *főleg irtásföldek után fizették* ezt a földbért s csak később vált általános jellegű földadóvá (TIMON, Magy. alkotmány- és jogtört. 1919. 255.) Maga a szó egyébként ott is asszimilálódott — ha ugyan a latin alak volt a korábbi — s például francia-belga területen *terrage* (tié-rage) a neve, de a szolgáltatások neme szerint egész sorozat szinonimája van: *avenage*, *fenage*, *frumentage*, *vinage*, stb. De ugyanott együtt élt ezekkel a latin név is, vagy talán helyesebben: a szó latinósított alakja: — *terrage*: *terrarium*, *gerbage*: *gerbagium*. Nevezték *cens*-nek is, a nálunk is annyira gyakori *census*ból eredőleg, amiből különben a német *zins* is származott. Nevezték továbbá *champart*-nak (lat. *campipars*), amiben a mi (mezőgazdasági) „részes” szavunk képzettartalmának párja lappang.¹⁾ — Vajjon a terragiumnak a magyarossá asszimilált *trágyom*-on kívül volt-e más hazai neve? Bizonyára volt. Német honfitársaink *burgrecht*-nek nevezték; egy 1358-i adat szerint *purugreht* a neve: „Cum Censu terragy purugreht dicti.” (ZICHY Okm. III, 119. Idézi ZOLNAY: OklSz. Bev. XIII. l.) Ahogy a németeknek „*polgárjog*” volt a *terrarium*,²⁾ nem lehetetlen, hogy a székelyeknek is ez volt a „szabadsága”; de nem így nevezték, hanem „*ökörsütés*”-nek, (signatura boum), ami eredetileg szintén nem egyéb, mint földbérjellegű szolgáltatás a királynak. Egyébként a terménnyel való szolgálat közös neve *bécs*, *böcs* volt. Maga a név a Székelységben is sokáig élt; „a Székelységen tollálatott a *kőzbötcse*l való élés, hanem capitalis summával éllyenek, pro communi decreto végeztetett” — 1630-ban. (L. Appr. Const. 1677. 204. l.) Nem lehetetlen, hogy a terragiumnak is egykori magyar neve *bécs* (*böcs*) volt annak ellenére, hogy szokottabb történeti jelentése „aestimatio”, s hogy pl. a székely „ökörsütés” úgy viszonylott ehhez, mint a francia *gerbage* (gerbagium: „kéve-földbér”) a tágabb fogalmat (német) jelentő *terrage* (*terrarium*)-hoz. Hanem mindez csak föltevés.

Érdekesebb ennél az, hogy a székely hagyományban homályos emléke maradt fenn annak, hogy az „ökörsütés” (a királynak járó földbér) bizonyos ünnepies, vigasságos formák közt történt. A földbér — tehát igazában egy adónem — fizetésének megünneplése mai fülnek kissé szokatlanul hangzik. Ma bajosan képzelhető

¹⁾ Az idetartozó terminológiára részletes felvilágosítást nyújt: HABERKEM-WALLACH, Hilfsörterbuch für Historiker. Berlin, 1935.

²⁾ Eredetileg a vár „jussát” jelentette.

el, hogy csapatost, vidám dalokat énekelve vonuljunk fizetni az adóhivatalba. De nem különös-e az is, hogy egy fizetési kötelezettséget német észjárással *jog'-nak* (*purugreht*) neveznek? — Nem; mert a középkori törzsszerkezet fölbomlása, a földközösség lassú eltűnése során megszorodó királyi várföldekre, királyi uradalmakba, s a lassanként kialakuló magánbirtokra települt (vagy ott maradt) hospesek, szabadok, libertinusok királyi adója — a királynak való adózás — lassanként a szabad állapot, a közvetlenül a királyi hatalom alá tartozás kifejezőjévé, jelévé válik; a nem szabadok (szolgák, rabszolgák) ugyanis királyi adót nem fizetnek. (L. TIMON, *Magy. alk. és jogt.* 1919. 251. sk. — HÓMAN: *Adó vagy földbér. Századok* 1913. 189.) Ennek nagy jelentősége különösen a földmagántulajdon intézményes kialakulása során bontakozott ki.

Mikor aztán a szabadok egy része a jobbágyságba olvadt, a *trágyom* földesúri szolgálmánnyá vált. Szerepel tehát urbáriumokban is. A jobbágy költözködésének is gyakran egyik föltétele a *trágyom* lefizetése. Így például LÁSZLÓ tihanyi apátot 1479-ben a királyi kúrián azért panaszolja be a veszprémi káptalan, mert egy aszófői jobbágját, aki pedig a terragiumot nem fizette meg, áttelepítette a saját földjére. (ERDÉLYI, *A tihanyi apátság tört.* I. Bpest, 1908. 63. és Oktár 672. l.) A terragiumot különben nemcsak az fizette meg, aki egyik földi helyről a másikra, hanem az is, aki a másvilágra költözött. Így volt ez például szokás Csepregen, ahol egy 1658-i följegyzés szerint „*Ha valamely Gazda megtalálna halni, szokás szerint Terragiumot tartozik hadni eő Ngnak...*”. — Ugyanitt olvassuk egy végrendeletnek mindjárt az első pontjában, hogy „*I-o Az én Kegyelmes Uramnak eő Ngának mint ez Helnek eőreökös Vrának, meghagijom az szokott Terragiumot, ugijmint fl. 5. Adgiák el az minemő Feőjös Tehénem vagion, azbull kitellik.*” (FARKAS SÁNDOR, *Csepreg mezőváros tört.* Bpest, 1887. 205. 375. l.; — l. még 460. l.) Hasonló értelmű terragium („*quod pro inhumatione solvitur Sacerdoti*”) különben nyugaton is szokásos volt; XIII., XIV. századi angol, osztrák példát DU CANGE is idéz szótárában (l. 4. *Terragium.*)

Mindez jobbára köztudomású s itt csak azért idéztünk egy-két adatot, hogy a *terrarium* életének folyamatosságát s az egyszerű emberek köztudatában való multbeli életét is igazoljuk; csak ezzel együtt maradhatott fenn maga a szó is.

Az *uzsoráról* elég annyit mondanunk, hogy jelentése, a föntírt jogszokás területén, teljesen egyező a trágyomával; ezen a területen tehát nem becsületsértő, büntetendő kijelentés, ha valakire azt mondják, hogy *uzsorát* kér és fogad el. Régi nyelvünkben is szelídebb az *uzsora* jelentése, — akár a hazai latinságbeli *usuráé* is, — mint manapság a köznyelvié. Világos ez a NySz. adataiból; COMENIUS Januájában *uzsora* és *interes* egyet jelent: „A *derék summa felett uzsorát vagy interest kér.*“ A középkori latinságban is *'usufrui, frui, gaudere, haszonélvezni, nutzniessen'* a jelentése; (Bartal: Magy. lat. Sz.) MOLNÁR ALBERT szerint (1624) „*Ha jól meg mivelt földbe vettetic az mag, nagy nyereséggel és bőv usurával hozza meg az ő gyümölczét.*“ A Virginia-kódeksben is csak úgy érthető okvetlenül a mai *uzsora*, ha számbavesszük az egyház kamatszedő tilalmát, amely kánonjogi alapon a tőkekamat minden nemét 'uzsorá'-nak tekintette egészen a XVIII. századig, s e szerint minősítette minden megszorultak vámszedőit. Mindazáltal a XVI., XVII. században külföldön is, nálunk is törvény teszi jogossá a kamatszedést (nálunk az 1647. CXI. t. c. a 6%-ost). Ez időtájt különül el hazai latinságunkban a törvényes 'usura'-tól az *usura mordens*, a mai 'uzsora'. (L. BARTAL: Magyar. lat. Sz.) Így érthető, hogy ennek a szónak nálunk is kettős — bár egymással rokon — jelentése van mind a mai napig, akár az olaszban, ahol az *usura* = „haszon, pénzbeli haszon, azaz kamat, de leginkább *uzsora*.“ (Nyr. XIV, 120.)

Feleletlen kérdés, hogy honnan vette a tiszántúli nép az *uzsorának* a trágyommal azonos, mondjuk 'földbér' jelentését. Amilyen gyakori a mult írásos emlékeiben (és *urbariumok*ban) a *terragium* szó, olyan ritka a 'földbér'-féle jelentésű *usura*. Nem is tudok rá több adatot, mint amire BARTAL hivatkozik Szótárában egy 1777-i nyomtatványból vett idézetében: „*Urburam, quam lex solvi praecipit, vocat auctor hungarus usuram.*“ Az *urbura* pedig igazában nem 'földbér', hanem a földtulajdon-tól független bányabér, mondhatni 'földalatti földbér'. (L. TIMON, id. m. 247. — HÓMAN, Magy. pénztört. 435.)¹⁾

VISKI KÁROLY.

¹⁾ A fönt megnevezett tiszántúli uraknak legyen szabad itt is megköszönnöm kérdéseimre adott szíves fölvilágosításait.

Szóhangulat és morphologia.

Mephistopheles :

Bist du beschränkt, dass neues Wort dich stört?

Willst du nur hören, was du schon gehört?

Hangváltozások, jelentésváltozások, morfológiai átalakulás, új gondolkozási és mondatformák keletkezése: nem merítik ki a nyelv életének viszontagságait. Van ezeknél belsőbb metamorfózis a beszédnek: a szavak érték hullámzása, érzelmi sűrűsödése és kihűlése. Mintha a molekulák mozgolódása állana előttünk: mennél messzebb jutunk a nyugalmi állapottól, annál nagyobb hőt fejt ki a szókinés. ADY ENDRE írta:

Mert most a Szó olyan legyen,

Mint a Hegyen

Krisztus szava:

Évezredek hője, hava.

(A szenvedésnél többet, 1918.)

Ez az igazi színváltozása a nyelvnek, mert tudatosan, vagy legalább is érezhetően és előttünk, napról-napra megújulva megy végbe, míg az egyéb változások csak nyelvtörténész számára jelennek meg... A nyelv diakronisztikus szemlélete mutatja a külső, megmerevült változásokat, de a szinkronisztikus kép maga is átalakulásban van, mint a mozgó kaleideszkóp.

Mi az, ami egy szót kiemel a mindennapiságból és érzellemmel telít? Amiről LA BRUYÈRE azt mondja: *faire lire dans un seul mot tout un sentiment* — ?¹⁾ A költő válogat a szavak között és keresi köztük a „végtelen“ kifejezőjét. Az embersors szóba kívánczik és a szavak — mint valami titkos, mágikus erők — reánehazednek az emberi sorsra:

Szegény szavak, csip-csup beszédek,

Sok csipke, sujtás, szórovátka,

Keresgélsz köztük dúsát, szépet

És szíven sujt a szónak álka.

¹⁾ Les Caractères, I.

TERESCSÉNYI GYÖRGY verse (Szavak, Széphalom 1928:113) a szónak végzetszerű hatalmát akarja jelezni: a szavakat belső tartalommal, külső csillogással látjuk magunk előtt és aztán úrrá lesz fölöttünk, szuggerál bennünket a szó. A költő bűvös igéket keres, de nem talál csak banális szavakat, amikbe szeretné beleérezni a mindenséget:

Mégis leírod: Élet, Álom,
Hűség, Hiúság, Sóhaj, Ének,
Pedig velük bajos bejárnod
A végtelent, s a semmiséget.

Mert a szavak, mint a megismerés eszközei elégtelenek, rajtuk keresztül nem férközhetünk a Titokhoz:

Oh összepiskolt, összevázott
Papirszeletké, szóvirágok,
Szép hitek, vágyak, álmok, vétkek,
Örökvén örök néznek rátok.

Iszonyú örök néznek, néznek
Heledhét-titkon hét pecsétetek,
S a jégmező lángokban éghet,
Nem moccannak a messzeségek.

Ebben a pesszimista hangulatban a szavak csődjét érzi át a költő: mindaz, amit beleképzel az ember a szavakba, nem igazi visszhangja az elrejtett Valóságnak. A legérzelmesebb és legjelentősebb szó sem fejez ki semmit:

Nincs Mámor, Csók, Hír, Dal, Dicsőség,
Nem moccannak a messzeségek!

Egyszerre áll és forr az örvény
A sűrű átokszötte éjben,
Nincs külön Szó és külön Törvény:
Az árva kis emberszavaknak
Titkai eltemetve vannak
Az álmodó Isten fejében.

TERESCSÉNYI nagy betűkkel írja az Élet, Álom, Hűség, Hiúság, Sóhaj, Ének, Mámor, Csók, Hír, Dal, Dicsőség szavakat, amivel — mintegy idézőjelben — jelezni akarja, hogy számára ezek a költői nyelvből vett érzelmes szavak semmi pátosszal nem bírnak. A költő megtagadni látszik saját művészi eszközeit, — de az is hozzátartozik a költészet lényegéhez, hogy időnkint és

koronként szkeptikusan elvessen magától bizonyos üressé vált szavakat és helyükbe másokat keressen, amik érzelemmel és pátosszal hatnak. Eléri-e ezt a célját és ha igen, milyen eszközökkel? — ez éppen a kérdés.

Költők gyakran büszkélkednek vele, hogy ezt végbevitték; a nyelvvizsgálat föladata, hogy utólag magyarázatát adja a tényeknek. VICTOR HUGO hirdette magáról, hogy forradalmi szeleket támasztott az ősi Akadémián és vörös sipkát csapott a vén szótár fejébe... A szavak V. Hugo korában még két kasztba voltak különítve:

... un mot
Était un duc et pair, ou n'était qu'un grimaud.
.....
Les mots, bien ou mal nés, vivaient parqués en
castes.
(Contemplations, 1856.)

V. HUGO tehát „köztársaságot“ alakított a szavak monarchikus államából, a szavak egyenrangúságát proklamálva... Minden szó kifejezhet tiszta és égi igéket. Igen, de miképen éri el ezt a költő? Hogyan lépteti elő a szavakat?

... le mot propre, ce rustre,
N'était que caporal, je l'ai fait colonel.

Úgy látszik maga az a tény, hogy egy nagy költő használja, már előléptetést jelent és „költői“ hangulattal telíti a szót. Így kapnak polgárjogot a nyelvjárási, vagy a „prózaí“, „familiáris“ szavak, a dolgok körülírás nélküli, közvetlen megjelölései. V. HUGO közelebbről is definiálja eljárási módját: *narine* helyett, amely tudós átvétel a latinból, a populárisabb *nez* alakot használja. Ebből is levonhatjuk azt a következtetést, hogy a szavak változtatása, a szókincs időnkénti fölcserélődése egy-egy szót az érdeklődés elé állít és valamiféle érzelemmel telít... KAZINCZY sokat-idézett elve is ez:

Berki szokottat imád. Nekem az keeses, ami
szokatlan;
S kényesb vagy makacsult izletem ujnak örül.

Az új, szokatlan szó hangulatának esztétikai normává emelését egyéb tanúbizonyságokkal is igazolhatjuk. DUMAS színdarabjának (Kean, III, 12) egyik nőszereplője mondja a színész-fő-

hősnek: „...egy hangot hallottam, hogy megremegettette az a szívemet!... Ez a hang dallamos verseket mondott, amilyeneket én még sohasem hallottam, a szerelem olyarr szavait sutogta, amikről én sohasem tudtam s csodáltam, hogy egy ember így is tudhat beszélni... Romeót adták.“

Az új azonban nemcsak a *mot propre* alkalmazásában vagy ismeretlen szokatlanságok keresésében jelentkezhetik, hanem sokkal finomabb árnyalatok formájában is. Itt már nem dolgozhatik durva és kézzelfogható tapasztalatokkal a nyelvvizsgálat. De a költők nyilatkozatait el kell fogadni dokumentumnak. MALLARMÉ irodalmi szalonjában — ahol többek között Valéry, Claudel, Maeterlinck, Verhaaren és George is megfordultak — az egyik látogató¹⁾ följegyezte a Mesternek azt a nyilatkozatát, amely szerint verseiben „tisztább értelmet akart adni a köznép szavainak“ (*donner un sens plus pur aux mots de la tribu*). Ez a kifejezés, így ahogy előttünk áll, igen homályos. Miképen lehet tisztább értelmet, tisztultabb jelentést adni a közhasználatú szavaknak? MALLARMÉnak ez a jelentés-fokozó vágya nyilván abból az érzésből fakad, amelyet TERESCSENYI versében láttunk, hogy a költő elégedetlen a szavak kifejező erejével. MAUCLAIR, aki Mallarmé nyilatkozatát megőrizte számunkra, maga is szükségesnek látta, hogy a költővel folytatott beszélgetések alapján bővebben kifejtse a jelentés-finomító eljárások mi-kéntjét. Íme a műhelytitkok receptje: ritmikailag úgy helyezni és olyan foglalatba ötvözni a szót, hogy jelentését kiteljesedve öltse magára és lényegbevágónak, addig soha nem hallottnak mutakozzék;²⁾ stílus-atmoszféra teremtmése váltakozó módszerrel: elvont dolgokat konkrét szavakkal kifejezve és elvont szavakkal jelölve konkrétumokat;³⁾ finoman keverni prózába a nyelv hangszíneit és zenei hatásait, harmonikus egységbe olvasztva egy-egy

1) Camille Maclair, Mallarmé chez lui, Paris, 1935. — Idézi: Th. Spoerri, Festschr. f. E. Tappolet, 1935:270.

2) „...la façon de scander, de placer, de sortir un mot de manière qu'il revête toute sa signification et semble essentiel et inentendu jusqu'alors.“

3) „...créer l'atmosphère d'un style en interchangeant l'expression de l'abstrait par des termes concrets et du concret par des termes abstraits.“ A francia tizenhetedik század ideálja volt: konkrétumokat absztrakt, általános szavakkal kifejezni.

részt;¹⁾ kecses józansággal alkalmazni a művészi kihagyásokat;²⁾ és még más módozatok, amelyek technikai fontosságát nem is sejti a közönség vagy a rossz író...

Valamennyi eljárási mód példákkal való illusztrálást igényelne, de végső eredményben — mint minden stílusvizsgálatnál — itt is odajutnánk, hogy marad valami megmagyarázhatatlan plus, ami a szavak érzelmi hatását létrehozza. A szó hatásának lényege nem közelíthető meg tökéletesen a racionális és megfigyelő módszerekkel. GHIL RENÉ — a költői *obscurisme* egyik leghírhedtebb képviselője, akiről egyik kritikusa³⁾ azt állította, hogy zenei intuícióval könnyebben megérthető, mint intellektuális logikával — a költői szavak lényegét nem abban látja, hogy leírnak (megjelölnek) valamit, vagy képekkel ábrázolnak, hanem abban, hogy szuggerálják és a valóságból álomba ringatják az olvasót.⁴⁾ Ez persze megint csak odavezet, hogy a szavak költőiségét nem lehet definiálni.

Egyfelől tehát a költők elégedetlenek a szavak kifejező erejével, másfelől pedig alig tudnak számot adni az eszközökről, amikkel a szavak kifejező erejét fokozzák, mert végeredményben a kifejezőség (expresszivitás) szubjektív hatású és nem boncolható objektív módszerekkel. A szó tehát szuggerál, de sejtelem és titok marad, amint ADY ENDRE mondotta:

Szűz borzongások, pompás szavak,
új, nagy látások királyfia volnék...
..... a szó nekem ópium,
Pogány titkokat szívhatok belőle.

(Egy csuf rontás.)

1) „Intervention subtile des timbres et de la valeur musicale du langage dans la prose, permettant une tenue harmonique de tout un morceau.”

2) „La grâce sobre de l'intervention des ellipses.”

3) Choix de Poèmes de René Ghil, Paris, Messein, 1928 : 9.

4) „Mais (de quelques mots sur l'expression poétique et les métriques), il est heureux de dire que presque partout une intuition, une spontanéité plus qu'une attention demurée latente, sut plus ou moins apporter la vraie expression poétique, — don rare, d'ailleurs, qui n'est point l'expression proprement dite ou descriptive, non plus qu'allégorique: mais suggestive, qui doue le réel de prolongement dans le rêve, dans le non-perçu, et, à son degré conscient, rend participante de Tout universel toute partie de l'Oeuvre poétique.” René Ghil, Oeuvre, Paris. Messin, 1904:17.

JUHÁSZ GYULA pedig a pogány magyarok babonás-mágikus szó-hagyományait jellemzi:

Új zsoltár ajkán soha sem fakadt,
 Ő Ázsiából hozott szavakat.
 Bús vérigéket, bánatos varázst,
 Mely vérző szívre fejedelmi palást.

(Ének Kupa vezérről, 1925.)

Az esztétikai nyelvvizsgálat azonban nem elégedhetik meg a „titkok“ konstatálásával. Egyenként boncolja minden esetben a hatás okait és generálisan megállapítja, hogy a szó körül mindenfajta tényezőnek konvergenciában kell lennie, hogy a jelentéshangulat érzelmi fölfokozást kapjon.

*

A vizsgálatra szoruló tényezők közül egynéhány morfológiai motívumra¹⁾ szeretnék rámutatni. Az a körülmény, hogy egy író — az érthetőség határain belül — eltér a nyelv használatban levő alaktani rendszerétől és formai újításokat hoz be: forrása lehet a szóhangulat fokozásának.

Egy durva példa érzékelteti legjobban az idetartozó nyelvi tényeket. A *tanár* ~ *tanárok* stb. alaksor semmi érzelmi mozzanatot nem tartalmaz. De ha megbontom a morfológiailag asszociált sort és az analógiás *tanarak* formát használom, amely nemcsak szokatlan és furcsa, hanem a *számár* ~ *számarak* sémára is emlékeztet: a szó a komikum kifejezője lesz.

A képzőhalmazt szokták emlegetni a stilisztikák, mint a stílus eleveenségének eszközét. Ilyen pl. GÁRDONYINÁL: „*csöpögdőgölt az eső*“ (Az Isten rabjai², 94). A szokatlan új képzők alkal-

¹⁾ Hogy egy nyelv alaktana és a nyelvközösség gondolkozása, kultúrája, világnézete korrelációban vannak egymással, VOSSLER mutatta ki korszakalkotó munkájában (Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung, 1921). A praktikus újkor elsímította a flexiós-rendszer alaki különbségeit. Az egyszerű, kontemplatív-középkori perfectumot a modern francia nyelv az összetett analitikus perfectummal helyettesíti, amely szoros kapcsolatot fejez ki a reális jelennel (i. m. 166 és 311). Ez az utóbbi forma a prózai nyelvből való és a *passé défini* ma is ünnepélyesebb, irodalmibb, mint a *passé indéfini*. Az alábbiakban nem az alaktani formákhoz általánosságban fűződő hangulatokról (pl. archaikus igealakok stb.) akarok szólni, hanem csupán egynéhány egyéni formakezdeményezésre fölhívni a figyelmet.

mazását már kevésbé propagálják a tankönyvek, mert ez csak a kivételes stílus szabadoossága. Persze itt is nagy skálája van a lehetőségeknek. A *tegez*, *magáz* analógiájára használja tréfásan HELTAI JENŐ a *kegyed* képzős alakját:

Igaz, hogy önt tegezni mertem,
Ami botránynak mondható,
Mert önt csupán magáznom illik,
Vagy *kegyedeznem*, kis Kató.

(Versei, 1911:27.)

ADY ENDRE, aki zseniális stilisztikai érzékkel ismerte a szavak értékét és eltávoztatott magától minden mondatot, amelyben „sekély a szó” (Északi ember vagyok, 1909): a beszéd morfológiáját is szuverén módon kezelte. A *göthösből* főnevet von el:

Sebeim arany-pikkelyeknek,
Göthömet szűz mámornak lássam...

(Könyörgés vig halásért, 1909.)

Van némi keresettség és disszonancia ebben a faragott szóban, de éppen az teszi emocionális eszközzé, hogy kiütközik a szövegből és valami különösfajta beteg állapot asszociációit kelti. Hasonló elvonás ADY-nál a *boly* szó:

Magyar bolyba sodort léttel
Sírom el, hogy nincs magyarság,
Nincs kivétel...

(A fajok cirkuszában, 1910.)

Ez a szó létezett ugyan a régiségben (Etsz.), de ma csak összetételben használatos (*hangyaboly*), tehát föltűnik az olvasónak. A *grammatikus*, *grammatika* tudós szó, bár közvetlenebb, mint a nyelvújítási *nyelvtan*. De ADY még a *grammatikát* is be tudja állítani versének emlékező-lázadó hangulatába, képzős szócsontkítással, amely úgy hat, mintha valami régi kollégiumi szó elevenülne föl a *gerundiumok* lomtárából:

Ki voltam öreg *grammás* korban,
Égnek lendülten százszor megbotoltan...

(Hunn, új legenda, 1914.)

Szokatlan képzők használata szintén alkalmas arra, hogy a szavak értelmét — MALLARMÉ szellemében — fokozza a költő.

Ki akarta, ki *istenelte*
Bús lényemet...?

kérdi ADY ENDRE (Rendben van, Úristen, 1909) és az *-l-* képzővel új lehetőséget nyitott a nyelvben, elkülönítette a szót az *istenit* alaktól és az *ural'*, *úr*nak elismer' asszociációs csoportba utalta. Hasonló új képzés ADYNÁL: *aggszűzült* (Az elzárt királylány, 1912). Az érzelmi árnyalatokat kereső költő nem elégszik meg a *folyó* közhasználatú kicsinyítő alakjával (*folyócska*), hanem más formát használ, ami ismét kiemeli az új-képzős szót a mindennapiságból:

Eléhem kis *folyókák* hozzák
Szakadt kegyelmed, oh Úram...

(Alázatosság langy esője, 1909.)

A *ház-közel* összetételt továbbképzí ADY: „*Házközeles*, fekete földben“ (Nagy sírkertet mérünk, 1910). Az új szó észrevéti magát és hangulatát növelik a formai eszközök. Tudományos értekezésben stílustalan volna az effajta mesterkedés.

Az egyik előbb idézett ADY-vers címe: Könyörgés víg halásért. *Halál* helyett *halás*, amit a közhasználat nem ismer, csak igeiktős formában (meghalás); az absztrakt szót a konkrétebb nomen actionis váltja föl, amint MALLARMÉ receptje előírja... Az *-s* képző is elevenebb, míg a *halál* alaknál kevésbé érezzük az alapszóhoz való kapcsolatot. Költőnek minden szabad. Új szót is gyárthat onomatopoeitikus, vagy meglevő elemekből:

Óh, csókolts, *lengeteg* asszonyok...

(Öreg suhanc vágyakozása, 1910.)

A *lengeteg* nyilván a *lenge*, *ingatag* és a *rengeteg* kontaminációja. Ilyen bizarr új kombináció az *ellovan* is, amely az *el-illan'*, *ellovagal'*, *el-tova-tün'* szavakra emlékeztet.

S a rossz uton, mert minden *ellovan*,
Felüti néha fejét a lovam...

(A ló kérdez, 1913.)

ADYNÁK ősi-természetes szóteremtése mellett BABITS MIHÁLYT említhetjük a szófaragók között. Nála ilyen morfológiai variánsokat találunk:

Mint vázájából, *kibimbul*
dagadozó krinolinbul...

(Gáláns ünnepség.)

Babits tudós artisztikumokat keres és MALLARMÉ geniejéhez áll közel.

A költő tehát valóban „próféták új szavával“ szól¹⁾ és a lehetőségek száma végtelen. Ez a fölfogás természetesen szembe helyezkedik azzal a klasszikus, állandóságot követelő nyelv-ideállal, amelyet legszélsőségesebben MALHERBE és BOILEAU képviselnek²⁾ és amely szerint a költő — keresés, kísérletezés helyett — csak egyértelmű és egyalakú, pontosan definiáló kifejezést használhat.³⁾ A modern szemlélet világánál azonban a nyelv folyton újul, nemcsak akusztikai anyagában,⁴⁾ jelentéseiben, hanem alakrendszerében is, és a változások oka — mint az itt említett néhány példából is kitűnik — egyéni expresszió-keresés, érzelmi szükséglet. Ezek a nyelv életének legelevenebb tünetei.

Ars longa, scientia brevis. A költők mindig előttejárnak a nyelvvizsgálóknak. Ők teremtik az expresszív formákat, amiknek magyarázatát exakt módszerrel sok esetben meg sem lehet közelíteni.

ZOLNAI BÉLA.

¹⁾ Ady, Az idő rostájában, 1904.

²⁾ V. ö. L. Olschki, Der geometrische Geist in Lit. u. Kunst, Deutsche Vierteljahresschr. 1930:531.

³⁾ „Tout doit tendre au bon sens... La raison, pour marcher, n'a souvent qu'une voie“ — írja BOILEAU (Art. poét. 1:48). *La Bruyère* hasonlóképpen nyilatkozik: „Entre toutes les différentes expressions qui peuvent rendre une seule de nos pensées, il n'y a en a qu'une qui soit la bonne“ (Les caractères, Des ouvr. de l'esprit).

⁴⁾ V. ö. Szóhangulat és kifejező hangváltozás c. tanulmányomat, Szegedi Füzetek 1935-6.

A finnek számára írt magyar nyelvtanhoz.

Finn rokonaink számára SZINNYEI JÓZSEF írt magyar nyelvtant, még pedig első ízben gyakorlati módon JALAVA ANTTI finn íróval együtt,¹⁾ másodszor rendszeres alakban, amikor a Finn Irodalmi Társaság a magyar nyelvtani kézikönyv megszerkesztésével két szerzőt bízott meg: SZINNYEIT a rendszeres nyelvtan megírásával és KIVEKÁS MATTIT a külön olvasókönyv és a hozzá való szójegyzék összeállításával.²⁾ Most e munka kifogyó félben, az olvasókönyv meg a szójegyzék pedig elavult lévén, a Társaság csupán a nyelvtani részt adta ki újra a jeles szerzőtől magától végzett kisebb módosításokkal.³⁾ Ezt a derék nyelvtani munkát természetesen már első kiadása után átolvastam, s mint nyelvész nagy gyönyörűséget találtam benne nemcsak eredeti fölfogáson alapuló rendszerénél, hanem azoknál az újdonság ingerével ható részleteinél fogva is, amelyeket egy ilyen, idegenek számára készült nyelvtan a dolog természeténél fogva megkíván. A nyelvrendszernek ugyanis olyan apróbb részletei is vannak, amelyeket az illető nemzet számára megállapítani és külön megjegyezni sürgősségtelen, mert megvannak a köz-nyelvérzék tudatában, míg az idegent az ilyen megállapítások nélkül a maga nyelvösztone olyan kiejtés- és kifejezésmódokra is vezethetné, amelyek a valóságos nyelvhasználattal ellenkeznek, illetőleg amelyek nem fejlődtek ki és egészen szokatlanok volnának. Magyar embert például nem kell figyelmeztetni arra, hogy a *jegyző* szónak *jäddzõ* (15. §.), a *tolkés*-nek *tolkēs* (16. §.) az ejtésmódja, sem arra, hogy a *mögül* névutónak szabályszerű személyragos alakjai: *mögülem*, *mögüled* stb. ritkán fordulnak elő, és azt mondjuk helyettük: *hátam mögül*, *hátad mögül* stb. (45. l.). Amit azonban

¹⁾ Unkarin kielen oppikirja. Tohtori J. SZINNYEI'ltä ja ANTTI JALAVAlta. Helsinki, 1880.

²⁾ Unkarin kielen oppikirja. Toimittaneet Joos. SZINNYEI ja MATTI KIVEKÁS. Helsinki, 1912.

³⁾ Unkarin kielioppi. Kirjoittanut J. SZINNYEI. Toinen painos. [Második kiadás.] Helsinki, 1933.

az *adj*, *adjon* stb.-féle alakok pontos kiejtéséről a 93. §. mond, hogy t. i. *ād'*, *ād'd'on* (olv. *aggy*, *aggyon*) stb.-nek ejtjük, azt a mi elemi iskolai tanítóinknak is jó volna tudomásul venniük, mert bizony ilyen természetellenes olvasást is volt már alkalmam hallani: *ad-jon*, *ad-junk* stb., a tövégi *d* és a módjelbeli *j* hangnak külön-külön hangoztatásával.

A finnek számára írt nyelvtannak már első kiadására meg kellett volna tennem néhány észrevételt. Minthogy azonban ettől sürgősebb megírni valóim és egyéb elfoglaltságom miatt elkéstem, az illető helyek pedig a mostani kiadásban is megtalálhatók, nem lesz talán — a jövődő kiadásokra való tekintettel — most sem késő, ha ezeket az észrevételeimet az alábbiakban röviden előadom.

A 2. §-ban a magyar nyelv betűinek, illetőleg hangjainak sorából hiányzik a *dz* és a *dzs*, amelyek pedig valósággal létező hangjaink; pl. *edzeni*, *pedzeni*, *madzag*, *takarószik* stb.; *findzsa*, *lándzsa*, *dzsida* stb. Ez annál föltünőbb, mert a 13. §-ban a *dz* mégis említve van, mikor a zöngés mássalhangzóknak a zöngétlenek előtt végbemenő zöngétlenedését tárgyalja a nyelvtan; ilyen esetben ugyanis a *dz*-ből *c* (a finnugor nyelvészet írásmódja szerint *ts*) lesz, a *fogództam* szónak ejtése tehát: *fogōtstām*; a 114. §-ban pedig ennek az esetnek megfordítottjaként a *tāncba* alaknak pontos ejtése szintén *dz*-vel van megállapítva, így: *tāndzba*.

Ugyancsak a 2. §-ban a *j* hangról azt olvassuk, hogy mondatot befejező szók végén *k* és *p* után *χ'*-nek hangzik, pl. *rakj*, *lépj*, olv. *rākχ'*, *lēpχ'* (2. l.). Ehhez hozzá tehetjük, ami a szerzőnek Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft c. művében (2. kiad., 127. l.) van megállapítva, hogy az *f* végű *dőf* igének fölszólitó alakjában is ugyanezt a hangot ejtjük: *dőjj*, olv. *dőfχ'*.

A 14. §-ban a *kapzsi* szónak finn értelmezése elmaradt, noha a szerző egyébként minden egyes például fölhozott magyar szót ellát ilyen fordítással.

A 22. §. 1) pontjában a *fazēka* személyragos alak így van értelmezve: (*hānen*) *patansa*. A finn *patansa* alak azonban tudvalevőleg kettős értelmű, mert azt is jelentheti: '(az ő) fazekai'. Én az efféle szóalakokat a jyvāskyläi Nyári Egyetemen 1926-ban tartott magyar nyelvi előadásaimban félreérthetős elkerülése végett teljes pontossággal így szoktam értelmezni: a) ha egyes-számú a birtokszó: '*se* *hānen* *patansa*'; b) ha többesszámú, a *se*

névmás többesével: 'ne hänen patansa'. Ezt annyival inkább megtehettem, mert vannak esetek, mikor a finn *se* mutató névmás bízvást névelőnek is tekinthető. ERKKO egyik szép költeményének címe például: *Se kolmas*, magyarul egyszerűen a. m.: 'A harmadik', és a második sorabeli *se* sem több voltaképpen, mint a mi névelőnk: „Tirolin kauniissa vuorimaassa | *Se* vaunu kiiruhti kulkuaan“, azaz: Tirolnak szép hegyországában a kocsi sebesen haladt.

A 23. §. 4) pontjának bevezetésében nem világos vagy nem elég szabatos a *v*-tövekben a *v*-nek és eltűnésének váltakozásáról adott megállapítás. Azt olvassuk u. i., hogy a *v* a mássalhangzós tövekben meg egy vagy két magánhangzós töben mutatkozik, az elveszése pedig egy magánhangzós töben. Azt kellene inkább mondanunk, hogy névszókban a *v* csak a képzős meg az ősi ragokkal ellátott alakokban fordul elő, pl. *nyüve-k*, *nyüve-s*; *nyüve-m*, *nyüve-t* stb., elveszése pedig a nevező alakban, meg a másodlagos ragok előtt, pl. *nyü*, *nyü-ben*, *nyü-nek* stb. Az igékben az irodalmi szokás ingadozásainál fogva nem lehet ilyen következetességet megállapítani.

A 43. §-ban a főlőfok elé nyomósításul járuló *legēs*-t (pl. *legēslegolcsóbb* stb.) melléknévnek mondja a könyv. Ez a fölfogás azonban nem kétségtelen. Én az ilyen alakokat eredetibb *leg-is-legjobb* kifejezőmódból származottnak tartottam már az első kiadás olvasásakor is, és azóta — mint a Magyar Nyelv Mutatója nyomán észrevettem — KLEMM ANTALnak nyelvtörténeti adatokkal is támogatott azonos magyarázata csak megerősíthet e nézetemben (MNY. XVII, 164). A *legēs* tehát alig lehet -s képzős 'melléknév'.

A 45. §. 2) pontjában ahhoz a megállapításhoz, hogy a száz, ezres és milliós számokban 'a kisebb szám áll elül', mint pl. *kétszáz*, *háromezer*, *ötmillió* stb., célszerű volna fölvilágosításul megjegyezni, hogy ezek a kisebb számok a *száz*-nak, *ezer*-nek, *millió*-nak olyan számnévi jelzői, mint pl. a 'két kéz', 'tíz ujj' stb.-féle jelzős kifejezésekben.

A 46. §. szerint az *ötödmagammal*-féle kifejezésnek szó szerinti fordítása ez volna: 'itseni viidennen kanssa'. Pontosabb volna így: 'viidennen itseni kanssa'.

Az 59. §. 2) pontja szerint a *mélyik* névmásnak kiejtése

meijik. Hozzá tehetnők a *meijik* ejtismódot is, amely szintén igen általános.

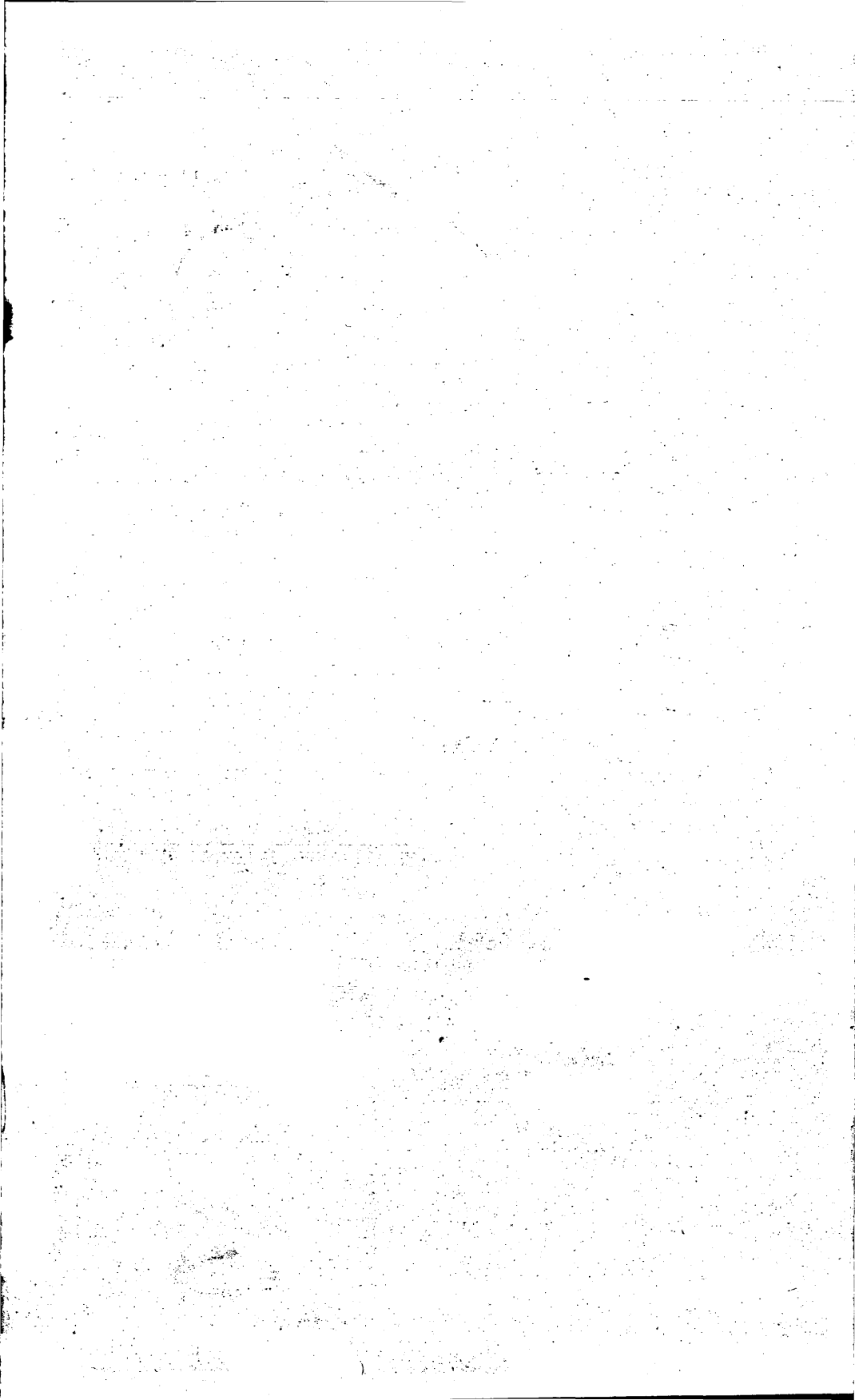
A névutókról szóló 66. §. egyik megjegyzésében (45. l.) a *körülött*, *körült* és *körött* szókról az a megállapítás olvasható, hogy csupán személyragos alakban fordulnak elő, mint pl. *körülöttem*, *körülted*, *körötte* stb. Ha ez igaz, akkor az említett szók nem is tekinthetők névutóknak (finnül: *postpositiōni*), hanem csak határozószóknak (finnül: *adverbi*). Legföljebb a *körött* szót mondhatnók annyira-mennyire névutónak, amennyiben a *ház körött-féle* kifejezés, amit CZUCZOR-FOGARASIÉK említenek, talán ma sem egészen elavult még. SIMONYI a Magyar határozókban a névutók közé a *körülött* és *körült* szókat föl sem veszi (II, 90. s köv. ll.), a *körött*-nek igazi névutói használatára pedig egyetlen példát sem idéz (idézeteiben csupa személyragos alakok, tehát határozószók szerepelnek). Ő ennek a népnyelvben való meglétét is kétségbe vonja, s annyi igaz, hogy Göcsejből — ahonnan följegyezték — szintén csak személyragozott, tehát határozószói használatára van a *köröttö* (a. m. *körötte*) alakban bemutatva (Nyr. XIII, 257).

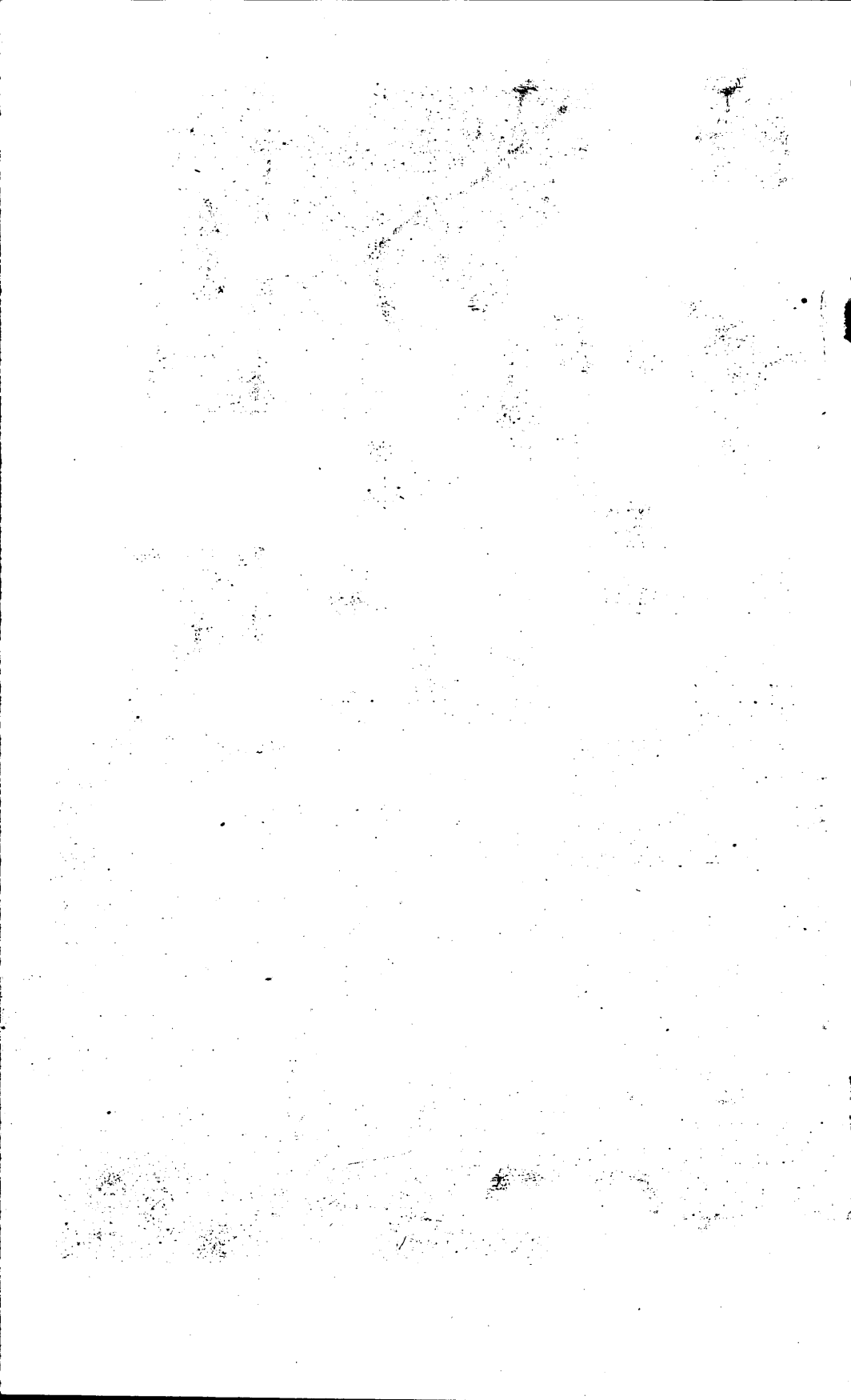
A 96. §-ban nem szabatos a *vártam légyēn* igealaknak finn fordítása: '(etten t. *vaikka*) *olisin odottanut*'. Pontosan: *etten olisi odottanut* t. [olv. *tai* = vagy] *vaikka olisin odottanut*.

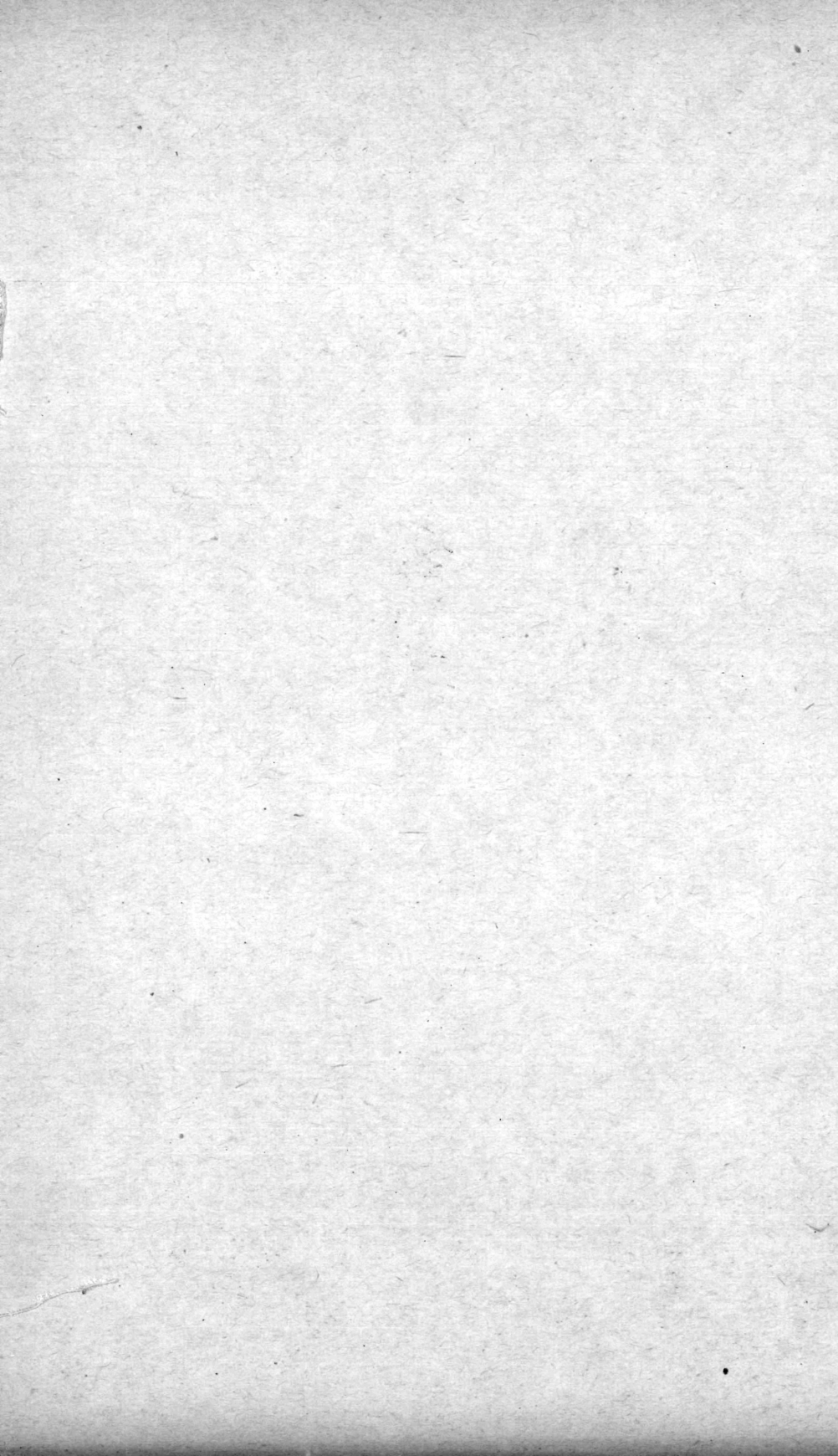
A 151. §. jegyzete szerint a birtokos névmások nem állhatnak birtokosjelzőül („omistaja-attribuutti“). Azonban ha főnévileg használjuk őket, akkor alkalmilag birtokosjelzők is lehetnek. Házakról való beszélgetésben mondhatom pl.: az *enyémnek* a földélete javításra szorul, stb. A szerzőnek németek számára írt nyelvtanában a megfelelő jegyzetben helyesen *Attribut* van mondva (Ungarische Sprachlehre. Berlin—Lipcse, 1912. 117. l.), ami melléknévi jelzőre értendő, ilyen jelzőül pedig a birtokos névmások valóban nem állhatnak.

Végül ide jegyzek még két sajtóhibát, amelyek már az 1. kiadásban is javítatlanul maradtak: a 27. §. 2. pontjában *lopetpettava* h. olv. *lopettava*; a 130. §. 5. pontjában pedig *ilmoittamaan* h. olv. *ilmoittamaan*.

ZOLNAI GYULA.

M. kir.
udvari könyvnyomda
HORNÝÁNSZKY VIKTOR R.-T.
Budapest, Aradi-utca
14.

93.772